www.cimec.ro

COPERTA ŞI SUPRACOPERTA : **VAL MUNTEANU**

www.cimec.ro

MIHAIL MACREA
profesor universitar

VIAŢA ÎN DACIA ROMANĂ

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ
Bucureşti, 1969

www.cimec.ro

www.cimec.ro

Tragicul sfîrșit care l-a răpit prematur științei istorice românești, l-a împiedicat pe autor să cizeleze unele amănunte, să definească cu mai multă precizie cîteva aspecte laterale ale unor probleme tratate în paginile prezentei lucrări. Pentru a nu impieta asupra gîndirii științifice a autorului, redacția s-a ferit să intervină în text, conștientă de faptul că aspectele insuficient clarificate sînt de ordin secundar și nu diminuează certa valoare a operei în ansamblul ei.

REDACȚIA

www.cimec.ro

www.cimec.ro

LISTA ABREVIAȚIILOR

AAPhilArch	*Acta Antiqua Philippopolitana*. **Studia Archaeologica**, Serdicae, 1963.
AAPhilHistPh	*Acta Antiqua Philippopolitana*. Studia **Historica et Philologica**, Serdicae, 1963.
ActaAntHung	*Acta Antiqua Academiae Scientiarum **Hungariae***, **Budapest.**
ActaArchHung	*Acta Archaeologica Academiae Scientiarum **Hungariae***, **Budapest.**
ACMIT	*Anuarul Comisiunii **Monumentelor Istorice***, **secția pentru** Transilvania, Cluj.
ActaMN	*Acta Musei Napocensis*, **Cluj.**
ActMuz	*Din activitatea muzeelor*, **Cluj.**
AEM	*Archäologisch-epigraphische **Mitteilungen***, **Wien.**
AÉrt	*Archaeologiai Értesitö*, Budapest.
AIIA	*Anuarul Institutului de istorie și **arheologie***, **Iași.**
AISC	*Anuarul Institutului de studii **clasice***, **Cluj.**
AKözl	*Archacologiai Közlemények*, Budapest.
AlmMRSG	*Almanahul Muzeului regional Sf. **Gheorghe***, **1879—1954**, Tîrgu-Mureș, 1955.
Das Altertum	*Das Altertum*, Berlin.
AnnÉp	*Année Épigraphique*, în „Revue **Archéologique**“, **la sfîrșitul** ultimului fascicul al anului, **sau separat.**
AO	Arhivele Olteniei, Craiova.
Apulum	*Apulum*. Buletinul Muzeului regional **Alba Iulia. Vol. III,** 1947—1949 a apărut incomplet, iar **vol. IV a apărut sub** titlul *Acta Musei Regionalis Apulensis*, **Studii și comunicări,** arheologie — istorie — etnografie. **(București, 1961).**
ArchAnz	*Archäologischer Anzeiger*, Berlin.
ArhMold	*Arheologia Moldovei*, Iași.
ArchRoum	*L'Archéologie en Roumanie*, **Bucarest, 1938.**
„Athenaeum“	„Athenaeum“. Studi periodici di **letteratura e storia dell'antichità**, Pavia.
Atti III	*Atti del III Congresso Internazionale di **Epigrafia greca e latina***, Roma, 1959.
ATRÉ	*Alsófehérvármegyei történelmi **és természettudományi egylet** évkönyve*, Alba Iulia.
AUB	*Analele Universității „**București**“*. **Seria științe sociale, istorie.**
AVSL	*Archiv des Vereins für siebenbürgische **Landeskunde***, **Sibiu** (Hermannstadt).
Barbieri	**G. Barbieri,** *L'albo senatorio da **Settimio Severo a Carino*** **(193—285)**, Roma, 1952.
Baehrens, *Pan. Lat.*	**G. Baehrens,** *XII Panegyrici Latini*, **Lipsiae, MCMXI.**
BCMI	*Buletinul Comisiunii monumentelor **istorice***, **București.**

www.cimec.ro

BIAB	*Bulletin de l'Institut d'Archéologie de l'Académie Bulgare des Sciences*, Sofia.
BNMN	*Buletinul Muzeului militar național*, București.
BpRég	*Budapest Régiségei.*
BSH	*Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, Bucarest.
Carcopino	**J. Carcopino,** *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Paris, 1939.
CCRH	*Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956
Cheesman	**G. L. Cheesman,** *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914.
Christescu, I	**V. Christescu,** *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.
Christescu, II	**V. Christescu,** *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.
Cichorius	**C. Cichorius,** *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896—1900. Cifrele romane indică scenele.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CL	*Cercetări de Lingvistică*, Cluj.
Cohen²	**H. Cohen.** *Description des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, seconde éd., I-VIII, Paris, 1880—1892.
CRAI	*Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris.
CrNA	*Cronica numismatică și arheologică*, București.
Cumont	**Fr. Cumont,** *Les religions orientales dans le paganisme romain*, quatrième éd., Paris, 1929.
Dacia	*Dacia.* Recherches et découvertes archéologique en Roumanie, București, I, 1924—XII, 1948.
„Dacia" N.S.	„Dacia". Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I, 1957 sqq.
Daicoviciu	**C. Daicoviciu,** *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945.
C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, Ulpia Traiana	**C. Daicoviciu și H. Daicoviciu,** *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa romană), București, 1962.
Degrassi, *Fasti consolari*	**A. Degrassi,** *I fasti consolari dell'impero romano*, Roma, 1952.
Deininger	**J. Deininger,** *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts, n. Chr.*, München und Berlin, 1965.
De Laet, *Portorium*	**S. J. Laet,** *Portorium.* Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire, Brugge, 1949.
DictAnt	*Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, al lui Daremberg-Saglio, Paris.
DizEp	*Dizionario epigrafico di antichità romane, di Ettore de Ruggiero*, Roma.
Dobó	**A. Dobó**, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest, 1940.
*Dolg*Cluj	*Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Cluj.
*Dolg*Szeged	*Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudomány-egyetem Archaeologiai Intézetéből*, Szeged.
Domaszewski	**A. von Domaszewski,** *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 1908.

www.cimec.ro

Drexel	**Fr. Drexel,** *Die Götterverehrung im römischen Germanien, in 14.* Bericht der Römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, 1922.
Drexler	**W. Drexler,** *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipzig, 1890.
EDR	*Ephemeris Dacoromana.* Annuario della Scuola Romena di Roma.
Eirene	*Eirene.* Studia Graeca et Latina. Praga.
EKL	*Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Bucureşti-Cluj, 1957.
EMÉ	*Az Erdélyi Múzeum-Egylet Evkönyvei*, Cluj.
„Epigraphica"	„Epigraphica". Rivista italiana di epigrafia, Milano.
ErdMúz	*Erdélyi Múzeum*, Cluj.
FHG	*Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Miller.
FastiArch	*Fasti Archaeologici.* Annual Bulletin of Classical Archaeology, Firenze.
FoliaArch	*Folia Archaeologica*, Budapest.
Forni	**G. Forni,** *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953.
Germania	*Germania*, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des deutschen archäologischen Instituts, Berlin.
Gnomon	*Gnomon*, Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft.
Historia	*Historia.* Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden.
Horedt, *Untersuchungen*	**K. Horedt,** *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.
HTRTÉ	*A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, Cluj.
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, ed. G. Mihailov, I-III, Serdicae (Sofia) 1956—1965.
IGR	*Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I-IV, Paris.
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau.
Inscr. Italiae, XIII, 1	*Inscriptiones Italiae*, vol. XIII, *Fasti et elegia.* Fasciculus I. *Fasti consulares et triumphales.* Curavit Attilius Degrassi. Roma, 1947.
IstRom	*Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960.
„*Istros*"	„Istros". Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.
JDAI	*Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, Berlin.
Jones	**L. Webber Jones,** *The Cults of Dacia*, in University of California. Publications in Classical Philology, vol. 9, nr. 8, 1929, pp. 245—305.
JÖAI	*Jahreshefte des oesterreichischen archäologischen Institutes*, Wien.
JRS	*The Journal of Roman Studies*, London.
Jung, *Fasten*	**J. Jung,** *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894.
Kerényi	**A. Kerényi,** *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941.
Klio	*Klio.* Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
KorrblVSL	*Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Sibiu.
KözlCluj	*Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Cluj, 1941—1944.
Kraft	**K. Kraft,** *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951.

www.cimec.ro

„Latomus"	„Latomus." Revue d'études latines, Bruxelles.
Latte	**K. Latte,** *Römische Religionsgeschichte*, Berlin, 1960.
„Mannus"	„Mannus". Zeitschrift für deutsche Vorgeschichte.
MCA	*Materiale şi Cercetări Arheologice*, Bucureşti. Primul volum a apărut cu titlul: *Materiale Arheologice privind istoria veche a R.P.R.* 1953.
MKÉrt	*Múzeumi és Könyvtári Értesitö*, Budapest.
NEH	*Nouvelles études d'histoire*, I—III, Bucureşti, 1955—1965.
NK	*Numizmatikai Közlöny*, Budapest.
NotSc	*Notizie degli Scavi di Antichità*, Roma.
NZ	*Numismatische Zeitschrift*, Viena.
OCD	*Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960.
OmPC-I	*Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965.
OR²	**D. Tudor,** *Oltenia romană*, ed. a II-a, Bucureşti, 1958.
Pârvan, *Getica*	**V. Pârvan,** *Getica.* O protoistorie a Daciei, Bucureşti, 1926.
Pârvan, *Contribuţii*	**V. Pârvan** *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.
Passerini	**A. Passerini,** *Le coorti pretorie*, Roma, 1939.
Patsch, *Beiträge*, V/2	**C. Patsch,** *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2), Wien und Leipzig, 1937.
PCDAN	**D. Protase,** *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti, 1966.
Pflaum	**H. G. Pflaum,** *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-empire romain*, vol. I—IV, Paris, 1960, 1961.
Pick	**B. Pick,** *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1. Berlin, 1898.
PIR²	*Prosopographia Imperii Romani saec. I—III*, ed a.II-a, 1933—1943.
ProblMuz	*Probleme de muzeografie*, Cluj.
„RA"	„Revue Archéologique", Paris.
RE	*Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
Reidinger	**Reidinger,** *Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1916.
RepArh	*Repertoriul Arheologic*, partea privitoare la Transilvania, lucrare colectivă în manuscris la Institutul de istorie şi arheologie, Cluj.
„RevMuz"	„Revista Muzeelor", Bucureşti.
„RHSE"	„Revue Historique du Sud-est Européen", Bucureşti.
„RIR"	„Revista Istorică Română", Bucureşti.
Roscher's Lexikon	*Ausfürliches Lexikon der griechischen und römischen Mithologie*, herausgegeben von W.H. Roscher, Leipzig.
„RPAN"	„Revista de Preistorie şi Antichităţi naţionale", Bucureşti.
„RRH"	„Revue Roumaine d'Histoire", Bucarest.
SAI	*Studii şi articole de istorie*, Bucureşti.
Sargetia	*Sargetia*, Buletinul Muzeului judeţului Hunedoara, Deva.
SCIV	*Studii şi cercetări de istorie veche*, Bucureşti.
SCN	*Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
SCŞ Cluj	*Studii şi cercetări ştiinţifice*, Cluj.
SCŞ Iaşi	*Studii şi cercetări ştiinţifice*, Iaşi.
SHA	*Scriptores Historiae Augustae.*

www.cimec.ro

Stati	**S. Stati,** *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961.
StCl	*Studii clasice*, Bucureşti.
StCom	*Studii şi comunicări*. Muzeul Brukenthal, Sibiu.
Stein	**A. Stein,** *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944.
Strack	**L. Strack,** *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, I—III, Stuttgart, 1931—1937.
Studia	*Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, series Historia, Cluj.
„Studii"	„Studii", revistă de istorie, Bucureşti.
„Syria"	„Syria". Revue d'art oriental et d'archéologie publiée par l'Institut français d'archéologie de Beyrouth, Paris.
Székely	**Z. Székely** *Jegyzetek Dácia történetéhez* (Notices sur l'histoire de la Dacie), Sf. Gheorghe, 1946.
Szilágyi"	**I. Szilágyi,** *Die Besatzungen der Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapest, 1946.
ThLL	*Thesaurus linguae latinae.*
TIR	*Tabula Imperii Romani*. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, Budapest, 1968, s.v.
Tocilescu	**Gr. G. Tocilescu,** *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.
„Transilvania"	„Transilvania", organ al Astrei (Sibiu).
Tudor	**D. Tudor,** *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.
Tudor, *Sucidava*	**D. Tudor.** *Sucidava, une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles-Berchem, 1965.
VDI	*Vestnic Drevnei Istorii*, Moscova.
Vermaseren	**M. J. Vermaseren,** *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I-II, Haga, 1956—1960.
Wagner	**W. Wagner,** *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
Wissowa	**G. Wissowa,** *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912.

www.cimec.ro

www.cimec.ro

PREFAȚĂ

Epoca stăpînirii romane în Dacia are o însemnătate deosebită pentru istoria țării noastre și a poporului român, care își trage ființa tocmai din romanitatea alcătuită, cu aportul populației dacice supuse, în provincia Dacia, întemeiată de romani după zdrobirea puterii dacilor și desființarea statului lor. Cunoașterea cît mai temeinică a acestei epoci, hotărîtoare pentru toată evoluția ulterioară, pînă astăzi, a istoriei patriei noastre, constitue o îndatorire de seamă a istoriografiei noastre și îndeosebi a istoricilor și arheologilor care se ocupă în mod deosebit de această epocă.

Din epoca stăpînirii romane în Dacia dispunem de o foarte bogată documentare, alcătuită din știri ale scriitorilor antici, inscripții, monede, monumente și vestigii arheologice. Ele au atras foarte devreme atenția cărturarilor, începînd din epoca Renașterii. Studierea lor continuă de cîteva secole, culminînd în vremurile noastre, cînd cercetarea științifică s-a ridicat la un nivel înalt, datorită pe de o parte punerii la contribuție tot mai mult a izvoarelor directe, epigrafice, numismatice și arheologice, al căror număr a crescut necontenit, cîștigînd tot mai mare pondere, iar pe de altă parte, spiritului critic mai dezvoltat și concepției istorice superioare, care a determinat o mai bună și mai reală înțelegere a dezvoltării istorice a epocii și a lumii antice în genere. Am putea spune că fiecare veac și fiecare generație și-a format o imagine și înțelegere proprie despre epoca romană în Dacia, potrivit gradului de cunoaștere a izvoarelor documentare și a dezvoltării în genere a istoriografiei, după cum dovedesc variatele lucrări și expuneri de sinteză privitoare la istoria Daciei romane, apărute începînd din secolul al XVII-lea pînă astăzi.

Generații întregi de cărturari pricepuți, cercetători neobosiți, localnici și din alte părți, români și străini, istorici, epigrafiști și arheologi și-au adus contribuția lor la lămurirea variatelor probleme și la cunoașterea tot mai temeinică a istoriei și civilizației Daciei romane, fie că s-au ocupat de problemele particulare ale provinciei întemeiate de Traian, fie că au tratat aceste probleme în cadrul mai larg al preocupărilor lor privitoare la istoria Imperiului roman în general sau a diferitelor instituții ale acestuia.

Aportul istoricilor și arheologilor locali, români sau de alte naționalități, de pe teritoriul fostei Dacii romane, a crescut odată cu intensificarea cercetărilor pe teren, începînd cu a doua jumătate a secolului trecut. Nume ca cele ale lui M. Ackner, C. Gooss, H. Finály, C. Torma, P. Király, Gr. G. Tocilescu,

www.cimec.ro

V. Pârvan, spre a aminti numai pe cele mai reprezentative, excluzînd pe cei de astăzi, vor rămîne pentru totdeauna înscrise ca ale celor mai merituoşi cercetători ai istoriei şi civilizaţiei Daciei romane.

Firește că un nou avînt au luat cercetările privitoare la Dacia romană o dată cu desăvîrşirea unirii românilor din 1918, cînd întreg teritoriul fostei Dacii romane a ajuns să facă parte din teritoriul României. Ca rezultat al acestor noi cercetări şi a numeroaselor studii publicate este apariţia primei sinteze de înaltă şi autentică ţinută ştiinţifică a istoriei Daciei romane, în care problemele fundamentale şi-au găsit cea mai adecvată rezolvare, în spiritul adevărului ştiinţific şi în conformitate cu cunoştinţele generale privitoare la istoria Imperiului roman şi a instituţiilor sale, aceea a profesorului de la Universitatea din Cluj acad. C. Daicoviciu, intitulată *La Transylvanie dans l'antiquité*, care a apărut mai întîi în 1938, fiind apoi reeditată în 1943 şi 1945 în limbile franceză, germană şi italiană. Făcînd parte dintr-o expunere de largă perspectivă, din vremurile paleolitice pînă în pragul feudalismului, istoria Daciei sub romani ocupă locul central, de cea mai mare pondere, neavînd decît de cîştigat din perspectiva istorică în care este încadrată. Lucrarea s-a impus ca o carte de căpătîi şi ca un îndrumător de neînlocuit pentru toţi cei care lucrau şi lucrează pînă astăzi ca cercetători ai acestei epoci. Ea a făcut epocă prin autoritatea ideilor exprimate, a prestigiului de care s-a bucurat, a ingeniozităţii soluţiilor, izvorîte totdeauna dintr-o temeinică cunoaştere a problemelor, a intuiţiei lucrurilor, a orientării largi în toate problemele epocii, a puterii excepţionale de stăpînire a documentării şi de sintetizare. Autorul şi opera sa s-au bucurat şi continuă să se bucure de cel mai mare şi meritat prestigiu.

De egal prestigiu şi unanimă recunoaştere a meritelor ei s-a bucurat de altfel opera şi în străinătate, unde ea a fost apreciată ca prima lucrare de sinteză de mare valoare, scrisă în limbi de mare circulaţie, privitoare la epoca romană în Dacia. Se punea pentru prima dată la îndemîna istoricilor străini o operă corespunzînd întru totul exigenţelor istoriografiei moderne, care le oferea posibilitatea de a se informa, a se documenta asupra problemelor fundamentale ale istoriei Daciei, cu toate particularităţile ei şi în deplina cunoaştere a topografiei şi a condiţiilor locale.

Alături de opera acad. C. Daicoviciu, mai putem aminti o serie de lucrări apărute în perioada dintre cele două războaie cele ale lui V. Christescu privitoare la *Viaţa economică în Dacia romană* (1929) şi la *Istoria militară a Daciei romane* (1937), apoi *Oltenia romană* a lui D. Tudor, apărută mai întîi în 1942 şi reeditată, cu adăugiri substanţiale, în 1958, şi mica sinteză istorică cu caracter informativ a autorului rîndurilor de faţă, *La vita romana in Transilvania* (1943).

O nouă intensificare a activităţii de cercetare practică şi de studiere şi interpretare a problemelor istoriei Daciei romane a avut loc în ultimele două

www.cimec.ro

decenii, în anii democrației populare și ai socialismului din țara noastră. Rezultatele ei au însemnat nu numai o substanțială îmbogățire a documentării privitoare la epoca romană și elucidarea multor probleme, mai ales de istorie socială și economică, înainte mai puțin discutate, ci și interpretarea întregii dezvoltări istorice din epoca romană în Dacia în spiritul și prin prisma concepției superioare a materialismului istoric, ceea ce considerăm a fi constituit schimbarea cea mai de seamă produsă în istoriografia Daciei romane, ca și în istoriografia românească în general. Interpretînd în spiritul noii concepții întreg materialul documentar, mai vechi și mai nou, istoria Daciei a primit un conținut nou, mai bogat și mai veridic. O modestă sinteză bazată pe această concepție o constituie capitolul „Dacia în timpul stăpînirii romane" din *Istoria României*, vol. I (1960), scris de autorul rîndurilor de față și de profesorul D. Tudor, de la Universitatea din București.

Așa cum aveam ocazia să constat încă de acum doi-trei ani, apariția volumului I din *Istoria României* a constituit nu un moment de oprire, ci și un punct de plecare pentru noi cercetări și studii bogate în rezultate.

Încercînd să înfățișez în lucrarea de față, într-o nouă expunere de ansamblu, istoria Daciei în timpul stăpînirii romane, am căutat să îmbrățișez toate principalele probleme și aspecte ale ei, și nu numai pe cele propriu-zis istorice, ci și pe cele privitoare la civilizația romană, viața economică, culturală, socială, și chiar pe unele ale vieții de toate zilele, în măsura în care ele pot fi cunoscute pe baza izvoarelor de tot felul de care dispunem.

În cele ce urmează voi da cîteva lămuriri cu privire la felul cum am conceput și am alcătuit lucrarea. Am căutat să-mi bazez înainte de toate expunerea pe folosirea directă și nemijlocită a izvoarelor, fie ele literare, epigrafice, papirologice, numismatice, arheologice sau de alt fel, publicate, mai rar inedite, numai în puține cazuri, din lipsa vreunei publicații, am fost silit să utilizez știri sau interpretări citate după alți istorici moderni. Pentru textele literare antice am folosit și traducerile existente, în primul rînd pe cele din *Izvoare privind istoria României*, vol. I (1964), culegere care se dovedește foarte utilă și la îndemîna istoricilor. Notele care însoțesc textul sînt în bună parte trimiteri la izvoarele pe care se bazează expunerea. Pentru a reduce acest aparat critic, și așa destul de încărcat, am folosit, poate puțin cam insolit, trimiterea la publicațiile respective (*corpus*-uri de inscripții, culegeri, repertorii, reviste, chiar cărți), fără a mai menționa numele autorilor, pe care totuși cercetătorul sau simplul cititor le poate găsi în publicația la care se face trimiterea. De asemenea, am făcut uz, aș zice la maximum, de abrevierea titlurilor de publicații. Îi rog pe autori să nu se simtă nedreptățiți de acest procedeu.

În interpretarea faptelor istorice am căutat să țin seama de tot ce s-a spus înainte. În această privință, ca și a întregii documentări, sînt tributar tuturor predecesorilor mei, generațiilor întregi de cercetători care s-au străduit să

adauge o informație sau o explicație oricît de măruntă privitoare la epoca romană în Dacia. Fără munca plină adeseori de abnegație a tuturor acestor înaintași, de la cei mai vechi pînă la cei mai noi și de la cei mai însemnați, prin aportul mai mare pe care l-au adus, pînă la cei mai modești, cunoștințele noastre despre epoca stăpînirii romane nu ar putea fi nici pe departe atît de vaste. Trebuie apreciat aportul deosebit de important pe care l-au adus la cunoașterea istoriei Daciei romane inscripțiile și descoperirile arheologice. Fără ele, numai pe baza știrilor din autorii antici, istoria provinciei noastre ar fi mult prea sumară și incompletă. Numai inscripțiile și descoperirile arheologice au dat posibilitatea să cunoaștem mai îndeaproape civilizația romană din Dacia și aspectele cele mai variate ale vieții publice și private, să luăm cunoștință chiar de unele manifestări ale vieții intime a oamenilor care au trăit acum aproape două milenii pe pămîntul Daciei.

Firește că am ținut seama într-o măsură mai mare de opiniile istoricilor mai de seamă, români sau străini, la care m-am referit adeseori chiar în textul lucrării, dar și de părerile unor cercetători mai tineri de astăzi, în măsura în care am găsit că ele contribuie la mai buna elucidare a unor probleme.

Am căutat să iau cunoștință și să țin seama de cele mai noi opinii privitoare nu numai la problemele specifice ale Daciei romane, ci și la întreaga istorie a Imperiului roman și a lumii antice, cunoscut fiind că istoria provinciei Dacia se împletește strîns cu aceea a Imperiului roman, nefiind decît un capitol din istoria acestuia. De aceea, știri dintre cele mai valoroase privitoare la Dacia sînt oferite de descoperiri, mai ales epigrafice, făcute nu numai la Roma și în Italia, ci și în cele mai îndepărtate provincii ale vastului Imperiu roman. Pe de altă parte, orice istoric al Daciei romane, ca și al oricărei alte provincii, trebuie să țină seama de rezultatele generale referitoare la istoria Imperiului roman și a instituțiilor sale, adică de întreaga alcătuire a societății romane din vremea imperiului.

Nu am ocolit problemele asupra cărora părerile sînt încă controversate, pe care le-am discutat, făcîndu-mi cunoscută părerea proprie sau cel puțin preferința pentru o interpretare care mi s-a părut mai plauzibilă.

Studiul epocii stăpînirii romane în Dacia nu este lipsit nici de unele dificultăți. Ele izvorăsc, pe de o parte, din bogăția materialului documentar care ne stă astăzi la dispoziție și care nu cu ușurință se poate cunoaște și selecta pentru a fi folosit într-o expunere de sinteză, după importanța lui, iar pe de altă parte, din necesitatea de a cunoaște cît mai temeinic în totalitatea ei lumea romană din vremea imperiului, cu rînduielile, instituțiile, limba și tradițiile ei proprii. M-am străduit din acest punct de vedere de a încadra istoria Daciei romane în istoria generală a Imperiului roman, a vieții din Dacia, în aceea referitoare la viața lumii romane.

www.cimec.ro

Cui se adresează această carte? Tuturor celor care se interesează și sînt dornici să cunoască istoria Daciei în epoca stăpînirii romane. Bazată pe o documentare științifică pe care am căutat să o verific cît mai atent, am încercat să cuprind în expunerea de față toate aspectele și problemele esențiale ale istoriei și civilizației din Dacia romană, pe care m-am străduit să le discut și să le găsesc soluționarea ce mi s-a părut cea mai veridică în lumina cunoștințelor și a criticii istorice actuale. Spre a face însă lucrarea accesibilă și unui cerc mai larg de cititori, am încercat să fac expunerea cît mai clară și mai ușor de înțeles și de urmărit, dacă nu și mai atrăgătoare. Deși încărcată, mai ales în unele capitole, de date, termeni și citate de tot felul, am căutat să păstrez firul călăuzitor al unei expuneri coerente, fără a aluneca prea mult în discutarea unor probleme de amănunt, care se ofereau la tot pasul, iar termenii au fost explicați, spre a fi mai ușor înțeleși, și citatele din autori sau inscripții, traduse. Din aceleași motive, am introdus, mai ales la începutul cîte unui capitol, dar uneori și în interiorul lui, cînd s-a simțit nevoia, o succintă expunere a unor lucruri sau cunoștințe generale, pentru specialiști desigur superfluă, ca de pildă despre armata romană, despre castre, despre băi, nume, legăturile de familie etc., ca și scurte referințe la istoria Imperiului roman în diferitele sale epoci. Adeseori pentru aceste lucruri mai generale, altfel binecunoscute, nici nu am mai făcut o trimitere bibliografică.

În ce măsură am reușit în toate aceste străduințe pe care le-am depus și scopuri pe care le-am urmărit în lucrarea de față rămîne să aprecieze cititorul și critica istorică.

În încheiere, adresez un cuvînt de mulțumire prof. D. Tudor, de la Universitatea din București, și lectorului H. Daicoviciu, de la Universitatea din Cluj, care au avut bunăvoința de a-mi citi manuscrisul înainte de a fi dat la tipar, efectuînd numeroase îndreptări, atrăgîndu-mi atenția asupra unor scăpări sau greșeli și făcîndu-mi prețioase observații și propuneri în ceea ce privește interpretarea, de care am ținut seama în bună măsură.

Mihail Macrea
profesor la Universitatea din Cluj

CAPITOLUL I

DACII ŞI ROMANII

Pentru a înţelege mai bine procesul istoric deosebit de important şi cu consecinţe de lungă durată ce se desfăşoară în Dacia în epoca stăpînirii romane, care formează obiectul lucrării de faţă, este necesar să înfăţişăm mai întîi, chiar şi foarte pe scurt, vremurile premergătoare şi îndeosebi legăturile dintre daci şi romani, cele două popoare care, după războaiele de cucerire a Daciei din timpul lui Traian şi Decebal, unindu-se, dau naştere unei noi sinteze etnice, lingvistice şi culturale, pe care o reprezintă populaţia daco-romană.

DACIA ÎNAINTE DE CUCERIREA ROMANĂ

Dacii sau geţii sînt străvechi locuitori ai teritoriului ţării noastre, care în antichitate se numea Dacia. De la primele menţiuni, scriitorii antici îi consideră pe geţi şi pe daci ca locuind de totdeauna pe teritoriul Daciei. Ei fac parte din marele neam al tracilor, alcătuind ramura nordică în teritoriul dintre Carpaţi, Dunăre şi Haemus (Balcanii de astăzi). Herodot, părintele istoriei, spune despre ei că „sînt cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci"[1]. De asemenea, geograful Strabo ne informează că „geţii vorbeau aceeaşi limbă cu tracii"[2], dar şi că „dacii au aceeaşi limbă ca şi geţii"[3]. Şi după ştirile celorlalţi scriitori antici, geţii şi dacii nu sînt decît două denumiri ale unuia şi aceluiaşi popor. Grecii i-au numit geţi pe cei ce locuiau la est şi sud de Carpaţi, mai jos de cataractele Dunării, iar romanii daci, pe cei ce locuiau în Transilvania de astăzi.

Geto-dacii s-au extins în cursul istoriei lor pe o arie geografică ce depăşeşte graniţele României de astăzi, la sudul Dunării învecinîndu-se direct cu tracii propriu-zişi, care locuiau la sud de munţii Haemus. Dar teritoriul de astăzi al ţării noastre a format întotdeauna nucleul central şi vatra de locuire permanentă a geto-dacilor.

Trăsătura cea mai caracteristică a geto-dacilor, cum îi numim de preferinţă astăzi, care îi deosebeşte de popoarele vecine, este aceea că sînt o populaţie sedentară, avînd ca ocupaţii principale agricultura şi creşterea vitelor.

În a doua vîrstă a fierului, care începe curînd după jumătatea mileniului I î. e.n., pe teritoriul Daciei se alcătuieşte o cultură materială şi spirituală specifică geto-dacilor, la nivelul culturii Latène creată de celţi, totuşi deose-

www.cimec.ro

bită de aceasta. Progrese importante realizează geto-dacii în domeniul culturii materiale, datorită folosirii tot mai intense a fierului. La baza alcătuirii culturii geto-dacilor în a doua vîrstă a fierului stau tradiţiile autohtone mai vechi şi elementele de civilizaţie preluate de la alte popoare, în primul rînd de la greci, prezenţi pe ţărmul dobrogean al Pontului Euxin (Marea Neagră), de pe la jumătatea secolului al VII-lea î.e.n.

Ca urmare a transformărilor produse în societatea geto-dacică, aceasta se organizează în uniuni de triburi, bazate pe sistemul *democraţiei militare*. Izvoarele antice ne-au păstrat amintirea existenţei la geto-daci în secolele III—II î.e.n. a mai multor asemenea uniuni de triburi, conduse de aşa-zişi „regi", dintre care mai cunoscuţi sînt Dromichaites, Oroles şi Rhemaxos, iar în Transilvania poate enigmaticul Rubobostes[4].

Pe o treaptă superioară de dezvoltare social-economică se ridică dacii, începînd cu vremea domniei lui Burebista, întemeietorul primului stat dac. Burebista reprezintă o apariţie strălucită în istoria poporului dac. Ajutat de sfetnicul său, marele preot Deceneu, prin reforme potrivite el ridică pe daci din starea de decădere în care se găseau şi uneşte sub conducerea sa toate triburile daco-getice. Prin expediţii războinice nimicitoare de mare anvergură, el obţine strălucite biruinţe împotriva neamurilor celtice ale scordiscilor, boilor şi tauriscilor de la Dunărea de mijloc, pe care, după cum arată Strabo, „i-a nimicit cu totul"[5], cucereşte cu sabia toate oraşele greceşti de pe ţărmul Pontului Euxin, de la Olbia pînă la Apollonia[6], şi ajunge să fie temut şi de romani, deoarece, după cum ne spune acelaşi scriitor antic, „trecea Istrul fără teamă şi jefuia Thracia pînă în Macedonia şi Illyria"[7]. În timpul domniei lui Burebista, între 65 şi 44 î.e.n., dacii ajung la culmea puterii lor militare şi politice, iar cultura lor materială şi spirituală cunoaşte cea mai mare înflorire[8]. O dată cu Burebista, centrul puterii politice şi militare al vieţii religioase şi culturale, ca şi în general punctul de greutate al întregii dezvoltări a istoriei daco-geţilor se mută de la răsărit şi sud de Carpaţi în interiorul arcului carpatic, din Muntenia în Transilvania, de la geţi la daci.

Statul dac condus de Burebista atinge cea mai mare întindere, pe care nu o va mai avea niciodată după aceea. Spre vest el se întinde pînă la Dunărea pannonică şi mai departe pînă la rîul Marus (Morava de astăzi) şi Pădurea Hercynică (Carpaţii Mici din vestul Slovaciei), învecinîndu-se cu suebii, la nord trece dincolo de culmile Carpaţilor, iar spre est stăpînirea lui Burebista depăşeşte rîul Tyras (Nistrul), întinzîndu-se pînă departe la Olbia, oraşul grecesc de la gurile Bugului, de unde coboară apoi de-a lungul întregului ţărm al Pontului Euxin pînă la Apollonia, în Thracia, iar spre sud ajunge pînă la munţii Haemus. Centrul acestui enorm stat se găsea în reşedinţa regală a lui Burebista, alcătuită din cunoscutele cetăţi dacice de piatră din munţii Sebeşului şi ai Orăştiei. Concepută ca un sistem complex de fortificaţii dispuse în jurul cetăţii celei mari de la Grădiştea Muncelului, Sarmi-

www.cimec.ro

zegetusa, cum se va numi ea mai tîrziu, a cărei construcție a fost inițiată de Burebista.

În organizarea statului dac și în strălucitele sale izbînzi militare, Burebista s-a sprijinit și a fost urmat de nobilii daci, *pileati* sau *tarabostes*, cum se numeau în limba lor, ca și de comați, *capellati* sau *comati*, care alcătuiau țărănimea liberă.

O inscripție din orașul Dionysopolis (Balcic, în Bulgaria)[9], din anul 48 î.e.n., ni-l înfățișează pe Burebista ca pe un mare și puternic monarh, „cel dintîi și mai mare rege din Thracia", care stăpînește „tot ținutul de dincoace și de dincolo de fluviu", adică de Dunăre. Același decret, în cinstea lui Acornion, ne dezvăluie însă și intensa și abila sa activitate diplomatică, altfel necunoscută din scriitorii antici, în timpul conflictului dintre Pompei și Caesar, în preajma luptei de la Pharsalus din anul 48 î.e.n., Acornion, trimis în solie de Burebista, îl întîlnește pe Cn. Pompeius în Macedonia, la Heraclea Lyncestis, cu care a dus tratative, cîștigînd bunăvoința romanilor pentru regele dac și pentru orașul său.

Se știe însă că în bătălia de la Pharsalus aliatul lui Burebista a fost înfrînt, ceea ce nu va rămîne fără urmări pentru relațiile dintre romani și daci. Scriitorii antici sînt unanimi în a afirma că Caesar nutrea gîndul de a porni cu război împotriva dacilor, chiar înainte, după unii, de expediția pe care o pregătea împotriva parților. De această intenție va fi aflat fără îndoială și Burebista, de aceea el își consacră ultimii ani ai domniei ridicării cetăților dacice de piatră, a reședinței fortificate din munți. Conflictul dintre Caesar și Burebista nu s-a produs totuși, deoarece amîndoi își pierd viața cam în aceeași vreme, Caesar asasinat în Senat la idele lui martie din anul 44 î.e.n., iar Burebista căzut victimă unui complot al nobililor, acum nemulțumiți de el.

Urmașii lui Burebista și-au împărțit stăpînirea mai întîi în patru părți, mai tîrziu în cinci, după cum ne spune tot Strabo. Un nucleu de stat s-a menținut însă fără întrerupere, cu centrul în reședința regală din munți, după cum a arătat eruditul istoric C. Daicoviciu, interpretînd știrile lui Iordanes, cărora mai înainte nu li se dăduse suficientă atenție și îndeajuns credit[10]. Alți conducători daci, cum sînt Cotiso și Dicomes, sînt cunoscuți în alte părți ale Daciei.

Istoria politică a dacilor de la moartea lui Burebista pînă la Decebal este în bună parte o istorie a luptelor necontenite cu romanii, ajunși între timp vecini direcți cu dacii[11]. Primele contacte și primele ciocniri ale dacilor cu romanii au loc, se pare, încă în secolul al II-lea î.e.n., iar ele se intensifică în deceniile veacului următor. Ele se produc ca urmare a instăpînirii romanilor mai întîi pe coasta Dalmației în Illyricum, în secolul III-lea, apoi în Macedonia și în Grecia în secolul II-lea î.e.n. Macedonia, transformată în provincie romană, devine cea mai puternică bază a operațiunilor militare

menite să extindă puterea romană pînă la Dunărea de jos și la Pontul Stîng. Succesele înregistrate în această direcție în prima jumătate a secolului I î.e.n., prin acțiunile conduse de generalii C. Scribonius Curio și M. Terentius Varro Lucullus, sînt însă zădărnicite temporar de eșecul suferit de C. Antonius Hybrida în anul 61, în apropiere de Histria, și mai ales ca urmare a acțiunilor războinice ale lui Burebista, care a pus stăpînire, cum s-a arătat, pe toate orașele grecești de la Pont pînă la Apollonia și pe ținuturile din sudul Dunării pînă la Haemus. La moartea lui Caesar puterea romană la Dunărea de jos era cu totul desființată. Augustus, rămas singur stăpîn pe destinele Romei, nu a încercat să ducă la îndeplinire planul lui Caesar, ci s-a mulțumit cu acțiuni repetate duse de generalii săi, ca M. Licinius Crassus, M. Vinicius, Cn. Cornelius Lentulus, Aelius Catus, care au ca rezultat stabilirea definitivă a hotarelor imperiului roman pe tot malul drept al Dunării, pînă la vărsarea ei în mare. Pe bună dreptate Augustus rezuma, în așa-zisul testament politic al său, rezultatul acțiunilor întreprinse în timpul domniei lui împotriva dacilor, afirmînd că a învins și a respins dincolo de Dunăre armata dacilor și a silit neamurile acestora să respecte puterea poporului roman[12]. Teritoriul Dobrogei de astăzi, Scythia Minor, cum începe să fie numit, împreună cu orașele grecești de pe țărmul mării, intră efectiv sub stăpînirea Romei. Așa a fost posibil ca poetul Ovidius să fie exilat în anul 8 e.n. la Tomis. În anul 15 se organizează provincia *Moesia*.

Curînd însă romanii își întind tentaculele și dincolo de fluviu. Încă în vremea lui Augustus, Aelius Catus a mutat 50 000 de geți în sudul Dunării[13], ceea ce a avut ca urmare, cum au arătat cercetările arheologice, crearea unei zone deșerte de-a lungul malului stîng al Dunării. Teritoriul controlat de romani la nordul Dunării de jos a fost extins prin acțiunile lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, pe vremea lui Nero, între anii 62 și 66 e.n., care, după cum aflăm din inscripția de pe mausoleul acestuia de la Tibur[14], a strămutat în Moesia 100 000 de transdanubieni, între aceștia, firește, și mulți daci.

Roma, sesizînd puterea și pericolul pe care-l reprezintă pentru planurile ei dacii, duce cu răbdare o politică consecventă și de încercuire a lor, folosindu-se de mijloace variate, dar mai ales de cele diplomatice. Ea încheie alianțe și tratate de clientelat cu popoarele din vecinătatea dacilor. În cadrul acestor măsuri se produce, probabil cu asentimentul tacit, dacă nu chiar la chemarea directă a romanilor, strămutarea, pe la anul 20 e.n., a sarmaților iazigi de la est de Dacia, unde locuiau pînă acum, în cîmpia dintre Tisa și Dunăre, într-un teritoriu care aparținuse mai înainte dacilor. Ca urmare a politicii romane de încercuire, dacii sînt prinși ca în ghearele unui uriaș clește.

Dacii încearcă să reacționeze, călcînd chiar înțelegerile încheiate, de cîte ori se ivește prilejul, prin atacuri și invazii în teritoriile romane. O astfel de ocazie s-a ivit și după moartea lui Nero din anul 68, cu care prilej îi caracte-

rizează Tacitus pe daci drept un „neam niciodată cu credință" (*Dacorum gens nunquam fida*)[15].

Curînd însă raporturile dintre daci și romani intră într-o fază acută. Spre a face față amenințării de moarte din partea romanilor, dacii se unesc din nou în jurul unui nou și ultim rege Decebal, sub conducerea căruia vor înfrunta eroic atacurile romanilor, hotărîți să pună capăt conflictului îndelungat cu dacii.

Luptele încep pe vremea domniei împăratului Domițian, printr-o invazie nimicitoare a dacilor în Moesia în iarna anilor 85—86. Conducerea dacilor o avea bătrînul Duras-Diurpaneus, care, atunci cînd generalul roman Cornelius Fuscus înaintează în fruntea armatei sale în Dacia, cedează tronul de bunăvoie lui Decebal[16]. Ridicarea acestuia la conducerea statului dac se dovedește a fi foarte fericită. Romanii suferă o grea înfrîngere, chiar Cornelius Fuscus căzînd în luptă pe pămîntul Daciei. O nouă armată trimisă în Dacia sub conducerea lui Tettius Iulianus obține o biruință categorică la *Tapae*, în defileul Porților de Fier ale Transilvaniei. Cu toate acestea, pacea încheiată în anul 89 nu a fost defavorabilă dacilor. Decebal devine, e adevărat, client al Romei, dar primește în schimb subsidii anuale în bani și meșteri iscusiți[17].

În anii de pace care au urmat, Decebal știe să profite de avantajele obținute pentru a-și întări apărarea și a consolida statul, care, deși mai redus ca întindere decît pe vremea lui Burebista, ni se înfățișează ca mai bine organizat din punct de vedere economic și militar și mai evoluat din punct de vedere politic și cultural, deoarece în toate domeniile dacii au făcut între timp însemnate progrese. Cultura lor materială și spirituală s-a îmbogățit mult, cunoscînd o perioadă de maximă înflorire.

Astfel organizat și consolidat, statul dac de sub conducerea lui Decebal, personalitate istorică de seamă, căruia nu i-au lipsit nici calitățile de iscusit om politic, de abil diplomat și de priceput conducător de oști, dar nici eroismul și abnegația, dusă pînă la sacrificiul vieții, era pregătit să înfrunte atacul hotărîtor al romanilor.

CUCERIREA DACIEI DE CĂTRE ROMANI

Ridicat pe tronul imperial în anul 98, după moartea lui Nerva, care îl adoptase, împăratul Traian era un militar desăvîrșit. El își propune să pună capăt conflictului îndelungat cu dacii, ducînd la îndeplinire planul lui Caesar, de cucerire a Daciei pe calea armelor. În această acțiune, Traian era sprijinit de clasa conducătoare de la Roma, dornică de a obține noi teritorii cu resurse proaspete și mari. În vederea războaielor cu dacii, Traian, conștient de efortul necesar și de greutățile pe care le va întîmpina, a pregătit o ar-

www.cimec.ro

mată formidabilă, evaluată la vreo 150 000—200 000 de oameni, alcătuită din 13 legiuni şi numeroase trupe auxiliare, aduse din diferite provincii şi concentrate în Moesia Superior, din sudul Dunării. Acestei uriaşe forţe de invazie, dacii i-au opus o armată probabil la fel de mare ca număr, bine echipată şi mai presus de toate animată de un eroism fără margini, care nu izvora însă atît din credinţa lor în nemurire, cum lasă să se înţeleagă scriitorii antici, cît din elanul pe care li-l dădea convingerea că luptă pentru a-şi apăra libertatea şi independenţa. În frunte cu regele lor Decebal, ei au dat conţinut de epopee războaielor cu romanii.

Pentru cucerirea Daciei, Traian a purtat două crîncene războaie[18].

Primul război dacic a început în primăvara anului 101, după cum rezultă din actele fraţilor Arvali, în care la 25 martie a acestui an sînt consemnate rugăciunile făcute pentru sănătatea şi întoarcerea victorioasă a împăratului: [*pro salute et redit*]*u et victoria imp(eratoris) Caesaris Nervae Traiani Aug(usti) Germanici*[19].

Traian se pune în fruntea armatei care aştepta în Moesia Superior. Trecerea se face în două puncte, pe poduri de vase. O coloană sub conducerea împăratului Traian trece Dunărea pe la Lederata şi înaintează în Banat pe valea Caraşului, pe la Arcidava, Berzovia, Azizis, după cum aflăm dintr-un fragment din *Comentariile împăratului*[20], pînă la Tibiscum, unde se întîlneşte cu a doua coloană care înaintase pe drumul Dierna-Tibiscum, pe valea Cernei şi a Timişului. De aci, armata romană reunită înaintează pe valea Bistrei în sus şi la *Tapae*, în strîmtoarea Porţilor de Fier ale Transilvaniei, se dă o mare şi sîngeroasă bătălie, care deschide romanilor drumul spre interiorul Transilvaniei.

Decebal, cu ajutorul aliaţilor săi din răsărit, a roxolanilor, dezlănţuie o puternică contraofensivă în Dobrogea, silind pe Traian să se deplaseze cu corăbiile pe Dunăre, spre noul front din Moesia Inferior. Abia după lupte grele dacii şi aliaţii lor sînt alungaţi de pe solul provinciei. În amintirea acestor lupte şi a biruinţei obţinute se va ridica mai tîrziu măreţul monument de la Adamclissi, *Tropaeum Traiani*[21]. Iarna pune capăt operaţiunilor, şi împăratul se retrage în oraşul Viminiacium.

Luptele sînt reluate în primăvara anului 102, cînd din mai multe direcţii armata romană, pe mai multe coloane, se îndreaptă spre obiectivul principal, spre Sarmizegetusa, puternica cetate de reşedinţă a lui Decebal de la Grădiştea Muncelului. La armata condusă de Traian se adaugă şi aceea a Moesiei Inferior, de sub conducerea guvernatorului provinciei, M. Laberius Maximus. Aceasta străbătuse Muntenia şi debuşase în interiorul Transilvaniei prin pasurile Carpaţilor. Sub conducerea împăratului Traian, armata romană „a început să urce pe înălţimi, ocupînd cu mari primejdii munte după munte, şi se apropia de reşedinţa domniei"[22]. Mai multe dintre cetăţile dacice sînt ocupate. Într-una din ele s-au găsit „armele, captivii şi steagul luat

www.cimec.ro

de la Fuscus"[23], în altă cetate e capturată sora regelui Decebal[24], iar călăreţii mauri ai lui Lusius Quietus, urcînd în munţi, atacă reşedinţa regală „din altă parte", cauzînd mari pierderi dacilor[25]. Decebal cere pace, care se încheie în 102, regele însuşi înfăţişîndu-se înaintea împăratului Traian şi primind grelele condiţii impuse de romani prin care se obligă să dea înapoi pe meşterii şi pe dezertorii din armata romană primiţi de ei, să predea armele şi maşinile de război, să dărîme fortificaţiile, ceea ce se verifică în parte prin cercetările arheologice, să lase romanilor ţinuturile ocupate de aceştia. De asemenea, Decebal se recunoaşte client al Romei şi se obligă să nu mai primească la el fugari din armata romană[26].

Întors la Roma, Traian îşi ia titlul de *Dacicus*, învingător al dacilor, şi în decembrie 102 îşi serbează triumful[27].

Dar pacea încheiată în 102 se va dovedi a fi numai un armistiţiu. Pentru romani ea nu aducea rezolvarea deplină a conflictului cu dacii, iar Decebal şi dacii nu se puteau împăca cu o situaţie atît de grea.

Romanii îşi trădează intenţiile prin construirea marelui pod de piatră peste Dunăre, la Drobeta. Decebal, învinuit că nu respectă condiţiile păcii, este declarat din nou duşman al Romei şi începe *al doilea război din 105—106*. Traian vine în Moesia Superior, la Dunăre, şi se pune în fruntea armatei. Obiectivul principal îl formează şi acum Sarmizegetusa, spre care se îndreaptă, se pare, de la început pe două coloane, trupele romane. Aceasta este asediată şi, după lupte crîncene, e cucerită de romani în vara sau toamna anului 105. Romanii iernează în Dacia, în castrele construite pe teritoriile cucerite. Dacii atacă fără succes fortificaţiile romane. Între timp, datorită unei trădări, a lui Bicilis, comorile regelui Decebal, care fuseseră ascunse în albia rîului Sargetia, cad în mîinile romanilor[28]. O scenă de pe Coloana lui Traian înfăţişează încărcarea prăzii pe samare[29]. Enorma comoară, după ştirea provenind de la medicul Criton care l-a însoţit în războaiele dacice pe împăratul Traian, şi păstrată la scriitorul bizantin Ioannes Lydus, se ridica, „în afară de cupe şi (alte) lucruri depăşind orice închipuire", la 500 000 de livre de aur şi o cantitate dublă de argint[30], ceea ce, potrivit calculului făcut, după reducerea rezonabilă a cifrelor, ar corespunde la 165 000 kg de aur şi 331 000 kg de argint[31].

O dată cu aceasta, soarta războiului era definitiv pecetluită. Mai multe grupuri de daci, printre care şi nobili, fac act de supunere în faţa romanilor. Acum Decebal dă deplină libertate tuturor. Urmat de cîţiva nobili călări, el însuşi caută să se salveze prin fugă în munţi, probabil spre ţinuturile din răsăritul Daciei. Urmărit însă de cavaleria romană, spre a nu cădea în mîinile duşmanilor, el îşi pune capăt zilelor, cu sabia lui curbă, la rădăcina unui stejar[32]. Roma scăpase de un temut duşman al ei. După un vechi obicei, capul şi mîna dreaptă a lui Decebal sînt arătate armatei în faţa cortului împăratului[33]. Ceea ce a urmat după moartea viteazului rege nu este decît luarea în

www.cimec.ro

stăpînire a teritoriului dacic, urmărirea căpeteniilor rămase în viaţă şi anihilarea ultimelor grupuri care mai opuneau rezistenţă. În urmărirea acestora, se pare că detaşamentele romane pătrund adînc în teritoriul vechii Dacii, unde întîmpină rezistenţa populaţiei locale. Ultimele ciocniri au loc într-un ţinut păduros, locuit după cît se pare de daci amestecaţi cu alte neamuri. În unele dintre ultimele scene de pe Coloană pot fi recunoscuţi, printre cei care luptă încă cu romanii, alături de daci şi bastarni şi sarmaţi[34]. Cercetările arheologice din ultima vreme par să sprijine ipoteza că aceste lupte au avut loc în Modova centrală. Se pare că un detaşament roman, sosind probabil din Moesia Inferior, a înaintat pînă la Piatra Neamţ, unde cetatea dacică de la Bîtca Doamnei şi-a găsit sfîrşitul cu acest prilej[35]. Cu această acţiune a detaşamentului roman a fost pusă în legătură şi ridicarea fortificaţiei din apropierea cetăţii dacice, presupusă a fi un castru roman de pămînt[36].

Două documente epigrafice descoperite cam în acelaşi timp, spre sfîrşitul deceniului al treilea al veacului nostru, au avut darul de a lămuri o veche controversă privitoare la data cînd a luat sfîrşit cel de-al doilea război dacic, precizînd că el s-a terminat încă în anul 106, nu abia în 107, cum susţineau mai înainte unii dintre istoricii moderni. Diploma de la Porolissum[37] din 11 august 106 face dovada că la această dată al doilea război dacic era terminat şi provincia Dacia era constituită, avînd ca prim guvernator al ei pe D. Terentius Scaurianus. *Fastele de la Ostia* notează şi ele, printre evenimentele anului 106 (data mai precisă lipseşte, piatra fiind deteriorată), expunerea pe scările *Gemoniae (in scalis Gemoniis)* a capului lui Decebal[38].

Traian mai rămîne însă în Dacia, ocupîndu-se probabil cu organizarea noii provincii, pînă în primăvara anului 107, cînd îşi face intrarea în Roma. Aci el serbează al doilea triumf dacic[39], împarte poporului pentru a treia oară daruri, *congiarium tertium*, care, după mărturia unui izvor antic,[40] s-au ridicat la 450 de denari de cap, însumînd enorma cifră de peste 100 milioane de denari, şi continuă spectacolele începute încă înainte de sosirea lui. Spectacolele, după Dio Cassius, au durat „timp de o sută douăzeci şi trei de zile, în cursul cărora au fost ucise cam unsprezece mii de animale sălbatice şi domestice, iar gladiatori au luptat zece mii"[41], fapt confirmat şi de *Fastele de la Ostia*, în care se spune că după primele jocuri de gladiatori, organizate de Hadrian *(munus primum)*, au urmat, începînd de la 4 iunie 108, alte spectacole *(munus secundum* sau *munus suum)*, care, cu întreruperile necesare, au continuat timp de 117 zile, încheindu-se la 1 noiembrie 109, numai în acest ultim an apărînd în arenă, după însemnările *Fastelor de la Ostia*, 4941 1/2 perechi de gladiatori[42].

Emisiunile monetare glorifică biruinţa asupra dacilor şi întoarcerea împăratului la Roma, iar Dacia e înfăţişată pe monede în chip de femeie, cu legenda *Dac(ia) Cap(ta)* ca provincie cucerită[43].

www.cimec.ro

Pentru comemorarea victoriei la Roma s-a construit forul lui Traian, cu Bazilica Ulpia și Coloana înfățișînd în scene succesive, sculptate, ce urcă în spirală, desfășurarea războaielor dacice. Valoroasă ca operă artistică, Coloana traiană reprezintă un adevărat act de naștere al poporului român, cum o definește C. Daicoviciu. Monumente triumfale s-au ridicat și în afara Romei, dintre acestea cel mai măreț fiind amintitul trofeu de la Adamclissi, în Dobrogea, închinat lui Marte răzbunătorul, *Mars Ultor*.

În schimb, Sarmizegetusa și cetățile din jurul ei au fost dărîmate și transformate în ruine. Un timp, spre a preîntîmpina vreo regrupare a dacilor, ele sînt supravegheate de un detașament din legiunea IIII Flavia felix, staționat aci.

Sfîrșitul războaielor dacice înseamnă încheierea tragică a unui lung capitol din istoria Daciei și începutul altuia nou, cu perspective nu mai puțin importante pentru evoluția istorică ulterioară. Un popor viguros, talentat și în plin avînt, își găsește sfîrșitul, dar un altul nou începe să se plămădească din amestecul învingătorilor cu învinșii.

NOTE

[1] Herodot, IV, 93.

[2] Strabo, VII, 3, 10.

[3] Idem, VII, 3, 13.

[4] Cu privire la istoria și cultura geto-dacilor în a doua vîrstă a fierului, lucrările mai importante de sinteză, în care se pot găsi și indicațiile bibliografice referitoare la diferitele probleme de detaliu, sînt următoarele: Pârvan, *Getica* (1926); idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. a IV-a, București, 1967; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în vol. *La Dobroudja*, Bucarest, 1938, pp. 48—58, 87—114; idem, în *Ist. Rom.* I, pp. 216—231, 238—251; Daicoviciu, p. 44 sqq.; H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965; D. Berciu, în *Din istoria Dobrogei, I. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, pp. 73—136. Lucrări fundamentale privitoare la limba tracodacică sînt: D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957; Vl. Georgiev, *Trakiiskiat ezik* (La langue thrace), Sofia 1957; idem, *Raporturile dintre limbile dacă, tracă și frigiană*, în *StCl*, II, 1960, pp. 39—58; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959; idem, în *Ist. Rom.*, I, pp. 260—268.

[5] Strabo, VII, 3, 11. Vezi și studiul nostru din SCIV, VIII, 1957, pp. 119—133.

[6] Dio Chrysostomos, *Orationes*, XXXVI, 4. Vezi și Em. Condurachi, în SCIV, IV, 1953, pp. 515—522.

[7] Strabo, în *loc. cit.*

[8] Cu privire la istoria și civilizația dacilor în perioada statului dac de la Burebista pînă la Decebal, în afară de operele lui V. Pârvan și C. Daicoviciu, citate mai sus, ca și de capitolele respective din cartea lui H. Daicoviciu, cea mai completă și mai pătrunză-

www.cimec.ro

toare prezentare a acestei perioade este capitolul respectiv din *IstRom*, I, pp. 255—341, al istoricului C. Daicoviciu.

[9] W. Dittenberger, *Sylloge*[3], nr. 762—*IGB*, nr. 13. Vezi şi studiul lui G. Mateescu, în *AIIN*, IV, 1926—1927, p. 323—336.

[10] Vezi C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 294 sq., idem, în *SCIV*, VI, 1955, pp. 47—59.

[11] Vezi, referitor la relaţiile dintre daci şi romani, în afară de C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 285 sqq., studiile lui R. Vulpe, în „Dacia", N.S., IV, 1960, pp. 309—332 şi E. Chirilă, în *ActaMN*, I, 1964, p. 125—136.

[12] *Res gestae*, c. 30, 2.

[13] Strabo, VII, 3, 10.

[14] *CIL*, XIV, 3608 = *ILS*, 986.

[15] Tacitus, *Historiae*, III, 46, 2.

[16] Dio Cassius, LXVII, 6,1.

[17] Idem, LXVII, 7, 4.

[18] Vezi analiza izvoarelor privitoare la domnia împăratului Traian şi la războaiele dacice la R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, pp. 5—44 şi 215—221. Cele mai importante sînt fragmentele păstrate din cărţile LXVII şi LXVIII din *Istoria Romană* a lui Dio Cassius şi *Coloana lui Traian de la Roma*. O expunere critică bazată pe aceste izvoare, dar ţinînd seama şi de rezultatele cercetărilor arheologice din cetăţile dacice, o datorăm lui C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, pp. 301—316. Vezi, de asemenea, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966, unde se indică şi bibliografia mai importantă privitoare la celebrul monument şi la războaiele dacice ale lui Traian.

[19] *CIL*, VI, 2074.

[20] Priscian, VI, 13, p. 205.

[21] Principala lucrare, întocmită pe baza rezultatelor cercetărilor efectuate la sfîrşitul secolului trecut, rămîne cea a lui Gr. G. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Das Monument von Adamclissi*, *Tropaeum Traiani*, Wien, 1895. Un studiu mai recent, cu unele rezultate noi privitoare la monument, dar cu interpretare istorică inacceptabilă a reliefurilor, este cel al etnografului Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclissi*, *Tropaeum Traiani*, apărut în două ediţii româneşti (Bucureşti, 1959 şi 1961) şi într-o ediţie germană (Bukarest-Bonn, 1965).

[22] Dio Cassius, LXVIII, 8,3.

[23] Idem, LXVIII, 9,3

[24] Idem, LXVIII, 9,4.

[25] Idem, LXVIII, 8,3 şi Cichorius, LXIV.

[26] Dio Cassius, LXVIII, 9, 5—6.

[27] *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 197 şi 225.

[28] Dio Cassius, LXVIII, 14,5.

[29] Cichorius, CXXXVIII.

www.cimec.ro

[30] Ioannes, Lydus, *De magistr.*, II, 28.

[31] Cu privire la reducerea cifrelor transmise de scriitorul bizantin, vezi J. Carcopino, în *Dacia*, I, 1924, pp. 28—34. Cf. acum şi J. Guey, în *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à Jérôme Carcopino*, Paris, 1966, p. 445 sqq.

[32] Cichorius, CXLV. Vezi şi Dio Cassius, LXVIII, 14, 3.

[33] Cichorius, CXLVII.

[34] Idem, CXLIX—CLII.

[35] *MCA*, VI, 1959, pp. 364—366; VII, 1961, pp. 339—344; *OmCP-I*, pp. 81—86; *Apulum*, V, 1965, p. 137—147.

[36] *Apulum*, V, 1965, p. 144.

[37] *CIL*, XVI, 106.

[38] *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 198 sq.; *Fasti Ostienses*, fr. XX, r. 1—4.

[39] *Ibidem*, pp. 199 şi 227.

[40] *Cronograful din anul 354*, în *Chron. Min.*, I, p. 146 (ed. Th. Mommsen); Cf. R. Syme, *Tacitus*, p. 226, cu nr. 3.

[41] Dio Cassius, LXVIII, 15, 1.

[42] *Inscr. Italiae*, XIII, 1, p. 199; *Fasti Ostienses*, XXI—XXII,

[43] Strack, I, p. 105 sqq.

www.cimec.ro

CAPITOLUL II

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI ISTORIA EI PÎNĂ ÎN VREMEA SEVERILOR

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI PRIMA EI ORGANIZARE ÎN VREMEA ÎMPĂRATULUI TRAIAN (106—117)

O dată cu sfîrșitul celui de-al doilea război dacic se încheie o lungă și strălucită epocă din istoria Daciei. În teritoriile cucerite, pe ruinele statului dac prăbușit pentru totdeauna, se organizează provincia romană Dacia. Ruptă din lumea așa-zisă barbară, a popoarelor care se dezvoltau libere, la nord de Dunăre, Dacia cucerită de Traian este integrată în comunitatea economică, socială, politică și culturală a Imperiului roman. Istoria Daciei ia acum un alt curs, deosebit de cel de pînă acum. Romanii introduc în Dacia formele de viață și de organizare administrativă, relațiile sociale, civilizația și cultura care le sînt specifice. Timp de 165 de ani, cît a durat stăpînirea romană la nordul Dunării, istoria provinciei Dacia se împletește strîns cu aceea a Imperiului roman, în multe privințe ea nefiind decît un capitol al acesteia. Istoria Daciei romane nici nu poate fi mai bine studiată decît în legătură cu aceea a imperiului. Dacia face parte din lumea romană, cu toate rînduielile ei, și nu arareori descoperiri, mai ales epigrafice, făcute la Roma, în Italia sau în cele mai îndepărtate provincii ale imperiului aduc știri prețioase privitoare la istoria provinciei întemeiate de Traian.

Totuși, istoria celor 165 de ani de stăpînire romană în Dacia înseamnă și ceva mai mult. Romanitatea a prins în Dacia rădăcini atît de adînci, încît ele nu au mai putut fi extirpate. La alcătuirea ei au participat și localnicii daci, care au supraviețuit crîncenei încleștări cu romanii. Altoită pe acest substrat etnic, romanitatea de la nordul Dunării a primit și o coloratură proprie, deosebită de aceea din celelalte provincii ale imperiului.

O dată cu sunetul trîmbițelor care anunțau sfîrșitul războaielor dacice și diruința lui Traian și a armatei sale, în Dacia se așterne liniștea. Amintita diplomă de la Porolissum aduce dovada certă nu numai că la data de 11 august 106 războaiele dacice erau terminate, ci și că provincia Dacia era constituită, primul ei guvernator fiind Decimus Terentius Scaurianus. În scopul organizării administrative, al conducerii și apărării militare a teritoriilor cucerite la nordul Dunării, lăsînd pe seama altora organizarea primelor jocuri de gladiatori în cinstea victoriei asupra dacilor și amînîndu-și serbarea celui de-al doilea strălucit triumf dacic, împăratul Traian a mai rămas în Dacia, după cum am mai amintit, pînă în primăvara anului următor. Constituirea provinciei Dacia s-a făcut printr-o lege *(constitutio)*, promulgată anume, legea provinciei *(lex provinciae)*, de către împăratul Traian pe cînd se găsea încă în Dacia și care fixa probabil forma de organizare, conducerea,

www.cimec.ro

întinderea, hotarele, trupele care urmau să rămînă spre a asigura apărarea teritoriului provinciei și, mai ales, suma impozitelor directe pe care noua provincie urma să le verse anual fiscului imperial. Legea de constituire a provinciei Dacia nu s-a păstrat însă, de aceea nu cunoaștem mai de aproape prevederile ei. Cunoaștem numai situația care a rezultat din aplicarea ei în măsura în care ea este arătată de știrile istorice sau epigrafice.

La amintita dată de 11 august 106, prerogativele imperiale, în ceea ce privește conducerea noii provincii, ca și comanda trupelor rămase pentru apărarea ei, erau trecute asupra lui D.Terentius Scaurianus. După plecarea împăratului la Roma, pe baza statutului de întemeiere și probabil a indicațiilor date personal de Traian, opera de organizare administrativă și militară a provinciei este dusă mai departe și desăvîrșită treptat de către D.Terentius Scaurianus, care rămîne nu numai primul guvernator al provinciei Dacia, ci și adevăratul organizator efectiv al ei. Opera aceasta a fost înfăptuită în cei 5—6 ani cît a mai rămas el în Dacia, pînă cel mult prin 112.

Potrivit știrilor de care dispunem, Dacia a fost organizată ca provincie imperială, alcătuind o singură unitate administrativă[1]. Se știe că încă din anul 27 î.e.n. Augustus, fondatorul imperiului, al cărui sistem de organizare a fost menținut și dezvoltat în tot timpul perioadei numită a Principatului, pînă spre sfîrșitul secolului al III-lea a împărțit provinciile în două categorii, unele, numite senatoriale, care se găseau mai departe de granițe și erau pacificate, rămînînd în administrația Senatului, altele, numite imperiale, care, aflîndu-se mai ales la hotarele imperiului și necesitînd pentru apărarea lor trupe mai numeroase, au trecut sub autoritatea și în administrarea împăratului[2]. Prin poziția sa geografică și rolul strategic ce i se rezerva, de bastion puternic fortificat, înfipt în mijlocul lumii barbare, pe care trebuia s-o dezbine, să o separe și să o supravegheze, Dacia era destinată a fi trecută în rîndul provinciilor administrate de împărat, care își exercită prerogativele sale printr-un împuternicit al său, care poartă titlul oficial de *legatus Augusti pro praetore*. Acesta, ca toți guvernatorii similari din provinciile imperiale, potrivit acelorași reguli stabilite încă de Augustus, era numit numai dintre membrii ordinului senatorial, cea mai înaltă pătură a societății romane, cu statut propriu de organizare, din care făceau parte cei care prin naștere — fie ei patricieni, adică aparținînd vechilor familii nobile de la Roma, fie plebei — aparțineau acestei clase, dacă dispuneau de censul corespunzător, și aceia dintre cavaleri care aveau censul senatorial, de un milion de sesterți, erau promovați de împărat în ordinul senatorilor, deschizîndu-li-se astfel drumul la magistraturile senatoriale. Apartenența la ordinul senatorial este indicată și prin adaosul la denumirea lor oficială a formulei tradiționale *pro praetore*, care îi designează ca delegați ai împăratului, împuterniciți ca guvernatori ai provinciilor, *cum imperio*. Nici

unul din guvernatorii Daciei nu au făcut parte din rîndurile patricienilor, toţi sînt de origine plebeiană.

Legati Daciei în timpul domniei lui Traian aparţin celei mai înalte categorii de asemenea guvernatori, de rang consular, ceea ce înseamnă că li se încredinţează această funcţie numai după ce au fost mai întîi consuli la Roma. Dacia era deci o *provincie imperială de rang consular*. Astfel D.Terentius Scaurianus fusese consul în 102 sau 104, în orice caz înainte de a-l însoţi pe Traian în al doilea război dacic[3]. Aceşti guvernatori sînt mandatarii împăratului în Dacia, învestiţi cu o putere, *imperium*, corespunzătoare. Ei au puteri depline în exercitarea atribuţiilor lor civile sau administrative, judecătoreşti şi militare. Ei sînt răspunzători de întreaga conducere şi administrare a provinciei, sînt judecătorii supremi, putînd pronunţa şi pedepsele capitale, şi comandanţii armatei de pe teritoriul provinciei. Ca un semn exterior al puterii lor este dreptul de a fi precedaţi de cinci lictori, purtători de fascii. Ei răspund pentru felul în care-şi exercită atribuţiile numai faţă de împărat. Ca toţi membrii ordinului senatorial, ei poartă titlul de *vir clarissimus*, bărbat prea strălucit. Durata guvernării într-o provincie a unui *legatus Augusti pro praetore* era variabilă, după Dio Cassius limita obişnuită fiind de cel puţin trei ani şi de cel mult cinci ani[4]. Se constată astfel şi în Dacia că pînă pe vremea lui Marcus Aurelius, deci pînă după jumătatea secolului al II-lea, legaţii rămîn adeseori pînă la cinci ani în funcţie. Mai tîrziu însă, durata unei guvernări se va reduce, ajungînd pînă la o medie de doi ani şi chiar mai puţin.

Rangul consular al guvernatorilor Daciei în această vreme e impus, potrivit regulilor stabilite, după care provinciile cu mai mult de o legiune nu puteau fi conduse decît de foşti consuli, de faptul că în provincia noastră staţionau cel puţin două legiuni, XIII Gemina, IV Flavia felix, poate şi I Adiutrix, dar mărturiile privitoare la această ultimă legiune nu sînt întru totul sigure.

În administrarea finanţelor provinciei, legatul imperial este ajutat, ca şi guvernatorii de mai tîrziu ai Daciei, de un *procurator Augusti*, e adevărat neatestat epigrafic sau altfel în această vreme, dar care trebuie totuşi a fi presupus prin analogie cu alte provincii. El este un auxiliar al legatului, căruia îi rămîne subordonat, şi are numai atribuţii financiare, este deci un procurator financiar. Ca toţi procuratorii din provincii, ei sînt numiţi de împărat, dintre membrii ordinului ecvestru, al cavalerilor, al doilea ordin căruia Augustus i-a fixat statutul de organizare. Pentru înscrierea de către împărat în acest ordin se cerea un cens de 400 000 de sesterţi. În cariera ecvestră, aceasta este una dintre funcţiile înalte atribuite cavalerilor. Procuratorii din Dacia poartă titlul menţionat în inscripţii de *egregius vir*, bărbat distins.

În Dacia, pe timpul guvernării lui D.Terentius Scaurianus pacea nu pare să fi fost prin nimic tulburată, astfel că el s-a putut ocupa deci în liniște de organizarea provinciei încredințate pentru guvernare. Noi nu vom discuta însă aici nici colonizarea masivă a Daciei cu coloniști romani aduși din toate părțile imperiului nici începutul exploatării minelor de aur, nici lucrările de măsurare a pămîntului Daciei și efectuarea, îndată după terminarea războaielor de cucerire, a recensămîntului populației, despre care, nefiind legate direct de activitatea primului guvernator, vom vorbi în alte capitole. Amintim însă că în timpul său s-a întemeiat primul oraș din Dacia, *colonia Dacica*, numită mai tîrziu și Sarmizegetusa, metropola provinciei. O inscripție ne-a păstrat, într-o formă lapidară și laconică, cu unele lipsuri, care au fost însă mulțumitor completate de epigrafiști, chiar actul de fundare a orașului[5]. În el se spune că orașul a fost întemeiat din porunca împăratului Traian, fiul divinului Nerva, prin legatul său D.Terentius Scaurianus. Iată textul în original al preaimportantului document: [*Ex*] *au*[*ctoritate Imp(eratoris) Caes*]*aris divi Ner*[*vae f(ilii) Nervae*] *Traiani Augusti condita colonia Dacica per* [*D(ecimum) Terenti*]*um Scaurianum* [*leg(atum) eius*] *pr(o) pr(aetore)*. Vedem deci că orașul întemeiat se numește *colonia Dacica*, nume care se întîlnește și în alte cîteva inscripții din vremea lui Traian[6] sau de la începutul domniei lui Hadrian[7]. O monedă de bronz a împăratului Traian, comemorînd actul fundării orașului, înfățișează pe revers scena întemeierii coloniei[8]. Întemeietorul coloniei *(conditor coloniae)*, care de drept este împăratul Traian, dar aici e reprezentat de mandatarul său, guvernatorul provinciei, D.Terentius Scaurianus, e înfățișat conducînd un plug tras de două animale spre dreapta. Scena redă într-o reprezentare schematică actul întemeierii orașului, așa cum el este descris de autorii antici și cum este redat plastic pe unele monumente, ca de pildă pe o aplică cu relief ce se păstrează în Muzeul din Berna. Scena poate fi astfel reconstituită. După efectuarea măsurătorilor, coloniștii, viitorii locuitori ai orașului, încolonați milităreste, sînt doar veterani, ieșiți de curînd din rîndurile armatei cu steaguri *(vexilla)* și avînd în frunte pe legatul încredințat cu întemeierea, se strîng pe locul unde se va ridica orașul. Mai întîi se iau auspiciile, adică se consultă voința zeilor, prin interpretarea semnelor din natură, ceea ce înseamnă consacrarea religioasă a locului. Totodată, topografii, *agrimensores*, trasează liniile principale ale orașului *(cardo maximus* și *decumanus maximus)* pe direcțiile nord-sud și est-vest. Apoi întemeietorul, îmbrăcat în tradiționalul costum din Gabii *(cinctus Gabinus)*, oraș în Latiu, cu un capăt al togii adus pe cap, trasează, cu un plug tras de un taur alb, în dreapta, și o vacă tot albă, în stînga, incinta orașului, *pomerium*. Brazda marchează limitele de-a lungul cărora urmează să se ridice zidurile de piatră, cu șanțul în față și cu valul de pămînt în interior, pe locul gliei răsturnate de plug. Unde sînt fixate porțile orașului, cîte una pe fiecare latură a patrulaterului, plugul este

ridicat și brazda întreruptă. Ceremonia se încheia prin acordarea statutului de organizare al orașului, făcîndu-se cunoscute numele primilor magistrați, sacerdoți și decurioni, membri ai consiliului de conducere al orașului.

Încredințatul imperial cu întemeierea orașului devine, el și urmașii lui, patron al orașului. În felul acesta, deși nici o inscripție ajunsă pînă la noi nu-l onorează ca atare, trebuie să-l considerăm pe D.Terentius Scaurianus ca primul și cel mai de seamă patron al coloniei Ulpia Traiana.

Nu cunoaștem data precisă a întemeierii orașului, căci inscripția cu actul de fundare nu cuprinde elemente mai precise de datare. Dar monedele care comemorează întemeierea orașului, bătute cu aceeași stanță, fac parte din seria emisiunilor care proslăvesc biruința în cel de-al doilea război dacic. Fundarea a fost hotărîtă de împăratul Traian, dar actul propriu-zis al întemeierii a avut loc după plecarea împăratului din Dacia, dar înainte de expirarea mandatului lui D.Terentius Scaurianus, în primii ani după cucerire, mai probabil între anii 108 și 110.

Orașul numit la început *colonia Dacica*, apoi, mai complet, *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, la care în vremea lui Hadrian se va adăuga și epitetul *Sarmizegetusa*, este singura ctitorie a lui Traian în Dacia. Coloniștii erau în cea mai mare parte, dacă nu în totalitatea lor, veterani din legiunile care au participat la războaiele dacice. Ulpia Traiana este printre ultimele colonii de veterani. Nu cunoaștem numărul coloniștilor care au fost așezați aici la întemeiere. Orașul s-a întemeiat nu pe locul vechii reședințe a regilor daci, cum greșit s-a crezut mult timp, datorită numelui comun de Sarmizegetusa, purtat de ambele localități. Astăzi noi știm că Sarmizegetusa dacică, reședința regilor daci de la Burebista pînă la Decebal, se afla în munții de la sud de Orăștie și că ea a fost distrusă și transformată în ruine de romani, în timp ce Sarmizegetusa romană, Ulpia Traiana, metropola provinciei Dacia, este un oraș nou, ridicat pe un loc unde nu existase vreo așezare anterioară, în colțul de sud-vest al cîmpiei Hațegului, în șes, la poalele munților care de acolo încep să se ridice, la vreo 8 km depărtare de Porțile de Fier ale Transilvaniei, în vatra și în hotarul comunei numite Sarmizegetusa, dar care mai înainte s-a numit Grădiște, tocmai din cauza ruinelor[9].

Întorcîndu-ne acum la guvernatorul imperial D.Terentius Scaurianus, care între timp închină la Apulum un altar lui Jupiter Optimus Maximus și zeilor Penates[10], protectori ai familiei, în cîțiva ani el a reușit să asigure o primă formă de organizare a provinciei Dacia. Două diplome militare din anul 110, în care el figurează ca comandant al trupelor din Dacia[11], și prin care soldați din nu mai puțin de 27 corpuri de trupe auxiliare, cu anii de serviciu împliniți, sînt lăsați la vatră, iar alte cîteva unități sînt transferate înapoi în Pannonia, constituie un indiciu că în Dacia era liniște. Atunci, cînd după vreun an sau doi, cel mai tîrziu în anul 112, după cît se pare, el pleacă din

www.cimec.ro

Dacia, lasă provincia liniştită, organizată din punct de vedere administrativ şi din punctul de vedere al conducerii, şi bine apărată la hotare.

Situaţia provinciei e clar arătată de emisiunile monetare din anul 112, în care în locul vechilor reprezentări ale Daciei învinse şi cucerite, amintite mai sus, apare o nouă figuraţie a provinciei. Dacia e reprezentată alegoric printr-o femeie, îmbrăcată în costum autohton, şezînd pe o stîncă, care în mîna stîngă ţine o acvilă de legiune, iar dreapta o sprijină de genunchiul uşor ridicat, după care se vede un copil cu un spic de grîu, în timp ce în faţa ei un alt copil, aşezat pe o stîncă mai mică, se joacă cu un ciorchine de strugure. Legenda care însoţeşte această reprezentare precizează că ea înfăţişează DACIA AVGVST(i) PROVINCIA, acesta putînd fi considerat chiar numele oficial al provinciei, care cuprinde indicaţia clară că este o provincie a împăratului. Figuraţia se referă în primul rînd la munţii Daciei, vestiţi şi adeseori amintiţi de scriitorii antici în legătură cu dacii. Dar vechiul lor renume, dinainte de cucerire, de înălţimi pe care stau înfipte aşezările dacilor, e schimbat acum prin faima bogăţiilor lor în aur. Copiii *(proles)* şi atributele lor, adică spicul de grîu şi ciorchinele de strugure fac aluzie la bogăţiile ţării, puse în exploatare de colonişti, iar acvila de legiune simbolizează armata provinciei.

Organizarea administrativă dată Daciei îndată după cucerire s-a menţinut neschimbată pînă la sfîrşitul domniei lui Traian. După D.Terentius Scaurianus sînt cunoscuţi alţi doi guvernatori ai Daciei, C.Avidius Nigrinus şi C.Iulius Quadratus Bassus, amîndoi tot de rang consular şi oameni de vază în vremea lor, ceea ce arată atenţia, grija şi importanţa pe care Traian o acordă provinciei întemeiate de el.

Se pune însă întrebarea, care era întinderea teritorială a Daciei în timpul domniei lui Traian? Întrebarea s-a pus mai de mult, dar răspunsurile au fost variate. Astăzi, mai bine informaţi, putem răspunde cu mai multă certitudine decît în trecut şi întrucîtva deosebit de aceea ce se credea mai înainte.

S-a susţinut că Dacia nu a fost cucerită de la început integral de către Traian, ci treptat, alte teritorii ale Daciei fiind cucerite şi anexate provinciei romane mai tîrziu, în etape care s-ar fi prelungit pînă în vremea împăratului Marcus Aurelius, deci după mijlocul secolului al II-lea. Părerea aceasta a fost dovedită la timpul său ca neîntemeiată, de C.Daicoviciu[12]. Confirmarea deplină că Dacia în întregime a fost cucerită de Traian în cursul celui de-al doilea război dacic a adus-o inscripţia descoperită acum mai bine de 30 de ani la Corint, din care aflăm că un oarecare C. Caelius Martialis, în cinstea căruia e pusă de un amic inscripţia, a participat ca intendent la al doilea război dacic, în care, se spune mai departe, întreagă Dacia a fost cucerită: *secunda expeditione in qua universa Dacia devicta est*[13].

Ce trebuie să înţelegem însă prin *universa Dacia*? Răspunsul firesc este că toată Dacia care, în timpul războiului al doilea dacic se afla sub ascultarea lui Decebal, lupta împotriva Romei. Dar, după cum am amintit mai sus, nici întinderea mai exactă a statului lui Decebal, acel *regnum Decebali regis Dacorum*, cum îl numeşte inscripţia de la Heliopolis în Siria, nu ne este cunoscută. Dacă luăm în considerare toate seminţiile daco-getice, ca şi triburile de alt neam, aliate cu dacii, atunci putem considera că în mare stăpînirea lui Decebal, se întindea aproape asupra întregii Dacii, în limitele pe care i le dă Ptolemeu, adică la vest pînă la Tisa, la est pînă la Hierasus (Siret), iar la sud pînă la Dunăre[14].

Cu toate acestea, istoricii moderni, în majoritatea lor, pînă de curînd, considerau că provincia Dacia cucerită şi organizată de Traian a cuprins numai acele teritorii care şi mai tîrziu sînt cunoscute ca alcătuind provincia Dacia, adică partea cea mai mare a Transilvaniei, Banatul şi Oltenia. Deosebite, întrucîtva, erau părerile în privinţa situaţiei teritoriilor Munteniei şi Moldovei de jos. Cu toate că de mult erau cunoscute în aceste teritorii unele urme romane, părerea cea mai răspîndită era că ele nu au făcut totuşi parte din Dacia şi nici nu au aparţinut efectiv imperiului, fiind doar teritorii aflate sub supravegherea trupelor din Moesia Inferioară, masate de-a lungul limesului dunărean. Nu au lipsit totuşi nici opiniile după care ele ar fi aparţinut, după războaiele dacice ale lui Traian, provinciei Moesia Inferior. Dar dovezile nefiind îndeajuns de sigure şi argumentarea nefiind făcută cu suficientă claritate şi putere de convingere, părerea aceasta nu s-a putut impune.

Lămurirea mai deplină şi adevărată a întinderii teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării, cu prilejul războaielor dacice, acea *universa Dacia*, ca şi a situaţiei lor în raport cu stăpînirea romană, adică a felului în care ele au fost organizate din punct de vedere administrativ şi militar, s-a produs însă numai în lumina unor noi descoperiri arheologice şi epigrafice, mai numeroase şi mai elocvente, ca şi în urma republicării şi interpretării mai juste a unor descoperiri sau documente mai vechi. Concluzia la care s-a ajuns şi care este astăzi acceptată de toţi istoricii competenţi este că Traian a cucerit la nordul Dunării teritorii mai întinse decît cele cunoscute ca alcătuind provincia Dacia, dar aceasta pe timpul lui Traian nu a înglobat toate teritoriile respective decît abia în timpul împăraţilor următori. O parte din teritoriile cucerite de Traian la nordul Dunării, deci în Dacia, au fost anexate provinciei vecine Moesia Inferior. S-a conturat astfel o imagine a înfăţişării şi repartizării teritoriilor cucerite de romani la nordul Dunării, pe vremea împăratului Traian, puţin deosebită de cea concepută şi admisă pînă nu demult de istorici.

Într-adevăr, cercetările arheologice au pus în lumină treptat existenţa mai multor castre şi a altor urme de aşezări romane în teritoriul Munteniei şi al Moldovei de sud, datînd din primele două decenii ale secolului al II-lea.

www.cimec.ro

Ele se adăugau la descoperiri similare cunoscute mai dinainte. Prezența trupelor romane în această vreme este astăzi cert dovedită în mai multe localități din teritoriile amintite, începînd de la Barboși, lîngă Galați, aproape de vărsarea Siretului în Dunăre, pînă la Olt, și anume la Drajna de Sus, Mălăiești, Tîrgșor, Rucăr-Scărișoara și în alte localități[15], unde însă descoperirile nu au putut fi sigur datate în epoca lui Traian. Descoperirea recentă a unui castel roman de pămînt în Moldova centrală, la Piatra Neamț, în apropierea cetății dacice de la Bîtca Doamnei, dacă se va confirma datarea lui în vremea celui de-al doilea război dacic, cum crede N. Gostar de la Iași[16], e menită să arunce o nouă lumină asupra întinderii acelei *universa Dacia devicta*, care ar urma să fie extinsă pînă adînc în Moldova de astăzi. Descoperirea poate fi pusă în legătură cu interpretarea ce se poate da ultimelor scene de luptă de pe Coloana lui Traian și îndeosebi cu aceea în care, în afară de prizonieri daci, se văd și doi bastarni închiși, se pare, într-o fortificație romană[17]. Aceasta ar fi o acțiune îndepărtată și desigur secundară, episodică, a trupelor romane la sfîrșitul războiului al doilea dacic, după moartea lui Decebal. Detașamentul roman ajuns pînă aici nu va fi zăbovit prea mult într-un ținut atît de îndepărtat de baza lui de pornire, pe care o presupune mai degrabă a fi Moesia Inferior decît Dacia, ci după distrugerea cetății dacice de piatră și o staționare scurtă se va fi retras.

Editarea din nou, de către cercetătorul englez R.O.Fink, a *papirusului Hunt*[18], numit așa după numele primului său editor, care cuprinde un registru al situației efectivelor — numit *pridianum*, pentru că obișnuit se întocmea în ajunul anului nou, — anume al cohortei *I Hispanorum veterana*, din Moesia Inferior, a documentat în mod cert că spre sfîrșitul celui de-al doilea război dacic, din 105— 106, de cînd datează cel mai probabil importantul document, cum a arătat învățatul istoric englez R.Syme[19], confirmat de papirologul american J.F. Gillian[20], și cum propusese încă mai de mult C. Daicoviciu[21], nu din anul 99 cum credea Fink, urmat la noi de R.Vulpe[22], întreg teritoriul Munteniei și Moldovei de jos, de la Buridava pe Olt, pînă la Piroboridava pe Siret, aparținea provinciei Moesia Inferior. Papirusul menționează în hotarele provinciei, *intra provinciam*, și anume în stînga Dunării, *trans Danubium*, detașamente ale cohortei care din anul 99 e cunoscută ca făcînd parte din armata Moesiei Inferior[23], la Piroboridava, localitate dacică pe Siret, cunoscută din Ptolemeu[24], și la Buridava, localitate menționată de *Tabula Peutingeriana*, cel mai complet itinerar al imperiului, pe Olt. Pridianul mai amintește soldați aflați într-o expediție dincolo de Dunăre *(trans Danuvium in expeditionem)*, un detașament trimis tot acolo pentru paza transportului de provizii *(ad annonam defendendam)* și un altul în cercetare sub comanda centurionului Paulianus *(exploratum cum Pauliano centurione...)*.

În sfîrșit, lămurirea și mai deplină a situației teritoriilor cucerite de Traian la nordul Dunării s-a produs în lumina unei noi diplome militare descoperite nu de mult la Palamarca, în Bulgaria, și publicată cu un savant comentariu de istoricul bulgar B.Gerov[25]. Diploma datează din 13 dec. 140 și amintește trei corpuri de cavalerie *(alae)*, nouă de pedestrași *(cohortes)* și o formație auxiliară numită *numerus*, toate făcînd parte la acea dată din armata Daciei Inferior, unde stăteau sub comanda procuratorului provinciei Aquila Fidus, cunoscut mai dinainte din alte izvoare. În studiul său, B. Gerov a arătat că 10 din cele 13 corpuri de trupă amintite de importantul document pot fi dovedite a fi făcut parte mai înainte din armata Moesiei Inferior, una fiind o formație nouă, iar despre restul de două neputîndu-se stabili de unde au venit și unde au staționat mai înainte. De asemenea, se arată că nici una dintre trupele menționate de diploma de la Palamarca nu este atestată de vreo diplomă sau de vreun alt document ca făcînd parte din armata Daciei lui Traian. Se mai constată totodată că, în măsura în care locul de garnizoană al acestor trupe este cunoscut, ele staționau, la 140, și desigur și mai înainte, începînd de la Bretcu, în fața pasului Oituz, unde este atestată ca avîndu-și garnizoana chiar *cohorta I Hispanorum veterana*, din *Papirusul Hunt*, apoi pe linia Oltului transilvan, de la Hoghiz, pînă la *Caput Stenarum*, Boița, în fața pasului Turnu Roșu, și mai departe tot pe malurile Oltului, pînă la vărsarea acestuia în Dunăre. Din toate aceste fapte, B.Gerov a tras, pe bună dreptate, concluzia, astăzi împărtășită de toți istoricii care se ocupă de aceste probleme, că în vremea lui Traian, pînă la reorganizarea Daciei de către împăratul Hadrian la începutul domniei sale, despre care vom vorbi mai departe, făceau parte din armata Moesiei Inferior, din care apoi, rămînînd pe loc, au fost trecute cu prilejul acelei reorganizări în armata Daciei Inferior, atunci înființate. Eruditul istoric bulgar a dovedit astfel că toate teritoriile din stînga Dunării cucerite de Traian, anume sudul Moldovei, întreaga Muntenie, partea de est a Olteniei, pînă aproximativ la linia Jiului [26], ca și fișia de teren din estul Transilvaniei, de la Angustia, pînă la Caput Stenarum, au fost anexate după terminarea războaielor dacice provinciei Moesia Inferior.

Cît privește, în schimb, vestul Olteniei, de la Jiu pînă la Drobeta, ca și Banatul, de la Dunăre pînă la Tapae, adică pînă la Porțile de Fier ale Transilvaniei, părerile istoricilor se deosebesc în ceea ce privește provincia căreia ele au fost repartizate după sfîrșitul războaielor de cucerire. Nimeni nu se îndoiește firește că aceste teritorii cucerite încă în cursul primului război dacic și rămase sigur în stăpînirea romană după încheierea păcii din anul 102[27], constituind importante puncte de sprijin și baze de pornire a armatei romane în al doilea război dacic, au devenit definitiv teritorii romane după terminarea războaielor de cucerire. S-a pus însă întrebarea dacă aceste teritorii au fost anexate de Traian provinciei Dacia întemeiată de el sau dacă

au rămas mai departe la Moesia Superior, căreia ele au aparţinut după 102. Îndeobşte, se consideră că atît Oltenia, cît şi Banatul, au făcut parte din provincia Dacia de la constituirea ei [28]. Nu au lipsit totuşi nici unele voci care au afirmat că Banatul, în întregime sau numai o parte din el, singur sau împreună cu Oltenia de vest, au aparţinut Moesiei Superior, şi după 106, pe tot timpul lui Traian[29]. Părerea aceasta, susţinută întîi şi mai cu tărie de A. Domaszewski, care îşi baza ipoteza apartenenţei Banatului la Moesia Superior pe constatarea existenţei unei linii de staţiuni vamale la Dierna, Pons Augusti şi Micia, a fost în trecut combătută de mai mulţi istorici şi considerată ca neîntemeiată [30]. Într-adevăr, contrar a ceea ce noi înşine eram înclinaţi a admite abia cîţiva ani înainte, sîntem acum de părere că dispunem de suficiente dovezi documentare privitoare la apartenenţa întregului Banat şi a Olteniei de vest la Dacia în vremea împăratului Traian, între 106 şi 118—119, pînă la reorganizarea provinciei de către Hadrian.

În primul rînd, cîteva trupe auxiliare atestate de diplomele militare din anul 110[31] ca făcînd parte, la această dată, din armata Daciei sînt documentate totodată, prin inscripţii, ca staţionînd, chiar în această vreme sau puţin după aceea, în teritoriile sudice ale Daciei cucerite de Traian. Astfel, *cohors I Vindelicorum c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(elix)* [32] e documentată de o inscripţie la *Arcidava* (Vărădia)[33], unde ea zideşte castrul de piatră. Cărămizi ştampilate cu numele ei s-au găsit şi la Tibiscum[34], în aceeaşi regiune, unde a ieşit la iveală de altfel şi diploma militară din anul 157, aparţinînd unui soldat din această cohortă [35]. Tot aşa la Vărşeţ este documentată de o inscripţie din anul 108 ca staţionînd la această dată [36] *cohors II Hispanorum*, arătată şi ea de o diplomă militară ca făcînd parte la 110 din armata Daciei[37]. Mai tîrziu, cohorta e documentată la Bologa, în Dacia Porolissensis[38]. De altfel la Vîrşeţ, tot pe vremea lui Traian sau poate puţin după aceea, este cunoscută şi prezenţa alei *I Front(oniana) Tungr(orum)*, pe care de asemenea mai tîrziu o găsim la Ilişua [39], în Dacia Porolissensis.

Alte două cohorte, *III Campestris c.R.* şi *IV Cypria c.R.*, amîndouă atestate de o diplomă militară ca făcînd parte în 110 din armata provinciei Dacia[40], sînt documentate ca staţionînd de astă-dată în Oltenia, şi anume, prima la Drobeta [41], iar a doua în castrul de la Bumbeşti, pe Jiu, în faţa pasului Vulcan, unde ea construieşte castrul de pămînt[42].

Numeroase urme scrise a lăsat în mai multe localităţi din Banat şi legiunea *IV Flavia felix* [43], care între cele două războaie dacice a construit probabil castrul de pămînt de la Berzovia[44]. După terminarea războaielor dacice, se ştie însă că ea a făcut parte din armata Daciei, un centurion al ei, M. Calventius Viator, fiind arătat de o inscripţie de la Ulpia Traiana [45] ca *exercitator equitum singularium* al guvernatorului C. Avidius Nigrinus, între 112 şi 117 [46]. Efectivele acestei legiuni au staţionat în acest timp în mai multe localităţi din partea de sud a Daciei intra-carpatice, mai ales în apropierea

www.cimec.ro

Ulpiei Traiana şi pe locul vechii reşedinţe din munţi a lui Decebal[47], fiind posibil totuşi ca unele efective mai mici să fi staţionat şi după 106 în Banat, unde ele au putut primi diferite misiuni de supraveghere, chiar dacă majoritatea cărămizilor ştampilate cu numele ei din Banat, e de presupus că datează din perioada dintre cele două războaie dacice (ţinînd seamă de lipsa oricărei inscripţii pe piatră în Banat şparţinînd acestei legiuni).

Toate aceste ştiri, dintre care pe unele le considerăm categorice, credem că nu mai lasă nici o îndoială asupra faptului că întreaga Dacie sudică, alcătuită din Banatul de astăzi, pînă la drumul Lederata-Tibiscum, şi din Oltenia de vest, de Jiu, pînă la Drobeta, au făcut în mod cert parte, pe vremea lui Traian, după terminarea războaielor dacice, din provincia Dacia, atunci întemeiată, nu din Moesia Superior, cum s-a putut admite ipotetic pînă acum.

În concluzie, la cele arătate mai sus, provincia Dacia din timpul împăratului Traian cuprindea numai o parte din teritoriile dacice cucerite de el la nordul Dunării, şi anume partea centrală şi cea mai importantă a fostei Dacii a lui Decebal, unde s-a întemeiat colonia Ulpia Traiana, unde se afla regiunea auriferă şi localitatea Apulum, cu sediul legiunii XIII Gemina, apoi regiunile din nordul Daciei pînă la Porolissum, important centru militar, şi părţile de est ale Transilvaniei, pînă la cursul Oltului ocupat de trupele Moesiei Inferior, precum şi Banatul de vest. Toate celelalte regiuni ale Daciei preromane cucerite de Traian au fost ataşate fie Moesiei Inferior, cele mai multe şi mai sigur, fie Moesiei Superior, cum se crede.

Această împărţire de către Traian a întinselor teritorii cucerite cu prilejul războaielor dacice la nordul Dunării credem că este o consecinţă, pe de o parte, a participării mai multor grupuri de armate la războaiele dacice de cucerire, deci o situaţie rezultată din chiar felul desfăşurării acţiunilor de luptă în timpul acestor războaie, iar pe de altă parte, a felului cum aprecia şi a importanţei pe care o acorda împăratul diferitelor părţi ale teritoriului cucerit. În raport de aceste două considerente şi-a conceput Traian şi planul apărării militare a teritoriilor romane din stînga Dunării.

Baza de pornire a operaţiunilor ofensive în amîndouă războaiele dacice a fost în Moesia Superior. Am mai arătat însă că încă în primul război dacic romanii au fost obligaţi să lupte şi pe un al doilea front, la Dunărea de jos, în Moesia Inferior, pe teritoriul Dobrogei de astăzi, unde, ca urmare a puternicului şi periculosului atac dat de daci şi de aliaţii lor din estul Daciei, împăratul Traian a fost nevoit să se deplaseze în persoană, cu garda lui şi cu alte trupe, şi să lupte împotriva invadatorilor, obţinînd o strălucită biruinţă, a cărei amintire o comemorează monumentul de la Adamclissi. Toate acestea sînt ilustrate de Coloana Traiană. Evenimentele care au urmat au putut fi numai ipotetic reconstituite de învăţatul vienez C. Patsch[48] şi de istoricul român Gr. Florescu[49]. Ţinînd seama de faptul că guvernatorul de atunci al Moesiei Inferior, Manius Laberius Maximus, este amintit de Dio Cassius

www.cimec.ro

ca luptînd în cursul primului război dacic în Dacia intracarpatică, participînd la luptele din jurul Sarmizegetusei, cu care prilej el s-a distins, după menţiunea istoricului antic, prin cucerirea unei puternice cetăţi dacice, în care el a capturat pe o soră de a lui Decebal[50], istoricii mai sus amintiţi, completîndu-se cum se întîmplă adeseori în cercetarea istorică unul pe altul, au arătat că după alungarea peste fluviu a dacilor şi a aliaţilor lor şi după plecarea de pe acest cîmp de luptă a împăratului Traian, guvernatorul Moesiei Inferior, cu trupele lăsate la dispoziţia sa, a continuat urmărirea dincolo de Dunăre şi, străbătînd Muntenia şi Moldova de jos, a pătruns probabil prin toate pasurile Carpaţilor în Transilvania[51], îndreptîndu-se spre Sarmizegetusa, unde şi-a unit apoi armata cu cea aflată sub comanda directă a împăratului Traian. Aceste acţiuni nu mai sînt însă redate pe reliefurile Coloanei, din motivul uşor de înţeles, că ele nu au fost întreprinse direct sub ordinele lui Traian. Această ipoteză e sprijinită şi de concluziile arheologului Gh. Ştefan, care, comentînd rezultatele săpăturilor sale din castrul de la Drajna de Sus, conchide că acesta, ca şi celelalte castre din aceeaşi regiune, a fost construit în perioada dintre cele două războaie dacice, între 102 şi 105, ca urmare a cuceririi teritoriului Munteniei de către Laberius Maximus[52]. Iată deci că ipoteza istorică mai sus amintită, în afară de celelalte evenimente foarte bine documentate, de la care se porneşte, este sprijinită real şi de observaţiile şi constatările cercetărilor pe teren. Mai adăugăm doar că toate trupele menţionate epigrafic ca staţionînd în castrele din Muntenia şi din Moldova de jos, anume detaşamentele din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* şi *XI Claudia*, cohortele *II Mattiacorum*, *I Commagenorum*, *II Flavia Bessorum*, ca şi, firește, detaşamentul flotei dunărene, *classis Flavia Moesica*, staţionat la Barboşi, sînt cunoscute ca făcînd parte din armata Moesiei Inferior. S-a mai adus şi argumentul oferit de o inscripţie descoperită nu de mult într-un sat din Dobrogea, piatra funerară a veteranului Herculanus, din *ala II Aravacorum*, care, conform inscripţiei, era originar din satul *Ramidava (natus vico Ramid [ava])*[53], localitate cunoscută din Ptolemeu[54] şi identificată cu staţiunea de la Drajna de Sus, unde amintitul veteran s-ar fi născut, în aşezarea civilă de lîngă castru. Iată deci sigur documentat că teritoriile cucerite de Laberius Maximus în cursul primului război dacic la est şi sud de Carpaţi, ca şi în estul Transilvaniei, au fost anexate provinciei Moesia Inferior, şi în această situaţie au rămas şi după constituirea provinciei Dacia.

Pe de altă parte, există suficiente indicii că după victoria definitivă asupra dacilor, Traian şi-a îndreptat atenţia în mod deosebit spre partea centrală a fostului regat al lui Decebal. Aici se găsesc bogatele zăcăminte aurifere, care au suscitat cel mai mare interes, dovadă că exploatarea lor a început îndată după încetarea luptelor şi constituirea provinciei, de asemenea în această parte a Daciei staţionau legiunile lăsate în provincie, împreună cu

numeroasele trupe auxiliare. Spre acest teritoriu central al Daciei și mai ales spre partea lui de vest, unde încă în primii ani după cucerire se construiește marele drum imperial, principala arteră de comunicație care străbate provincia pe toată lungimea ei, de la sud spre nord, de la Dierna pe Dunăre, pînă la Porolissum, în extremul nord, sînt îndreptate mulțimile de coloniști veniți din toată lumea romană, *ex toto orbe Romano*, și de-a lungul acestei importante artere se întemeiază cele mai multe din orașele Daciei.

În concepția împăratului Traian despre politica imperiului la Dunărea de jos și de mijloc, Daciei i se rezerva un rol deosebit de însemnat. De aceea, ea trebuia să fie cît mai grabnic pacificată în interior și cît mai bine apărată la hotare. Liniștea domnea în Dacia încă la plecarea primului ei guvernator, D. Terentius Scaurianus, iar trupele lăsate în provincie, destul de numeroase, erau considerate în măsură a putea face față oricărei situații. Pericole prea mari nici nu se prevedeau la hotarele Daciei. O revoltă a iazigilor dintre Tisa și Dunăre, iscată după terminarea războaielor dacice, din cauză că romanii nu voiau să le înapoieze un ținut, ocupat de Decebal după primul război dacic și pe care ei îl revendicau[55], a fost repede reprimată de viitorul împărat Hadrian[56], pe atunci guvernator al Pannoniei Inferior. De altfel, o bună parte a trupelor din Dacia sînt masate tocmai pe granițele de vest și de nord ale provinciei, în aceste direcții fiind orientat întreg dispozitivul de apărare al Daciei în acest timp, una dintre misiunile principale ale armatei din Dacia fiind apărarea regiunii aurifere și a liniei de orașe și așezări mai importante care se înșiruie ca niște mărgele de-a lungul drumului imperial. Spre est, de-a lungul Oltului, în Transilvania, și probabil al Jiului, în Oltenia, Dacia putea fi considerată ca avînd spatele bine asigurat, de către trupele Moesiei Inferior, dispuse de-a lungul unui mare arc de cerc, care începînd de la Barboși, în fața Dinogetiei, urca pe Siret și pe Trotuș, spre a pătrunde în interiorul arcului Carpatic prin pasul Oituz, la Bretcu, de unde continua pînă ce atingea Oltul la Hoghiz, pe care îl urma apoi pînă la pasul Turnu Roșu și mai departe pînă la vărsarea lui în Dunăre, la *Islaz*. Trupele moesice dispuse pe acest larg front și sprijinite de trupele aceleiași provincii de pe limesul puternic întărit al Dunării aveau misiunea de a opri orice pătrundere — fie înspre Moesia Inferior, fie înspre Dacia — care ar fi venit dinspre răsărit, prin cunoscuta poartă de pătrundere, adevărata *via gentium*, cum a fost numită, pe care o reprezenta ținutul deschis cuprins între Carpați și Dunăre, cel mai ușor de barat între marele cot al Dunării și munți, în Moldova de jos. În interiorul acestei mari pungi, teritoriul Munteniei era stăpînit numai de cele cîteva trupe staționate în castrele ridicate de-a lungul cursurilor de apă și a căilor de acces spre interiorul Transilvaniei. Prezentînd mai puțin interes, în afară doar de cel al aprovizionării armatei romane cu grîne, el nu a fost colonizat de elemente civile mai numeroase și nici o așe-

zare mai importantă nu a fost întemeiată în acest ţinut al Munteniei. În afară, roxolanii, duşmanii cei mai de temut al imperiului în această parte, locuind la est de Siret, sînt atraşi în legături clientelare cu Roma, plătindu-li-se subsidii în bani.

Cu acest amplu sistem de apărare, dispus pe două fronturi, unul spre vest şi nord-vest, apărat de trupele provinciei Dacia, altul spre est, încredinţat trupelor Moesiei Inferior, Traian putea crede că la Dunărea de jos şi în Dacia apărarea şi liniştea erau pe deplin şi pe timp îndelungat asigurate. De aceea, încă din 110 se fac, după cum s-a văzut, masive lăsări la vatră din trupele staţionate în provincie, iar cîteva trupe auxiliare sînt retrase din Dacia şi transferate în armata provinciei Pannonia[57]. Prin 114, trupe numeroase sînt retrase din Dacia, ca şi din provinciile vecine de altfel, şi îndreptate spre Orient, în vederea războiului cu parţii, pentru care se pregătea Traian. Istoricul antic Fronto arată într-adevăr că Traian a plecat în războiul împotriva parţilor cu soldaţi încercaţi în cumplitele războaie dacice[58], iar o inscripţie din Italia aminteşte o *vexillatio eq(uitum) Moesiae inf(erioris) et Daciae euntis (= euntium) in expeditione Parthic(a)*, sub comanda lui L. Paconius Proculus[59]. Retragerea acestor trupe constituie cel mai bun indiciu că împăratul considera situaţia din Dacia şi de la Dunărea de jos ca foarte sigură.

Cu toate acestea, evenimentele au dovedit contrariul. În primul rînd, poate pentru că în Orient lucrurile au mers şi au sfîrşit altfel decît sperase împăratul, căruia Senatul îi decernase titlul de *Optimus Princeps*, prea bunul principe. Cu toate succesele pe care le-a înregistrat la început în luptele cu parţii, care i-au adus stăpînirea asupra Armeniei şi Mesopotamiei de nord, unde au fost create trei noi provincii, Armenia, Mesopotamia şi Asiria, cucerind Seleucia şi Ctesiphonul, de unde, călcînd mereu pe urmele lui Alexandru Macedon, ajunge pînă la Golful Persic, o revoltă a evreilor, care s-a întins repede ca un pîrjol, în toate posesiunile romane din Orient, răstoarnă întreaga situaţie. Decepţionat, dar nutrind speranţa revanşei, el hotărăşte să se întoarcă la Roma, pe care nu o mai vede însă, deoarece moartea îl surprinde pe drum. Vestea morţii lui şi a succesului răsculaţilor dă speranţe pretutindeni duşmanilor Romei.

Eşecul romanilor în Orient îşi are repede repercusiunile sale şi la Dunărea de jos, şi de mijloc. Curînd, întreg dispozitivul de apărare a Daciei şi a celorlalte posesiuni romane de la Dunărea de jos se dovedeşte ineficace, vulnerabil şi necorespunzător. Credem că unul dintre neajunsurile lui era şi prea marea depărtare a trupelor Moesiei Inferior, din interiorul arcului carpatic mai ales, de bazele lor de sprijin, care se găseau în dreapta Dunării. Legătu-

www.cimec.ro

rile acestor garnizoane cu trupele din Moesia Inferior, prin pasurile Carpaților și de-a lungul văilor din Muntenia, puteau fi ușor periclitate. Posesiunea însăși a ținutului dintre Dunăre și munți a fost pusă sub semnul întrebării.

NOUA ORGANIZARE A DACIEI ÎN VREMEA LUI HADRIAN (117—138).

Îndată după moartea neașteptată a împăratului Traian, la Selinunte, în Cilicia, la 11 august 117, o puternică revoltă se produce în mai multe provincii. Printre acestea se află și Dacia, care se găsește curînd în fața unei situații foarte precare, ce se va prelungi cel puțin pînă la sfîrșitul anului următor. În biografia împăratului se arată că mai multe popoare supuse de Traian se revoltă în primele zile de domnie *(primis imperii diebus)* ale noului împărat Hadrian[60], nepotul și fiul său adoptiv, designat doar în ultimele clipe ca succesor al său la tronul imperial. Printre popoarele răsculate sînt amintiți și sarmații, care au început război pe față împotriva imperiului. Știrile arată că s-a produs un atac concomitent al roxolanilor în răsărit și al iazigilor în apus, combinat după cît se pare cu o răscoală a dacilor din interior. Roxolanii erau nemulțumiți pentru că li se reduseseră subsidiile, iar iazigii încearcă să-și ia revanșa pentru înfrîngerea suferită în anii 106—107. Cît despre populația dacică, fie din provincia Dacia, fie din teritoriile anexate Moesiei Inferior, ea avea toate motivele să fie nemulțumită din cauza condițiilor grele care i-au fost impuse de cuceritori.

Situația de la granițele Daciei este dintr-o dată atît de gravă, încît noul împărat Hadrian, „auzind de atacul sarmaților și roxolanilor", după cum spune biograful său, e nevoit, spre sfîrșitul anului 117, chiar înainte de a se duce la Roma, să vină în Dacia, după ce își trimisese înainte în Moesia trupele retrase din Orient[61]. El rămîne în Dacia pînă în primăvara anului 118. Aici el se ocupă personal de luarea măsurilor pentru redresarea situației.

Astfel, pentru că se temea, după cum ne informează Dio Cassius, că barbarii vor ataca podul de piatră de la Drobeta și vor pătrunde în Moesia, el a dispus distrugerea părții de sus a acestuia, care era din lemn, spre a-l face impracticabil[62]. Măsura aceasta o va fi luat-o Hadrian îndată ce a ajuns în Moesia. Ea arată cît de mare era pericolul. Cercetările arheologice par să indice și ele distrugeri în castrul de la Drobeta, urmate de refaceri efectuate sub Hadrian[63]. Apoi el duce tratative cu „regele roxolanilor, care se plîngea de micșorarea subsidiilor", și cade repede la înțelegere cu el, încheind pacea[64]. Biograful împăratului nu arată în ce condiții s-a încheiat această pace, dar lasă să se înțeleagă că a consimțit la mărirea subsidiilor, pe care regele roxolan o cerea. Prețul plătit de romani este însă mult mai mare.

Rămînea de lămurit situația de la granița de vest a Daciei, unde atacurile sarmaților iazigi sînt mult mai violente, îndreptate fiind atît asupra

www.cimec.ro

Daciei, cît și a Pannoniei Inferior. Ele durează timp îndelungat, prelungindu-se mult după încheierea păcii cu roxolanii. Situația în Dacia se complică și mai mult prin faptul că în aceste împrejurări, în primăvara anului 118 moare, se pare că totuși de moarte naturală, guvernatorul consular al provinciei, C. Iulius Quadratus Bassus, ale cărui rămășițe sînt duse și înmormîntate, din îngăduința împăratului, la Pergam, după cum aflăm dintr-o inscripție descoperită în acest oraș[65]. Împăratul a stat cîtva timp, la sfîrșitul anului 117 sau mai degrabă în prima parte a anului 118, la Sarmizegetusa, după cît se poate deduce dintr-o inscripție din acest an, cu care-l cinstește metropola și în al cărui nume acum apare mai întîi epitetul de Sarmizegetusa, deci *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*[66]. Înainte de a pleca la Roma, unde-și face intrarea la 9 iulie 118[67], Hadrian, pentru continuarea luptelor împotriva sarmaților iazigi, aduce în Dacia pe generalul, făcînd parte din ordinul ecvestru, Q. Marcius Turbo. Acesta este găsit omul cel mai potrivit spre a i se încredința reprimarea răscoalei iazigilor, pentru că el își cîștigase merite prin acțiuni similare întreprinse sub Traian împotriva evreilor din Egipt și Cirenaica[68], apoi în primele zile ale domniei lui Hadrian în Mauretania Caesariensis, unde de asemenea a avut de suprimat o răscoală[69]. Hadrian e nevoit să recurgă la serviciile acestui încercat general și pentru că după executarea, chiar la începutul domniei, a patru dintre generalii lui Traian, sub motivul că au pus la cale o conspirație, el ducea lipsă de asemenea comandanți cu experiență. Dar pentru a-și putea îndeplini misiunea, împăratul i-a încredințat o comandă excepțională, pe care biografiul său o definește cu un termen cam vag și confuz, o dată spunînd că i-a încredințat temporar *(ad tempus)* conducerea Pannoniei și a Daciei, acordîndu-i insignele prefecturii *(praefecturae infulis ornatus)*[70], altădată, că plecînd la Roma „i-a încredințat Dacia, învestindu-l cu titlul de prefect al Egiptului spre a avea mai multă autoritate" *(quo plus auctoritatis haberet)*[71]. Înseamnă că la început, cît timp Hadrian se găsea în Dacia, lui Q. Marcius Turbo i s-a încredințat atît provincia Dacia, condusă pînă aci de legați de rang consular, cît și Pannonia Inferior, condusă obișnuit de un legat de rang pretorian, iar după plecarea împăratului mandatul lui s-a limitat, cu același titlu, numai la Dacia. Ceea ce vrea să spună biografiul împăratului este nu că el n-ar fi purtat efectiv titlul de prefect al Egiptului, ci că a fost învestit cu un titlu echivalent și mai ales cu o putere similară, pentru ca el, deși aparținînd ordinului ecvestru, să poată comanda o armată în alcătuirea căreia intrau și legiuni, nu numai trupe auxiliare, singurele pe care le-ar fi putut comanda în mod obișnuit un membru al ordinului ecvestru.

Q. Marcius Turbo a rămas astfel în Dacia pînă în anul 119, și bineînțeles că în acest timp a dus la bun sfîrșit războiul cu iazigii. Aceștia, cu toată înverșunarea cu care au luptat, au putut fi mai ușor învinși, după ce frații

lor din răsărit i-au părăsit, încheind pacea. Se pare că iazigii, care între timp încercaseră şi ei să obţină pacea trimiţînd o solie la Roma[72], au fost aduşi la ascultare înainte de sfîrşitul anului 118. Dacă el mai rămîne totuşi în Dacia, este pentru că din încredinţarea împăratului Hadrian, desigur, procedează la o reorganizare a provinciei, care afectează însă toate celelalte posesiuni romane de la nordul Dunării, ca şi întreg sistemul de apărare, aşa cum îl concepuse împăratul Traian şi care se dovedise cu totul necorespunzător. Cînd în 119 Q. Marcius Turbo pleacă la Roma, unde a fost numit în înaltul post de prefect al pretoriului, metropola dacică îl onorează cu o statuie şi respectiva inscripţie[73].

Se pare însă că în timpul şederii sale în Dacia viitorul prefect al pretoriului a făcut şi alte legături cu oamenii pe care i-a întîlnit aici. S-a presupus că el a adoptat pe fiul unui veteran, cu numele de T. Fl(avius) Longinus, fost decurion al alei *II Pannoniorum*, cu garnizoana în castrul de la Gherla, ajuns mai tîrziu decurion al oraşului Sarmizegetusa, al municipiului Napoca şi al canabelor legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde el ridică, împreună cu soţia şi copiii săi, un altar zeiţei Cybele, marea mamă a zeilor, pentru sănătatea împăratului[74]. Datorită acestei adopţiuni, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, cum se va numi presupusul fiu al decurionului, face o strălucită carieră, mai întîi de cavaler, apoi, începînd din 137, cînd este făcut cvestor de Aelius Caesar, de senator, ajungînd prin 149—151 consul, iar în 155 legat al Moesiei Inferior[75].

Cît priveşte noua organizare a Daciei, după plecarea lui Q. Marcius Turbo, inscripţiile documentează existenţa a două provincii: Dacia Superior şi Dacia Inferior. Dacia Superior este atestată mai întîi epigrafic de două diplome militare, extrase din acelaşi edict imperial, purtînd data de 29 iunie 120, una descoperită la Porolissum[76], alta la Căşei, pe Someş[77]. Iulius Severus, amintit de aceste diplome, al cărui nume complet este Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus, este primul guvernator al Daciei Superior. Dacia Inferior e menţionată epigrafic ca atare mai tîrziu, în 129[78], din simpla menţionare a Daciei Superior implică de la sine şi existenţa celeilalte provincii. Reorganizarea a fost înfăptuită de Q. Marcius Turbo cel mai tîrziu în 119, înainte de a pleca la Roma. Ea este consecinţa evenimentelor din 117 — 118 şi a situaţiei întrucîtva schimbate la care s-a ajuns ca urmare a acestor evenimente, izvorînd probabil şi dintr-o concepţie nouă a împăratului Hadrian, mult deosebită de aceea a lui Traian, privitoare la politica imperială faţă de provincii şi faţă de lumea dinafara imperiului. Îndată ce a luat tronul, fidel vechiului obicei, noul împărat s-a dedicat, ne informează biograful său, apărării păcii în lume *(tenendae per orbem terrarum paci operam intendit)*[79]. El socotea că liniştea imperiului va fi mai bine asigurată nu prin noi cuceriri, ci prin organizarea unei cît mai puternice apărări a teritoriilor aflate în stăpînire romană. Se revine adică la o politică defensivă,

www.cimec.ro

Cele două Dacii nu au rezultat dintr-o simplă împărţire în două a teritoriului Daciei unitare, de mai înainte, cum s-ar putea crede, ci au luat naştere ca urmare a constituirii unei noi provincii, a Daciei Inferior, căreia i se afectează nu numai teritorii care nu aparţinuseră în întregime pînă aci, administrativ, Daciei lui Traian, ba chiar şi unele care făcuseră parte din Moesia Inferior.

Dacia Superior este constituită sau rămîne, s-ar putea spune, mai degrabă, în limitele teritoriale ale Daciei de mai înainte, fără vreo schimbare esenţială, după cît se pare. După cele arătate de noi mai sus cu privire la apartenenţa întregului Banat şi a Olteniei de vest după 106 la provincia Dacia, nu la Moesia Superior, credem că nu mai rămîne nici un motiv de a mai admite că după reorganizarea din anii 118—119 a lui Hadrian colţul sud-estic al Banatului a putut fi repartizat provinciei Dacia Inferior[80], nu Daciei Superior, cum au susţinut alţii[81]. Era de fapt şi greu de închipuit cum staţiunea balneară de la Ad Mediam (Băile Herculane), dovedită de întreg materialul epigrafic descoperit aci ca avînd cele mai strînse legături cu provincia de reşedinţă a legatului imperial al Daciei Superior, să nu fi făcut parte din această provincie. E suficient poate să amintim cunoscuta inscripţie de pe altarul închinat *Dis et numinibus Aquarum*[82] de către cinci cetăţeni, probabil din Ulpia Traiana, drept mulţumire că s-au întors teferi de la Roma, unde fuseseră delegaţi, *legati Romam*, spre a asista la instalarea în consulat *(consul suffectus)*[83] în vara anului 153, a fostului guvernator al Daciei Superior, M. Sedatius Severianus, *legatus Aug. pr. pr.*[84]. Nimic nu lasă să se înţeleagă şi e foarte puţin probabil că localitatea în care ei se duc spre a se bucura de binemeritata odihnă şi a-şi reface sănătatea după o călătorie atît de obositoare nu s-ar găsi în Dacia Superior, după cum remarcă chiar eruditul istoric vienez Patsch[85].

Există însă şi alte indicii despre apartenenţa Banatului de vest la Dacia Superior. Întrucît Tibiscum nu e pus în discuţie, fiind considerat în general ca aparţinînd de Dacia Superior[86], nu ne vom referi la trupele din castrul de aci. Se poate afirma că nici unul dintre corpurile de trupă cunoscute ca avîndu-şi garnizoana în Banat nu este documentat de vreo diplomă militară şi nici de vreun alt document epigrafic ca făcînd parte din armata Daciei Inferior. În schimb, se poate face dovada că o trupă, anume *cohors VIII Raetorum c(ivium) R(omanorum)*, care şi-a avut, un timp cel puţin, garnizoana în Banat, la Teregova, probabil antica *Ad Pannonios*, între Dierna şi Tibiscum, a făcut parte din armata Daciei Superior. Atestată în Dacia la 110 de două diplome militare[87], numele ei figurînd foarte probabil şi în diploma din 144 de la Stara Zagora[88] printre trupele auxiliare ale Daciei Superior, ea este documentată de o inscripţie ca staţionînd în anul 129 în castrul de la Inlăceni[89], pe teritoriul Daciei Superior. Curînd după aceea, fără să putem preciza mai îndeaproape data, cohorta a plecat de la Înlăceni,

unde este înlocuită de *cohors IV Hispanorum*, tot din armata Daciei Superior[90], fiind apoi documentată la Teregova, prin ştampilele pe cărămizi descoperite în castrul de aci, ca şi în cel vecin de la Mehadia[91]. Credem că acest fapt constituie o dovadă destul de certă că şi discutatul colţ de sud-vest al Banatului aparţinea tot Daciei Superior, nu Daciei Inferior.

Dacia Superior rămîne şi după această reorganizare provincia dacică cea mai importantă. Ea este condusă tot de un *legatus Augusti pro praetore*, dar acum numai de rang pretorian, adică numit tot dintre membrii ordinului senatorial, dar îndată după pretura de la Roma, înainte de a fi fost consul. Dacia este acum, deci, o *provincie imperială pretoriană.*

Înseamnă însă aceasta o retrogradare? Credem că altfel trebuie înţeleasă situaţia în care a fost pusă Dacia prin reforma lui Hadrian. Rangul mai mic al legatului Daciei Superior e determinat de faptul că în provincie nu mai staţionează decît o singură legiune, a XIII Gemina, la Apulum. Legiunea I Adiutrix, dacă într-adevăr a staţionat un timp în Dacia, acum îşi avea garnizoana permanentă în Pannonia Inferior, la Aquincum. Legiunea IV Flavia felix a fost şi ea transferată din Dacia în Moesia Superior, probabil la Singidunum, îndată după terminarea luptelor cu iazigii în 118. Legatul provinciei este acum totodată şi comandantul legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde el îşi are sediul obişnuit. Reducerea numărului legiunilor din Dacia de la două sau mai multe la una singură poate fi pusă în legătură şi cu reducerea în general de către Hadrian a numărului total al legiunilor, de la 30, cîte existau pe timpul lui Traian, la 28, cu scopul de a uşura sarcinile financiare alte imperiului. Cu toate acestea, efectivul total al trupelor din Dacia nu a scăzut, pentru că au fost aduse noi unităţi auxiliare sau formaţii speciale, transformate cu timpul, poate încă spre sfîrşitul domniei lui Hadrian sau curînd după aceea, în corpuri regulate de tip nou, numite *numeri*. În felul acesta, numai în Dacia Superior staţionau, în afară de legiunea XIII Gemina, vreo 4—6 corpuri de cavalerie *(alae)*, cel puţin 15 trupe de pedestraşi *(cohortes)* şi cîteva formaţii de gardă *(pedites singulares Britannici)* sau neregulate, ca *Palmyreni sagittarii*, *exploratores Germanici*, *Mauri*. Aceste trupe erau considerate desigur suficiente pentru asigurarea unei bune apărări a provinciei. Rămînerea în Dacia Superior numai a unei singure legiuni credem că nu poate fi însă considerată ca o dovadă a retrogradării provinciei, cum adeseori s-a afirmat, ci mai degrabă, după cît ni se pare, ea constituie un indiciu că situaţia din Dacia, mai exact din Dacia Superior, era apreciată ca fiind bună, neprevăzîndu-se nici un pericol dinafară. Înfrîngerea iazigilor pare să fi fost drastică, de vreme ce ei timp de aproximativ o jumătate de veac de atunci încolo, pînă la războaiele marcomanice, nu vor mai întreprinde nici o acţiune ostilă imperiului.

În afară de Iulius Severus, în timpul domniei lui Hadrian mai cunoaştem ca legaţi de rang pretorian ai Daciei Superior pe Cn. Papirius Aelianus,

care pune în 132 o inscripție la Sarmizegetusa în cinstea împăratului[92], pe C. Iulius Bassus, cunoscut dintr-o inscripție scrisă pe un altar închinat la Apulum, în 135, triadei capitoline, Iupiter Optimus Maximus (în continuare I.O.M.), Iuno regina și Minerva, de către veteranii din legiunea XIII Gemina, lăsați de el la vatră *(missi honesta missione)*[93], și probabil pe Q. Calpurnius Caedicianus, cunoscut numai din inscripția de pe un altar închinat de el tot la Apulum, dar la o dată neprecizată, lui Iupiter Stator[94].

Legatul imperial era secundat, ca și mai înainte, în administrarea finanțelor provinciei de un procurator, din ordinul ecvestru, avînd tot numai atribuții fiscale. Nu cunoaștem însă nici din timpul domniei lui Hadrian numele unui asemenea procurator. Va trebui să așteptăm pînă în vremea urmașului său la tron, Antoninus Pius, pentru a avea menționat în inscripții un procurator financiar al Daciei Superior și a putea vorbi mai precis despre situația acestui post important în conducerea provinciei. Dar întrucît organizarea Daciei Superior nu a suferit în acest timp modificări în privința conducerii sau administrării ei — modificări au survenit, numai în ceea ce privește întinderea teritoriului provinciei, fără ca aceasta să afecteze, după cîte știm, conducerea provinciei, care își păstrează vechiul nume —, sîntem în drept să presupunem și să admitem existența procuratorului financiar al Daciei Superior în tot timpul domniei lui Hadrian, așa precum am presupus-o de altfel și pentru domnia lui Traian. Este numai o carență a documentării noastre epigrafice actuale, care poate fi oricînd înlăturată în viitor prin descoperirea unor noi inscripții. Inscripțiile sînt o mare și uneori neașteptat de prețioasă rezervă pentru cunoașterea tot mai bună a istoriei Daciei romane în general.

Dacia Inferior a fost alcătuită, după cum rezultă din amintita diplomă de la Palamarca, ca și din dovezile epigrafice și din indicațiile cercetărilor și descoperirilor arheologice mai vechi sau mai noi, dintr-o parte a teritoriilor transdanubiene care înainte aparținuseră Moesiei Inferior și din altele care făcuseră parte din Dacia unitară a lui Traian. Ea cuprindea întreaga Oltenia de astăzi, inclusiv partea ei de vest, precum și teritoriile din estul Transilvaniei, de la *Angustia* (Bretcu), pînă la *Caput Stenarum* (Boița, în fața pasului Turnu Roșu). Trupele care staționau pe toată această lungă linie de apărare, de la Bretcu și apoi de la Hoghiz pe Olt, pînă la vărsarea lui în Dunăre, și care pînă aci aparținuseră Moesiei Inferior, acum rămîn pe loc, dar sînt transpuse și incluse în armata noii provincii a Daciei Inferior. Dacia Inferior deci, în limitele teritoriale, altfel mai de mult cunoscute și precizate, s-a alcătuit nu exclusiv prin detașarea unor părți din sud-estul Daciei lui Traian, cum se credea, ci din teritorii care, în parte, au aparținut Daciei traiane, în parte Moesiei Inferior. Oricum, cele două provincii au fost create nu printr-o simplă diviziune a vechiului teritoriu al Daciei lui Traian, ci prin crearea unei a doua Dacii, ca urmare a reorganizării terito-

riilor cucerite de Traian la nord de Dunăre, în fosta Dacie a lui Decebal.

În schimb, tot restul teritoriului Munteniei de la est de Olt a fost evacuat. Trupele romane de aici au fost fie transferate în armata Daciei Inferior, fie retrase în Moesia Inferior. Cercetările arheologice efectuate în castrele din această regiune, de la Drajna de Sus, Mălăești și Rucăr-Scărișoara, au arătat că ele își încetează existența la începutul domniei lui Hadrian, cînd sînt mistuite de puternice incendii și definitiv părăsite, orice urmă de viață încetînd atît în castre, cît și în micile așezări civile care începuseră să se înfiripeze pe lîngă unele dintre ele. Hotărîrea imperiului de a renunța la aceste teritorii explică, într-o anumită măsură, ușurința cu care sînt potoliți roxolanii, ea fiind probabil prevăzută în acordul nou încheiat cu ei. Romanii mai mențin probabil și de acum înainte unele fortificații de pe malul stîng al Dunării, cum este castrul de la Barboși, de lîngă Galați, și poate alte întărituri de pe malul stîng al fluviului. Cu ajutorul acestor capete de pod ei vor continua să supravegheze îndeaproape și de acum înainte teritoriul Munteniei, închis bine ca într-o pungă între Moesia Inferior și Dacia Inferior.

Dacia Inferior dispune de o bună linie naturală de apărare, alcătuită, pe de o parte, de culmile Carpaților, prin care se putea pătrunde numai prin pasurile întărite și bine păzite de romani, iar pe de altă parte, de linia Oltului, așa-numitul *limes Alutanus*, de asemenea puternic fortificat de Hadrian și de împărații următori. Apărarea pe această linie se va dovedi multă vreme foarte eficace, rămînînd în picioare pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. E posibil însă ca încă din vremea lui Hadrian să fi fost menținute unele fortificații și la est de Olt, servind ca antene ale liniei de fortificații de pe acest rîu. Puternica apărare dinspre est a Daciei Inferior asigura totodată mult mai bine și spatele Daciei Superior. La caz de nevoie, acțiunile celor două provincii surori puteau fi coordonate, pentru a face față oricărei amenințări dinspre răsărit.

Dacia Inferior a fost organizată ca *provincie procuratoriană*, avînd în frunte un *procurator Augusti*, numit și *praeses*. În această calitate, el avea puteri depline în provincie, civile, judiciare și militare. El este șeful administrației, inclusiv al finanțelor, este înzestrat cu așa-numitul drept al sabiei *(cum iure gladii)*, în virtutea căruia poate pronunța în calitatea sa de judecător și sentințe capitale, cu excepția cetățenilor romani. De asemenea, el este comandantul trupelor din provincie, și în această calitate figurează pe diplomele militare, prin care soldații sînt lăsați la vatră. Dar aceste trupe sînt alcătuite numai din corpuri auxiliare (ale, cohorte, formații neregulate, mai tîrziu constituite ca *numeri*), singurele care în mod obișnuit pot sta sub ordinele unui demnitar ecvestru. Aceste puteri procuratorul provinciei le are în virtutea unui *imperium*, acordat lui de către împărat, după cum se crede[95], și pe care îl exercită în numele acestuia. Cunoaștem numele a doi

www.dmec.ro

procuratori presidiali în timpul domniei lui Hadrian: Plautius Caesianus, care figurează într-o diplomă militară din anul 129 avînd funcţia de comandant al trupelor din Dacia Inferior[96], e adevărat fără precizarea calităţii, care se subînţelege şi care nu poate fi alta decît aceea de *procurator Augusti*, cum este intitulat un urmaş al său, T. Flavius Constans, în două inscripţii, ambele din 138, dar ambele încă înainte de moartea lui Hadrian la 10 iulie a acestui an: una în castrul de la Bivolari[97], alta în cel de la Copăceni[98], ambele în Oltenia. Deşi amîndoi procuratori presidiali, ca şi cei care vor urma, din cauza numărului relativ redus de trupe auxiliare care staţionau în provincie — la 129 o diplomă militară menţionează numai o ala, patru cohorte şi o vexilaţie[99], dar diploma de la Palamarca din 140, deci din vremea urmaşului lui Hadrian, va menţiona tot în Dacia Inferior trei ale, nouă cohorte şi un *numerus* — se crede că ei făceau parte numai din categoria *centenaria*[100], cu un salariu de 100 000 de sesterţi, nu din aceea a *ducenarilor* (cu salariu dublu), cum poate ne-am putea aştepta.

Reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, însoţită de renunţarea de către imperiu la teritoriile Munteniei şi Moldovei de jos, care pînă atunci aparţinuseră de drept şi de fapt Moesiei Inferior, a permis să se lămurească, după cum a arătat mai întîi C. Daicoviciu, învinuirea mult discutată şi oarecum de neînţeles pe care unii dintre scriitorii antici au adus-o acestui împărat. Anume, istoricul din secolul al IV-lea, Eutropius, relatează că Hadrian, pizmuind gloria predecesorului său, nu numai că a părăsit cele trei provincii, Armenia, Mesopotamia şi Asiria, cucerite şi anexate imperiului de acesta, ci s-a gîndit să procedeze la fel cu Dacia, adică de asemenea s-o părăsească, dar l-au împiedicat să facă aceasta amicii săi, spunînd că prea mulţi cetăţeni romani ar fi lăsaţi pradă barbarilor *(idem de Dacia facere conatum amicii deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur)*[101]. Mai categoric este un alt istoric antic, mai apropiat de data evenimentului, Claudius Fronto, care dă chiar ca împlinită intenţia lui Hadrian. Afirmînd că acesta a preferat să părăsească decît să păstreze cu armele provinciile cucerite de Traian, spune că „toate provinciile, Dacia şi regiunile pierdute de parţi, le-a restituit de bunăvoie"[102]. Fără altă precizare, afirmaţia accasta în ceea ce priveşte Dacia este evident exagerată şi greşită. Istoricii moderni au discutat mai mult ştirea lui Eutropius, pe care însă nu ştiau cum să o înţeleagă. Astfel, de pildă, printre cei mai recenţi, istoricul italian G. Forni era de părere că motivul invidiei, invocat de Eutropius, e de natură „de a exclude de la început pînă şi conceperea unui proiect de evacuare a provinciei" de către Hadrian[103]. În schimb, eruditul istoric englez R. Syme, foarte bun cunoscător al acestei epoci, era de părere că ştirea trebuie considerată mai degrabă ca o bîrfeală răutăcioasă lipsită de temei, scornită de răuvoitori, ca urmare a pretinsei retrogradări a provinciei (vezi mai sus), de aceea nu trebuie luată în serios[104].

Ştiind însă acum că Hadrian, la începutul domniei, a părăsit de fapt teritorii aflate pînă atunci sub stăpînirea romană, care, chiar dacă administrativ nu făcuseră parte din Dacia lui Traian, ci din Moesia Inferior, puteau fi considerate ca teritorii ale Daciei vechi, în înţelesul în care se mai păstra la geografii şi istoricii romani, nu mai putem crede că afirmaţia scriitorilor antici ar fi o simplă născocire şi o pură calomnie, ci trebuie să admitem că ea are la bază un sîmbure de adevăr. Versiunea despre intenţia lui Hadrian de a părăsi şi Dacia, cum făcuse cu provinciile din Orient, pare să nu se fi născut în secolul al IV-lea, cînd o înregistrează Eutropius, ci pare să se fi înfiripat mult mai devreme, poate în legătură cu intrigile referitoare la succesiunea la tron. Se ştie că Hadrian, adoptînd pe viitorul împărat Antoninus Pius, l-a obligat totodată să adopte la rîndul lui pe Marcus Aurelius şi pe L. Ceionius Commodus, dar potrivit angajamentului faţă de Hadrian, Antoninus Pius înainte de a muri l-a designat ca urmaş pe Marcus Aurelius singur, cu excluderea celui de-al doilea fiu adoptiv. Acesta, sub numele de L. Aurelius Verus, va fi totuşi asociat la domnia fratelui său vitreg M. Aurelius, îndată ce, în 161 şi-a început domnia. M. Cornelius Fronto, cel care înregistrează mai întîi versiunea despre părăsirea Daciei de către Hadrian, a fost educatorul lui M. Aurelius şi L. Verus, putînd deci afla chiar la palat ceea ce se vorbea despre bunicul lor Hadrian. Doar că în opera lui, care este o laudă a faptelor lui L. Verus, dînd expresie poate unui sentiment de adversitate personală a lui L. Verus, dar şi din spirit de linguşire faţă de augustul său elev, Fronto a pus pe acelaşi plan măsurile luate de Hadrian în Dacia şi la Dunărea de jos cu cele referitoare la cuceririle lui Traian în Orient.

S-a crezut mult timp că noua organizare dată Daciei de Hadrian în 119, prin crearea a două provincii, s-ar fi menţinut neschimbată pînă prin anii 158—159, în vremea lui Antoninus Pius. Încă acum aproape o jumătate de veac, iscusitul epigrafist A. Premerstein credea a putea stabili că ceea ce el numea „împărţirea în trei a Daciei“[105] ar fi avut loc între 8 iulie 158, data ultimei menţiuni epigrafice, într-o diplomă militară de la Cristeşti[106], a Daciei Superior, şi 27 septembrie 159, data probabilă a diplomei de la Domaşnea[107], care pentru prima dată făcea amintire de Dacia Porolissensis. Urmîndu-l în cercetări pe aceeaşi cale, epigrafistul la de Praga, A. Stein, a încercat să restrîngă acest interval de timp între 8 iulie şi 27 septembrie 158[108].

Iată însă că o nouă diplomă militară descoperită în 1960 în ruinele castrului roman de la Gherla a adus ştirea revelatoare şi întrucîtva neaşteptată că la 2 iulie 133, de cînd datează importantul document epigrafic, exista deja Dacia Porolissensis ale cărei trupe se găseau atunci sub comanda procuratorului ecvestru Flavius Italicus: *et sunt in Dacia Porolis(sensi) sub Flavio Italico*. Acad. C. Daicoviciu şi D. Protase, editorii diplomei, în comentariul[109] lor argumentează cu multă probabilitate că noua pro-

www.cimec.ro

vincie a putut fi constituită încă din anul 124, cînd se știe că Hadrian a făcut o vizită în Dacia. Ea a fost constituită nu prin noi cuceriri, cum s-a și afirmat, ci prin detașarea părții de nord-vest dincolo, spre nord, de rîul Arieș și cursul superior al Mureșului, pînă la munții Meseșului și cursul rîului Someș. Porolissum, în anul 120, făcea parte din Dacia Superior și aici aveau garnizoana *Palmyreni Sagittarii ex Syria*, documentați de cele două diplome amintite, dintre care una a fost găsită chiar la Porolissum. Vechimea stăpînirii romane la Porolissum urcă de altfel pînă la epoca imediat după cucerire, după cum rezultă din descoperirea aici a unei amofor cu numele împăratului Nerva[110], produsă într-o oficină a împăratului de la Parenzo, în peninsula Istria, care numai atunci putea să ajungă pînă în acest avansat post din nord-vestul Daciei. La crearea noii provincii a Daciei Porolissensis va fi colaborat desigur, cum s-a presupus, guvernatorul de atunci al Daciei Superior Iulius Severus, care la 31 ian. 126 se găsea încă în fruntea provinciei, după cum dovedește o recentă diplomă descoperită la Tibiscum[111]. Remarcăm cu acest prilej durata foarte lungă, dar sigur documentată, de altfel nu excepțională în această vreme, de cel puțin șase ani (29 iunie 120 — 31 ianuarie 126) a guvernării legatului imperial.

Începînd probabil de la 124, există deci trei provincii dacice. Alături de Dacia Superior și Dacia Inferior, care își mențin vechile nume, ființează acum și Dacia Porolissensis, condusă ca și Dacia Inferior, tot de un procurator presidial, a cărui reședință se află însă la Napoca, nu la Porolissum, cum s-ar putea crede. Acesta a dat numele provinciei, dar avea mai mult o importanță militară, ca punct puternic fortificat pe granița de nord-vest a Daciei. Așezarea civilă s-a dezvoltat foarte încet, și la această dată ea nu primise organizare sau statut municipal. Localitatea nu era potrivită pentru a servi ca reședință guvernatorului provinciei și nici nu a servit niciodată pentru că, fiind chiar pe graniță, era prea expusă. În schimb, Napoca, aflată mult mai în interiorul provinciei, departe de orice surpriză, era o așezare civilă înfloritoare și foarte probabil tocmai cu prilejul vizitei din 124 în Dacia i se acordase statutul și titlul de municipiu[112]. Era, de altfel, la această dată singurul oraș de pe cuprinsul noii provincii. Situată pe drumul imperial Dierna-Porolissum, la răspîntia și a altor drumuri care porneau de aici și o legau cu toate localitățile mai importante de pe teritoriul provinciei, Napoca se impunea de la sine ca reședință a guvernului Daciei Porolissensis.

În timpul domniei lui Hadrian, singurul procurator cunoscut al Daciei Porolissensis rămîne amintitul Flavius Italicus, din diploma de la Gherla. Alții vor fi cunoscuți în vremea domniei lui Antoninus Pius. Spre deosebire de procuratorii presidiali ai Daciei Inferior, ei fac parte probabil din categoria ducenarilor[113], din cauză că numărul trupelor care staționau în provincie era destul de mare. E adevărat că diploma de la Gherla menționează numai două

ale și șase cohorte, dar mai tîrziu alte diplome atestă prezența a trei ale și 12 cohorte, la care se adaugă cel puțin trei *numeri*, necuprinși în diplome, ceea ce face ca totalul efectivului trupelor staționate în Dacia Porolissensis să se ridice la cel puțin 13 mii de soldați[114]. Motivele care îl vor fi determinat pe împăratul Hadrian să organizeze a treia provincie dacică nu ne sînt prea bine cunoscute. El pare totuși să fi avut în vedere, în primul rînd, organizarea unei mai bune apărări a teritoriului Daciei împotriva dacilor liberi, care nu vor întîrzia să pericliteze hotarele provinciei sub domnia urmașului lui Hadrian, și împotriva iazigilor, și poate împotriva altor seminții care își vor face nu peste mult timp apariția în ținutul din fața hotarelor provinciei.

Noua provincie și-a avut de la început armata sa proprie, deosebită de cea a Daciei Superior din care s-a desprins. Un *exercitus Daciae Porolissensis* e documentat epigrafic la Napoca de mai multe cărămizi purtînd o asemenea ștampilă[115]. Ea era alcătuită numai din trupe auxiliare, dar numărul lor este destul de mare. De altfel, asemenea armate aveau și celelalte două provincii ale Daciei. Toate împreună formau armata Daciei: *Exercitus Dacicus*. Monede cu asemenea legendă[116], alături de altele purtînd legenda *Dacia*[117], au fost emise în mai multe variante în anul 137, cu prilejul sărbătoririi a douăzeci de ani de domnie a vicenaliilor împăratului Hadrian. Ele fac pare dintr-o serie mai mare de emisiuni care comemorează retrospectiv reformele administrative și militare efectuate de împărat cu prilejul călătoriilor sale de-a lungul imperiului și consacră aceste reforme, ca expresie a noii politici a lui Hadrian, diferită de aceea a lui Traian, concepută ca un sistem destinat a asigura mai eficace apărarea imperiului cu concursul provinciilor, cărora li se acordă în consecință mai multă atenție. El își dă seama că Italia fiind secătuită, provinciile reprezintă adevărata temelie a imperiului, și Hadrian e primul împărat care încearcă să se sprijine pe ele.

Pe monedele cu legenda *Exercitus Dacicus* Hadrian e figurat într-o așazisă scenă de *adlocutio*. În picioare, pe un *tribunal* (postament) nu prea înalt, împăratul, în costum militar, vorbește armatei provinciei, reprezentată prin trei sau patru soldați cu insigne militare, uneori și cîte un lictor. Pe monedele cu legenda *Dacia* provincia apare într-o reprezentare puțin deosebită de cea din timpul lui Traian. Îmbrăcată într-o haină scurtă, o femeie, frumos pieptănată, purtînd încălțăminte cu carîmbi pînă mai sus de glezne, șade tot pe o stîncă, dar are ca atribute ale puterii în mîna strîngă stindardul de legiune cu acvilă, iar în cea dreaptă o sabie curbă, arma tradițională dacică. Reprezentarea Daciei cu sabia curbă, ca și adăugarea epitetului Sarmizegetusa la numele coloniei Ulpia Traiana mărturisesc o nouă atitudine față de provincie. Adăugarea numelui de Sarmizegetusa vrea să indice că noua metropolă romană continuă pe cea veche, fosta reședință a regilor daci. A dispărut teama reînvierii puterii dacilor. Se propune reconcilierea. Populația dacică din provincie e chemată să participe la apărarea imperiului

şi chiar a Daciei, prin înrolarea ei fie în unităţile auxiliare alcătuite din daci care îşi aveau însă garnizoanele în alte provincii, fie în trupele staţionate chiar în Dacia. Cele două emisiuni monetare privitoare la Dacia consfinţesc reorganizarea completă a provinciei, administrativă şi militară, pe care a înfăptuit-o împăratul Hadrian.

Hadrian, care a vizitat în două rînduri Dacia, o dată în 117—118, a doua oară în 124, a acordat şi în altfel atenţie provinciei noastre. Cu prilejul celei de-a doua vizite a sa în Dacia, el a ridicat la rangul de municipiu, prima treaptă în ierarhia urbană, localităţile Drobeta (T. Severin) şi Napoca (Cluj). Deşi a lăsat în Dacia o singură legiune, efectivul total al trupelor nu a scăzut, deoarece trupele auxiliare însumau un număr de vreo patru ori mai mare decît efectivul legiunii, astfel că efectivul total al armatei celor trei Dacii se ridica la vreo 30 000 de oameni. De asemenea, Hadrian a luat măsuri şi a sprijinit fortificarea limesului de pe Olt.

DACIA ÎN VREMEA LUI ANTONINUS PIUS (188 — 161)

Antoninus Pius, adoptat încă din timpul vieţii de Hadrian, a continuat politica inaugurată de acesta, căutînd să menţină pacea şi să asigure o bună administraţie în provincii. El a rămas credincios mai ales programului de politică externă al lui Hadrian, acela al unei politici defensive, căutînd să evite războaiele, căci prefera să apere provinciile decît să întreprindă expediţii spre a le lărgi graniţele. Biograful său ne spune că atît de mult iubea pacea, încît obişnuia să spună că „preferă să păstreze un cetăţean decît să ucidă o mie de duşmani" *(dicebat malle se unum civem servare quam mille hostes occidere)*[118]. Vremea domniei lui este socotită ca perioada de apogeu a păcii în Imperiul roman.

Cu toate acestea, domnia lui nu a fost lipsită cu totul de războaie. El personal se ştie că, spre deosebire de călătorul neobosit Hadrian, nu a părăsit cît a fost împărat niciodată Italia. Dar biograful său ne spune că a purtat mai multe războaie prin legaţii săi. Printre popoarele învinse de către guvernatorii şi legaţii săi sînt amintiţi şi dacii[119]. În context similar biruinţa asupra dacilor e amintită şi de alte izvoare. Astfel, scriitorul grec Polyainos, referindu-se la războaiele victorioase purtate de Marcus Aurelius şi Lucius Verus pe timpul lui Antoninus Pius, aminteşte printre popoarele învinse şi pe geţi[120]. De asemenea, Oracolele Sibylline amintesc tot în acest timp de lupte cu „dacii mari"[121]. Primele lupte cu dacii liberi, dinafara graniţelor provinciei, par să fi avut loc prin 143, de vreme ce retorul grec Aelius Aristide face amintire, în cuvîntarea pentru *Lauda Romei*, scrisă în 144 de „războaiele... pricinuite de nebunia geţilor"[122]. În legătură cu aceste lupte trebuie pusă îngroparea tezaurului monetar de la Dîmbău (j. Mureş)[123], care poate constitui şi o indicaţie

www.cimec.ro

cu privire la direcţia de unde venea primejdia, anume dinspre est. Lucrurile par să se fi liniştit repede, deoarece o diplomă militară din 23 februarie 144 atestă masive lăsări la vatră din trupele auxiliare ale Daciei Superior aflate sub comanda legatului provinciei Q. Mustius Priscus[124], ajuns în acelaşi an consul la Roma. Din enumerarea corpurilor de trupă, anume trei ale şi 10 cohorte, rezultă că unele de curînd fuseseră aduse în Dacia, acum fiind mai întîi menţionate epigrafic în provincia noastră.

Mai grele şi mai îndelungate au fost însă, după cît se pare, luptele duse tot împotriva dacilor liberi spre sfîrşitul domniei lui Antoninus Pius, prin anii 156—157. Spre a face faţă situaţiei, au fost aduse din alte provincii noi trupe în Dacia, printre care *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* şi *Mauri gentiles*, după cum rezultă din trei diplome militare, dintre care prima datează din 13 decembrie 157[125], a doua din 8 iulie 158[126], acestea enumerînd trupe din Dacia Superior aflate sub comanda legatului provinciei M. Statius Priscus, iar a treia din 27 septembrie 158 (sau 159), menţionînd trupe din Dacia Porolissensis aflate sub comanda procuratorului provinciei M. Macrinius Vindex[127]. Aceste masive şi repetate lăsări la vatră sînt poate un indiciu despre nevoia lăsării imediate la vatră a soldaţilor al căror stagiu era împlinit şi care erau epuizaţi ca urmare a violenţei luptelor. Luptele au fost conduse de legatul Daciei superioare M. Statius Priscus, şi la ele, în afară de trupele auxiliare, a participat şi legiunea XIII Gemina, cu acest prilej probabil distinsă cu epitetul de *pia fidelis*, devotată şi credincioasă. Legiunea e amintită şi pe un altar închinat la Apulum lui Jupiter Optimus Maximus şi „adunării zeilor şi zeiţelor" pentru „salvarea Imperiului roman şi virtutea legiunii XIII Gemina" *(pro salute imperii Romani et virtute legionis XIII Geminae)*[128], în anul 158, cînd M. Statius Priscus era consul designat pentru anul următor[129]. Legatul însuşi închină un altar zeiţei *Victoria Augusta*, pentru sănătatea împăratului, tocmai la Grădişea Muncelului[130], la Sub Cununi, în apropierea ruinelor fostei reşedinţe a lui Decebal. Actul este foarte semnificativ, el arătînd nu numai că locul acela era încă venerat, existînd probabil acolo, din vremea războaielor de cucerire, un sanctuar roman, la care se aduceau poate anual jertfe, ci şi pentru că biruinţa de acum evoca oarecum pe cea de pe vremea împăratului Traian. Actul pare oricum să indice împotriva cui s-a obţinut biruinţa, anume împotriva dacilor liberi.

La Roma, numeroase emisiuni monetare trîmbiţează biruinţa pe care nu o precizează însă prin legende explicative[131]. Deşi oficial Antoninus Pius, consecvent opiniilor sale, nu a purtat nici un epitet de biruitor, două inscripţii africane — una de la Mons[132], chiar din anul 157, alta de la Cartagina[133], din anii 145—161 — îi dau titlul triumfal de *Dacicus*.

Aceste lupte duse la hotarele Daciei au determinat îngroparea a două mari tezaure, unul descoperit în 1908 la Viştea, lîngă Cluj[134], ultimele monede fiind din 156, altul de 3 200 de denari de argint, descoperit în 1961 la Sălaşuri

(j.-Mureş), şi în care ultimele monede datează din 157[135]. Din totalitatea ştirilor privitoare la luptele din 156—157 rezultă că ele s-au desfăşurat la hotarele de est ale Daciei, afectînd nu numai Dacia Porolissensis şi Dacia Superior, ci foarte probabil, cum se va arăta mai departe, şi Dacia Inferior. Cei care atacă, numiţi în general daci sau geţi de către izvoarele literare, sînt de fapt dacii liberi, cunoscuţi în această vreme sub numele de costoboci.

S-a crezut că tocmai ca urmare a acestor lupte cu dacii liberi, conduse de M. Statius Priscus, s-ar fi procedat la împărţirea în trei a Daciei. După cum s-a văzut însă, diploma de la Gherla a făcut dovada că a treia provincie, Dacia Porolissensis, a fost creată mult mai devreme, în timpul domniei lui Hadrian, probabil în 124. Organizarea tripartită dată de Hadrian Daciei s-a menţinut neschimbată în tot timpul lui Antoninus Pius. Data de 158 sau 159 nu mai are nici o însemnătate în ceea ce priveşte organizarea şi conducerea Daciei, iar M. Statius Priscus nu este, cum s-a crezut, ultimul legat pretorian al Daciei Superior, seria guvernatorilor de acest rang continuînd încă un deceniu, pînă în vremea domniei lui Marcus Aurelius. Atît Dacia Superior, cît şi Dacia Inferior îşi păstrează vechiul lor nume în tot acest timp.

Pe monede, Dacia apare în continuare în reprezentări derivate din tipul stabilit pe vremea lui Hadrian, totuşi în postură deosebită. Ca şi celelalte reprezentări de provincii de pe monedele lui Antoninus Pius, emise începînd din anul 139, ele stau în legătură cu o ştire din biografia împăratului, anume că acesta a înapoiat Italiei, în întregime iar provinciilor, jumătate din *aurum coronarium*, aurul pentru coroană, plătit de acestea cu prilejul adopţiunii sale de către Hadrian[136]. În consecinţă, Dacia este înfăţişată în picioare, fie în costum scurt, ca pe monedele din timpul lui Hadrian, fie cu o tunică lungă pînă jos, ţinînd în mîna dreaptă întinsă înainte o cutie sau o coroană, iar în stînga fie o sabie curbă, similară cu cea de pe monedele lui Hadrian, fie un stindard dacic terminat în forma unui cap de balaur[137] stilizat, însă deosebit de felul cum este acesta reprezentat pe Coloana Traiană. Atributele Daciei, sabia curbă sau balaurul, fac aluzie la elementul dacic autohton, chemat în continuare să participe la apărarea şi la viaţa provinciei romane.

În timpul domniei lui Antoninus Pius, în afară de cei doi guvernatori ai Daciei Superior, *legati August pro praetore*, amintiţi mai sus, anume Q. Mustius Priscus şi M. Statius Priscus, mai sînt cunoscuţi şi alţii. Unul este *C. Cur[tius] Iustus* (?) documentat de o inscripţie defectuos copiată de epigrafistul St. Zamosius de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, anume o dedicaţie făcută patronului său, arătat ca *leg(atus) pr(o) pr(aetore) Imp(eratoris) Anton(ini) Aug(usti) Pii provinciae Daciae*, de către *col(onia) Ulp(ia) Traiana Dacica Sarmizeg(etusa)*[138]. Al doilea *legatus* al Daciei Superior, urmînd imediat după cel precedent, este *M. Sedatius C.f(ilius) Quir(ina tribu) Severianus Iulius Acer Metilius Nepos Rufinus T. Rutilianus Censor*[139]; care la 1 iunie 153 ajunge *consul suffectus*, împreună cu P. Septimius Aper[140].

Cu prilejul intrării sale în funcţie la data amintită, oraşul Ulpia Traiana, care se grăbise să-l proclame *patronus* al său pe importantul personaj, trimite la Roma o delegaţie de cinci cetăţeni care să asiste la ceremonie, *legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri) missi*, cum aflăm dintr-o inscripţie pusă de aceştia la Ad Mediam[141]. Mai tîrziu, M. Sedatius Severianus, cum îl putem numi dacă renunţăm la restul polinomiei, ajunge guvernator al Cappadociei, unde piere într-o catastrofă, împreună cu armata condusă de el, în anul 161, la începutul războiului cu parţii, după urcarea pe tron a lui Marcus Aurelius şi L. Verus[142].

Probabil tot în timpul domniei lui Antoninus Pius, mai degrabă decît pe vremea lui Hadrian sau la începutul domniei lui M. Aurelius, inscripţiile ne fac cunoscuţi, fără a ne da posibilitatea de a face alte precizări cronologice, alţi doi guvernatori ai Daciei Superior, L. Annius Fabianus[143] şi Ti. Iulius Flaccinus[144], precum şi un al treilea, din al cărui nume însă inscripţia care-l documentează, închinată tot de Ulpia Traiana unui alt *patronus* al său, ne-a păstrat doar sfîrşitul *-dius*[145]. Toţi aceştia, ca şi ceilalţi *legati* ai provinciei Dacia Superior, sînt în acelaşi timp şi comandanţi ai legiunii XIII Gemina *(legati legionis XIII Geminae)* de la Apulum, după cum rezultă clar din inscripţiile referitoare la Ti. Iulius Flaccinus.

Tot în timpul domniei lui Antoninus Pius sau la începutul domniei lui M. Aurelius, înainte de războaiele marcomanice, este cunoscut primul şi singurul, pînă acum (despre Ti. Claudius Quintilianus vezi mai jos), procurator financiar al Daciei Superior, *proc(urator) Aug(usti) prov(inciae) Daciae super(ioris)*, în persoana lui T. Desticius Severus, originar din Concordia, în regiunea Veneţia, oraş care îi dedică inscripţii onorare, cu întreg *cursus honorum*[146], acesta sfîrşind, în ceea ce priveşte cariera ecvestră a distinsului personaj, cu funcţia de procurator presidial al provinciei Raetia[147], în anul 166, apoi al provinciei Belgica, cu cele două Germanii[148]. Postul de procurator financiar al Daciei Superior este de *centenarius* (cu salariu de 100 000 de sesterţi). În ceea ce priveşte însă data la care T. Desticius Severus a funcţionat ca procurator financiar al Daciei Superior, afirmaţia, repetată ultima oară de H. C. Pflaum, că „procuratela Daciei Superior ne oferă un *terminus ante quem* preţios, deoarece în 158 această provincie a fost scindată în două părţi, Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis"[149], şi-a pierdut orice valoare, de vreme ce astăzi ştim, pe de o parte, că Dacia Porolissensis a fost creată mult înainte de data amintită de către împăratul Hadrian, probabil în anul 124, şi în orice caz înainte de 133, cînd ea este atestată cert epigrafic, iar pe de altă parte, că Dacia Superior continuă să existe cu acest nume pînă la reforma lui M. Aurelius din anii 167—168. E posibil deci ca T. Desticius Severus să fi fost procurator al Daciei Superior şi după 158, cu atît mai mult că după plecarea lui din Dacia şi înainte de martie-aprilie 166, cînd el este atestat de diploma de la Regina Castra ca procurator al Raetiei, a

ocupat tot postul de *centenarius*, de procurator al Cappadociei şi al ţinuturilor învecinate, *proc(urator) prov(inciae) Cappad(ociae) item* (deci concomitent) *Ponti mediter(ranei) et Armen(iae) minor(is) et Lycaoniae.* Perioada de circa 7 ani (dintre 158 şi 165) nu este prea scurtă pentru îndeplinirea a două funcţii succesive de *procurator centenarius.*

Dacia Porolissensis este condusă ca şi mai înainte de un *procurator Augusti*, cu drepturi depline, adică presidial, cu salariu de ducenar. În timpul lui Antoninus Pius ne sînt cunoscuţi doi procuratori presidiali ai Daciei Porolissensis. Primul este Tiberius Claudius Quintilianus, cunoscut dintr-o inscripţie din anul 157 de la Porolissum, în care el figurează ca procurator al lui Antoninus Pius, care s-a îngrijit *(curante)* de refacerea amfiteatrului de acolo dărîmat din cauza vechimii *(amphitheatrum vetustate dilapsum denuo fecit)*[150]. El greşit a fost considerat pînă acum ca procurator financiar al Daciei Superior. Faptul că apare ca singurul reprezentant în provincia sa al împăratului, legatul Daciei Superior nefiind nicicum amintit în inscripţia de fundare a noului amfiteatru, dovedeşte că procuratorul Daciei Porolissensis avea, pe lîngă comanda trupelor, şi deplină jurisdicţie administrativă. De aceea, nu se mai poate susţine fără rezervă[151], ca pînă acum, că procuratorul Daciei Porolissensis, ca şi cel al Daciei Inferior de altfel, se afla în dependenţă faţă de legatul senatorial al Daciei Superior. Un prestigiu mai mare avea fără îndoială legatul, ca urmare a clasei mai înalte din care făcea parte. E de asemenea foarte probabil că în caz de lupte, care necesitau acţiuni comune ale celor trei provincii, legatul avea iniţiativa şi putea coordona aceste acţiuni, dar armatele celor trei provincii rămîneau sub conducerea comandanţilor lor.

Al doilea procurator al Daciei Porolissensis în timpul domniei lui Antoninus Pius este M. Macrinius Vindex, cunoscut din diploma de la Domaşnea din 158 (sau 159) [152], despre care se ştie că după 10 ani, în 168, a ajuns prefect al gărzilor pretoriene de la Roma, murind în 172 pe frontul dunărean, în războiul cu marcomanii, şi cinstit de împăratul Marcus Aurelius prin ridicarea a trei statui în for[153].

În vremea domniei lui Antoninus Pius, în Dacia a continuat opera de întărire a frontierelor provinciei şi de reconstruire în piatră a castrelor şi a altor fortificaţii. O inscripţie descoperită în pretoriul castrului de la Gherla ne face cunoscut că acesta a fost reconstruit în piatră în anul 143 de către ala *II Pannoniorum*[154].

Lucrări similare, pentru întărirea apărării pe Olt, se efectuează şi în Dacia Inferior. O inscripţie descoperită în castrul de la Copăceni arată că în 140, pe timpul procuratorului presidial Aquila Fidus, lagărul a fost mărit şi întărit cu turnuri[155]. Acelaşi procurator figurează şi în amintita diplomă de la Palamarca, din acelaşi an.

www.cimec.ro

O adevărată surpriză ne-a adus însă, în ceea ce privesc calitatea și titlul guvernatorului acestei provincii, o inscripție nu demult descoperită tocmai la Caesarea, în Mauretania (azi Cherchel)[156]. Ea ne face cunoscut un personaj cu numele de *T(itus) Fl(avius) T(iti) fil(ius) Palatin(a) (tribu) Priscus Gallonius Fronto Q(uintus) Marcius Turbo*, în a cărui bogată carieră figurează, destul de neașteptat, și funcția de *prolegato et praefectus Daciae inferioris*, adică locțiitor de legat și prefect al Daciei Inferior. Purtătorul unei asemenea polinomii, care nu este ceva cu totul neobișnuit totuși în această epocă, a fost identificat la început datorită asemănării de nume cu prefectul pretoriului din timpul lui Hadrian, Q. Marcius Turbo. Dar descoperirea ulterioară a unei alte inscripții la Cyrrhus[157], în Siria de nord, dezvăluind mai complet cariera lui Q. Marcius Turbo, prefectul pretoriului, al cărui nume, destul de lung și el, este *Q. Marcius C. f(ilius) Tromentina (tribu) Turbo Fronto Publicius Severus*, a arătat clar că este vorba de două persoane deosebite. Nu numai numele și cariera sînt deosebite, ci și tribul din care fac parte, unul fiind din tribul Tromentina, celălalt din Palatina. S-a putut astfel stabili că T. Flavius Priscus de la Caesarea Mauretaniei este numai moștenitor al numelui prefectului pretoriului, fiu adoptiv sau rudenie apropiată a lui, cum se presupune. Nici ca timp nu sînt întru totul contemporani. T. Flavius Priscus mai era cunoscut dintr-o altă inscripție descoperită mai demult tot în Africa, la Rapidum[158], și din toate știrile pe care le avem rezultă că el a fost procurator al Mauretaniei Caesariensis pe la mijlocul secolului al II-lea, post în care a fost promovat îndată după funcția îndeplinită în Dacia Inferior. Titlul neobișnuit și altfel necunoscut din alte izvoare decît cele epigrafice de *prolegato et praefectus* arată că lui T. Flavius Priscus i s-a încredințat conducerea provinciei într-un timp critic, cînd din cauza unor amenințări dinafară a fost necesară aducerea de trupe legionare, dacă nu o legiune întreagă, cel puțin detașamente din legiuni, care împreună cu trupele auxiliare aflătoare în provincie au fost puse sub comanda excepțională a unui comandant din ordinul ecvestru. Aceasta pare să fie semnificația titulaturii neobișnuite a lui T. Flavius Priscus. Cu privire la data cînd acest urmaș al lui Q. Marcius Turbo și-a exercitat în Dacia Inferior comanda sa extraordinară, întrucît inscripțiile africane indică mijlocul secolului al II-lea, ne putem gîndi fie la anul 143, fie la 156—157, ambele date fiind posibile, după părerea istoricului R. Syme[159], în timp ce H.G. Pflaum, cunoscut prin cercetările sale privitoare la procuratorii ecvești, se pronunță pentru data de 156—157[160]. E probabil deci că la această ultimă dată atacurile dacilor liberi s-au produs atît la granițele Daciei Superior, cît și la cele ale Daciei Inferior. Dacă se va confirma data de 156—157 pentru comanda extraordinară a lui T. Flavius Priscus, se va lămuri mai bine și poziția guvernatorilor ecvești ai provinciilor Daciei Inferior și Daciei Porolissensis față de legatul senatorial al Daciei Superior

în această vreme. Oricum însă, în Dacia Inferior situaţia excepţională a încetat o dată cu plecarea lui T. Flavius Priscus, după el revenindu-se la conducerea obişnuită prin procuratori presidiali.

CELE TREI DACII ÎN VREMEA LUI MARCUS AURELIUS (161—180) ŞI COMMODUS (180—192)

Domnia lui Marcus Aurelius a început sub cele mai bune auspicii. El şi-a asociat de la început la tron pe fratele său adoptiv Lucius Verus, punîndu-l aproape pe picior de egalitate cu el. În imperiu era peste tot pace, şi noul împărat, care nu era de loc un militar, ar fi voit să continue în interior ca şi în afară politica de înţelegere şi de pace a predecesorilor săi. Evenimentele vor arăta însă că liniştea era numai aparentă. Ele îl vor obliga pe împăratul filozof să poarte lungi şi grele războaie, să-şi petreacă, mai ales după moartea timpurie a lui L. Verus, cea mai mare parte a anilor de domnie pe cîmpul de luptă, murind în lagărul de la Vindobona, pe Dunăre.

În Dacia, organizarea dată de Hadrian şi rămasă fără nici o schimbare în vremea lui Antoninus Pius, se menţine şi în primii ani de domnie ai lui Marcus Aurelius, cînd toate cele trei provincii îşi păstrează vechile lor nume. *Dacia Superior* mai este menţionată, pentru ultima dată, de o cunoscută inscripţie de la Oescus, datînd din timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius şi L. Verus (161 — 169), în care T. Iulius Capito, vestitul arendaş al vămii Illyricului şi al Ţărmului tracic (*conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraceae*) este arătat ca cinstit cu însemnele decurionale, printre alte oraşe, şi de ordinul decurionilor coloniei *Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia superiore*[161]. De această ultimă menţiune epigrafică a Daciei Superior nu s-a ţinut îndeajuns seama atunci cînd s-a crezut a se putea stabili data împărţirii în trei a Daciei în anii 158 sau 159.

În Dacia Superior, după M. Statius Priscus, urmează alţi legaţi, tot de rang pretorian. Primul este P. Furius Saturninus, pe care o inscripţie de la Apulum îl arată în 161 ca *legatus pro praetore* al celor doi împăraţi, M. Aurelius şi L. Verus, şi *consul designatus*[162]. Altă inscripţie îi este închinată *de colonia Dacica Sarmizegetusa* după ce a fost ales consul[163], iar o a treia, de la Apulum, îi dă titlul de *praeses dignissimus*[164]. El însuşi a închinat lui Aesculap şi Hygiei un altar la Germisara[165] şi, probabil, tot aici închină pentru sănătatea sa un alt altar lui I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) un ataşat al său, P. Aelius Maximianus[166], acelaşi care ca *decurio coloniae* (la Apulum sau la Sarmizegetusa) îl onorează pe protectorul său cu o inscripţie (pe soclu de statuie probabil) după preluarea consulatului[167]. În sfîrşit, o a şaptea inscripţie de la Sarmizegetusa, „provincia ataşată şi devotată numelui său preafericit şi virtuţilor sale deosebite", îl laudă pentru că „de la

prima sosire... pînă cînd a părăsit provincia s-a purtat cu bunătate (*benignitate*) față de toți, degrevîndu-i chiar de unele sarcini *(oneribus etiam relevaverit)*"[168]. Al doilea legat de rang pretorian este T. Calpurnius Proculus, care pe un altar închinat la Apulum Fortunei Augusta se intitulează „legat a doi împărați", *(legatus Augg (ustorum duorum) pr(o) pr(aetore)*[169].

Amîndoi acești guvernatori sînt, ca și cei dinaintea lor, *legati pro praetore* tot ai Daciei Superior, nu ai Daciei Apulensis, cum s-a crezut pînă acum, cînd noua denumire nu însoțește nicăieri încă numele sau titulatura legatului, ea apărînd abia ceva mai tîrziu.

În Dacia Porolissensis cunoaștem în această vreme un singur procurator presidial în persoana lui L. Sempronius Ingenuus, care în toate cele trei diplome militare din 21 iulie 164, de la Palatovo în Bulgaria[170], Gilău[171] și Cășei[172], figurează în calitate comandant al trupelor din provincie, în timp ce din Dacia Inferior nu cunoaștem încă nici un procurator de la începutul domniei lui Marcus Aurelius.

Curînd însă, o dată cu începerea în 166 a războaielor marcomanice, care vor afecta direct și vor antrena în lupte și provincia Dacia, va avea loc o nouă, a treia și ultima schimbare în statutul de organizare și de conducere a provinciei.

La începutul domniei lui Marcus Aurelius imperiul este angajat într-un greu război în Orient împotriva parților, condus de asociatul la tron Lucius Verus care, acționînd cu vigoare, obține un deplin succes. Dar lucrurile nu se liniștiseră cu totul în Orient și Lucius Verus nu apucase bine să-și celebreze strălucitul său triumf, că pe neașteptate izbucnește cu o mare violență un alt război la Dunăre, care, prin extinderea pe care o capătă și durata lui lungă, pînă la moartea lui Marcus Aurelius, va zdruncina puternic poziția imperiului de-a lungul întregului curs al Dunării ca și a provinciilor dunărene.

Biograful împăratului arată că „au conspirat toate neamurile de la granița Illyricului pînă în Gallia, ca marcomanii, varistii, hermundurii și cvazii, suevii, sarmații, lacringii, burii și vandalii, aceștia și alții ca victoalii, sosibii, sicobații, roxolanii, peucinii și costobocii"[173]. Tot așa, cronica lui Eusebius menționează lupte pe care romanii le duc în anul 168 cu germanii, marcomanii, cvazii, sarmații și dacii[174]. Este războiul numit obișnuit marcomanic, la care au participat însă și multe alte seminții. El se întinde pe toată frontiera Dunării, pînă la vărsarea acesteia în mare, astfel că Dacia se găsește aproape de mijlocul cîmpului principal de bătălie. Se bănuiește că această extrem de violentă mișcare, care a cuprins lumea barbară de la granițele dunărene ale imperiului, ar fi fost provocată de mișcările de populație, altfel rămase insuficient cunoscute, determinate de marea migrațiune a goților care, pornind de la Marea Baltică, ajung pînă la țărmul de nord al Mării Negre.

www.cimec.ro

Provincia Dacia, prin poziţia sa înaintată dincolo de linia defensivă de pe Dunăre, înfiptă ca o cetate în mijlocul lumii barbare, acum cuprinsă de pîrjolul războiului, a fost direct ameninţată, şi stăpînirea romană a fost puternic zguduită şi pusă în cumpănă. Timp de mai mulţi ani Dacia s-a aflat sub un adevărat asediu. Ameninţarea cea mai directă şi mai puternică venea dinspre vest şi nord-vest, din partea iazigilor şi a seminţiilor germanice care între timp înaintează, şi unele, ca vandalii, se aşează în apropierea hotarului Daciei, dar şi dinspre nord-est şi est, din partea costobocilor, nume sub care sînt cunoscuţi acum dacii liberi, şi a altor neamuri ca bastarnii şi roxolanii.

Spre a întări apărarea provinciei, o nouă legiune este afectată Daciei, anume legiunea V Macedonica. Aceasta, după întoarcerea ei din războiul din Orient, nu mai este lăsată în vechea ei garnizoană de la Troesmis (Igliţa) în Moesia Inferior, ci i se destinează ca garnizoană localitatea Potaissa (Turda), din Dacia Porolissensis, aproape de graniţa cea mai ameninţată a provinciei. Dar înainte de a se putea probabil stabili mai temeinic şi a-şi construi castrul, legiunea este angajată direct în lupte. O ştampilă pe cărămidă cu numele ei se cunoaşte din această vreme tocmai de la Carnuntum, în Pannonia Superior[175]. Se pare că tot la începutul războaielor marcomanice, în anii 166—168, au fost aduşi în Dacia, spre a face faţă situaţiei critice în care se găsea provincia, şi vexilaţii din legiunile I Italica şi X Fretensis, după cum s-ar putea deduce din atestarea unor elemente active din prima legiune la Potaissa[176] şi din a doua la Domneşti (j. Bistriţa-Năsăud[177] Oricum însă, stabilirea garnizoanei şi aducerea unei legiuni în Dacia impuneau în mod necesar modificarea statului şi a conducerii Daciei. Ea trebuia, totodată, să asigure o mai bună folosire, sub o comandă unică, a forţelor militare ale celor trei provincii. Conducerea unică era impusă de imprejurările grele prin care trecea provincia. Noua reorganizare a celor trei Dacii nu s-a efectuat însă dintr-odată, ci în decurs de vreo doi ani, cu unele încercări şi ezitări. Reorganizarea este făcută de către M. Claudius Fronto, care va fi primul guvernator de rang consular al celor trei Dacii unite. El, după cum a arătat epigrafistul A. Stein, pe baza a doua inscripţii care-i enumeră toate funcţiile îndeplinite în cariera sa, una de la Sarmizegetusa[178] şi alta mai completă, de la Roma[179], a participat de la început pînă la sfîrşit la războiul din Orient împotriva parţilor (161—166) în care s-a distins şi cu prilejul triumfului ambilor împăraţi din august 166. M. Claudius Fronto, după ce între timp fusese şi consul (probabil în 165), este decorat cu distincţiile corespunzătoare, pe care le enumeră cele două inscripţii amintite, şi anume o coroană murală, una zisă *vallară* (de cetate), una numită *classica* (navală) şi una de aur, precum şi cu patru lănci pure şi patru steaguri *(vexilla)*. După aceea, el ajunge *comes divi Veri*, adică general în statul-major al lui L. Verus, în războiul împotriva marcomanilor.

O analiză mai atentă a inscripției de la Roma[180], pusă după moartea lui în forul lui Traian, de către împăratul Marcus Aurelius, pentru cinstirea memoriei lui, a arătat că lui M. Cladius Fronto, după ce a fost mai întîi legat consular al Moesiei Superior, în 167, curînd după aceasta, încă în timpul domniei comune a celor doi împărați, în 167 sau mai degrabă în 168, i s-a încredințat și conducerea Daciei Apulensis: *legatus Augustorum (duorum) pro praetore Moesiae superioris et Daciae Apulensis simul.* Aceasta ar fi prima etapă în reorganizarea Daciei, cînd conducerea Daciei Apulensis, nume ce apare aici pentru prima dată, în loc de Dacia Superior, este încredințată unui *legatus Augusti pro praetore* de rang consular, în persoana lui M. Claudius Fronto, guvernatorul Moesiei Superior, care, temporar desigur, deține astfel conducerea a două provincii, ceea ce, ca și cu 40 de ani înainte, este un indiciu al dificultăților și a unei stări excepționale prin care trecea Dacia. Aceasta este prima, dar și ultima mențiune a unui *legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis.* După aceea, numele de Dacia Apulensis se întrebuințează numai în legătură cu procuratorii financiari ai provinciei. În continuare, inscripția de la Roma îl arată pe M. Claudius Fronto mai întîi ca legat al provinciilor Daciei, *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum*, și imediat după aceea ca legat al provinciilor Daciei și al Moesiei Superior în același timp: *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris simul.* Că este vorba de trei Dacii o arată deslușit cealaltă inscripție de la Sarmizegetusa, în care același M. Claudius Fronto e amintit ca *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum et Moesiae superioris.* Înseamnă deci că importantul consular a avut pentru scurt timp conducerea numai a celor trei Dacii, dar curînd după aceea i s-a încredințat spre guvernare și provincia Moesiei Superior. Este un indiciu că starea excepțională s-a menținut în continuare în ambele provincii. Dar în amîndouă inscripțiile, cele două demnități sînt arătate ca fiind îndeplinite de Fronto în numele unui singur împărat, ceea ce înseamnă după moartea lui L. Verus, care s-a produs la începutul lunii februarie 169, la Altinum, în Italia de nord, în timp ce împreună cu colegul lui M. Aurelius se întorcea la Roma după luptele cu marcomanii. Deci, se dovedește că o primă etapă în reorganizarea celor trei Dacii privește numai Dacia Superior, a cărei conducere, sub numele nou de Dacia Apulensis, este încredințată în 167—168 legatului consular al Moesiei Superior, care cumulează astfel guvernarea a două provincii. A doua etapă are loc după începutul lunii februarie a anului 169, cînd același M. Claudius Fronto este numit legat imperial al celor trei Dacii, scurt timp după aceea cumulînd și conducerea provinciei Moesia Superior. Numirea unui legat de rang consular în fruntea celor trei Dacii, căruia i se încredințează temporar și conducerea Moesiei Superior, era impusă desigur de situația precară a provinciei în cursul războiului marcomanic. Situația se complică într-adevăr și mai mult după moartea lui L. Verus. Întors la

www.cimec.ro

Roma, Marcus Aurelius pregăteşte cu grijă o nouă campanie, şi în toamna anului 169 declanşează ofensiva împotriva marcomanilor, a cvazilor şi a aliaţilor lor. Presupunem că situaţia celor trei Dacii se definitivează în anul 169 şi în legătură cu stabilirea efectivă a garnizoanei legiunii V Macedonica în castrul de la Potaissa.

Ca urmare a ultimei reorganizări a Daciei din anii 167—169, există tot trei provincii ca mai înainte, dar două dintre ele poartă acum alt nume. Ele se numesc acum *Dacia Apulensis*, *Dacia Porolissensis* şi *Dacia Malvensis*. Deşi conduse administrativ aparte, cele trei provincii formează acum o unitate strînsă sub autoritatea superioară a consularului celor trei Dacii. Reşedinţa acestuia este în continuare la Apulum, dar jurisdicţia lui, atît administrativă, cît şi judiciară şi mai ales militară, se întinde asupra tuturor celor trei provincii. Procuratorii acestora, de orice grad, ca şi comandanţii celor două legiuni, XIII Gemina şi V Macedonica, îi sînt subordonaţi. Titlul său obişnuit este acela de consular al celor trei Dacii *(consularis trium Daciarum)* sau de legat imperial al celor trei Dacii *(legatus Augusti pro praetore III Daciarum)*. El este guvernator general al celor trei Dacii şi, ca atare, numele se întîlneşte în inscripţiile oficiale de pe întreg cuprinsul Daciei.

Legatul celor trei Dacii este adeseori denumit cu termenul de *praeses* (cel care stă în frunte). Chiar lui P. Furius Saturninus, legatul Daciei Superior din anul 161, i se dă într-o inscripţie de la Sarmizegetusa titlul de *praeses dignissimus*, aşa precum tot colonia Ulpia Traiana îl numeşte pe M. Claudius Fronto *amplissimus praeses*. Termenul devine şi mai frecvent începînd cu vremea lui Sept. Sever. Inscripţiile dau de asemenea titlul de *dux* mai întîi lui M. Claudius Fronto, apoi lui Sex. Cornelius Clemens, termen care face aluzie la calitatea de comandanţi militari ai acestor guvernatori, firească în timpul războaielor marcomanice, cînd ei luptă din răsputeri pentru apărarea provinciei. S-a remarcat însă că şi după aceea mulţi dintre guvernatorii Daciei vor fi *viri militares*, oameni cu o bogată carieră militară, unii distinşi cu decoraţii pentru fapte de arme de către diverşi împăraţi.

Iată cum erau conduse fiecare dintre cele trei provincii ale Daciei. În Dacia Apulensis, în care îşi avea sediul guvernatorul consular, acesta era ajutat, ca şi mai înainte, de un procurator financiar, tot din categoria centenarilor, care, spre deosebire de consular, îşi avea însă mai departe reşedinţa la Sarmizegetusa, unde se va afla şi de acum înainte sediul administraţiei fiscale a Daciei. Seria procuratorilor Daciei Apulensis continuă pînă în secolul al III-lea. Uneori, în caz de vacanţă, procuratorul Daciei Apulensis ţine locul legatului, purtînd în acest caz titlul de *procurator Augusti agens vice praesidis*. Pe timpul cît asigură interimatul conducerii celor trei Dacii, procuratorul se bucură de privilegiul de a fi precedat de cei cinci lictori ai guvernatorului, păstrîndu-şi însă titulatura obişnuită a demnitarilor ec-

veştri de *vir egregius*. În timpul lui Marcus Aurelius, dacă facem abstracţie de procuratela extraordinară a viitorului împărat P. Helvius Pertinax, cunoaştem un singur procurator financiar al Daciei Apulensis, în persoana lui P. Cominius Clemens. Acesta, cm de condiţie modestă *(homo humili loco natus)*, originar din oraşul Concordia, în nord-estul Italiei (regiunea Veneţia), a luat în căsătorie pe fiica senatorului T. Desticius luba din oraşul său natal, fiind făcut cavaler de împăratul Marcus Aurelius. În Dacia a fost mai întîi în calitate de *praefectus* al cohortei V Lingonum[181] de la Porolissum, revenind după 170 ca *procurator Augusti Daciae Apulensis*[182], unde cu mai bine de un deceniu înainte aceeaşi funcţie de *procurator Augusti provinciae Daciae Superioris* o îndeplinise şi compatriotul său, foarte probabil din familia soţiei lui, T. Desticius Severus.

O situaţie schimbată găsim în Dacia Porolissensis, provincia nordică. O dată cu stabilirea pe teritoriul ei, la Potaissa, a legiunii V Macedonica, ea nu mai este condusă de un *procurator Augusti* presidial, căci acesta nu putea comanda legiunea, ci de un procurator numai cu atribuţii financiare, din categoria centenarilor de astă-dată, care în ierarhia demnitarilor ecvestri urmau după procuratorii Daciei Apulensis. Sediul lor rămîne mai departe la Napoca, unde inscripţiile îi menţionează în continuare. Comanda armatei Daciei Porolissensis *(exercitus Daciae Porolissensis)* o are acum comandantul legiunii V Macedonica de la Potaissa, care îndeplinea probabil şi rolul de viceguvernator al provinciei, fără a dispune însă de o reală putere judiciară şi civilă *(pro praetore)*. O asemenea putere avea numai guvernatorul consular, al cărui nume figurează în fruntea inscripţiilor oficiale de la Potaissa sau din alte localităţi ale provinciei, abia după aceea fiind amintit şi comandantul legiunii V Macedonica sau un ofiţer al său.

Primul procurator financiar al Daciei Porolissensis, după reorganizarea de la începutul războaielor marcomanice, pe care îl cunoaştem este C. Aurelius Atilianus. Acesta este menţionat mai întîi ca prefect al alei Siliana de la Gilău de o diplomă din 21 iulie 164 descoperită în această localitate[183], astfel că procurator al Daciei Porolissensis a fost de la 170 sau curînd după aceea, în orice caz încă în timpul lui Marcus Aurelius, în care calitate el închină la Napoca un altar zeiţei Fortuna Augusta[184]. Spre sfîrşitul domniei lui Marcus Aurelius, probabil prin anul 178, procurator al Daciei Porolissensis era, după cum rezultă din inscripţia nu de mult descoperită la Diana Veteranorum (Zana), din Numidia[185], vestitul Marcus Valerius Maximianus, originar din oraşul Pretorio, care în prima parte a războiului marcomanic *(in procinctu Germanico)*, ca prefect al *alei I Aravacorum*, se distinsese în lupte, ucigînd cu propria sa mînă pe regele seminţiei germanice a nariştilor, Valao, bravură pentru care a fost elogiat în faţa trupelor de către împăratul Marcus Aurelius şi distins cu cal, falere şi armele regelui ucis. După procuratura ecvestră a Daciei Porolissensis, el este trecut de către împăraţii

www.cimec.ro

Marcus Aurelius și Commodus în rîndurile senatorilor cu rang de fost pretor *(in amplissimum ordinem inter praetorios allectus)*, în cadrul carierei senatoriale el revenind de două ori în Dacia, prin anii 181 — 183, o dată ca legat al legiunii V Macedonica de la Potaissa, a doua oară ca legat al legiunii XIII Gemina de la Apulum, unde închină un altar „neînvinsului Mithras" *(invicto Mithrae)*[186].

Dacia Malvensis este condusă în continuare, ca și Dacia Inferior, de un procurator presidial, rămas tot în categoria centenarilor. În vremea lui Marcus Aurelius, la începutul războaielor marcomanice, în această funcție se găsea M. Macrinius Avitus Catonius Vindex, după cît se pare fiul prefectului pretoriului M. Macrinius Vindex, care și el a fost pe timpul lui Antoninus Pius, după cum am amintit, procurator al Daciei Porolissensis. Fiul a ajuns procurator al Daciei Malvensis prin 169, după ce s-a distins în mod deosebit la începutul războiului marcomanic, prin 166—168 *(in bello Germanico)*, cînd el, după relatarea lui Dio Cassius, ca prefect al alei *I Cantariorum* de la Arrabona, împreună cu un alt prefect Candidus al unei cohorte necunoscute, a respins invazia în Pannonia Superior a unor cete de longobarzi și de obi[187], bravură pentru care, după cum se arată în inscripția funerară de la Roma[188], a fost distins de către Marcus Aurelius cu decorații militare de cavaler roman *(dona militaria)*, anume cu două lănci pure, două steaguri, o coroană murală și una vallară *(hastae purae II et vexillam II, corona muralis et vallaris)*. După moartea tatălui său, prefectul pretoriului, în războiul marcomanic, el a fost trecut în ordinul senatorilor, ajungînd chiar consul, deși a murit tînăr, la vîrsta de abia de 42 de ani.

Cît privește întinderea teritorială a celor trei Dacii, ea pare să nu fi suferit cu prilejul ultimei reorganizări din 167 — 169 decît mici modificări, fiecare din cele trei provincii menținîndu-se, cu toată schimbarea de nume și, la unele, de situație, în limitele pe care le avuseseră înainte. Dacia Porolissensis a rămas în vechile ei limite, la nord de Arieș și de cursul superior al Mureșului. De asemenea, Dacia Apulensis se menține, după părerea noastră, în limitele fostei Dacii Superior, pe care o continuă. Ea cuprinde foarte probabil, ca și Dacia Superior, și întreg Banatul de astăzi, învecinîndu-se direct cu Moesia Superior, căci numai așa legatului consular al acesteia, lui M. Claudius Fronto, i s-a putut încredința în același timp și conducerea Daciei Apulensis, mai întîi a celor trei Dacii și a Moesiei Superior după aceea. La punerea sub aceeași conducere administrativă și mai ales sub aceeași comandă militară a celor două provincii, Moesia Superior și Dacia Apulensis, la început, a celor trei Dacii și a Moesiei Superior imediat după aceea, s-a recurs fără îndoială spre a putea face mai bine față pericolului iazig și marcomanic, care amenința deopotrivă, din spre vest, cele două provincii. În această calitate de guvernator al celor două provincii, ale căror armate erau reunite sub aceeași comandă, formînd un front unitar, pleacă M. Claudius

www.cimec.ro

Fronto la luptă împotriva germanilor şi a iazigilor, unde îşi găseşte sfîrşitul, murind eroic pe cîmpul de luptă.

Nu ştim care va fi fost soarta teritoriului din estul Transilvaniei, de la Angustia pînă la Caput Stenarum, care înainte aparţinuse Daciei Inferior. El a putut rămîne mai departe la Dacia Malvensis, aşa cum am putea presupune, şi că a fost transferat, cu prilejul reorganizării celor trei Dacii din timpul lui Marcus Aurelius, la Dacia Apulensis. Nu dispunem deocamdată de vreo dovadă peremptorie într-un sens sau altul. Noi înclinăm totuşi mai degrabă să credem că amintitul teritoriu din estul Daciei a rămas mai departe la Dacia Malvensis. În lipsa oricărei diplome militare ulterioare reformei lui Marcus Aurelius, o lămurire a acestei probleme ar putea să rezulte poate numai din examinarea mai atentă a inscripţiilor şi a ştampilelor pe cărămizi, asemenea cercetare putînd duce la unele concluzii mai certe privitoare la dislocarea unităţilor auxiliare din această zonă, înainte şi mai ales după reforma lui Marcus Aurelius.

Cel mai mult discutată a fost însă şi rămîne încă localizarea şi întinderea Daciei Malvensis, deoarece nici Malva însăşi, oraşul care a dat numele provinciei, nu a putut fi pînă acum identificată pe teren. Cei mai mulţi dintre istoricii mai vechi, printre care amintim pe Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. v. Domaszewski, J. Jung, Gr. G. Tocilescu, şi V. Pârvan, cărora li s-a adăugat în zilele noastre şi D. Tudor, autorul unei ample monografii despre Oltenia în epoca romană şi cel mai asiduu cercetător al antichităţilor romane din provincia dintre Carpaţi, Olt şi Dunăre, localizează Dacia Malvensis exclusiv în Oltenia[189]. În schimb, mai noù, alţi istorici, ca vienezul C. Patsch[190], urmat de acad. C. Daicoviciu[191] şi de epigrafistul praghez A. Stein[192], sînt de părere că Dacia Malvensis cuprindea numai Banatul de astăzi, vechiul teritoriu al Daciei Inferior, adică Oltenia, făcînd parte din Dacia Apulensis. O dovadă peremptorie, epigrafică sau de alt fel, în sprijinul uneia sau alteia dintre aceste două ipoteze nu există.

Cunoscuta inscripţie de la Hispalis (Sevilla) din Baetica (în Hispania),[193] mult discutată în ultimul timp, nu poate oferi, aşa cum s-a crezut, cheia pentru dezlegarea controversatei probleme a localizării Daciei Malvensis, în sensul identificării Romulei cu Malva, cum susţinuse D. Tudor[194] şi cum opinează recent, independent, adică fără a cunoaşte argumentarea mai veche a istoricului român, nici discuţiile pe care le-a provocat [195], cunoscutul epigrafist german H. Nesselhauf[196], pentru că identitatea dintre *civitas Romulensium*, adică *Romula*, din Dacia Inferior, al cărei *curator* a fost Sex. Iulius Possessor, şi *Malva* nu este de loc probată şi nici asigurată, cum se susţine, întrucît lectura *curatori civitatis Romulensium Ma‹l›vensium* este forţată şi arbitrară, căci în inscripţia de la Sevilla, după cele mai bune transcrieri ale ei, făcute direct după monument, se citeşte *ROMVLENSIVM M. ARVENSIVM*, ceea ce, pînă la proba contrară, înseamnă că vestitul cavaler roman a fost *cura-*

www.cimec.ro

tor civitatis Romulensium din Dacia Inferior și, totodată, sau la o dată ulterioară, aceasta nu interesează deocamdată aici, *curator m(unicipii) Arvensium* din Baetica (Hispania). Astfel, inscripția de la Hispalis e departe de a ne da un răspuns categoric întrebării mult discutate privitoare la localizarea Daciei Malvensis, în sensul propus recent de încercatul epigrafist german, ca și de istoricul român înainte de el, adică „în Oltenia, unde se află Romula".

Nouă ni se pare totuși că situația din timpul lui M. Claudius Fronto exclude posibilitatea ca între Dacia Apulensis și Moesia Superior să se fi interpus o altă provincie, anume Dacia Malvensis, cum ar trebui să admitem în ipoteza că pe aceasta o localizăm în Banat. Legătura numai prin Oltenia dintre Dacia Apulensis și Moesia Superior pentru un front comun spre vest, împotriva iazigilor și a germanilor, ar rămîne de neînțeles. De aceea astăzi, cînd cunoaștem mai bine fazele succesive ale organizării provinciilor Daciei, care pare să privească mai mult conducerea și statutul lor organizatoric decît întinderea teritorială, ni se pare mai probabil că Dacia Malvensis este urmașa directă a Daciei Inferior și ca atare s-a menținut în limitele teritoriale ale acesteia, chiar dacă am admite, ceea ce deocamdată nu se poate proba cu certitudine, cum am arătat mai sus, transferarea amintitului teritoriu din estul Transilvaniei, la o dată care nu poate fi precizată, dar care ar putea fi mai tîrzie decît 167—169, în Dacia Apulensis.

Recent de tot acad. C. Daicoviciu și H. Daicoviciu au formulat o nouă ipoteză privitoare la localizarea Daciei Malvensis. Respingînd, pe bună dreptate după părerea noastră, localizarea Malvei la Romula, pe baza amintitei inscripții de la Hispalis, dar considerînd nesigură și neconcludentă și inscripția de la Denta[197], pe care își baza C. Patsch ipoteza localizării Malvei în această localitate și a Daciei Malvensis în Banat, cei doi învățați români, comentînd dintr-un alt punct de vedere cele două inscripții privitoare la cariera lui M. Claudius Fronto de la Sarmizegetusa și de la Roma, amintite de noi mai sus[198], și bazîndu-se pe faptul că aceste inscripții fac mențiune numai de Dacia Apulensis și mai apoi de *tres Daciae*, în timp ce Dacia Malvensis — căci Dacia Porolissensis nu e pusă în discuție — e atestată mai întîi *post* anul 169 de o altă inscripție de la Roma referitoare la primul ei guvernator, M. Macrinius Vindex, ajung la concluzia că în cadrul măsurilor luate de M. Aurelius și L. Verus pentru reorganizarea Daciei, la începutul războaielor marcomanice, mai întîi ar fi fost organizată Dacia Apulensis, prin contopirea celor două Dacii anterioare, Dacia Superior și Inferior, iar Dacia Malvensis ar fi fost creată ca o provincie cu totul nouă abia în 169 (sau puțin ulterior), adică la data cînd este mai întîi atestată epigrafic, și anume în partea de apus a Banatului de astăzi, în teritoriul de la vest de drumul și de linia de apărare Lederata-Arcidava-Centum Putei-Tibiscum, care abia acum ar fi fost anexat efectiv

la imperiu, înainte el fiind doar controlat şi supravegheat fie de trupele Daciei Superior, fie de acelea ale Moesiei Superior[199]. Cu noua ipoteză care la prima vedere cel puţin, căci argumentarea mai amănunţită şi temeiurile pe care se bazează nu le cunoaştem, nu ni se pare nici ea lipsită de fragilitate, problema localizării Malvei şi a Daciei Malvensis rămîne în continuare *sub iudice*.

Noua organizare politică şi administrativă dată de Marcus Aurelius celor trei Dacii, puse toate sub autoritatea supremă şi directă a legatului consular, uneşte mai strîns cele trei provincii „surori", care îşi păstrează totuşi pe mai departe şi conducerea proprie, deosebită de cea centrală. Dar jurisdicţia civilă şi militară a tuturor celor trei *procuratores*, cu toate că gradul şi ierarhia lor este diferită, singur cel al Daciei Malvensis fiind *praeses*, este limitată acum de *imperium* pe care îl deţine consularul şi care, cel puţin în anumite privinţe, se extinde asupra celor trei părţi, alcătuind oarecum o singură provincie, ceea ce se exprimă în chiar titulatura acestuia de *legatus pro praetore Daciarum trium*. În virtutea acestui *imperium*, el este şi comandantul suprem al armatei celor trei Dacii, care include pe cea a fiecărei provincii în parte, deci şi pe aceea a Daciei Porolissensis, care are în frunte pe legatul legiunii V Macedonica, şi cu atît mai mult armata Daciei Malvensis, cu tot caracterul presidial al guvernatorului acestei provincii. Consularul îşi are, cum s-a spus, reşedinţa la Apulum, dar metropola spirituală rămîne tot Ulpia Traiana, care pe timpul lui Severus Alexander e documentată ca purtînd mai întîi oficial titlul de *metropolis*. Acest titlu e legat de existenţa, tot atunci atestată mai întîi epigrafic în mod cert, cum de asemenea se va arăta mai departe, a unui *concilium trium Daciarum*, adică a unei adunări provinciale, alcătuită din reprezentanţi ai oraşelor, de felul celor cunoscute din alte provincii ale imperiului, dar principial întemeierea lui, ca organ consultativ cu atribuţii aparte, alcătuit din delegaţi din toate cele trei provincii[200], este posibilă şi chiar trebuie postulată încă de la data reunirii celor trei provincii pe vremea lui Marcus Aurelius.

Întorcîndu-ne acum la situaţia Daciei de la începutul războaielor marcomanice [201], totul arată că provincia a trecut, mai ales în primii ani ai ostilităţilor, între 167 şi 170, printr-o perioadă foarte critică, fiind puternic atacată din toate părţile de sarmaţi, iazigi, vandali şi dacii liberi, care pătrund pe teritoriul ei, provocînd panică şi cauzînd mari distrugeri. Regiunea auriferă de la Alburnus Maior pare să fi fost în primul rînd devastată, după cum se poate deduce din ascunderea la această dată a tăbliţelor cerate în galeriile minelor de aur, unde ele au rămas pînă în secolul al XIX-lea, cînd au fost descoperite şi scoase la iveală. Ultimele trei tăbliţe sînt tocmai din anul 167[202], ceea ce arată că ele au trebuit să fie ascunse încă în acest an sau timp scurt după aceea. De asemenea, în săpăturile efectuate la Apulum (Alba Iulia) în ultimele două decenii ale secolului trecut şi în anii pînă

la izbucnirea primului război mondial de către entuziastul naturalist, ceh de origine, Adalbert Cserni, s-a constatat o refacere intensă a orașului tocmai în această vreme [203], refacere pe care noi o presupunem a fi urmat după distrugerile provocate de pătrunderea barbarilor pînă sub zidurile marelui lagăr al legiunii XIII Gemina. Orașul se reface mai monumental decît cel din faza anterioară și dezvoltarea lui va continua cu și mai multă strălucire, primind totodată statut de municipiu și apoi de colonie romană.

Însăși metropola provinciei colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica a fost amenințată, după cum se mărturisește într-o inscripție închinată de aceasta împăratului Marcus Aurelius, drept mulțumire că a fost scăpată, datorită virtuții, de un „dublu pericol" (*ancipiti periculo virtutibus restituta*)[204], care poate fi înțeles fie ca un atac venind din două direcții deosebite, dinspre vest din partea iazigilor și dinspre nord și nord-est din partea dacilor liberi, poate și a vandalilor [205], fie ca venind atît dinafară, cît și din interior, din partea populației nemulțumite care se răscoală[206]. Se pare că dușmanii au ajuns pînă sub zidurile metropolei, căci săpăturile arheologice au arătat că o *villa suburbana*, situată nu departe de amfiteatru, a fost distrusă tocmai în această vreme, după cum s-a putut stabili pe baza unei monede de bronz a lui Marcus Aurelius din anul 164, găsită în dărîmăturile primei faze a clădirii, care a fost mai apoi refăcută, după ce ruinele au fost mai întîi nivelate [207]. De suferit au avut și alte regiuni ale Daciei. În nord, la Porolissum, probabil că acum sînt distruse castrele de pe Pomet și Citera, acesta din urmă nemaifiind refăcut, ci părăsit definitiv. Situația de nesiguranță se oglindește și în îngroparea de tezaure monetare. Unul este cel de la Barbura (j. Hunedoara [208],) în care ultima monedă este din anul 169. El a fost îngropat sub presiunea amenințării de la granița de vest a Daciei, din partea iazigilor. Tot acum a fost îngropat și marele tezaur de 826 de denari de la Tibod (j. Mureș) [209], în care ultima monedă este din anul 167. El dovedește că situația era precară și pe granița de răsărit a Daciei, unde pericolul venea din partea dacilor liberi în primul rînd. Situația este tulbure și mai spre răsărit, la dacii liberi, după cum rezultă din îngroparea în Moldova centrală a trei tezaure monetare, la Vlădiceni (j. Neamț) [210], la Negoi (j. Bacău) și Oniceni (j. Iași), dintre care ultimele două se încheie cu monede ale lui Marcus Aurelius din anul 166[211].

Acestei situații grave încearcă să-i facă față guvernatorul consular al Moesiei Superior M. Claudius Fronto, căruia i se încredințează și conducerea Daciei Apulensis. La sfîrșitul anului 168, datorită contraofensivei conduse în Italia de nord și apoi dincolo de Alpi de către cei doi împărați, situația părea restabilită. Barbarii sînt respinși pînă dincolo de Dunăre. La începutul anului 169 cei doi împărați se îndreaptă spre Roma, dar pe drum L. Verus moare și Marcus Aurelius intră singur în capitala imperiului.

www.cimec.ro

Împăratul Marcus Aurelius își dădea seama că liniștea este numai aparentă și că pacea la Dunăre nu poate fi asigurată decît printr-o înfrîngere categorică a neamurilor germanice. De aceea, el pregătește cu multă grijă o nouă ofensivă. În cadrul acestor măsuri se situează probabil și reorganizarea definitivă a Daciei, în frunte cu M. Claudius Fronto, căruia i se încredințează și conducerea Moesiei Superior. Acesta este acum comandantul trupelor din amîndouă provinciile. Metropola Daciei, ridicînd o statuie cu inscripție patronului său, îl gratifică pe M. Claudius Fronto cu titlul de „prea puternic comandant și prea strălucit guvernator" *(fortissimus dux, amplissimus praeses)* [212]. Într-adevăr, atunci cînd împăratul a declanșat din Pannonia ofensiva împotriva iazigilor și a marcomanilor [213], M. Claudius Fronto, în fruntea armatei celor două provincii, a pornit și el la război, împotriva germanilor și a iazigilor, dar, după cum ne informează amintita inscripție de la Roma, după cîteva biruințe a căzut pe cîmpul de bătătie, luptînd pînă la ultima suflare: *post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) fortiter pugnans ceciderit.* El a murit cel mai tîrziu în anul 170, iar împăratul Marcus Aurelius, pentru a-i cinsti memoria, i-a ridicat în forul lui Traian o statuie în care era reprezentat înarmat (*statuam armatam*) [214]. Situația era critică în Dacia. În locul guvernatorului căzut pe cîmpul de luptă este trimis ca legat consular Sex. Cornelius Clemens, amintit ca atare în 170 de o inscripție de la Troesmis[215], pusă de un veteran din legiunea V Macedonica, lăsat la vatră în timp ce acesta se găsea în Dacia. O altă inscripție închinată aceluiași guvernator la Caesarea Mauretania, de unde se pare că el era originar, de către un centurion din legiunea XIII Gemina, îl numește pe Sextus Cornelius Clemens consular și comandant al celor trei Dacii (*consularis et dux trium Daciarum)*[216], subliniind calitatea lui de comandant al trupelor din Dacia. În timpul guvernării sale (170—172) Dacia este incontinuu atacată și devastată de semințiile germanice, care pătrund în repetate rînduri pe teritoriul ei. Astfel, de la Dio Cassius aflăm atunci cînd el relatează despre tratativele pe care împăratul Marcus Aurelius le duce cu barbarii, în timp ce se află în Pannonia, la Carnuntum, că un prinț barbar Tarbos intra în Dacia și amenință că va veni cu război dacă nu i se vor da banii pe care îi cerea [217]. După biruința asupra cvazilor, cu care încheie pace, grupuri dintre ei sînt primiți în imperiu, dîndu-li-se pămînt în diferite provincii între care Dacia în primul rînd e amintită de Dio Cassius [218]. Același scriitor relatează despre atacuri și tratative duse de legatul Daciei, Sex. Cornelius Clemens, cu alte seminții germanice de la hotarele de nord și nord-est ale Daciei, anume cu hasdingii și lacringii din neamul vandalilor, în care sînt amestecați și costobocii, adică dacii liberi. „Astingii, ne spune Dio Cassius, conduși de Rhaos și Rhaptos, veniră să se așeze în Dacia, cu speranța că vor primi bani și pămînt în schimbul alianței

www.cimec.ro

lor; dar neobținînd nimic din acestea, ei dădură lui Clemens — e vorba de guvernatorul Daciei — ca ostatici pe femeile și copiii lor, cu scopul de a merge să cucerească pămînturile costobocilor, ceea ce nu i-a împiedicat însă ca, după ce i-a învins pe aceștia, să jefuiască Dacia. Lacringii însă, temîndu-se ca nu cumva Clemens, înspăimîntat (de cele întîmplate), să nu-i aducă pe astingi în ținutul locuit de ei, îi atacară pe neașteptate pe aceștia și cîștigară o asemenea biruință, încît astingii nu mai comiseră nici un act de ostilitate față de romani și se rugară cu stăruință de Marcus să le dea bani și pămînt, făgăduind de a face rău celor care se aflau în război cu împăratul" [219]. Dio Cassius adaugă în continuare că „astingii au împlinit ceva din această făgăduială" [220], după care amintește de tratativele cu cotinii [221], seminție celtică locuind tot la nord-vest de Dacia, în vecinătatea marcomanilor.

Cît privește pe dacii numiți costoboci, aceștia locuiau în nordul și estul Daciei, pe ambele versante ale Carpaților [222]. Amintiți printre neamurile care au luat parte la războiul împotriva Imperiului roman declanșat în timpul domniei lui Marcus Aurelius, ei s-au făcut cunoscuți printr-o puternică invazie întreprinsă prin anul 170 în Imperiul roman, cînd, trecînd prin teritoriul Moesiei Inferior, unde sînt amintiți de două inscripții de la Tropaeum Traiani (azi Adamclissi, în Dobrogea)[223], ajung pînă în Grecia. La Elatea, în Focida, după mărturia scriitorului grec Pausanias, un detașament militar condus de grecul Mnesibulos, care cade în luptă, nu poate să-i oprească [224] și ei înaintează pînă în Attica, unde se pare că au incendiat sanctuarul de la Eleusis, fiind în cele din urmă alungați din Grecia și din Macedonia de către un detașament roman pus sub comanda lui L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, „*procurator Augusti et praepositus vexillationis per Achaiam et Macedoniam... adversus Castabocos*", cum se spune într-o inscripție de la Roma [225]. Nu știm dacă ei se întorseseră sau nu, cînd prin 171—172 ținutul locuit de ei, probabil numai cel din interiorul arcului carpatic, în nord-estul provinciei Dacia, este atacat și cucerit, cu sprijinul și poate la îndemnul guvernatorului Daciei Sex. Cornelius Clemens, de către astingii vandali. Înfrîngerea aceasta a însemnat de fapt și nimicirea puterii lor politice și militare, astfel că după aceea autorii antici nu mai fac amintire de ei. Numai o vestită inscripție de la Roma [226] ne face cunoscut numele unui rege al costobocilor: *Pieporus rex Coisstobocensis*, a cărui soție, daca Zias, fiica lui Tiatus, a murit la Roma, unde nepoții ei Natoporus și Srilgisa îi pun un epitaf. Se crede că aceștia au ajuns la Roma, unde s-au stins din viață, pe la sfîrșitul secolului al II-lea, ca ostatici sau captivi luați de romani sau primiți de la astingi cu prilejul ocupării de către aceștia a țării costobocilor.

Luptele la Dunăre continuă și după anul 172, împotriva marcomanilor, a cvazilor și a iazigilor, conduse personal de Marcus Aurelius, de la cartierul

său general din Carnuntum, apoi din Sirmium. El obține rînd pe rînd biruințe împotriva acestora și încheie pace mai întîi cu marcomanii și cvazii, apoi în 175 cu sarmații. În acest timp, legat al celor trei Dacii era consularul L. Aemilius Carus, care închină două altare la Apulum [227] și unul la Grădiștea Muncelului lui *Apollo Augustus* [228]. Dedicarea acestui altar tocmai în apropierea ruinelor reședinței lui Decebal pare să aibă, ca și pe vremea lui M. Statius Priscus, o anumită semnificație. Într-adevăr, interpretarea scenelor Coloanei lui Marcus Aurelius de la Roma pare să permită concluzia că după înfrîngerea iazigilor, din iarna anilor 173—174, împăratul Marcus Aurelius, cucerind o parte din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, vine în anul 174 în Dacia, ducînd lupte la granița de nord-est a provinciei împotriva bastarnilor și a dacilor liberi[229]. În legătură cu aceste lupte împotriva unor invadatori veniți dinspre nord-est a fost pusă descoperirea tocmai în Galiția, la Myszkow, pe malul rîului Seret, afluent al Nistrului, a unei mîini votive de bronz închinată lui *Iuppiter Optimus Maximus Dolicenus* (sic!) de către un subofițer *(optio)* numit Gaius, din *cohors I Hispanorum milliaria*[230], despre care se știa mai de mult că a staționat în Dacia, făcînd parte din armata Daciei Porolissensis, fiind atestată de diplomele militare de la Gherla[231], Domașnea [232], Palatovo [233], Gilău [234] și Căsei [235]. Săpăturile arheologice efectuate de noi în anii 1958—1960 în castrul de la Orheiul Bistriței, pe granița de nord-est a Daciei, au arătat că în acest castru de piatră, construit de ea, și-a avut garnizoana tot timpul această cohortă [236]. Ca urmare, acum se poate înțelege mai bine cum a putut ajunge mîna votivă aparținînd subofițerului din această cohortă tocmai în Galiția. Desigur, nu e nevoie să presupunem o expediție militară întreprinsă de romani pînă în acea regiune atît de îndepărtată, ci mai degrabă trebuie să admitem că ea a ajuns acolo dusă ca pradă de război de luptătorii unei populații care locuia în acele părți, anume de dacii liberi de dincolo de Carpați, care în acele teritorii și în această vreme sînt făuritorii culturii cunoscute sub numele de Lipița, de incontestabilă factură dacică [237]. Mîna votivă de bronz a ajuns deci în posesiunea dacilor liberi probabil cu prilejul luptelor purtate în anul 174 la granița de nord-est a provinciei Dacia sub conducerea împăratului Marcus Aurelius, lupte la care va fi participat și cohorta I *Hispanorum milliaria* de la Orheiul Bistriței, al cărei lagăr a putut fi chiar atacat de dacii și bastarnii veniți de dincolo de munți. În orice caz, mîna de bronz de la Myszkow și locul de garnizoană al cohortei *I Hispanorum milliaria* indică cu destulă certitudine direcția în care s-au desfășurat amintitele lupte. Iar dacă guvernatorul provinciei L. Aemilius Carus urmează exemplul predecesorului său M. Statius Priscus, din vremea lui Antoninus Pius, închinînd ca și acela un altar la Grădiștea Muncelului, actul lui nu poate avea decît aceeași semnificație, lupte și biruințe împotriva dacilor de la sau de dincolo de hotarele provinciei. În felul acesta, interpretarea lui

www.cimec.ro

A. Domaszewski a scenelor Coloanei lui Marcus Aurelius în sensul venirii împăratului în Dacia și a purtării unor lupte cu dacii liberi și cu bastarnii la granița nord-est a provinciei, ca urmare probabil a unei invazii a acelora în Dacia, pare să se confirme și să se contureze mai bine. Ca urmare a acestor acțiuni încununate probabil de succes, liniștea este restabilită la hotarul de est al Daciei.

Pacea cu sarmații iazigi a fost încheiată în 175 de Marcus Aurelius nu pentru că împăratul ar fi fost deplin satisfăcut cu rezultatele dobîndite, el nutrea planuri mult mai mari, ci silit de revolta lui Avidius Cassius, care se proclamă împărat în Siria. Marcus Aurelius e nevoit să se îndrepte în grabă, însoțit de fiul său Commodus, spre Orient, astfel că abia după întoarcerea lor de acolo cei doi împărați (Commodus este asociat la domnie de tatăl său) își serbează la Roma, în anul 176, triumful asupra germanilor și a sarmaților [238].

Luptele la Dunăre au reînceput în anul 177 și ele sînt duse cu multă vigoare și fără întrerupere de către Marcus Aurelius pînă la moartea sa. Noile lupte însă nu par să mai fi afectat Dacia, care pare că rămîne liniștită în tot acest timp. Urmașul nemijlocit al lui L. Aemilius Carus la conducerea celor trei Dacii pare să fie C. Arrius Antoninus, pentru sănătatea căruia centurionul M. Verius Superstes, din leg. V Macedonica, ridică un altar la Orăștioara de Jos [239], nu departe de cetatea dacă de la Costești, în timp ce Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa îi ridică în for un frumos monument de marmură, în onoarea lui și a familiei sale, alcătuită din soția sa Calpurnia Quadratilla (a cărei inscripție însă nu s-a păstrat) și cei doi fii: Cai Arrii Antoninus și Quadratus [240]. Un alt guvernator al Daciei în acest timp, probabil după C. Arrius Antoninus, între 177 și 179, este viitorul împărat P. Helvius Pertinax, al cărui nume e amintit pe un altar închinat la Apulum lui *Hercules Augustus* de un oarecare Reginus, făcut de el preot (*sacerdos institutus ab Helvio Pertinace consulari*) [241] pe cînd era guvernator al provinciei. El venea de fapt pentru a doua oară în Dacia. Prima dată, pe cînd făcea parte din ordinul cavalerilor, el a fost transferat în Dacia într-un post cu salariu de ducenar (*inde ad ducenum sestertiorum stipendium translatus*), după cum ne informează biograful său[242]. Nu știm prea bine ce anume funcție a îndeplinit Pertinax atunci, prin anul 170, în Dacia, căci în această vreme nici o procuratelă ducenară nu este cunoscută în provincia noastră. Se presupune că ea a fost mai degrabă o funcție extraordinară[243], nu de procurator al vămilor (portoriului) celor trei Dacii și a Moesici Inferior, cum au presupus unii[244]. Ceea ce știm sigur însă, după cum ne informează în continuare biograful său, este că el, fiind suspectat de Marcus Aurelius, a fost îndepărtat din postul său. Mai tîrziu însă, el a fost reabilitat, fiind luat de ginerele lui Marcus Aurelius, Claudius Pompeianus, ca un fel de ajutor al său (*quasi adiutor eius*), încredințîndu-i comanda

www.cimec.ro

unor vexilații, în fruntea cărora el se distinge în mod deosebit în luptele cu iazigii din anii 173—174, astfel că împăratul îl promovează înscriindu-l în ordinul senatorilor, în anul 175 purtînd insignele consulare [245]. După ce a participat la reprimarea revoltei lui Avidius Cassius, în 175, i se încredințează pe rînd conducerea celor două Moesii, după care este trecut ca legat al celor trei Dacii. Biograful său ne spune că el a fost trimis în aceste provincii pentru apărarea lor, misiune pe care în așa fel a dus-o la bun sfîrșit, încît de aici a putut fi trimis ca guvernator al Siriei: *Cassiano motu composito e Syria ad Danubii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. Bene gestis his provinciis Syriam meruit* [246]. În timp ce războiul continua cu furie la Dunărea de mijloc, P. Helvius Pertinax, general încercat, care se bucura acum și de încrederea deplină a împăratului era omul cel mai potrivit pentru a asigura buna apărare a provinciilor de la Dunărea de jos, împotriva oricăror atacuri. Viitorul împărat se găsea probabil încă la conducerea celor trei Dacii cînd, în anul 179, se încheie pacea cu iazigii și cu burii, prin care iazigii din cîmpia dintre Tisa și Dunăre au primit învoirea de a face comerț cu frații lor roxolani, rămași la nordul gurilor Dunării și al țărmului Mării Negre, la est de Prut, prin teritoriul Daciei, dar numai cu îngăduința de fiecare dată a guvernatorului acestei provincii [247]. Drumul de comerț al iazigilor cu roxolanii, ținînd seama de teritoriile ocupate în această vreme de fiecare dintre aceste două neamuri, nu poate fi altul decît cel însemnat de geograful anonim de la Ravenna și care, pornind de la Aquincum, după ce străbătea țara iazigilor, intra în Dacia pe la Porolissum, trecea prin mai multe localități din estul provinciei, din care ieșea pe la Angustia (Brețcu), străbătea Carpații prin pasul Oituzului și ducea prin țara roxolanilor pînă la Tyras, orașul de la gurile Nistrului [248].

Între timp, la Dunărea de mijloc au fost învinși atît marcomanii cît și cvazii iar garnizoanele romane sînt stabilite în teritoriile acestora. Marcus Aurelius se gîndea însă la ocuparea definitivă a ținuturilor de dincolo de Dunăre și la întemeierea a două noi provincii, Marcomania și Sarmația [249]. În acest scop el proiectă o nouă și, după socoteala sa, ultimă campanie împotriva germanilor, dar îmbolnăvindu-se de ciumă, el moare la 17 martie în orașul Vindobona (Viena de astăzi), în Pannonia Superior.

Războiul plănuit împotriva germanilor este dus cu succes de către fiul și urmașul său Commodus. El se grăbește însă să încheie pace cu marcomanii și cvazii, iar în octombrie același an se întoarce definitiv la Roma. În acțiunile războinice de la începutul domniei lui Commodus este antrenată și Dacia. Guvernatorul provinciei era acum C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, un alt general călit în timpul războaielor marcomanice. Cariera lui ne este cunoscută dintr-o inscripție de la Thuburbo Maius, în Africa [250]. El s-a ridicat, ca și P. Helvius Pertinax, din rîndurile ordinului cava-

www.cimec.ro

lerilor, fiind trecut în ordinul senatorilor de către împăratul Antoninus Pius. Între 172 și 175, cînd era guvernator al Pannoniei Inferior, s-a distins în războiul marcomanic și sarmatic, fiind decorat, potrivit gradului de legat pretorian, cu cele trei coroane (murală, vallară și de aur) și cu cîte două lănci pure și vexile. Pe cînd urma treptele carierei ecvestre, el a mai fost în Dacia ca prefect al cohortei II Flavia Commagenorum de la Micia, unde închină un altar zeului războiului, Marte Gradivus [251]. Întors în Dacia ca guvernator al celor trei provincii, Sabinianus este amintit de Dio Cassius în legătură cu luptele și tratativele duse cu populațiile de la granițele de nord și nord-est ale provinciei. El pare să fi participat mai întîi la luptele împotriva burilor, de neam germanic. Printre condițiile impuse burilor prin pacea încheiată în vara anului 180 de Commodus este și aceea că „i-a silit să jure că niciodată nu vor mai locui și nu-și vor mai paște vitele la ei în țară, pe un teritoriu de patruzeci de stadii de hotarele Daciei [252]. Se crea deci la hotarele de nord ale Daciei o fîșie de teren deșartă, largă de circa 7,4 km, menită să evite orice atac prin surprindere. Apoi, mai departe, istoricul antic relatează că „același Sabinianus a adus sub ascultarea sa douăsprezece mii de daci din vecinătate (mărginași), care fuseseră alungați din locurile lor și erau dispuși să vină în ajutorul celorlalți, făgăduindu-le că le va da pămînt în Dacia“ [253]. Nu ni se spune dacă acești daci mărginași au fost de fapt colonizați pe teritoriul provinciei, ceea ce s-ar situa pe linia unei politici practicate și de Marcus Aurelius.

Cu toate că Commodus a renunțat definitiv la politica ofensivă, liniște deplină nu a fost în Dacia în timpul domniei lui. Biografiul său ne spune că în vremea lui Commodus, prin legații săi au fost învinși maurii și dacii, cele două Pannonii au fost liniștite, iar în Britannia, Germania și Dacia puterea acestuia a fost impusă provincialilor care nu voiau să o recunoască (*imperium eius recusantibus provincialibus*), adăugind că „toate aceste (provincii sau tulburări) au fost liniștite prin generalii (săi)“ (*quae omnia ista per duces sedata sunt*)[254]. Știrea se pare că se referă la o atitudine ostilă a provincialilor din Dacia și din celelalte provincii față de împăratul Commodus, care și-a trimis însă acolo guvernatori credincioși lui. La fel spune și Dio Cassius: „Commodus avu de purtat cîteva războaie împotriva barbarilor de dincolo de Dacia, în care și-au cîștigat faimă Albinus și Niger“[255], viitorii contracandidați ai lui Septimiu Sever. În ce calitate au dus prin anii 183—184 aceste lupte cei doi viitori pretendenți la tronul imperial, D. Clodius Albinus și C. Pescenius Niger, nu se știe cu certitudine. Se presupune însă că ei se găseau în fruntea celor două legiuni din Dacia, dacă nu li se va fi încredințat vreo comandă excepțională[256]. Luptele „dincolo de Dacia“ se referă probabil la teritoriile dacilor liberi și ale altor neamuri de la granița de nord și de est a Daciei, pînă la Carpați și poate dincolo de lanțul acestor munți [257]. Starea de relativă nesiguranță din Dacia în timpul domniei lui

Commodus este reflectată și de îngroparea mai multor tezaure monetare în solul provinciei, la Apulum (Alba Iulia)[258], Dumbrăvioara (j. Mureș)[259], Poiana Sărată în pasul Oituzului[260], așa precum alte tezaure sînt îngropate tot în vremea domniei lui Commodus și în Dacia liberă[261]. Ele reflectă o stare de tulburare generală, care se întinde și mult mai departe spre răsărit și care este determinată nu numai de luptele cu romanii, ci și de migrațiunea goților spre nordul Mării Negre. De altfel, și conținutul acestor tezaure indică o scădere simțitoare a pătrunderii în aceste regiuni a monedelor romane începînd cu cele ale lui Marcus Aurelius și, mai ales, ale lui Commodus, ca urmare a stricării bunelor legături cu imperiul o dată cu izbucnirea războaielor marcomanice.

În timpul luptelor lui Clodius Albinus și Pescennius Niger, guvernatorul consular al provinciei era L. Vespronius Candidus, amintit în această calitate de inscripția de pe un altar închinat la Apulum lui Liber Pater, pentru sănătatea împăratului Commodus de către primipilarul L. Calvisius Secundus, din leg. XIII Gemina[262]. El a jucat un rol în evenimentele care au urmat după moartea lui Commodus, sprijinindu-l pe Didius Iulianus. Dar atît biograful împăratului, cît și Dio Cassius îl prezintă pe fostul consular al celor trei Dacii ca urît de soldați, din cauza purtării sale prea aspre, pentru care era cît pe aci să fie ucis de soldații din Pannonia, unde de asemenea a fost guvernator[263]. Totuși, o legătură între lipsa de simpatie a soldaților față de L. Vespronius Candidus și faptul că în timpul guvernării sale în Dacia conducerea luptelor cu barbarii, dincolo de granițele provinciei, a fost încredințată altor doi generali nu se poate susține din lipsă de indicații mai precise privitoare la adevărata situație.

Mai amintim că o altă inscripție a fost pusă în cinstea lui Commodus tot la Apulum, în anul 191, de către veteranii din legiunea XIII Gemina, care în acel an au fost lăsați la vatră (*missi honesta missione*)[264]. Inscripția, săpată pe o coloană de piatră (*columnam*), amintește însă numai pe comandantul legiunii Ti. Manilius Fuscus, nu și pe legatul consular al provinciei, care rămîne astfel necunoscut încă. La fel la Napoca, patronul coloniei, T. Flavius Ianuarius și decurionul T. Flavius Germanius, ridică în 191—192, din banii lor, împăratului o statuie[265], care fusese promisă de decurionii unei ale, *decuriones alares*, cum se spune în inscripție, probabil ai alei I Siliana, cu garnizoana la Gilău, lîngă Cluj, cu prilejul acordării onoarei decurionatului, adică de a face parte din sfatul orașului (*ob honorem decurionatus*), guvernatorului provinciei Dacia Porolissensis Aelius Constans și lui Iulius Pacatianus, fost prefect (*quondam praefectus*) probabil al aceleiași ale.

În timpul domniei lui Commodus ca procuratori ai Daciei Apulensis cunoaștem mai întîi, după anul 181, pe C. Sempronius Urbanus, care închină un altar lui Iupiter Optimus Maximus la Ampelum[266] și alte trei altare,

la Sarmizegetusa, Minervei, Iunonei Regina și Norocului Daciilor (Fortunae Daciarum)[267], apoi pe Ti. Claudius Xenophon care, după ce a fost mai întîi procuratorul Daciei Apulensis, revine în Dacia tot pe timpul lui Commodus, ca procurator vamal al Moesiei Inferior și al celor trei Dacii (*procurator Illyrici pre Moesiam inferiorem et Dacias tres*) [268], post tot de *centenarius*, cînd sub îngrijirea sa (*sub cura*) doi sclavi imperiali din serviciul portoriului, *Zoticus et Salvianus servi villici*, îi ridică la Sucidava (Celei) o statuie împăratului Commodus [269].

Ca procurator al Daciei Porolissensis, în afară de mai sus amintitul Aelius Constans, tot în timpul domniei lui Commodus mai cunoaștem pe C. Valerius Catullinus, care închină un altar lui Jupiter Optimus Maximus la Napoca [270]. În schimb, nici un procurator al Daciei Malvensis nu ne este cunoscut în această vreme.

În ultima noapte a anului 192 Commodus este ucis în palatul imperial și Senatul îl decretă inamic public, ștergîndu-i numele de pe lista împăraților.

DACIA ÎN VREMEA SEVERILOR

După căderea succesivă a împăraților P. Helvius Pertinax și Didius Iulianus, tronul imperial revine lui P. Septimiu Sever, proclamat împărat la Carnuntum de armata dunăreană. Originar din Africa și căsătorit cu siriana Iulia Domna, ajuns pe tronul imperial cu sprijinul armatei, Septimiu Sever inaugurează o nouă etapă în istoria Imperiului roman, care face treptat trecerea de la principat la dominatul din timpul lui Dioclețian, prin instaurarea unei adevărate monarhii, sprijinită pe armată, împotriva Senatului, care este despuiat treptat de vechile lui prerogative. Septimiu Sever, care își adaugă și numele de Pertinax, se declară fiu adoptiv al lui Marcus Aurelius, reabilitînd totodată amintirea lui Commodus, pe care îl înscrie în rîndul zeilor. Sprijinindu-se pe armată, Septimiu Sever acordă atenție și provinciilor, cărora le asigură o lungă perioadă de pace și de relativă prosperitate. El se ocupă peste tot de întărirea apărării hotarelor imperiului.

După vremurile precare din timpul războaielor marcomanice, Dacia cunoaște din nou în timpul domniei lui Septimiu Sever (193—211) o perioadă mai lungă de liniște și de refacere economică. Activitatea economică este reluată cu intensitate. Orașele se bucură de o nouă perioadă de înflorire. Septimiu Sever acordă rangul de municipiu așezărilor de la Potaissa, unde se afla sediul legiunii V Macedonica, și de la Porolissum, alt important centru militar în nordul Daciei. Poate tot el a acordat dreptul de municipiu și orașelor Dierna, Tibiscum și Ampelum, iar la Apulum se întemeiază, în jurul importantului castru al legiunii XIII Gemina, un al doilea oraș, *municipium Septimium Apulense*, alături de mai vechea *colonia Aurelia Apulensis*. Unora

dintre orașe, ca de pildă Drobetei, Septimiu Sever le acordă rangul mai mare, de colonie, iar Potaissei, rangul de colonie și dreptul italic *(ius Italicum)*, care punea orașele din Dacia pe aceeași treaptă cu cele din Italia, ceea ce le aducea unele reale beneficii. În timpul lui se reconstruiesc în piatră mai multe castre de pămînt. E foarte probabil că tot sub Septimiu Sever se organizează, poate pe o linie de apărare menținută încă din timpul lui Hadrian, așa-numitul *limes transalutanus*, de la est de Olt, astfel că acum hotarul Daciei e împins efectiv dincolo de Olt, în Muntenia, pînă la linia care de la Flămînda, pe Dunăre, continuă fără întrerupere pînă în fața pasului Bran. O deosebită solicitudine manifestă Septimiu Sever față de trupele și soldații de toate categoriile din Dacia. În timpul lui Septimiu Sever nu se cunosc lupte la hotarele Daciei. Liniștea care domnește în provincie pare să fie oglindită și de faptul că abia două tezaure monetare sînt îngropate în timpul domniei lui Septimiu Sever, unul descoperit la Lujerdiu (j. Cluj)[271], altul la Alecuși (j. Alba), despre care informațiile pe care le avem sînt destul de sumare[272]. O știre, vag înregistrată de Dio Cassius, amintește de zădărnicirea pornirii unui război împotriva Imperiului roman, în 196, de către o populație din estul Daciei pe care el o numește sciți. O ploaie torențială cu tunete și fulgere, cum a arătat scriitorul antic, a provocat moartea a trei fruntași care stăteau la sfat[273]. Este vorba probabil de populații amestecate de la nordul gurilor Dunării și al țărmului Mării Negre, care se găseau încă din acest timp în fierbere. Starea de neliniște din aceste ținuturi e oglindită și de îngroparea în Moldova a cinci tezaure monetare, dintre care patru au ca ultime emise, monede din anul 196[274]. Dar din relatarea istoricului antic rezultă clar că incursiunea în Dacia sau în altă provincie a Imperiului roman nu a mai avut acum loc. În Dacia domnește liniștea și aici orașele și trupele se întrec să-i ridice lui Septimiu Sever și celor doi fii ai săi, asociați la domnie, Caracalla și Geta, statui, monumente, altare. Pentru toate acestea, Septimiu Sever poate fi cu drept cuvînt considerat ca al doilea „părinte" al Daciei.

Cu toate că în lupta împotriva contracandidaților la tronul imperial, Septimiu Sever s-a sprijinit în primul rînd pe armata din provinciile dunărene, nu avem știri despre participarea trupelor din Dacia la războiul din anii 193—195 împotriva lui Pescennius Niger, la care știm că a luat parte o armată din Moesia *(exercitus Mysiacus aput Byzancium)*[275] condusă de L. Marius Maximus, legatul legiunii I Italica, cu titlul de *dux*. Primul guvernator al Daciei în timpul domniei lui Septimiu Sever a fost Polus Terentianus, sub care la Micia, pe cheltuiala împăratului, se refac băile cohortei II Flavia Commagenorum, „distruse de vechime" *(balneas... vetustate dilabsas)*, cum se spune în inscripție[276].

Legatul următor al celor trei Dacii este P. Septimius Geta, fratele împăratului, în numele căruia el face inaugurarea la Potaissa, în 195, a unui edifi-

www.cimec.ro

ciu[277]. Comandant al legiunii *V Macedonica pia felix*, care ridică construcţia, era Tib. Claudius Claudianus. La Apulum P. Septimius Geta este onorat, ca frate al împăratului, printr-o inscripţie pusă de subofiţerii *cornicularii*, *commentarii* şi *speculatores*[278], din statul său major. Ca *legatus Augustorum (trium) pro praetore provinciarum Daciarum* este menţionat şi în inscripţia de la Leptis Magna, care îi dă *cursus honorum* complet[279]. Legatul de legiune din timpul său, Tib. Claudius Claudianus, era originar probabil din oraşul Rasicade în provincia Numidia Africii, şi a obţinut pretura la recomandarea împăratului, după care a comandat pe rînd cele două legiuni din Dacia, probabil mai întîi V Macedonica, apoi XIII Gemina. Mai important este însă faptul arătat de două inscripţii africane[280], că el a comandat cu titlul de *praepositus* şi o vexilaţie alcătuită din trupe din Dacia *(praepositus vexillationis Daciiscarum)*, în primul rînd din detaşamente ale celor două legiuni. Detaşamentul a fost alcătuit probabil în primăvara anului 196, cînd împăratul tocmai se întorcea din Orient, unde învinsese pe Pescennius Niger, şi se îndrepta spre Gallia împotriva lui Clodius Albinus, proclamat şi el împărat de legiunile din Britannia. Nu ştim însă nimic de eventuala participare efectivă a vexilaţiei din Dacia la luptele din Gallia din anii 196—197, încheiate prin victoria lui Septimiu Sever în bătălia de la Lugdunum.

Un alt detaşament de trupe auxiliare din Dacia, alcătuit sub numele de *vexillatio Dacorum Parthica* şi pus sub comanda lui C.Iulius Corinthianus, originar tot din Numidia Africii, de la Therveste, care înainte şi după aceea comanda, ca *praefectus* sau ca *tribunus*, mai multe cohorte şi ale staţionate în provincia noastră, a participat la luptele din Orient, din anii 197—199, împotriva parţilor, lupte în care el s-a distins, fiind decorat, *ob virtute sua*, pentru bravura sa, de către *sacratissimi imperatores*, Septimiu Sever, împărăteasa Iulia Domna, care îl însoţeşte pe împărat, Caracalla, proclamat şi el Augustus, şi de Geta, făcut Caesar, cu o coroană murală, o lance pură şi un steag de argint[281]. C.Iulius Corinthianus nu a mai apucat să se bucure însă mult timp de avantajele distincţiei imperiale, pentru că a murit curînd, se pare în vîrstă de-abia 39 de ani, nişte moştenitori ai lui punîndu-i epitaful la Apulum. Credem într-adevăr că originea africană a lui Iulius Corinthianus, apoi faptul că el a comandat în Dacia mai întîi ca tribun cohorta I Britannica cu garnizoana la Căeşi, în Dacia Porolissensis, iar mai tîrziu, după întoarcerea din războiul parthic, ca prefect, ala I Hispanorum Campagonum, a cărei garnizoană era la Micia, în Dacia Apulensis, respectiv Dacia Superior, ca şi expresia *sacratissimi imperatores* pledează cu mai multă probabilitate pentru datarea alcătuirii acestei *vexillatio Dacorum Parthica* în vremea lui Septimiu Sever, cum considera *sine dubio* Mommsen, decît în vremea războiului parthic al lui L. Verus, deci înainte de reorganizarea Daciei, cum a propus recent H.G.Pflaum[282]. La fel afirmaţia că vexilaţia constituită pentru războiul împotriva parţilor ar fi dăinuit în Dacia multă vreme, ca

un corp de sine-stătător, este fără discuție greșită, ea bazîndu-se pe lectura falsă a unei ștampile aplicate pe o cărămidă de la Potaissa[283], care aparține armatei[284] Daciei Porolissensis *(Exercitus Daciae Porolissensis*, nu *vexillatio Dacorum Parthica)*.

În timpul domniei lui Septimiu Sever ne sînt cunoscuți și alți guvernatori consulari ai provinciei, în afară de cei doi amintiți mai sus. Unul este C.Iulius Maximinus, care probabil în ultimii ani ai secolului al II-lea, prin 198—199, sau în primii ani ai secolului al III-lea, prin 202—203, închină la Apulum un altar maiestății împăraților (numinibus Augustorum) Severus și Antonninus (Caracalla), și lui Geta Caesar, și zeiței Diana[285]. Un altul, L. Octavius Iulianus este amintit în anii 200—202 ca legat consular al celor trei Dacii de patru inscripții, una închinată de *ordo Ampelensium* împăratului[286], alta pusă la Bumbești cu prilejul reconstruirii în piatră[287] a castrului de pămînt de aici, a treia, un altar închinat la Germisara din porunca sa *(fieri iussit)* zeiței norocului Fortuna pentru sănătatea celor trei împărați[288] și ultima, un altar de la Potaissa închinat geniului colegiului beneficiarilor *(Genio scholae beneficiariorum)*[289], din slujba comandantului legiunii V Macedonica, desigur. Un alt guvernator al celor trei Dacii este L.Pomponius Liberalis, cunoscut mai de mult dintr-o inscripție de la Apulum, în care el apare ca dedicant pentru sănătatea împăraților, al clădirii cu fronton a colegiului postăvarilor *(collegium centonariorum scholam cum aëtoma)*[290], iar acum și dintr-o inscripție de la Micia[291], în care el este amintit ca *co(n)s(ularis)*, sub care, în anul 204, maurii de la Micia și prefectul lor Iulius Evangelianus reconstruiesc templul zeilor patriei *(templum deorum patriorum)*, dărîmat din cauza vechimii *(vetustate conlapsum)*, dedicîndu-l iarăși pentru sănătatea neînvinșilor împărați *(pro salute dominorum nostrorum invictissimorum)*, cum sînt ei numiți, a lui Severus, Antonninus (Caracalla), Geta Caesar, împărăteselor Iulia și Plautilla și a lui Plautianus, prefectul pretoriului, tatăl Augustei, adică socrul lui Caracalla.

Între 200 și 209, mai probabil însă în 205, ca guvernator al celor trei Dacii este cunoscut P.Mevius Surus, amintit o dată pe piatra de fundație a clădirii curierilor din statul său major *(scholam speculatorum)* de la Apulum[292], pe care aceștia o ridică și o împodobesc cu statui sacre *(statuis sacris ornaverunt)*, din porunca *(iussu)* sa, pentru sănătatea celor trei împărați, apoi ca dedicant în alte trei inscripții adresate toate lui Septimiu Sever, una la Micia[293], de călărețiii din ala *Compagonum*, alta la Dretea[294] (j. Cluj, originară probabil din castrul de la Bologa), în Dacia Porolissensis, și a treia de la Slăveni[295]. Între anii 205 și 209 guvernator al Daciei era Claudius (?) Gallus, care la Băile Herculane, unde se va fi dus pentru căutarea sănătății, închină un altar lui Hercules, pentru sănătatea împăratului Severus și a fiului său Antonninus[296]. Tot în timpul domniei lui Septimiu Sever, la o dată care nu poate fi precizată, bănuim că a fost *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum*,

www.cimec.ro

nu legat al legiunii XIII Gemina, enigmaticul personaj de rang senatorial, *P.Aelius Gemellus, vir clarissimus*, care ridică și consacră la Apulum, probabil în municipiul lui Septimiu Sever, băile noului oraș, după cum ne informează o inscripție pusă cu acest prilej[297]. Atestat pentru singura dată în Dacia și altfel necunoscut din altă parte[298], se presupune a fi tatăl Aeliei Gemella, amintită printre matroanele care au luat parte la jocurile seculare din anul 204 la Roma[299]. În sfîrșit, este cunoscut tot în timpul domniei lui Septimiu Sever, între 198 și 209 sau poate în anul 211, după argumentarea lui A.Stein, acceptată în general de toți cercetătorii[300], și un locțiitor al legatului consular în persoana lui Herennius Gemellinus, menționat ca *procurator Augustorum nostrorum (duorum) agente v(ice) p(raesidis)* de o inscripție al cărei loc de descoperire nu se cunoaște[301]. El era procurator de rang ecvestru al Daciei Apulensis, cu reședința la Sarmizegetusa, unde închină un altar zeului etern (*Deo Aeterno*, probabil Jupiter Dolichenus) pentru sănătatea soției sale și a fiilor săi[302]. El mai fusese de altfel în Dacia și mai înainte, ca tribun militar, probabil în legiunea XIII Gemina, cînd de asemenea închină, tot la Sarmizegetusa, un altar zeiței Hecate pentru sănătatea soției sale Aelia Saturnina, care și-ar fi recîștigat sănătatea *(statum)* pentru că i s-a arătat zeița în vis *(ex visu)*, se spune în inscripție[303].

Herennius Gemellinus este în Dacia primul procurator de rang ecvestru încredințat temporar cu girarea postului de guvernator, *praeses*, al celor trei Dacii. E o măsură excepțională, care se încadrează însă și în atitudinea mai generală a lui Septimiu Sever de a nu se baza prea mult pe fidelitatea senatorilor și de a se folosi mai mult de cavaleri, cărora le încredințează funcțiuni mai înainte rezervate numai senatorilor. Sub împărații următori tot mai dese sînt cazurile de suplinire a guvernatorilor consulari cu *procuratores agentes vice praesides*, pregătind astfel înlocuirea definitivă a guvernatorilor din ordinul senatorilor cu prefecți din rîndurile cavalerilor, reformă care se va înfăptui de către Gallienus.

În schimb, s-a arătat de către C.Daicoviciu că M. Herennius Faustus, cunoscut prin cele două altare descoperite la Straja, nu departe de Apulum, unul închinat lui *Saturnus securus*, celălalt Minervei *supera*[304], a fost numai *legatus legionis XIII Geminae*[305], nu guvernator al celor trei Dacii, între 205 și 220, cum s-a afirmat de către primul editor al celor două inscripții[306]. Întrucît personajul a fost *consul suffectus* puțin înainte de anul 205[307], data inscripției de pe statuia colosală a lui Memnon de la Theba[308], în Egipt, comandant al legiunii XIII Gemina de la Apulum a fost înainte de acest an. Închinarea de către un comandant al legiunii XIII Gemina lui Saturnus, căruia i se dă epitetul, pînă acum neatestat epigrafic, de *securus*, adică „fără teamă", „liniștitul", ni se pare că este semnificativă pentru vremurile de liniște care domnesc în Dacia sub domnia lui Septimiu Sever.

www.cimec.ro

O constatare care se impune în legătură cu guvernatorii cunoscuți în timpul domniei lui Septimiu Sever este că numărul lor este destul de mare, anume nouă, dacă includem și pe un *agens vice praesidis*. E posibil însă să nu-i cunoaștem pe toți, dar chiar așa ei, raportați la cei aproape 18 ani de domnie a lui Septimiu Sever, ne dau o durată medie de doi ani pentru fiecare guvernator. Situația aceasta concordă cu observațiile făcute în alte provincii, care dau ca medie a duratei legațiilor provinciale în această vreme doi ani. Rareori durata rămînerii în funcție a guvernatorilor de provincii se prelungește peste doi sau trei ani, în contrast cu ceea ce am putut remarca la guvernatorii dinaintea lui Marcus Aurelius, cînd ei rămîneau în funcție uneori, ca în cazul lui D. Terentius Scaurianus, chiar peste cinci ani. Istoricul italian G.Barbieri crede că durata scurtă a rămînerii în funcția guvernatorilor de provincie, care scade și mai mult după Septimiu Sever, ea ajungînd chiar la mai puțin de un bieniu în medie, este în strînsă legătură, pe de o parte, cu creșterea numărului senatorilor, care pentru perioada domniei lui Septimiu Sever și Caracalla se ridică pînă la un maximum de 937, iar pe de altă parte, cu neîncrederea împăraților de a lăsa mai mult timp un guvernator în aceeași provincie[309].

În opoziție cu numărul relativ mare de legați consulari ai celor trei Dacii atestați epigrafic în timpul domniei lui Septimiu Sever, cunoaștem mai puțini procuratori ecvești în aceeași vreme. Astfel, în Dacia Apulensis, în afară de amintitul Herennius Gemellinus, care ține la un moment dat și locul consularului, numai alți doi procuratori ne mai sînt cu probabilitate cunoscuți. Unul este L.Octavius Felix, care la Sarmizegetusa închină un altar zeilor nemuritori și puterii divine a preasfinților împărați *(dis immortalibus et numini sanctissimorum Augustorum)*, presupuși a fi Septimiu Sever și Caracalla[310]. Iar celălalt T.Cornasidius Sabinus, menționat de o inscripție de la Falerio în Picenum, Italia, ca *procurator Augusti Daciae Apulensis*[311], și pe care învățatul H.G.Pflaum, autorul unor lucrări de seamă despre procuratorii ecvești, îl arată ca îndeplinind această funcție în timpul lui Septimiu Sever, după 196—197[312]. În schimb, același învățat, identificîndu-l pe M.Aurelius Heraclitus, sub a cărui îngrijire doi sclavi ai săi *(servi villici)* Eutyches și Apulensis ridică la Drobeta un *tabularium* (local pentru arhiva unui oficiu), pe care îl dedică pentru sănătatea împăraților Septimiu Sever și Caracalla și a lui Geta Caesar[313], cu un anume Heraclitus procurator al portoriului Illyricului, căruia Septimiu Sever și Caracalla îi adresează la 27 februarie 201 un rescript într-o chestiune privind scutirea de taxe pretinsă de cetățenii din orașul Tyras[314], crede [315] ca și alții (olandezul S.J. De Laet, autorul unui studiu despre vămile la romani[316], și profesorul român D.Tudor)[317], că el nu a fost niciodată procurator provincial nici al Daciei Malvensis, cum îl socotea învățatul francez E. Albertini[318], nici al Daciei Apulensis, cum înclina să-l considere A. Stein[319], ci numai *procurator pu-*

www.cimec.ro

blici portorii vectigalis Illyrici, şi în această calitate se îngrijeşte de ridicarea unui *tabularium* la Drobeta prin cei doi sclavi ai săi, care îi girau aici afacerile.

În Dacia Porolissensis, probabil între 198 şi 209, era procurator P. Aelius Sempronius Lycinus, pentru sănătatea căruia se dedică la Napoca un altar lui Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus[320] şi, poate tot în timpul domniei lui Septimiu Sever şi Caracalla, M. Cocceius Genialis, *vir egregius procurator Augustorum duorum provinciae Porolissensis*, închină tot la Napoca, pentru sănătatea sa şi alor săi, un altar, zeului neînvins al soarelui *(deo Soli invicto)*[321], adică lui Mithras.

În Dacia Malvensis nu mai cunoaştem nici un procurator pînă spre mijlocul secolului al III-lea.

La moartea lui Septimiu Sever tronul imperial rămînea celor doi fii ai săi, Caracalla şi Geta, dar rivalitatea dintre cei doi fraţi a dus la asasinarea lui Geta spre sfîrşitul lui februarie 212, Caracalla rămînînd astfel singur împărat. În scurta lui domnie el s-a preocupat cu zel de apărarea şi întărirea hotarelor imperiului pe Rin, pe Dunăre şi în Dacia, şi a acordat o deosebită atenţie soldaţilor, cărora le-a mărit solda şi le-a îmbunătăţit condiţiile de serviciu. Preocupîndu-se aproape numai de armată şi de apărarea graniţelor imperiului, Caracalla (211—217) a lăsat cele mai multe dintre grijile guvernării în interior pe seama energicei sale mame Iulia Domna. Influentă încă de pe timpul lui Septimiu Sever, ea se bucură de toate onorurile unei împărătese sub domnia fiului său. Iulia Domna se intitulează nu numai Augusta, ci şi „mamă a castrelor, a Senatului şi a patriei" *(mater castrorum senatusque ac patriae)*, acordîndu-i-se aceeaşi atenţie ca şi fiului ei Caracalla, din partea trupelor, care îi închină în castre inscripţii şi îi ridică monumente.

Dacia s-a bucurat în primii ani de domnie ai lui Caracalla, înainte de plecarea lui în anul 214 în Orient, de unde nu se va mai întoarce, de o atenţie deosebită din partea împăratului, care a vizitat chiar provincia, străbătînd-o de la un capăt la altul. Caracalla continuă în Dacia opera de refacere în piatră a castrelor, de întărire a apărării provinciei, de sprijinire a dezvoltării oraşelor, a provincialilor şi în primul rînd a trupelor şi a elementului militar, în spiritul politicii practicate de tatăl său. Această susţinută activitate îşi găseşte oglindirea în inscripţiile destul de numeroase pe care trupele şi populaţia civilă le închină lui Caracalla şi mamei sale Iulia Domna[322].

De sprijin deosebit s-au bucurat în Dacia trupele de pe graniţa de vest şi nord-est a provinciei. Acestea îşi exprimă devotamentul şi mulţumirea pentru drepturile acordate şi ajutoarele primite, ridicîndu-i statui şi punîndu-i inscripţii, în care se foloseşte tot mai mult o terminologie nouă, atît în ceea ce priveşte titulatura împăratului, căruia i se atribuie epitete superlative, cît şi expresiile pompoase şi adulative prin care se exprimă devotamentul. În multe castre, statui şi inscripţii onorare *(tituli honorarii)* se pun şi Iuliei

www.cimec.ro

Domna. Astfel, la Ilişua se cunosc mai de mult două inscripţii, desigur baze de statui, amîndouă datînd din anul 213, înainte de luna octombrie, una pusă de *ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana*[323], în cinstea „prea bunului şi prea marelui principe" *(optimo maximo principique)*, faţă de a cărui putere se declară „totdeauna şi pe merit devotată" *(numini eius semper ac merito devota)*, alta fragmentară, pusă de o unitate rămasă necunoscută[324]. În acelaşi an, la Porolissum a fost reclădit din temelii castrul mare de pe Pomet, cum dovedesc cele trei inscripţii descoperite în ruinele porţilor[325]. Tot atunci, probabil, i s-a ridicat lui Caracalla o impunătoare statuie ecvestră, în mărime naturală, şi de o rară frumuseţe, din care s-au descoperit mai multe fragmente. S-a putut reconstitui şi inscripţia, de asemenea foarte fragmentar păstrată, de pe soclul acestei statui, în care un corp de trupă, probabil *cohors V Lingonum Antoniniana peditata*, îşi exprimă recunoştinţa faţă de „prea fericitul şi prea puternicul principe" *(felicissimo fortissimoque principi)* pentru drepturile acordate şi ajutoarele primite *(indulgentiis aucta liberalitatibusque ditata)*[326]. În aceiaşi termeni îşi exprimă recunoştinţa şi *ala I Hispanorum Campagonum Antoniniana* de la Micia (Veţel)[327]. Aici[328], ca şi la Porolissum[329], inscripţii similare au fost dedicate şi Iuliei Domna. La fel în castrul de la Căşei s-a descoperit o inscripţie dedicată de cohorta *I Brittanica milliaria Antoniniana* Iuliei Domna, „mama preasfîntului şi preapiosului împărat Antoninus, mamă a castrelor, şi a Senatului, şi a patriei *(matri sanctissimi piissimique Antonini Augusti et castrorum senatusque ac patriae)*[330], al cărei pendant pare să-l constituie o inscripţie foarte fragmentară descoperită în acelaşi castru şi închinată lui Caracalla[331]. În castrul de la Buciumi, (j. Sălaj), o statuie, cum precizează însăşi inscripţia descoperită, a fost pusă *(statuam posuit)* de cohorta *II Nervia Brittonum milliaria* [332]. În sfîrşit, o inscripţie dedicată lui Caracalla de cohorta *IIII Hispanorum* a fost găsită în ruinele porţii *praetoria* a castrului de la Inlăceni[333].

Toate aceste inscripţii fac dovada că împăratul Caracalla, în primii lui ani de domnie, a acordat drepturi, beneficii şi ajutoare excepţionale trupelor de pe graniţa de vest şi de nord a Daciei, sprijinind refacerea, repararea sau reclădirea în piatră a lagărelor acestor trupe în scopul consolidării întregii apărări din această parte a Daciei.

Inscripţiile datate arată că toate aceste lucrări erau terminate înainte de octombrie 213. Ele erau în orice caz încheiate la data vizitei pe care împăratul o face în Dacia, cînd el se duce pînă la Porolissum în extremitatea de nord a provinciei[334].

Despre vizita lui Caracalla în Dacia fac menţiune, foarte laconic, izvoarele istorice. Cel mai explicit este biograful împăratului, care spune că în timp ce Caracalla făcea pregătiri pentru plecarea în Orient, părăsind drumul, a petrecut un timp în Dacia *(Dein ad Orientem profectionem parans, omisso itinere in Dacia resedit)*[335]. Mai puţin precis, Dio Cassius spune doar că sosind

www.cimec.ro

în Tracia, nu s-a mai preocupat de Dacia, ci trecu Hellespontul...[336], în timp ce Herodian se mulţumeşte să spună că împăratul a cercetat taberele de la Istru, apoi a sosit în Tracia[337]. Itinerarul urmat de Caracalla în Dacia pare să fie indicat de însemnarea ulterioară pe miliarul de la Viştea, pe drumul de la Napoca spre Porolissum, construit pe la 165, în timpul domniei lui Marcus Aurelius şi L.Verus, a numelui lui Caracalla, ceea ce înseamnă că drumul a fost reparat cu prilejul trecerii împăratului. Faptul concordă cu atenţia acordată de către Caracalla, peste tot unde şi-a desfăşurat campaniile sale militare, întreţinerii drumurilor.

La Porolissum, unde Caracalla era însoţit se pare de mama sa Iulia Domna, cum ar indica inscripţia şi statuia de bronz descoperită aici, împăratul a dus tratative cu popoarele din vecinătatea Daciei pentru o nouă reglementare a legăturilor acestora cu imperiul. Într-adevăr, istoricii antici ne informează că împăratul Caracalla a luat ostatici de la dacii liberi, pe care îi va înapoia urmaşul său la tron Macrinus[338], şi că pe vandali i-a aţiţat împotriva marcomanilor, iar pe regele cvazilor, Gabriomarus, chemat în faţa tribunalului său, l-a ucis[339]. Scena şi tratativele acestea s-au desfăşurat probabil în castrul de la Porolissum, loc foarte indicat pentru asemenea acţiuni, deoarece pe de o parte se găsea situat chiar pe graniţa provinciei şi a imperiului, iar pe de altă parte, era un punct întărit, cu o poziţie strategică excepţională care făcea din el adevărata cheie de boltă a sistemului de apărare la graniţa de nord-vest a Daciei.

Relatările foarte succinte ale scriitorilor antici cu privire la acţiunile întreprinse în Dacia de către Caracalla şi tratativele purtate cu dacii liberi, cvazii şi vandalii de dincolo de graniţa de nord-vest a provinciei, nu ne permit să înţelegem mai bine în ce condiţii s-au desfăşurat ele şi să precizăm ce caracter au avut. Se pare însă că nu a fost vorba de lupte propriu-zise, ci doar de tratative, desfăşurate însă în condiţii de forţă, căci împăratul vorbea din mijlocul trupelor sale numeroase, instalate în castre puternice, înapoia unei linii de apărare care părea inexpugnabilă. În legătură cu un pasaj din biografia lui Caracalla[340], în care, printr-un joc de cuvinte, făcînd aluzie usturătoare la adresa împăratului şi la uciderea lui Geta, se povesteşte că un fiu al fostului împărat Pertinax ar fi spus că dacă ar vrea Caracalla ar putea să adauge la celelalte titluri triumfale ale sale, de *Germanicus*, *Parthicus*, *Arabicus* şi *Alamanicus*, şi pe cel de *Geticus Maximus* (cel mai mare învingător al geţilor), pentru că goţii se numesc şi geţi, iar pe aceştia el i-a învins în nişte bătălii răsunătoare, pe cînd trecea spre Orient *(dum ad Orientem transiit, tumultuariis proeliis devicerat)*, s-a vorbit în istoriografia modernă de primele lupte cu goţii purtate tocmai de Caracalla la graniţele Daciei cu prilejul vizitei sale în această provincie[341]. Ştirea însă e dubioasă şi în orice caz anacronică[342], căci la această dată goţii nu sînt încă cunoscuţi la graniţele Daciei. Ea este probabil un adaos al autorului tîrziu, din secolul al IV-lea,

al biografiei împăratului Caracalla. Ştirea sau mai degrabă confuzia a putut, lua naştere, dacă vrem să-i găsim cu orice preţ o explicaţie, în legătură cu informaţiile despre luptele duse cu neamurile germanice, poate şi cu geţii, adică cu dacii liberi, la graniţele Daciei, cu prilejul vizitei împăratului în provincie.

La fel afirmaţia acreditată în istoriografia modernă despre luptele duse de Caracalla cu carpii, despre care însă izvoarele literare nu fac nici cea mai vagă amintire, se baza numai pe informaţia scoasă dintr-o inscripţie de la Oescus, în care se spune că un primipilar numit T. Aurelius Flavinus a fost recompensat de Caracalla cu o sumă importantă de bani şi înaintat în grad pentru vitejia cu care a luptat împotriva „carpilor", *ob alacritatem virtutis adversus hostes C[arpos]*[343], dar învăţatul nostru istoric D. Tudor, reexaminînd piatra cu inscripţie, a arătat că în ea nu e vorba de carpi, ci de o seminţie germanică numită *cenni*, cu care se ştie că împăratul Caracalla a dus lupte (deci *adversus Cennos*, nu *Carpos*)[344]. Astfel, şi această ştire trebuie scoasă din rîndul informaţiilor sigure despre istoria Daciei în vremea domniei lui Caracalla.

La plecarea sa din Dacia, Caracalla a lăsat provincia bine apărată, cu sistemul defensiv bine pus la punct, în timp ce raporturile cu populaţiile de dincolo de graniţă erau şi ele reglementate.

Recunoştinţă, sinceră sau slugarnică, exprimă faţă de Caracalla şi alte inscripţii onorare *(tituli honorarii)* sau votive, puse în cinstea împăratului sau pentru sănătatea sa, uneori şi a Iuliei Domna, în diferite alte localităţi ale provinciei, de oraşe ca Sarmizegetusa[345], de un beneficiar consular la Buciumi[346], de un tribun din legiunea XIII Gemina la Apulum[347], de sclavul Synthropus în numele procuratorului vămilor Iulius Paternus la Ad Mediam[348], de comandantul legiunii XIII Gemina Rufrius Sulpicianus la Apulum[349] şi chiar de guvernatorii provinciei. Foarte semnificativă este închinarea pe care o face, fie în legătură cu evenimentele din Dacia, fie cu proiectata plecare în Orient, procuratorul minelor de aur Aelius Sostratus la Ampelum pentru sănătatea, victoria şi ferirea de rău *(pro salute et victoria et incolumitate)* a împăratului şi a Iuliei Domna[350].

Cel dintîi legat consular pe care-l cunoaştem în Dacia sub Caracalla este L. Marius Perpetuus, probabil frate cu istoricul L. Marius Maximus, amintit de *Historia Augusta*[351]. El figurează cu titlul de *consularis Daciarum trium* în inscripţia votivă din anul 214 închinată la Napoca zeiţei Syria, pentru sănătate împăratului şi a Iuliei Domna, de către doi fraţi Aureli Claudi, unul purtînd cognomenul de Nepotianus (?), celălalt un cognomen necunoscut[352]. Din textul inscripţiei păstrat cu lacune nu rezultă în ce calitate apare numele consularului Daciei pe acest altar. Noi bănuim însă că el va fi fost dedicantul templului pe care va fi fost fixată lespedea votivă sau a unei importante ofrande oferite zeiţei siriene cu prilejul trecerii prin Napoca a împăratului şi a mamei sale siriene, în călătoria lor spre Porolissum,

www.cimec.ro

cînd guvernatorul provinciei trebuia să fie de față, însoțind probabil alaiul imperial. Legatul consular mai este menționat și de o inscripție, probabil de pe baza unei statui, pusă în cinstea lui de către M. Ulpius Caius, centurion din legiunea *III Italica Antoniniana* la Apulum [353]. În această inscripție lui L. Marius Perpetuus i se spune guvernator prea drept (*praeses iustissimus*).

Un al doilea legat consular al Daciei în timpul domniei lui Caracalla a fost C. Iulius Septimius Castinus, cunoscut din trei inscripții dacice, una pe un altar închinat la Apulum zeiței Epona (*Epone sancte*, sic) pentru sănătatea sa de către un sclav al său, Libella, mai mare peste grajdurile de cai și vizitii (*superiumentarius*) [354], alta tot pe un altar probabil, începutul inscripției lipsește, închinat la Porolissum, de asemenea pentru sănătatea sa, de L. Antonius Marinianus, prefectul cohortei *V Lingonum Antoniniana*[355], iar a treia, o inscripție pusă în cinstea împăratului în castrul de la Bumbești (j. Gorj), în care guvernatorul celor trei Dacii figurează ca dedicant [356]. Legația sa în Dacia se situează la sfîrșitul domniei lui Caracalla, căci de la Dio Cassius aflăm că împăratul Macrinus, urmașul la tron al lui Caracalla, l-a rechemat din Dacia sub cuvînt că ar avea nevoie de serviciile lui, adevărul fiind însă că se temea de el din cauza sentimentelor de prietenie pe care acesta le nutrise față de Caracalla [357]. Ipoteza lui A. Stein că C. Iulius Septimiu Castinus ar fi putut fi adus și instalat ca legat al Daciei chiar de către Caracalla, cu prilejul vizitei sale în Dacia din anul [214], nu mai poate fi susținută, deoarece știm astăzi cu toată certitudinea că la această dată legat al provinciei era L. Marius Perpetuus. Dar închinarea unui altar pentru sănătatea noului legat consular la Porolissum, de către trupa cu garnizoana în castrul de acolo, ar putea constitui un indiciu că și după vizita împăratului și plecarea lui în Orient acesta, om influent și avînd legături cu familia imperială, a acordat atenția sa acestui important punct strategic și supravegherii situației de dincolo de frontiera imperiului.

În afară de acești doi guvernatori consulari, care singuri nu par să poată acoperi întreagă domnia lui Caracalla, mai rămîne loc pentru cel puțin încă un legat. Numele unui legat consular, după cît se pare martelat, figura de fapt și într-o inscripție, foarte mutilată, de la Ampelum [358], pusă pentru sănătatea unui împărat cu numele de *M. Aur(elius) Antoninus P(ius) fel(ix) p(ater) p(atriae)*, care poate fi Caracalla, dar și Elagabal.

Numele unui *consularis III Daciarum* a fost martelat, pînă a nu se mai păstra decît cîteva litere, ca urmare a condamnării memoriei (*damnatio memoriae*), și într-o inscripție de la Porolissum, din care aflăm că un templu mistuit de foc (*templum vi ignis consumptum*) a fost refăcut de *numerus Palmyrenorum sagittariorum* și închinat zeului patriei Bel (deo patrio Bel), pentru sănătatea lui Caracalla, în timp ce procurator al

Daciei Porolissensis era Ulpius Victor [359]. Deci iarăşi un nume martelat de legat consular, care ar putea fi altul decît cel presupus în inscripţia de la Ampelum, amintită mai sus. Cît priveşte procuratorul Ulpius Victor, el mai este cunoscut însă şi dintr-o inscripţie de la Sarmizegetusa[360], în care el e menţionat ca procurator al provinciei Dacia Apulensis şi totodată ca locţiitor al guvernatorului celor trei Dacii (*agens vice praesidis*), funcţie deţinută, cum era şi firesc, după cea de procurator al provinciei Dacia Porolissensis. Autorul *Fastelor* Daciei, A. Stein, stabilind cu toată certitudinea, pe baza inscripţiei de la Porolissum, că Ulpius Victor a fost procurator al Daciei Porolissensis în timpul domniei lui Caracalla, credea a putea susţine că el în timpul aceleiaşi domnii, chiar la începutul ei, a fost transferat de la Napoca la Sarmizegetusa, unde a fost încredinţat şi cu conducerea rămasă vacantă a celor trei Dacii. Se dovedea astfel că ipoteza lui T. Mommsen, după care guvernatorul în locul căruia a funcţionat Ulpius Victor ar fi fost unul din partizanii lui Geta, despre care Herodian spune că au fost executaţi de emisarii lui Caracalla [361], nu se mai poate susţine, de vreme ce la începutul domniei lui Caracalla, singur el se găsea încă în postul de guvernator al Daciei Porolissensis, abia la cîtva timp după aceea fiind transferat în Dacia Apulensis. Rămîne deci deschisă problema cine era guvernatorul atins de *damnatio memoriae* în timpul procuratelei ecvestre a lui Ulpius Victor în Dacia Porolissensis şi cine a fost legatul al cărui loc l-a luat el ca *vice praesidis*. Cei doi guvernatori, necunoscuţi nouă, nu par să fie totuşi aceeaşi persoană şi nici nu par să aibă nimic comun unul cu altul.

Iată însă că renumitul cercetător al procuratorilor ecveştri, H.G. Pflaum, considerînd că nimic nu probează că Ulpius Victor ar fi fost procurator al Daciei Porolissensis şi cu atît mai puţin apoi al Daciei Apulensis, în primii cinci ani de la începutul domniei lui Caracalla, emite o ipoteză diferită, anume că Ulpius Victor a ajuns locţiitor de guvernator al celor trei Dacii ceva mai tîrziu, anume în anul 218, cînd, după o scurtă domnie, Macrinus, urmaşul lui Caracalla, a fost şi el înlocuit de Elagabal[362]. Atunci prinţesele siriene, Iulia Maesa şi Iulia Soemias, procedînd la executarea a numeroşi guvernatori de provincii, rămaşi credincioşi lui Macrinus [363], s-au sprijinit cu predilecţie pe membrii ordinului ecvestru. Ulpius Victor ar fi unul dintre aceştia. Un indiciu în această privinţă l-ar constitui faptul că una dintre cele trei legiuni menţionate în inscripţia lui Ulpius Victor de la Sarmizegetusa, al căror epitet este martelat, anume legiunea *II Parthica*, în care viitorul procurator a servit ca tribun, este cunoscută ca ostilă lui Caracalla[364], astfel că epitetul de *Antoniniana* ea nu l-a putut primi decît de la Elagabal, pe care se ştie iarăşi că amintita legiune l-a sprijinit [365]. Martelarea deci a epitetului *Antoniniana* în inscripţia amintită s-ar fi efectuat deci mai tîrziu, după ce şi memoria lui Elagabal, altfel omonim al lui Caracalla, a suferit

www.cimec.ro

de asemenea *damnatio memoriae*. Ipoteza lui Pflaum are avantajul că întinde pe o perioadă mai lungă, de 13 ani (205—218), numeroasele funcţii deţinute succesiv de Ulpius Victor, care altfel ar trebui să fie înghesuite pe o perioadă mai restrînsă, ceea ce nu este de loc probabil.

În ceea ce ne priveşte, considerăm mai verosimilă ipoteza lui Pflaum şi pentru că, ştiind acum că în anul 214 guvernator al Daciei era L. Marius Perpetuus, pentru procuratura lui Ulpius Victor nu ar mai rămîne decît un interval de timp de abia de mai bine de un an. Ar mai rămîne totuşi posibilitatea de a plasa locotenenţa lui Ulpius Victor la conducerea celor trei Dacii între cei doi legaţi consulari, cunoscuţi cu numele, unul atestat epigrafic în anul 214, celălalt documentat la sfîrşitul domniei lui Caracalla, în intervalul de timp dintre ei fiind posibilă o vacanţă. Totuşi, argumentele invocate de Pflaum fac puţin probabilă şi această ipoteză.

În timpul scurtei domnii a lui Macrinus (217—218), este menţionat ca guvernator al Daciei Marcius Claudius Agrippa, despre care Dio Cassius relatează că în chip cu totul necugetat, împotriva datinilor, el a fost trimis de împărat ca guvernator mai întîi în Pannonia, apoi în Dacia, de unde fostul guvernator Castinus tocmai fusese rechemat [366]. Întrucît însă monedele îl atestă şi ca guvernator al Moesiei Inferior, se crede că lui i s-a încredinţat concomitent, ca pe vremea lui M. Claudius Fronto, conducerea atît a celor trei Dacii, cît şi a Moesiei Inferior [367]. El era, ca şi Decius Triccianus, trimis tot atunci de împăratul Macrinus guvernator în Pannonia Inferior, de origine foarte modestă. Dio Cassius afirmă că fusese sclav şi coaforul unei femei[368]. Cu toate acestea, el a fost, probabil, promovat în Senat încă de Caracalla în rîndul foştilor pretori, dar înainte de a fi trimis în Pannonia şi apoi în Dacia el trebuie să fi deţinut consulatul. Mai tîrziu, el a fost retrogradat şi trecut din nou în rîndul foştilor pretori[369].

În timpul lui Macrinus aflăm că „dacii pustiiră o parte din Dacia, cu gîndul să prelungească războiul" şi prin stăruinţă obţinură ostaticii, pe care îi luase de la ei Caracalla, ca zălog al alianţei[370]. Sînt aceiaşi daci liberi de la hotarele Daciei cu care încheiase Caracalla o alianţă cu prilejul vizitei sale în provincia noastră. Despre importanţa acestui grup de daci liberi de la hotarul de nord-vest al Daciei, care tulbură în această vreme liniştea provinciei, face mărturie şi epitaful unui tălmaci pentru limba dacică, „*interprex Dacorum*", cu numele de M. Ulpius Celerinus, din legiunea *I Adiutrix*, de la Brigetio, în Pannonia Inferior[371]. Inscripţia datează fie din timpul domniei lui Caracalla, fie din vremea lui Elagabal. Grupul acestor daci care, teritorial, de la hotarul de nord-vest al Daciei se întindeau mult spre vest, pînă în faţa oraşului Brigetio, trebuie să fi fost destul de numeros pentru a necesita un asemenea tălmaci. Acelaşi grup se va afirma şi mai tîrziu prin lupte împotriva imperiului [372].

www.cimec.ro

Timpul de domnie al ultimilor împăraţi din dinastia severilor, al lui Elagabal (218—222) şi al lui Severus Alexander (222—235), este o perioadă de linişte pentru Dacia, cînd nu se semnalează lupte sau alte tulburări la hotarele provinciei. În linii generale, ei continuă politica întemeietorului dinastiei, sprijinindu-se pe armată, căreia îi acordă toată solicitudinea. La mărirea soldelor se adaugă numeroase donative, sume de bani distribuite trupelor, iar acestea îşi manifestă recunoştinţa şi devotamentul, ridicîndu-le statui în castre. Iulia Mamaea, mama lui Severus Alexander, joacă în timpul domniei acestuia rolul pe care-l avusese Iulia Domna în timpul lui Caracalla. Ea poartă de asemenea titlul de Augusta, şi inscripţiile o numesc mamă a împăratului, a castrelor, a Senatului şi a patriei, *mater Augusti et castrorum et senatus et patriae*, la care o inscripţie de la Sarmizegetusa adaugă şi pe acela de mamă a întregului neam omenesc, *universi humani generis*[373]. În timpul acestor împăraţi continuă în linişte opera de reorganizare şi întărire a apărării provinciei, ceea ce constituie o bună pregătire pentru vremurile mai grele care vor urma după ei.

În biografia lui Severus Alexander din *Historia Augusta* se spune că el ar fi împărţit soldaţilor de la graniţe pămînturi luate de la duşmani şi le-ar fi dat chiar animale şi sclavi pentru cultivarea acestor terenuri, pe care nu le puteau transmite însă urmaşilor decît dacă şi ei deveneau soldaţi în aceeaşi unitate. Scopul acestei măsuri era de a face pe soldaţi să lupte mai bine, apărîndu-şi în acelaşi timp pămînturile lor [374]. Reforma ar preceda formarea soldaţilor-ţărani, *limitanei*, din secolul al IV-lea[375], dar ştirea este suspectă, fiind considerată ca un fals al biografului panegirist, introdus din spirit de preamărire în biografia eroului său[376]. Inscripţiile, nici din Dacia, nici din alte părţi, nu confirmă efectuarea unei asemenea reforme.

Epoca utimilor Severi continuă să fie pentru Dacia o perioadă de linişte şi de prosperitate economică.

Domnia scurtă a lui Elagabal este foarte slab oglindită în inscripţiile din Dacia. O singură inscripţie onorară, din castrul de la Hoghiz, i se atribuie [377], dar şi aceasta ar putea să fie a altui împărat. Din timpul lui nu ne este cunoscut nici un guvernator consular şi nici un procurator al vreuneia dintre cele trei provincii.

Mai bine documentaţi sîntem asupra domniei mai lungi a lui Severus Alexander. În lumina unui studiu mai nou al istoricului C. Daicoviciu[378], împăratul Severus Alexander ne apare ca un ultim şi zelos sprijinitor al provinciei de la nordul Dunării. Lui i se atribuie crearea adunării provinciale, *concilium trium Daciarum*, sigur atestat în vremea sa de o inscripţie pusă la Sarmizegetusa [*pro salute imp(eratoris) Caes(aris) M. Aur(elii) Severi Alexan]dri Pii [felicis Aug(usti)*,][379], cu care prilej oraşul Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în care adunarea provinciei îşi avea sediul, primeşte titlul onorific de *metropolis*, atestat epigrafic mai întîi tot în vremea aceluiaşi împărat[380].

Tot lui Severus Alexander i se atribuie o măsură de ordin economico-financiar, anume arendarea păşunilor şi a salinelor din Dacia, care fac parte din patrimoniul împăratului, *patrimonium Caesaris*, unor arendaşi particulari, *conductores pascui et salinarum*, recrutaţi dintre provincialii cei mai înstăriţi şi mai cu vază, membri ai celei mai înalte aristocraţii municipale, precum şi o altă iniţiativă, de ordin militar de astă-dată, constînd din înfiinţarea la hotarele provinciei a unor posturi permanente de pază şi supraveghere a ţinutului şi mai ales a legăturilor cu populaţia dinafara provinciei, numite *stationes*, atestate epigrafic în vremea acestui împărat la Căşei, pe Someş[381], şi încredinţate unor *beneficiarii consularis*, subofiţeri aflaţi în serviciul legatului consular al provinciei. Din aceste *stationes* se vor organiza mai tîrziu teritoriile militare numite *regiones*.

Din vremea lui Severus Alexander cunoaştem trei guvernatori consulari. Unul ar fi Pollenius Auspex, amintit numai de o inscripţie de la Xanthos[382], ca guvernator al Daciei, la o dată care nu poate fi precizată mai de aproape. Altul este Iasdius Domitianus, care mai întîi a servit probabil în Dacia ca legat al legiunii XIII Gemina[383], în perioada de la Caracalla pînă la Elagabal, apoi a revenit ca legat consular. În această calitate, el este amintit ca dedicant în patru inscripţii onorifice, toate descoperite în castre şi închinate de diferite trupe auxiliare. La Ilişua el apare ca *dedicante*, adică inaugurînd statuile imperiale, în două inscripţii puse de *ala Frontoniana (Tungrorum) Alexandriana*, una pentru Severus Alexander, căruia i se dă titlul, întru totul similar cu al lui Caracalla, de *optimus maximusque princeps*[384], cealaltă pentru Iulia Mamaea, gratificată nu numai cu epitetul de mamă a „preasfîntului împărat" *(mater sanctissimi Imperatoris)*, ci şi cu acela de mamă a castrelor şi a Senatului *(et castrorum senatusque)*[385]. În inscripţia pentru împărat se arată că trupa a fost dăruită cu privilegii şi bani, ceea ce se exprimă prin aceeaşi formulă cunoscută din vremea lui Caracalla: *indulgentiis eius aucta liberalitatibusque ditata*. Tot el figurează ca dedicant în alte două inscripţii puse pentru cinstirea Iuliei Mamaea, una la Mehadia, de *cohors III Delmatarum Alexandriana (milliaria) equitata civium Romanorum pia fidelis*, cu specificarea că închinarea se face puterii şi maiestăţii acesteia *(numini maiestatique eius*[386], alta la Rîşnov, de *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana*[387]. În aceste ultime două inscripţii numele lui Iasdius Domitianus este martelat (inscripţia de la Mehadia este în întregime martelată, dar lizibilă), ceea ce arată că el a suferit *damnatio memoriae* o dată cu împăratul. Condamnarea memoriei lui şi, în consecinţă, martelarea numelui său pe inscripţii s-a făcut probabil îndată după moartea lui Severus Alexander, din ordinul lui Maximin Tracul, urmaşul la tronul imperial. E foarte probabil că schimbarea de domnie să-l fi surpins pe Iasdius Domitianus guvernator consular al Daciei şi în acest caz legaţia sa trebuie datată în ultimii ani ai domniei lui Severus Alexander.

www.cimec.ro

Un element comun tuturor celor patru inscripţii mai sus amintite îl constituie expresia *ex quaestura*[388] *sua*, care exact în această formă se întîlneşte numai în Dacia şi, în orice caz, mai întîi în Dacia[389], voind să însemne că monumentul s-a ridicat prin mijloacele proprii ale corpului de trupă, adică din banii proprii ai acestuia, care se păstrau în capela sacră din pretoriu *(ad signa)*. Semnificativ pentru legătura dintre *quaestura*, cu înţelesul de tezaur al unităţii şi al soldaţilor din corpul respectiv de trupă, adică *aerarium militare* sau *pecunia ad signa deposita* şi stindardele *(signa)* unităţii, care se păstrau împreună în capela sacră din pretoriul castrului, este faptul că un subofiţer *(principalis)* al unei trupe de la Germisara *N(umerus) Brit(annicorum)* este concomitent *signifer et quaestor*[390], adică stegar şi administrator-casier al tezaurului unităţii. Inscripţia este din anul 186, deci înainte de Severus Alexander. Repetarea aidoma de patru ori a expresiei *ex quaestura sua*, ca şi a celorlalte formule de altfel, cunoscute din vremea lui Caracalla, dovedeşte că existau formule consacrate pentru asemenea inscripţii, redactate poate chiar la cancelaria legatului provinciei. Păstrarea şi folosirea lor timp mai îndelungat au fost favorizată de menţinerea pe tronul imperial a împăraţilor din dinastia Severilor şi de atitudinea binevoitoare a acestor împăraţi faţă de Dacia, care la rîndul ei manifestă atenţie şi simpatie pentru cei care deţin în mîinile lor destinele imperiului, dovadă deci a unei perioade de linişte şi stabilitate politică. Mai mult însă decît atît, cele patru inscripţii închinate de către trupele din Dacia, *ex quaestura sua*, lui Sever Alexander sau mamei sale, drept mulţumire pentru darurile şi privilegiile primite, constituie, după cum, pe drept, remarcă C. Daicoviciu [391], indicii semnificative pentru „o politică favorabilă" a acestui împărat faţă de trupele din Dacia şi în general faţă de provincia în care ele staţionează.

Un al treilea legat consular al Daciei din timpul lui Severus Alexander rămîne necunoscut, anonim, deoarece numele lui lipseşte de pe inscripţia, numai fragmentar păstrată, pusă cu prilejul refacerii de către împărat a băilor cohortei *II Flavia Commagenorum Severiana* de la Micia (Veţel, j. Hunedoara)[392].

Alte două inscripţii de la Sarmizegetusa amintesc una numele Iuliei Domna[393], cealaltă pe al împăratului şi al mamei sale, pentru sănătatea cărora un libert imperial închină un altar zeului oriental Malagbel[394].

Cu aceasta, noi socotim încheiată prima perioadă din istoria Daciei romane, aceea a Antoninilor şi a Severilor. În această perioadă de un secol şi trei decenii, de la Traian pînă la sfîrşitul domniei lui Severus Alexander, istoria provinciei se desfăşoară intens şi fără prea mari tulburări sau nelinişti, cu excepţia doar a unor scurte perioade critice, ca aceea de la începutul domniei lui Hadrian sau de la începutul războaielor marcomanice, din vremea lui Marcus Aurelius. În tot acest răstimp, provincia se bucură de o dezvoltare internă pe care o putem numi strălucită din toate punctele de vedere. De-

spre această dezvoltare rodnică, înregistrînd progrese în toate domeniile de activitate şi impunerea formelor de viaţă romană, stau mărturie inscripţiile, monumentele, vestigiile arheologice de tot felul, mai mult decît sumarele şi întîmplătoarele ştiri ale scriitorilor antici. Provincia este prosperă în interior şi bine apărată împotriva atacurilor dinafară. Legăturile cu Roma şi cu celelalte provincii ale imperiului se desfăşoară nestingherit.

Dar această dezvoltare liniştită însă se întrerupe după perioada Severilor, cînd o dată cu criza generală în care alunecă întreg imperiul, situaţia provinciei Dacia se înrăutăţeşte treptat, iar după jumătatea secolului al III-lea ea devine chiar precară. Ritmul de dezvoltare se încetineşte, liniştea e tot mai mult tulburată de atacurile dinafară ale barbarilor, viaţa stagnează în Dacia. Ştirile despre viaţa internă a provinciei devin mai puţin numeroase şi se răresc cu totul după jumătatea secolului al III-lea. Începe perioada de sfîrşit a stăpînirii romane în Dacia.

NOTE

[1] Vezi documentarea şi discutarea problemelor referitoare la constituirea şi organizarea provinciei, în studiul nostru *Organizarea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 121—150.
[2] Dio Cassius, LIII, 12.
[3] Degrassi, *Fasti consolari*, p. 31 şi R. Syme, *Tacitus*, Oxford, 1958, p. 53, n. 7; 87, nr. 6; 242, nr. 2; 604, n. 11; 64 nr. 36.
[4] Dio Cassius, LII, 23, 2.
[5] *CIL*, III, 1443.
[6] *CIL*, III, 1322, 1572 şi *StCl*, IX, 1967, p. 181 sq.
[7] *CIL*, III, 1100.
[8] Cohen [2], *Traian*, 539; Strack, I, 384, cu pl. VI.
[9] Vezi C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* (1962) şi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, în *RE*, Suppl. X.
[10] *CIL*, III, 1081.
[11] *CIL*, XVI, 57, 163.
[12] *AISC*, II, 1933—1935, pp. 240—253.
[13] *AnEp*, 1934, nr. 2.
[14] Ptolemeu, *Geographia*, III, 1, 5.
[15] Vezi *IstRom*, I, pp. 517—530, cu bibliografia de la pp. 570—572 şi „Dacia", N.S., V, 1961, p. 365 sqq.
[16] *Apulum*, V, 1965, p. 143 şi urm.
[17] Cichorius, CLII.
[18] *JRS*, XLVIII, pp. 102—116.
[19] *JRS*, XLIX, 1959, pp. 28 şi 32 sq.
[20] *Hommages à Albert Grenier*, Bruxelles-Berchem, 1962, p. 749 sq.

www.cimec.ro

[31] *AISC*, II, 1933—1935, p. 251, n. 1.
[32] *StCl*, II, 1960, p. 318 sqq.; „Dacia" N.S., IV, 1960, p. 326 sqq.; V, 1961, p. 369 sq.
[33] *CIL*, XVI, 44.
[34] *Geographia*, III, 10,8.
[35] *Klio*, 37, 1959, p. 196—210.
[36] C. Daicoviciu şi D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172, sînt de părere că „întreagă Oltenia şi nu numai partea de răsărit pînă la Jiu, cum crede eruditul bulgar Gerov", a fost anexată Moesiei Inferior. Nu exclud însă nici posibilitatea ca acest teritoriu să fi aparţinut Moesiei Superior.
[37] Vezi C. Daicoviciu în *IstRom*, I, p. 308.
[38] Eg. Brandis, *RE*, IV, 1970; Christescu, II, p. 35, Patsch, *Beiträge*, V/2, pp. 137 sqq., 170; Daicoviciu, p. 92; *IstRom*, I, pp. 349 şi 351.
[39] A. Domaszewski, AEM, XIII, 1890, p. 142 sq.; C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 250, n. 1; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucureşti, 1938 (ediţia întîi), p. 39; cf. Stein, p. 18 sq.; A. Alföldi, *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940, p. 44; C. Daicoviciu şi D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 172; cf. M. Macrea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 133.
[40] Vezi, de pildă, Brandis, în *RE*, IV, 1970; Patsch, *op. cit.*, V/2, p. 169 sq., cu n. 7; H. Nesselhauf, în *Gnomon*, XIV, 1938, p. 514; cf. şi N. Gostar, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 179 sq., n. 68.
[41] *CIX*, XVI, 57 şi 163, ambele din anul 110, dar de la date diferite.
[42] *CIL*, XVI, 163.
[43] „Istros", I, 1934, p. 69 sq. = *AnÉp*, 1935, nr. 109.
[44] *CIL*, III, 8074, 25, d; *ACMIT*, 1929, p. 315, nr. 3 b şi Szilágyi, p. 28, cu pl. XVI, 235. Multe exemplare au ieşit la iveală cu prilejul săpăturilor recente efectuate la Tibiscum de Muzeul Banatului, sub conducerea lui M. Moga.
[45] *CIL*, XVI, 107.
[46] *CIL*, III, 6273.
[47] *CIL*, XVI, 163.
[48] Vezi Wagner, p. 153 sq.
[49] Vezi Wagner, p. 77 sq.
[50] *CIL*, XVI, 57.
[51] Wagner, p. 116; *OR*², pp. 232 şi 275. Ea înlocuieşte cohorta *I Antiochensium*, care a construit, desigur împreună cu alte trupe, castrul de aci, între cele două războaie dacice. Cohorta *III Campestris* e documentată de o inscripţie şi la Napoca (*AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 59 sq.), totuşi ea nu pare să fi staţionat aci; cf. „Dacia" N.S., VIII, 1964, p. 152, n. 40.
[52] Wagner, p. 128; *OR*², p. 223.
[53] Vezi *ActaMN*, III, 1966, p. 431 sq.
[54] Vezi mai jos p. 258.
[55] *CIL*, III, 7904 = *ILS*, 2417.

[46] Stein, p. 10 sq.
[47] Vezi mai jos p. 260.
[48] Patsch, *Beiträge*, V, 2, pp. 66—70, 72 sqq., 82.
[49] *OCD*, pp. 226—229.
[50] Dio Cassius, LXVIII, 9, 4.
[51] D. Tudor susţine că Laberius Maximus şi-ar fi avut cartierul general între cele două războaie dacice la Buridava (Stolniceni), pe Olt; vezi „Dacia", N.S., VIII, 1964, pp. 345—351 şi *SCIV*, 16, 1965, p. 186.
[52] „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 141 sq.
[53] *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 125—135.
[54] *Geographia*, III, 8, 4.
[55] *SHA*, *Hadrian*, 3, 9.
[56] Dio Cassius, LXVIII, 10, 3.
[57] Vezi mai jos p. 320.
[58] Fronto, II, p. 204 (ed. Haines).
[59] *CIL*, III, 32933 = *ILS*, 2723. Cf. *RE*, XII, c. 1284; Patsch, *Beiträge*, V/2, p. 158; Stein, p. 14, n.1.
[60] *SHA*, Hadrian, 5, 21.
[61] *SHA*, *Hadrian*, 6, 6.
[62] Dio Cassius, LXVIII, 13, 6.
[63] *OR*[3], p. 232 şi D. Tudor, *Răscoale şi atacuri „barbare" în Dacia romană*, Bucureşti, 1957, p. 19, n. 2.
[64] *SHA*, *Hadrian*, 6, 8.
[65] *AnnÉp*, 1933, 268.
[66] *CIL*, III, 1445.
[67] *CIL*, VI, 32374.
[68] Eusebius, *Hist. eccl.*, IV, 2, 4.
[69] *SHA*, *Hadrian*, 5, 8 şi 6, 7.
[70] *Ibidem*, 6, 7.
[71] *Ibidem*, 7, 3.
[72] Dio Cassius, LXVIII, 15, 2.
[73] *CIL*, III, 1462 = *ILS*, 1324 şi inscripţia *CIL*, III, 1551, cu text identic de la Tibiscum.
[74] *CIL*, III, 1100 = *ILS*, 7141.
[75] *PIR*[2], IV, p. 157, nr. 305; cf. *RE*, IV, 2404, XIV, 1600; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 71 sq.; R. Syme, în *JRS*, LII, 1962, p. 95 sq.
[76] *CIL*, XVI, 68 şi Suppl., p. 215.
[77] *SCIV*, IV, 1953, pp. 541—555 = „Dacia", N.S., I, 1957, pp. 191—203 şi G. Forni în „Athenaeum", N.S. XXXV, 1958, pp. 3—29 (extras).
[78] *CIL*, XVI, 75.
[79] *SHA*, *Hadrian*, 5, 1.

www.cimec.ro

[80] Tocilescu, harta de la p. 118; Patsch, *Beiträge*, V/2, pp. 169 și 172; Stein, p. 18; Daicoviciu, p. 95; C. Daicoviciu și D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 174; cf. M. Macrea, în *ActaMN*, III, 1966, p. 138.

[81] F. Horovitz, în *AO*, XIV, 1935, nr. 77—78, p. 93 sq.; Christescu, II, 122; p. H. Nesselhauf, în *Gnomon*, 14, 1938, p. 515; *OR*², p. 139.

[82] *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3826.

[83] Degrassi, *Fasti consolari*, p. 43.

[84] Stein, pp. 24—26.

[85] Patsch, *op. cit.*, V/2, pp. 166 și 172.

[86] *Ibidem*, pp. 164, 169.

[87] *CIL*, XVI, 57, 163.

[88] *CIL*, XVI, 90.

[89] *OCD*, p. 339 sqq.

[90] *CIL*, XVI, 90, 108.

[91] *OCD*, p. 343 sqq.

[92] *CIL*, III, 1446.

[93] *CIL*, III, 1078 = *ILS*, 2301.

[94] *CIL*, III, 1089 = *ILS*, 3010.

[95] H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1950, p. 110 sqq.

[96] *CIL*, XVI, 75 (din 22 III 129): *et sunt in Dacia imferiore* (sic.) *sub Plautio Cacsiano*.

[97] *CIL*, III, 13793—13794 (= 12601, a,b).

[98] *CIL*, III, 13795 (= 8909).

[99] *CIL*, XVI, 75.

[100] Stein, p. 107 și Pflaum, p. 410.

[101] Eutropius, VIII, 6, 2.

[102] Fronto, *Principia Historiae*, II, p. 206 (ed. Haines).

[103] „Athenaeum", N. S. XXXVI, 1958, p. 47 (extras).

[104] *JRS*, LII, 1962, p. 88.

[105] A. Premerstein, în *Wiener Eranos*, Wien, 1909, pp. 256—269.

[106] *CIL*, XVI, 108.

[107] *CIL*, XVI, 110.

[108] Stein, p. 32 și urm.

[109] *JRS*, LI, 1961, pp. 63—70 și *ActaMN*, I, 1964, pp. 163—180.

[110] *MCA*, VII, 1961, p. 378, fig. 15 = *FastiArch*, XIII, 1960, p. 365. (nr. 5807), pl. XXXIV, fig. 101.

[111] *ActaMN*, II, 1965, pp. 135—139.

[112] Vezi mai jos p. 240.

[113] Vezi Pflaum, p. 388 sq., 396 și 1067; idem, *Les procurateurs équestres* (1950), pp. 68 și 254; cf. *ActaMN*, III, 1966, p. 144, cu n. 142.

[114] Vezi „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 154 sq.

www.cimec.ro

115 „Dacia", N.S. VIII, 1964, p. 145 sqq.
116 S t r a c k, II, 791—795.
117 I d e m, II, 715.
118 *SHA*, *AntPius*, 9.
119 *Ibidem*, 5, 4.
120 P o l y a i n o s, *Strategemata*, VI. Prol.
121 *Oracula Sibyllina*, XVII, 181.
122 A e l i u s A r i s t i d e s, *Orationes*, XXVI, 70.
123 *SCN*, I, 1957, pp. 113—130.
124 *CIL*, XVI, 90.
125 *CIL*, XVI, 107.
126 *CIL*, XVI, 108.
127 *CIL*, XVI, 110.
128 *CIL*, III, 1061 = *ILS*, 4006.
129 Cf. D e g r a s s i, *Fasti consolari*, p. 45.
130 *CIL*, III, 1416.
131 W. H ü t t l, *Antoninus Pius*, I, Praga, 1936, p. 278 sqq.; B. M i t r e a, în *SCIV*, V, 1954, p. 479 sqq.
132 *CIL*, VIII, 20424.
133 *CIL*, VIII, 12513 = *ILS*, 345.
134 *NK*, VII, 1908, p. 120.
135 *ActaMN*, II, 1965, pp. 269—293.
136 *SHA*, *AntPius*, 4, 10.
137 S t r a c k, III, 785—787.
138 *CIL*, III, 1458. Cf. S t e i n, p. 23 sq.
139 *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3896; *CIL*, III, 1576; *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 433 = *ILS*, 9487; „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 552 = *AnnÉp*, 1933, 249. Cf. S t e i n, pp. 24—26, care se referă și la *CIL*, III, 83, o dedicație lui Antoninus Pius din 152/3 (trib. pot. XVI), considerînd-o ca putînd fi autentică, dar copiată cu greșeli care au stîlcit numele guvernatorului Daciei, de către același Zamosius. În *ActaMN*, I, 1964, pp. 477—481, ea nu figurează totuși printre inscripțiile care ar putea fi „reabilitate", deși credem că numele lui M. Sedatius Severianus poate fi restituit cu destulă certitudine în această inscripție, care nu mai poate fi respinsă în totalitatea textului ei.
140 *CIL*, II, 2008 = *ILS*, 5423 și *AnnÉp*, 1936, 99.
141 *CIL*, III, 1562.
142 Vezi S t e i n, p. 25 sq.
143 *CIL*, III, 7972; cf. S t e i n, p. 26.
144 *CIL*, III, 1461, 7768; *AISC*, I/2, 1928—1932, pp. 54—57 = *ACMIT*, III, 1932—1938, p. 410, nr. 28, cu fig. 42 (de la p. 395) = *AnnÉp*, 1934, 11; cf. S t e i n, p. 27.
145 *CIL*, III, 1465, cf. S t e i n, p. 27.
146 *CIL*, V, 1227, 1877, 8860 = *ILS*, 1364; vezi și *CIL*, V, 1189 (din Aquileia).
147 *CIL*, XVI, 121.

[148] Cf. Stein, p. 29 sq. şi Pflaum, p. 410, nr. 167, pp. 980 şi 1065.
[149] Pflaum, p. 410.
[150] *CIL*, III, 836.
[151] Jung, p. 40; A. Premerstein, în *Wiener Eranos*, 1909, p. 265; Stein, pp. 18 şi 35; Daicoviciu, p. 98.
[152] *CIL*, XVI, 110.
[153] Dio Cassius, LXXI, 3, 5.
[154] *AnnÉp*, 1906, 112 = *JÖAI*, 1908, Bbl. 208.
[155] *CIL*, III, 13796 = *ILS*, 9180.
[156] *CRAI*, 1945, p. 144 şi urm. = *AnnÉp*, 1946, 163.
[157] *Syria*, XXX, 1953, pp. 247—278.
[158] *AnnÉp*, 1911, 108.
[159] *JRS*, LII, 1962, p. 92.
[160] Pflaum, pp. 375—379, nr. 157 bis.
[161] *CIL*, III, 753 = 7429 = *ILS*, 1465. Cf. pentru datare, *CIL*, III, 751—752.
[162] *CIL*, III, 1171.
[163] *CIL*, III, 1460.
[164] *CIL*, III, 1177.
[165] „Dacia", VII—VIII, 1937 — 1940, p. 343 sq., nr. 4.
[166] *ActaMN*, III, 1966, p. 452 sq., nr. 1.
[167] *CIL*, III, 943 (dată ca de la Aiud, dar originară poate tot de la Apulum).
[168] *CIL*, III, 7902 (= 1412) = *ILS*, 7955.
[169] *CIL*, III, 1007.
[170] *CIL*, XVI, 185.
[171] *MCA*, II, 1956, pp. 703—713.
[172] „Athenaeum", N.S. XXXVI, 1958, p. 31 sqq. (extras).
[173] *SHA*, *M. Aur.*, 22, 1.
[174] *Hieronymi Chronicon*, p. 205 (ed. R. Helm, *Eusebius Werke*, Berlin, 1956).
[175] *BpRég*, XV, 1950, p. 519.
[176] *CIL*, III, 889.
[177] *CIL*, III, 7625.
[178] *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
[179] *CIL*, VI, 1377 (= 31640) = *ILS*, 1098.
[180] Vezi „Dacia", VIII, 1964, p. 156 sq. şi *ActaMN*, III, 1966, p. 146.
[181] *NotSc*, 1890, 173 = *AnnÉp*, 1890, 156.
[182] *CIL*, V, 8659 = ILS, 1412; *NotSc*, 1923, p. 230 şi nota precedentă.
[183] *MCA*, II, 1956, p. 703 şi urm.
[184] *CIL*, III, 853.
[185] *AnnÉp*, 1956, 124.
[186] *CIL*, III, 1122.
[187] Dio Cassius, LXXI, 3, 1 (Petrus Patricius, *Exc. de leg.* 391, 6 ed. de Boor).

www.cimec.ro

188 *CIL*, VI, 1449 = ILS, 1107; cf. Stein, p. 86 sq. şi Pflaum, nr. 188, p. 511 sq.

189 Vezi *RE*, XIV, c. 927 şi *SCIV*, II/2, 1951, p. 180.

190 C. Patsch, *Banater Sarmaten (Beiträge*, II), în *Anzeiger der Wiener Akademie*, 62, 1925, pp. 202—205, idem, *Beiträge*, V/2, p. 170.

191 C. Daicoviciu, în „Transilvania", 74, nr. 1, 1943, pp. 70—74; idem, în *AISC*, IV, 1941—3, p. 294 sq.; idem *La Transylvanie dans l'ant.* p. 98.

192 Stein, p., 34.

193 *CIL*, II, 1188 = *ILS*, 1403.

194 D. Tudor, *Sextus Iulius Possessor in Dacia*, în *Volumul omagial C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, pp. 523—531.

195 C. Daicoviciu, în *Transilvania*, 73, nr. 12, 1942, p. 962 sqq.; idem, în *AISC* IV, 1941—3, p. 294; idem, *Nesciendi ars.....*, Sibiu, 1944; idem, *La Transylvanie dans l'ant.*, p. 130, n.1.

196 H. Nesselhauf, *Sex. Iulius Possessor*, în *Madrider Mitteilungen*, 5, 1964, pp. 180—184.

197 *CIL*, III, 1155.

198 Vezi mai sus p. 95.

199 C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Localizarea Daciei Malvensis*, comunicare la a III-a Sesiune ştiinţifică a muzeelor, din decembrie 1966, de la Bucureşti. Lucrarea urmează să apară în *ActaMN*, IV, 1967.

200 Deininger, p. 33. Dar astăzi data întemeierii adunării provinciale nu mai poate fi referită nicicum la anul 158, cum credea încă Deininger, p. 139, ci la 167—169.

201 O încercare de analiză atentă şi de grupare cronologică a evenimentelor din Dacia în primii ani ai războaielor marcomanice o datorăm tînărului istoric maghiar G. Barta *(Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167—172)*, în *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, 11, 1966, pp. 81—87), cu unele din concluziile căruia însă nu putem fi de acord. În primul rînd, ne surprinde că cercetătorul de la Debreţin, nesocotind concluziile mai noi la care au ajuns de pildă A. Stein, C. Daicoviciu şi M. Macrea se raliază părerii mai vechi a lui E. Ritterling (*RE*, XII, c. 1579, 1301 sqq.) şi W. Zwikker *(Studienzur Marcus-Säule*, Amsterdam, 1941, p. 92 sqq.), după care a treia reorganizare a Daciei ar fi avut loc în 166—167, o dată cu aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa, iar primul legat consular al celor trei Dacii ar fi fost Sex. Calpurnius Agricola *(CIL*, III, 7505), nu M. Claudius Fronto, în timpul căruia este mai întîi sigur atestată numirea de Dacia Apulensis (vezi M. Macrea, în „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 156 sqq.).

202 *CIL*, III, *Tabulae ceratae*, I, XII, XIII.

203 A. Gserni, *Az alsófehérvármegye monográfiája*, II, Aiud, 1902, p. 201.

204 *CIL*, III, 7969 = *ILS*, 371.

205 Christescu, II, p. 72 sqq.; M. Macrea, *AISC*, III, 1936—1940, p. 275; C. Daicoviciu, p. 102; M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 452; G. Barta, în *Acta Classica Univ. Debrecen*, 11, 1966, p. 86.

206 D. Tudor, *Răscoale şi atacuri „barbare" în Dacia romană*, Bucureşti, 1957, p. 34; idem în *IstRom*, I, p. 432.
207 *Sargetia*, I, 1937, p. 58.
208 *NK*, XIV, 1905, p. 70.
209 *AVSL*, XIV, 1877, pp. 313—314.
210 *SCN*, I, 1957, p. 475, nr. 6.
211 *SCIV*, VII, 1956, p. 165.
212 *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
213 *SHA*, *M. Aurelius*, 20, 6; Dio Cassius, LXXI, 3, 1—2.
214 Vezi mai sus nota 145. Cf. *SHA*, *M. Aurelius*, 22, 7.
215 *CIL*, III, 7505 = *ILS*, 2311.
216 *CIL*, VIII, 20994 = *ILS*, 1099.
217 Dio Cassius, LXXI, 11, 1.
218 Idem, LXXI, 11, 4.
219 Idem, LXXI, 12, 1—2.
220 Idem, LXXI, 12, 3.
221 Idem, LXXI, 12, 3.
222 Ptolemeu, *Geographia*, III, 5, 9 şi III, 8, 3.
223 *CIL*, III, 14214, 12 = *ILS*, 8501 şi *StCl*, VI, 1964, p. 192—199.
224 Pausanias, *Descrierea Greciei*, X, 34, 5.
225 *CIL* VI, 31856 = *ILS*, 1327.
226 *CIL*, VI, 1801 = *ILS*, 854.
227 *CIL*, III, 1153 şi 7771 = *ILS*, 4398.
228 *CIL*, III, 1413.
229 E. Petersen, A. Domaszewski, G. Calderini, *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*, München, 1897, p. 122 sqq.; A. Domaszewski, *Geschichte der röm. Kaiser*, II, Leipzig, 1909, p. 227 sq.
230 *AnnÉp*, 1905, 16 = *ILS*, 9171.
231 *JRS*, LI, 1961, p. 63—70 = *ActaMN*, I, 1965, pp. 163—177.
232 *CIL*, XVI, 110.
233 *CIL*, XVI, 185.
234 *MCA*, II, 1956, pp. 703—716.
235 „Athenaeum", N.S., XXXVI, 1958, p. 31 şi urm.
236 *SCIV*, 18, 1967, p. 119 sq.
237 Vezi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
238 *SHA*, *M. Aurelius*, 17, 3; Eutropius, VIII, 13, 1.
239 *CIL*, III, 12574 = *AnnÉp*, 1912, 304.
240 G. Daicoviciu, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, pp. 129—132 = *Ann Ép*, 1931, 122—124.
241 *CIL*, III, 7751 = *ILS*, 7139.
242 *SHA*., *Pertinax*, 2, 4.

[243] P f a u m, p. 453, nr. 179.
[244] S t e i n, p. 90, S. J. D e L a e t, *Portorium*, p. 406.
[245] D i o C a s s i u s, LXXI, 22, 1; *SHA*., *Pertinax*, 2, 4—10, 3, 2, 19, 5; H e r o d i a n, II, 9, 9.
[246] *SHA*, *Pertinax*, 2, 10—11.
[247] D i o C a s s i u s, LXXI, 19, 2.
[248] *Cosmographia Ravennati Geographi*, 177, 19.
[249] *SHA*, *M. Aurelius*, 24, 5 şi 27, 10; cf. H e r o d i a n, I, 5, 6.
[250] *AnnÉp*, 1920, 45.
[251] *CIL*, III, 1699 = 7854.
[252] D i o C a s s i u s, LXXII, 3, 1.
[253] I d e m, LXXII, 3, 3.
[254] *SHA*, *Commodus*, 13, 5.
[255] D i o C a s s i u s, LXXII, 8,1.
[256] S t e i n, p. 50 sq.
[257] Vezi *AISC*, I, 1928—1932, p. 134.
[258] *ErdMúz*, VI, 1871—1873, p. 42.
[259] *AVSL*, XI, 1870, pp. 52—63.
[260] *AEM*, I, 1877, p. 125, nr. 6.
[261] *SCIV*, VII, 1956, p. 167.
[262] *CIL*, III, 1092.
[263] *SHA*, *Didius Iulianus*, 5, 5; D i o C a s s i u s, LXXVIII, 17, 1.
[264] *CIL*, III, 1172.
[265] *CIL*, III, 865.
[266] *CIL*, III, 1298.
[267] *CIL*, III, 7918; *AISC*, I, 1928—1933, partea a II-a, p. 86, 4 şi 5 = *AnnÉp*, 1933, 15, 16.
[268] *CIL*, III, 7127 = *ILS*, 1421.
[269] *CIL*, III, 8042.
[270] *CIL*, III, 857.
[271] *SCN*, III, 1960, pp. 405—431.
[272] *KorrblVSL*, III, 1880, p. 65.
[273] D i o C a s s i u s, LXXV, 3, 1.
[274] *SCIV*, VII, 1956, p. 171.
[275] *CIL*, VI, 1450.
[276] *CIL*, III, 1374.
[277] *CIL*, III, 905.
[278] *CIL*, III, 7794.
[279] *AnnÉp*., 1946, 131.
[280] *CIL*, VIII, 5349 şi 7978 = *ILS*, 1147.
[281] *CIL*, III, 1193 = *ILS*, 2746.

www.cimec.ro

282 P f l a u m, p. 494 sq.
283 *AnnÉp*, 1909, 35.
284 „Dacia", N.S. VIII, 1964, p. 159 şi urm.
285 *CIL*, III, 1127.
286 *CIL*, III, 1308.
287 *CIL*, III, 14485 a = *ILS*, 9179.
288 *CIL*, III, 1393.
289 *CIL*, III, 876.
290 *CIL*, III, 1174 = *ILS*, 7255 a.
291 *S a r g e t i a*, II, 1941, p. 119 = *AnnÉp*, 1944, 74.
292 *CIL*, III, 14479 (= 7741).
293 *CIL*, III, 1377.
294 *CIL*, III, 7647 (=6250—6251).
295 *CIL*, III, 13801 (=14216, 16).
296 *CIL*, III, 1564.
297 *CIL*, III, 1006.
298 Personajul de la Apulum nu pare să facă parte din familia unui alt Gemellus, guvernator sau legat de legiune, amintit de două inscripţii de la Dura-Europos, vezi Barbieri, p. 159, nr. 749, cf. p. 525.
299 B a r b i e r i, p. 135, nr. 621, cf. şi p. 525.
300 S t e i n, pp. 61 şi 80; P f l a u m, nr. 254.
301 *CIL*, III, 1625.
302 *CIL*, III, 7901.
303 *AnnÉp*., 1913, 51 = *ILS*, 1915.
304 *Apulum*, III, 1947—1949, p. 200 şi urm.
305 *Atti* III..., p. 188.
306 *Apulum*, III, 1947—1949, pp. 200—208, vezi şi B a r b i e r i, p. 596 (nr. 270) şi 656.
307 B a r b i e r i, p. 66 sq. nr. 270; D e g r a s s i, *Fasti consolari*, p. 57.
308 *CIL*, III, 52 şi p. 968.
309 B a r b i e r i, p. 560 sq.
310 S t e i n, p. 79.
311 *CIL*, IX, 5439 = *ILS*, 1368.
312 P f l a u m, p. 601 sq., nr. 226.
313 *AnnÉp*, 1944, 100 = *OR*², p. 380, nr. 5.
314 *CIL*, III, 781, 8 şi urm. (= 12509) = *ILS*, 423 = *IGR*, I, 598.
315 P f l a u m, p. 687, nr. 253.
316 S. J. D e L a e t, *Portorium*, p. 218 cu n. 1.
317 *OR*², pp. 142, 146 sq.
318 În *Bulletin archéologique du Comité des travau historiques*, 1930, p. 230; cf. P f l a u m, în *loc. cit.*

[319] Stein, p. 79 sq.
[320] *CIL*, III, 7659.
[321] *CIL*, III, 7662.
[322] Vezi *SCIV*, VIII, 1957, pp. 215—245.
[323] *CIL*, III, 795.
[324] *CIL*, III, 796.
[325] *Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 326 şi *SCIV*, VIII, 1957, p. 222 şi urm.
[326] *Ibidem*.
[327] *CIL*, III, 1378.
[328] *CIL*, III, 1376.
[329] *SCIV*, VIII, 1957, p. 234 şi urm.
[330] *BSH*, XV, 1929, p. 78 şi urm.
[331] *AISC*, I, partea a II-a, 1928—1932, p. 60.
[332] *SCIV*, X, 1959, p. 311 şi urm.
[333] *AlmMRSG*, p. 42.
[334] Cu privire la discuţiile referitoare la data vizitei lui Caracalla în Dacia, în 213 sau 214, vezi *RE*, II, c. 2447; XII, c. 1320, *AÉrt*, XLI, 1927, p. 80 sq.; W. Reusch, *Der historische Wert der Caracallavita in den Scriptores Historiae Augustae*, Leipzig, 1931, p. 34, Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 80; *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 320; E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der röm. Kaiserzeit*, Uppsala-Leipzig, 1941, p. 124; Stein, p. 66; SCIV, VIII, 1957, p. 241 sq.; J. Fitz, *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel* 214, (Roma), 1961; *Historica*, (Praga), III, 1961, p. 36, IV, 1962, p. 50; *StCl*, VII, 1965, pp. 238—240; *Alba Regia*, 6—7, 165—66, pp. 202—205.
[335] *SHA*, *Caracalla*, 5, 4.
[336] Dio Cassius, LXXVII, 16, 7.
[337] Herodian, IV, 8, 1.
[338] Dio Cassius, LXXVIII, 27, 5.
[339] Idem, LXXVII, 20, 3.
[340] *SHA*, *Caracalla*, 10, 6 şi *Geta*, 6.
[341] Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, p. 80, cu n. 4.
[342] *Re*, II, c. 2448; cf. *SCIV*, VIII, 1957, p. 213.
[343] *CIL*, III, 14416.
[344] „Latomus", XIX, 1960, pp. 350—356.
[345] *CIL*, III, 1953; cf. şi 7958.
[346] *CIL*, III, 7645 = *AISC*, I, p. 107 şi urm.
[347] *CIL*, III, 1063.
[348] *CIL*, III, 1565.
[349] *CIL*, III, 1129.
[350] *CIL*, III, 7836.
[351] Barbieri, p. 87, nr. 357.

[352] *Dolg*Cluj, IV, 1913, p. 255; cf. *MCA*, VI, 1959, p. 877.
[353] *CIL*, III, 1178 = *ILS*, 1165. E singura inscripţie referitoare la acest consular cunoscută lui Stein, p. 67 sq., şi lui Dregrassi, *Fasti consolari*, p. 57.
[354] *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 45 = *RE*, VI, 232 şi Stein, p. 65.
[355] *CIL*, III, 7638.
[356] *OR*², p. 418 sq., nr. 281, vezi şi p. 141.
[357] Dio Cassius, LXXVIII, 13, 2.
[358] *CIL*, III, 1309.
[359] A. Stein, *Dazien nach dem Bruderkrieger im Hause des Severus*, Sibiu, 1942; idem, *Die Reichsbeamten von Danzien*, p. 63.
[360] *CIL*, III, 1464 = *ILS*, 1370.
[361] Herodian, IV, 6, 4.
[362] Pflaum, pp. 691—694, nr. 257.
[363] Dio Cassius, LXXIX, 3, 4—5, şi 7, 1—3.
[364] *SHA*, *Caracalla*, 2, 7—8; *Geta*, 6, 1—2; cf. *RE*, XII, c. 1317.
[365] *SHA*, *Caracalla*, 6, 7.
[366] Dio Cassius, LXXVIII, 13, 2.
[367] Stein, p. 67; idem, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 91 sq.
[368] Dio Cassius, LXXVIII, 13, 3.
[369] Idem, LXXVIII, 13, 4.
[370] Idem, LXXVIII, 27, 5.
[371] *AÉrt*, V—VI 1944—1945, p. 178 şi urm.
[372] Vezi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII (sub tipar).
[373] *CIL*, III, 7970.
[374] *SHA*, *Severus Alexander*, 58, 4—5.
[375] *RE*, II, 2533; A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Severus Alexander*, Paris, 1925, pp. 61 şi 98 sqq. (citat după *ActaMN*, III, 1966, p. 167, n. 54); Christescu, II, p. 87; *AISC*, IV, 1936—1940, p. 242 sq.; *Romanitas*, 6—7, 1965, pp. 321—330 (citat tot după *ActaMN*, III, 1966, p. 167, n. 54).
[376] *AÉrt*, s. III, vol. I, 1940, p. 231 sqq.; vezi însă *ActaMN*, III, 1966, p. 167 şi nota precedentă.
[377] *CIL*, III, 7722.
[378] C. Daicoviciu, *Zur inneren Geschichte Daziens*, în *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, III. Teil, redigiert von Walter Leitsch, Graz-Köln, 1966, pp. 9—14, şi *Severus Alexander şi provincia Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 153—171.
[379] *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69.
[380] *Dacia*, III—IV, 1927—1932, pp. 548—551, nr. 2—3 = *AnnÉp*, 1933, 247—248.
[381] *ActMuz.*, 1956, p. 123—128, nr. 2—4 (toate din vremea lui Severus Alexander) şi *CIL*, III, 825 (nedatată).
[382] *ILS*, 8841.
[383] *CIL*, VI, 31651 (=1428).

[384] *CIL*, III, 797.
[385] *CIL*, III, 798 = *ILS*, 2494.
[386] *AnnÉp*, 1912, 2.
[387] *AISC*, IV, 1941—3, p. 235 sqq.
[388] Vezi *AISC*, IV, 1941—3, p. 238 sq.
[389] În afara provinciei Dacia, cuvîntul *quaestura*, cu înțelesul de *pecunia ad signa deposita*, se mai întîlnește, cum precizează acum C. Daicoviciu (în *Acta MN*, III, 1966, p. 170, n. 64), o dată într-un papirus de la Dura-Europos (*AnnÉp*, 1933, 107), datînd de pe la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., sub forma *quaestura n(umerorum)*, în înțelesul tot de tezaur propriu al unităților auxiliare respective, iar a doua oară într-o inscripție din Moesia Inferior (*CIL*, III, 14429), închinată de *cohors I Cisipadensium* lui Maximin Tracul (235—238), deci imediat după moartea lui Severus Alexander, în expresia *d(e) pecunia quaesturae*, întru totul similară celei cunoscute din Dacia și avînd același înțeles, fiind doar mai explicită. Amintim însă că și în Dacia formula *ex quaestura sua* mai apare o dată într-o inscripție de la Micia, închinată lui Filip Arabul (*CIL*, III, 1379).
[390] *CIL*, III, 1396.
[391] *ActaMN*, III, 1966, p. 170.
[392] *AnnÉp*, 1903, 66 = *ACMIT*, 1930—1931, p. 35, nr. 1.
[393] *CIL*, III, 7970.
[394] *CIL*, III, 7955.

www.cimec.ro

CAPITOLUL III

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

ÎNTINDEREA ŞI HOTARELE PROVINCIEI DACIA

Noi ştim acum că provincia Dacia organizată de Traian cuprindea numai o parte din teritoriile cucerite cu prilejul războaielor dacice din fosta Dacie a lui Decebal. Reglementarea efectuată însă de Hadrian după evenimentele critice din anii 117—118 este mai durabilă, fixînd aproape definitiv întinderea şi hotarele celor două, apoi ale celor trei Dacii, care, chiar dacă din punct de vedere administrativ formau unităţi aparte, avînd conducere proprie, nu au încetat a fi considerate ca constituind o singură provincie. Această unitate se strînge şi mai mult şi devine întru totul efectivă după reorganizarea din vremea lui Marcus Aurelius, de cînd cele trei Dacii sînt unite într-o singură provincie de rang consular.

Dacă facem abstracţie de îngusta zonă de pămînt de la est de Olt, apărată de aşa-numitul *limes transalutanus*, a cărui primă organizare se pare că a început totuşi încă din vremea lui Hadrian, dar a cărui fortificare mai sistematică s-a întreprins se pare abia în vremea lui Septimiu Sever, limes care în vremea lui Filip Arabul, pe la 245, a fost părăsit, hotarul provinciei retrăgîndu-se definitiv pe Olt, putem considera că în mare hotarele Daciei romane au rămas neschimbate pînă la sfîrşitul stăpînirii romane.

O precizare mai de aproape a întinderii şi hotarelor Daciei romane scriitorii şi izvoarele antice de orice fel nu ne dau. Limitele Daciei descrise de geograful Ptolemeu, care a trăit pe la mijlocul secolului al II-lea, se referă la Dacia dinainte de cucerirea romană, nu la provincia din timpul său. Nici itinerariile nu fixează hotarele provinciei. O singură indicaţie avem de la doi scriitori din secolul al IV-lea, Eutropius şi Rufius Festus, care în termeni aproape identici, dovadă că ei preiau ştirea de la un izvor comun mai vechi, ne spun că de jur-împrejur *(in circuitu)* Dacia măsura un milion de paşi, *decies centena millia passuum*[1]. Aceasta înseamnă o mie de mile romane sau, transformate, vreo 1479 km. Această întindere se referă fără îndoială la Dacia de după începutul domniei lui Hadrian, adică la Dacia romană, cum este ea în general cunoscută, şi care în mare cuprinde Banatul, Oltenia şi Transilvania propriu-zisă, fără regiunile periferice, cuprinsă între Munţii Apuseni, rîul Someş, lanţul munţilor vulcanici, paralel cu Carpaţii Răsăriteni, şi Carpaţii Sudici de la pasul Oituz, pînă la pasul Turnu Roşu. Dacia astfel delimitată cuprindea în mare un teritoriu de aproximativ 125 400 km². Pe acest teritoriu stăpînirea romană a lăsat urme durabile, care se văd sau sînt scoase la iveală la tot pasul pînă astăzi. Folosite de la începutul

www.cimec.ro

evului mediu ca materiale de construcție, ruinele și monumentele romane au atras dintotdeauna, dar mai ales din vremea răspîndirii curentului Renașterii, adică de prin secolul al XV-lea, atenția cărturarilor vremii și a călătorilor străini. Întinderea urmelor romane delimitează și întinderea provinciei. Mai de aproape și mai precis pot fi determinate însă hotarele Daciei romane, urmărind situarea pe teren a castrelor, care încing de jur-împrejur teritoriul provinciei. O mică aproximație rezultă numai din faptul că linia efectivă de graniță, adică cea controlată, se întindea la o oarecare distanță, variabilă după formele de teren, în fața liniei de castre.

Spre sud, în Oltenia și Banatul de azi, Dunărea despărțea Dacia de Moesia Inferior și Moesia Superior. În Banat, spre vest, urmele romane se întind în număr mai mare numai pînă la drumul pe care a înaintat Traian în primul război dacic și care pornea din fața orașului Lederata, de la Palanca de astăzi, pe la vest de munții Semenicului, trecînd prin localitățile Arcidava, Centum Putei, Berzobis și Azizis, spre a ajunge la Tibiscum (Jupa, lîngă Caransebeș). Dincolo de această linie urmele romane sînt sporadice și nesigure. Probabil că partea de vest a Banatului, pînă la Tisa, care în antichitate și în tot evul mediu, pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea, cînd s-au făcut lucrări de canalizare și asanare, fiind un ținut mlăștinos și de aceea puțin locuit, nu a fost colonizată de romani. Ei s-au mulțumit doar să supravegheze acest teritoriu slab populat prin trupele de pe linia Lederata — Tibiscum și prin micile garnizoane staționate de-a lungul Mureșului, de la Micia (Vețel, la vest de Deva), pînă în fața Seghedinului, la confluența Mureșului cu Tisa, de-a lungul drumului care, prin țara iazigilor, venea din Pannonia.

De la Micia, care prin puternicul său castru închidea principala poartă de intrare în Dacia dinspre vest, hotarul provinciei trecea peste culmile Munților Apuseni, coborînd pe cealaltă parte la Gilău și mai spre vest la castrul roman de la Bologa, în valea Crișului Repede. Descoperirile de pînă acum nu ne permit însă să precizăm mai de aproape linia de hotar a provinciei, care includea în orice caz întreaga regiune auriferă pînă la Brad, Abrud și Roșia Montană. Ținutul acesta era păzit de detașamente ale legiunii XIII Gemina de la Apulum, și de o unitate de mauri staționată probabil la Ampelum. Paza granitei în acest ținut muntos era făcută probabil de detașamente și patrule mici mobile. Munții Bihorului și ai Vlădesei alcătuiau nu numai cumpăna apelor, ci și un perete natural, care apăra dinspre vest regiunea auriferă.

De la Bologa, culmea prelungă a munților Meseșului constituie hotarul natural al provinciei înspre vest, pînă la Porolissum (Moigrad, j. Sălaj), linie ușor de supravegheat prin posturi de observație și de pază instalate chiar pe culme. Continuînd în direcția nord-est, granița provinciei atingea Someșul la Tihău, aproape de confluența văii Almașului, acolo unde Someșul face un

cot mare, între Jibou și Surduc. De aci ea urma, spre est, cursul rîului Someș, pînă la castrul de la Ilișua (j. Bistrița-Năsăud). Castrele romane de la Cășei și Ilișua sînt însă instalate pe malul nordic al rîului, sprijinindu-se pe acesta, astfel că granița propriu-zisă a provinciei, păzită de trupele din aceste castre, se afla ceva mai spre nord, cum dovedesc și urmele romane de la Negrilești (j. Bistrița-Năsăud)[2], aflătoare la vreo 5 km nord de castrul de la Ilișua.

Undeva la est de Ilișua, granița provinciei părăsea valea Someșului, continuînd spre sud-est, pe la poalele munților vulcanici Căliman, Gurghiu, Harghita și Baraolt. Linia de graniță în această parte a Daciei este marcată de un șir de castre, situate în văile rîurilor care coboară din munți sau în ținuturile de dealuri dintre rîurile mai mari, începînd de la Orheiul Bistriței, pe valea Budacului, afluent, împreună cu Șieul, al Someșului, pînă la Păuleni, în valea Homorodului Mare, și mai departe pînă la Olteni, pe Olt, la nord de Sf. Gheorghe. De aci, hotarul provinciei se îndreaptă spre nord-est, pe la poalele munților Bodocului, incluzînd întreaga depresiune Trei Scaune, pînă la *Angustia* (Bretcu, j. Covasna), în fața pasului Oituz. Mai departe, spre sud, hotarul provinciei se întinde pînă la poalele lanțului Carpaților, incluzînd și toată Țara Bîrsei, cu castrul de la Rîșnov, pînă în fața pasului Bran, prin care se făcea legătura cu fortificațiile de pe limesul transalutan, care, în perioada de timp cînd era în funcțiune, constituia și granița de est a Daciei la sud de Carpați, de la Rucăr (j. Argeș), pînă la Flămînda, pe Dunăre, la est de vărsarea Oltului. Cînd acest limes nu exista sau nu era în funcțiune, hotarul Daciei continua de-a lungul Oltului, de la pasul Turnu Roșu și apoi mai departe, pînă la vărsarea lui în Dunăre, la Islaz. E de menționat însă că în Transilvania, pînă la *Caput Stenarum* — Boița, în fața pasului Turnu Roșu, castrele romane sînt situate toate pe malul drept, de nord, al rîului, lipsind aproape cu desăvîrșire urmele romane de orice fel în teritoriul dintre Olt și poalele Carpaților, în timp ce la sud de pasul Turnu Roșu castrele și așezările romane se găsesc cînd pe o parte, cînd pe alta a rîului, ceea ce înseamnă că de fapt granița provinciei nu o forma chiar rîul, ea găsindu-se totdeauna la oarecare depărtare mai spre est. În spațiul dintre Olt și limesul transalutan urmele romane sînt puține, lipsind cu totul așezările mai mari, de oarecare importanță. Așezări civile mai însemnate se găsesc numai pe linia Oltului, alternînd cu castrele. De aceea, limesul transalutan se pare că întotdeauna a fost conceput numai ca o apărare mai înaintată a hotarului de pe Olt, pe care îl dubla.

Rezultă, după această stabilire mai îndeaproape a hotarelor provinciei Dacia, că au rămas în afara stăpînirii romane întinse și importante teritorii ale Daciei preromane, locuite de triburile dacice singure sau amestecate cu alte neamuri. Față de Dacia preromană, descrisă și delimitată de Ptolemeu

în interiorul arcului carpatic, au rămas în afara provinciei Dacia întreagă Crișana cu ținuturile de la vest de Munții Apuseni și de munții Meseșului, țara Oașului, Maramureșul de astăzi și toate ținuturile situate la nord de Someș, cu țara Năsăudului și ținutul Bistriței, apoi cele de dincolo de munții vulcanici, cu ținuturile Topliței și Gheorghenilor, de pe cursul superior al Mureșului, și cel al Miercurei Ciucului, din bazinul superior al Oltului, iar la est și sud de Carpați, întreagă Moldova și Muntenia, pînă la limesul transalutan sau pînă la Olt, cu excepția cîtorva capete de pod menținute de romani pe malul stîng al Dunării.

În limitele geografice ale provinciei Dacia stabilite mai sus, viața romană s-a desfășurat cu intensitate. O știrbire a unor teritorii din estul Daciei s-a putut produce numai după jumătatea secolului al III-lea, în ultimele două decenii ale stăpînirii romane, cînd în Dacia, începînd cu domnia lui Gallienus, situația devine haotică în cea mai mare parte a provinciei, însă stăpînirea romană menținîndu-se pînă la 271, la începutul domniei lui Aurelian.

Privită în ansamblu, provincia Dacia se înfățișează ca un bastion înaintat al imperiului, un adevărat *propugnaculum imperii* înfipt în mijlocul lumii barbare de la nordul Dunării. Prin poziția sa geografică, ea era menită să spargă unitatea lumii barbare dinafara Imperiului roman, iar prin înfățișarea sa geografică ea răspundea în bună măsură acestui scop. Sprijinită pe marea arteră de comunicație a Dunării, care alcătuia totodată o linie de fortificare a imperiului ușor de apărat, Dacia, mai ales cea intracarpatică, avea și avantajul de a se înfățișa ca o admirabilă fortăreață naturală, după cum au observat și autorii antici. Jordanes descrie într-adevăr Dacia ca o fortăreață apărată de munți înalți care o încing ca o cunună: *Dacia est ad coronae speciem arduis Alpibus emunita*[3]. Străbătută în toate direcțiile de rîuri numeroase, avînd un relief variat, cu munți, cu cîmpii mănoase, cu păduri întinse, bogată în aur și în alte minereuri, Dacia era menită să fie nu numai un puternic lagăr militar, ci și o provincie prosperă din punct de vedere economic și cultural. Dunărea asigura legătura cu restul imperiului și cu provinciile vecine din est și din vest.

Dintre populațiile care locuiesc în vecinătatea Daciei, o însemnătate mai mare au, datorită legăturilor mai directe, bune sau rele, cu provincia și cu imperiul, în vest iazigii din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, mai la nord dacii liberi, cărora li se alătură, de pe la mijlocul secolului al II-lea, seminții germanice ale vandalilor, mai departe cvazii și marcomanii, mai tîrziu gepizii; în est, dacii liberi, în secolul al III-lea, cunoscuți îndeosebi sub numele de carpi, rămășițele bastarnilor și mai ales roxolanii sarmați, la care se adaugă, în secolul al III-lea, și goții de neam germanic, coborîți între timp pînă la țărmul de nord al Mării Negre.

Îndată după cucerire, încă de pe timpul împăratului Traian, s-a procedat în Dacia la organizarea administrativă a teritoriului provinciei, operă care a fost apoi continuată, după regulile obișnuite în Imperiul roman, de către împărații următori.

Potrivit dreptului roman, întreg teritoriul cucerit de romani în Dacia a trecut în proprietatea imperiului, alcătuind pământul public, *ager publicus*, de care putea dispune după nevoi împăratul. În vederea distribuirii pământului coloniștilor, trupelor și celorlalte categorii de locuitori, a punerii în exploatare a bogățiilor provinciei și a stabilirii impozitelor, pe care, potrivit legii de organizare, provincia trebuia să le verse anual fiscului imperial, teritoriul cucerit a fost măsurat de către topografi, *agrimensores*. Mari lucrări de topografie și măsurători au fost efectuate încă în timpul războaielor de cucerire, în vederea ridicării fortificațiilor și apărării liniilor de comunicație, sub conducerea însemnatului *gromaticus* (topograf) roman Balbus, care a însoțit probabil pe împăratul Traian în Dacia, după cum însuși declară într-un fragment din opera sa scrisă după întoarcerea la Roma și din care ni s-au păstrat numai cîteva părți din prefață[4]. Lucrările de cadastrare vor fi fost fără îndoială continuate de topografii militari și civili în anii următori, pînă la completarea registrelor funciare pentru întreaga Dacie. De asemenea, la un scriitor din timpul lui Dioclețian, Lactanțiu, ni s-a păstrat știrea că dacii învinși de către Traian au fost supuși la cens[5], adică la plata impozitelor, ceea ce presupune efectuarea, îndată după terminarea războaielor de cucerire, a unui recensămînt general al bunurilor și al persoanelor din Dacia.

Din știrile pe care le avem despre proprietatea funciară în Dacia, interpretate în lumina informațiilor mai generale care ni se păstrează de la scriitorii antici, s-a putut deduce că de la început o bună parte a pămîntului provinciei a fost împărțit veteranilor și altor coloniști aduși din diferite părți ale imperiului.

Cea mai veche și cea mai însemnată împărțire din *ager publicus* în Dacia a fostă făcută cu prilejul întemeierii coloniei Ulpia Traiana. Înainte de fundarea propriu-zisă a coloniei, teritoriul atribuit noului oraș a fost măsurat și împărțit în parcele de către *agrimensores*. Operația se numea *centuriatio*, pentru că pornind de la întretăierea a două linii principale *(cardo maximus* și *decumanus maximus)*, teritoriul era împărțit în loturi dreptunghiulare de cîte 100 de iugăre duble, adică de cîte 200 de iugăre fiecare. Pămîntul astfel măsurat era împărțit veteranilor în loturi prin tragere la sorți *(sortes)*. Tradițional se vorbește la scriitorii antici de centurii de cîte 200 de iugăre pentru 100 de coloniști, adică de loturi de-abia două iugăre *(bina jugera)*, dar în realitate, la sfîrșitul republicii și la începutul imperiului parcelele împărțite coloniștilor veterani erau mult mai mari. Textele literare amintesc

www.cimec.ro

de loturi de cîte 100 de iugăre și chiar mai mult. După constatările cercetătorilor moderni, în medie, mărimea unei parcele acordate veteranilor era de 1 km², ceea ce corespunde la 400 de *jugera*[6]. Mărimea parcelelor atribuite este astfel corespunzătoare proprietății agrare a decurionilor, membri ai consiliilor orășenești, ceea ce și explică de fapt frecventa documentare a veteranilor ca membri ai ordinului decurionilor. De altfel, se știe că în epoca imperială mărimea parcelelor atribuite veteranilor depindea în primul rînd de gradul fiecăruia *(secundum gradum militiae)*. Subofițerii primeau cîte un lot dublu față de al soldatului de rînd, iar centurionii, unul dublu față de al subofițerilor. Mărimea parcelelor mai era în funcție de calitatea pămîntului și de numărul coloniștilor, în raport cu mărimea totală a pămîntului atribuit, care constituia teritoriul *(territorium)* coloniei. Acesta putea cuprinde și pămînturi neîmpărțite veteranilor, rămase în afara limitelor terenului parcelat *(loca relicta et extra clusi)*. În această parte nesupusă centuriației, care se întindea poate spre nord pînă la Mureș, incluzînd și teritoriile castrelor de la Apulum și Micia, s-au întemeiat cu timpul așezări mai mici, sate și canabe, care par să aibă oarecare legături cu metropola provinciei. Nu avem nici un indiciu că în teritoriul Ulpiei Traiane o parte cît de mică a pămîntului cultivabil ar fi fost lăsată autohtonilor daci. E mult mai verosimil să presupunem că întreg teritoriul atribuit coloniei Ulpia Traiana fusese în prealabil trecut în întregime în proprietatea imperiului ca *ager publicus*.

Nu cunoaștem numărul coloniștilor care au participat la întemeierea Ulpiei Traiane, dar după cifrele cunoscute din alte părți și după mărimea pomeriului, adică a teritoriului încins de ziduri, el nu pare să fi fost prea mare, ci abia de cîteva mii de oameni. Coloniștii așezați aici erau veterani probabil din toate legiunile care au participat la războaiele dacice. Prin atribuirea sa coloniștilor, *adsignatio (coloniaria* sau *publica)*, pămîntul a trecut din proprietatea imperiului în proprietatea privată cu drept deplin al celor colonizați, devenind ceea ce se numea *ager privatus optimo iure*. Ei sînt scutiți de impozitul funciar, colonia Ulpia Traiana avînd și dreptul italic, *ius Italicum*[7], care o punea pe aceeași treaptă cu orașele din Italia.

Dar Ulpia Traiana este singurul oraș întemeiat de Traian în Dacia. După Traian, de regulă, nu se mai acordă soldaților din legiuni pămînt, *missio agraria*, la ieșirea din armată și nu se mai întemeiază colonii. Încă din cursul secolului I, *missio agraria* își pierde treptat însemnătatea, fiind tot mai rar aplicată, iar începînd cu Hadrian, în mod obișnuit veteranilor în loc de pămînt li se acordă sume de bani, *missio nummaria*, care pentru veteranii din legiuni se ridică la 2 000 de denari, sumă nu prea importantă, cu care totuși cei ieșiți din serviciul activ trebuiau să se aranjeze pentru restul vieții[8].

În timpul lui Traian, ca și al împăraților următori, altor grupuri de cetățeni romani și de veterani li s-a împărțit pămînt din *ager publicus* prin atribuire individuală *(adsignatio viritim)* în diferite alte părți ale provinciei.

www.cimec.ro

Aceştia, juridic, primeau numai dreptul de folosinţă *(possessio)* a pămîntului, nu de proprietate deplină. De aceea, pentru pămîntul care în terminologia juridică romană se numea *ager viritanus*, ei trebuiau să plătească un impozit funciar *(tributum)* fiscului imperial. Alte pămînturi au fost vîndute individual grupurilor de cetăţeni romani sau de peregrini veniţi în Dacia din toate părţile. Statul îşi păstra şi asupra acestor pămînturi, numite *agri quaestorii* (pămînturi vîndute de cvestori), dreptul de proprietate, dar în realitate ele nu mai erau supuse asignării, putînd fi transmise urmaşilor, dar nu vîndute. Bine-înţeles că şi cei care cumpărau pămînt din *ager publicus* erau supuşi la plata impozitului funciar.

Împărţirea, vînzarea sau arendarea de pămînt din *ager publicus* a continuat şi după Traian, pe timpul împăraţilor următori, în măsura în care mai exista pămînt disponibil. Ca urmare, în diferite localităţi ale provinciei s-au format numeroase comunităţi de cetăţeni romani *(conventus civium Romanorum)*, în jurul cărora s-au strîns şi alţi colonişti de condiţie peregrină. Ele s-au alcătuit mai ales pe drumurile şi căile mai mari de comunicaţie, unde au găsit condiţii mai favorabile de existenţă. Unele dintre aceste mici comunităţi au luat cu timpul o mai mare dezvoltare, devenind oraşe. Dar pe măsură ce s-au format aceste oraşe, ele îşi delimitează şi teritoriile aparţinătoare, asupra cărora îşi întind autoritatea magistraţii orăşeneşti, care se îngrijesc totodată de strîngerea impozitelor. Se alcătuiesc astfel alte *teritorii urbane*, în afară de cel iniţial al Ulpiei Traiane, precis delimitate, înglobînd nu numai pămîntul nedistribuit, aparţinînd oraşului, ci şi satele, şi orice fel de alte comunităţi omeneşti existente la întemeierea oraşului sau alcătuite după aceea. Locuitorii autohtoni din teritoriile urbane rămîn mai departe peregrini şi sînt recrutaţi ca soldaţi în trupele auxiliare. Întinderea teritoriilor urbane nu ne este cunoscută, ea ar putea fi totuşi, măcar cu aproximaţie stabilită, pe baza răspîndirii inscripţiilor aparţinînd magistraţilor municipali şi a miliarilor. Tot astfel, legiunile aveau un *territorium* propriu, folosit pentru păşunatul vitelor *(prata)*, pentru procurarea lemnelor de construcţii şi de foc şi pentru alte necesităţi. Deşi neatestat epigrafic sau altfel, un asemenea teritoriu trebuie să fi avut de la început legiunea XIII Gemina de la Apulum. Pe acest teritoriu, în imediata vecinătate a castrului, se formează comunităţi omeneşti, care la început depind de castru, dar mai tîrziu se detaşează, devenind oraşe independente. Se pare că teritoriul legiunii XIII Gemina se întindea pînă la Germisara (Geoagiu), unde ea execută lucrări de amenajare a izvoarelor, după cum ar arăta cărămizile cu ştampilă descoperite în zidurile unor construcţii de aci. De un asemenea teritoriu va fi dispus şi legiunea V Macedonica după aşezarea ei la Potaissa. Probabil că teritorii mai mici vor fi fost afectate şi trupelor auxiliare. Populaţia autohtonă de pe cuprinsul teritoriilor militare era obligată să presteze anumite servicii,

www.cimec.ro

prestații și corvoade pentru trupele din castre, fapt care explică prezența, în unele din ele, a ceramicii dacice.

O altă subdiviziune teritorială în cuprinsul provinciei este cea de *regio*, termen cunoscut din scrierile agrimensorilor romani[9], dar prin care în Dacia credem că trebuie să înțelegem un teritoriu (noțiunile sînt sinonime) aflat sub jurisdicție și control militar. Existența unei asemenea regiuni militare e menționată de două inscripții de la Cășei, pe Someș, amîndouă din vremea lui Gordian III, în care se arată că ea era pusă sub jurisdicția unui beneficiar (subofițer) al consularului Daciei: *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*[10]. Regiunea se numește așa după numele rîului Samus (Someș) și probabil după acela al unui trib al dacilor de pe Someș, din rîndurile căruia beneficiarul consular făcea probabil recrutări de soldați. Presupunem că tot ca *regiones* erau organizate și alte ținuturi de la granițele Daciei, ca de pildă cel de la Cumidava (Rîșnov), unde este menționată în vremea lui Severus Alexander o trupă formată din dacii *Cumidavenses* și staționată chiar în castrul de la Rîșnov, în țara Bîrsei[11]. Mai nou, C. Daicoviciu emite ipoteza că și *R[esc]ul(um) vicus An[artorum]*[12], considerat ca numele unei singure localități, pe care o situează la Bologa[13], ar fi tot centrul unei asemenea „*regio Anartorum*", neatestată însă ca atare[14].

O parte însemnată a teritoriului provinciei a fost de la început, din vremea împăratului Traian, trecută în patrimoniul împăratului *(patrimonium Caesaris)*, alcătuind un fel de domeniu imperial, dar nu ca proprietate privată și personală a împăratului. Acesta le putea exploata direct prin procuratori ai săi sau le putea arenda, realizînd beneficii care alimentau fiscul imperial *(fiscus)*. Din categoria domeniilor imperiale din Dacia făcea parte în primul rînd regiunea auriferă din Munții Apuseni, care constituie probabil un teritoriu administrativ cu organizare proprie. El cuprindea întreagă regiunea minelor de aur, cu centrul minier de exploatare cel mai important la Alburnus Maior (Roșia Montană). Administrația exploatărilor aurifere avea în frunte un *procurator aurariarum*, împuternicit al împăratului, cu sediul la Ampelum (Zlatna). El era ajutat de un numeros personal funcționăresc, alcătuit din sclavi și liberți imperiali, *liberti et familia*, cum se numesc într-o inscripție pe care ei, împreună cu arendașii minelor, *leguli aurariarum*, o închină Anniei Lucilla, soția lui Lucius Verus (161—167)[15]. Exploatarea minelor de aur din Dacia aducea mari beneficii vistieriei imperiale *(fiscus)*, care putea astfel să ridice clădirile necesare administrației, după cum dovedește o inscripție cu numele unui împărat (Marcus Aurelius sau Commodus poate), din care rezultă că respectiva clădire a fost ridicată de către împărat prin grija procuratorului său, pe cheltuiala vistieriei împăratului *(sumptu fisci sui)*[16]. Împăratul dispunea nu numai de veniturile enorme realizate din exploatarea minelor de aur, ci și de cantitățile de metal prețios care se obțineau și care erau trimise la Roma, alimentînd probabil monetăriile imperi-

ale și servind pentru nevoile casei imperiale *(ratio privata)*. În această privință, împărații romani erau moștenitorii și continuatorii direcți ai regilor daci, care dețineau de asemenea, după cît se pare, monopolul exploatării aurului. Ca domeniu imperial, supravegherea ținutului aurifer era încredințată unor detașamente din legiunea XIII Gemina și unei trupe de mauri.

Tot în patrimoniul imperial intrau și minele de fier, apoi pășunile și salinele din Dacia. Acestea toate erau exploatate prin arendare, chiar și în secolul al III-lea, cînd în alte părți, mai ales minele de fier, erau exploatate în regie proprie, prin procuratori imperiali. Arendașii, numiți *conductores (ferrariarum, pascui et salinarum)*, erau oameni bogați și întreprinzători, care se serveau de sclavi și liberți proprii în conducerea și supravegherea exploatării acestor bogății care le aduceau desigur mari venituri. E foarte probabil, cu toate că ne lipsește pînă acum atestarea epigrafică, în acest sens, că și principalele cariere de piatră din Dacia, din care se scotea piatra pentru construcțiile guvernatoriale, ale conducerii provinciei, se aflau în patrimoniul împăratului. Toate aceste domenii imperiale exploatate prin arendare aduceau de asemenea importante venituri fiscului imperial.

În sfîrșit, o bună parte din pămîntul Daciei a trebuit să fie lăsat în folosința vechilor lui proprietari, a populației autohtone. Din păcate însă, știrile despre pămînturile și proprietatea funciară a autohtonilor daci sînt aproape inexistente. Descoperirile arheologice mai ales ne îndeamnă să credem că autohtonii au fost cu totul deposedați și îndepărtați din teritoriul atribuit coloniei Ulpia Traiana. În schimb, prezența autohtonilor e documentată în celelalte teritorii ale provinciei. Fără îndoială că o dată cu cucerirea Daciei de către romani s-a produs o deplasare a vechii populații din ținuturile mai mănoase, împărțite coloniștilor de toate felurile, spre regiunile mai puțin fertile sau mai depărtate de centrele urbane, deci mai puțin vizate de interesul coloniștilor. Teritorii mai întinse au rămas în folosința autohtonilor mai ales în partea de est a Daciei, unde orașele lipsesc cu desăvîrșire și unde în schimb populația autohtonă este mai bine documentată arheologic și uneori epigrafic, mai ales în ținuturile de graniță *regiones*. Pămînturile lăsate în folosința autohtonilor alcătuiesc ceea ce se numește *ager stipendiarius*, adică pămîntul pentru folosirea căruia autohtonii plăteau nu numai impozite grele, ci erau obligați la tot felul de prestații și corvezi față de trupele din castrele cele mai apropiate, față de administrația provinciei, serviciile publice, ca cel al poștei imperiale *(cursus)*, față de arendașii minelor și ale celorlalte bogății exploatate etc.

Alături de autohtoni, în ținuturile rurale s-au așezat cu timpul și numeroși coloniști, care întemeiază noi sate. În ținuturile mai întinse în care lipsesc orașele și care nu intră în alcătuirea teritoriilor urbane se ajunge cu timpul la organizarea unor *teritorii rurale*, care își au centrul în cîte o așe-

www.cimec.ro

zare rurală mai dezvoltată. Un asemenea teritoriu rural este documentat în Dacia Malvensis, cu centrul la *Sucidava* (Celei), aproape de vărsarea Oltului în Dunăre. Dintr-o inscripție de pe un templu închinat zeiței Nemesis[17], pentru sănătatea a doi împărați nenumiți, dar probabil din secolul al III-lea, aflăm că acest *territorium Sucidavense* avea un consiliu de conducere asemănător cu cel al orașelor, alcătuit din *curiales*, aleși de delegații satelor probabil. Credem că asemenea teritorii rurale trebuie să fi existat și în alte părți ale Daciei, mai ales în estul Transilvaniei.

În Dacia romană vechile comunități tribale sau teritoriale *(civitates)*, cunoscute înainte de cucerirea romană nu mai sînt menționate în nici un fel în perioada existenței provinciei. Ele au fost probabil, spre deosebire de alte provincii, desființate, ca urmare a resentimentului și neîncrederii față de daci, datorită îndelungatei lor rezistențe. Mai tîrziu, cînd, începînd chiar cu Hadrian, adversitatea față de autohtoni se atenuează, încercîndu-se o reconciliere, întemeierea lor din nou nu mai era posibilă și nici nu intra în programul politicii imperiului față de provincie, care urmărea mai degrabă o uniformizare în organizarea provinciilor.

AȘEZĂRILE ÎN DACIA ROMANĂ

Pe întreg teritoriul provinciei s-au întemeiat în epoca stăpînirii romane nenumărate așezări care, după dezvoltarea pe care au avut-o și după organizarea primită, se împart în mai multe categorii, dintre care în primul rînd se impun atenției noastre orașele, cu statut juridic recunoscut, apoi satele, de mai multe feluri, așezările din jurul castrelor cunoscute sub numele de *canabae*, la care se adaugă și alte așezări ca stațiunile balneare, stațiunile de-a lungul drumurilor, stațiunile militare de pază și control la granițele provinciei, cătunele fără organizare de tip roman și altele. Numărul tuturor acestor așezări mari sau mici, cercetate sau numai recunoscute prin urmele identificate pe teren, este mai mare decît în oricare epocă anterioară sau imediat următoare. Ele fac dovada celei mai intense activități economice desfășurată de o populație numeroasă, aflată la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială și culturală.

Dintre toate categoriile de așezări din Dacia romană, orașele joacă rolul cel mai important în viața provinciei, nu atît prin numărul lor, cît mai ales prin amploarea și strălucirea vieții orășenești, ca și prin funcțiile importante și variate pe care le îndeplinesc, ca centre administrative, economice, sociale și ca focare de cultură. Orașele, prin stadiul lor mai evoluat de viață ca și prin înfățișarea și structura lor, ilustrează cel mai bine nivelul dezvoltării societății romane în Dacia. Ele sînt principalii stîlpi pe care se sprijină, în afară de armata, administrația imperială și în general stăpînirea romană

www.cimec.ro

în Dacia. Cucerirea Daciei de către romani are loc în perioada de cel mai mare avînt al procesului de urbanizare a imperiului, deci favorabilă întemeierii de oraşe. Urbanizarea în imperiu a atins culmea tocmai în secolul al II-lea, pe timpul Antoninilor. Împăraţii Antonini ca şi Septimiu Sever, au susţinut urbanizarea în tot imperiul şi au promovat viaţa orăşenească în provincii din interese de ordin politic, ei urmărind ca prin formarea unei pături orăşeneşti cît mai numeroase, atrasă în orbita sistemului administrativ şi de viaţa romană, legată prin interese comune multiple de statul roman, să lărgească baza socială pe care să se sprijine conducerea imperiului. Oraşele ajung astfel să alcătuiască osatura economică, socială şi politică, pe care se sprijină, ca pe o adevărată cheie de boltă, întreg sistemul administrativ, economic, social şi politic al Imperiului roman.

Cel dintîi oraş întemeiat în Dacia a fost, după cum am arătat, *Ulpia Traiana*. Locul pe care se întemeiază *colonia Dacica* poate să fi fost ales chiar de împăratul Traian, care va fi urmat în această privinţă, ca şi în multe altele, o mai veche tradiţie romană, potrivit căreia oraşe noi se ridică chiar pe locul unde s-a cîştigat o bătălie sau unde comandantul armatei şi-a avut cartierul general în timpul luptelor. Chiar acolo se ridica apoi de obicei altarul principal al oraşului, care în cazul Ulpiei Traiane ar putea fi tocmai altarul împăratului *(ara Augusti)* şi al Romei din curtea mare a palatului Augustalilor. Cert este că pe acest loc nu existase înainte nici o altă aşezare omenească mai importantă. Cercetările arheologice nu au scos la iveală în vatra propriu-zisă a noului oraş nici un fel de urme mai vechi de civilizaţie. E posibil totuşi, cum a presupus acad. C. Daicoviciu, ca după primul război dacic să fi staţionat aci oastea romană despre care Dio Cassius spune că, potrivit prevederilor tratatului încheiat cu Decebal, a fost lăsată la Sarmizegetusa[18], care nu ar fi însă cetatea de scaun a regelui dac, de la Grădiştea Muncelului, ci viitoarea metropolă a provinciei romane[19]. Din trupele lăsate atunci în Dacia, sub comanda lui Longinus, au putut face parte şi detaşamente mai numeroase din legiunea IV Flaviafelix care, judecînd după cărămizile cu ştampilă descoperite[20], pare să fi construit, poate încă din cursul primului război dacic sau îndată după terminarea lui, marele castru de pămînt de la Berzovia (j. Caraş-Severin), măsurînd 490 ×410 m, pe care însă l-a părăsit probabil curînd, el nemaifiind reconstruit în piatră, pe locul lui luînd fiinţă o aşezare civilă. După terminarea războaielor dacice, legiunea IV Flavia felix a rămas în Dacia, prezenţa ei fiind cunoscută din inscripţii descoperite la Grădiştea Muncelului, unde detaşamentul a fost încredinţat cu supravegherea ruinelor fostei cetăţi de scaun a regilor daci, şi în mai multe localităţi din jurul Ulpiei Traiane, pînă la Micia[21], şi chiar în metropola provinciei Dacia[22]. E posibil deci ca această legiune, aflîndu-se cu unităţile ei în apropiere, să fi asistat la întemeierea Ulpiei Traiane şi mai ales să fi ajutat la construirea coloniei împăratului Traian, după cum dovedesc cărămizile cu

www.cimec.ro

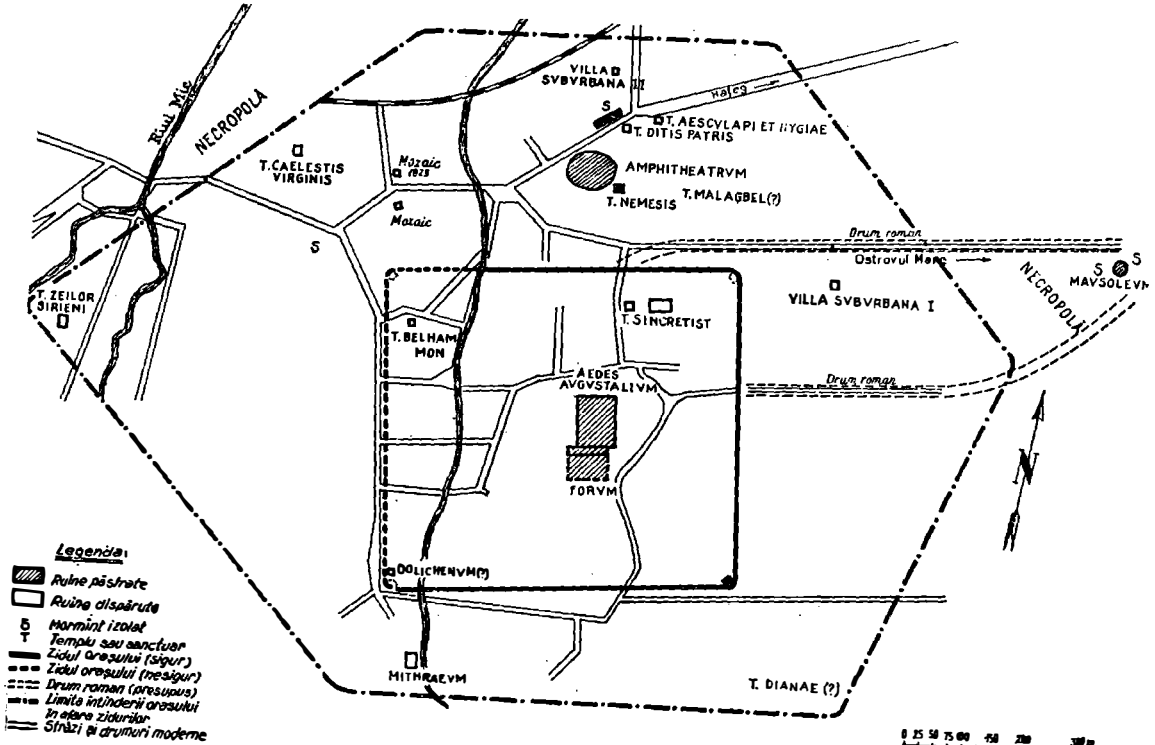

Planul oraşului Ulpia Traiana Sarmizegetusa

www.cimec.ro

ştampila legiunii descoperite în ruinele oraşului cu prilejul săpăturilor arheologice întreprinse[23]. În nici un caz însă legiunea nu a putut rămîne la Ulpia Traiana după fundarea coloniei, pentru că în vremea lui Traian se mai respecta încă regula că un oraş roman nu poate sta lîngă castrul unei legiuni.

Indiferent însă de aceste ipoteze, cert este că Ulpia Traiana este nu numai singura ctitorie urbană a lui Traian în Dacia, ci totodată singurul oraş din Dacia întemeiat prin colonizare efectivă *(deductio)*. La început oraş de veterani, el s-a dezvoltat ca un oraş prin excelenţă civil, fără garnizoană militară. Locuitorii lui sînt înscrişi în tribul *Papiria*, din care făcea parte şi împăratul Traian. Oraşul a fost de la început împrejmuit cu ziduri puternice de piatră[24]. Suprafaţa cuprinsă în limitele pomeriului, adică a zidului de incintă, de forma unui patrulater cu laturile de 600 ×540 m, era de 32,4 ha. Curînd după întemeiere însă, oraşul s-a revărsat şi în afara zidurilor, unde se ridică temple, se construieşte un amfiteatru, se clădesc case somptuoase *(villae suburbanae)* şi alte clădiri publice sau private. Numărul locuitorilor este evaluat la vreo 15 000—20 000 de oameni. Ca mărime, Sarmizegetusa romană este comparabilă cu oraşele mai mici din Italia, ca Praeneste de pildă, al cărui *pomerium* ocupa cam aceeaşi suprafaţă şi nici numărul locuitorilor nu va fi fost cu mult mai mare. Dar Ulpia Traiana a fost întrecută, atît ca întindere şi număr de locuitori, cît şi ca însemnătate economică şi dezvoltare urbanistică, de oraşul Apulum, întemeiat mai tîrziu. *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, cum se numeşte ea oficial în inscripţii, începînd cu domnia lui Hadrian, sau mai simplu *Colonia Sarmizegetusa* a rămas în tot timpul stăpînirii romane în Dacia adevărata metropolă politică, administrativă, religioasă şi culturală a provinciei, bucurîndu-se în acest sens de cel mai înalt prestigiu. Deşi legatul imperial rezidă obişnuit la Apulum, procuratorul financiar şi-a avut totdeauna sediul la Ulpia Traiana.

Aci a rămas tot timpul sediul administraţiei provinciei, instalat în clădirea numită *tabularium provinciae*, în care se păstrau arhivele şi registrele privitoare la cens, impozite şi alte venituri. Aici se strîngeau sumele provenite din încasarea impozitelor şi cele care trebuiau plătite din vistieria imperială. Ca o expresie a rolului de seamă ce revenea Ulpiei Traiane în viaţa provinciei în secolul al III-lea, începînd cu vremea domniei lui Severus Alexander, la vechiul nume al oraşului se adaugă ca un epitet oficial şi acela de *metropolis*[25]. Cum a arătat acad. C. Daicoviciu, într-o lucrare recentă[26], epitetul acesta îl primeşte oraşul o dată cu înfiinţarea unei adunări a provinciei numită în inscripţii *concilium trium Daciarum*[27], care îşi avea aci sediul.

Existenţa acestui *concilium trium Daciarum* e documentată cert epigrafic mai întîi în timpul lui Severus Alexander, dar el a putut lua fiinţă principial încă de pe vremea lui M. Aurelius, o dată cu reorganizarea celor trei Dacii sub conducerea unui *legatus pro praetore Daciarum trium*. El are în

www.cimec.ro

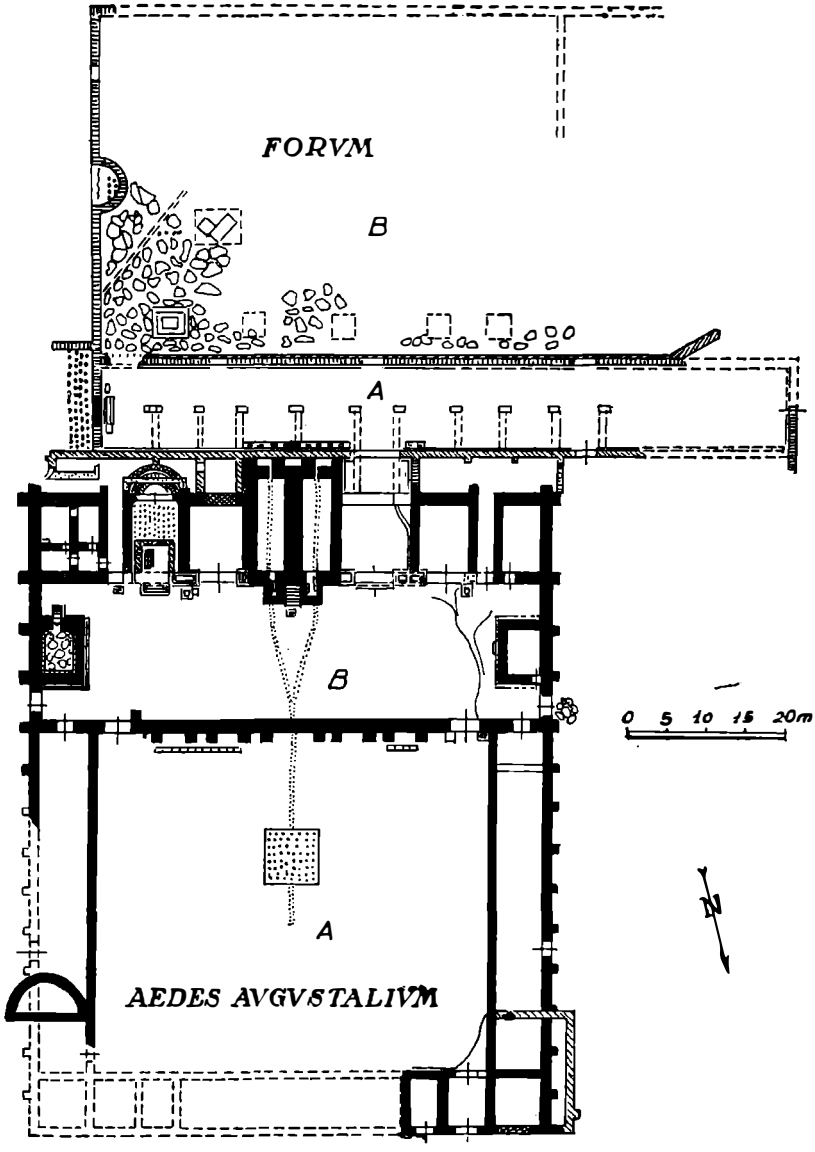

Forul şi Palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa

www.cimec.ro

frunte pe preotul cultului imperial din provincie, *sacerdos arae Augusti*, ales de către adunare dintre membrii ei. Sediul conciliului este la Sarmizegetusa, în *Aedes Augustalium*, cea mai somptuoasă clădire din metropola Daciei,[28] lipită de for.

Organ autonom, adunarea provincială era alcătuită din delegaţi ai oraşelor provinciei care se adunau în metropolă o dată pe an. Ea discuta treburile obşteşti generale, privind toate oraşele, şi nevoile provinciei[29], susţinînd şi apărînd interesele oraşelor şi ale provincialilor faţă de administraţia imperială, avînd dreptul de a face plîngeri către împărat împotriva abuzurilor săvîrşite de diferiţi dregători, chiar împotriva guvernatorului provinciei, dacă era cazul, ceea ce însă arareori ajungeau să facă, în realitate. De regulă, adunarea provincială îşi exprima devotamentul şi loialitatea faţă de împărat, ca de pildă în inscripţia de pe baza statuii lui Gordian III, în anul 241: *concilium prov(inciarum) Daciarum III devoti (sic) numini maiestatique eius*[30]. Puterile adunării provinciale erau limitate, în ceea ce priveşte conducerea politică a provinciei, administraţia şi jurisdicţia, rolul ei fiind în această privinţă foarte redus. Însemnătatea conciliului celor trei Dacii constă îndeosebi, după cum rezultă şi din faptul că el este prezidat de şeful cultului imperial, tocmai din întreţinerea cultului împăratului în viaţă *(Augusti nostri)* ca reprezentant al Romei pe care o întruchipează. Rolul acesta de afirmare a ideii romane, sub simbolul întruchipat în persoana împăratului, care contribuie astfel la cimentarea unităţii provincialilor, a fost de o deosebită importanţă în provinciile mai tîrziu cucerite, cum era şi Dacia[31].

Deşi nu se găsea geografic la mijlocul provinciei, metropola Daciei a fost totuşi favorizată în dezvoltarea sa, datorită situării ei pe principala arteră de comunicaţie a provinciei, drumul care, pornind de la Dierna, pe Dunăre, străbătea în lung provincia, pînă la Porolissum. Legătura metropolei cu celelalte oraşe ale provinciei era astfel asigurată. Dezvoltarea sa urbanistică este remarcabilă, planul său, în limitele pomeriului, fiind de la început trasat cu regularitatea caracteristică a arhitecturii romane.

Alte oraşe s-au întemeiat în Dacia începînd cu vremea domniei lui Hadrian, dar nu prin colonizări efective, care numai în cazuri excepţionale se mai fac după Traian, ci prin întemeieri, am zice, fictive, constînd din acordarea de către împăraţi a titlului şi statutului juridic de *municipium*, fapt reflectat chiar în epitetul format din numele împăratului, adăugat la numele oraşului, acelor aşezări în care se aflau un număr mai mare de cetăţeni romani *(conventus civium Romanorum)*, colonizaţi individual prin *adsignatio viritim* sau veniţi din proprie iniţiativă, şi care cu timpul au luat o dezvoltare mai mare, impunîndu-se ca centre ale unui anumit teritoriu. Municipiile *(municipia)* în epoca imperială, spre deosebire de epoca republicană, sînt tot oraşe de tip roman, ca şi coloniile, deosebindu-se de acestea mai mult formal decît prin situaţia lor juridică, nu esenţial deosebită. Chiar conduce-

www.cimec.ro

rea lor este întru totul similară. Participarea la conducerea municipiilor și în general la viața municipală este rezervată numai cetățenilor romani. Cu prilejul acordării de către împărați a titlului de *municipium* se putea acorda dreptul de cetățenie și unora dintre peregrinii care locuiau pe teritoriul noului oraș. Dar obiceiul de a înscrie pe locuitorii acestor noi orașe într-un trib roman, anume în cel al împăratului, nu se mai practică, începînd tocmai cu epoca lui Hadrian și mai ales după el. De aceea, în afară de Sarmizegetusa, celelalte orașe din Dacia, întemeiate prin acordarea de către împărați a titlului de municipiu, apoi de colonia, nu mai au un trib al lor în care să fie înscriși toți cetățenii romani care își au reședința în ele. În timp ce însă în epoca Republicii municipiul era tipul de oraș din Italia care se bucura de mai mult prestigiu și de mai multă autonomie, în epoca imperială municipiile cedează întîietatea coloniilor, care sînt considerate de rang mai înalt. În Dacia, în afară de Ulpia Traiană, toate celelalte orașe care s-au întemeiat au trecut mai întîi prin stadiul de municipii. Unele din ele au fost ridicate apoi la rangul de colonii, tot printr-o hotărîre a împăratului, oglindită de asemenea în numele orașului. Dar nu toate orașele din Dacia au ajuns colonii, rămînînd pînă la sfîrșit în stadiul de municipii.

În timpul împăratului Hadrian, în Dacia s-au întemeiat două noi orașe, cărora împăratul le-a acordat titlul de municipii, Drobeta și Napoca. *Drobeta* (Turnu Severin) apare mai întîi ca *municipium Aelium Hadrianum* într-o inscripție din anul 145, pusă în cinstea lui Antoninus Pius[32], dar și în altele nedatate mai precis. Titlul de municipiu i-a fost acordat de Hadrian nu în anii 117—118, cu prilejul vizitei împăratului în Dacia și a creării Daciei Inferior, ci mult mai probabil în 124, cînd același împărat a vizitat pentru a doua oară provincia[33]. Dezvoltarea Drobetei a fost favorizată de situarea ei lîngă podul de piatră peste Dunăre construit de Apollodor, pe care se făcea legătura cu ținuturile de dincolo de fluviu. Orașul a fost un important centru comercial, prin care se scurgeau bogățiile Daciei spre restul imperiului. Era un punct prin care artera rutieră a Daciei se lega de rețeaua marilor drumuri din imperiu. Pe Dunăre se făcea legătura atît cu ținuturile de la Pontul Euxin, cît și în susul apei, cu celelalte provincii dunărene, iar mai departe cu cele de pe Rin. Orașul s-a înfiripat, pe locul unei mai vechi așezări dacice, din comunitatea de cetățeni stabiliți aici probabil o dată cu construirea podului peste Dunăre, între cele două războaie dacice. Apărarea lui era asigurată de trupele din castrul lîngă care s-a întemeiat orașul și care supravegheau podul și traficul pe Dunăre.

Drobeta a fost ridicată la rangul de *colonia* de Septimiu Sever între 193 și 198, după cum rezultă dintr-o inscripție onorară pe care în acest ultim an *res publica coloniae Septimiae Drobetae* o dedică lui Caracalla[34]. Într-o altă inscripție, orașul se intitulează pompos *colonia splendidissma Drob(etensium)*[35].

www.cimec.ro

Orașul era înconjurat, împreună cu castrul, de o incintă de forma unui poligon neregulat, cu șanț în față.

Napoca (Cluj) a primit dreptul de municipiu tot de la Hadrian, probabil cu prilejul vizitei împăratului în Dacia din anul 124. Numele lui oficial este *municipium Aelium Hadrianum*, atestat epigrafic pe un altar închinat chiar de oraș lui *I.O.M. Cons(ervator)* prin grija a doi *duumviri quinquennales*, C. Numerius Decianus și Iulius Ingenuus[36], și pe epitaful, fragmentar păstrat, al unui oarecare *Iulius Arphoc(ras) aug(ustalis) mun[icipii] Ae[ii] H[adriani]*[37]. El s-a dezvoltat pe locul unei vechi așezări dacice. Nucleul care a stat la baza alcătuirii orașului roman este grupul de cetățeni romani așezați aici încă din primii ani după cucerire, cînd Napoca, probabil un simplu *vicus*, este amintită în anii 107—108 de cunoscutul miliariu de la Aiton[38]. Printre coloniștii așezați în municipiu se află și un grup de orientali din Galatia, în Asia Mică, *Galatae consistentes municipio*, care pe timpul lui Antoninus Pius ridică un altar lui *Iupiter Optimus Maximus Tavianus*.

Dezvoltarea viguroasă a orașului i-a asigurat ridicarea foarte devreme la rangul de colonie pe timpul lui Marcus Aurelius sau cel mai tîrziu în vremea lui Commodus, după cum rezultă din numele de *colonia Aurelia Napoca* pe care orașul îl poartă în cîteva inscripții[39]. Napoca s-a dezvoltat ca un oraș prin excelență civil, neavînd o garnizoană militară, în afară, se pare, de contingentele afectate procuratorului provinciei Dacia Porolissensis care de la început, de la înființarea provinciei, își are sediul aici. Tot aici rezidă și procuratorul financiar al provinciei, după reorganizarea din 168—169. Propășirea orașului se datorește, în primul rînd, așezării sale în mijlocul unui teritoriu agricol fertil, la intersecția mai multor drumuri, dintre care unul este marele drum imperial care venea de la Potaissa și continua pînă la Porolissum, altele porneau de aici în direcții opuse (unul spre vest), la castrele de la Gilău și Bologa, în valea Crișului Repede, altul spre est, pe Someșul Mic în jos, pînă la castrul de la Gherla și mai departe la cele de pe Someș. Apărarea orașului era asigurată de *ala Siliana*, staționată în castrul din apropiere de la Gilău. Legăturile pe care această trupă le întreține cu orașul din apropiere sînt ilustrate de o inscripție, la care ne-am referit și din care aflăm că decurionii acestei ale *(decuriones alares)*, cu prilejul acordării însemnelor onorifice de decurion *(ob honorem decurionatus)* fostului prefect al unității Iulius Pacatianus, au promis închinarea unei statui împăratului Commodus, ridicată mai apoi, pe banii lor *(pecunia sua)*, între anii 191 și 192, de către un oarecare T. Flavius Ianuarius, patron al coloniei, și T. Flavius Germanus, decurion al aceleiași colonii[40].

La o dată neprecizată, poate o dată cu întemeierea orașului în vremea lui Hadrian, poate abia în secolul al III-lea, Napoca a fost înconjurată cu un puternic zid de incintă, ale cărei urme au fost recent identificate[41]. Pomeriul orașului, judecînd după extinderea ruinelor romane, pare să fi acoperit

www.cimec.ro

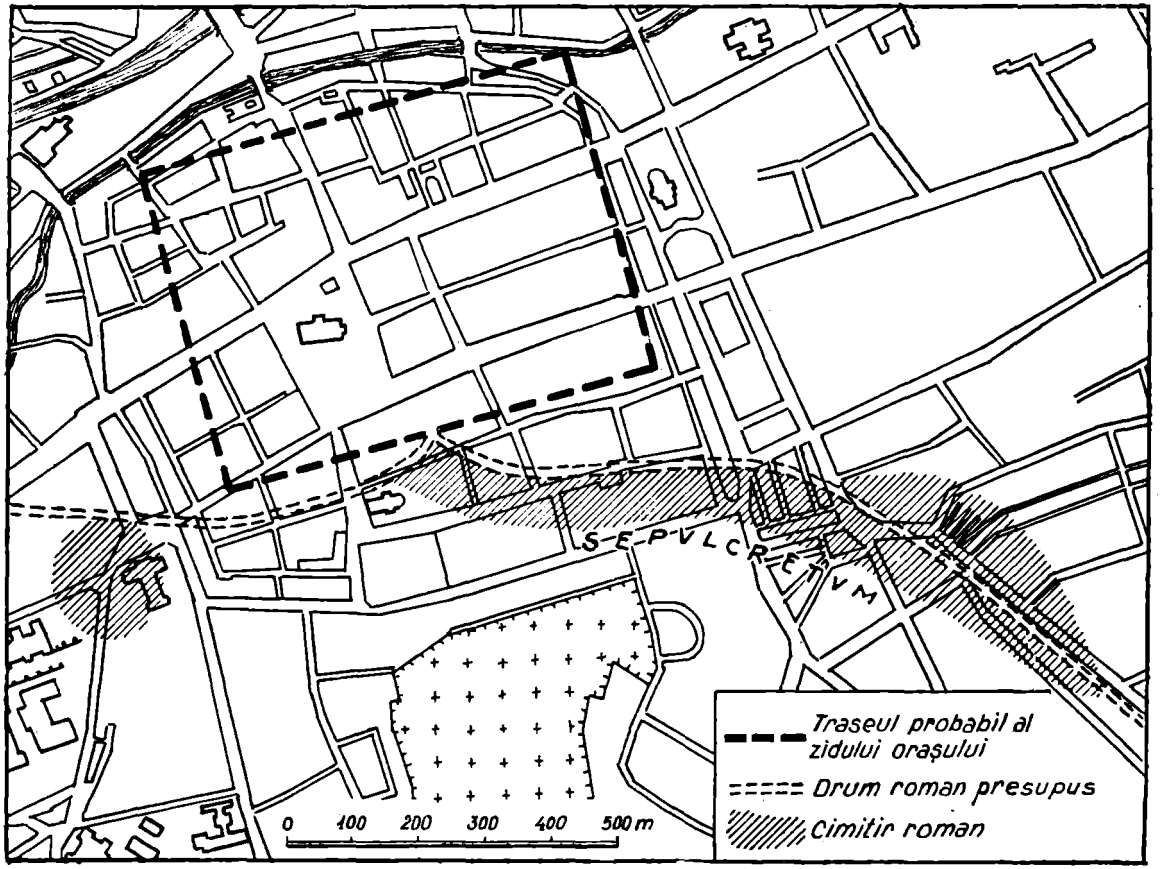

Planul oraşului Napoca

o suprafață de circa 32 ha, aproximativ egală cu aceea a Ulpiei Traiane. Forul orașului pare să coincidă, tot după indicația descoperirilor arheologice, cu centrul orașului actual, care se găsește în Piața Libertății. Orașul s-a întins însă și în afara pomeriului, a zidurilor, de cealaltă parte a Someșului Mic, mai ales pe pantele însorite ale dealului Cetățuii, unde se cultiva se pare vița-de-vie.

Dar orașul cel mai întins teritorial, mai dezvoltat ca urbanistică, cu cea mai numeroasă populație și cel mai înfloritor din punct de vedere economic din Dacia a fost *Apulum* (Alba Iulia). El s-a dezvoltat ca important centru militar, administrativ, agricol, comercial și meșteșugăresc, în cîmpia fertilă a Mureșului mijlociu, la întretăierea a numeroase artere de comunicație. Ceea ce a condiționat de la început alcătuirea aici a mai multor așezări, dezvoltate succesiv, a fost existența castrului legiunii XIII Gemina, ale cărui urme au fost identificate pe dealul Cetățuii, pe locul unde la începutul secolului al XVIII-lea s-a construit cetatea lui Carol al VI-lea, împăratul Austriei, ale cărei ziduri stau pînă astăzi în picioare. La condițiile care au favorizat dezvoltarea orașului Apulum trebuie să adăugăm și apropierea de regiunea auriferă din Munții Apuseni, în primul rînd de centrul administrației minelor de aur de la Ampelum, cu a cărui pază era încredințată legiunea XIII Gemina. Mai putem de asemenea aminti existența unui port la Mureș, pe care se făcea un intens trafic fluvial, după cum rezultă din atestarea epigrafică a unui colegiu de corăbieri.

Dar ceea ce se remarcă de la început în Apulum este că prezența legiunii a determinat o dezvoltare puțin deosebită a așezărilor omenești aici la Apulum față de a celorlalte orașe din Dacia. Un fapt cu totul rar în întreg imperiul și unic, firește, în Dacia, este că în succesiunea acestor așezări aici există concomitent, cel puțin o perioadă de timp, două orașe.

Cea mai veche comunitate de cetățeni romani, formată din veterani, din familiile soldaților și din nelipsiții negustori și meșteșugari care însoțeau peste tot legiunile, s-a alcătuit fără îndoială încă din primii ani după cucerire, după cum dovedesc mai multe inscripții, dintre care una datînd sigur din vremea domniei împăratului Traian, anume cea de pe un altar închinat unei divinități, probabil celtice, *Dominae et D(eae?)*, pentru sănătatea împăratului Traian de către un veteran al legiunii *I Adiutrix pia fidelis*, cu numele de L. Antonius Apollinaris[42]. S-a presupus că această primă comunitate depindea într-un fel oarecare de Sarmizegetusa, ceea ce ar putea fi într-o oarecare măsură adevărat, avînd în vedere că la acea dată singura colonie existentă în Dacia era Ulpia Traiana, iar guvernatorul consular al provinciei, deși își avea reședința la Ulpia Traiana era adeseori nevoit să se deplaseze la Apulum, sediu de legiune, decît la Ulpia Traiana. Dar nu există nici o dovadă că Traian ar fi fondatorul unei colonia Apulensis, înscrisă în tribul Papiria, al împăratului, ca și Ulpia Traiana[43]. Dintre cei

www.cimec.ro

cîţiva cetăţeni de la Apulum menţionaţi de inscripţii ca făcînd parte din tribul Papiria [44] unii par să fie originari din Ulpia Traiana sau din alte oraşe, alţii poartă nomenul de *Aelius*, aşa că nu au putut fi înscrişi în tribul Papiria de către împăratul Traian nici ei, nici înaintaşii lor. Apoi toate aceste inscripţii par să fie ulterioare ridicării oraşului la rangul de colonia, datînd deci din a doua jumătate a secolului al II-lea sau chiar din secolul al III-lea. Ceea ce se poate dovedi sigur este că foarte devreme se face menţiune de canabele constituite în jurul castrului. Ele iau repede o asemenea dezvoltare, încît primesc o organizare asemănătoare cu aceea a oraşelor de tip roman, avînd un consiliu de conducere *(ordo decurionum)*, alcătuit din *decuriones* sau *conscribti* (sic). Dintre inscripţiile care fac amintire de canabele de la Apulum cea mai veche pare să fie chiar din epoca lui Traian, anume un altar închinat *Fortunae Augustae... et Genio Canabarum* de către veteranul legiunii *I Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)* L. Silius Maximus, care îşi spune *magistra(n)s primus in can(abis)*[45], ceea ce vrea să însemne că a fost primul *magister* al canabelor. De la începutul domniei lui Hadrian pare să fie şi inscripţia de pe altarul închinat „marii mame a zeilor" *(magna deum mater)*, adică zeiţei Cybele, pentru sănătatea unui împărat nenumit, dar care din context rezultă a fi adrian, de către T. Flavius Longinus, printre altele *dec(urio) kanab(ensium) legionis XIII Gem(inae)*[46]. Locuitorii canabelor sînt *cives Romani consistentes in canabis*[47] şi ei dispun de o clădire proprie *(aedes)*[48]. Importanţa canabelor legiunii e ilustrată şi de faptul că aici se încheie acte scrise pe tăbliţe cerate, în care figurează ca martori şi soldaţi, şi veterani ai legiunii[49]. Canabele se găsesc totuşi într-o oarecare dependenţă faţă de comandanţii castrului, după cum pare să rezulte din inscripţia onorifică pe care membrii consiliului de conducere şi comunitatea cetăţenilor din canabe *(conscribti et cives Romani consistentes kanabis legionis)* o dedică lui M. Ulpius Apollinaris, *praefectus castrorum legionis XIII Gem(inae)*[50]. Dependenţa, chiar dacă numai formală, faţă de legiune e impusă chiar prin faptul că ele se găsesc pe teritoriul acesteia. De aceea, canabele nici nu au nume propriu, fiind denumite doar cu acela al legiunii. Ultima atestare a canabelor datează din 4 oct., 160[51].

După această dată, încă pe timpul domniei lui Marcus Aurelius, din vechile canabe se constituie un oraş civil aparte, *municipium Aurelium Apulense*, sigur atestat epigrafic de o inscripţie din anul 180[52]. Curînd după aceea, probabil sub Commodus, municipiul este ridicat la rangul de *colonia*, titlu care se întîlneşte în numeroase inscripţii, dar o singură dată cu specificarea *col(onia) Aur(elia) Apul(ensis)*[53]. Oraşul, municipiul şi apoi colonia s-au constituit la oarecare depărtare de castru, în valea Mureşului, pe locul actualului cartier Partoş. Între castru şi oraşul Apulum se află cimitirul de pe Dealul Furcilor.

www.cimec.ro

Dar inscripţiile fac cunoscută existenţa şi a unui al doilea oraş la Apulum, numit *municipium Septimium Apulense*[54], alcătuit, prin urmare, de către Septimiu Sever, şi care coexistă cu colonia Apulensis, documentată în continuare, formînd totuşi două unităţi administrative deosebite. Noul municipiu exista la 23 mai 205, data inscripţiei unui altar închinat lui I.O.M. de către C. Sentius Anicetus[55], fiind amintit încă, în afară de alte atestări epigrafice nedatate[56], pe timpul lui Gordian III (238—244) de o inscripţie de pe un altar de la Sarmizegetusa închinat lui Marte Augustul de către cavalerul roman *(eques Romanus)* M. Antonius Valentinus, decurion al municipiului Apulum, care nu poate fi decît *municipium Septimium*, preot al altarului împăratului *(sacerdos arae Augusti nostri)* şi preşedinte al adunării provinciei *(coronatus Daciarum trium)*[57]. Acest al doilea municipiu, topografic, e situat, după cum a arătat acad. C. Daicoviciu, în jurul castrului de pe dealul Cetăţii, la nord, la est şi sud-est de acesta, chiar sub actualul oraş Alba Iulia şi la oarecare depărtare de mai vechea colonia Apulensis, deci şi teritorial despărţit de aceasta[58].

S-ar părea, după indicaţia pe care ne-o oferă o inscripţie de la Roma, că şi după alcătuirea celui de-al doilea municipiu la Apulum continuă să existe, desigur limitate strict la împrejurimile imediate ale castrului, şi canabele aflătoare în continuare sub autoritatea legiunii. O indicaţie în această privinţă pare a o oferi epitaful pretorianului Aur(elius) Ingenuus, *miles cohortis I praetoriae*, despre care ni se spune că era născut în Dacia, pe lîngă legiunea XIII Gemina *(natus provincia Dacia legione XIII Gem.)*[59], ceea ce înseamnă nu numai că provenea probabil din această legiune, din care a fost transferat apoi în garda pretoriană, ci şi că era născut în castrele legiunii, *in castris legionis*.

Dar *in castris* nu înseamnă totuşi că el era născut chiar în castru, ci în canabele castrului, dintr-o legătură nelegitimă a unui soldat din legiune cu o peregrină, în teritoriul din vecinătatea imediată a acestuia, deosebit totuşi de al celor două oraşe existente în secolul al III-lea, de cînd datează inscripţia, şi anume, în mod sigur după reforma lui Septimiu Sever, care introduce ca regulă recrutarea pretorienilor din provincii. Exemplul de la Apulum nu ar fi totuşi fără analogii. La Viminacium, de pildă, care este municipiu de pe timpul lui Hadrian, existenţa canabelor este documentată de o inscripţie de pe vremea lui Septimiu Sever şi Caracalla, în care se vorbeşte despre refacerea lor *(canabas refecerunt)*[60]. La fel este situaţia la Aquincum, unde, după cum a arătat A. Alföldi, canabele sînt documentate epigrafic şi după întemeierea, tot pe timpul lui Hadrian, a unui *municipium Aquincense*[61].

În sfîrşit, în anul 250 o inscripţie închinată împăratului Traianus Decius, căruia i se conferă titlul de *restitutor Daciarum*, ne face cunoscută o *col(onia) nova Apul[e](n)s(is)*[62]. Ea ar reprezenta, după unii, ridicarea la

rangul de colonia şi a municipiului lui Septimiu Sever, existînd deci acum două colonii, după alţii unificarea într-o singură unitate administrativă a celor două oraşe existente pînă aci.

Toate aceste succesive aşezări de la Apulum, ca şi castrul legiunii de altfel, s-au întemeiat pe un loc în care, judecînd după sporadicele urme preromane ieşite la iveală, nu a existat vreo aşezare dacică mai importantă. Am văzut de altfel că pînă la întemeierea primului municipiu de către Marcus Aurelius, după 160, locul nici nu are alt nume decît acela al legiunii XIII Gemina. Aşezările urbane întemeiate după aceea poartă însă numele dacic de Apulum, al unei aşezări mai vechi, amintite de Ptolemeu ca existînd în Dacia înainte de cucerire[63]. S-a crezut un timp că oraşul roman s-a alcătuit chiar pe locul mai vechiului Apulum dacic[64], al cărui nume l-a preluat. Lipsa unor urme dacice mai numeroase însă nu susţine această localizare. Mai nou, profesorul I. Berciu, de la Muzeul din Alba Iulia, crede a putea localiza vechiul *Apoulon* al lui Ptolemeu în cetatea dacică de la Piatra Craivii, cercetată de el, dar care se află la o depărtare de vreo 20 km de Apulum roman[65]. Oricare ar fi adevărul în această privinţă, cert rămîne faptul că numele de Apulum a trebuit să fie păstrat şi folosit de populaţia din jurul castrului legiunii XIII Gemina, pînă ce el devine denumirea oficială a aşezărilor urbane de aci, începînd cu municipiul lui Marcus Aurelius.

Un oraş alcătuit tot pe lîngă un castru, existent încă din epoca lui Traian, este *Romula* (Reşca, j. Olt), singurul oraş cu nume roman din Dacia. Dezvoltarea lui se datoreşte în primul rînd fertilităţii agrare a ţinutului din vecinătate, care forma teritoriul său rural. Primii locuitori par să fi fost veteranii aşezaţi în canabele castrului. Ulterior, el s-a dezvoltat mai ales ca centru agricol, dar şi comercial, şi meşteşugăresc. Comerţul era favorizat de situarea oraşului pe marele drum de-a lungul Oltului, care pornea de la Sucidava, pe Dunăre, urcînd spre pasul Turnu Roşu, şi pînă la capătul celuilalt mare drum al Daciei Inferior care, pornind de la Drobeta, străbate în diagonală întreagă provincia pînă la Romula. Ruinele oraşului se întind pe o suprafaţă de vreo 60 de hectare[66]. S-au recunoscut pe teren mai multe incinte care înconjurau oraşul. Cea mai mare, de formă poligonală neregulată, cu şapte laturi, care închidea întreg oraşul civil, incluzînd o incintă mai mică cu un zid de cărămidă şi două castre, ale căror urme au fost de asemenea recunoscute pe teren, datează foarte probabil din vremea lui Filip Arabul care, după mărturia unei inscripţii, a refăcut din temelie zidurile oraşului cu soldaţi *(circuitum muri manu militari a solo fecerunt)*.[67] Oraşul şi-a păstrat tot timpul şi însemnătatea sa militară, adăpostind în castrele amintite mai multe corpuri de trupă. Fortificaţiile sale fac parte din sistemul de apărare a provinciei de pe Olt, aşa-numitul *limes Alutanus*, faţă de malul căruia oraşul se găseşte însă la oarecare depărtare.

www.cimec.ro

Romula este atestată ca municipiu abia la începutul domniei lui Marcus Aurelius (161—168)[68], dar ea a putut primi acest titlu care mai apare în alte două inscripţii nedatate[69], mai înainte, poate de la Antoninus Pius sau chiar de la Hadrian, cum presupune D. Tudor[70]. La rangul de colonia oraşul a fost ridicat fie de către Septimiu Sever, cum susţine D. Tudor, pe baza a două inscripţii în care oraşul apare cu titlul de colonia[71], dar care nu pot fi datate mai precis, fie abia pe timpul lui Filip Arabul, cum înclină să creadă C. Daicoviciu[72], pe temeiul inscripţiei puse cu prilejul refacerii zidurilor în anul 248 de către Filip Arabul, în care oraşul este numit *colonia sua Romula*[73], ceea ce nu pare să însemne totuşi în mod neîndoielnic că el ar fi acordat oraşului acest rang.

Potaissa (Turda) sau *Patavissa*, cum mai este numită, a fost la început un simplu sat, *vicus*, după mărturia juristului Ulpian, păstrată în *Digestele* lui Iustinian[74]. Epigrafic, existenţa ei este documentată încă din anii 107—108 de amintitul militar de la Aiton [75]. Oraşul este situat pe drumul imperial spre Napoca[76]. O comunitate de veterani şi cetăţeni romani se va fi alcătuit aci încă din vremea lui Traian, în jurul castrului de trupă auxiliară, presupus a fi existat. Numele l-a preluat de la o aşezare mai veche dacică, amintită de Ptolemeu şi documentată arheologic prin urme nu prea numeroase. O dezvoltare vertiginoasă a luat Potaissa numai după aşezarea aici prin anii 168—169, a legiunii V Macedonica, al cărei castru se ridică pe dealul Cetăţii. Venirea legiunii a fost însoţită şi urmată de un puternic aflux de populaţie, mai ales de elemente militare, dar şi civile, care urmează obişnuit legiunile. Despre existenţa canabelor nu avem ştiri. Oraşul s-a alcătuit la poalele dealului pe care este situat castrul şi în teritoriul imediat învecinat, în cea mai mare parte pe locul actualului oraş Turda. El a luat curînd asemenea dezvoltare încît, după mărturia lui Ulpian, vechiul sat a fost înzestrat de Septimiu Sever cu titlul de colonia: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*[77]. Dar inscripţiile ne arată că oraşul a trecut, după obiceiul vremii, mai întîi prin stadiul de municipiu, titlu pe care tot Septimiu Sever i l-a acordat, după cum rezultă din numele de *municipium Septimium Potaissa* pe care îl dau patru inscripţii[78], alături de alte trei menţiuni epigrafice în care municipiul e menţionat fără epitetul imperial[79]. Inscripţiile confirmă şi titlul de *colonia*[80], dar fără epitet imperial, ceea ce nu justifică, împotriva afirmaţiei lui Ulpian, ipoteza admisă de unii că ridicarea în rang a oraşului ar fi putut fi făcută nu de Septimiu Sever, ci poate de urmaşul său Caracalla.

Potaissa romană constituie pentru Dacia un exemplu tipic de oraş militar, dezvoltat lîngă castrul de legiune şi învestit în timp scurt cu titlul de municipiu, apoi cu cel de colonia, într-o vreme cînd vechea incompatibilitate dintre castru şi oraş, respectată încă în timpul lui Traian, era de mult căzută în desuetudine.

www.dimec.ro

Tot atît de elocvent este, de altfel, în această privinţă, şi cazul oraşului *Porolissum*[81] (Moigrad, j. Sălaj), din colţul extrem, de nord-vest, al provinciei. Aici, pe locul unei mai mari aşezări dacice, ale cărei urme au fost scoase la iveală de cercetările recente pe înălţimile dealurilor, romanii au instalat încă din vremea lui Traian o puternică garnizoană militară, construind două castre[82], unul mai mic, pe dealul Citera, din piatră, distrus, fără a mai fi reconstruit, probabil în timpul războaielor marcomanice, altul mai mare, pe dealul Pomet, reconstruit din temelii de către împăratul Caracalla[83]. Locul acesta, puternic fortificat, constituie o adevărată cheie de boltă a sistemului defensiv din această parte a provinciei. În jurul castrului, care adăpostea concomitent mai multe corpuri de trupe, s-a format de la început o aşezare civilă, dependentă de castru, adăpostită în spatele lui, pe pantele de est şi de sud ale dealului. Aşezarea s-a dezvoltat încet din cauză că fiind situată chiar pe graniţa provinciei era foarte expusă. Însemnătatea localităţii este mai mult de ordin militar-strategic. Ea a dat numele celei de-a treia provincii dacice, create prin 124 de Hadrian, Daciei Porolissensis, dar guvernatorul ei nu şi-a avut niciodată reşedinţa aci, el stînd la Napoca. Importanţa aşezării de la Porolissum, care a preluat de asemenea numele mai vechi dacic al locului, rezultă, printre altele, pentru vremurile cînd nu avea încă statut de oraş, din ştirea epigrafică despre reclădirea în anul 157, pe timpul lui Antoninus Pius, a amfiteatrului mai vechi, distrus de vreme, *vetustate dilapsum*, cum spune inscripţia[84]. Săpăturile mai noi, efectuate sub conducerea noastră, au izbutit să identifice pe teren ruinele amfiteatrului. Ele se găsesc pe pantele dinspre sud ale dealului Pomet, la abia 200 m depărtare de zidul sudic de incintă al marelui castru. Amfiteatrul reclădit în 157 era din piatră şi el a înlocuit altul mai vechi, din lemn, care se ridica pe acelaşi loc. Ca urmare a dezvoltării canabelor, Septimiu Sever a acordat aşezării titlul de municipiu, după cum precizează trei inscripţii, nu de mult scoase la iveală, în care oraşul se numeşte Municipium Septimium Porolissense[85]. Titlul de *municipium*, fără epitetul imperial, e documentat de altfel de alte cinci inscripţii[86]. El este un oraş de tip militar, a cărui dezvoltare e în dependenţă directă de castru şi ai cărui locuitori sînt îndeosebi veterani şi elemente civile avînd legături cu soldaţii din castru. Comerţul cu lumea liberă dinafară a putut constitui pentru locuitorii oraşului în vremurile de linişte un bun izvor de îmbogăţire şi prosperitate economică. Vremurile tulburi care au urmat însă după epoca Severilor nu au mai fost favorabile propăşirii oraşului, astfel că el nu a mai ajuns la rangul de colonia.

Oraşul nu a avut se pare ziduri proprii de incintă. El era apărat dinspre *barbaricum* de un limes de vreo 4 km lungime, care trecea prin faţa castrului şi a oraşului adăpostit în spatele lui.

Un alt oraş situat la capătul opus, de sud, al marelui drum imperial, a fost *Dierna*, pe locul Orşovei de astăzi. Aşezată pe malul Dunării, ca şi

www.cimec.ro

Drobeta, nu a ajuns niciodată la însemnătatea acesteia. După o ştire a lui Ulpian, Dierna ar fi fost întemeiată de Traian cu titlul de colonia şi dreptul italic: *Zernensium colonia a divo Traiano deducta iuris Italici est*[87]. Textul însă este corupt de cel care a rezumat în vremea lui Iustinian pe Ulpian sau de vreun copist ulterior. Ştirea se referă de fapt la Sarmizegetusa, numită imediat după aceea. Inscripţiile documentează Dierna numai ca *municipium*, titlu pe care l-a primit probabil de la Septimiu Sever, după cum se deduce dintr-o inscripţie din vremea lui[88]. Ca municipiu mai apare Dierna în alte două inscripţii nedatate[89]. La rangul de colonia se pare că nu a ajuns însă Dierna niciodată, el nefiind atestat pînă acum epigrafic. Contrar afirmaţiei unora dintre epigrafişti, noi credem că *Paulus dec(urio) col(oniae)* din fragmentul de inscripţie funerară de la Mehadia[90] (sau poate Băile Herculane, mai puţin probabil) era originar de la Drobeta, nu de la Dierna, ca şi L. Iulius Bassus *dec(urio) mun(icipii) Drobetae*, arătat ca *interfectus a latronibus*, adică ucis de latroni, de o altă inscripţie tot de la Mehadia[91]. În orice caz, fragmentul de epitaf al decurionului Paulus nu poate constitui singur dovada ridicării Diernei la rangul de colonia.

Aşezarea romană de la Dierna îşi are probabil începuturile încă din vremea războaielor de cucerire, cînd în primul război o coloană a armatei romane a trecut Dunărea pe aici. Ea este situată la capătul drumului imperial de atîtea ori amintit. Numele său este dacic, atestat de Ptolemeu. Aşezarea dacică se întindea mai ales în cartierul Jupalnic. Existenţa unui castru la Dierna e afirmată de mulţi cercetători şi ea pare a fi confirmată de cărămizile şi ţiglele cu ştampila legiunii XIII Gemina[92] şi a cohortei *I Brittonum milliaria*[93], dar urmele lui pe teren nu au putut fi pînă acum mai precis determinate.

Propăşirea Diernei se datoreşte mai ales traficului comercial pe Dunăre, după cum dovedeşte înfiinţarea aici a unei staţiuni vamale.

Ceva mai spre nord, la întîlnirea celor două drumuri care veneau de la Dierna şi de la Lederata, s-a întemeiat oraşul *Tibiscum* (Jupa, lîngă Caransebeş), sigur atestat ca *municipium* numai pe timpul lui Gallienus[94], titlu pe care l-a primit însă fără îndoială mai înainte, el fiind documentat şi de alte inscripţii[95], probabil de la Septimiu Sever. Oraşul s-a dezvoltat din canabele importantului castru de pe malul Timişului.

Statut de oraş a avut foarte probabil şi *Ampelum* (Zlatna)[96], centrul administraţiei minelor de aur, pe valea Ampoiului, în Munţii Apuseni. Calitatea lui de municipiu nu este documentată ca atare, ea este dedusă numai din faptul că două inscripţii[97] fac menţiune de *ordo Ampelensium*. Întrucît una din inscripţii[98] datează din anul 200, e foarte probabil că cel care i-a acordat rangul de *municipium* a fost Septimiu Sever. La rangul de colonia oraşul nu pare să fi ajuns, căci *decuriones coloniae*, amintiţi în mai multe inscripţii descoperite la Zlatna[99], par să fie toţi ai coloniei Apulum, ca şi un *Au-*

www.cimec.ro

gustalis coloniae, menţionat tot la Ampelum[100]. Numele dacic al oraşului arată că ţinutul era locuit şi înainte de cucerirea romană. O masivă colonizare de elemente aduse pentru exploatarea minelor de aur a avut loc la Ampelum îndată după cucerire, încă în timpul lui Traian, şi ea a continuat şi după aceea. Coloniştii sînt în primul rînd minerii specializaţi aduşi din Dalmaţia, poate şi din Pannonia şi Grecia. În administraţia minelor de aur lucrau numeroşi liberţi şi sclavi imperiali. Acestora li s-au adăugat numeroşi negustori şi oameni de afaceri veniţi din diferite părţi ale imperiului, printre care mulţi orientali de limbă greacă. Creşterea numărului cetăţenilor romani a permis constituirea municipiului pe vremea lui Septimiu Sever, care trebuie pusă în legătura şi cu intensa reluare a exploatării aurului după stagnarea provocată de războaiele marcomanice. Prosperitatea oraşului Ampelum e dovedită de întinderea pe o mare suprafaţă, de cîţiva kilometri pătraţi între actualul orăşel Zlatna şi satul Pătrînjeni, de mulţimea şi varietatea materialului arheologic descoperit şi de numărul de aproximativ 90 de inscripţii ieşite la iveală[101]. Elementele militare atestate epigrafic la Ampelum aparţin legiunii XIII Gemina[102] şi unui *Numerus Maurorum Hispanensium*[103]. Ele asigurau paza ţinutului şi supravegheau intrările şi ieşirile din ţinutul aurifer. Aici fiinţa, cum se va arăta, şi o staţiune vamală. Totuşi, apropierea de Apulum, în umbra căruia se găsea Ampelum, nu i-a permis o dezvoltare mai mare.

Lista oraşelor din Dacia se încheie cu unul rămas pînă acum întrucîtva enigmatic, anume *Malva*, după care a fost numită Dacia Malvensis. Singurul document care aminteşte acest oraş cu titlul de colonia este o diplomă militară din anul 230 a unui călăreţ din garda pretorienilor, numit *Aurelius Deciani filius Decianus*, originar din *colonia Malve(n)se ex Dacia*[104]. Oraşul mai este amintit într-o listă a pretorienilor din Roma, în care Aurelius Calminus este arătat ca fiind de asemenea originar din Malva *(domo Malve)*[105]. În schimb, cuvîntul *Malvensis*, adăugat cu litere mai mici după numele cohortei *I F(lavia?) m(iliaria) Bryttonum* într-o inscripţie de la Thessalonic[106] se referă la provincie, nu la oraş. Numele oraşului nefiind cunoscut decît din inscripţii dinafara Daciei şi nefiind menţionat nici de Ptolemeu, nici de itinerarele antice, Malva nu a putut fi localizată, discuţiile în această privinţă fiind foarte controversate. Unii istorici o situează în Oltenia, alţii în Banat.

În sprijinul localizării Malvei în Banat, învăţatul istoric vienez C. Patsch invoca o inscripţie de pe un altar[107], relatat a fi descoperit la Denta, în care după numele dedicantului C.[K]aninius Sabinianus urmează literele DCM, citite de el *d(ecurio) c(oloniae) M(alvae)*, lectură pusă însă la îndoială de alţii[108], enigmaticele sigle putînd fi citite de pildă *d(e)c(urio) m(unicipii)*, deci referindu-se probabil la Tibiscum, cu atît mai mult cu cît la Denta nu se cunosc decît slabe şi nesigure descoperiri romane[109], care nu justifică

localizarea aici a unui oraș de însemnătatea coloniei Malva. Mai problematică devine localizarea Malvei la Denta, o dată cu tot mai probabila delimitare a Daciei Malvensis în hotarele fostei Dacii Inferior, pe care pare să o continue atît teritorial, cît și ca organizare. Dar, pe de altă parte, nici inscripția de la Hispalis[110], în Hispania, nu poate asigura localizarea Malvei la Romula, cum s-a reafirmat recent[111], așa precum nici încercarea recentă făcută de cercetătorul român C. S. Nicolăescu-Plopșor de a localiza Malva la Cioroiul Nou[112], în Oltenia, nu poate fi acceptată, deoarece, cum a arătat acad. C. Daicoviciu, ea se bazează pe întregirea greșită a unei inscripții[113], în care numele așezării pare să fie mai degrabă *Aquae*, numire pusă în legătură cu bogatele izvoare de apă din localitate[114].

În situația aceasta lipsită de precizie a știrilor privitoare la colonia Malva, nu putem ști firește nici cînd va fi obținut rangul de municipiu, nici titlul de colonia pe care îl are la 230 și nici care va fi fost caracterul și importanța orașului. Ni se pare de altfel mai plauzibil a presupune că o colonie Malva nici nu a existat în realitate, ca oraș în sine, prin acest nume, cei care îl folosesc, în afara Daciei, spre a-și arăta locul de origine, înțelegînd probabil colonia din Dacia Malvensis în care își avea reședința procuratorul provinciei, deci unul din orașele cu rangul de colonia existente în Dacia Malvensis, fie ea Drobeta, care ar conveni se pare cel mai bine, sau oricare alt oraș.

Din cele arătate rezultă că în Dacia s-au întemeiat și au primit titlul de colonie sau de municipiu un număr de 11 sau 12 orașe, dacă considerăm aparte cele două orașe existente la Apulum. Toate s-au întemeiat în cursul secolului al II-lea, de la Traian pînă la Septimiu Sever. Hadrian a acordat titlul de municipiu orașelor Drobeta și Napoca. Tot el, sau Antoninus Pius, a acordat acest titlu Romulei. Marcus Aurelius a întemeiat primul municipiu la Apulum și tot el sau fiul său Commodus a ridicat acest municipiu, ca și Napoca, la rangul de colonii. Cele mai multe orașe au primit titlul municipal de la Septimiu Sever, cel mai generos întemeietor de orașe din Dacia. El a întemeiat la Apulum al doilea municipiu, care îi poartă numele, și tot el este în mod sigur întemeietorul municipiilor Potaissa și Porolissum. Probabil tot el a acordat titlul de municipiu orașelor Dierna, Tibiscum și Ampelum, poate și enigmaticei Malva. De asemenea, Septimiu Sever a ridicat la rangul de colonii municipiile Drobeta și Potaissa. El este, de altfel, ultimul fondator de orașe în Dacia. După el se pare că în Dacia au mai avut loc numai reorganizări ale vechilor orașe, ca Romula, pe care Filip Arabul în 248 o întărește cu ziduri, numind-o *colonia sua*, așa precum pe timpul împăratului Decius, la 250, o inscripție menționează *colonia nova Apulensis*.

Secolul al II-lea se dovedește a fi epoca de înflorire a vieții orășenești în Dacia, ceea ce nu este decît foarte firesc, pentru că, așa cum am mai spus, în întreg imperiul pe timpul Antoninilor și al lui Septimiu Sever procesul de urbanizare cunoaște cea mai largă răspîndire. Dacă facem ab-

stracție de tulburarea temporară a liniștei în timpul războaielor marcomanice, ale căror urmări au fost remediate în timpul lui Commodus și mai ales al lui Septimiu Sever, prin reluarea cu vigoare a activității economice și prin măsuri eficace pentru întărirea apărării provinciei, putem spune că secolul al II-lea a însemnat și pentru Dacia, ca pentru întreg Imperiul roman, o perioadă de prosperitate economică, de dezvoltare a meșteșugurilor și comerțului, de înflorire a vieții culturale. Iar la avîntul vieții romane din Dacia orașele și înflorirea vieții orășenești au contribuit în largă măsură. De roadele acestei relative prosperități, în condițiile unei societăți bazate pe relații de exploatare sclavagistă, se bucură, bineînțeles, doar o minoritate de oameni. Totuși, pe plan mai general, lumea romană în epoca Antoninilor, iar în ceea ce privește Dacia, și în perioada Severilor, poate fi considerată ca lumea cea mai puțin rea din antichitatea sclavagistă.

În ceea ce privește locul și împrejurările în care s-au întemeiat și s-au dezvoltat orașele în Dacia, constatăm că numai două dintre ele, Ulpia Traiana și Napoca, se alcătuiesc departe și independent de vreun castru militar. Ele s-au dezvoltat ca orașe prin excelență civile. În schimb, toate celelalte orașe, făcînd abstracție de Malva, despre care ne lipsesc precizările, s-au întemeiat în imediata apropiere a unui castru, din canabele sau din comunitățile dezvoltate în jurul lor. Asemenea orașe s-au întemeiat mai întîi în vremea lui Hadrian (Drobeta poate și Romula), apoi a lui Marcus Aurelius (Apulum), dar cele mai multe au fost întemeiate de către Septimiu Sever, ceea ce este în concordanță cu politica sa internă, prin care el a acordat o deosebită atenție armatei, mai ales celei din provinciile dunărene, pe care s-a sprijinit și a favorizat-o. Cu toate acestea, cele mai multe dintre orașele întemeiate lîngă castre, printre care Drobeta, Dierna, Romula, Apulum, în dezvoltarea lor ulterioară nu au depins numai de elementul militar, ci s-au transformat în centre cu populație numeroasă, angajată în diverse activități economice, administrative și culturale.

Cu privire la dispunerea geografică a orașelor, constatăm că în afară de Drobeta, situată în fața podului peste Dunăre, și de Romula, întemeiată aproape de limesul de pe Olt, pe drumul de la Sucidava spre Apulum, prin pasul Turnu Roșu, toate celelalte orașe ale Daciei se înșiră ca niște mărgele de-a lungul marelui drum imperial care străbate provincia de la Dunăre pînă la extremitatea de nord a ei, la Porolissum. Ampelum poate fi considerat ca așezat tot pe această mare arteră de comunicație, de care se leagă cu un drum de derivație. În schimb, la est de drumul imperial, pînă la Carpați, nu a luat ființă nici un oraș roman. Acesta rămîne prin excelență ca un teritoriu rural, fără orașe și fără viață urbană.

Unele dintre orașele din Dacia care aveau rangul de colonii au fost învestite și cu dreptul italic *(ius Italicum)*, ceea ce însemna punerea lor în aceeași situație cu orașele din Italia, atrăgînd printre alte avantaje și scutirea de

impozite *(immunitas)* de impozitul funciar. Pe timpul lui Caracalla, după mărturia lui Ulpian, în Dacia patru oraşe aveau acest drept: Sarmizegetusa, Napoca, Apulum şi Potaissa[115]. Dintre acestea, Ulpia Traiana a primit acest drept încă de la întemeiere, Potaissa l-a putut primi cel mai curînd de la Septimiu Sever, care a făcut-o colonia, sau de la Caracalla, iar Napoca şi Apulum au putut primi acest drept fie de la Marcus Aurelius sau Commodus, fie poate tot de la Septimiu Sever.

Cu o singură excepţie, anume Romula, toate oraşele din Dacia poartă nume dacice, cunoscute din Ptolemeu, în afară de cel al oraşului Ampelum. Aceasta înseamnă că ele, în afară de Sarmizegetusa, la care acest epitet a fost adăugat după aceea, s-au întemeiat pe locul sau în apropierea unor vechi aşezări dacice, existente înainte de cucerirea romană, ceea ce se confirmă de cele mai multe ori şi arheologic, prin descoperirea unor urme dacice, mai mult sau mai puţin numeroase, chiar pe locul noilor oraşe romane sau, mai frecvent, în apropierea lor. O aşezare dacică a existat, după indicaţiile oferite de descoperirile arheologice, şi la Romula. Romanii au preluat de la autohtoni vechile nume ale aşezărilor dacice sau ale ţinutului în care noile oraşe s-au întemeiat. Dar nu e de loc sigur că oraşele *(poleis)* Daciei enumerate de Ptolemeu, pe care le cunoaştem apoi ca oraşe înfloritoare în epoca romană, erau de fapt centre importante şi în epoca preromană. Se pare mai degrabă că Ptolemeu îmbină în *Geographia* lui ştirile privitoare la aşezările existente înainte de cucerire cu cele din epoca romană, pînă la data cînd îşi scrie el opera în timpul domniei lui Antoninus Pius.

Cert este că noile oraşe romane se dezvoltă pe alte baze decît cele din epoca dacică, după un plan urbanistic deosebit, în condiţii istorice diferite. Planul lor este tipic roman, nu numai al Ulpiei Traiana care a fost de la început fixat, ci şi al celor care s-au format ulterior din nuclee mai mici. Majoritatea lor s-au înconjurat cu ziduri, fie de la întemeiere, ca Sarmizegetusa, poate şi Napoca, fie mai tîrziu, mai ales în secolul al III-lea, după începutul marilor atacuri dinafară. Oraşele din Dacia romană au cunoscut o asemenea dezvoltare urbanistică, economică şi socială, încît unele dintre ele, şi în primul rînd metropola, stăteau cu cinste alături de cele mai înfloritoare oraşe din restul imperiului. În ele civilizaţia romană şi nivelul de viaţă se găsesc pe aceeaşi treaptă ca în oricare alt oraş roman de provincie. Ele îndeplinesc şi în Dacia rolul de promotoare ale formelor de viaţă, ale sistemului social sclavagist din Imperiul roman şi ale culturii romane.

Conducerea şi organizarea internă a oraşelor din Dacia sînt întru totul similare cu a celorlalte oraşe ale Imperiului roman, şi anume din partea latină a acestuia. Toate imită în mic organizarea Romei. Scriitorul roman din secolul al II-lea Aulus Gellius le numeşte mici efigii şi copii ale poporului roman, adică ale Romei: *effigies parvae simulacraque populi Romani*[116].

www.cimec.ro

Orașele romane aveau conducerea și administrația lor proprie, autonomă, cărora le revenea sarcina de a rezolva toate problemele municipale. La conducerea lor și în genere la viața publică municipală participau însă numai cetățenii romani *(municipes)*, ceilalți locuitori *(peregrini, incolae, inquilini)* fiind privați de orice drept municipal. În schimb, ei plăteau impozite și taxe, ca și cetățenii romani.

Organul de conducere al municipiilor și orașelor este un consiliu, corespunzător Senatului de la Roma, care se numește *ordo decurionum* sau simplu *ordo*, alcătuit din cetățenii cei mai de vază numiți *decuriones*. El întruchipează autonomia de care se bucură fiecare oraș roman și el deține dreptul de a se îngriji de interesele cetățenilor și obligația de a administra finanțele orașului.

Competența și prestigiul ordinului decurionilor au crescut pe măsură ce adunarea poporului *(comitia)* la Roma și apoi treptat și în orașele din provincii își pierde vechea însemnătate, păstrîndu-și doar o existență formală. Dacă la Roma, încă din timpul lui Augustus, nu la începutul domniei lui Tiberius, cum afirmă Tacitus[118], comițiile încetează de a mai alege pe magistrați, după cum rezultă din *lex Valeria Cornelia*, păstrată în *Tabula Hebana*[118], din anul 5 e.n., în orașele din provincii alegerea magistraților municipali, civili și sacerdotali a constituit mult timp după aceea, după cum aflăm din *lex municipii Malacitani*[119] (oraș în Hispania) din vremea domniei lui Domițian, dar anterioară anului 84, o prerogativă a comițiilor populare. În cursul secolului al II-lea se ajunge însă la o transformare completă, care duce la înlăturarea adunării poporului din viața municipală și la preluarea tuturor atribuțiilor privind conducerea orașelor de către *ordo decurionum*. Încă de la începutul secolului al II-lea, deci cam de la data cuceririi Daciei, în orașe magistrații municipali încep să nu mai fie aleși de comiții, ci de către consiliul orășenesc. Un rescript din anul 212 al lui Caracalla și Geta consfințește excluderea celor care nu fac parte din ordinul decurionilor, a plebeilor *(plebeii homines)*, de la dreptul de a fi aleși magistrați municipali[120].

Ca urmare, inscripțiile nu fac nici o mențiune despre participarea întregii comunități a cetățenilor *(plebs, populus)* din orașele din Dacia la vreo hotărîre în comun cu *ordo decurionum*. Ele nu amintesc decît de *ordo decurionum* și de magistrați. O singură inscripție de la Apulum, fragmentar păstrată, datînd chiar de la începutul existenței municipiului, probabil al lui Septimiu Sever, amintește, după cîte se poate înțelege, de distribuirea gratuită de ulei la baia publică poporului *(populo)*[121]. La Ulpia Traiana primii magistrați, primii preoți și primii decurioni au fost numiți, se crede, de întemeietor *(conditor)*, adică de guvernatorul D. Terentius Scaurianus. La fel se va fi procedat probabil și cu prilejul acordării titlului de municipiu celorlalte orașe.

Numărul decurionilor varia după numărul cetățenilor romani, el fiind fiscat chiar prin actul de întemeiere al fiecărui oraș. În orașele din Dacia

credem că numărul lor era mai mare de 30—50. Inscrierea noilor decurioni *(lectio ordinis)* în lista membrilor consiliului *(album decurionum)* era făcută tot la cinci ani de magistrații numiți *quinquennales*. Din consiliu făceau parte toți foștii magistrați municipali, inclusiv cei sacerdotali care se bucurau de cea mai mare cinste. De drept, ei făceau parte din consiliu îndată după ieșirea din magistratură, dar numai după înscrierea lor în listă la proximul cens deveneau decurioni cu drepturi depline *(iure dicundo)*.

Pentru a putea face parte din consiliul municipal se cerea un *census*, o avere, care varia, dar care în genere era evaluată la 100 000 de sesterți. O condiție principală era de a fi născut om liber, *ingenuus*. Liberții nu aveau acces *in ordo decurionum*, chiar dacă dispuneau de averea necesară. Se cerea și o vîrstă minimă, care în genere era de 25 de ani. Se acordau însă și dispense de vîrstă. Fiii decurionilor puteau fi înscriși în ordin înainte de împlinirea vîrstei legale. La Drobeta se cunoaște epitaful unui oarecare *M. Arrius Saturninus decurio municipii Hadriani Drobetensis*, care moare la vîrsta de 16 ani[122]. Aceștia se numeau *praetextati* și nu puteau lua cuvîntul în ședințe. În lista decurionilor membrii ordinului erau înscriși după rang, începînd cu patronii și cu magistrații, în ordinea ierarhiei lor, după care urmau cei aleși pentru merite excepționale *(decuriones adlecti)*, sfîrșind cu *pedanii* (care nu exercitaseră încă nici o magistratură în Dacia, nemenționați de inscripții, și cu *decuriones ornamentarii*, cei care au primit numai însemnele onorifice ale decurionatului). În Dacia asemenea *honorati* sau *ornati decurionalibus ornamentis* se cunosc la Sarmizegetusa, Apulum și Drobeta. Dintre aceștia, unul, la Sarmizegetusa, este un libert și Augustal M. Ulpius Hermias[123], ca și Septimius Asclepius Hermes, libert al templului lui Aesculap și augustal al aceleiași colonii[124], în timp ce la Drobeta M. Valerius Longinus este *medicus legionis VII Claudiae*[125]. Un personaj foarte influent este vestitul arendaș al vămilor Illiricului, Iulius Capito, care la începutul domniei lui Marcus Aurelius și L. Verus (161—163) a fost cinstit cu însemnele decurionale de mai multe orașe din districtul său vamal, printre care și de ordinul coloniei *Traiana Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore*[126].

Ordinul decurionilor se bucura de mare prestigiu. El își asumă, sau i se atribuie, titluri corespunzătoare cu cele ale Senatului de la Roma. Titlul cel mai frecvent este cel de *splendidissimus*, care în Dacia se întîlnește la Drobeta, o dată ca *ordo splendidissimus*[127], a doua oară ca *colonia splendidissima*[128]. Se admite în genere că decurionii purtau ca distincție o panglică îngustă de purpură pe togă *(angusticlavius purpureus)*, așa precum la solemnități, banchete, spectacole aveau locuri de onoare. Geniului ordinului i se închină altare, de pildă la Sarmizegetusa[129] și la Drobeta[130].

Decurionatul era pe viață și constituia o onoare, *honos*, cum menționează uneori și inscripțiile din Dacia. Cei aleși sau distinși cu această demnitate vărsau o *summa honoraria* ordinului, dedicau altare sau ridicau statui împă-

www.cimec.ro

ratului, cum fac decurionii alei Siliana cu prilejul acordării cinstei de decurion al oraşului Napoca fostului lor prefect Iulius Pacatianus[131].

Hotărîrile luate în şedinţele care se ţineau la anumite date purtau formula *ex decreto decurionum*, pe care în Dacia, ca şi în alte părţi, o întîlnim pe monumente, altare sau statui ridicate în for sau în alte locuri publice, pe care se menţionează totdeauna că locul a fost acordat de către ordinul decurionilor: *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, expresie atît de răspîndită şi de comună, încît ne scuteşte de orice exemplificare. Atribuţiile consiliului se referă la toate treburile şi interesele obşteşti, începînd de la cele edilitare şi administrative, îndeosebi fiscale, pînă la aprobarea organizării jocurilor şi a spectacolelor, a îndeplinirii obligaţiilor de cult şi de cinstire prin monumente onorare al împăraţilor, al conducătorilor provinciei, al patronilor şi binefăcătorilor oraşului. Tot el se îngrijea de aprovizionarea cu grîne *(cura annonae)*. Consiliul orăşenesc răspundea şi de vărsarea către fisc a impozitelor de pe teritoriul oraşului. Aceasta devine cu timpul, în secolul al III-lea, o sarcină foarte grea, avînd ca urmare ingerinţele funcţionarilor imperiali, în treburile şi răspunderile municipale instituind un adevărat control.

O sarcină importantă şi un privilegiu al ordinului decurionilor. în vremurile bune, era alegerea magistraţilor şi a sacerdoţilor. Potrivit vechilor principii republicane ale anualităţii şi colegialităţii, magistraţii erau aleşi pe un an şi cel puţin doi în aceeaşi magistratură. Ei erau încredinţaţi cu punerea în aplicare a hotărîrilor ordinului decurionilor. Intrarea lor în funcţie se făcea în mod obişnuit la 1 ianuarie al fiecărui an. Toate magistraturile erau onorifice, constituind un *honos* sau un *munus*.

Magistraţii superiori în oraşe se numeau *duumviri iure dicundo*[132] sau simplu *duumviri (duoviri)*. Ca şi consulii de la Roma, ei erau eponimi, dînd numele anului, şi aveau atribuţii judiciare şi putere executivă. Ca distincţie exterioară purtau *toga praetexta*, cu fîşia purpurie cusută pe margine, şi erau precedaţi de doi lictori. Duumviri sînt menţionaţi de inscripţii la Ulpia Traiana, Apulum, Napoca, Drobeta, Romula, Tibiscum şi Potaissa[133]. Tot la cinci ani se alegeau *duumviri quinquennales* în inscripţii numiţi mai adeseori simplu *quinquennales*, care pe lîngă atribuţiile obişnuite ale duumvirilor aveau şi misiunea de a întocmi censul şi lista decurionilor. Epigrafic ei sînt menţionaţi numai la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca şi Drobeta. Unul dintre duumviri sau quinquennales, de obicei cel mai în vîrstă, prezida şedinţele ordinului decurionilor, purtînd numele de *duumvir* sau *quinquennalis primus*. La Sarmizegetusa e menţionat, în secolul al III-lea, *un quinquennalis primus pro imperatoare*[134], exercitînd deci magistratura în locul unui împărat (nenumit). *Quinquennalis primus municipii Publii Aelii Drubetae* a fost şi L. Quaesidius Praesens, care moare şi e înmormîntat la Viminacium[135]. În caz de vacanţă, ordinul decurionilor numeşte un *praefectus*. Un asemenea *praefectus* este la Napoca L. Aelius Terentianus, edil şi decurion al coloniei,

care ridică un altar lui I.O.M., Iunonei Regina și Minervei pentru sănătatea împăratului Gordian III[136]. Uneori, ca semne de deosebită atenție, chiar împăratul este cinstit cu demnitatea de *duumvir* sau *quinquennalis*, exercitîndu-și magistratura printr-un delegat care de asemenea poartă titlul de *praefectus quinquennalis*. Un asemenea *praefectus quinquennalis pro imperatore Antonino*, deci în numele lui Antoninus Pius, este menționat de o inscripție la Sarmizegetusa cavalerul roman M. Cominius Quintus, căruia *ordo coloniae* îi ridică o statuie pentru meritele lui, *ob merita ipsius*[137]. Personajul mai fusese o dată *quinquennalis* ordinar[138], așa că acum îndeplinea aceeași magistratură în mod excepțional, căci regula era că nimeni nu putea îndeplini decît o singură dată o magistratură. Ca urmare, el se și intitulează într-o a treia inscripție care îl menționează *bis quinquennalis coloniae*[139].

Obișnuit, înainte de a fi ales *duumvir* sau *quinquennalis* candidatul trebuia să fi îndeplinit magistraturile mai mici, să fi parcurs deci ierarhia magistraturilor municipale. Așa cum rezultă însă și din inscripțiile din Dacia, mai sus menționate ca și din altele, membrii ordinului ecvestru puteau fi aleși *quinquennalis* fără a fi îndeplinit alte magistraturi municipale.

Ca și în cazul decurionilor, însemnele duumviratului puteau fi atribuite și onorific. Acordarea ornamentelor duumvirale e amintită la Sarmizegetusa și la Romula. În timp ce în metropolă însă cel căruia ordinul decurionilor i-a decretat ornamentele duumvirale *(ornamenta duumviralia decrevit)* este un personaj altfel necunoscut, numit Sextus Attius Secundinus[140], la Romula municipiul acordă aceste onoruri vestitului arendaș al vămilor Illyricului, T.Iulius Capito[141].

În unele orașe din Dacia, ca și în celelalte provincii, în locul duumvirilor inscripțiile menționează un colegiu de patru magistrați, *quattuorviri*. Aceștia apar în Dacia numai în municipii, nu și în colonii. La Apulum ei sînt atestați atît pentru *municipium Aurelium*[142], cît și pentru *municipium Septimium*[143]. Un alt *quattuorviralis* e cunoscut la Potaissa[144], fără altă precizare, dar datînd fără îndoială din perioada municipiului, iar P. Aelius Ariortus (?) *IIII vir an(nualis) m(unicipii) D. interfectus a latronibus*[145], la Slatina Timișului (j. Caraș-Severin), aparține mai degrabă Diernei decît Drobetei. Colegiul cuprindea pe duumviri și pe edili. Dintre ei, ca și în cazul duumvirilor, unul se intitulează *primus* și prezidează ședințele ordinului decurionilor. Ca *primus IIII vir municipii Aurelii Apuli* e cunoscut din mai multe inscripțiii T. Flavius Italicus[146], iar ca *IIII vir primus annualis municipii Septimii Apuli C. Iulius Valentinus*[147].

Edilii *(aediles)* care se ocupau cu îngrijirea pieților, a străzilor și a clădirilor publice, cu asigurarea ordinii, aprovizionarea publică, organizarea jocurilor, a banchetelor hotărîte de ordinul decurionilor sînt cunoscuți epigrafic la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca și Romula[148]. La Potaissa, doi edili, frații *Marci Aurelii Cassianus et Veteranus* figurează ca verificatori

www.cimec.ro

pe un pond de bronz[149]. În schimb cvestorii *(quaestores)*, care se ocupau cu finanţele oraşului şi administrarea bunurilor, sînt atestaţi numai la Sarmizegetusa, Apulum şi Romula[150].

Alături de magistraţii civili stăteau preoţii municipali aleşi de *ordo decurionum*. Cea mai înaltă funcţie sacerdotală, de mare prestigiu, era aceea de *pontifex*. Ea se acorda obişnuit decurionilor, uneori chiar cavalerilor romani sau quinquennalilor şi în genere cetăţenilor de vază. *Pontifices* sînt cunoscuţi din inscripţii la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca şi Tibiscum. În cinstea alegerii sale ca pontifex la Sarmizegetusa *(ob honorem pontificatus)*, decurionul coloniei M. Iulius Iustus a împrejmuit un loc înainte deschis şi a ridicat o statuie *(campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit)*[151].

Din cariera municipală făceau parte funcţiile preoţeşti de *flamines*, cărora le revenea efectuarea sacrificiilor publice, şi *augures* (augurii), încredinţaţi cu consultarea voinţei zeilor. Flaminii sînt menţionaţi în inscripţii la Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Potaissa, Napoca, Tibiscum şi Diernar iar augurii la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca şi Porolissum. În cinstea alegerii sale ca flamen *(ob honorem flamonii)*, decurionul coloniei Sarmizegetusa Q. Aurelius Tertius ridică în anul 142 o statuie împăratului Antoninus Pius şi donează pentru aprovizionarea cu grîne a oraşului suma de 80 000 de sesterţi[152]. Putem trage deci concluzia că o dată cu înflorirea vieţii orăşeneşti se organizează aproape în toate oraşele Daciei cele două instituţii sacerdotale tradiţionale. La Apulum e atestat de patru inscripţii şi un *haruspex*, în persoana lui C.Iulius Valens[153]. El era folosit pentru divinaţia după metodele etrusce, dar nu făcea parte din ordinul decurionilor, fiind chiar ataşat pe lîngă duumviri.

În mod obişnuit, magistraturile municipale şi sacerdoţiile erau rezervate numai cetăţenilor oraşului. Cum însă după Hadrian cetăţenii nu mai sînt înscrişi într-un anumit trib, deci cetăţenia nu mai este riguros legată de un anumit oraş, iar începînd cu domnia lui Septimiu Sever de cînd alegerea magistraţilor cade exclusiv în competenţa ordinului decurionilor, nu rare sînt nici în Dacia cazurile cînd unor oameni mai de vază li se acordă onoruri municipale de către diferite oraşe, ei devenind probabil prin aceasta cetăţeni ai mai multor oraşe. Astfel, L.Iulius Bassinus este *decurio coloniae Apulensis*, *duumvir* la Napoca, *flamen* al coloniei Drobeta şi al municipiului Dierna, decurion al municipiului lui Septimiu Sever de la Apulum şi decurion al municipiului Porolissum[154]. Încărcat de onoruri de mai multe oraşe ale Daciei (Sarmizegestusa, Apulum, Drobeta) a fost de asemenea arendaşul păşunilor, salinelor şi al comerţului, P.Aelius Strennus[155], ca şi amintitul arendaş al portoriului Illyricului, T.Iulius Capito[156].

Onorific, oraşele acordau titlul de *patronus* unor persoane de vază, de la care puteau aştepta să le apere interesele şi cărora le puteau solicita ajutorul. Obiceiul acesta îl întîlnim mai frecvent la Ulpia Traiana, care onorează cu

www.cimec.ro

acest titlu îndeosebi pe guvernatorii provinciei, cărora le și ridică statui în for. Printre patronii Sarmizegetusei se numără legații imperiali C. Curtius Iustus[157], M. Sedatius Severianus[158], M. Claudius Fronto[159] și Q. Axius Aelianus, procurator al Daciei Apulensis și locțiitor al guvernatorului[160]. În anul 153 o delegație alcătuită din cinci cetățeni este trimisă de metropola Daciei la Roma cu prilejul preluării consulatului de către fostul guvernator și patron al coloniei M. Sedatius Severianus, după cum aflăm din inscripția de pe altarul pe care la întoarcere ei îl închină la Ad Mediam (Băile Herculane), potrivit promisiunii făcute *(ex voto)* puterii divine a apelor *(Dis et numinibus aquarum)* ca mulțumire pentru că s-au întors nevătămați (*incolumes reversi*)[161].

La Apulum întîlnim ca patron al coloniei pe cavalerul roman P. Aelius Marcellus[162], la Napoca, în timpul lui Commodus, pe T. Flavius Ianuarius[163], la Porolissum, pe cavalerul roman [P. Anto?]nius Valens, cu demnități și la Sarmizegetusa, și la Apulum[164], iar la Drobeta, pe T. Aelius Aelianus, căruia colonia îi ridică o statuie ecvestră, al cărei preț el, ca mulțumire pentru onoarea făcută, îl răscumpără *(honore contentus sumptum remisit)*[165].

Magistrații și îndeosebi duumvirii erau ajutați de funcționari și slujbași mai mărunți, îndeplinind variate servicii de secretari *(scribae)*, însoțitori *(lictores)*, crainici *(praecones)*, curieri *(viatores)*, prezicători *(haruspices)* etc., numiți cu un termen generic *apparitores*. În afară de un *haruspex* de la Apulum, de care am făcut amintire, trei inscripții menționează pe un *scriba coloniae* la Sarmizegetusa, în persoana lui T. Flavius Aper[166]. Ca și haruspexul de la Apulum, el era cetățean roman. Ceilalți slujbași municipali, pe care inscripțiile din Dacia nu-i amintesc, erau în genere oameni de condiție mai modestă, liberți și chiar sclavi. Ei erau plătiți pentru serviciile pe care le prestau.

În sfîrșit, două inscripții din Dacia amintesc de cîte un *patronus causarum* la Sarmizegetusa[167] și la Apulum[168]. Acești *patroni causarum*, amintiți de *lex municipii Malacitani*[169], sînt aleși dintre decurioni și li se încredințează sarcina *(munus)* de a apăra în fața instanțelor de judecată interesele orașului. Alegerea lor se face dintre decurionii cei mai de vază. P. Antonius (?) Valens de la Sarmizegetusa este cavaler roman care a deținut și alte demnități municipale, printre care și pe aceea de *quinquennalis*, nu numai în metropolă, ci și la Apulum, și la Porolissum, iar C. Iulius Diocletianus, de asemenea cavaler roman, este decurion atît la Sarmizegetusa, cît și la Apulum.

Nesigură este în schimb lectura *iur(idicus?) m(unicipii) P(otaissae)* la sfîrșitul inscripției de pe un altar închinat la Potaissa lui *I.O.M. D(olichenus)* de către *M.Ael(ius) Anton(ius) dec(urio) col(oniae) Na(pocae)*[170]. Apariția unui asemenea *iuridicus*, dacă lectura ar fi bună, ar fi cu totul neobișnuită.

Din cele arătate rezultă că și în orașele Daciei membrii ordinului decurionilor alcătuiau o adevărată aristocrație municipală, care deținea întreaga conducere a orașului, alegea din rîndurile ei pe magistrați, decidea destinele

și interesele orașului și ale teritoriului rural în numele întregii comunități de cetățeni. Ei formau o castă închisă, în care se putea pătrunde numai pe bază de avere. Prin rangul și poziția sa, *ordo* se deosebește și se opune lui *populus*, *plebs* sau *municipes*, cetățenii de rînd ai orașelor, care tot mai puțin participă la rezolvarea treburilor obștești, pe măsură ce ordinul decurionilor se impune ca singurul organ de conducere municipală, pînă ce la începutul secolului al III-lea ei pierd chiar dreptul virtual de a candida pentru ocuparea magistraturilor. Decurionii erau cetățenii cei mai bogați și în hotărîrile ordinului știau să-și apere în primul rînd propriile lor interese. Ei dominau întreagă viața orașului, căci nimic nu se putea hotărî în afara lor. Situația se schimbă, cum am mai spus, numai în secolul al III-lea, cînd calitatea de decurion și magistrat municipal ajunge o corvoadă de care toți caută să scape. Atunci însă stăpînirea romană se apropie de sfîrșit în Dacia.

O tagmă aparte, alcătuită ca al doilea ordin sau a doua stare, o reprezintă în orașe augustalii *(augustales)*[171]. Ei erau organizați într-o asociație cu caracter politic și religios, *ordo* sau *collegium Augustalium*. Pretextul organizării acestei asociații a fost întreținerea cultului Romei și al împăratului în orașele din provincii. Augustalii se recrutau mai ales dintre liberți care, chiar dacă erau cetățeni romani, nu aveau acces la magistraturile municipale. Condiția principală era de a dispune de avere. Liberții, ca și alte elemente ale populației orașelor, printre care și peregrini, găseau o satisfacție și o cinste în înscrierea lor în acest ordin. Organizarea ordinului Augustalilor era hotărîtă în fiecare oraș de ordinul decurionilor. Înființarea lor s-a făcut pe măsură ce orașele se dezvoltau și cîștigau în importanță. În Dacia existența Augustalilor este documentată în primul rînd în colonii, anume la Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Potaissa și Drobeta. Ei nu sînt documentați la Romula, ceea ce se datorează probabil numai întîmplării, nici la Malva, bineînțeles și în nici unul dintre orașele rămase în stadiul de municipiu, ceea ce iarăși se poate datora, în parte cel puțin, carenței descoperirilor, pentru că Augustalii sînt atestați la Apulum în ambele municipii, la Napoca și Drobeta de asemenea, din perioada cînd orașele respective erau numai municipii. Ordinul Augustalilor, după o părere exprimată încă de Th. Mommsen, este în orașele din provincii echivalentul mai mult fictiv al ordinului cavalerilor de la Roma[172]. Într-adevăr, echivalența nu este întru totul deplină, deoarece existența asociației Augustalilor este mai mult formală și nu asigura nici pe departe membrilor ei drepturile, favorurile și beneficiile de care se bucurau cavalerii romani. Totuși, liberții și oamenii de jos ajunși la situații mai bune nu precupețesc sacrificiile bănești pentru a obține titlul de augustal, care le asigura totuși un prestigiu social, deschizîndu-le probabil totodată și calea spre cîștiguri din diferite afaceri și activități lucrative. Așa, de pildă Flavius Sotericus, *augustalis coloniae Sarmizegetusae*, este, potrivit unei inscripții descoperită la

Teliuc, arendaş, pe timpul lui Caracalla sau Elagabal, al minelor de fier, *conductor ferrariarum*, împreună cu un *sacerdos* al coloniei Apulum[173].

Cinstea de a fi augustal *(honor augustalitatis)* era acordată pe viaţă de către ordinul decurionilor din fiecare oraş. Această cinste augustalii erau ţinuţi să şi-o răscumpere nu numai printr-o danie în bani *(summa honoraria)*, vărsată vistieriei oraşului o dată cu alegerea lor, ci şi prin contribuţia bănească *(pecuniasua)* la ridicarea de construcţii şi la satisfacerea altor nevoi *(munera)* publice, ca organizarea de jocuri, aprovizionarea oraşului *(annona)* etc. Într-adevăr, inscripţiile menţionează numeroase construcţii publice (temple, portice, exedre, pavaje de piatră) ridicate, amplificate sau refăcute de augustali pe banii lor.

Demnitatea de augustal e socotită ca onoare municipală, aparţinînd unui anume oraş, ca şi magistraturile şi sacerdoţiile municipale. De aceea, augustalii se intitulează adeseori *augustales municipii* sau *coloniae*, numită sau nenumită. Totuşi, într-o inscripţie de la Ulpia Traiana, C.Titius Agathopus arată că este *augustalis coloniae Sisciae et Sarmizegetusae*[174], explicaţia fiind că el a trăit mai întîi la Siscia, în Pannonia Superior, de unde-a mutat în metropola dacică, unde a obţinut din nou sau i-a fost recunoscută calitatea de augustal, înscris în lista acestora *(album augustalium)*. De asemenea, T.Claudius Anicetus la Apulum, unde reface un templu ruinat de vechime *(vetustate conlapsum)*, se intitulează *augustalis coloniar(um)*[175], adică al coloniilor Apulum şi Sarmizegetusa, unde într-adevăr o altă inscripţie îl atesta ca *augustalis coloniae Sarmizegetusae metropolis*[176]. Este o situaţie similară cu cea pe care am întîlnit-o şi la decurionii şi magistraţii municipali. Apulum a avut tot timpul de altfel strînse legături cu metropola, stabilite pe cît se pare încă din vremea împăratului Traian.

Dintre organele de conducere ale augustalilor în Dacia sînt menţionaţi numai doi *magistri augustales* la Napoca[177]. Organizarea Augustalilor de la Napoca într-un *ordo* e de asemenea atestată de o inscripţie[178].

Cea mai veche menţiune despre augustali este din timpul lui Traian, de la Sarmizegetusa, unde Q. Vibius Amillus, *augustalis coloniae Dacicae*, ridică un altar lui Hercules Salutiferus[179]. Aici, în metropola provinciei, unde se afla altarul împăratului *(ara Augusti)*, s-a constituit cea mai puternică organizaţie a augustalilor. Organizarea lor într-un *ordo augustalium* e documentată de o inscripţie descoperită în cursul ultimelor săpături[180]. El cuprindea un mare număr de membri. Aceleaşi săpături, efectuate de acad. C. Daicoviciu, au scos la iveală fragmente din lista augustalilor *(album augustalium)*[181]. Ei erau împărţiţi în decurii, după cum rezultă dintr-o altă inscripţie, care ne face cunoscut pe Tib. Cl(audius) Ianuarius *augustalis col(oniae) patr(onus) dec(uriae) (primae)* şi pe fiul său Cl(audius) Verus, căruia i s-a decretat dreptul de dublă onoare *(ob honorem dupli)*[182] (la banchete, distribuţii, etc.). Contrar părerii lui Th. Mommsen, inscripţia nu se referă la cole-

www.cimec.ro

giul fabrilor, la care nu face nici o aluzie, ci la augustali, cum a arătat C.Daicoviciu[183]. Augustalii de la Ulpia Traiana dispune au de un somptuos palat, *aedes augustalium*, clădit pe la jumătatea secolului al II-lea chiar lipit de for, cum au arătat săpăturile arheologice. O inscripție ne informează că monumentala clădire a fost construită de către M.Procilius Regulus, cavaler roman și decurion al coloniei, din banii destinați în acest scop de tatăl său M. Procilius Niceta, duumvir și flamen al coloniei, care avea și titlul (onorific) de *sacerdos Laurentium Lavinatium*[184]. Ei nu făceau parte totuși din ordinul augustalilor, ca și alți binefăcători ai ordinului, cum este P.Antonius Super, decurion al coloniei, care în secolul al III-lea face o închinare *ordini augustalium*[185]. Augustalii sînt însă patronați, ajutați și controlați de către ordinul decurionilor. Nici preotul altarului împăratului *(sacerdos arae Augusti)*, care oficiază la altarul aflător în curtea palatului Augustalilor, nu face parte din rîndurile augustalilor, ci obișnuit era un cavaler roman[186].

Inscripții amintind *sacerdotes arae Augusti* se cunosc nu numai de la Sarmizegetusa, ci și de la Apulum[187] și Napoca[188]. Ei sînt aleși pe un an sau pe un timp limitat, nu pe viață. Ei prezidează și *concilium trium Daciarum*, intitulîndu-se și *coronatus Daciarum trium*[189]. Ei sînt aleși ca preoți ai provinciei nu numai din metropolă, ci și din alte orașe, după ieșirea din funcție numindu-se *sacerdotalis provinciae Daciae*[190] sau *sacerdotalis Daciae*[191].

În schimbul contribuțiilor bănești pe care le dădeau, augustalii se bucurau de unele distincții onorifice acordate lor de către ordinul decurionilor. Astfel, descoperirea în ruinele amfiteatrului de la Sarmizegetusa a unei bănci de piatră cu inscripția *AVG(ustalis)*[192] dovedește că augustalilor li se rezervau locuri de onoare în amfiteatru, desigur în spatele decurionilor municipali. De asemenea, cei mai de frunte dintre ei obțineau însemnele onorifice ale decurionatului *ornamenta decurionalia*. La Sarmizegetusa a fost distins cu aceste însemne augustalul M. Ulpius Hermes[193], libert al decurionului Ulpius Domitius Rufinus[194], iar la Apulum augustalul Septim(ius) Ascul (apius) Hermes, libert al templului lui Aesculap *(libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionalia coloniae Apulensis)*[195].

Unii dintre Augustali dețin funcții de conducere în colegiul fabrilor. Astfel, T.Fl(avius) Flavianus *aug(ustalis) m(unicipii) S(eptimii) Ap(ulensis)* este și *dec(urio) coll(egii) fabr (um)*[196], iar M.Aurelius Timon, *aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis)*, este și *mag(ister) coll(egii) s(upra) s(cripti) (fabrum)*[197].

Colegiile profesionale și cele de cult constituie în orașe a treia stare sau ordin, din care făceau parte locuitorii din păturile sociale cele mai de jos, peregrini și chiar sclavi. Indiferent de caracterul și numirea lor, aceste colegii se alcătuiesc în scopul ajutorării reciproce, pentru organizarea în comun a întrunirilor și mai ales pentru înmormîntări. Ele sînt organizate numai în unele orașe ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Drobeta, Tibiscum, îndepli-

www.cimec.ro

nind uneori și anumite servicii publice, ca de pildă paza împotriva incendiilor. Alte colegii grupează pe membrii aceleiași comunități etnice. Unele se întîlnesc și în localități mai mici, fără statut municipal.

Oricît de importante ar fi orașele, organizate ca municipii sau colonii, ele nu constituie totuși decît niște insule pe harta provinciei Dacia, în mijlocul întinselor regiuni agricole. Romanii nu au reușit să modifice caracterul agricol și păstoresc pe care îl avusese Dacia și înainte de cucerire. Chiar orașele în majoritatea lor păstrează caracterul de centre agricole, datorîndu-și prosperitatea exploatării teritoriului lor rural. Mulți dintre membrii aristocrației municipale sînt proprietari de pămînt. Proprietatea funciară reprezintă principala bază economică a decurionilor municipali. Orașele din Dacia rămîn indisolubil legate de agricultură și dependente în cea mai mare măsură de ea. Această legătură permanentă cu agricultura constituie o trăsătură specifică a orașului antic, pe care o au și orașele din Dacia. Se confirmă deci încă o dată afirmația lui K. Marx, care arăta că „istoria antichității este istoria orașelor, dar istoria unor astfel de orașe care se bazau pe proprietatea de pămînt și pe agricultură"[198].

Cea mai mare parte a populației provinciei Dacia trăia însă, firește, în sate. Organizarea și viața satelor ne sînt însă mult mai puțin cunoscute. Satele organizate după modelul roman poartă numele de *pagi* sau *vici*.

Pagi în Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene, sînt comunele rurale alcătuite pe teritoriul unei colonii. Ei sînt atestați epigrafic numai în teritoriul Ulpiei Traiane. Unul este *Aquae* (Călanul de azi), localitate cunoscută și din Ptolemeu, sub numele grecesc de Hydata (însemnînd același lucru, ape)[199], *Tabula Peutingeriana* o amintește de asemenea sub numele de *Ad Aquas*. O așezare civilă s-a înfiripat aici datorită izvoarelor termale, folosite pentru efectul lor terapeutic. În raza acestui *pagus* se găsea și o carieră de piatră, de unde provine probabil blocul cu numele cioplitorului în piatră *Diogenes lapidarius*[200]. Localitatea este amintită într-o inscripție sub numele de *pagus Aquensis*, condus de un *praefectus*, care în același timp este decurion al coloniei Ulpia Traiana[201]. Alcătuit pe teritoriul metropolei, acest *pagus* nu avea deci conducere proprie, aceasta fiind încredințată unui decurion al coloniei. Un al doilea *pagus* e cel de la *Micia* (Vețel, j. Hunedoara), cunoscut numai din inscripții. El s-a dezvoltat probabil din canabele marelui castru de aci. Ruinele așezării se întind pe o mare suprafață, de la castru, în toate direcțiile[202]. Descoperirile arheologice au pus în lumină existența unui întreg cartier meșteșugăresc și comercial, dezvoltat în legătură cu traficul fluvial pe Mureș, ceea ce a determinat și instituirea unei stații vamale[203]. În inscripții localitatea e numită *Micia*[204] sau *pagus Miciensis*[205], condus de cîte doi *magistri*[206]. Locuitorii sînt *veterani et cives romani (Micienses)*[207], numiți uneori numai *Micienses*[208]. *Pagus Miciensis* era constituit spre sfîrșitul domniei lui Septimiu Sever cînd probabil așezarea civilă, depășind stadiul de *canabae*, a ieșit de

www.cimec.ro

sub autoritatea comandantului castrului şi a primit o organizare cvasimunicipală. Faptul că aşezarea civilă de la Micia se numeşte tot *pagus* ar putea constitui poate un indiciu că ea, împreună cu castrul, era considerată ca fiind situată pe teritoriul Sarmizegetusei.

În restul Daciei aşezările rurale poartă numele de *vici*. Un asemenea *vicus* a fost, după cum ne informează Ulpian, *Potaissa*, înainte de a fi ridicată la rangul de municipiu şi apoi de colonia de către Septimiu Sever[209]. Prin analogie, tot un *vicus* era şi Napoca pe timpul lui Traian, cînd alături de Potaissa este amintită, fără nici un determinativ, pe miliariul de la Aiton[210]. La fel, *vici* trebuie să admitem că erau şi multe dintre *stationes*, localităţi pe marginea drumurilor de mare circulaţie, amintite de itinerarele antice, *Tabula Peutingeriana* şi *Cosmographia* geografului anonim din Ravenna. *Vici* sînt comune rurale organizate tot după model roman, locuitorii lor fiind cetăţeni romani, coloniştii sau veterani, dar şi peregrini, şi autohtoni. Inscripţiile amintesc un *vicus An(artorum)*,[211] sat de autohtoni în nord-vestul Daciei, la Almaşul Mare (r. Huedin), la intersecţia drumului care venea de la Bologa, pe Crişul Repede, cu cel care de la Napoca ducea la Porolissum.

În schimb, *vicus Pirustarum*, [212] de lîngă centrul minier de la Alburnus Maior, este un sat sau un cartier al coloniştilor dalmaţieni. Aşezările dalmaţienilor din ţinutul aurifer poartă uneori ca în Dalamaţia, numele de *castella*, cum este *K(astellum) Anso*[213] şi *K(astellum) Baridustarum*[214], poate şi *K(astellum) Avieretium*, *K(astellum) Arto*[215]. Ele par să fie conduse de cîte un *princeps*[216] cum se intitulează unul dintre martorii care semnează actul de vînzare a unei sclave, în 139 [217]. La illyri *principes* reprezintă o veche instituţie care se menţine şi în epoca romană, ca un titlu de noblete tradiţional, purtat fie de căpeteniile unor seminţii (un *princeps Delmatarum*, de pildă, e amintit şi de o inscripţie din Dalmaţia)[218] sau *civitates* fie de autohtonii ajunşi cetăţeni romani şi îndeplinind diferite magistraturi în colonii şi municipii[219]. Dar *principes* sînt atestaţi epigrafic şi ca magistraţi sau conducători ai aşezărilor rurale, *castella*[220] sau *vici*[221], ceea ce face foarte plauzibilă ipotezea existenţei unor asemenea *principes* şi în fruntea satelor de dalmaţieni din Dacia. Aici locuitorii acestor sate se numesc *castellani*.[222]

Aşezările în care s-au înfiinţat posturi, fiscale, vamale, de poştă, militare de pază şi control se numesc *stationes*. Ele se găsesc de obicei la capătul sau de-a lungul drumurilor şi în punctele de control de la graniţă. O *statio Resculi* e menţionată lîngă Alburnus Maior[223]. *Statio* e numit şi postul probabil de control şi de recrutare instalat lîngă castrul de la Căşei, pe Someş, condus de cîte un *beneficiarius consularis agens curam stationis*[224], *iterato agens statione*[225] *sau agens in m[u]nere sta[tionis]* [226].

Nenumărate sînt satele locuite de colonişti sau de autohtoni cunoscute numai pe baza descoperirilor epigrafice şi arheologice. Numele lor, în care nu sînt amintite de itinerare, rămîn necunoscute, aşa precum necu-

noscută ne este şi organizarea lor. Unele sînt organizate fără îndoială după modelul roman ca *vici*. Numărul lor era foarte mare, mai ales în estul Daciei, unde lipsesc oraşele, ca şi în Dacia Inferior, mai ales în partea sudică, de cîmpie. În aceste ţinuturi depărtate de oraşe, satele se grupează, cum am mai spus, în jurul cîte unei localităţi mai dezvoltate, cu un număr mai mare de colonişti, cetăţeni romani sau peregrini, cum este *Sucidava*, care avea şi un organ de conducere alcătuit din *curiales*[227].

Unele dintre aceste *vici*, fără a fi primit titlul şi organizarea municipală, dar bucurîndu-se de condiţii economice favorabile, au avut totuşi o dezvoltare remarcabilă, alcătuindu-se ca centre populate şi prospere. Descoperirile arheologice şi epigrafice le documentează ca aşezări în care civilizaţia şi nivelul de trai se apropie de acelea al oraşelor propriu-zise. Printre aşezările fără statut municipal, dar cu început de viaţă orăşenească, se numără *Sucidava*, aşezarea de la Cioroiul Nou, în Dacia Inferior, *Alburnus Maior*, în ţinutul aurifer, *Micia*, pe Mureş, care era un *pagus*, apoi *Blandiana* (Vinţul de Jos), *Salinae* (Războieni — Ocna Mureşului), *Sacidava* (Miercurea — Doştat) şi altele. Cele mai multe dintre ele sînt centre agricole, ca Sucidava, Cioroiul Nou, Brucla, Sacidava. *Salinae* s-a dezvoltat datorită exploatării sării şi comerţului cu sare, *Micia* ca centru agricol, meşteşugăresc şi datorită traficului fluvial pe Mureş, în timp ce *Alburnus Maior* era centrul exploatărilor de aur.

O categorie aparte de aşezări sînt în Dacia, ca şi în alte provincii, aşezările întemeiate pe lîngă castre, numite *canabae*. În ele se aşează meşteşugarii, negustorii şi oamenii de afaceri care însoţesc peste tot trupele. Lor li se alătură familiile şi rudele soldaţilor, veteranii şi toţi cei care, cetăţeni sau peregrini, au legături şi interese legate de castrul şi trupa respectivă. Canabele rămîn în autoritatea directă a comandantului castrului. Cele mai importante *canabae* sînt firesc cele de pe lîngă castrele de legiune. Am văzut dezvoltarea deosebită luată de canabele legiunii XIII Gemina care, după ce au primit ele însele o organizare cvasimunicipală, au generat două oraşe. Am arătat de asemenea că multe din oraşele din Dacia s-au întemeiat pe lîngă castre, favorizate fiind de prezenţa acestora în imediata lor vecinătate. Alteori, ca în cazul Miciei, din canabe s-a dezvoltat cîte un *pagus*, cu organizare administrativă proprie.

Fără a fi menţionate ca atare în inscripţii, existenţa canabelor este documentată arheologic pe lîngă aproape toate castrele trupelor auxiliare din Dacia. În multe dintre acestea barăcile de lemn sînt înlocuite, cu timpul, cu case şi construcţii de piatră. Se ridică temple şi sanctuare, se construiesc băi şi alte clădiri de interes comun. Din cele mai multe canabe de pe lîngă castrele trupelor auxiliare se cunosc inscripţii şi monumente de piatră. Confortul şi civilizaţia în multe canabe se găsesc la nivelul vieţii orăşeneşti.

O dezvoltare aparte, dar remarcabilă, au avut staţiunile balneare cu ape termale. Dintre acestea, cea mai importantă este fără îndoială *Ad Mediam*

www.cimec.ro

(Băile Herculane), situată pe valea Cernei, puțin retrasă, cu vreo 5 km, față de drumul Dierna — Tibiscum. Apele termale de aici erau cunoscute și folosite probabil încă din epoca dacică, dar abia romanii au pus în valoare miraculoasele izvoare, captîndu-le și construind instalații balneare, constînd din bazine, conducte, clădiri pentru cură etc. [228] S-au construit clădiri care puteau adăposti un mare număr de vizitatori, s-au clădit sanctuare, s-au ridicat statui, altare și monumente de piatră. Judecînd după ștampilele de pe cărămizi[229], trebuie să admitem că la ridicarea construcțiilor s-au folosit soldați din legiuni și trupele auxiliare, ceea ce ar putea însemna că stațiunea se găsea sub protecția poate și în administrația guvernatorului sau a procuratorului provinciei. Descoperirile arheologice, făcute mai ales pe la 1736, cînd a început modernizarea și repunerea în funcțiune a băilor, de către austrieci, dovedesc că stațiunea avea o viață de lux și bogăție cum numai în marile centre urbane se întîlnește. Inscripțiile, cu o singură excepție[230], sînt închinări făcute aproape numai divinităților vindecătoare, lui Hercule[231], căruia i se dau epitetele de *invictus*[232], *salutiferus*[233], *sanctus*[234], *Augustus*[235], — apoi lui Aesculap și Hygia[236], precum și puterii divine a apelor *(dis et numinibus aquarum)* [237], izvoarele calde *(fontibus calidis)* și geniului locului *(genio loci)*[238]. Veneau aici să-și caute de sănătate numai bogătașii și membrii clasei conducătoare, între care se numără guvernatori ai provinciei, comandanți ai celor două legiuni, prefectul unei cohorte, arendași ai vămilor, marele propoietar de la Apulum P. Aelius Antipater[239], decurioni ai Sarmizegetusei, un veteran și, dinafara Daciei, un guvernator al Moesiei Inferior sau Superior, Calpurnius Iulianus[240].

Foarte căutată pentru apele sale era și stațiunea balneară *Germisara*[241] (Geoagiu, j. Hunedoara), ale cărei ruine se găsesc la nord de satul Geoagiu, pe locul actualelor băi, unde au fost identificate numeroase urme de construcții, printre care un bazin mare săpat în stîncă, și s-au descoperit conducte de apă, tuburi de apeduct, altare, statui și reliefuri. La efectuarea acestor lucrări și construcții a participat și aici un detașament din legiunea XIII Gemina, al cărui nume se citește pe cărămizi. Stațiunea era vizitată de persoane cu situații înalte, printre care guvernatorii provinciei M.Statius Priscus, P.Furius Saturninus și L.Octavius Iulianus, sau de alți oameni cu stare bună, printre care un decurion și un augustal al coloniei (Apulum) ca și un subofițer. Dedicații pune însă și colegiul aurarilor[242] și *collegium Galatarum*[243]. Dedicațiile se adresează în primul rînd nimfelor[244], gratificate cu epitetele de *sanctissimae*[245] și *salutiferae*[246], apoi lui *Hercules invictus*[247], lui Aesculap și Hygia[248], *Fortunei*[249], dar și *Dianei Augusta*[250], lui I.O.M.[251] și chiar lui *Liber Pater et Libera Mater*[252].

Mai modeste erau băile termale de la *Aquae* (Călan)[253]. La izvorele de apă minerală caldă, folosite și astăzi, s-au identificat un bazin săpat în stîncă și o conductă în formă de șanț prin care se scurgea în afară apa din bazin. Lu-

crările de amenajare au fost făcute și aici de detașamente din legiunea XIII Gemina[254]. Printre vizitatorii acestei stațiuni balneare întîlnim pe Q.Decius Vindex, procuratorul Daciei Apulensis, care vine de la Sarmizegetusa și închină aici un altar *Fortunei Augusta*[255], pe C.Iulius Marcianus, decurion al Sarmizegetusei și *praefectus pagi Aquensis*, care închină un altar lui I.O.M.[256], și și pe veteranul M.Iulius Proclianus, care închină un altar lui Hercule[257].

Alte stațiuni balneare cu ape termale folosite în epoca romană au fost identificate în Dacia Inferioar, la Săcelu (j.Gorj), unde există ruine de instalații termale încă necercetate, dar unde s-a descoperit un altar închinat lui *Aesculap și Hygia*[258], și la Bala de Jos (j. Mehedinți), pe drumul Drobeta — — Bumbești, unde, după cum notează prof. D. Tudor, în nămolul cu efecte terapeutice s-au găsit albii de stejar și monede romane aruncate ca ofrande[259].

În contrast cu așezările coloniștilor, cele ale autohtonilor sînt foarte modeste, ei trăind în formele tradiționale de viață. În ținuturile retrase și depărtate de centrele urbane din estul Daciei populația autohtonă trăia în cătune răsfirate, care probabil nici nu aveau o organizare comunală de tip roman. Ele sînt cercetate acum arheologic și constatarea care se impune este că în aceste așezări tehnica zidurilor de piatră și cărămidă legate cu mortar nu este folosită, casele construindu-se, ca în epocile anterioare, din lemn și lut la suprafață sau ca bordeie adîncite în pămînt. Lipsesc de asemenea inscripțiile și monumentele de piatră. O asemenea așezare, de caracter păstoresc, era cea a autohtonilor daci de la Cașolț (j. Sibiu)[260], de lîngă cunoscuta necropolă tumulară, cu morminte de incinerație. Alte așezări autohotone cercetate sau în curs de cercetare sînt cele de la Obreja, Noșlac, Ciunga și altele.

În încheiere, putem spune că organizarea Daciei dovedește unitatea și uniformitatea sistemului administrativ creat de romani în provinciile de limbă latină în primul rînd. Nu lipsesc însă nici unele particularități pe care acest sistem le îngăduie în cadrul relativei autonomii municipale. Ele au fost generate de condițiile în care orașele și celelalte comune s-au întemeiat și s-au dezvoltat în provincia de la nordul Dunării.

CĂILE DE COMUNICAȚIE

Înflorirea orașelor și dezvoltarea economică și culturală a Daciei au fost în largă măsură favorizate și deservite de construirea și organizarea unei întinse și chibzuite rețea de drumuri și de alte căi de comunicație. Primele drumuri au fost construite în timpul războaielor dacice, pentru nevoile militare. Mai multe scene de pe Coloana lui Traian înfățișează construirea de drumuri și de poduri în teritoriile cucerite. Între cele două războaie romanii au construit minunatul pod de piatră peste Dunăre de la Drobeta, care leagă definitiv Dacia de restul Imperiului roman. După terminarea războaielor, o dată

cu organizarea provinciei, a început și construirea unei rețele de drumuri, concepută probabil chiar de împăratul Traian. În primii ani după cucerire a fost construit un drum care străbătea provincia în lung de la Dunăre pînă la Porolissum. Pe traseul acestui mare drum imperial e întemeiată Colonia Dacica Ulpia Traiana și de-a lungul aceleiași artere se vor întemeia pe vremea împăraților următori și alte multe orașe. Împărații următori au amplificat și extins necontenit, potrivit nevoilor strategice și economice, rețeaua rutieră a provinciei, legînd toate drumurile într-un sistem rațional conceput, care permitea accesul la principalele centru populate și la toate castrele din interiorul și de la marginea provinciei. Rețeaua rutieră a Daciei era apoi racordată prin punctele de trecere peste Dunăre la marea rețea de *drumuri* a imperiului, asigurînd legăturile în toate direcțiile[261].

Construirea drumurilor în Dacia a căzut în sarcina administrației provinciei încă de la început. Ea a folosit și mîna de lucru a soldaților în acest scop. Construirea și refacerea drumurilor în Dacia se face totdeauna în numele împăraților, probabil prin grija legaților și a procuratorilor provinciei. De asemenea, organizarea poștei imperiale, *cursus publicus*, se face prin grija. Administrației imperiale. Aceasta era interesată să dispună de o cît mai bună rețea de drumuri în tot imperiul, căci numai așa conducerea centrală putea să-și asigure legătura permanentă cu reprezentanții puterii imperiale din provincii și cu trupele. Buna administrare și apărarea militară a imperiului au impus construirea de drumuri solide și chibzuit distribui.

În opera de construire a drumurilor romanii vor fi folosit, fără îndoială, căile mai vechi de comunicație, care erau desigur cele mai naturale, dar care ne sînt prea puțin cunoscute. Conducîndu-se însă după alte interese, avînd alte obiective și folosind alte mijloace tehnice, romanii au creat totul din nou și în construirea rețelei de drumuri. Drumurile romane sînt cele dintîi căi de comunicație durabile și potrivite mijloacelor de atunci de deplasare, călare și cu căruțele trase de cai. Ele au lăsat urme care s-au păstrat de-a lungul veacurilor pînă astăzi. După plecarea romanilor, asemenea drumuri nu s-au mai construit pînă în epoca modernă.

Pentru cunoașterea drumurilor din Dacia romană dispunem de trei principale categorii de izvoare: itinerarele antice, *itineraria*, miliariile, adică stîlpii indicatori de distanțe puși pe marginea drumurilor cu prilejul construirii sau refacerii lor și recunoașterea urmelor pe teren. Prea puține sînt știrile pe care le putem extrage din scriitorii antici în această privință.

Dintre itinerarele antice, cea mai prețioasă pentru Dacia este așa-numita *Tabula Peutingeriana*[262], care cu toate scăderile sale rămîne sursa principală de recunoaștere a drumurilor din Dacia. Potrivit confruntărilor făcute, mai ales pentru Gallia, cît și pentru Dacia, redactarea cea mai veche a *Tabulei* datează de pe la mijlocul secolului al III-lea, incluzînd astfel și principalele drumuri din Dacia, cu excepția celor din estul provinciei[263]. Ea a fost întoc-

mită probabil pentru nevoile administrației imperiale, a curierilor și a călătorilor civili. Copia ajunsă pînă la noi, care a aparținut la început umanistului K.Peutinger, fiind apoi donată de acesta Bibliotecii de la Viena, unde se păstrează, a fost executată în culori în evul mediu. Lipsită de o scară proporțională, ea este o schemă foarte simplificată a rețelei de drumuri. Distanțele sînt indicate în mile romane *(millia passuum)*, echivalînd aproximativ cu 1482 m. Distanțele sînt arătate între două localități. Copierea uneori greșită de către diferiții copiști a cifrelor creează dificultăți în identificarea localităților, al căror nume este de asemenea de multe ori stîlcit, după cum s-a putut verifica în comparație cu alte izvoare.

Cosmographia geografului anonim din Ravenna datează din a doua jumătate a secolului al VII-lea, transcriind însă, cu și mai multe greșeli, itinerare și alte izvoare mai vechi [264]. Ea menționează și unele localități și drumuri din Dacia care lipsesc din *Tabula Peutingeriana*, completînd astfel într-o măsură oarecare informațiile noastre despre drumurile Daciei romane.

Miliariile descoperite pînă acum în Dacia romană sînt în număr de șapte[265] la care se adaugă unul din sudul Daciei datînd din epoca constantiniană[266]. Ele ne fac cunoscute și drumuri nemenționate de itinerare. În sfîrșit, recunoașterile pe teren ale urmelor drumurilor romane precizează mai de aproape traseul acestora și, prin secționarea și descoperirea lor pe anumite porțiuni, au permis observarea felului în care ele au fost construite. O cercetare mai sistematică a urmelor de drumuri din Dacia nu s-a făcut însă.

Tabula Peutingeriana, în segmentele VII—VIII, indică în Dacia, la nordul Dunării, trei drumuri, toate pornind din cîte o localitate de pe malul drept al marelui fluviu. Primul pornește din fața localității Lederata, de pe malul drept al Dunării, și urcînd pe fluviul *Apo*, și trecînd prin mai multe localități sfîrșește la *Tibiscum*. Al doilea drum pornea de la *Dierna* și, trecînd prin același *Tibiscum*, apoi prin principalele orașe ale Daciei superioare, printre care *Ulpia Traiana* și *Apulum*, sfîrșea la *Porolissum*, în nord. O a treia arteră e însemnată, oarecum paralelă cu prima, dar mai aproape de Dunăre, ea pornind de la *Drobeta*, și conducea mai întîi pînă la *Romula*, iar de aci, prin mai multe localități, continua pînă la *Apulum*, făcînd astfel legătura cu marele drum *Dierna — Porolissum*. Între ele, nici un curs de apă sau altă formă de teren nu mai este indicată. E neîndoielnic că aceste trei drumuri reprezintă principalele artere de comunicație ale provinciei și scheletul la care se racordează toate celelalte drumuri mai mici, identificate din alte surse și pe alte căi.

Interpretate în lumina tuturor știrilor de care dispunem astăzi, drumurile redate atît de schematic în *Tabula Peutingeriana* pot fi mai bine precizate. Artera rutieră principală a Daciei pornește din două localități de pe Dunăre, cu două ramuri care se unesc la *Tibiscum* (Jupa, lîngă Caransebeș). Prima ramură a acestui mare drum pornește din fața Lederatei, de la Palanca, și,

www.cimec.ro

urcînd pe rîul Caraș, identificat ipotetic cu *Apo flumen*, trecea prin localitățile *Arcidava* (Vărădia), *Centum Putea* (Surducul Mare), *Bersovia* (Berzovia), pe rîul Bîrzava, de unde o cotea mai direct spre nord-est și, trecînd prin localitățile *Azizis* (Fîrliug) și *Caput Bubali* (Valeadeni), sfîrșea la *Tibiscum*. Acesta a fost drumul pe care l-a urmat împăratul Traian în primul război dacic, după cum rezultă din fragmentul din *Comentariile* împăratului păstrat la Priscian, care amintește localitățile *Berzobis* și *Aizis* (= Azizis)[267]. Aci se unea cu cealaltă ramură care, pornind de la Dierna (Orșova), urca pe valea Cernei, pe la *Ad Mediam* (Băile Herculane), apoi pe valea Belareca, pe la *Praetorium* (Mehadia), de unde, străbătînd culoarul Cerna-Timiș ajungea la *Ad Pannonios* (Teregova), apoi trecînd prin *Gaganis* (Slatina) și *Masclianis* (Vălișoara), ajungea tot la *Tibiscum*.

De la Tibiscum, drumul imperial urca pe valea Bistrei și, trecînd prin localitățile *Agnaviae* (Zăvoi) și *Pons Augusti* (Voislova-Marga), străbătea pasul Porților de Fier ale Transilvaniei și ajungea la *Sarmizegetusa*. De aci cobora pe Rîul Mare și apoi pe Strei, trecînd pe la *Ad Aquas* (Călan), atingea Mureșul la *Petrae* (Uroi), de unde urca pe cursul acestui rîu și, trecînd prin localitatea cu nume dacic *Germisara* (Cigmău-Geoagiu), apoi prin *Blandiana* (Vințul de Jos), ajungea la *Apulum*. De aci drumul urca în continuare pe Mureș, trecînd prin *Brucla* (Aiud), pînă la *Salinae* (Războieni — Ocna Mureșului), de unde se îndrept aspre nord și, urcînd pe Arieș, ajungea la *Potaissa*, iar de aci, pe la poalele dealului Feleacului, pe care îl ocolește puțin, ajungea la *Napoca*, în valea Someșului Mic. Mai departe, drumul străbătea un ținut de dealuri mici și depresiuni, și trecînd prin localitățile *Optatiana* (Sutor), *Largiana* (Rominași), *Cersiae* (Romita), sfîrșea la Porolissum (Moigrad-Jac).

Construirea acestei artere principale a Daciei, Dierna—Porolissum, a început probabil încă în anii dintre cele două războaie dacice în porțiunea Dierna-Tibiscum, continuînd îndată după cucerire în toate sectoarele. Un miliar descoperit la Aiton ne face cunoscut că porțiunea dintre Potaissa și Napoca era terminată în anii 107—108, cînd se datează miliarul, drumul fiind construit de cohorta *I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria equitata*[268]. Presupunem că la aceeași dată sau curînd după aceea întreg drumul imperial, de la Dunăre pînă la Porolissum, era construit pe toată lungimea lui. Reconstruirea sau refacerea cu substrucție de piatră a sectorului Napoca—Porolissum e atestată de un alt miliar descoperit la Mera, lîngă Cluj, datînd din vremea lui Marcus Aurelius și L. Verus[269], între anii 164 și 165. Pe același miliar, o însemnare ulterioară, făcută sub textul principal, se referă la o refacere a aceluiași drum în vremea lui Caracalla, cu prilejul vizitei pe care acest împărat a făcut-o în Dacia, după cum am arătat.

Cît privește al doilea drum mare din Dacia, care pornea de la Drobeta, el e alcătuit de fapt din două drumuri. Unul pornește de la Drobeta, străbătînd

www.cimec.ro

în lat întreagă Oltenia. El trecea prin localităţile *Ad Mutrium* (Butoeşti?), *Pelendava* (Craiova — Mofleni), *Castra Nova* şi sfîrşea la *Romula* (Reşca), unde de fapt el face joncţiunea cu importanta arteră de comunicaţie de-a lungul Oltului. Aceasta pornea de la Izlaz pe Dunăre şi la *Romula* se unea cu a doua ramură, care pornea de la *Sucidava* (Celei). De la *Romula* drumul Oltului urca pe rîu în sus, de o parte şi de alta a lui, pînă la *Caput Stenarum* (Boiţa, j.Sibiu), trecînd prin localităţile *Acidava* (Enoşeşti, j. Olt), *Rusidava* (Momoteşti, lîngă Drăgăşani), *Pons Aluti* (Ioneştii Govorei), *Buridava* (Stolniceni, j.Vîlcea), *Castra Traiana* (Sîmbotin, j.Vîlcea), *Arutela* (Poiana Bivolari, j.Vîlcea), *Praetorium* (Copăceni-Racoviţă, j.Vîlcea), *Pons Vetus* (Cîineni, j.Vîlcea), unde drumul trecea din nou pe malul drept al Oltului. Importanţa drumului de-a lungul Oltului o dovedeşte şi descoperirea a trei miliarii, unul din vremea lui Septimiu Sever la Băbiciul Episcopiei (j.Olt)[270], pe Olt, la sud de Romula, şi de castrul de la Slăveni, al doilea, de fapt un mic fragment, probabil tot din secolul al II-lea, la Gostavăţu (j.Olt)[271], şi al treilea din vremea lui Maximin Tracul, din anul 236, în faţa castrului de la Copăceni (j.Vîlcea)[272]. Vechimea lui, în legătură poate cu drumul urmat de Traian în al doilea război dacic, este indicată de numele localităţii *Castra Traiana*. De la *Caput Stenarum* drumul, părăsind cursul Oltului, se îndrepta spre Apulum, trecînd prin localităţile *Cedoniae* (Guşteriţa-Sibiu) şi *Acidava*, de fapt *Sacidava* (Miercurea-Doştat, j. Alba).

Geograful din Ravenna, în afară de localităţile cunoscute din *Tabula Peutingeriana*, mai aminteşte un drum care venea probabil din ţara iazigilor, intra în provincie la *Porolissum* şi trecea prin mai multe localităţi, rămase neidentificate, şi anume *Congri*, *Sturum*, *Urgum*, *Ermerium*, *Alincum*, *Capora*, *Iscina* şi *Tirepsum*[273]. Se poate crede că primele din aceste localităţi se află în nordul Daciei, pe Someş, celelalte în estul provinciei, drumul ieşind în *Barbaricum* pe la *Angustia* (Breţcu), de unde continua probabil pînă la *Tyras*, la gurile Nistrului. Aşa cum am mai spus, acesta era probabil drumul de comerţ al iazigilor cu roxolanii prin Dacia, îngăduit de M.Aurelius a-l folosi cu învoirea guvernatorului provinciei[274].

Numeroase alte drumuri au putut fi stabilite pe teritoriul Daciei pe baza miliariilor sau a urmelor de pe teren. Ele sînt de importanţă variabilă, dar completează reţeaua de drumuri a provinciei.

Un drum lega toate localităţile şi castrele de pe malul stîng al Dunării, de la vest de Dierna, pînă la Islaz, la vărsarea Oltului în Dunăre. Tot în Dacia Inferior, un drum pornea de la Drobeta, trecînd pe la castrele de la Puţinei şi Cătunele, atingea Jiul la castrul de la Vîrţu şi apoi continua pe rîu în sus pe la Bumbeşti şi Vîrtop, pătrunzînd prin pasul Vîlcan în Transilvania, unde, trecînd din valea Jiului superior în valea Streiului, ducea pînă la *Sarmizegetusa*. Acesta era drumul cel mai scurt, dar greu, dintre Drobeta şi metropola provinciei.

www.cimec.ro

În Dacia Superior numeroase alte drumuri completau reţeaua rutieră a provinciei. De la *Caput Stenarum* (Boiţa), un drum conducea pe Olt în sus, unind toate localităţile de pe acest rîu pînă la Hoghiz, (j.Braşov) şi mai departe pînă la Olteni, mai sus de Sf. Gheorghe, şi pe Rîul Negru pînă la *Angustia* (Breţcu). O derivaţie a acestui drum urca pe rîul Bîrsa pînă pe la *Cumidava* (Rîşnov, j.Braşov) şi mai departe, prin pasul Bran, ajungea la Rucăr (j.Argeş), coborînd de-a lungul limes-ului transalutan pînă la Ciuperceni (j.Teleorman), pe Dunăre.

Cel mai important centru rutier din Dacia era *Apulum*. De aici, în afară de marele drum imperial şi de drumul de la Romula, porneau în diferite direcţii alte cîteva drumuri. Unul, coborînd pe Mureş, se desprindea din marele drum imperial la *Petris* şi continua pe rîu în jos, pînă la *Micia*, şi de acimai departe pînă la Seghedin, la confluenţa cu Tisa, unde o inscripţie pare să ateste existenţa unei *statio* a portoriului şi totodată de poştă[275]. Drumul traversa ţara iazigilor şi intra în Panonia probabil la Lugio. Un miliar descoperit la *Micia*, indicînd distanţa de *XLV millia passuum* de la Apulum [276], face dovada unei refaceri, mai degrabă decît a construirii drumului de către Trebonianus Gallus şi fiul său Volusianus (251—253).

Tot de la Apulum, un drum ducea, pe Ampoi, în ţinutul aurifer, la Ampelum, iar de aci, peste munţi, se făcea legătura cu drumul care unea aşezările miniere de la Abrud şi *Alburnus Maior* (Roşia Montană) şi care în continuare cobora pe Arieş în jos, pînă la *Potaissa*.

Un alt drum urca de la Apulum, pe cele două Tîrnave, pînă la castrele de la Sărăţeni şi peste Sighişoara şi Odorhei pînă la Inlăceni, aşa precum, părăsind la *Salinae* drumul imperial, un alt drum urca mai departe pe Mureş şi, trecînd pe la aşezarea de la Cristeşti, ajungea la castrul de la Brîncovenești. Din acest ultim drum, de pe Mureş, un drum derivat se desprindea mai jos de Tg.Mureş, ducînd pe valea Nirajului la castrul de la Călugăreni.

De la *Napoca*, de asemenea, în afara drumului imperial, porneau alte drumuri, unul pe Someşul Mic în jos, pînă la castrul de la Gherla şi apoi mai departe pînă la confluenţa celor două Someşuri, făcînd legătura cu castrele de pe Someş, în jos, pe la Căşei, pînă la Tihău, iar în sus pînă la Ilişua, de unde un drum continua pe valea Şieului şi apoi a Budacului, pînă la castrul de la Orheiul Bistriţei, unde urmele lui au putut fi de asemenea recunoscute pe teren[277]. Tot de la Napoca un alt drum urca pe Someşul Mic în sus, pînă la castrul de la Gilău, de unde probabil că el continua, trecînd peste un ţinut de dealuri, pînă la castrul de la Bologa, în valea Crişului Repede.

Un miliar descoperit la Almaş (j.Hunedoara) atestă construirea sau poate mai degrabă refacerea, pe timpul lui Maximin Tracul şi a fiului său, în anul 236, a unui drum care pornea de la localitatea *R[es]cul(um)*, consemnînd pînă la *vicus An(artorum)* (Almaş), distanţa de *XVI m(illia passuum)*[278] ne permite să stabilim că drumul pornea de la castrul de la Bologa, localitate

www.cimec.ro

care se numea deci *Rescului*, și pe valea Almașului, trecînd prin *vicus Anartorum*, ducea pînă la *Optatiana* (Sutor), unde făcea joncțiunea cu drumul imperial de la *Napoca* la *Porolissum*. Era deci un drum de legătură.

În afară de drumurile enumerate pe baza miliariilor și a observațiilor sigure pe teren, au existat fără îndoială și altele care, chiar dacă nu ar fi fost încă stabilite prin observațiile mai precise pe teren, sînt postulate ca urmare a existenței, de-a lungul unor căi naturale de comunicație, a unor castre sau așezări care nu puteau rămîne izolate și nelegate de rețeaua marilor drumuri ale provinciei. Astfel, existența castrului de la Orăștioara de Jos — Bucium (j.Hunedoara), ca și a urmelor romane de la Costești și din regiunea cetăților dacice din jurul Grădiștei Muncelului, impune admiterea cu necesitate a unui drum roman care se desprindea din marele drum imperial la *Germisara* și urca pe valea Grădiștei în sus, pînă la Costești, și mai departe în munți, pînă la ruinele cetății Grădiștea Muncelului, în apropierea căreia am văzut că guvernatorii provinciei din secolul al II-lea mai consacrau altare, o dată cu jertfele pe care le aduceau în amintirea celor căzuți în luptele din timpul lui Traian pentru cucerirea cetății de reședință a fostului rege Decebal.

De asemenea, în sudul Daciei, un drum trebuia să pornească de la Dunăre, poate chiar din fața Lederatei, care urcînd pe rîul Nera străbătea valea Almăjului, trecînd pe la castrul de la Dalboșeț (j.Caraș-Severin), de unde, urcînd pe înălțimi, cobora pe valea Globul, peste Iablanița (j.Caraș-Severin), spre a face joncțiunea cu drumul imperial în dreptul castrului de la Mehadia.

Observațiile făcute pe teren au arătat că drumurile din Dacia, în primul rînd cele principale, erau solid construite, cu substrucție de pămînt și pietriș, care într-o secțiune executată perpendicular pe drumul imperial lîngă Ulpia Traiana avea o grosime totală de 0,80 m [279], peste care se așternea apoi un pavaj din blocuri de piatră, cum s-a putut constata la Porolissum, atît la drumul care intra în castrul de pe Pomet pe poarta de est, cît și la cel care la vest de castru ducea dincolo de limes, în *barbaricum*. Un asemenea pavaj de piatră a fost observat de noi la marginea de nord-vest a satului Armeniș (Caraș-Severin) pe o porțiune de vreo 20 m a drumului imperial, Dierna — Tibiscum. Obișnuit, drumul în profil apare bombat la mijloc, pentru scurgerea apei. Lățimea drumurilor din Dacia nu era prea mare, variind obișnuit între 6 și 7 m. Cercetătorul H. Kematmüller nota spre sfîrșitul veacului trecut că drumul Lederata-Tibiscum avea o lățime de 4—6 m, urmele lui fiind vizibile pe teren ca o dîră de nisip sau pietriș, pe alocuri putîndu-se vedea și blocuri de piatră [280], ceea ce, evident, dovedește că el era de asemenea pavat. În apropiere de Ulpia Traiana drumul imperial, secționat de C.Daicoviciu, avea 7 m lățime. În schimb, drumul pavat de la vest de castrul de la Porolissum era lat numai de 5,75 m. Urmele drumurilor romane au putut fi observate pe teren uneori pe mari distanțe. Astfel, urmele drumului roman de-a lungul Someșului au fost observate pe o lungime de 6 km în apropierea

www.cimec.ro

castrului de la Căşei[281]. Tot aşa sînt încă vizibile urmele drumului roman de pe Someşul Mic. După cum s-a putut constata, pe o porţiune la vest de satul Buneşti (j.Cluj), drumul nu cobora chiar în lunca rîului, ci se menţinea la limita înălţimilor. Aceeaşi observaţie s-a putut face şi în Banat, la Armeniş, unde de asemenea drumul imperial nu coboară în lunca Timişului, ci se urcă pe primele înălţimi[282].

Privită în ansamblu, reţeaua de drumuri din Dacia ne apare ca foarte deasă şi astfel organizată, încît nici o localitate sau castru mai important nu rămîne izolat. Drumuri mai mici legau toate castrele între ele pe toată lungimea graniţei provinciei. La Orheiul Bistriţei, de pildă, drumul care venea dinspre nord-vest, din direcţia castrului de la Ilişua, ieşea pe poarta de sud a castrului, îndreptîndu-se în direcţia sud-est, spre proximul castru de la Brîncoveneşti, pe Mureş. El era lat de circa 6 m şi avea o substrucţie din pietriş de rîu pe o adîncime de vreo 0,70 m. Urme de pavaj nu s-au observat.

Arterele principale ale Daciei, de care se legau toate celelalte drumuri, pornesc de la Dunăre, unde prin cîteva locuri de trecere, peste podul de la Drobeta sau cu corăbiile, la Lederata, Dierna, şi Oescus, reţeaua rutieră a provinciei se lega de marile drumuri şi căi de comunicaţie ale imperiului, asigurînd legătura în toate direcţiile. Pe Dunăre în jos se putea ajunge pînă la Pontul Euxin, iar în susul marelui fluviu şi apoi mai departe, pe Rin, pînă la Lugdunum Batavorum (Leyda) şi la Oceanul Atlantic. Pe Dunăre şi apoi pe Sava se făcea legătura cu Aquileia din nordul Italiei, iar spre sud, prin Naissus (Niş), se putea ajunge pe drumurile de uscat la oraşele de pe ţărmul Adriaticii, iar peste mare la Ancona şi de acolo la Roma. Prin Serdica (Sofia) se ajungea la Stobi şi la Thessalonic, ca şi la Byzantium, iar mai departe în Asia Mică. Aceste legături cu principalele centre ale imperiului indică totodată direcţiile spre care se orientează comerţul şi în general schimburile de orice fel ale Daciei.

În afară de drumurile de uscat, romanii au utilizat şi rîurile pentru navigaţie, după cum rezultă mai ales din unele ştiri epigrafice. Firesţe că principala arteră fluvială era Dunărea, acest minunat „drum fără pulbere", cum este numită în folclorul românesc, şi pe care romanii o închipuiau ca o divinitate înfăţişată pe Coloana Traiană ca protejînd trecerea trupelor romane la începutul primului război dacic[283]. Pe Dunăre se făcea un intens trafic comercial, atît spre oraşele de la Pontul Euxin, cît şi spre vest, către oraşele din Pannonia sudică. O dovadă a comerţului în epoca romană pe această veche cale de comunicaţie pe Dunăre şi apoi pe Sava o constituie cărămizile cu ştampilă ale oraşului Siscia, descoperite pe Mureş la *Cenad*, în Banat[284]. Aci ele au fost transportate fără îndoială cu corăbiile, pe Sava, pe Dunăre, pe Tisa şi apoi pe Mureş. După cucerirea Daciei navigaţia fluvială pe Dunăre a devenit mai sigură şi mai intensă. Un colegiu al corăbierilor este atestat epigrafic la Viminacium[285], iar un altul care reunea pe *nautae universi Da-*

nubii, adică pe corăbierii care navigau pe toată Dunărea, e cunoscut la Axiopolis în Moesia Inferior[286]. Dar transportul pe apă cu ajutorul plutelor și al corăbiilor mici era practicat și pe rîurile din interiorul Daciei. La Apulum e documentat un *collegium nautarum*[287], asociație a corăbierilor de pe Mureș. Tot de aici cunoaștem un relief reprezentînd un *genius nautarum*[288]. La *Micia* existența corăbierilor e documentată de statuia (funerară?) a unui corăbier[289] care, pusă în legătură cu o închinare pe o inscripție către geniul comerțului *(genio commerci)*[290], ar face dovada existenței în această localitate a unui port fluvial cu traficul îndreptat spre Pannonia. Probabil că și Oltul era folosit pentru navigație, dar atestările ne lipsesc. În schimb, inscripțiile fac amintire de *utricularii*, nume sub care trebuie să înțelegem probabil niște plutași care foloseau pentru transport un soi de plute prevăzute cu burdufe. În Dacia asemenea plutași sînt menționați de inscripții în localități situate pe rîuri mici. La Brîncovenești, pe rîul Niraj, afluent al Mureșului, unde exista un castru roman, o inscripție atestă un *collegium utric(u)lariorum*[291], care închină un altar zeiței Adrasteia, același colegiu fiind amintit și de o inscripție de la *Pons Augusti* (Marga), în numele căruia Aelius Diogenes, desigur membru al asociației utricularilor, împreună cu soția sa, ridică pe banii lor un templu închinat zeiței Nemesis[292]. Zeița Adrasteia-Nemesis era probabil divinitatea protectoare a acestui colegiu.

La trecerile peste cursurile de apă romanii au construit poduri *(pontes)*. Primele poduri au fost construite de romani în Dacia încă în cursul războaielor de cucerire. Mai multe scene de pe Coloana Traiană înfățișează poduri de lemn peste cursurile de apă, pe care trec trupele romane[293]. Mai tîrziu, desigur, multe din ele vor fi fost reconstruite în piatră și cărămidă, iar altele vor fi construite din nou. Existența lor e documentată de cele cîteva numiri de localități alcătuite cu elementul *pons*, cunoscute din *Tabula Peutingeriana*: *Pons Augusti* (Voislova — Marga), pe valea Bistrei, localitate atestată și de o inscripție[294], iar pe drumul de pe Olt *Pons Aluti* (Ioneștii Govorei) și *Pons Vetus* (Cîineni). Arheologic, urmele podurilor nu sînt semnalate.

Dar cea mai strălucită realizare în această privință, care a stîrnit admirația antichității și interesul și curiozitatea generațiilor următoare pînă în zilele noastre este podul de piatră peste Dunăre de la Drobeta, opera arhitectului Apollodor din Damasc, realizată între cele două războaie dacice. Urmele lui se mai văd pînă astăzi pe malul stîng la *Drobeta* și pe malul drept, la *Pontes*. O descriere a podului a fost făcută chiar de Apollodor, dar ea n-a ajuns pînă la noi. A fost însă folosită de Dio Cassius, care descrie podul cu admirație: „Traian construi peste Istru un pod de piatră, pe care nu știu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sînt și celelalte construcții ale lui Traian, dar aceasta este mai presus de toate". Iar mai departe: „Nu trebuie oare să ne uimească și felul meșteșugit în care a fost așezat în mijlocul fluviului fiecare stîlp"?[295]. Istoricul antic ne spune că podul avea 20 de stîlpi, a căror înălțime

era de 150 de picioare (45 m), în afară de temelie, iar lățimea de 60 (18 m), la distanță de 170 de picioare (51 m) unul față de altul și uniți printr-o boltă. Rezultă deci că lungimea totală a podului era 3.570 de picioare, adică de 1 134,9 m, după calculul prof. D.Tudor, ceea ce corespunde cu rezultatul măsurătorilor actuale privitoare la lățimea fluviului la Turnu Severin[296]. La fel este descris podul, tot pe baza datelor lui Apollodor, și de către poetul bizantin Ioan Tzetzes, din secolul al XII-lea, de la care aflăm în plus că la construirea podului s-au folosit niște cutii sau chesoane de lemn (κιβώτια), lungi de 120 de picioare (36 m) și late de 80 (24 m)[297]. Podul este înfățișat, dar foarte schematic, și pe monedele de bronz, bătute de Traian în trei nominaluri, după 105 e.n.[298]. De asemenea, el este înfățișat, dar numai parțial, cu portalul și primele trei picioare, de reliefurile Coloanei lui Traian, la începutul celui de-al doilea război dacic, cînd împăratul inaugurează podul[299]. În 1856, cînd nivelul apelor Dunării a scăzut, în mod neobișnuit s-au putut face măsurători și observații directe, constatîndu-se că din cele 20 de picioare mai existau numai 16, patru pierind între timp. Alte două picioare au fost distruse în 1909, cînd din adîncime s-au scos și bîrne enorme de stejar, provenind de la chesoanele de lemn. Pe baza verificărilor făcute, s-a putut stabili că înălțimea podului era de fapt numai de 18,60 m socotită de la patul fluviului pînă la tablier, iar lățimea de 14,55 m. Picioarele podului erau construite din piatră și cărămidă prinse în beton, îmbrăcate în blocuri de piatră cioplită și prevăzute cu colțare care despicau apa. Bolțile podului, sprijinite pe cei 20 de piloni, avînd o deschidere de cîte 33 m, erau din lemn și erau alcătuite din cîte trei arcuri suprapuse și paralele, prinse cu bîrne verticale. Tot din lemn era întreg tablierul, alcătuit din podeaua de bîrne, trotuare *(decursoria)* pentru pietoni și balustrade *(plutei)* laterale frumos executate. Capetele podului, lucrate în întregime din piatră și cărămidă, spre a fi ferite de incendii, se terminau cu portaluri zidite din cărămidă și ornamentate cu trofee și statui. Cele două picioare principale care străjuiesc malurile fluviului sînt urmele cele mai impunătoare care se mai văd pînă astăzi[300].

La construirea podului au lucrat soldați din cohortele *I Cretum*, *II Hispanorum*, *III Brittonum* și din legiunea VII Claudia, cum dovedesc cărămizile cu ștampilă scoase din zidăria pilonilor sau a portalului[301]. Paza podului era asigurată de trupele staționate în cele două castre, de la *Drobeta* și de la *Pontes*, construite o dată cu podul.

ORGANIZAREA FISCALĂ ȘI VAMALĂ A PROVINCIEI

Administrarea finanțelor provinciei *(ratio provinciae)* era încredințată procuratorului provinciei. Reședința procuratorului financiar al Daciei Superior, mai tîrziu al Daciei Apulensis era la Sarmizegetusa. Aci se găsea clă-

direa în care se păstrau registrele privitoare la impozitele și veniturile provinciei, *tabularium provinciae*. El se pare că era unic pentru toate cele trei provincii ale Daciei, care formau o singură unitate fiscală.

Pentru stabilirea impozitelor un recensămînt general a fost făcut, la început, de către Traian, imediat după cucerire. Probabil că și după aceea se vor mai fi efectuat periodic lucrări de recensămînt. În orașe și în teritoriile dependente de ele lucrările de recensămînt erau reînnoite tot la cinci ani de către *duumviri quinquennales*, cînd se stabileau și impozitele pe care fiecare proprietar trebuia să le plătească și suma globală pe care fiecare *colonia* sau *municipium* urma să o verse fiscului imperial, de care răspundea procuratorul provinciei. De aceea, într-un contract de vînzare-cumpărare a unei case din 6 mai 159, păstrat pe o tăbliță cerată, de la Alburnus Maior, se prevedea obligația cumpărătorului de a plăti el impozitul pentru casă pînă la noul recensămînt *(tributa usque ad recensum dependat)*[302] cînd, desigur, casa urma să fie trecută în evidența censuală a cumpărătorului. Registrele cu evidența impozitelor stabilite prin cens se păstrau în *tabularium provinciae* de la Sarmizegetusa, aflat în grija unui sclav imperial. Un asemenea *librarius ab instrumentis censualibus* era, în Dacia, sclavul imperial, *Augusti nostri verna*, Valentinus, zis și *(qui et)* Potinianus, care la Sarmizegetusa, împreună cu consoarta sa Cassia Rogata, pune o inscripție în amintirea fiicei lor prea dragi *(filiae karissimae)* Valentina[303].

Impozitele care se plăteau în Dacia erau cele cunoscute din celelalte provincii ale imperiului. Unele corespund aproximativ impozitelor noastre directe *(tributa)* și se plăteau, pe proprietatea funciară *(tributum soli)* și pe numărul de persoane *(tributum capitis)*. De asemenea impozitul funciar se plătea și pe imobile, după cum rezultă din tăbliță cerată citată mai sus, amintind tocmai impozitul *(tributa)* care trebuia plătit pe o casă. Capitația o plăteau atît cetățenii romani, cît și peregrinii. De plata impozitului funciar erau scutiți cetățenii romani din orașele cărora împărații le acordaseră dreptul italic *(jus Italicum)*. Impozitul direct era calculat pe un an și orașele erau răspunzătoare de vărsarea lui către fiscul provincial.

Numeroase erau apoi impozitele indirecte, cuprinse obișnuit în termenul general de *vectigalia*. Așa era impozitul de 5% pe moșteniri *(vicesima hereditatum)*, pe eliberările de sclavi *(vicesima libertatis)*, cel de 1% pe vînzările de mărfuri *(centesima rerum venalium)* și de 4% pe vînzările de sclavi *(vicesima quinta mancipiorum)*, pe care însă contractele respective din tăblițele cerate din Dacia nu le menționează. Dar impozitul indirect despre care avem cele mai multe știri este cel de 2,5% *(quadragesima)*, care se plătea pe circulația mărfurilor și a persoanelor, pentru a cărui încasare existau societăți sau mai tîrziu o organizație imperială aparte. Veniturile din aceste impozite se vărsau direct de cei care le încasau sau răspundeau de

www.cimec.ro

încasarea lor unei secţii aparte a fiscului imperial de la Roma *(officium a rationibus)*.

În schimb, impozitele directe, *tributa*, erau administrate de fiscul provincial, adică de procuratori, care din ele acopereau în primul rînd cheltuielile administraţiei provinciei, tezaurizînd o parte şi trimiţînd în caz de disponbilitate o altă parte fiscului imperial de la Roma. În administraţia financiară a provinciei de la Sarmizegetusa erau întrebuinţaţi o sumedenie de liberţi şi de sclavi imperiali, cunoscuţi din numeroase inscripţii, datorită faptului că ei se bucurau de o situaţie privilegiată, care le dădea posibilitatea să strîngă avere şi ca urmare să pună inscripţii şi să ridice monumente.

Existenţa unui *tabularium provinciae* la Sarmizegetusa e documentată de numeroase inscripţii puse de personalul de diferite categorii al acestei administraţii. În fruntea funcţionarilor tabulariului de la Sarmizegetusa se găsesc *tabularii*, contabili şi registratori care ţineau evidenţa registrelor de impozite *(acta, instrumenta)*. Ei erau numiţi numai dintre liberţii imperiali, niciodată dintre sclavi. În două cazuri ei se intitulează *tabularius provinciae Daciae Apulensis*. Unul dintre ei, Primitivos, face o închinare la Sarmizegetusa, *deo sancto Malagbeli*, pentru sănătatea lui Severus Alexander şi a Iuliei Mammea[304]. Al doilea, numit Carpion, închină la Apulum un altar lui Aesculap şi Hygiei[305]. La Apulum pare să fi existat un birou al tabulariului provinciei. Aci se găsea Carpion în interes de serviciu. El mai este cunoscut însă din alte două inscripţii de la Sarmizegetusa, unde se intitulează simplu *tabularius*[306]. Ajutoarele lor purtau numele de *adiutores tabularii*, recrutaţi fie din liberţi imperiali, cum au fost Constantianus [307] şi Fortunatus[308], fie mai ales dintre sclavii imperiali, ca Herculanus[309], Synethus[310], [Philo]musus[311] sau Liberalis[312]

Un alt funcţionar de cancelarie în tabulariul provinciei era *librarius*, arhivist—registrator. În Dacia, în această calitate îl cunoaştem pe Nemesianus, *Caesaris nostri servos (sic!) librarius*, care la Sarmizegetusa ridică din temelii pe banii lui *(a solo pecunia sua)*[313] un templu pe care-l închină zeiţei *Caelestis virgo Augusta*, divinitate punică adorată şi răspîndită de Iulia Domna. Funcţia se dovedeşte a fi fost foarte rentabilă, de vreme ce titularul ei poate ridica pe banii lui un templu. Despre un alt *librarius* încredinţat cu păstrarea registrelor de cens *(ab instrumentis censualibus)* am amintit mai sus. Un modest copist în tabulariul provinciei, *scriba tabularii* (?), pare să fi fost sclavul Synda, care pune un epitaf pe mormîntul fiului său prea drag şi prea pios *(filio dulcissimo et pientissimo)*[314].

Tot sclavi sînt şi mînuitorii de bani, dintre care cunoaştem mai întîi un fost casier, *ex arcario*, cu numele de Ianuarius, pentru sănătatea căruia, şi a consoartei lui Vita Threptes, Flavius Bellicus, om liber, închină un altar lui I.O.M.[315], apoi doi contabili-casieri, *dispensatores*, pe Ampliatus, în sănătatea căruia, locţiitorul său, *vikarius*, numit Protas închină un altar

www.cimec.ro

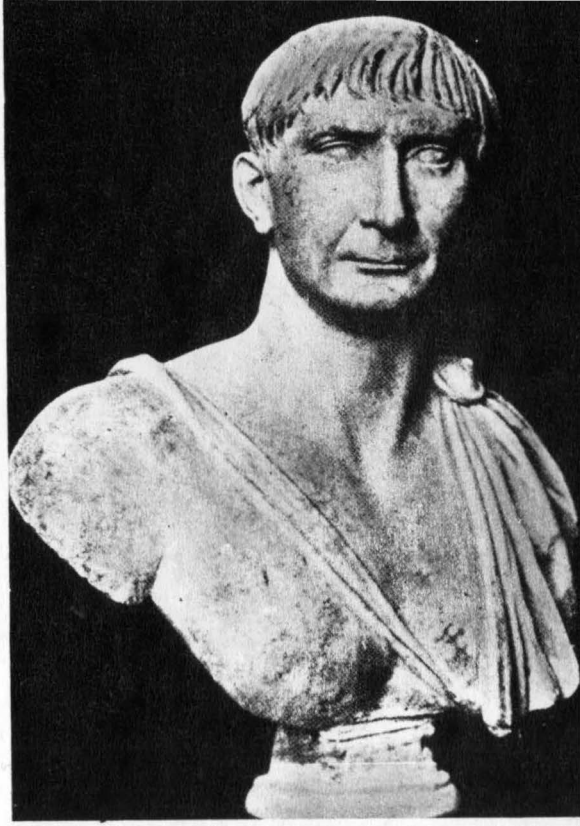

Decebal, regele dacilor (după Coloana lui Traian)

Împăratul Traian (bust de marmură în Muzeul Capitolin de la Roma).

www.cimec.ro

Trofeul lui Traian de la Adamclisi (reconstituire)

Podul peste Dunăre de la Drobeta (Turnu Severin) (reconstituire).

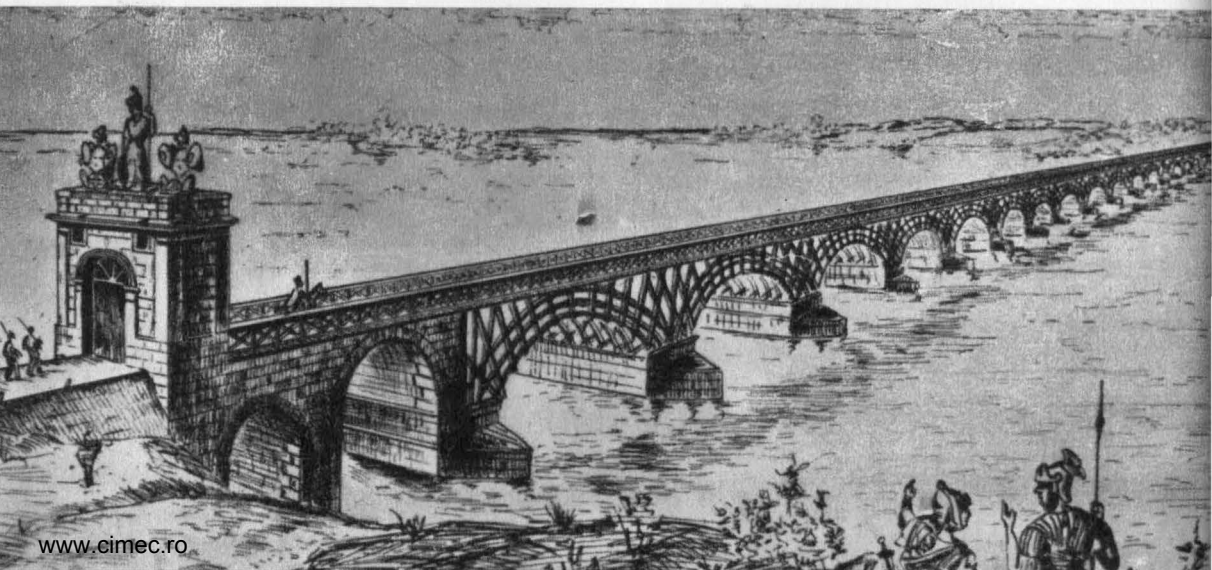

www.cimec.ro

Ruina pilonului de la Podul lui Traian, situat între calea ferată și coasta pe care se află cetatea Drobeta.

Inaugurarea podului peste Dunăre de la Drobeta (după Coloana lui Traian).

www.cimec.ro

Sinuciderea lui Decebal (scenă de pe coloana lui Traian).

Dacia capta (Dacia îndoliată) (relief de marmură de la Palatul Conservatorilor din Roma).

www.cimec.ro

Întemeierea Ulpiei Traiane (pe o monedă din vremea lui Traian) (sus).

Dacia August(i) provincia (pe o monedă din 112) (jos).

www.cimec.ro

Interiorul castrului Drobeta.

Vedere a castrului roman de la Drobeta.

www.cimec.ro

Sarcofagul de la Romula (Reşca).

Piatra funerară a unui signifer de la Sucidava (Muzeul Naţional de Antichităţi Bucureşti).

www.cimec.ro

Tăbliță cerată descoperită la Alburnus Maior.

www.cimec.ro

Relief funerar de la Căşei (Muzeul Dej).

www.cimec.ro

Roman arind, scenă de pe un monument funerar de la Şeica Mică (Muzeul Bruckenthal, Sibiu)

www.cimec.ro

Altarul închinat lui Mithras, de la Apulum (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

Medalion funerar de la Micia (Muzeul Deva).

Relief reprezentînd pe Romulus și Remus (Muzeul din Alba Iulia).

www.cimec.ro

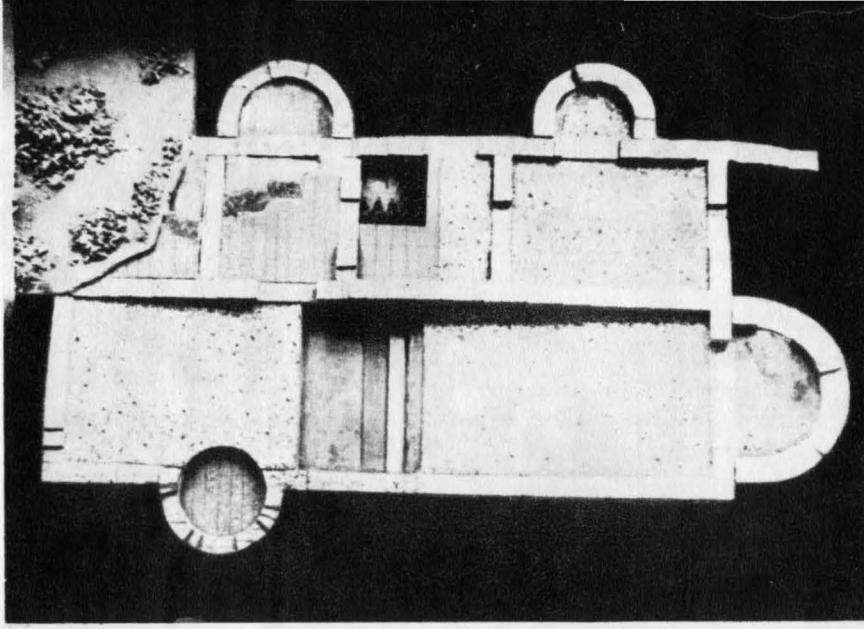

Macheta băilor castrului de la Mehadia (Muzeul Timişoara).

Vedere a ruinelor amfiteatrului de la Sarmizegetusa.

www.cimec.ro

Judecata lui Paris pe un mozaic de la Sarmizegetusa.

www.cimec.ro

Implorarea lui Achile de către Priam pe un mozaic de la Sarmizegetusa.

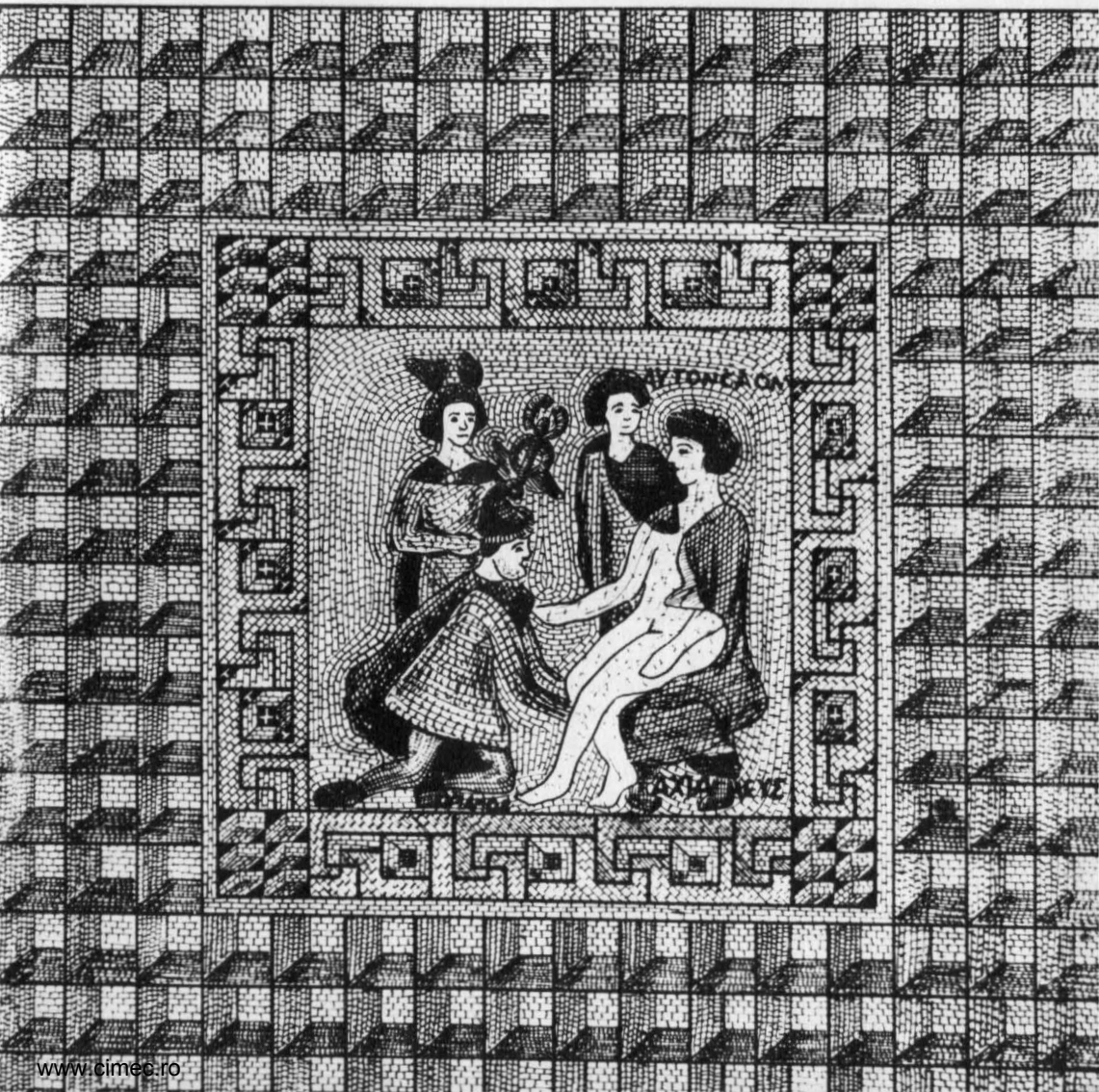

www.cimec.ro

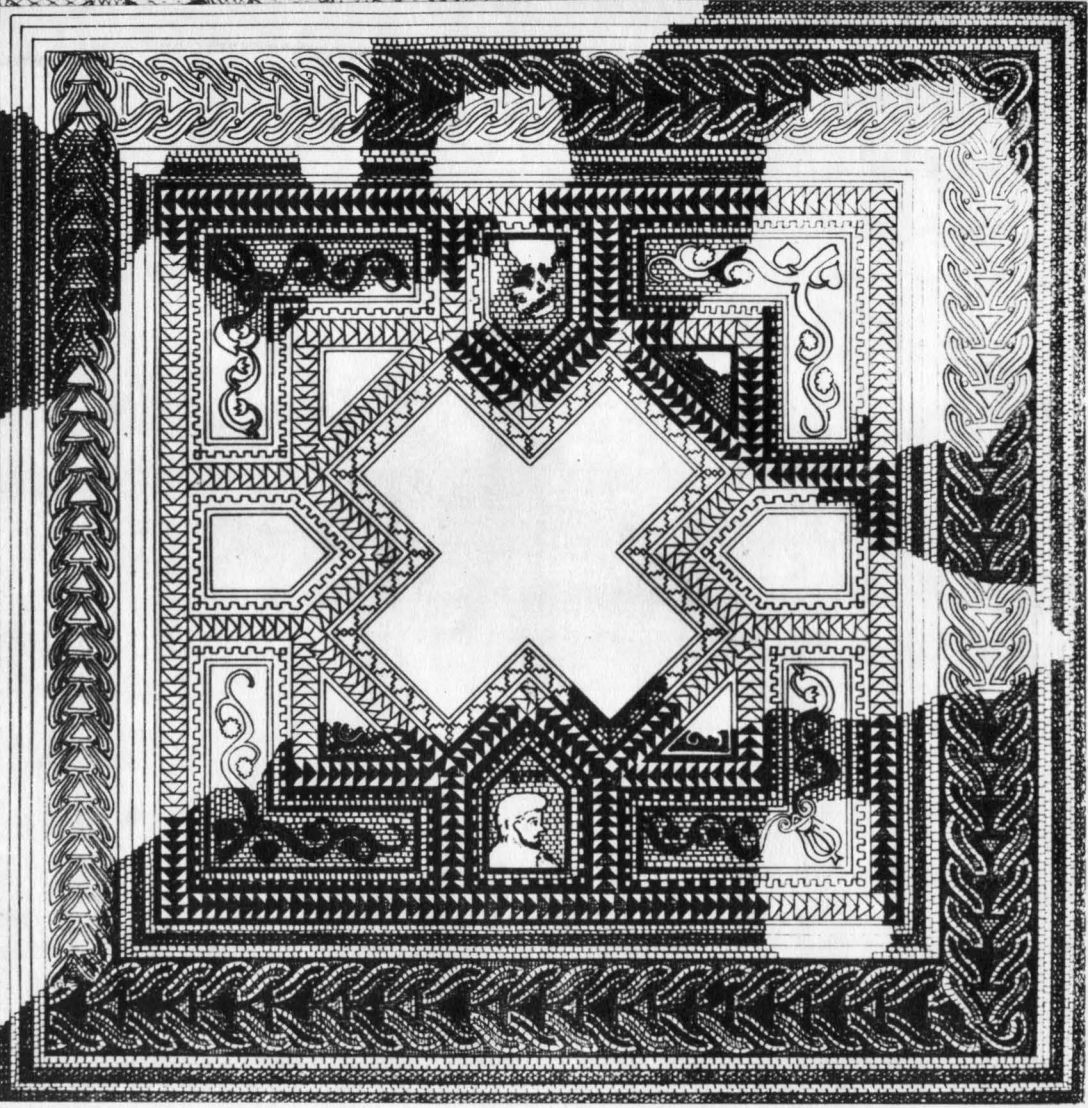

Mozaic de padiment de la Apulum.

www.cimec.ro

zeului Nabarzes[316], și pe Eutyches, al cărui *vikarius*, cu numele de Diogenes, închină probabil în vremea lui Septimiu Sever, Caracalla și Geta, deci între 209 și 211, un altar *G [enio]*? *[Daci]ae* (?) *Feli [cis? et] Genio domus divinae*[317]. Nu știm dacă alți doi sclavi, *Primus Aug (usti) disp(ensator) vika(rius)*[318] și *Antrocius verna... ex disp(ensatore)*[319], atestați epigrafic la Apulum, sînt considerați ca aflîndu-se în slujba unei casierii a administrației fiscale a provinciei, care va fi funcționat aici sau în slujba procuratorului minelor de aur de la Ampelum. De asemenea, nu se poate preciza dacă *servi vilici*, menționați la Sarmizegetusa[320] ca și în alte localități din Dacia, erau în serviciul administrației fiscale a provinciei sau a portoriului.

Cît privește încasarea impozitelor indirecte, avem mai întîi amintit pe sclavul Hylas *(vicesimar(ius)*, care la Romula închină un altar nimfelor[321]. El este deci strîngător al unui impozit sau al impozitelor de 5%. Același personaj, eliberat, sub noul nume de L. Aelius Hylas, dar avînd mai departe calitatea de *vicesimae l(ibertus)*, închină lui Mithras *(Iovi Soli invicto deo genitori rupe nato)* un relief cu chipul zeului *(signum numinis)*, împreună cu o boltă *(cum absidata)* construită probabil în *mithraeum*-ul de la Doștat (j. Alba)[322]. Vedem deci că și după eliberare el rămîne în același serviciu de *vicesimarius*. Rezultă că pentru strîngerea impozitelor indirecte existau agenți încasatori răspîndiți în diferite localități din provincie. Ei lucrau probabil în slujba administrației fiscului provincial de la Sarmizegetusa.

Pentru încasarea impozitului de 2,5% pe circulația mărfurilor și a persoanelor s-a organizat un serviciu numit *publicum portorium*[323], încredințat la început unor arendași, apoi exploatat direct de fiscul imperial, sub conducerea unor procuratori. Dacia făcea parte din circumscripția vamală mai mare a Illiricului, *publicum portorium Illyrici*, care grupa un număr de 8—10 provincii. La început, în epoca de la Traian pînă la Marcus Aurelius, încasarea vămilor era încredințată unor arendași particulari numiți *conductores*, care, asociindu-se cîte 2—3, alcătuiau o *societas*.

În timpul domniei lui Antoninus Pius unul dintre acești *conductores* era Q. Sabinius Veranus, cunoscut din mai multe inscripții din Noricum și Pannonia, dar al cărui nume pare să figureze și pe un fragment de tăbliță cerată de la Alburnus Maior[324]. Mai bine cunoscută este o altă *societas*, alcătuită din T. Iulius Saturninus, C. Antonius Rufus și M. Antonius Fabianus. Primii doi *conductores publici portorii* (sau numai primul?) sînt menționați de inscripția de pe un altar închinat lui Hercules, la Ad Mediam, de sclavul Felix, în anul 157[325]. Numele lui T. Iulius Saturninus, *conductor Illyrici*, apare și pe un fragment dintr-o tăbliță cerată de la Alburnus Maior[326], iar un sclav al lui, Bellinus, *s(ervus) c(ontra) scr(iptor)*, adică controlor și contabil în stațiunea de la Dierna, închină un altar lui I. O. M.[327].

După 157, în ultimii ani de domnie ai lui Antoninus Pius și în primii ani ai domniei lui Marcus Aurelius, pînă cel mai tîrziu la începutul anului 169,

www.cimec.ro

o altă *societas* este alcătuită de alți trei *conductores*, pe care unii îi consideră a fi frați, ceea ce nu este sigur, anume T. Iulius Capito, Iulius Ianuarius și Iulius Epaphroditus. Activitatea lui T. Iulius Capito în Dacia este dedusă din faptul că amintita inscripție de la Oescus[328] îl arată pe influentul *conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraciae* distins cu *ornamenta decurionalia* de către *ordo coloniae Traianae Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore* și cu însemnele de duumvir de către municipiul Romula. Aceasta este însă și ultima *societas* de arendași ai portoriului Illiricului.

Spre sfîrșitul domniei lui Marcus Aurelius, după 168—169, sau cel mai tîrziu la începutul domniei lui Commodus, sistemul de încasare a vămilor prin arendași a fost înlocuit cu perceperea impozitelor de către *procuratores*, funcționari imperiali din ordinul ecvestru. Acum *publicum portorium Illyrici* pare să cuprindă trei districte vamale, dintre care unul era alcătuit din Moesia Inferior și cele trei Dacii. Funcția aceasta, în ierarhia carierei ecvestre[329], aparține, cum a arătat H.G. Pflaum, categoriei centenarilor. Cunoaștem numele a patru *procuratores publici portorii vectigalis Illiyrici per Moesiam inferiorem et Dacias tres*. Primul este Avianius Bellicus, atestat ca *publici portorii procurator... vectigalis Illyrici* de o inscripție din anul 182 de la Nicopolis în Moesia Inferior[330]. Tot în timpul domniei lui Commodus este cunoscut și Ti. Claudius Xenophon, pe care o inscripție de la Efes[331] îl arată ca *procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres*, funcție pe care o deține după ce mai înainte fusese procurator (financiar) al Daciei Apulensis. Rezultă astfel că deși amîndouă funcțiile procuratoriene amintite sînt de *centenarius*, cea de procurator al districtului vamal al Moesiei Inferior și al celor trei Dacii este socotită ca superioară în ierarhia ecvestră celei de procurator financiar al Daciei Apulensis.

Același Ti. Claudius Xenophon, prin sclavii săi, *servi villici*, Zoticus și Salvianus, ridică la Sucidava (Celei) o statuie împăratului Commodus[332]. Contrar supoziției lui A. Stein[333], cei mai mulți istorici (Hirschfeld, Domaszewski, D. Tudor[334], H.G. Pflaum)[335] sînt de părere că cei doi sclavi de la Sucidava se aflau acolo în serviciul lui Ti. Claudius Xenophon cînd acesta deținea funcția de procurator al vămilor Illiricului, nu pe aceea de procurator al Daciei Apulensis. Cei doi sclavi conduceau deci la Sucidava un oficiu vamal, *statio portorii*. Unul dintre ei, Salvianus, îl urmează pe procuratorul, în serviciul căruia se afla, în deplasările lui următoare, căci inscripția de la Efes este pusă în cinstea procuratorului tocmai de acest sclav promovat *dispensator rationis extraordinariae provinciae Asiae*.

În timpul lui Septimiu Sever e cunoscut ca procurator al vămilor Illiricului M. Aurelius Heraclitus. Prin grija lui, doi sclavi ai săi, *servi villici*, *Eutyches* și *Apulensis*, ridică între 198 și 209 la Drobeta din temelii un *tabularium*[336], adică o clădire a oficiului vamal. Ipoteza lui A. Stein că și acest *procurator Augostorum (trium)*, cum este numit în inscripția de la

Drobeta, ar fi un procurator financiar al Daciei Apulensis[337], pentru că *Apulensis* se cheamă unul dintre cei doi vechili *(servi villici)* ai săi, este considerată foarte fragilă de H.G.Pflaum[338] ca şi S.J. De Laet[339] şi D. Tudor[340] de altfel, care îl identifică pe acest procurator cu un anume Heraclitus, *procurator vectigalis Illyrici*, căruia Septimiu Sever îi adresează la 17 februarie, anul 201, un rescript într-o chestiune privind scutirea de taxe pe care le pretindeau cetăţenii din oraşul Tyras[341]. Mai tîrziu, M. Aurelius Heraclitus ajunge procurator presidial al Mauretaniei Caesariensis, cum aflăm din alte inscripţii[342].

Un ultim procurator al vămilor Illiricului pe care îl cunoaştem este C. Iulius Paternus, prin grija căruia sclavul său *(villicus)* Synthropus închină la Ad Mediam un altar lui Hercule pentru sănătatea împăratului Caracalla şi a mamei sale Iulia Domna[343].

Pentru încasarea taxelor de portoriu (vamale) procuratorii Illiricului înfiinţară şi în Dacia birouri sau oficii, numite *stationes*, conduse de cîte unul sau doi *servi villici*, avînd uneori şi alt personal subaltern, recrutat tot dintre sclavii imperiali. Aceste *stationes portorii* erau înfiinţate atît în interiorul provinciei, mai ales în locurile obligatorii de trecere, la poduri, la intrările în oraşe, la trecători, în pasuri, cît şi graniţele provinciei, la vaduri şi în locurile de trecere sau de tîrg. În localităţile mai importante, ca la Drobeta, biroul vamal dispunea de o clădire proprie, *tabularium*.

Inscripţiile amintesc în Dacia direct cu numele de *stationes* trei asemenea birouri vamale. O *statio Tsiernensis* deci la Dierna (Orşova) e menţionată de amintita inscripţie de la Băile Herculane. În serviciul ei, în afară de sclavul Felix, e documentat ca lucrînd şi casierul *servus contrascriptor* Bellinus[344]. Alte două *stationes* sînt amintite de o inscripţie de la Veţel[345], una chiar la Micia, cealaltă la *Pons Augusti*. Prima *statio* se găseşte în localitatea de mare trafic comercial pe Mureş, la ieşirea din provincie, pe drumul spre ţara iazigilor şi spre Pannonia, iar a doua, localizată la Voislova — Marga[346], se află pe drumul imperial, la un pod, după cum arată chiar toponimicul. Această din urmă *statio*, după cum mărturiseşte inscripţia în chestiune, era condusă tot de un sclav, *Felix Caesaris nostri servus villicus*, mutat aci prin promovare de la Micia, unde el fusese *vi[karius]*, deci locţiitor subaltern, *promotus ex statione Micia ex vi[kario...]*.

Fără a fi documentate direct ca *stationes*, am văzut că existenţa cîte unui unui birou vamal, deservit fiecare de cîte doi *servi villici* ai procuratorului vămilor Illiricului, e atestată epigrafic la Sucidava şi Drobeta, amîndouă localităţi de mare trafic comercial, prin care se făcea legătura dintre Dacia şi ţinuturile din sudul Dunării, ale Moesiei Inferior şi Superior. Foarte probabilă este şi existenţa unei staţii vamale la Seghedin, unde o inscripţie fragmentară ne face cunoscut pe sclavul Mercator, *villicus*, în serviciul unui *conductor pu-*

www.cimec.ro

blici portorii, care era totodată și *praefectus vehiculorum*, prefect al poștei publice, presupus de epigrafistul N. Gostar a fi fie T. Iulius Saturninus, fie asociatul său C. Antonius Rufus[347].

Cu oarecare posibilitate s-a presupus existența unor *stationes portorii* și în alte localități din Dacia. În primul rînd, o stațiune vamală poate fi indicată la Alburnus Maior de menționarea numelui celor doi *conductores*, T. Iulius Saturninus și Sabinius Veranus, pe două tăbliță cerate[348]. O stație vamală a fost presupusă și la *Ampelum*, reședința administrației minelor de aur din Dacia, unde o inscripție menționează doi *villici*, anume Verus și Romanus *Augusti nostri vern(ae) vill(ici)*[349], care ar putea aparține însă administrației minelor de aur. De la Ampelum sau de la Potaissa este apoi inscripția care menționează pe *Scaurianus Caesaris nostri servus villicus*[350]. El nu pare să aibă nimic comun cu omonimul său, care închină la Apulum un altar *I.O.M. et dis Penatibus*[351], acesta foarte probabil identic cu D. Terentius Scaurianus, primul legat imperial al Daciei[352].

Dacă s-ar adeveri ipoteza lui N. Gostar că *servi villici*, cîte doi, se află totdeauna numai în serviciul unui *conductor* sau *procurator portorii*, nu și al procuratorului provincial sau al oricărui alt procurator imperial, atunci ar fi dovedită existența și a altor stațiuni vamale, în localități unde avem atestați asemenea *servi villici*. În primul rînd, existența unei asemenea *statio portorii* ni se pare foarte plauzibilă la Porolissum, unde o inscripție amintește pe sclavul *Felix Augusti nostri villicus*, care închină un altar *Fortunae Augustae*[353] și unde cunoaștem epitaful unui sclav *Eufemus, vik(arius) Pergerini*, pus de colegul său *Erastus conservus*[354]. Inscripțiile nu precizează dacă cei trei sclavi erau *servi privati* sau sclavi imperiali, nici în ce domeniu lucrau ei, dar existența unei stații vamale la Porolissum e foarte probabilă, ea trebuind chiar să fie postulată din cauza schimburilor foarte active cu lumea barbară, după cum dovedesc cercetările și descoperirile arheologice, precum și datorită faptului că aici intra în provincie, după cum am arătat, drumul folosit pentru comerț de către iazigii din vest în legăturile lor cu roxolanii din est. Exclusă nu poate fi nici existența unei *statio portorii* chiar la Sarmizegetusa, unde, după cum am mai spus, sînt de asemenea amintiți *servi villici*[355]. În sfîrșit, un fragment epigrafic de la Potaissa pare să facă de asemenea amintire de un [*servus*] *vill*[*icus*][356].

Recapitulînd, constatăm deci că în Dacia avem direct atestate epigrafic, cu numele de *stationes*, trei birouri vamale, la Micia, Pons Augusti și Dierna, că sigur atestate tot prin inscripții sînt și stațiunile vamale de la Sucidava, Drobeta, și Seghedin, iar existența altor patru la Alburnus Maior, Ampelum, Porolissum și Sarmizegetusa o socotim probabilă și justificată. Dubioasă rămîne în schimb existența unei stațiuni vamale la Potaissa (Turda).

www.cimec.ro

NOTE

[1] Eutropius, VIII, 2, 2 şi Rufius Festus, VIII, 2.
[2] *Szolnok-Doboka vármegye monografiája*, I, Dej, 1900, p. 218; *AÉrt*, XXXI, 1911, p. 433 sq., „Dacia," VII—VIII, 1937—1940, p. 322; *ActaMN*, III, 1966, p. 169.
[3] Iordanes, *Getica*, 34.
[4] *Ad Celsum expositio et ratio omnium formarum*, p. 92 (ed. F. Blume-K. Lachmann, A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, I, Berlin, 1848).
[5] Lactantius, *De mort. persec.*, 23, 5.
[6] Vezi A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 91, cu n. 65.
[7] *Digesta*, 15, 1, 8—9.
[8] Vezi Forni, p. 41 şi A. Mócsy, *op. cit.*, pp. 90—92.
[9] *Gromatici veteres*, I, p. 407 (ed. Lachmann): *Maiores itaque nostri orbem in partibus, partes in provinciis, provincias în regionibus, regiones in locis, loca in territoriis, territoria in agris, agros in centuriis diviserunt.*
[10] *CIL*, III, 7633 (= 827) şi *ActMuz.*, 1959, p. 120, n. 1.
[11] *AISC*, IV, 1941—1943, p. 236 şi urm.
[12] *CIL*, III, 7633.
[13] *ActaMN*, III, 1966, p. 169.
[14] Cf. în acelaşi sens *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 233 şi *TIR*, s.v., dar e posibil să fie vorba de numele a două localităţi *Resculum* şi *vicus Anartorum*.
[15] *CIL*, III, 1307.
[16] *MCA*, VI, 1959, p. 886, 24.
[17] *OR*[2], p. 401, nr. 143.
[18] Dio Cassius, LXVIII, 9,7.
[19] „Dacia", I, 1924, p. 225, n. 1.
[20] *CIL*, III, 8070 şi p. 1019, ad. 1632, şi *Klio*, XI, 1911, p. 506.
[21] *CIL*, III, 1353.
[22] *CIL*, III, 1480, 7904 = *ILS*, 2417, *ACMIT*, 1929, p. 313 sq.
[23] „Dacia", III-IV, 1927—1932, p. 541, cu fig. 48, 1.
[24] Vezi C. Daicoviciu, în „Dacia", I, 1924, pp. 224—263; III-IV, 1927—1932, pp. 516—556; C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* (1962) şi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, în *RE*, Suppl. X.
[25] *Dacia*, III-IV, 1927—1932, p. 548 şi urm., nr. 2.
[26] C. Daicoviciu, *Severus Alexander şi Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, pp. 153—171 şi *Zur inneren Geschichte Daziens*, în *Gedenkband für H. Schmid, Studien zur Geschichte Osteuropas*, III. Teil, Graz-Köln, 1966, pp. 9—14.
[27] *CIL*, III, 1454 şi *JÖAI*, V, 1902, Bbl. c. 135.
[28] Vezi mai jos p. 496.
[29] Deininger, p. 156 sqq.
[30] *CIL*, III, 1454 = *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 101.

www.cimec.ro

[31] D e i n i n g e r, pp. 176 şi 190, C. D a i c o v i c i u, în *ActaMN*, III, 1966, p. 163.
[32] *CIL*, III, 1581 (=8017), cf. *Klio*, X, 1910, p. 253 şi urm., unde se arată că epitetul municipiului este *Aelium* nu *Flavium*, cum greşit se citise mai înainte în această inscripţie.
[33] Cf. „Dacia", N.S. VIII, 1964, p. 151, cu n. 37.
[34] *OR*², p. 380, 4 = *AnnÉp*, 1914, 118.
[35] *CIL*, III, 8019.
[36] *CIL*, III, 14465 = *ILS*, 7150.
[37] *CIL*, III, 6254,
[38], *CIL*, III, 1627. Expresia *Potaissa Napocae m(illia) p(assuum) (decem)* nu înseamnă însă, cum credea Th. Mommsen (*CIL*, III, p. 172), că Potaissa depindea de Napoca, ci că distanţa de zece mii de paşi (MPX) e socotită de la Potaissa pînă la locul miliarului, pe drumul pînă la Napoca; cf. *CIL*, X, 7996 din Sardinia: *a Nora Bitiae.*
[39] *CIL*, III, 963 (= 7726); VI, 269 (*Aurelia Napoca*), *AnnÉp*, 1956, 230 (*colonia Aurelia Dacica*).
[40] *CIL*, III, 865.
[41] *ActaMN*, I, 1964, p. 206, nr. 7, cu fig. 7.
[42] *CIL*, III, 1004, Cf. şi 1008 şi 1081.
[43] Vezi G. F o r n i, în *OCD*, p. 233 sqq.
[44] *CIL*, III, 1180 (= 7795), 1198 = *ILS*, 8113, 1207—1209, 1456, 7804 = *ILS*, 7148, 12598; XI, 5215—6 = *ILS*, 2650.
[45] *CIL*, III, 1008.
[46] *CIL*, III, 1100.
[47] *JÖAI*, XII, 1909, 140.
[48] *CIL*, III, 1158.
[49] *CIL*, III, tab. cer., VII şi XXV.
[50] *JÖAI*, XII, 1909, 140.
[51] *CIL*, III, tab. cer., XXV.
[52] *CIL*, III, 986.
[53] *CIL*, III, 7773.
[54] *CIL*, III, 976, 985, 1051 = *ILS*, 7144, 1082 şi 1083.
[55] *CIL*, III, 1051 = ILS, 7144.
[56] *CIL*, III, 976, 985, 1082—1083 = *ILS*, 7143.
[57] *CIL*, III, 1433.
[58] D a i c o v i c i u, p. 129 sq.; i d e m, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 226 sq.
[59] *CIL*, VI, 2425 = *ILS*, 2042.
[60] *CIL*, III, 14509.
[61] *AÉrt*, s. III, vol. I, 1940, p. 223.
[62] *CIL*, III, 1176.
[63] P t o l e m e u, *Geographia*, III, 8,4.
[64] P a t s c h, *Beiträge*, V/2. p.79, 113.

[65] Vezi Al. Popa—I. Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, Bucureşti, 1962, p. 6 şi M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăţi dacice în sudul Transilvaniei*, Bucureşti, 1966, p. 56.
[66] *OR*², p. 157 sqq.
[67] *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 510.
[68] *CIL*, III, 753 (=7429) = *ILS*, 1465.
[69] *CIL*, III, 8033 şi *OR*², pp. 394, 84.
[70] *OR*², p. 165 sq. Dar H. Nesselhauf, în *Madrider Mitteilungen*, 5, 1964, p. 182, crede că pe la 160 Romula era numai *civitas*, abia după cîţiva ani fiind ridicată la rangul de *municipium*.
[71] *OR*², p. 391, 67 şi *CIL*, III, 1588 (=8023) = *OR*², p. 432.
[72] Daicoviciu, p. 130, cu n. 1; idem, *StCl*, VII, 1965, p. 243.
[73] Vezi nota 67.
[74] *Digesta*, L, 15, 1, 9.
[75] *CIL*, III, 1627.
[76] Vezi *RE*, XXII, c. 1014—1020 şi *Enciclopedia dell'arte antica*, VI (1965), p. 410 sq.
[77] *Digesta*, L, 15, 1, 9.
[78] *CIL*, III, 913 (=7680); *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 61, 1 a şi b = *AnnÉp*, 1934, 17, *AISC*, III, 1936—1940, p. 324, 1 = *AnnÉp*, 1950, 14.
[79] *CIL*, III, 903, 7804 = *ILS*, 7148; *AÉrt.*, XXVIII, 1908, p. 361.
[80] *CIL*, III, 1030, 7709; *AÉrt*, XXIX, 1909, p. 162 = *AnnÉp*, 1910, 132 şi *AÉrt*, XXXV, 1915, p. 45, 5.
[81] Vezi *RE*, XXII, c. 265—270 şi *Enciclopedia dell'arte antica*, VI, pp. 384—386.
[82] *SCIV*, I, 1, 1950, pp. 131—135; *MCA*, VII, 1961, pp. 361—384; VIII, 1962, pp. 485—498; *Fasti Arch*, XIII, 1960, nr. 5807; XV, 1963, nr. 6430.
[83] „Dacia", VII-VIII, 1937—1940, p. 321 şi *SCIV*, VIII, 1957, p. 223 şi urm.
[84] *CIL*, III, 836.
[85] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 326, 7 b,c,d, = *AnnÉp*, 1944, 52—54.
[86] *CIL*, III, 1486, 1495 = *ILS*, 7135, 7962 = *ILS*, 7130, 14468 = *ILS*, 7149; „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 325, 6 = *AnnÉp*, 1944, 50.
[87] Ulpian, *Digesta*, L 15, 1, 8.
[88] *CIL*, 14468 = *ILS*, 7149.
[89] *CIL*, III, 1559 (=8 009) şi BCMI, XXXII, 1939, p. 162 = *AnnÉp*, 1952, 195.
[90] *CIL*, III, 1580.
[91] *CIL*, III, 1579.
[92] *CIL*, III, 8064, 13.
[93] *CIL*, III, 8064, 10.
[94] *CIL*, III, 1550.
[95] *CIL*, III, 7962 = *ILS*, 7130, 7997, probabil şi *CIL*, III, 1555 (de la Denta) şi 12 595, (de la Foeni).
[96] Cu privire la forma numelui, *Ampelum* sau *Ampelum*, vezi N. Drăganu, *Ampoiu* în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, pp. 133—

www.cimec.ro

137; C. Daicoviciu, în „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 304, nr. 7, Vl. Georgiev, în *Acta AntHung*, X, 1962, p. 117 sq.; Em. Popescu, în *StCl.* IX (sub tipar).

97 *CIL*, III, 1 308, 1293.

98 *CIL*, III, 1 308. Inscripţia, văzută ultima dată, cu cîteva decenii în urmă, de C. Daicoviciu la Ampelum (Zlatna), unde ea era încastrată în zidul unei clădiri (*Dacia*, VII-VIII, 1937—1940, p. 304, nr.7), a ajuns acum într-un muzeu din Bucureşti şi este publicată din nou, cu reproducere fotografică, de Em. Popescu, în *St. Cl.*, IX (sub tipar), fără însă ca reexaminarea textului original, mult deteriorat, să poată oferi o soluţie sigură în privinţa numelui localităţii antice.

99 *CIL*, III, 1279—1282, 1284, 1321, 7838—7839.

100 „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 304.

101 Vezi *TIR*, s.v.

102 *CIL*, III, 1317, 1318.

103 Vezi mai jos.

104 *CIL*, XVI, 144.

105 *CIL*, VI, 32 563, r. 9.

106 *CIL*, III, 13 704. Vezi şi mai sus p. 105.

107 *CIL*, III, 1555 = *ILS*, 12 594.

108 *OR*², p. 175 şi H. Nesselhauf, în *Madrider Mitteilungen*, 5, 1964, p. 183, n. 12,

109 Vezi *TIR*, s.v.

110 *CIL*, II, 1180 = *ILS*, 1 403.

111 H. Nesselhauf, în *op. cit.*, 5, 1964, pp. 180—184.

112 „RevMuz" II, 1965, pp. 203—207.

113 *ActaMN*, II, 1965, p. 654 sq.

114 Vezi *Latomus*, XXV, 1966, pp. 847—854.

115 *Digesta*, L, 15, 1, 9.

116 Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI, 13.

117 *Annales*, I, 15, 1.

118 *NotSc*, LXXII, 1947, p. 49 sqq.; „American Journal of Philology", LXXV, 1954, p. 225 sqq.; cf. R. Syme, *Tacitus*, pp. 279, 389 sq., 756 sqq.

119 *ILS*, 6089.

120 *Digesta*, L, 2, 4, 26.

121 *CIL*, III, 7805.

122 *OR*², p. 387, 55.

123 *CIL*, III, 1425, 1426.

124 *CIL*, III, 1039.

125 *CIL*, III, 14216, 9.

126 *CIL*, III, 753 (= 7 429) = *ILS*, 1465.

127 *CIL*, III, 14 216, 19.

128 *CIL*, III, 8019.

www.cimec.ro

[129] *CIL*, III, 1425.
[130] *OR*², p. 382, 13.
[131] *CIL*, III, 865. Cf. şi 1425 (Sarmizegetusa) şi 7 429 (Oescus).
[132] *CIL*, III, 7 979 (Sarmizegetusa).
[133] Vezi *CIL*, III, Indices, K e r é n y i, pp. 242—247, 270, 275 sq., 283, 285 şi G. F o r n i, în *OCD*, pp. 235—240.
[134] *CIL*, III, 1 503.
[135] *CIL*, III, 6 309 (= 8129).
[136] *CIL*, III, 858.
[137] *CIL*, III, 1497.
[138] *CIL*, III, 1473.
[139] *CIL*, III, 1513.
[140] *CIL*, III, 1443.
[141] *CIL*, III, 753 (= 7 429) = *ILS*, 1465.
[142] *CIL*, III, 1 132; „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 305—306, nr. 2 şi 3; *SCIV*, VI, 1955, p. 331—332. Un anonim [*?IIIIvir munic* (*ipii*)] *Aur* (*elii*) *Apulensis* pare să fie amintit şi de o inscripţie de curînd publicată (*Apulum*, IV, 1962, p. 108 sq., nr. 19), după o lectură mai nouă (*SCIV*, 18, 1967, p. 177 sq., nr. 10).
[143] *CIL*, III, 985, 1083.
[144] *CIL*, III, 7678.
[145] *CIL*, III, 1559 (= 8 009).
[146] *CIL*, III, 1132; „Dacia", VII-VIII, 1937—1940, p. 305—306, nr. 2—3.
[147] *CIL*, III, 1083.
[148] *CIL*, III, Indices; SCIV, VI, 1955, pp. 331—332; *OR*², p. 391, 67.
[149] *Arch. Anz.*, 1909, 249.
[150] *CIL*, III, Indices; *OR*², p. 391, 67.
[151] *CIL*, III, 7983 = *ILS*, 5390.
[152] *CIL*, III, 1448.
[153] *CIL*, III, 1114—1116 şi *Anuarul Liceului Mihai Viteazul din Alba Iulia*, 1934—1936, p. 15, fig. 2. În *CIL*, III, 1114, după o confruntare cu originalul, numele personajului este *C. Iul*(*ius*) *Vales*, în loc de *Valens* (*SCIV*, 18, 1967, p. 178, nr. 11), cum apare în celelalte inscripţii.
[154] *CIL*, III, 14468.
[155] *CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147.
[156] Vezi nota 123.
[157] *CIL*, III, 1458.
[158] *AÉrt*, XXXI, 1911, p. 433 = *ILS*, 9487 şi „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 552 = *AnnÉp*, 1933, 249.
[159] *CIL*, III, 1457 = *ILS*, 1097.
[160] *CIL*, III, 1456 = *ILS*, 1371.
[161] *CIL*, III, 1562 = *ILS*, 3896.

www.cimec.ro

[162] *CIL*, III, 1180 (=7795); *CIL*, XI, 5215.
[163] *CIL*, III, 865, cf. 6252.
[164] *CIL*, III, 1486 = *MCA*, II, 1956, pp. 627—635.
[165] *OR*², p. 388, 41.
[166] *CIL*, III, 1512, 7914, 12580.
[167] *CIL*, III, 1486 = *MCA*, II, 1956, pp. 627—635.
[168] *Apulum*, II, 1943—1945, pp. 98—99, 2.
[169] *ILS*, 6 083.
[170] *AÉrt*, XXVIII, 1908, p. 361.
[171] Vezi D. T u d o r, *Ordo Augustalium in Dacia romană*, în *SAI*, III, 1961, pp. 7—24 = „Dacia", N.S.; VI, 1962, pp. 199—214.
[172] T h. M o m m s e n, *Römisches Staatsrecht*, III, 1, Leipzig, 1887, p. 456.
[173] *Klio*, IX, 1909, p. 376.
[174] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 406.
[175] *CIL*, III, 1069.
[176] *CIL*, III, 1440.
[177] *CIL*, III, 862, cf. şi 912.
[178] *CIL*, III, 14461.
[179] *CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3848.
[180] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 518 şi 543.
[181] „Dacia", I, 1924, p. 245, nr. 3—5.
[182] *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
[183] „Dacia", I, 1924, p. 248.
[184] *CIL*, III, 6270.
[185] „Dacia", I, 1924, p. 518.
[186] *CIL*, III, 1209, 1513, 1433; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69; AISC, V, 1944—1948, p. 250; cf. şi *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6 = *AnnÉp*, 1930, 7 cu *ACMIT*, 1929, p. 305; nr. 7=*AnnÉp*, 1959, 304, 7962, 7688, 7751. Cf. lista şi discuţia asupra datării în *ActaMN*, III, 1966, pp. 155—160.
[187] *CIL*, III, 1209; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 135 = *AnnÉp*, 1903, 69. Cf. 7751.
[188] *AISC*, V, 1944—1948, p. 250 = *EKL*, p. 107 = *Atti* III, p. 189.
[189] *CIL*, III, 1433.
[190] *CIL*, III, 7962.
[191] *CIL*, III, 7688.
[192] *CIL*, III, 12 586.
[193] *CIL*, III, 1425 = *ILS*, 7 137; *CIL*, III, 1 426.
[194] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 547.
[195] *CIL*, III, 1 079 = *ILS*, 3 850.
[196] *CIL*, III, 1082.
[197] *CIL*, III, 1016 = *ILS*, 7229.
[198] K. M a r x, *Revoluţia proletară*, p. 159 (ed. rusă).

www.cimec.ro

[199] P t o l e m e u, *Geographia*, III, 8, 4.
[200] *CIL*, III, 7895.
[201] *CIL*, III, 1407.
[202] Vezi C. D a i c o v i c i u, *Micia*, I, în *ACMIT*, III, 1930—1931, pp. 1—45 şi *TIR* s.v. Cercetări de amploare au început aici în 1967.
[203] *CIL*, III, 1351 (= 7853).
[204] *DolgCluj*, IV, 1913, p. 260 = *ACMIT*, 1930, p. 39, 11.
[205] *CIL*, III, 7847; *Sargetia*, I, 1937, p. 65.
[206] *DolgCluj*, IV, 1913, p. 261 = *ACMIT*, 1930, p. 40, 12 = *AISC*, IV, 1941—1943, p. 318, nota; *Klio*, X, 1910, p. 504 = *AnnÉp*, 1911, 40 = *ACMIT*, 1930, p. 40, 13 = *AISC*, IV, 1941—1943, p. 317, n. 1 = *OCD*, pp. 347—348.
[207] Vezi nota precedentă şi *Sargetia*, I, 1937, p. 65.
[208] *CIL*, III, 7852.
[209] *Digesta*, L, 15, 1, 9.
[210] *CIL*, 1627.
[211] *CIL*, III, 8060; *ActaMN*, III, 1966, pp. 164 şi 169.
[212] *CIL*, III, tab. cer., VIII.
[213] *CIL*, III, 1271.
[214] „Dacia," VII—VIII, 1937—1940, p. 302.
[215] *CIL*, III, tab. cer., VI; cf. „Dacia", N.S., II, 1958, p. 213.
[216] Vezi C. D a i c o v i c i u, în „Dacia", N.S. II, 1958, p. 260 sq. (= *Apulum*, IV, 1961, p. 53).
[217] *CIL*, III, tab. cer., VI, Cf. şi *CIL*, III, 1322.
[218] *CIL*, III, 2776.
[219] Vezi B. M ó c s y, în *Historia*, VI, 1957, pp. 488—498; D. R e n d i ć-M i l o č e v i ć, în *Arheoloski radovii rasprave*, II, Zagreb, 1962, pp. 315—334; U. L a f f i, *Adtributio et contributio, problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa-1966, p. 28 sq., 54, 80 sq., 90 şi E m. P o p e s c u, *Aspecte ale colonizării şi romanizării în Dacia şi Scythia în lumina unor inscripţii din muzee bucureştene*, în *StCl*, IX (sub tipar), cu o bogată bibliografie a problemei.
[220] *JÖAI*, XII, 1909, Bbl. 201, nr. 73: *princeps k(astelli) Salthua.*
[221] *Serta Kazaroviana*, pars altera, Sofia, 1955 (= *BIAB*, XIX, 1955), p. 201: *princeps vici Tautiomosis.*
[222] *CIL*, III, 7821 = „*Dacia*," VII—VIII, 1937—1940, p. 300, 1.
[223] *CIL*, III, tab. cer., I.
[224] *ActMuz*, 1956, pp. 123—126, 2—3.
[225] *Ibidem*, p. 127, 4.
[226] *CIL*, III, 825 = *DizEp.*, I p. 993.
[227] Vezi mai sus p. 166.
[228] Vezi *TIR* s.v. cu bibliografia mai importantă.
[229] *CIL*, III, 1630, k, 8065, 1, n. 8071, 8074, 15, 30.

www.cimec.ro

230 *CIL*, III, 12598.
231 *CIL*, III, 1563—1566.
232 *CIL*, III, 1569—1571.
233 *CIL*, III, 1572.
234 *CIL*, III, 1573, 1573 a.
235 *CIL*, III, 1569.
236 *CIL*, III, 1560—1561.
237 *CIL*, III, 1562.
238 *CIL*, III, 1566.
239 *CIL*, III, 1573 a.
240 *CIL*, III, 1570.
241 Vezi N. Igna, *Apele termale de la Băile Geoagiului (Germisara) în epoca romană*, Alba Iulia, 1946 şi *TIR*, s.v.
242 *CIL*, III, 941 = *SCS* Cluj, V, 1954, p. 503.
243 *CIL*, III, 1394.
244 *CIL*, III, 7882.
245 *CIL*, III, 1396.
246 *CIL*, III, 1392.
247 *CIL*, III, 1394.
248 N. Igna, *Cultul lui Aesculap şi al Higiei*, Cluj, 1933, p. 94; „Dacia," VII—VIII, 1937—1940, p. 343 sq., nr. 4.
249 *CIL*, III, 1393.
250 *CIL*, III, 940.
251 *CIL*, III, 941.
252 *CIL*, III, 12572.
253 Vezi *TIR*, s.v.
254 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 55.
255 *CIL*, III, 1404.
256 *CIL*, III, 1407.
257 *CIL*, III, 1406.
258 *OR*^{2}, p. 416, nr. 285.
259 *OR*^{2}, p. 258.
260 *SCIV*, VI, 1955, p. 609 sq.; *MCA*, V, 1959, p. 409; sq. VI, 1959, pp. 416—418.
261 Vezi cu privire la drumurile din Dacia: *AVSL*, XIII, 1876, p. 329 sq.; Christescu, I, pp. 96—110; Christescu, II, pp. 104—114; Em. Panaitescu, *Provincia şi imperiul*, Bucureşti, 1936 (extras din *Volumul omagial pentru fraţii Alexandru şi Ion Lapedatu*); idem, *Le grandi strade romane in Romania*, Roma, 1938 (*Quaderni dell'impero. Le grandi strade nel mondo*, X), *OR*^{2}, pp. 43—53; *IstRom*, I, pp. 404—406; *TIR*, harta.
262 K. Miller, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, Stuttgart, 1916; idem, *Itineraria romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, dargestellt*, Stuttgart, 1916.

www.cimec.ro

[263] Vezi mai departe.
[264] J. Schnetz, *Itineraria romana*, volumen alterum, Lipsiae, 1940.
[265] *CIL*, III, 1627, 8060—8061, 13802, 14216, 18—19.
[266] *AO*, XVII, nr. 95—96, 1938, pp. 19—25 = *SertaHoffilleriana*, Zagreb, 1940, pp. 241—247 = *AnnÉp*, 1939, 19 = *OR*², p. 401, nr. 142.
[267] Priscian, VI, 13.
[268] *CIL*, III, 1627.
[269] *AISC*, I, 2, 1928—1932, pp. 48—53.
[270] *CIL*, III, 13802.
[271] *CIL*, III, 14216, 18.
[272] *CIL*, III, 14216, 19.
[273] *Ravenn. An. Cosmogr.*, IV, 5.
[274] Dio Cassius, LXXI, 19, 2.
[275] *Dolg* Szeged, II, 1926, 153 = *SCIV*, II, 1951, p. 160.
[276] *CIL*, III, 8061.
[277] *SCIV*, 18, 1967, p. 116.
[278] *CIL*, III, 8060.
[279] Em. Panaitescu, *Le grandi strade*, p. 9, fig. 3.
[280] H. Kematmüller, *Die Römerstrasse in Banat*, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, XIV, 1892, p. 214 sqq.
[281] Em. Panaitescu, *op. cit.*, p. 8, cu pl. II, a.
[282] Observaţii personale pe teren.
[283] *Cichorius*, III-V.
[284] „Dacia", IX—X, 1941—1943, pp. 551—553.
[285] *JÖAI*, VIII, 1905, Bbl. 4, nr. 9.
[286] *CIL*, III, 7485.
[287] *CIL*, III, 1209.
[288] *Apulum*, III, 1947—1949, p. 173 sq., nr. 4, fig. 2.
[289] *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 124.
[290] *CIL*, III, 785 (=1351).
[291] *CIL*, III, 944.
[292] *CIL*, III, 1547.
[293] *Cichorius*, XIV, XV, XVII, XXI, XLVI, LVIII-LIX, CI, CXXXI.
[294] *CIL*, III, 1351.
[295] Dio Cassius, LXVIII, 13.
[296] D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova, 1931, p. 15, = *AO*, X, 1931, p. 163.
[297] Ioannes Tzetzes, *Chiliades*, II, 65—94.
[298] Cohen², II; Traian, 542—544; Strack, I, p. 127 şi nr. 385.
[299] *Cichorius*, XCVIII-XCIX.
[300] Principalele studii privitoare la podul de la Drobeta, în care se găsesc şi referinţele bibliografice mai vechi, sînt următoarele: E. Duperrex, *Podul lui Traian peste*

Dunăre lîngă Turnu-Severin, Bucureşti, 1907; A. Decei, *Podul lui Traian de la Turnu-Severin*, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, pp. 140—177; D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drobeta*, Craiova, 1931 (= *AO*, X, 1931, pp. 149—194); idem, *Date noi despre podul lui Traian de lîngă T.-Severin*, în *AO*, XIV, 1935 (nr. 77—78), pp. 77—90; idem, în *OR*², pp. 53—64; Al. Bărcăilă, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian şi scena CI de pe Columna Traiană*, în *SCIV*, 17, 1966, pp. 645—663.

301 *CIL*, III, 1703, 1—3, 8074, 123 şi *OR*², p. 388, 43.

302 *CIL*, III, tab. cer., VIII.

303 *CIL*, III, 7974.

304 *CIL*, III, 7955.

305 *CIL*, III, 980.

306 *CIL*, III, 1467, 7939.

307 *CIL*, III, 1466.

308 *CIL*, III, 1469.

309 *CIL*, III, 1465.

310 *CIL*, III, 7922.

311 *CIL*, III, 7919.

312 *AISC*, I, 1928—1932, p. 87, 6= *AnnÉp*, 1933, 17.

313 *AÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354 = *AnnÉp*, 1913, 50.

314 *CIL*, III, 7975.

315 *CIL*, III, 7912.

316 *CIL*, III, 7938.

317 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 410 = *AnnÉp*, 1914, 114 = „Dacia", I, 1924, p. 250, 1.

318 *CIL*, III, 7802.

319 *CIL*, III, 978.

320 *CIL*, III, 7949 şi *ACMIT*, 1929, p. 313.

321 *CIL*, III, 13798.

322 *CIL*, III, 7729 (= 968) = *ILS*, 4241.

323 Cu privire la *portorium* vezi următoarele studii mai importante apărute în ultimele trei decenii, în care se poate găsi şi întreagă bibliografia mai veche: H. Nesselhauf, *Publicum Portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în *Epigraphica*, I, 1939, p. 331 sqq.; A. Dobó, *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest, 1940 (*AÉrt*, s. III, t. I, 1940, pp. 144—185); idem, *A romai vámokról* (Despre vămile romane), în *AÉrt*, s. III, t. VI—VII, 1946 — 1948, pp. 208—215; S.J. De Laet, *Portorium*; N.Gostar, *Vămile Daciei*, în *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 165—181; I.I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în *SCIV*, IV, 1953, pp. 784—793; D. Tudor, în *OR*², pp. 145—147; idem, în *IstRom*, I, p. 415 sq.

324 *CIL*, III, p. 958, tab. cer., XXIV.

325 *CIL*, III, 1568; cf. *SCIV*, IV, 1953, p. 788 sq.

326 *CIL*, III, p. 958, tab. cer., XXIII.

www.cimec.ro

[327] *MKÉrt.*, II, 1908, p. 17 = *Anuarul XXIV al Gimnaziului mixt din Orşova*, 1942—1943, p. 8 = *SCIV*, IV, 1953, p. 786 şi urm.
[328] *CIL*, III, 7429 (=753) = *ILS*, 1465.
[329] P f l a u m, p. 787.
[330] *CIL*, III, 7435 (cf. 12345) = *ILS*, 1856.
[331] *CIL*, III, 7127 = *ILS*, 1421.
[332] *CIL*, III, 8042.
[333] S t e i n, p. 78.
[334] *OR*[2], pp. 142, 147, 174; i d e m, *Sucidava* (1965), p. 39 sq.
[335] P f l a u m, p. 591 sq., nr. 222.
[336] *OR*[2], p. 380, 5 = *AnnÉp*, 1944, 100.
[337] S t e i n, p. 79 sq.
[338] P f l a u m, p. 687, nr. 253 şi p. 1065.
[339] D e L a e t, *Portorium*, p. 218, cu n. 1.
[340] *OR*[2], p. 142 şi 146 sq.
[341] *CIL*, III, 781, r. 8 şi urm (cf. p. 1009 f şi 12509) = *ILS*, 423 = *IGR*, I, 598.
[342] *AnnÉp*, 1927, 24—25.
[343] *CIL*, III, 1565.
[344] Vezi notele 329 şi 331.
[345] *CIL*, III, 7853 (=1351) = *ILS*, 1860.
[346] *RE*, XXI, c. 2492 şi *TIR*, s.v.
[347] *Dolg* Szeged, II, 1926, p. 153 şi urm.; *SCIV*, II, 2, 1951, p. 160 şi urm.
[348] *CIL*, III, tab. cer., XXIII şi XXIV.
[349] *CIL*, III, 7837.
[350] *CIL*, III, 1610 = *SCIV*, VI, 1955, pp. 883—887.
[351] *CIL*, III, 1081.
[352] Vezi mai sus.
[353] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 323.
[354] *Ibidem*, p. 325, 5.
[355] Vezi nota 324.
[356] *ErdMúz*, V, 1888, p. 65, 22 = *SCIV*, IV, 1953, p. 792, n. 2 = T u d o r, p. 263, nr. 105.

www.cimec.ro

CAPITOLUL IV

ARMATA ŞI SISTEMUL DE APĂRARE A PROVINCIEI

CONSIDERAŢII GENERALE

Cucerită printr-un efort militar suprem, Dacia, citadelă înaintată dincolo de linia naturală de graniţă pe care o constituia Dunărea, uriaş cap de pod în mijlocul popoarelor şi seminţiilor libere de la norodul marelui fluviu, a putut fi păstrată de către Imperiul roman în stăpînirea sa peste un secol şi jumătate numai prin menţinerea în noua provincie a unui însemnat număr de trupe şi prin organizarea unei cît mai bune şi mereu mai puternice apărări a graniţelor. Apărarea Daciei a constituit pentru imperiu o permanentă preocupare, de la care împăraţii nu s-au putut abate. Direct sau prin legaţii lor, ei s-au străduit necontenit să apere hotarele provinciei, să înlăture prin toate mijloacele primejdiile care se iveau şi să ridice tot mai puternice fortificaţii, care se descurajeze pe duşmanii dinafară şi să uşureze cît mai mult misiunea trupelor încredinţate cu apărarea provinciei. Dacia prezenta pentru Imperiul roman mari şi multiple interese de ordin economic, politic şi strategic-militar. De aceea imperiul, neprecupeţind nici un efort şi nici un sacrificiu material, a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a păstra în stăpînirea sa cît mai îndelung provincia cucerită de Traian.

Dacia era o ţară bogată, cu mari resurse economice, proaspete şi neepuizate, a căror exploatare aducea mari venituri fiscului imperial. De asemenea, foarte devreme un mare număr de cetăţeni se stabiliseră şi îşi creaseră condiţii bune de viaţă în noua provincie. De aceea, numai gîndul de a abandona provincia din nordul Dunării, atribuit de tradiţia istorică antică lui Hadrian, era privit ca inoportun şi menit să fie motiv de dezaprobare şi discreditare a politicii oricărui împărat. Prestigiul politic al imperiului impunea apărarea provinciei din nordul Dunării, oricîte greutăţi ar fi întîmpinat.

Pe de altă parte, în sistemul mai general de apărare a imperiului la Dunărea de mijloc şi de jos, Daciei îi revenea un rol important, acela de a sparge unitatea lumii barbare din această parte, împiedicînd unirea diferitelor popoare şi îngreuind legăturile dintre ele. Înfiptă ca o fortăreaţă în mijlocul acestei lumi, Dacia despărţea popoarele din interiorul arcului carpatic şi pe cele care locuiau la Dunărea de mijloc de cele dinafara munţilor Carpaţi, pînă la ţărmurile de vest şi de nord ale Pontului Euxin. Prin prezenţa acestui puternic bastion la nordul Dunării apărarea imperiului la Dunărea de mijloc şi de jos era mult uşurată. Buna apărare a Daciei asigura totodată liniştea teritoriilor romane din sudul Dunării. Pe de altă parte, prezenţa romanilor în Dacia, provincie cu cele mai lungi frontiere spre lumea barbară, le permitea să supra-

www.cimec.ro

vegheze mișcările popoarelor din vecinătate, să evite atacurile prin surprindere și nu arareori să se amestece în treburile lor, învrăjbindu-le adeseori între ele. În timpul marilor dificultăți create imperiului de războaiele marcomanice, împăratul filozof se gîndise, cu toate că politica de anexiuni își pierduse puterea de atracție, că apărarea Imperiului roman la Dunărea de mijloc ar fi mai bine asigurată și ferită pe viitor de primejdie prin cucerirea teritoriului dușman și organizarea a două noi provincii — Marcomania și Sarmatia[1]. Dar pentru înfăptuirea acestui plan imperiul nu mai dispunea de vigoarea și forța necesară, astfel că Marcus Aurelius moare fără a-și fi putut duce planul la îndeplinire, iar fiul și urmașul său Commodus renunță foarte repede la orice ambiție în această privință.

În timpul războaielor marcomanice și Dacia a fost expusă la grea încercare, căreia însă, cu toate dificultățile, pierderile și distrugerile suferite, i-a făcut totuși față, ceea ce i-a permis să se redreseze cu destulă ușurință și destul de repede în vremea lui Septimiu Sever și a urmașilor săi.

Apărarea Daciei era favorizată de relieful și configurația terenului, care ofereau bune posibilități de apărare. Dacia se prezintă ca o puternică fortăreață naturală, apărată de cununa de munți, *corona montium*, de care vorbește istoricul tîrziu Jordanes. Știind să folosească toate impedimentele naturale și să-și adapteze sistemul defensiv la aceste posibilități naturale care se ofereau, romanii au făcut din Dacia o atît de puternică fortăreață, un adevărat *propugnaculum Imperii*, încît ea a putut părea atît celor care au creat-o, cît și dușmanilor dinafara hotarelor imperiului aproape ca inexpugnabilă.

Fortăreață amenințătoare în mijlocul lumii de popoare libere, Dacia era însă încontinuu supusă amenințării dinafară, căci toate aceste popoare așteptau doar un moment de slăbiciune pentru a o ataca. Pentru a face necontenit față acestei situații, imperiul a fost nevoit să aducă și să mențină tot timpul în Dacia efective militare numeroase. Experiența din timpul războaielor marcomanice i-a determinat pe romani nu numai să unească sub aceeași conducere superioară cele trei provincii dacice, ci și să ridice numărul legiunilor cantonate în Dacia de la una, la două, sporind proporțional și numărul trupelor auxiliare. Concomitent, sistemul defensiv va fi mereu amplificat și necontenit adaptat la împrejurările dinafară, cărora trebuia să le facă față și de care trebuia să țină seamă în organizarea și orientarea lui. Împînzită de la început cu trupe numeroase, Dacia a fost treptat întărită cu nenumărate lucrări de fortificație, constînd din castre, castele burgusuri, turnuri de tot felul, valuri și limesuri de pămînt sau de piatră.

Dotată cu efective militare numeroase și dispunînd de puternice fortificații, Dacia a putut face față timp îndelungat oricăror împrejurări și și-a putut îndeplini cu succes, pînă la sfîrșit, misiunea care-i revenea ca provincie a Imperiului roman. Provincia Dacia va fi abandonată, nu pentru că ea însăși nu mai putea fi apărată, ci, după mărturia însăși a autorilor antici,

www.cimec.ro

pentru că ţinuturile din sudul Dunării, ale Moesiei şi Illiricului erau devastate de la un capăt la altul, şi pentru că lipsa de forţe militare necesare apărării lor a făcut superfluă apărarea Daciei, impunînd replierea trupelor din nou pe linia mai simplă, dar foarte vulnerabilă, a Dunării.

Armata romană din Dacia a jucat un rol însemnat în viaţa provinciei. Elementele militare active şi veteranii sînt tot timpul prezenţi în mijlocul populaţiei provinciei, participă şi influenţează viaţa în toate domeniile ei, de la organizarea administrativă şi activitatea economică, pînă la formele variate ale culturii şi vieţii spirituale. Iar istoria politică a provinciei este în bună parte istoria evenimentelor militare, legate de acţiunile de mai mică sau mai mare amploare ale comandanţilor de toate gradele, de la guvernatorii imperiali, pînă la tribunii sau prefecţii cohortelor, alelor şi celorlalte corpuri de trupă. De aceea, istoria militară a Daciei constituie un capitol important din istoria în genere a provinciei, care se cuvine să fie bine cunoscut.

Ca în orice altă provincie a imperiului, apărare a Daciei era asigurată prin armata romană, formată din corpuri de trupă de diferite categorii şi din lucrările de fortificaţie alcătuind un puternic sistem defensiv.

Lucrările de fortificaţie sînt construite după principiile şi în tehnica descrisă de autorii tratatelor de artă militară şi cunoscute din celelalte provincii ale imperiului pe baza cercetărilor arheologice.

Armata romană din Dacia, de asemenea, este alcătuită în general în acelaşi fel ca şi restul armatei imperiului şi anume, din soldaţi de profesie, care se angajează pe o lungă perioadă, în general de 20—25 de ani. Cariera militară, la toate eşaloanele, cu toate riscurile şi greutăţile pe care le prezenta, era considerată lucrativă şi atrăgea totdeauna un mare număr de oameni. Soldaţii de toate gradele erau plătiţi cu solda anuală, la care se adăugau şi alte avantaje pe care le primeau în timp de război, în timpul serviciului şi la ieşirea din armată. Armata romană are astfel un pronunţat caracter de clasă, apărînd nu numai interesele generale ale imperiului, ci o dată cu aceasta şi interesele clasei conducătoare. Stăpînirea romană în Dacia, cu organizarea ei economică şi social-politică, în sistemul orînduirii sclavagiste, se sprijină şi se menţine prin puterea armatei.

ARMATA ROMANĂ DIN DACIA

Totalitatea trupelor de orice categorie staţionate în provincie alcătuiesc armata Daciei *(exercitus Daciae)*. Ea este pusă sub comanda superioară a guvernatorului fiecărei provincii în parte, a legatului imperial sau a procuratorilor presidiali. În epoca lui Traian, cînd Dacia este o provincie unică,

www.cimec.ro

armata Daciei este şi ea una singură, aflată sub comanda guvernatorului de rang consular al provinciei. Numele lui, în speţă al lui D. Terentius Scaurianus, figurează în toate cele trei diplome militare pe care le cunoaştem din primii ani ai existenţei provinciei[2], prin care soldaţi din trupele staţionate în Dacia sînt lăsaţi la vatră *(dimissi honesta missione)*.

O dată cu crearea a două provincii dacice la începutul domniei lui Hadrian, în 118—119, şi apoi a unei a treia provincii a Daciei Porolissensis, în 124, trupele din fiecare provincie alcătuiesc cîte un *exercitus* aparte, sub comanda guvernatorului respectiv. În Dacia Superior comandantul armatei provinciei este legatul imperial, de rang pretorian, al cărui nume figurează pe toate cele şase diplome militare pe care le cunoaştem din perioada 120—158[3]. În perioada care ţine pînă prin 167—168, din Dacia Inferior cunoaştem numai două diplome militare[4], iar din Dacia Porolissensis cinci[5], în care comandanţi ai celor două armate provinciale sînt procuratorii presidiali respectivi. Existenţa unei armate a provinciei Dacia Porolissensis este documentată şi prin mai multe cărămizi cu ştampila *E(xercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, descoperite la Napoca[6]. Cu toate acestea, pe emisiunile monetare ale lui Hadrian de prin anul 137, întîlnim legenda EXERCITVS DACIAE, care se referă la armata provincială în totalitatea sa, alcătuită din armatele separate ale celor trei provincii. Acestea, deşi alcătuite separat, erau considerate totuşi ca formînd o singură armată provincială. Presupunem că în timp de război armatele celor trei provincii, grupate în jurul singurei legiuni din provincie, puteau fi puse sub o singură comandă, aceea a legatului Daciei Superior, cu toate că nu dispunem de indicaţiile care să confirme această ipoteză. Situaţia este în schimb clară după reorganizarea Daciei din anii 168—169, cînd legatul consular al celor trei Dacii este totodată şi comandantul tuturor trupelor din toate cele trei provincii. De aceea, după cum am arătat, numele unor consulari din această vreme figurează în inscripţiile onorifice sau în cele de pe pietrele de fundaţie puse de trupele din toate cele trei provincii ale Daciei. Cu toate acestea, deşi nu avem nici o diplomă militară din această perioadă, armatele celor trei provincii continuă să existe şi separat, după cum rezultă din folosirea în continuare a ştampilelor pe cărămizi cu inscripţia *E(xercitus) D(aciae) P(orolissensis)* şi după ce comanda acestei armate a trecut din mîinile procuratorului presidial de la Napoca în acelea ale comandantului legiunii V Macedonica, de la Potaissa[7].

Armata romană din Dacia era alcătuită, ca şi în celelalte provincii imperiale, din legiuni, trupe auxiliare regulate, formate din ale şi cohorte, trupe neregulate şi detaşamente sau formaţii temporare. Ne vom ocupa pe scurt de fiecare din aceste categorii de trupe.

www.cimec.ro

Legiunile formează şi în Dacia nucleul armatei romane[8], unităţile mari, de bază, în jurul cărora se grupează şi luptă celelalte corpuri de trupă. Ele sînt alcătuite numai din cetăţeni romani. Uneori şi peregrinii erau recrutaţi în legiuni, acordîndu-li-se în prealabil cetăţenia romană.

În timpul imperiului, după constatările lui A. Domaszewski, efectivul unei legiuni era de 5 600 de oameni[9]. O legiune era alcătuită din 10 cohorte, dintre care prima era *milliaria*, adică de 1 000 de soldaţi, iar celelalte nouă erau *quinqenariae*, numai de cîte 500 de soldaţi. Prima cohortă cuprindea cinci centurii, în timp ce celelalte erau alcătuite din cîte şase centurii fiecare, grupate cîte două într-o unitate tactică numită *manipulum*. O legiune avea astfel în total 59 de centurii. Comandantul unei centurii este centurionul. Centurionii sînt ofiţeri de carieră, recrutaţi din rîndurile plebei *(plebs)* ca şi soldaţii de altfel. Ei sînt numiţi de împărat şi au dreptul să poarte inelul de aur. Centurionii erau de diferite grade şi puteau avansa din treaptă în treaptă, în aceeaşi legiune sau mutîndu-se dintr-o legiune într-alta, pînă la rangul de *primipilus*, adică comandant al primei centurii din prima cohortă, după care obişnuit erau promovaţi în ordinul ecvestru.

Comandantul unei legiuni este un împuternicit imperial, *legatus legionis*, funcţie care face parte din cariera *(cursus)* senatorială, îndeplinită după pretură. Îndată după el urmează în rang *tribuni legionis laticlavi*, tineri din ordinul senatorilor care exercită această comandă în legiuni înainte de a avea acces la cariera senatorială propriu-zisă. Alţi *tribuni legionis* sînt din rîndurile membrilor ordinului ecvestru şi se numesc *angusticlavi*, pentru că toga pe care o poartă avea o margine de purpură mai îngustă. E una din cele trei comenzi militare pe care le exercită tinerii cavaleri în cadrul aşanumitei *militia equestris*, înainte de a avea acces la cariera ecvestră. Dintre *primipili* era numit şi *praefectus castrorum legionis*, care se îngrijea de organizarea şi întreţinerea lagărului. Fiecare legiune cuprindea şi un număr de călăreţi *(equites)*, folosiţi numai ca gardă a comandantului.

Legiunile dispuneau de cîte un corp de subofiţeri numiţi *principales*, folosiţi în statul-major *(officium)* al comandantului *(officium legati legionis)*, al tribunilor şi al prefectului castrului. Ei sînt numiţi de ofiţerul de care ţin, au o ierarhie de diferite grade şi îndeplinesc variate funcţii, însărcinări şi misiuni. Oficiul legatului de legiune are un caracter strict militar, fiind alcătuit din *principales* numiţi, după rang şi atribuţii, *cornicularii*, *beneficiarii*, *actarii*, *statores*, *stratores*, *librarii*, *immunes* etc.

Tot dintre subofiţerii legiunilor era alcătuit şi statul-major al guvernatorului provinciei, care cuprinde însă şi funcţii afectate numai magistraţilor învestiţi şi cu atribuţii civile, şi judecătoreşti *(pro praetore)*, cum sînt *commentarienses* (şefi ai protocolului), *speculatores*, care judecă crimele capi-

www.cimec.ro

tale, *quaestionarii*, care conduceau anchetele, *frumentarii*, cu misiuni polițienești, apoi un *haruspex*, *interpres*, *victimarius* etc. Garda legatului imperial este alcătuită din *equites et pedites singulares*, cu rang de *principales*, recrutați însă din trupele auxiliare. O altă categorie de *principales* în legiuni o constituie cei cu atribuții militare, ca *aquiliferi*, purtătorii de acvile, *signiferi*, purtătorii de însemne, *imaginiferi*, care purtau imaginea împăratului, *vexillarii*, care purtau steagurile călăreților, *optiones*, locțiitorii de centurioni, cu diferite atribuții, *tesserarii*, crainicii comandantului, apoi trompeții, numiți *tubicenes*, *cornicenes*, *bucinatores*, și păzitorii armelor, *custodes armorum*. O ultimă categorie de *principales* în legiune sînt cei cu diverse atribuții administrative și tehnice, infirmieri, veterinari, medici, arhitecți, topografi *(mensores)*, apoi cîte un păzitor al manejului *(custos basilicae)*, ceasornicar *(horologiarius)*, cîntăreț la orga de apă *(hydraularius)* și alții, toți aflați sub comanda prefectului castrului. Subofițerii de rangul cel mai înalt *(cornicularii* din oficiul guvernatorului, *optiones spei* și *aquiliferi)* puteau avansa la rangul de centurioni, purtînd în timpul așteptării la avansare numele de *candidati*.

Soldații de rînd *(caligati* sau *milites gregarii)*, subofițerii și centurionii erau cu toții militari de carieră, care se angajau voluntar în legiuni pentru un mare număr de ani și primeau o soldă anuală.

Înrolarea soldaților în legiuni era voluntară și se făcea obișnuit la vîrsta de 20 de ani. Durata serviciului militar, potrivit angajamentului, era de 20 de ani, dar ea se prelungea obișnuit cu 5 ani, astfel că durata medie reală a serviciului în legiune era de 25—26 de ani, dar uneori soldații erau ținuți sub arme și mai mulți ani.

Solda *(stipendium)* unui soldat din legiune era, începînd din timpul lui Domițian, de 300 de denari anual. Ea a fost augmentată de Septimiu Sever în 197 într-o măsură necunoscută și apoi mărită de Caracalla, după uciderea lui Geta, cu încă o jumătate din valoarea ei de pînă aci, ridicîndu-se astfel, probabil, la suma de 750 de denari anual[10]. Subofițerii de rangul cel mai de jos *(immunes*, cei scutiți de corvezi*)* primeau soldă egală cu a soldaților de rînd, cei cu misiuni tactice primeau însă soldă mărită cu jumătate, subofițerii din grupa beneficiarilor soldă dublă, iar cei calificați pentru a deveni centurioni, soldă triplă. Mult mai mari erau soldele centurionilor, ei primind de cinci ori mai mult decît un soldat din garda pretoriană, adică 5 000 de denari anual în vremea lui Domițian—Traian (față de cei 300 denari ai unui gregar din legiune). Deosebit de favorizați erau centurionii din prima cohortă, numiți *primi ordines*, care primeau dublul salariului celorlalți centurioni, adică 10 000 denari, iar *primipili*, îndoitul acestora, adică 20 000 denari. Deși relative într-o oarecare măsură, aceste cifre ilustrează remunerarea foarte diferențiată a soldaților în raport cu subofițerii și corpul centurionilor.

www.cimec.ro

La sumele primite ca *stipendium* se adăugau împărțirile ocazionale de bani, *donativa*, făcute de împărați, care dacă în secolul al II-lea sînt foarte rare pe seama soldaților din legiuni, ele fiind atribuite aproape numai soldaților din garda imperială, începînd cu Septimiu Sever se înmulțesc. La ieșirea din armată, veteranul primea o substanțială recompensă, *praemia militiae*, de 3 000 denari, instituită de Augustus[11] și menținută neschimbată pînă în secolul al III-lea. Dar din cauza dificultății de a plăti aceste *praemia militiae* în bani, împărații recurg la distribuirea de pămînturi *(missio agraria)* și întemeierea de colonii de veterani. Așa cum observă însă și istoricul italian G. Forni în cartea sa despre recrutarea legiunilor (1953), lunga serie a întemeierilor de asemenea colonii militare se întrerupe pentru totdeauna cu Hadrian, pentru că nu mai exista posibilitatea de a obține terenuri pentru adsignare (atribuire de pămînturi), prețul lor, cînd ele trebuie să fie cumpărate, fiind prea ridicat[12].

În Dacia, pe timpul lui Traian, au rămas se pare trei legiuni, de aceea guvernatorul provinciei era un *legatus* de rang consular. Una dintre legiunile care au făcut parte din armata Daciei în vremea lui Traian a fost *legio IIII Flavia felix*. Ea a participat la războaiele dacice și probabil că după primul război dacic a făcut parte din armata de ocupație lăsată în teritoriile din sudul Daciei rămase în stăpînirea romanilor. Se pare, de asemenea, cum ar indica recentele săpături arheologice, că ea a staționat în acest timp în marele castru de pămînt de la *Berzobis*, pe drumul dintre Lederata și Tibiscum. Cărămizi cu ștampila legiunii s-au găsit și în alte localități din Banat (Băile Herculane, Mehadia, Panciova, Palanca, Pojejena Sîrbească, Denta, Surducul Mare)[13], ca și la Drobeta[14] și mai la nou Sucidava[15], dovedind probabil prezența unor detașamente ale legiunii și în aceste localități din Dacia Inferior, fie în timpul războaielor de cucerire ale lui Traian, fie cu prilejul evenimentelor de la începutul domniei lui Hadrian. După terminarea celui de-al doilea război dacic ea a fost transferată în regiunea din jurul noii capitale a provinciei, unde a lăsat urme sigure. Se pare că efectivele ei au staționat ca detașamente în mai multe localități din sudul Daciei. Unul dintre aceste detașamente a staționat la Grădiștea Muncelului, pe locul cetății dacice de la *Sarmizegethusa regia*, pe care o reface și o adaptează pentru nevoile ei și lîngă care clădește o baie de piatră. Numele ei, LEG IIII FF, a fost săpat pe trei blocuri de piatră găsite în zidul cetății[16]. Misiunea ei era de a supraveghea fosta reședință a regilor daci, spre a preveni orice încercare de regrupare a dacilor în acest loc. Alte detașamente ale legiunii par să fi staționat în jurul Ulpiei Traiane, iar efective mai mici erau răspîndite în diferite alte localități, mai ales de-a lungul Mureșului, pe drumul spre Pannonia. Cărămizi cu ștampila legiunii se cunosc de la Apulum[17], Ulpia Traiana[18], Reea[19], și Aradul Nou[20]. De asemenea, patru inscripții au fost puse de ofițerii din această legiune. La Micia, centurionul Q. Licinius Macrinus ridică un altar lui I.O.M. Helio-

politanus[21], iar la Ulpia Traiana un alt centurion, M. Calventius Viator, care îndeplinea funcția de *exercitator equitum singularium C. Avidi Nigrini legati Augusti pr. pr.*, ădică instructor al călăreților din garda guvernatorului Daciei din timpul lui Traian, care se pare că aci își avea atunci sediul, ridică un altar, *Eponabus et Campestribus*[22], zeițelor protectoare ale manejului. Tot la Ulpia Traiana a murit în vîrstă de 37 de ani centurionul Sextus Pilonius Modestus[23], iar un alt centurion din aceeași legiune, al cărui nume nu s-a păstrat, a ajuns decurion al coloniei dacice[24] în vremea domniei lui Traian sau a lui Hadrian, după cît se pare. Aceste urme numeroase[25] dovedesc că legiunea a rămas în Dacia, după cum a arătat C. Daicoviciu[26], contrar părerii mai vechi a lui E. Ritterling[27], și după organizarea provinciei, pînă după evenimentele de la începutul domniei lui Hadrian, cînd ea a fost transferată la Singidunum în Moesia Superior.

A doua legiune din Dacia pe vremea lui Traian se pare că a fost *legio I Adiutrix*[28]. Urmele lăsate de ea în Dacia, după războaiele de cucerire la care a participat, sînt mai puțin numeroase. La Apulum, un veteran al legiunii ridică un altar pentru sănătatea împăratului Traian[29], iar un altul, L. Silius Maximus, care se intitulează *magistra(n)s primus in Can(anabis)*, adică primul *magister* al canabelor de la Apulum, ridică un altar zeiței Fortuna Augusta și geniului protector al locuitorilor din canabe *(Genio canabensium)*[30]. Tot aci, deși lectura nu este pe deplin asigurată, textul inscripției fiind se pare corupt, *Tib(erius) Cl(audius) Valerianus, (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae)et [leg(ionis)] I Aitricis* [în loc de Adiutricis], ridică un alt altar lui Aesculap și Hygiei[31], așa precum numele legiunii pare să se citească pe un fragment de inscripție tot de la Apulum, rău păstrat[32]. E adevărat că dovada socotită peremptorie a staționării legiunii I Adiutrix la Apulum, împreună cu legiunea XIII Gemina, a fost mai de mult înlăturată de E. Ritterling, care a arătat că ștampila pe cărămizi pe care greșit se citea numele celor două legiuni[33] aparține de fapt numai legiunii XIII Gemina, după numele căreia urmează un nume de persoană: LEG(io) XIII GE(mina) TADI(us)[34]. Recent însă, epigrafistul I.I. Russu semnalează că istoricul ardelean Zamosius nota pe la începutul secolului al XVII-lea la Cluj o cărămidă cu ștampila LEG I ADIV(trix)[35], iar arheologul clujean H. Daicoviciu a identificat emblema legiunii *(signum)*, constînd din doi capricorni față în față, la mijloc un disc cu spic, pe un bloc de piatră descoperit în 1962 în zidul cetății dacice de la Grădiștea Muncelului[36], unde au ieșit la iveală și monumentele cu numele Leg. IIII Flavia felix, ceea ce consituie argumente noi și puternice în sprijinul staționării temporare a acestei legiuni undeva în sudul Daciei, putînd să fi participat și ea la paza ruinelor fostei capitale a regilor daci. În 114 legiunea este însă retrasă din Dacia și dusă în Orient, unde ia parte la războiul împotriva parților, după terminarea căruia ea este readusă pe frontul dunărean, stabilindu-i-se însă garnizoana la Brigetio, în Pannonia Superior,

www.cimec.ro

unde își construiește un nou castru în vremea lui Hadrian și unde va rămîne apoi vreme îndelungată.

Dar legiunea care a staționat permanent în Dacia, din primii ani ai întemeierii provinciei pînă la abandonarea ei de către romani la începutul domniei lui Aurelian, a fost legiunea XIII Gemina. Ea și-a avut tot timpul garnizoana în castrul de la Apulum, clădit pe înălțimea „Cetate" de la Alba Iulia. După reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, ea rămîne singura legiune în această provincie pînă la începutul războaielor marcomanice, din vremea domniei lui Marcus Aurelius. În acest răstimp, dintre 118—119 și 168—169, guvernatorul Daciei Superior este totodată și comandantul legiunii XIII Gemina. Și după noul statut de organizare aplicat în Dacia de Marcus Aurelius, legiunea XIII Gemina rămîne la Apulum avînd comandant propriu, subordonat legatului consular al celor trei Dacii, care își avea tot aci la Apulum reședința.

Legiunea XIII Gemina a lăsat cele mai numeroase urme epigrafice la Apulum și în restul Daciei, pe baza cărora istoria ei în provincia întemeiată de Traian ne este relativ binecunoscută[37]. Din mulțimea știrilor pe care le avem despre această legiune ne mulțumim să amintim doar cîteva, care ni se par mai semnificative sau sînt noi, scoase recent la iveală prin descoperiri și cercetări arheologice.

Din timpul domniei împăratului Traian nu cunoaștem numele nici unui legat al legiunii XIII Gemina în Dacia. Din această vreme ar data epitaful unui soldat *(miles legionis XIII Gem.)* de origine italică (din Carsulae, în Umbria) decedat la Apulum[38]. Foarte devreme, încă în timpul domniei lui Traian[39] și apoi în timpul lui Hadrian și Antoninus Pius inscripțiile[40] fac mențiune despre canabele întemeiate în jurul castrului legiunii, cum am mai amintit. Prin anul 127, deci sub Hadrian, veteranii legiunii, atunci lăsați la vatră, care fuseseră recrutați *(milites facti)* în anii 102 și 103, ridică la Apulum un altar închinat lui I. O. M.[41], așa precum la idele lui decembrie ale anului 135 alți veterani lăsați la vatră pe vremea cînd comandant al legiunii și legat al Daciei Superior era C. Iulius Bassus, ridică un alt altar, tot la Apulum, triadei capitoline, *I.O.M. Iunoni Reg(inae) Minervae*[42]. Altare mai sînt ridicate la Apulum geniului legiunii *(Genio legionis XIII Geminae)* de un comandant al legiunii[43] și de un *tribunus laticlavius*[44], așa precum în vremea domniei lui Severus Alexander un alt comandant al legiunii închină un altar geniului pretoriului castrului *(Genio praetorii huius)*[45], iar la o dată neprecizată un subofițer al legiunii *(optio)* închină tot la Apulum geniului centuriei *(Genio centuriae)*[46].

Ruinele castrului de la Apulum sînt puțin cunoscute, dimensiunile însești ale acestuia nefiind mai precis stabilite, deoarece pe locul lui s-au ridicat în evul mediu și în vremurile mai noi numeroase clădiri, care îngreuiază cercetarea sistematică a vechilor construcții. Inscripțiile ne dau însă unele

www.cimec.ro

indicații în privința unor construcții ridicate în castru sau în afara lui pentru nevoile legiunii și ale populației civile.

Astfel, în anul 161, la începutul domniei lui Marcus Aurelius și L. Verus, o inscripție amintește de construirea de către legiunea XIII Gemina, prin grija directă a guvernatorului provinciei și comandant al legiunii P. Furius Saturninus, a unei clădiri care nu este numită[47], dar pe care o bănuim a fi fost importantă.

Pe baza ștampilelor de pe cărămizi cu numele legiunii, E. Ritterling ajungea la concluzia că pe timpul lui Septimiu Sever a avut loc o intensă activitate constructivă în castrul de la Apulum, ridicîndu-se clădiri noi sau refăcîndu-se altele mai vechi. În legătură cu o asemenea refacere a pretoriului castrului este de pus și inscripția care amintește construirea pe la anul 205 pe cheltuiala lor, din ordinul consularului Daciei Mevius Surus, a clădirii colegiului speculatorilor *(schola speculatorum)*[48], a subofițerilor care formau corpul de gardă al guvernatorului (cîte 10 din fiecare dintre cele două legiuni existente atunci în Dacia). Dreptul de a se organiza în colegii și de a avea clădiri pentru întruniri chiar în castru a fost dat subofițerilor de Septimiu Sever, în cadrul favorurilor acordate de el soldaților și armatei. Se pare de altfel că în aceeași clădire subofițerii de cel mai înalt rang din oficiul legatului consular, anume *cornicularii*, *commentarienses* și *speculatores*, ridicaseră puțin mai înainte o statuie fratelui împăratului, lui P. Septimius Geta, consular al celor trei Dacii[49].

Pe vremea lui Caracalla, un soldat din legiunea XIII Gemina, M. Ulpius Mucianus, a ridicat pe cheltuiala sa, probabil în apropierea lagărului, un templu cu orologii *(templum horologiarium)*[50], pe care îl închină lui I.O.M. și Iunonei Regina pentru sănătatea lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna. El este probabil templul cu ceasuri al lagărului, ridicat pentru folosința soldaților din legiunea XIII Gemina. Și tot în apropierea castrului se va fi găsit și izvorul, *fons*, pe care din porunca zeului Apollo un alt *speculator* al legiunii XIII Gemina, Ulpius Proculinus, l-a refăcut[51] pe timpul lui Gordian III, pentru folosința soldaților și a civililor localnici probabil.

Pe vremea cînd legiunea XIII Gemina era singura legiune din Dacia, circumscripția teritorială asupra căreia își întindea autoritatea și a cărei pază îi revenea cuprindea întreaga Dacie Superior, după cum dovedesc cărămizile cu numele ei descoperite în numeroase localități[52]. Probabil că și Dacia Porolissensis se găsea în aceeași situație, deși de la întemeiere pînă la reorganizarea din timpul lui Marcus Aurelius ea este condusă de un procurator presidial. Cărămizi cu numele legiunii XIII Gemina se cunosc în Dacia Porolissensis la Potaissa, Suceag lîngă Cluj și Porolissum. Recent, o *vexillat(io) leg(ionis) XIII Gem(inae)* e documentată epigrafic la Tihău[53], unde ea, împreună cu *cohors I Cannanefatium*, care își avea acolo garnizoana, a participat probabil la construirea în piatră a castrului. După aducerea

www.cimec.ro

legiunii V Macedonica la Potaissa, detaşamentele legiunii XIII Gemina vor fi fost retrase, paza teritoriului Daciei Porolissensis revenind de acum înainte numai legiunii de la Potaissa şi trupelor auxiliare din provincie. Lipsa aproape totală pînă acum a cărămizilor cu ştampilă şi a oricăror alte urme epigrafice ale legiunii XIII Gemina pe teritoriul Daciei Inferior[54] dovedesc că paza acestei provincii era lăsată numai pe seama trupelor auxiliare de acolo, aflate sub comanda procuratorului special.

Legiunii XIII Gemina îi revenea în mod special paza ţinutului aurifer, după cum se poate deduce din atestările epigrafice privind această legiune. În afară de cărămizile cu ştampila legiunii cunoscute de la Ampelum şi de la Ampoiţa, trei soldaţi şi un veteran al legiunii au murit şi li s-au ridicat epitafuri la Ampelum[55], aşa precum se ştie că două contracte scrise pe tăbliţe cerate au fost încheiate în canabele legiunii *(actum canabis legionis XIII G.)*[56], în anul din ele cumpărătorul unei sclave fiind chiar un soldat din legiune, *Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII Geminae centuria Cl(audii) Mari*, unul dintre martori fiind de asemenea soldat, iar altul veteran din aceeaşi legiune. Existau probabil detaşamente sau vexilaţii care staţionau permanent în regiunea auriferă.

O vexillatio a aceleiaşi legiuni supraveghea pe vremea lui Caracalla exploatarea pietrei în cariera de la Deva, unde ea închină un altar lui *Hercules Silvanus*[57]. De asemenea, întreg drumul de-a lungul Mureşului era păzit de detaşamente ale legiunii de la Apulum, instalate în staţiunile militare de la Micia, Bulci, Sînnicolaul Mare şi Cenad, după cum dovedesc cărămizile cu ştampile descoperite în aceste localităţi.

Inscripţiile din Dacia sau din alte părţi ne ajută să cunoaştem alcătuirea efectivelor legiunii, cu întreaga lor ierarhie, de la comandantul de legiune, *legatus legionis*, pînă la cei mai umili soldaţi *(milites gregarii)*.

În perioada de la Hadrian pînă la războaiele marcomanice, guvernatorul Daciei Superior, care rezida la Apulum era totodată, cum s-a mai spus, şi comandantul legiunii XIII Gemina. Abia după organizarea celor trei Dacii din 168—169, în frunte cu un legat de rang consular legiunea îşi are din nou comandanţii săi aparte. La cele 15 nume de *legati legionis* XIII *Geminae* cunoscute, şi un anonim [58], trebuie să adăugăm acum sigur şi pe vestitul M. Valerius Maximianus, despre care am spus că nu a fost nicicînd guvernator al Daciei, în schimb, pe vremea lui Commodus, în anul 182 el deţinea comanda legiunii XIII Gemina, după cum a avut darul să precizeze inscripţia nu de mult ieşită la iveală la Diana Veteranorum din Numidia[59]. În această calitate, el închină la Apulum un altar */Soli/ invicto Mitrae*[60]. Un alt nou legat al legiunii este apoi M. Herennius Faustus, documentat de două altare cu inscripţie, originare de la Apulum şi închinate unul lui *Saturnus Securus*, celălalt zeiţei *Minerva Supera*[61]. El nu a fost însă *legatus III Daciarium* între 208 şi 211, cum credea primul editor al inscripţiilor şi cum îl considera încă istoricul italian G. Bar-

www.cimec.ro

bieri[62], ci, așa cum a arătat C. Daicoviciu, numai *legatus legionis XIII Geminae*[63]. Confirmarea sigură a faptului ni se pare a fi oferită de o altă inscripție de la Theba[64] în Egipt, care, deși rău păstrată și de aceea greu citită și întregită, îi dă cariera completă, pînă la consulatul din anul 205, probabil, și în care, acum, cred că putem întregi cu toată certitudinea numele legiunii pe care el a comandat-o înainte de consulat: *leg(atus) leg(ionis) XII* [*I*] [*G (eminae)*]. În felul acesta, se precizează mai bine cariera acestui personaj de rang senatorial, al cărui nume se înscrie în mod cert în lista comandanților legiunii XIII Gemina la începutul secolului al III-lea, pe la 200 sau puțin după aceea, în vremea domniei lui Septimiu Sever. Numele lui complet era *M. Herennius M. f (ilius)* [*Q*] *ui* [*r(ina tribu)*] [*Ti(berius)?*] *Iulius Clemens Tadius Flaccus.*

Lista comandanților legiunii de la Apulum trebuie completată cu cei din vremea domniei lui Gallienus, care, ca urmare a reformei introduse de acest împărat, poartă numele de *praefecti* și nu mai fac parte din ordinul senatorilor, ci sînt numiți dintre cavaleri. Cunoaștem trei *praefecti legionis XIII Geminae*: unul este M. Apicius Tiro[65], altul Marc(us) Aurelius Veteranus, care închină la Băile Herculane un altar „zeilor mari și buni" *(Diis magnis et bonis)* Aesculap și Hygia[66], iar al treilea M. Ulpius Caius, *praefectus legionum IIII Flavia/e/ et XIII Gem(inae)...*, onorat cu o statuie la Apulum[67]. Dintre aceștia însă, numai M. Aurelius Veteranus poate fi sigur datat în timpul domniei lui Gallienus (260—268).

Cunoaștem apoi mai mulți *tribuni laticlavii*[68], dintre care putem aminti pe M. Caelius Iulianus, care închină la Apulum un altar *Daciis tribus et Genio legionis XIII Geminae* [69], pe L. Iulius Rufinus Proculinus, care tot acolo închină un altar zeităților egiptene Sarapis și Isis[70], pe C. Catius Sabinus, *consul suffectus* în 210 și *consul II ordinarius* în 216, care mai înainte, pe cînd servea ca tribun în legiunea de la Apulum ridică și el un altar închinat unui mare număr de divinități[71], și pe C. Curtius Rufinus, căruia colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa îi ridică o statuie [72]. Cam tot atîția sînt și *tribuni angusticlavii* din ordinul ecvestru, cunoscuți epigrafic[73], dintre care amintim pe C. Aurelius Sigillius, care în ajunul nonelor lui aprilie, *pridie non(is) april(is)*, adică la 4 aprilie anul 215 (pe vremea consulilor Laetus și Caerealis, se spune în inscripție), ridică la Apulum un altar lui „Iupiter prea bun și prea mare și celorlalți zei și zeițe nemuritoare și Daciei" *(I.O.M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae)* pentru sănătatea „stăpînului nostru Marcus Aurelius Antoninus piosul și fericitul nostru împărat", anume Caracalla *(pro salute domini n (ostri) M(arci) Aur(elli) Antonini pii felicis Aug(usti) n(ostri)*[74].

Urmau în ierahia legiunii, în ordinea descendentă, *praefecti castrorum*, dintre care Sex(tus) Vibius Gallus, cunoscut din celebra bază cu reliefuri și inscripție bilingvă de la Anastris[75] în Bithynia, a participat la războaiele dacice și a fost distins cu decorații, în timp ce lui M. Ulpius Apollinaris, ceva

mai tîrziu, dar nu după Marcus Aurelius, îi dedică la Apulum o inscripție *conscribti (sic!) et c(ives) R(omani) consist(entes) kan(abis) leg(ionis) eiusd(em)*[76], adică decurionii și cetățenii romani așezați în canabele legiunii.

Mai mare este numărul centurionilor de toate gradele, cunoscuți din inscripții că au servit în legiunea de la Apulum. Ca *primipili* sau *primipilares*, adică foști *primipili*[77] ai leg. XIII Gemina la Apulum, cunoaștem în afară de amintitul *Sex. Vibius Gallus*, pe [*F. Ae*]*li*[*us*] *Longinus*[78], *Aurelius Sabinus*, care a murit la Apulum[79], *Aur(elius) Zeno*, atestat de o inscripție de la Aquileia[80], *L. Calvisius L.f. Velina (tribu) Secundus Falerione*, care în 183—185 închină la Apulum un altar lui Liber Pater pentru sănătatea împăratului Commodus[81]. *C. Cosco*[*nius*] *Sabin*[*ianus*], care și el închină tot acolo un altar lui Serapis[82], și probabil *Domitius Terentianus*, atestat numai de o inscripție de la Aquileia din anul 244, care nu-i menționează însă direct gradul[83]. Centurion în prima cohortă a legiunii pe la începutul domniei lui Antoninus Pius a fost și *C. Iulius Certus*, care ajuns la Roma, ca *exercitator* al călăreților din garda personală a împăratului, a închinat lui I.O.M. un altar în care el se intitulează *(centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) primus hastatus posterior*[84]. Primipilii și ceilalți patru centurioni din cohorta I a legiunii se numesc împreună *primi ordines*, fiind cei mai de frunte, mai distinși și mai privilegiați dintre ofițerii de carieră ai legiunii. După ei urmează centurionii de rînd, din celelalte cohorte ale legiunii, numiți *ordinarii* sau *ordinati*. La cei cunoscuți mai dinainte[85] am putea adăuga acum pe *C. Cassius C.f. Coll(ina tribu) Proculeianus*, care închină la Apulum un altar lui I.O.M.[86] și pe [*T*] *Silius C.fil. Stell(atina tribu) Crispinus Aq(uileia?) (centurio) leg(ionis)* [*XIII G...*] *et strator*, tot de la Apulum[87], și pe [*C.L*]*aber*[*iu*]*s Iustus*, de pe unfragment de inscripție votivă de la Sarmizegetusa, a cărei lectură a fost recent revăzută[88]. Numărul acestor centurioni se ridică astfel la vreo 21. Observăm că unul dintre centurionii legiunii, *Tib. Cl(audius) Vibianus*, cunoscut dintr-o inscripție de pe un altar închinat lui Silvanus, de la Augustopolis în Frigia, se intitulează *centurio) leg(ionis) XIII Gem(inae) pi(ae) fi (delis) fru(mentarius)*[89], ceea ce înseamnă că avea o funcție aparte în legiune nu numai de comandant al frumentariilor din rîndul subofițerilor, informatori ai legatului legiunii, ci era folosit și pentru misiuni speciale la Roma, unde acești ofițeri erau găzduiți în cazarma numită *castra peregrina*, de pe muntele Caelius. Un alt centurion, M. Ulpius Restitutus, este *(centurio) exercit(ator) eq(uitum)*[90], adică instructor al călăreților care formează garda legatului (singurii călăreți în legiune), așa precum *Silius Crispinus* este *centurio et strator* în legiunea de la Apulum, adică probabil comandantul celorlalți *stratores*, un fel de „ține cai" și însoțitori ai comandantului legiunii sau poate ai guvernatorului provinciei, probabil în număr mai mare, constituind un detașament, în orice caz el neputînd fi totodată *centurio* și simplu *strator* de rînd, subofițer de rang mic[91].

www.cimec.ro

Centurionii erau fie recrutaţi direct dintre cetăţenii romani din municipiile din Italia sau din coloniile din provincii, fie proveniţi prin avansare dintre subofiţerii sau soldaţii cohortelor pretoriene sau chiar dintre subofiţerii calificaţi la avansare din legiuni. Cei din prima categorie, ca şi cei proveniţi din cohortele pretoriene, avansau mai repede şi ajungeau de cele mai multe ori la gradele cele mai înalte ale ierarhiei centurionilor. Unii dintre ei erau recrutaţi din familiile magistraţilor municipali, cu care sînt documentaţi adeseori în strînsă legătură; după ieşirea din armată fiind cinstiţi cu funcţii municipale onorifice. Alţii însă proveneau din rîndurile cetăţenilor mai puţin avuţi, cărora cariera de centurioni le deschidea calea spre situaţii mai bune. Nu lipsesc însă nici cavalerii romani, care, renunţînd la cariera ecvestră, solicită şi obţin de la împărat comanda unei centurii. Ei se numesc *ex equite Romano* sau *ex evocato*. Ascensiunea acestora, care încep de tineri să urce ierarhia centurionilor, este şi mai rapidă, din legiuni trecînd apoi în cohortele urbane, spre a ajunge în cele din urmă centurioni în cohortele pretoriene.

În schimb avansarea la gradul de centurion dintre *principales* se făcea destul de greu şi arareori. Pentru ca un simplu soldat din legiune să parcurgă lunga serie de grade inferioare şi să ajungă centurion erau necesari cel puţin 14—15 ani, după cum remarcă G. Forni[92]. Acelaşi istoric mai constată că „se ştie de altfel că cea mai mare parte a centurionilor aparţineau ordinului ecvestru şi cu acest grad îşi începeau cariera în legiuni sau proveneau din rîndurile cohortelor pretoriene"[93]. Situaţia se schimbă însă o dată cu venirea la tron a lui Septimiu Sever, care deschide larg porţile de acces la cariera de centurioni soldaţilor din legiuni. Ilustrează foarte bine această nouă situaţie amintita inscripţie de la Apulum privitoare la *schola speculatorum*, în care trei dintre foştii *speculatores*, unul Ulpius Bacchius din leg. XIII Gemina, ceilalţi doi din leg. V Macedonica, sînt arătaţi ca promovaţi între timp, probabil pînă la data cînd inscripţia a fost săpată în piatră, la gradul de centurioni[94]. Începe astfel o transformare care duce repede la înlocuirea centurionilor de origine italică sau romano-provincială, adică din rîndurile cetăţenilor din oraşele din provincii, cu alţii de origine mai modestă, ridicaţi din rîndurile soldaţilor şi ale subofiţerilor. Astfel, în timp ce în secolul al II-lea centurionii legiunii XIII Gemina, ca şi cei din legiunea V Macedonica, sînt originari fie din municipiile din Italia, ca Ferentinum, Falerio, Beneventum şi altele, sau din coloniile din Dalmaţia, Hispania, Africa, Noricum sau Pannonia, în secolul al III-lea ei sînt ridicaţi numai din rîndurile soldaţilor din legiune, *caligati*, şi nici nu-şi mai indică în inscripţii locul de origine *(origo)*. În general, ei sînt originari acum din provincia în care staţionează legiunea sau din cele vecine.

Legiunea dispunea şi de un important număr de *principales*[95], subofiţeri avansaţi dintre soldaţii de rînd *(gregales)*. Ei erau împărţiţi în mai multe grade, alcătuind o adevărată ierarhie. După categoria din care făceau parte,

www.cimec.ro

primeau o soldă și jumătate, soldă dublă sau triplă față de aceea a soldatului de rînd. Unii puteau avansa la rangul de centurion. Septimiu Sever, acordînd tuturor acestor *principales* dreptul de a purta inelul de aur [96], rezervat pînă aici numai centurionilor, a slăbit bariera dintre gradați și ofițerii de carieră.

Începînd din timpul lui Septimiu Sever, subofițerii, în așteptarea avansării la gradul de centurioni, poartă numele de *candidati*. O listă de *principales* de la Apulum cuprinde numele a trei asemenea *candidati* (Sept. Celsus, Sept. Alexand(er) și Sept. Nepos), iar numele altor trei nu s-au păstrat [97].

Cornicularii ocupau locul de frunte în ierarhia subofițerilor. Numele l-au primit de la o insignă în formă de două cornulețe fixate pe coif. În legiune ei îndeplineau o funcție cu atribuții nu îndeajuns de cunoscute, probabil un fel de secretari sau de adjutanți ai cîte unui ofițer superior. Un *cornicularius consularis* e atestat la Apulum[98], pe lîngă persoana și în statul-major al legatului consular, el provenind din una dintre cele două legiuni existente în Dacia, iar alții doi *cornicularii* figurează în amintita listă a speculatorilor tot de la Apulum. În serviciul guvernatorului provinciei existau mai mulți cornicularii, care alcătuiau un *officium cornicullariorum*, după cum dovedește atestarea epigrafică a unui secretar al acestui birou, anume *Ael(ius) Sept(imius) Romanus, mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum)*[99]. Un alt cornicular este G. Petr(onius) Iustus, *corn(icularius) proc(uratoris)*[100], care era detașat pe lîngă procuratorul financiar al Daciei Superior sau Apulensis, de la Sarmizegetusa unde al avea se pare atribuții judiciare. Imediat următor în grad era *actarius*, care ținea actele, *acta*, privind serviciul și administrația legiunii. Un asemenea *actarius legati) l(egionis XIII G.*, făcînd parte din biroul comandantului legiunii, a fost Iul(ius) Alexander, care închină la Apulum un altar Iunonei [Regina?][101].

Despre *speculatores* în serviciul guvernatorului provinciei am amintit în legătură cu localul, *schola speculatorum*, construit în pretoriul castrului de la Apulum, cînd am menționat și că acești *speculatores*, împreună cu alți *principales* de rang înalt, ridică tot acolo o statuie lui P. Sept. Geta, guvernatorul provinciei. *Speculator leg(ionis) XIII G(eminae) Gordianae* era și amintitul Ulpius Proculinus, care pe vremea lui Gordian III reface izvorul de lîngă castru. Cîte zece de fiecare legiune, *speculatores* alcătuiau garda personală a guvernatorului provinciei care îi folosea și pentru transmiterea ordinelor. În legiune ei erau folosiți ca ștafete.

Beneficiarii se numesc în genere subofițerii din biroul *(officium)* unui ofițer superior (numindu-se așa după *beneficia* pe care le primeau de la șeful lor). Mulți făceau parte din biroul guvernatorului provinciei, purtînd numele de *beneficiarii consulares*. Ei primeau uneori misiuni speciale de supraveghere, informații, recrutări etc., fiind trimiși în diferite localități din provincie, unde inscripțiile îi documentează în număr relativ mare. La Cășei de pildă, pe lîngă castrul de acolo, exista în secolul al III-lea o *statio*, adică un detașament de

soldați, condus de beneficiari consulari din ambele legiuni, *agens curam stationis*, *iterato agens statione*, *agens in m[u]nere stat[ionis]*, *agens sub sig(nis)*[102], cum se exprimă în inscripțiile puse de ei. Alții se găseau însă atașați pe lîngă persoana altor ofițeri superiori, comandantul legiunii *(beneficiarius legati*[103] sau *praefecti legionis XIII Geminae)*[104], tribunul laticlav *(benef. laticlavi leg. XIII Gemin. [D]aciae*[105], *tribunus equitum singularium*[106], procuratorul minelor de aur [107] (nenumit). Spre a ajunge *beneficiarius* în mod obișnuit se cerea exercitarea unor funcții tactice. Gradul de beneficiar dădea calificarea pentru a deveni centurion, fie trecînd ulterior prin cele două trepte mai sus amintite de *speculator* și corniculari, la care se adăuga și cel de *commentariensis*, subofițer din oficiul guvernatorului provinciei încredințat cu păstrarea actelor, și apoi cel de *candidatus*, fie direct, începînd de la Septimiu Sever. Cei mai mulți își încheiau cu acest grad cariera militară, după cum arată inscripțiile în care ei se intitulează *veteranus ex beneficiario consularis*[108].

Dintre gradele așa-zise tactice de subofițeri sînt documentate cele de *aquilifer (centuriae) leg(ionis) [XIII G.]*[109], adică purtător al acvilei unei centurii a legiunii, egal în rang cu *cornicularius* și calificat pentru centurionat, *imaginifer*[110], purtătorul portretelor împăraților, *signifer*[111], purtătorul steagului *(signum)* fiecărei centurii și cohorte, apoi *optio*, locțiitor al centurionului *(optio legionis)*[112] sau al stegarilor *(optio signiferorum)* [113], *tesserarius*[114], purtătorul de ordine *(tessera)* ale ofițerului comandant, și *custos armorum*[115], păzitorul magaziei de arme a fiecărei centurii. Un alt subofițer este cel numit *strator*, un fel de comis, șef de grajd și maestru de călărie, funcție de asemenea tactică, în care o inscripție de la Apulum îl documentează pe M. Ulpius *Respectus*, *vet(eranus) leg(ionis) XIII G(eminae) Sev(erianae) ex str(atore) co(n)s(ularis)*[116], deci în serviciul guvernatorului consular al provinciei pe vremea lui Severus Alexander. În schimb [T]. Silius Crispinus, *centurio et strator* al legiunii, nu este un simplu *strator — principalis*, ci comandantul detașamentului de *stratores*, din legiune sau din statul-major al consulatului provinciei [117].

Librarii erau secretari folosiți în oficiul legatului legiunii *(librarius legionis)*[118] sau în acela al guvernatorului *(librarius consularis)*[119]. Ei făceau parte din categoria de *principales* care primeau o soldă și jumătate (față de soldații de rînd numiți *sessquiplicares*[120]. Se știe însă că împăratul Caracalla a dublat solda tuturor categoriilor de *principales*, devenind astfel toți *duplicarii*. Un *vet(eranus) ex dup(licario) leg(ionis) XIII Geminae* e documentat de o inscripție la Apulum [121]. O inscripție recent descoperită la Apulum documentează existența în biroul guvernatorului consular al provinciei și a unei alte categorii de scribi sau secretari, altfel mai rar menționați în tot imperiul de inscripții, numiți *exceptores*[122], încredințați cu înregistrarea imediată a or-

www.cimec.ro

dinelor. Ei erau în număr de şase şi făceau parte din aceeaşi clasă de salarizare ca şi *librarii*, primind adică o soldă şi jumătate.

Immunes în general sînt toţi cei scutiţi de corvoade *(vocatio munerum)*[123] şi premerg gradelor propriu-zise de *principales*. Ei primeau soldă simplă, ca şi soldaţii de rînd. Totuşi, M. Aurelius Crescentinus de la Apulum, care îşi spune *immu(nis) leg. XIII G(eminae) Antonini[a]nae*[124], este, după cum arată A. Domaszewski în cunoscuta lui carte despre *Ordinea rangurilor în armata romană* (1908) un fel de scrib [125].

Călăreţii *(equites)* alcătuiau în legiune garda comandantului, şi aveau în frunte un subofiţer numit *optio equitum*, pus sub ordinele unui tribun al legiunii. În ordinea ierarhiei, *equites* precedau pe soldaţii pedeştri, *milites*, care alcătuiau masa principală a efectivelor legiunii. Un *equ(es) leg(ionis) XIII [G]* originar din Iad(er), în Dalmaţia, e atestat de o inscripţie de la Apulum[126].

Inscripţiile ne-au păstrat numele unui mare număr de soldaţi simpli *milites*, din legiunea XIII Gemina, sau de *veterani*, cum se numeau după împlinirea anilor de serviciu militar şi ieşirea din rîndurile armatei[127]. Eliberarea din legiune, *honesta missio*, se făcea prin decret imperial. Pe lîngă suma de bani pe care o primeau cu acest prilej (*praemia militiae*), veteranii din legiuni erau scutiţi de impozitele directe şi indirecte, ca şi de alte obligaţii, toate aceste scutiri şi favoruri alcătuind ceea ce se numeşte *immunitas omnium rerum*.

A doua legiune care a fost adusă în provincie, unde a rămas apoi pînă la sfîrşitul stăpînirii romane în Dacia, a fost *Legio V Macedonica*, pe care Marcus Aurelius, după întoarcerea ei din războiul cu parţii, a transferat-o din armata Moesiei Inferior, în Dobrogea de astăzi, unde îşi avusese lagărul la Troesmis, în armata Daciei, fixîndu-i garnizoana la Potaissa (Turda). Aci ea îşi construieşte în scurtă vreme un mare castru, ale cărui urme se mai văd pînă astăzi pe platoul numit tot Cetate şi care se extinde pe o suprafaţă de circa 23 ha[128]. Ştirile epigrafice pe care ni le dau inscripţiile descoperite în Dacia sau în alte părţi ale imperiului despre comandanţii de toate gradele şi despre soldaţii acestei legiuni, în răstimpul de mai bine de un secol cît a staţionat în Dacia, sînt de asemenea foarte bogate, permiţîndu-ne să cunoaştem, în mare cel puţin, istoria şi alcătuirea ei.

În lipsa săpăturilor arheologice, sîntem informaţi despre activitatea constructivă în castrul de la Potaissa numai de cîteva inscripţii. Una dintre ele este piatra de fundaţie a unei importante clădiri nenumite, inaugurată în 195 în castru ; a fost ridicată, prin grija legatului legiunii Tib. Claudius Claudianus, de către împăratul Sept. Sever, care o dă în dar *(dono dedit)* legiunii *V Mac(edonica) p(ia) [f(idelis)]*, inaugurarea fiind făcută de guvernatorul provinciei şi fratele împăratului P. Sept. Geta[129]. O închinare e făcută numai la cîţiva ani mai tîrziu în 200—201, *Genio scho[lae] b(eneficiariorum)*, sub legatul L. Octavius Iulianus, atestînd existenţa în castru a unui local al

colegiului beneficiarilor[130]. O inscripție din vremea lui Gordian III (238—244), copiată pe la începutul secolului al XVI-lea de către istoricul transilvănean St. Zamosius, cunoscut ca falsificator de inscripții, și de aceea considerată de Th.Mommsen falsă[131], dar pe care colegul I.I. Russu o crede autentică[132], ar comemora, dacă într-adevăr e autentică, cum înclinăm să credem, inaugurarea pe timpul acestui împărat a unei *basilica leg(ionis) V M(acedonicae)*, clădire cunoscută epigrafic și din alte inscripții — *basilica exercitatoris*, cum este numită într-o inscripție din Britannia,[133] în care, după arătarea istoricului de mai tîrziu Vegetius, autorul unui tratat despre cunoștințele militare la romani, trupa făcea exerciții pe vremea rea, la adăpost de frig, ploaie, și vînt[134]. Se înțelege că într-o provincie cu clima mai rece ca Dacia o asemenea clădire era foarte necesară.

Legiunea era încredințată cu paza provinciei *Dacia Porolissensis*, pe teritoriul căreia își avea garnizoana. În jurul ei se grupau toate celelalte trupe auxiliare din provincie. Sub comanda legatului legiunii V Macedonica, care, după cum am mai spus, îndeplinea probabil și funcția de viceguvernator al Daciei Porolissensis, toate aceste trupe formau armata provinciei, *exercitus Daciae Porolissensis*, atestată epigrafic prin ștampile pe cărămizi, descoperite la Napoca și la Potaissa[135]. Cărămizile cu numele legiunii, ca și monumentele ridicate de aparținătorii ei, de altfel, s-au găsit, cu unele excepții explicabile, numai în localități, nu prea multe la număr, din cuprinsul Daciei Porolissensis[136], ceea ce confirmă misiunea de pază limitată la această provincie.

Legiunea poartă frecvent în inscripțiile pe piatră și pe cărămizi epitetele de *pia*, *constans*, *pia constans*, *pia fidelis*.

Dintre *legati*, adică comandanții de rang senatorial ai legiunii de la Potaissa, inscripțiile ne fac cunoscuți numai doi. Unul este Tib. Claudius Claudianus, menționat pe piatra de fundație a amintitei clădiri din 195 din castrul de la Potaissa prin 196—197, cunoscut ca *praepositus* al unei *vexillatio Daciscar(um)* (sic!), alcătuită probabil din detașamente din cele două legiuni din Dacia — pe care el le comandase puțin înainte, — în vederea războiului împotriva lui Clodius Albinus din Gallia (vezi mai sus). Înainte de a îndeplini aceste funcțiuni, el fusese introdus în Senat ca *praetor* de Septimiu Sever. Al doilea este Calpurnius Iulianus, cunoscut numai din inscripția de pe un altar închinat de el la Băile Herculane mai tîrziu, la sfîrșitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea, cînd era guvernator al Moesiei Inferior, probabil[137]. Numele unui al treilea legat al legiunii, la o dată care nu se poate preciza, nu s-a păstrat pe o inscripție fragmentară descoperită la Tuder, în Umbria[138]. Pe vremea lui Valerian și Gallienus sînt documentați doi *praefecti legionis*, unul numit Donatus[139], celălalt Optatus[140]. Inscripțiile ne fac apoi cunoscuți cîțiva *tribuni legionis*[141], unii din ordinul senatorilor, alții din acela al cavalerilor, și mai mulți centurioni, de diferite

www.cimec.ro

grade[142]. La cei cunoscuți mai dinainte se adaugă acum și C. Cassius Vitalis *(centurio) l(egionis) V M(acedonicae) p(iae) c(onstantis)*, care închină la Potaissa un altar cu inscripție, recent descoperit, *deo forti Phoebo Apollin[i] Parthico*.

În mult mai mare număr sînt documentați epigrafic subofițerii *principales*[143], de toate gradele, printre care un *cornicularius*, mai mulți *speculatores*, în oficiul legatului consular de la Apulum, *beneficiarii* consulari, beneficiari ai legatului, ai tribunilor legiunii, *signiferi*[144], *optiones*, mai mulți *tesserarii* și *custodes armorum*, apoi *tubicines*[145], *librarii*[146], dintre care cîțiva sînt *immunes librarii*[147] de rang inferior, *immunes*, un *adjutor officii corniculariorum*[148], un *mensor leg(ionis)*[149], agrimensor și topograf, cu rang de subofițer, un *ex arcario*[150], adică fost casier. De asemenea, inscripțiile ne fac cunoscute numele unui număr de *equites*, *milites* și *veterani*.

În afară de legiunile amintite, inscripțiile și ștampilele pe cărămizi atestă prezența temporară în Dacia a mai multor detașamente din alte legiuni: *I Italica*, *VII Claudia*, *X Gemina*, *XI Claudia*. Ele sînt documentate în Oltenia, unde au staționat în timpul războaielor de cucerire, unele dintre ele participînd la construirea podului de piatră peste Dunăre[151]. Cărămizi cu ștampila legiunii VII Claudia se cunosc și din mai multe localități din Banat[152], apoi de la Ulpia Traiana[153] și chiar de la Porolissum[154], ceea ce ar putea însemna că legiunea a rămas scurt timp în Dacia și după terminarea războaielor. La Porolissum, de altfel, s-au descoperit și cărămizi cu ștampila *Leg.III G(allorum?)*[155]. Se mai știe apoi că detașamente din legiunile VII Claudia, de la Viminacium și *XXII Primigenia pia fidelis* de la Mogontiacum, în Germania Superior, au fost aduse pe vremea lui Filip Arabul la Romula, unde ele lucrează la construirea zidului orașului[156].

Am arătat că făcînd abstracție de *legati* și *tribuni legionis*, veniți toți din afara provinciei numai pe durata exercitării comenzilor, centurionii în secolul al II-lea sînt și ei originari fie din Italia, fie din coloniile romane mai demult întemeiate în provincii. Numai o parte dintre ei se ridică prin avansare din rîndurile soldaților și gradaților, dar oprindu-se, cu foarte rare excepții, la treptele inferioare ale centurionatului și totdeauna numai în legiunea din care se ridicaseră. Am amintit, de asemenea, că Septimiu Sever a introdus regula recrutării centurionilor numai dintre gradații, *caligati*, legiunii. În felul acesta, centurionatul își pierde caracterul său italo-roman pe care îl avusese pînă aci. Această măsură consfințește provincializarea definitivă a legiunilor și a întregii armate romane care începuse de fapt mult înainte.

Într-adevăr, după constatările istoricului G. Forni, provincializarea legiunilor, adică pătrunderea provincialilor ca soldați în legiuni, a început încă din timpul lui Augustus și a luat proporții în vremea Flaviilor și a lui Traian, cînd numărul italicilor în legiuni scade la 1/4 sau 1/5 față de cel al pro-

vincialilor[157]. De aceea, în Dacia, mai precis în legiunea XIII Gemina, cunoaştem un singur soldat de origine italică, din oraşul Carsulae, în Umbria, *C.Atrius C.f. Crustumina (tribu)*[158], care a murit la Apulum în vîrstă de 35 de ani. Contrar părerii mai vechi a lui Th. Mommsen, istoricul italian a arătat că nu a existat o interdicţie decretată de Vespasian sau de vreun alt împărat care să fi exclus pe italici de a mai fi recrutaţi ca soldaţi în legiuni şi că dispariţia lor din legiuni s-a produs treptat, avînd drept cauză principală condiţiile de serviciu şi de retragere care nu atrăgeau pe tinerii din Italia. De asemenea, recrutarea teritorială, atribuită de obicei unei iniţiative şi hotărîri a lui Hadrian, a fost introdusă tot treptat, după părerea aceluiaşi istoric italian, începînd din secolul I, dar aplicată pe o scară tot mai largă în secolul al II-lea şi apoi în cel următor[159]. Astfel, dacă în secolul I s-au putut deosebi două arii de recrutare a soldaţilor din legiuni, una occidentală şi alta orientală, începînd cu secolul al II-lea ariile de recrutare corespund cu provinciile în care se găseau dislocate legiunile. În felul acesta, şi Dacia ajunge, printre ultimele, o arie de recrutare, atît pentru propriile legiuni, cît şi pentru alte legiuni din celelalte provincii. Fenomenul este însă mai general, după cum vom vedea, extinzîndu-se şi la alte categorii de trupe, la cele auxiliare în primul rînd. Provincializarea deplină a legiunilor era în orice caz împlinită la sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul celui următor, după cum rezultă şi din relatările scriitorilor antici, ca Herodian, care, vorbind despre evenimentele de la începutul domniei lui Septimiu Sever, afirmă că locuitorii Italiei, „începînd cu domnia lui Augustus, au fost scutiţi de această obligaţie (de a fi chemaţi sub drapel) şi dezarmaţi"[160], ceea ce înseamnă evident o exagerare şi un anacronism pentru vremea lui Augustus, dar era o realitate în vremea de după moartea lui Commodus, sau după cum rezultă din tratatul despre fortificarea castrelor atribuit lui Hyginus (dar probabil opera unui anonim, fie din a doua jumătate a secolului al II-lea, fie de la începutul celui următor), care caracterizează legiunile drept o *militia provincialis fidelissima*[161].

În concordanţă cu aceste constatări şi concluzii se prezintă şi componenţa legiunilor din Dacia, în măsura în care originea soldaţilor, excluzînd pe centurioni, poate fi stabilită, fie pe baza indicării precise în inscripţii a localităţii sau a provinciei de origine *(origo)*, fie pe baza altor criterii considerate îndeajuns de sigure. De fapt, materialul documentar privitor la Dacia adunat de G. Forni, sensibil augmentat faţă de cel utilizat de cercetătorii precedenţi, se referă, în cea mai mare parte, la legiunea XIII Geminae[162]. Din acesta noi excludem însă un soldat greşit considerat că ar fi făcut parte din armata Daciei, anume pe pretorianul *Aurelius Victorinus natione dacica regione Serdica*[163], care evident era originar din Dacia de la sudul Dunării, întemeiată de Aurelian. În schimb, adăugăm un caz nou, revelat de o inscripţie recent descoperită, al unui soldat originar din Sarmizegetusa[164], şi un

13 www.cimec.ro

altul cunoscut, dar neluat în seamă de istoricul italian, acela al veteranului [*Tr.Val(erius)*] *T.f. Pol(l)ia (tribu) Marci*[*anus*] din legiunea V Macedonica, născut în castrul *(castris)* de la Troesmis, în Moesia Inferior, înrolat în legiune în anul 145 și eliberat în 170, cînd legiunea se afla în Dacia: *m(issus) h(onesta) missione in Dacia*[165]. Potrivit acestor ultime date, din totalul de 27 soldați a căror origine este cert stabilită (dintre care numai doi aparținînd legiunii V Macedonica, după transferarea ei la Potaissa, toți ceilalți făcînd parte din legiunea XIII Gemina), 16 sînt originari din Dacia, iar 11 din alte provincii. Raportul este deci net în favoarea elementelor locale, recrutate din Dacia. Dintre aceștia, cinci sînt din Sarmizegetusa, trei din Apulum, doi din Napoca, doi din Ampelum, unul din Romula, unul dintr-o localitate incertă din Dacia, iar alți doi, atestați în inscripțiile de la Roma, își indică originea în Dacia, fără precizarea localității, adică *nat(ione) d*[*a*]*cus* și *nat(us) provinc(ia Dacia)*. Cei originari din afara provinciei se repartizează astfel: unul din Italia, de la Carsulae, în Umbria, unul din Dalmația, de la Iader, doi din orașele Celeia și Virunum din Noricum, unul de la Troesmis în Moesia Inferior, altul din Moesia Superior *(e Mesis sup.)*, apoi unul considerat originar din Illyricum, pentru că poartă nume iliric, iar alți patru din Thracia, tot după nume, despre care G.Forni crede însă că e posibil să fi fost recrutați în Dacia, unde erau transferați. Vedem deci că ei, cu excepția celui din Italia, intrat în legiune cel mai tîrziu în vremea domniei lui Traian, dacă nu mai înainte, reprezentînd în orice caz singurul exemplu de soldat italic în legiunile din Dacia, sînt originari numai din provinciile vecine sau nu prea îndepărtate, oglindind foarte evident conscripția teritorială a soldaților din legiunile Daciei. De aceea, credem că are dreptate G.Forni cînd nu ia în considerare pe purtătorii de nume grecești, atît de răspîndite și în afara teritoriilor grecești și orientale, ei putînd fi deci originari mai degrabă din provinciile vecine cu Dacia, poate mai ales din cele sud-dunărene, cum sugera cîndva A.Alföldi. Nu putem ști din care legiune au fost transferați, în secolul al II-lea, acei *translati in leg(ionem) XIII G(eminae)*, care închină la Sarmizegetusa un altar *I.O.M.Marti Aug(usti) pro salute* (pentru sănătatea) *Iul(ii) Flaccini leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*[166], în același timp și comandantul legiunii în care ei fuseseră mutați. Posibilitatea, la care se gîndea primul editor al inscripției, ca ei să provină din efectivele unei *vexil(latio) leg(ionis) III Aug(ustae)*, despre care știm că a luat parte la războiul cu marcomanii în vremea lui Marcus Aurelius[167] și din care o parte a fost trecută apoi în legiunea II Adiutrix de la Aquincum[168], credem că este exclusă nu numai pentru că, așa cum observa C.Forni, nici un african nu este cunoscut pînă acum în legiunea XIII Gemina, ci în primul rînd pentru că guvernatoratul lui Tib. Iulius Flaccinus, deși nu poate fi datat mai de aproape, este oricum anterior momentului începerii războaielor marcomanice.

Curînd după organizarea provinciei Dacia a început şi recrutarea dintre coloniştii aşezaţi aici şi dintre localnicii care au cîştigat între timp cetăţenia romană, atît pentru legiunile din Dacia, cît şi pentru alte legiuni din afara provinciei. Astfel, o inscripţie de la Lambaesis[169], în Africa, din anul 144, cuprinde numele a nu mai puţin de 19 soldaţi ai legiunii III Augusta, originari de la Napoca, recrutaţi la o dată neprecizată, dar care pare să fie legată de aceea a acordării în 124 probabil a titlului de *municipium* sau scurt timp după aceea. În total, după G. Forni se cunosc 22 de soldaţi recrutaţi din Dacia pentru legiunea africană, iar alţii au fost recrutaţi şi au servit în alte legiuni dinafara Daciei, anume unul în legiunea VI Victrix din Britannia, şase în leg. VII Claudia în Moesia Superior, cîte unul în leg. I Adiutrix şi XIII Gemina în Pannonia Superior, unul în leg. II Adiutrix din Pannonia Inferior şi un alt soldat este documentat în *legio II Parthica*, constituită după cum se ştie de Septimiu Sever prin anul 197, în vederea războiului cu parţii, şi apoi transferată în Italia şi aşezată cu garnizoana permanentă la Albanum, în apropiere de Roma. Ei sînt originari din oraşele Sarmizegetusa, Napoca, Ampelum, Porolissum şi Romula, dar unii îşi indică originea numai prin expresii ca *natione Dacus*, *provinciae Daciae* sau ea este stabilită după alte criterii.

O dată cu reforma din anul 193 a lui Septimiu Sever, care licenţiază şi alungă pe vechii soldaţi ai cohortelor pretoriene de la Roma, recrutaţi pînă atunci aproape numai din Italia, înlocuindu-i cu soldaţi din legiuni, chemaţi după cîţiva ani serviţi în provincii, soldaţii din cele două legiuni din Dacia încep să pătrundă şi ei — pînă aici ei lipseau cu totul — în cohortele pretoriene de la Roma. Se cunosc din inscripţii, după lista întocmită de învăţatul italian A. Passerini, 31 de soldaţi din aceste cohorte originari din Dacia. Locul lor de origine, atunci cînd este indicat, îl constituie oraşele principale ale provinciei Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Drobeta şi enigmatica Malva[170]. Unul dintre ei, care purta cognomenul de Florus (celelalte părţi ale numelui nu s-au păstrat) şi era originar din Sarmizegetusa, e cunoscut pentru cariera strălucită pe care a făcut-o, înrolat în legiunea XIII Gemina din Dacia, în anul 200, după cinci ani este transferat într-o cohortă pretoriană de la Roma, unde urcă pe rînd treptele gradelor inferioare de *principalis*, *tesserarius*, *optio*, *signifer* şi *antistes*, *aedis sacrae*, adică păzitor al templului lagărului cohortelor pretoriene, *castra praetoria*, de pe Viminal, înglobat în incinta lui Aurelian, spre a fi avansat centurion în anul 218 în legiunea XXII Primigenia, de la Mogontiacum în Germania Superior, de unde revine cu acelaşi grad în cohortele pretoriene, şi în anul 240 e făcut *trecenarius*, centurionul de gradul cel mai înalt în *cohorta III praetoria*[171].

Un alt pretorian, Aurelius Ingenuus, era *nat(us) provinc(ia) Dacia leg. XIII Gem.*[172], ceea ce înseamnă că era născut în *castra* legiunii de la Apulum, ca fiu al unui legionar dintr-o căsătorie nerecunoscută după dreptul roman.

www.cimec.ro

Lui însă i s-a recunoscut cetățenia romană probabil numai cu condiția înrolării în legiunea XIII Gemina[173], de unde apoi e chemat în cohortele pretoriene de la Roma. Această categorie de *ex castris* cum sînt numiți, e numeroasă încă din secolul al II-lea în legiuni, ca și în trupele auxiliare de altfel, și a fost creată tocmai pentru a remedia și pe această cale lipsa de voluntari pentru legiuni.

Deci o dată cu aplicarea tot mai largă a recrutării teritoriale, orașele din Dacia ajung pepiniere pentru recrutarea voluntară de soldați în legiuni. Pentru fiii cetățenilor de rînd din aceste orașe cariera de soldați în legiune era atrăgătoare și rentabilă. Nu lipsesc însă nici în Dacia soldați, în legiuni, proveniți din familii de magistrați municipali sau înrudiți cu aceștia. Astfel, *P.Antonius Victor mil(es) leg(ionis) VI Victricis frumentarius* era se pare cumnat cu un cavaler roman decurion al coloniei Viminacium și frate cu *un tribunus co[h(ortis)] IIII De[l]ma[t]arum*[174]; un alt veteran de la Romula (din legiune?)[175], iar la Sarmizegetusa, în secolul al III-lea, pe vremea lui Severus Alexander, C.Iulius Valerius, el însuși veteran al leg.XIII Gemina *Sev(eriana) ex beneficiar consular*, ajuns apoi *decurio et duumviralis coloniae Sarmizegetusae Metropolis*, are trei fii care au îmbrățișat cariera militară, unul ca beneficiar consular, altul ca *frumentarius* (probabil amîndoi în legiunea de la Apulum, care nu este totuși indicată în inscripție), iar al treilea cu *miles cohortis I praet(oriae)*, *scriniarius praef(ectorum) praetor(io)*[176]. Înrolarea în legiune devenise o tradiție și în unele familii din Dacia. Mai putem cita în acest sens exemplul lui S. Valerius Silvanus, veteran din legiunea XIII Gemina, al cărui fiu, care-i pune piatra cu inscripție pe mormînt, la Apulum, este și el soldat în aceeași legiune[177], al lui *M.Mociuncius Valentinus libr(arius) leg(ati) leg(ionis) XIII G(eminae)* al cărui tată (vitreg?) *Val(erius) Costas* este de asemenea veteran al aceleiași legiuni[178] și al unei întregi familii de veterani și soldați de la Romula, în care părinții sînt unul *veteranus ex duplicario*, altul *veteranus*, iar unul dintre fii, *L. Aelius Candidinus* este *tes(serarius) leg(ionis) XIII G(eminae)*[179].

Situația materială bună a soldaților din legiuni e ilustrată, în afară de solda ridicată pe care o primeau, și de faptul că unii dintre ei sînt arătați de inscripții nu numai ca punînd numeroase altare și închinări către divinități, ci suportînd cheltuielile pentru ridicarea unor clădiri sau a altor lucrări costisitoare. Am amintit de refacerea din temelii *(a solo restituit)* a unei fîntîni *(fontem Aeterni)* la Apulum de către un *speculator* din legiunea XIII Gemina[180], și de construirea tot *a solo* (din temelii) a unui *horologiarum templum* de către un simplu *miles leg(ionis) XIII G.* pe cheltuiala sa *(de suo)*[181], dar mai putem menționa și pe *Cass(ius) Erotianus*, *beneficiarius consularis*, care la Cășei, unde el conducea o *statio (agens in munere stationis)*, a refăcut din temelii *(a solo restituit)* un *sacrarium vetustate dilapsum*, adică o capelă dă-

rîmată din cauza vechimii, pe care o închină *Deae Nemesi* zeiței destinului[182]. De asemenea, semnificativ pentru starea materială a legionarilor este faptul cunoscut că ei sau familiile lor au în proprietate sclavi sau liberți. Am mai amintit că un contract încheiat în mai 160 în canabele de la Apulum *(actum canabis legionis XIII G)* se referă la cumpărarea de către *Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G.*, din centuria lui *Cl(audius) Marus*, a unei sclave cu numele Theudote, originară din Creta *(natione Creticam)*, plătind prețul de 420 denari[183]. Un alt soldat din aceeași legiune *Ael(ius) Sept(imius) Romanus*, avînd gradul sau funcția de *adiut(or) offic(ii) cornicul(ariorum)*, are un libert, pe Septimius Asclepiades, care în numele patronului său, și al soției acestuia, Cornelia Antonia, și al fiicei lor Septimia Septimina, numită și *(quae et)* Revocata, se îngrijește de punerea epitafului pe mormîntul tatălui soldatului, al lui *P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo*, zis și *(qui et) Maximus*[184]. Notăm cu această ocazie că Septimiu Sever a acordat soldaților din legiuni dreptul de a încheia căsătorii legale încă din timpul serviciului militar, ceea ce a însemnat înlăturarea unei vechi bariere în calea înrolărilor voluntare în legiuni.

După o durată prelungită pînă la 25 de ani și chiar mai mult uneori, deci egală cu aceea a soldaților din trupele auxiliare, soldații din legiuni erau lăsați la vatră *(honesta missione)* și deveneau *veterani*. Cu banii primiți la ieșirea din serviciu, *praemia militiae* sau *missio nummaria*, în valoare de 3000 de denari, veteranii căutau să-și asigure existența pentru restul vieții. Cum însă soldații și gradele inferioare rămîneau obișnuit pe toată durata anilor de serviciu în aceeași legiune în care se înrolaseră, ei se atașau de locurile și oamenii între care trăiseră timp îndelungat, astfel că, după cum constată G.Forni, în marea lor majoritate veteranii rămîn în provincia în care au servit uneori chiar în orașul de garnizoană a legiunii sau în împrejurimile lui, puțini dintre ei întorcîndu-se în orașele sau locurile de origine[185]. Iar Dacia nu face excepție nici în această privință. Dovada o constituie cei peste 50 de veterani atestați de inscripții în Dacia și proveniți din cele două legiuni ale provinciei. Cazul veteranului de mai multe ori amintit [*T.Val(erius)*] *Marcianus*, născut în castrul legiunii V Macedonica de la Troesmis *(castris)*, înrolat în legiune în anul 145 și eliberat din armată în 170, pe cînd legiunea se afla în garnizoană la Potaissa în Dacia, care se întoarce la Troesmis, *reversus at Lares suos*, cum se exprimă el în inscripție[186], este ușor de înțeles, deoarece își petrecuse cea mai mare parte a serviciului la Troesmis, unde avea o mamă și o soră, și abia doi sau trei ani în Dacia. În schimb, mulți soldați din alte legiuni, dinafara Daciei, au venit și s-au așezat în Dacia fie ca *deducti*, adică trimiși în orașele colonii nou întemeiate, fie din proprie inițiativă. Se știe că mulți dintre veteranii colonizați, cu ocazia întemeierii orașului, la Ulpia Traiana erau veterani din legiunile XIV Gemina și XV Apollinaris[187]. Se pot cita însă și veterani din alte legiuni, originari

din diferite orașe ale imperiului, care s-au așezat în Dacia, anume doi la *Apulum*[188], doi la *Sucidava* [189], iar altul s-a stabilit și a fost înmormîntat la *Răhău*[190] (între Miercurea și Sebeș), pe unde trecea drumul spre Apulum, așa precum nici veteranul legiunii XIII Gemina din Dacia, *C.Valerius Silvanus, dom(o) Cl(audi) Viruni*, deci originar din Noricum, nu se mai întoarce în orașul său de baștină, ci se stabilește și moare la *Apulum*[191]. La fel, alți trei veterani ai legiunii V Macedonica, probabil în vremea cînd ea își avea încă garnizoana la Troesmis, în Moesia Inferior, se stabilesc și mor la *Drobeta*[192], ca și *M.Val(erius) M.f. Longinu[s]*, fost *med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae)*[193], din Moesia Superior. În schimb, discutabilă rămîne calitatea de veteran, stabilit la Sucidava, unde s-a găsit epitaful lui *Quintus Philippicus Q.f. Mae(cia tribu) Edessa signi [f]er leg(ionis) V*[194], în care el a servit 20 de ani, în timp ce legiunea se găsea încă la Oescus, înainte de transferarea ei la Troesmis, la începutul secolului al II-lea[195].

Dacia oferea veteranilor din legiuni, nu numai în primele timpuri după întemeierea provinciei, ci și după aceea, pînă în prima jumătate a secolului al III-lea bune condiții și posibilități pentru a-și aranja restul vieții. Unii dintre ei, datorită situației pe care o au și prestigiului de care se bucură în orașele Daciei, ajung decurioni, magistrați municipali, *duumviri*, *cvestori*, *edili* la Sarmizegetusa[196], Napoca [197] sau în canabele de la Apulum[198], așa precum amintitul medic al legiunii VII Claudia a fost onorat cu *ornamenta decurionalia* la Drobeta.

În schimb, credem greșită părerea că în Dacia soldați din legiune ar fi făcut parte din ordinul decurionilor din orașe în timpul serviciului militar activ, îndeplinind efectiv respectivele magistraturi[199]. Exemplul lui *M. Val(lerius) Valentinus* dintr-o inscripție de la Cășei[200], invocat pentru susținerea unei atare opinii, nu poate fi interpretat în sensul că acesta, soldat al legiunii *XIII Gemina Gordiana*, ajuns beneficiar al consularului, și în această din urmă calitate trimis la Cășei, pe Someș, în funcție, tot cu caracter militar, de *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amensium)*, ar fi exercitat concomitent, deci în timp ce era încă în serviciul militar activ, și magistratura de *aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocae)*, menționată de inscripție, înainte de *agens sub signis*. Într-adevăr, acad.C.Daicoviciu[201] este de părere că acest beneficiar *agens sub signis* e un fel de *evocatus*[202], adică rechemat în această slujbă după îndeplinirea serviciului militar reglementar, făcînd precizarea că noua slujbă este tot de caracter militar[203]. De fapt, numai aceasta poate fi interpretarea justă a inscripției, dacă se ține seama de ordinea în care soldatul de cauză își înșiră, pe altarul închinat de el zeiței *Nemesis Regina*, modesta lui carieră, adică mai întîi soldat în legiune, ridicat pînă la gradul de beneficiar al consularului, după care iese din rîndurile armatei stabilindu-se la Napoca, unde a îndeplinit cea dintîi dintre magistraturile municipale, aceea de *aedilis* al coloniei, fiind apoi rechemat, în mod excep-

țional după cît se pare, în serviciu, de către legatul imperial, guvernatorul celor trei Dacii, spre a i se încredința slujba de *agens sub signis*, explicată de învățatul român ca o funcție de cvasimagistrat, șef al administrației militare a regiunii Ansamensilor, avînd „atribuții polițienești și jurisdicționale limitate". Ceea ce nu rezultă suficient de clar din inscripție este dacă M. Valerius Valentinus a ajuns de fapt la gradul de beneficiar consular încă în timpul serviciului militar reglementar sau dacă acest titlu i-a fost acordat numai cu ocazia rechemării și a trimiterii lui în fruntea regiunii Ansamensilor, ceea ce pentru problema discutată aici nu are însemnătate.

Tot așa, *C. Iulius Carus* și *C. Dulius Fronto*, fii ai lui *C. Iulius C.f. Pap(iria) (tribu) Valerius*, veteran al legiunii *XIII Gemina Severiana* și *dec(urio) et II viralis col(oniae) Sarmiz(egetusae)*, primul arătat de inscripția de la Ulpia Traiana[204] ca *frumentarius et dec(urio) col(oniae)s(upra) s(criptae)*, al doilea ca *mil(es) coh(ortis) praet(oriae)*, *scriniarius praef(ectorum) praet(orio) et dec(urio) col(oniae) eiusdem*, nu pot fi considerați ca *decuriones* obișnuiți ai Sarmizegetusei, ci doar ca unii care au obținut această calitate și au fost înscriși în *album decurionum* al metropolei provinciei, datorită faptului că tatăl lor era decurion și magistrat înalt al coloniei. Ei nu-și exercită efectiv calitatea de membri ai ordinului decurionilor de la Sarmizegetusa în timpul îndeplinirii la Roma a serviciului militar. Ei trebuie considerați mai degrabă, așa cum nici N. Gostar nu consideră imposibil[205], ca *decuriones supra numerarii*, adică înscriși în *album decurionum* mai mult onorific, ca fii ai unui decurion de vază, urmînd a-și exercita efectiv calitatea de decurioni și a deveni magistrați municipali numai după ieșirea din armată. O asemenea situație e mai ușor de închipuit în vremea lui Severus Alexander, de cînd datează inscripția și cînd elementul militar se bucură în Dacia, ca pretutindeni, de deosebită favoare. Dar nu se poate susține că în această vreme provincia de la nordul Dunării, datorită unei situații mai deosebite, ar fi avut un regim special care i-ar fi permis să facă excepție de la regulile privitoare la recrutarea membrilor ordinului decurionilor, ale autonomiei orașelor romane și ale raporturilor dintre acestea și armată. Iar dacă existența unor *milites-decuriones coloniae* nu poate fi dovedită pentru soldații din legiuni, cu atît mai puțin va putea fi vorba de soldați din auxilii ca membri ai ordinului decurionilor municipali.

TRUPELE AUXILIARE[206]

Din armata Daciei, în afară de legiuni, făceau parte numeroase trupe auxiliare, răspîndite pe tot teritoriul provinciei, mai ales de-a lungul întinselor ei hotare. Ele sînt alcătuite din *alae*, *cohortes*, *numeri*, *vexillationes* și alte cîteva formații zise neregulate. În afară de puținele informații pe care le avem de la autorii antici, știri mai bogate și deosebit de prețioase despre

aceste trupe alcătuite obișnuit din peregrini ne dau inscripțiile din Dacia sau din alte părți, precum și cele 16 diplome militare privitoare la *exercitus Daciae*[207], descoperite în provincia noastră sau în afara ei, la care se adaugă și cîteva fragmente[208]. Acestea, documente de mare importanță, scrise pe tăblițe de bronz, ne dau cele mai prețioase informații despre trupele existente în cele trei provincii ale Daciei la data emiterii lor. Ele cuprind extrase după edictul imperial săpat pe o tablă mai mare de bronz, expusă la Roma, în for sau pe Capitoliu, prin care obișnuit li se acorda cetățenia romană *(civitas Romana)* și li se recunoștea căsătoria *(conubium)* cu soțiile pe care la acea dată le aveau sau cu cele pe care le vor lua după aceea *(conubium cum uxoribus quas tunc habuissent... aut cum iis quas postea duxissent dumtaxat singulis* sau *singulis singulas)*. Căci, pe lîngă suma de 2000 de denari primită drept *praemia militiae*, la sfîrșitul unei perioade de serviciu activ de 25 de ani sau mai mulți, cum se spune în diplome *(quinis et vicenis pluribusve stipendiis emeritis)*, cea mai prețioasă recompensă care li se putea acorda soldaților din trupele auxiliare, de obicei peregrini, era tocmai cetățenia romană, pentru ei, soțiile și copiii lor.

Cea mai veche diplomă militară din Dacia datează încă din anul 106, dar cele mai recente sînt din anul 164, astfel că sîntem deocamdată privați de informațiile pe care aceste prețioase documente ni le-ar putea oferi cu privire la armata Daciei în vremea cînd avea în frunte un *legatus trium Daciarum*. Pentru această perioadă, știrile se reduc la cele date de inscripții.

Alele erau trupe de călăreți, iar cohortele, de pedestrași, și puteau avea un efectiv de 500 de soldați, cînd se numeau *quingenariae*, sau de o mie, numite *milliariae*.

Alele aveau în frunte un *praefectus alae*, care depindea direct de guvernatorul provinciei. Cohortele erau conduse de un *praefectus cohortis* sau de un *tribunus cohortis* cele *milliariae* ca și cele alcătuite din cetățeni romani. Ei erau subordonați comandantului legiunii în jurul căreia erau grupate cohortele. Unele cohorte se numesc *equitatae*, pentru că în alcătuirea lor au și călăreți, anume 140 cele *quingenariae* și 280 cele *milliariae*.

Comanda alelor, cohortelor, ca și a numerilor, cum se va vedea, era rezervată și atribuită de împărați tinerilor din ordinul cavalerilor. Aceste comenzi, împreună cu aceea de *tribunus angusticlavius* în legiune, alcătuiau *militia equestris*, obligatorie pentru fiii membrilor ordinului ecvestru, înainte de a avea acces la cariera ecvestră propriu-zisă. Îndeplinirea acestor obligații militare în ordinea *praefectus cohortis*, *tribunus legionis*, *praefectus alae* este exprimată prin formula *omnibus equestribus milit(iis) perfunct(us)*, întîlnită și într-o inscripție din Dacia[209]. Începînd din vremea lui Septimiu Severus formula se simplifică în *a militiis*. Cavalerii exercită aceste comenzi de obicei în afara provinciei sau locului lor de origine, și de cele mai multe ori trecînd dintr-o provincie într-alta. Astfel, și comandanții trupelor auxi-

www.cimec.ro

liare din Dacia vin fără excepţie din afara provinciei. Numărul celor cunoscuţi din inscripţii se ridică astăzi la vreo 979[210]. Pînă la Septimiu Severus ei sînt originari din Italia şi din provinciile mai de mult romanizate, mai tîrziu şi din alte provincii. În măsura în care originea lor este cunoscută *(origo, domus)*, cei mai mulţi sînt originari din Italia, anume 15, dacă la cei ştiuţi mai dinainte adăugăm pe *Ti.Claudius Fortis* din Capua, amintit ca *praefectus cohortis I Britannicae (milliariae)* în diploma de mai multe ori citată de la Gherla, pe *P. Ael(ius Honoratus praefectus) coh(ortis) IIII Hispan(orum) dom(o) Rom(a)* dintr-o inscripţie de la Inlăceni[211], pe *Galeo Bellicus praefectus coh. I Batavorum (milliariae)* din diploma de la Palatovo[212], despre care H.G.Pflaum crede că se numea *Galeo Tettienus Bellicus* şi era urmaşul unui libert al gintei Tettiena[213], pe *M.Aemilius Bassus, praefectus coh. I Britton(um) (milliariae) Ulpiae torquat(ae) c.R.*, din diploma de la Porolissum, de la 2 iulie 110 [214], pe care tot Pflaum îl identifică[215] cu omonimul cunoscut de la Albintimilium, în Liguria[216], şi pe P. Cominius Clemens, pe care o inscripţie de la Concordia, în regio Venetia, de unde era originar, îl arată, *ante 162 e.n.*, ca *praef(ectus) coh. V. Lingonum*[217], de la Porolissum, înainte deci de a reveni în Dacia ca procurator financiar al Daciei Apulensis. Alţi cîţiva *praefecti* sau *tribuni* sînt originari din Noricum, Raetia, Hispania şi Africa, cu Mauritania, un *praefe(c)tus coh. II Fl(aviae) Beesorum et II Fl(aviae) Numidarum*, anume *T. Antonius Cl(audius) Alphenus Arignotus*, era originar din Thyatira[218], în Lydia, în timp ce un oarecare *Aelius, praef(ectus) coh. I Aug(ustae) I(turaeorum)* era originar din Palmyra[219], dar patria celor mai mulţi *praefecti*, probabil în cea mai mare parte după Septimiu Sever, rămîne necunoscută, ea nemaifiind indicată în inscripţii.

Din Dacia, de asemenea au urmat cariera militară ecvestră mai mulţi *equites Romani*, şi inscripţiile îi atestă fie în curs de desfăşurare a ei, ca *tribunus legionis*[220] pe unul sau ca *praefectus cohortis* pe un altul[221], fie cu ea încheiată, ca *omnibus equestribus militiis perfunctus*, cum s-a arătat mai sus, sau mai simplu ca *a militiis* pe patru cavaleri de la Apulum[222], Sarmizegetusa[223] şi Napoca[224].

În ale, ca şi în cohorte, comandanţii subalterni sînt *principales* de diferite grade, ai subunităţilor de călăreţi se numesc *decuriones*, iar ai celor de pedestraşi, deci în cohorte, *centuriones*. În ale însă, în afară de decurioni existau, urmînd în grad după ei, şi *duplicarii*, şi *sesquiplicarii*, adică subofiţerii cu soldă dublă sau o dată şi jumătate. Aceştia erau numiţi fie dintre soldaţii din legiuni, fie proveneau din trupele auxiliare, prin urmare dintre cei care erau cetăţeni romani. Alţi *principales*, care urmau în rang celor amintiţi, poartă nume şi îndeplinesc funcţii similare celor din legiuni: *immaginifer*, *signifer*, *optio*, *tesserarius*, *vexillarius*, *tubicen*, *cornicen* etc. De asemenea, *praefectus alae*, ca şi *tribunus* sau *praefectus cohortis* aveau un mic stat-major, *officium*, alcătuit din *cornicularii*, *actarii*, *beneficiarii*, *statores*, *librarii*[225] etc., cu atri-

www.cimec.ro

buții iarăși similare celor din legiuni. Aceștia, *principales* de rang inferior sau *immunes*, se recrutau totdeauna dintre soldații alelor și trupelor respective.

Ca și în legiuni, după Septimiu Sever diferitele categorii de *principales* din ale și cohorte se organizează în colegii *(collegia)* care își aveau sediul sau localul propriu *(schola)* chiar în pretoriul castrului. Cunoaștem astăzi trei asemenea *collegia*. Unul la Cășei, unde își avea garnizoana *coh. I Britannica milliaria c.R.* și unde doi *principes*, din această unitate, închină un altar *[Ge]nio scol(a)e ordinatorum*[226], *ordinati* fiind în secolul al III-lea numele pentru centurioni, iar *principes* primii centurioni ai cohortei. Un colegiu similar, al decurionilor, e cunoscut la Ilișua, unde staționa *ala I Tungrorum Frontoniana*. Geniului sfînt al sediului acestui colegiu *(Genio sancto scolae decurionum)* închină P. Ael(ius) Paulin[u]s templul ridicat de el *(templ(um) instituit)*[227] și care, după părerea lui C. Torma, ar fi fost o construcție cu absidă dezgropată de el sub baia castrului, în 1875—1876[228]. Existau într-o *ala quingenaria*, cum era cea de la Ilișua, 16 decurioni, după cum știm din Hyginus (c. 16). Ei comandau cîte o *turma*, alcătuită din vreo 30 de călăreți sau mai mulți, avînd la dispoziție cîte trei cai de serviciu fiecare.

Un colegiu pare să fi reunit și pe decurionii din *ala Siliana* de la Gilău. Încă înainte de Septimiu Sever, în amintita inscripție de la Napoca din anii 191—192 în cinstea lui Commodus, pusă cu prilejul acordării onoarei de decurion al coloniei procuratorului Daciei Porolissensis, Aelius Constans, și fostul *praefectus*, probabil al alei Siliana, Iulius Pacatianus, se face mențiune și de *decuriones alares*, adică decurionii acestei ale de la Gilău, care promiseseră ridicarea statuii împăratului[229]. Expresia *decuriones alares* indică fără îndoială, dacă nu un colegiu constituit, ceea ce după cîte știm la această dată nu era îngăduit de legile militare, o colectivitate unită prin solidaritatea de grad. Faptul că decurionii acestei *ala* inițiază împreună un act cu caracter public, ca ridicarea unei statui împăratului în orașul apropiat, pentru cinstea acordată fostului lor comandant, constituie după părerea noastră un indiciu că Septimiu Sever, îngăduind organizarea în *collegia* a diferitelor categorii de *principales*, din legiuni, ca și din formațiile auxiliare, nu face decît să legalizeze o stare de fapt preexistentă. Existența, la o dată pe care inscripția nu ne permite să o precizăm mai de aproape, a unui colegiu al decurionilor din *ala Siliana* de la Gilău este mai direct atestată de o altă inscripție, descoperită la Gilău sau la Napoca, anume un altar închinat lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* de către Sex. Valerius Saturninus, *dec(urio) al(ae)*[230] *Sil(ianae) et col(legae)*, ceea ce înseamnă, credem, mai mult decît *condecuriones*, cum opina Th. Mommsen, în comentariul inscripției, căci *collegae* sînt membrii aceluiași *collegium*, în cazul de față al decurionilor, constituit legal ca atare, după ce s-a ridicat opreliștea existentă mai dinainte, ceea ce oferă, credem, și un bun element de datare a altarului,

anume cel mai devreme în timpul domniei lui Septimiu Sever sau nu mult după aceea, cum ar indica forma numelui dedicantului. Analizată în acest context, devine evident că inscripţia în cauză nu mai poate fi interpretată în sensul cu totul neverosimil propus nu de mult de N. Gostar, anume că am avea de-a face cu unul dintre *milites-decuriones coloniae*, adică cu un decurion al unei *ala* care în timpul serviciului activ, într-o epocă nu prea tîrzie, după cît se pare, ar fi obţinut şi cinstea de a fi făcut parte efectiv din *ordo decurionum* al coloniei Napoca[231], ceea ce e cu totul improbabil şi prin nimic justificat, dimpotrivă, contrar normelor de recrutare a membrilor ordinului decurionilor şi cu atît mai puţin a unei *colonia* de importanţa Napocei, în care cu puţin înainte o asemenea cinste de a fi primit în rîndurile ordinului fusese făcută unui personaj mult mai de vază, cavaler roman, fostului comandat, *praefectus*, al alei Siliana de la Gilău, Iulius Pacatianus.

Un *collegium dupl[ar]ior(um)* e cunoscut în schimb acum dintr-o inscripţie de pe un relief recent scos la iveală în ruinele pretoriului castrului de la Slăveni, pe Olt, în Dacia Inferior, unde staţiona *ala I Hispanorum*[232]. Colegiul, al cărui sediu — *schola* — era se vede chiar în pretoriu, unde a fost descoperit reliefu, reunea pe toţi *duplarii* (sau *duplicarii*), adică pe subofiţerii — *principales* — din ala numită, care primeau soldă dublă şi urmau în rang imediat după decurioni.

Alele şi cohortele poartă obişnuit numele populaţiilor din imperiu din rîndurile cărora ele au fost alcătuite la început. Unele au nume duble, a cîte două semnţii, de obicei vecine şi înrudite. Cîteva sînt formaţii cu nume aparte, derivat de la numele întemeietorului unităţii sau după un alt specific al ei. Astfel, *cohors I Aelia Gaesatorum* este o trupă auxiliară alcătuită de către împăratul Hadrian din populaţia gallică numită *Gaesati*, din actualul ţinut Wallis din Elveţia, care în epoca Imperiului roman făcea parte din provincia Raetia. Ei se numeau aşa după *gaesum*, numele gallic al armei lor caracteristice, o lance grea, cu care luptau. Cea mai veche menţiune a unei trupe de *Gaesati*, folosiţi în afara patriei lor, este tocmai diploma de la Gherla, din 2 iulie 133[233], care aminteşte cohorta ca făcînd parte la această dată din armata Daciei Porolissensis. Tot după arma caracteristică de luptă este numită şi o cohortă de arcaşi, *cohors I sagittariorum milliaria*. Epitetul este purtat şi de alte trupe auxiliare, ca şi cel de *scutata* (cu scuturi). După numele unui oraş, *Bracara Augusta* din Hispania este numită *cohors I Bracaraugustanorum*. Gentiliciile sau cognomenele imperiale (*Augusta*, *Flavia Vespasiana*, *Ulpia*, *Aelia*, *Aurelia* etc.) de asemenea se întîlnesc frecvent în numele trupelor auxiliare, fie pentru că au fost întemeiate, fie pentru că au fost reorganizate sau distinse de către respectivii împăraţi. Începînd apoi din a doua jumătate a secolului al II-lea dar mai frecvent în secolul al III-lea, trupele auxiliare ca şi legiunile poartă la sfîrşitul numelui şi epitete derivate de la numele împăratului domnitor, care este comandantul suprem al

armatei romane, de pildă *Antoniniana*, *Severiana*, *Alexandriana*, *Gordiana* etc. După provincia în care au staționat mai îndelungă vreme și unde și-au reînnoit probabil efectivele unele trupe auxiliare, pe lîngă numele etnic, mai poartă și cîte un epitet derivat de la numele provinciei respective, *Cyrenaica*, *Dacica*, *Pannonica*, *Macedonica*. Numerele de ordine deosebesc unitățile recrutate din aceleași seminții sau provincii. Uneori se întîlnesc numere foarte mari purtate de trupele auxiliare, ca de pildă *cohors VIII Raetorum* și mai ales *cohors XX Palmyrenorum*, despre care se presupune că pe la începutul secolului al III-lea a staționat temporar undeva în estul Daciei, după cum ar reieși dintr-o listă de etape însemnată pe un scut de piele descoperit la Dura Europos, în Siria[234]. Alte epitete ca *nova*, *miscellanea*, se referă la prefaceri și reorganizări. În opoziție cu alte omonime, o cohortă de hispani se numește *cohors I Hispanorum veterana*. O trupă de călăreți se numește *ala I civium Romanorum*, pentru că de la întemeiere era alcătuită numai din cetățeni romani. Alte trupe auxiliare primesc acest epitet de la împărați ca recompensă pentru buna lor comportare și actele de bravură făcute în războaie. O diplomă de la Porolissum[235] arată lămurit, după cum a relevat C. Daicoviciu[236], că după terminarea celui de-al doilea război dacic se acordă cetățenia romană unei întregi cohorte, *I Brittonum milliaria Ulpia*, înainte de împlinirea duratei legale a serviciului militar și lăsarea la vatră *(ante emerita stipendia civitatem dedit)* pentru fapte precizate prin expresia *pie et fideliter expeditione Dacica functis*. Asemenea epitete *(pia fidelis)* și decorații *(torquata, armillata)* puteau fi însă acordate și purtate de trupele auxiliare și fără acordarea cetățeniei romane.

În Dacia, cu cele trei provincii ale sale, sînt documentate următoarele 20 ale care și-au avut garnizoana aci pe tot timpul stăpînirii romane sau pe o perioadă mai scurtă de timp: *I Asturum*, *I Batavorum milliaria*, *I Bosporanorum milliaria*, *I Britannica c.R.* (= *I Flavia Augusta Britannica milliaria c.R. bis torquata?*), *I civium Romanorum*, *I Claudia* (= *I Claudia nova miscellanea)*, *I Vespasiana Dardanorum Gallorum*, *I Claudia Gallorum Capitoniana*, *I Gallorum et Bosporanorum*, *II Gallorum et Pannoniorum*, *I Hispanorum*, *I Hispanorum Campagonum*, *I Illyricorum (ala nova Illyricorum, ala Electorum?)*, *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *ala milliaria*, *Palmyrenorum Porolissensium*, *Siliana c.R.*, *Thracum*, *I Tungrorum Frontoniana*[237]. Dintre acestea numai trei ale *(I Asturum*, *I Claudia Gallorum Capitoniana* și *I Hispanorum)* își aveau garnizoana în Dacia Inferior, pe Olt (la Hoghiz și Slăveni), patru sau cinci în Dacia Porolissensis[238] (*Siliana* c.r. la Gilău), tot aci poate ala Thraecum (?), II *Gallorum et Pannoniorum* la Gherla, *I Tungrorum Frontoniana* la Ilișua, *ala Palmyrenorum Porolissensium*, formație tîrzie, de după jumătatea secolului al III-lea, cunoscută numai dintr-o inscripție grecească de la Thessalonic[239], staționată fie chiar la Porolissum, fie în altă localitate din Dacia Porolissensis, patru în Dacia Superior *(I Bata-*

vorum, I Gallorum et Bosporanorum, I Hispanorum Campagonum și *ala Illyricorum)*, în timp ce celelalte opt ale au staționat timp mai scurt, în primii ani după cucerire sau mai tîrziu, în Dacia neîmpărțită sau în vreuna dintre cele trei Dacii de mai tîrziu.

Mult mai mare este numărul cohortelor documentate în Dacia. Unele sînt menționate de diplomele militare și de inscripții staționînd timp mai îndelungat în provincia noastră, despre altele știm însă că se aflau în Dacia numai în primii ani după cucerire, ulterior fiind transferate în alte provincii, în timp ce alte cohorte au fost aduse în Dacia mai tîrziu. Sînt documentate ca staționînd în Dacia numai în primii ani după cucerire, cel mult pînă la sfîrșitul domniei lui Traian următoarele șase cohorte: *I Antiochensium*, cunoscută numai la Drobeta, unde între cele două războaie dacice construiește castrul din fața podului peste Dunăre)[240], *I Cretum sagittariorum, V Gallorum, I Montanorum, I Pannoniorum veterana pia fidelis, I Thracum Germanica c.R. equitata.*

În Dacia superior, respectiv Dacia Apulensis, sînt documentate 15 cohorte: *I Alpinorum eq. Afrorum* (spre sfîrșitul secolului al II-lea), *II Flavia Commagenorum, III Delmatarum, I Gallorum Dacica, II Gallorum Pannonica eq., II Gallorum Macedonica eq., IV Hispanorum eq., I Ituraeorum sagittariorum eq. milliaria, I Augusta Ituraeorum sagittariorum, IV Pannoniorum, VIII Ractorum c.R. eq. torquata, I Thracum sagittariorum, I Ubiorum* și *Vindelicorum mill. c.R.p.f.* fără să includem și *coh. XX Palmyrenorum milliaria sagittariorum*, a cărei staționare în Dacia e numai presupusă[241].

În Dacia Porolissensis sînt cunoscute 13 cohorte: *I Batavorum mill. p.f., I Britannica mill. c.R. eq., II Britannica mill. p.f., I Ulpia Brittonum mill. torquata p.f.c.R., II Augusta Nervia Pacensis mill. Brittonum (= II Brittonum mill.), Cannanefatium, I Aelia Gaesatorum mill., I Hispanorum p.f. quingenaria, I Hispanorum mill. (I Flavia Ulpia Hispanorum mill. c. R. eq.), II Hispanorum scutata Cyrenaica, V Lingorum, I Palmyrenorum Porolissensium*, singura neatestată de nici o diplomă militară și *VI Thracum eq.*

Dacă includem și pe cele din estul Transilvaniei, unele documentate mai tîrziu sau la date neprecizate, numărul cohortelor din Dacia Inferior se ridică la 16: *II Flavia Bessorum, I Bracaraugustanorum, I Augusta, Nervia Pacensis Brittonum mill., I Aurelia Brittonum mill., I F.M.Brittonum Malvensis, III Brittonum, III Campestris c.R., IV Cypria c.R., I Flavia Commagenorum, VI nova Cumidavensium* (care staționa la Rîșnov pe vremea lui Severus Alexander)[242], *II Gallorum, III Gallorum, I Hispanorum veterana equitata, II Flavia Numidarum mill., I Sagittariorum mill., I Tyriorum sagitt.*

În afara de ale și cohorte, din armata Daciei au făcut parte și alte formații temporare sau trupe speciale așa-zise neregulate, cele mai multe organizate totuși mai tîrziu ca trupe auxiliare regulate, numite *numeri*[243].

www.cimec.ro

Una dintre formațiunile temporare este *vexillatio equitum Illyricorum*, menționată în Dacia Inferior de o diplomă militară din 129[244]. Ea a fost alcătuită după A. Stein și alți istorici din călăreți recrutați din provinciile Illyricului, luați din alele și cohortele existente în aceste provincii, în preajma și în vederea războaielor de cucerire, după părerea lui G. Cantacuzino. Rămasă în Dacia Inferior, ea primește mai tîrziu, sub Hadrian sau Antoninus Pius, organizare de *numerus*, nume sub care *(Numerus equitum Illyricorum)* trupa este atestată în aceeași provincie de noua diplomă de la Palamarca din 140[245], fiind menționată și de alte cîteva inscripții (ca *Numerus Illyricorum*[246] sau *Numerus equitum electorum ex Illyria)*[247]. Greșit s-a crezut că mai tîrziu, pe timpul lui Antoninus Pius, acest *numerus* ar fi fost transformat în *ala I Illyricorum*[248], aceeași poate cu *A(l)a n(ova) Il(l)yr(icorum)*[249] și *Al(a) Elec(torum)*[250], care își avea garnizoana la Brîncovenești, poate și la Cășei, în Dacia Porolissensis. O formație similară este cea alcătuită de *vexillarii Africae et Mauretaniae*, atestați în Dacia Superior la 158[251], unde se pare că ei au fost aduși cu prilejul luptelor din această vreme, conduse de guvernatorul M. Statius Priscus împotriva dacilor liberi.

Alte trupe zise neregulate poartă numele populațiilor *(nationes, gentes)* din care sînt alcătuite: *Mauri gentiles*, menționați de aceeași diplomă militară de la Cristești, din anul 158, *Symmachiarii Astures*[252], alcătuiți din războinici din Asturia, în *Hispania*, și aduși în Dacia probabil pe vremea lui Maximin Tracul, nu de către Traian în vremea războaielor dacice, cum s-a crezut, apoi *Suri sagittarii*, vestiți arcași din Siria, care la sfîrșitul domniei lui Hadrian construiesc castrele de la Rădăcinești și Bivolari, în Dacia Inferior[253], *Palmyreni sagittarii ex Siria*, alți vestiți arcași din Palmyra, atestați astăzi între 120 și 126 în Dacia Superior de trei diplome militare[254].

Pe timpul lui Antoninus Pius sau mai tîrziu *Mauri* (cei aduși de Antoninus Pius, poate și alții rămași în Dacia din vremea războaielor dacice), *Suri sagittarii*, ca și *Palmyreni sagittarii* sînt constituiți în formațiuni auxiliare regulate numite *numeri*, pe care-i găsim răspîndiți în toată Dacia[255]. Un *Numerus Surorum sagittariorum* e cunoscut tot în Dacia Inferior, la Romula și Slăveni, iar mai mulți *numeri* de Mauri și de Palmireni, avînd totdeauna în denumirea lor și un epitet derivat de la localitatea unde staționau, sînt cunoscuți din inscripții din Dacia Superior, Porolissensis și Inferior: *Numerus Maurorum Miciensium* la Micia[256], *N.M.Tibiscensium* la Tibiscum, *N.M.Hisp(anensium)* la Ampelum[257], *N.M. Optatianensium* la Sutor[258], *N.M. S(aldensium?)* la Răcari în Oltenia[259] și la Păuleni[260] în Transilvania, apoi *Numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c.R.*, *N.P. Optatianensium*[261] și *N.P.Tibiscensium.*

Întrucîtva similară este și evoluția numelui și a organizării unei alte trupe originare din Britannia. Trei diplome militare menționează în Dacia, între 110 și 157, alături de alte trupe auxiliare, pe *Pedites singulares Britannici*[262].

Ei sînt pedestraşi din garda guvernatorului provinciei, aduşi din Britannia de către împăratul Traian mai întîi în Moesia Superior, şi folosiţi în războaiele cu dacii, apoi lăsaţi în Dacia ca trupă aparte. În vremea lui Marcus Aurelius ea primeşte organizare de adevărat *numerus*, purtînd numele de *Numerus Singularium Peditum Britannicorum*[263] (= *N. Britannicorum*[264] sau *N. Singularium Britannicorum*[265]). Această trupă şi-a avut de la început, după cum dovedesc cărămizile cu ştampilă[266], garnizoana în castrul de la Cigmău, pe Mureş, lîngă antica Germisara.

Un alt *numerus* din Dacia e alcătuit din germani de la Rin, şi purta numele, după cum a arătat acad. C. Daicoviciu, de *Numerus Germanicianorum*[267] sau *Numerus exploratorum Germanicianorum*, cum se citeşte pe o inscripţie şi pe cărămizile cu ştampilă descoperite în castrul de la Bucium (= Orăştioara de Jos), în apropierea cetăţilor dacice, unde îşi avea garnizoana această trupă de patrulare *(exploratores)*[268]. Şi acest corp de trupă pare să fi fost adus în Dacia încă de Traian, nu abia în vremea lui Marcus Aurelius, cum se afirmă de obicei.

Corpurile de trupă amintite sînt alcătuite din soldaţi de un anumit neam *(natio)* sau dintr-o anumită regiune, care luptă cu arme caracteristice, proprii, ca arcaşi, călăreţi îndrăzneţi, cu praştia, sau altfel. Organizarea formaţiunilor, la început temporare sau neregulate, în trupe regulate, *numeri*, a început încă din vremea lui Traian. În Dacia ele sînt organizate în *numeri* începînd din vremea lui Hadrian, apoi pe timpul lui Antoninus Pius şi Marcus Aurelius. E posibil ca trupele de mauri şi de palmirieni să fi fost organizate în *numeri* abia după 164, data ultimei diplome militare privitoare la armata Daciei, ceea ce ar explica lipsa lor din aceste documente.

Trupele de *numeri*, cu unele excepţii, îşi păstrează caracterul etnic, pe care l-au avut de la început formaţiunile din care s-au alcătuit. Soldaţii din *numeri* sînt recrutaţi mai ales din seminţiile de la marginea imperiului şi mai puţin romanizate. Autorul tratatului despre castre ne spune că în aceste trupe comenzile se dădeau oral şi în limba maternă a soldaţilor[269]. Afirmaţia nu pare să fie însă valabilă pentru toate categoriile de numeri, de pildă în Dacia pentru *Numerus Illyricorum*, *N. exploratorum Germanicianorum* şi *N. peditum Britannicorum*. De altfel, mai este documentat şi un *Numerus Campestrorum*[270], pe care G. Cantacuzino îl socoteşte că un detaşament desprins din cohorta cu acelaşi nume şi care era alcătuit numai din cetăţeni romani. Lista trupelor de numeri din Dacia se completează cu un *Numerus burgariorum et veredariorum*, care la începutul domniei lui Antoninus Pius construiesc şi apoi lărgesc castrul de la Copăceni[271], pe Olt, în Dacia Inferior, unde trupa pare să fi rămas pînă spre sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul celui următor, cînd se datează o altă inscripţie scrisă pe o ţiglă cu numele unui soldat din aceeaşi unitate[272]. Trupa acestei formaţii era recrutată se pare din populaţia locală şi avea misiunea de a supraveghea hotarele provinciei şi a

www.cimec.ro

asigura serviciul de curieri pe drumul de pe Olt, după cum arată numele, *burgarii* însemnînd păzitori ai turnurilor de pe limesul imperiului, iar *veredarii*, curieri poştali şi supraveghetori ai drumurilor[273].

Organizare de *numeri*, unul de pedestraşi, altul de călăreţi, aveau şi soldaţii numiţi *pedites et equites singulares*, care formau garda guvernatorului provinciei. Ei îşi aveau garnizoana la Apulum, unde sînt documentaţi de inscripţii şi ştampile pe cărămizi[274]. Comandantul călăreţilor era un centurion de legiune, care făcea parte dintre centurionii *primi ordines*. Am amintit pe un *exercitator equitum singularium* din leg. IIII Flavia felix la Ulpia Traiana, pe timpul legatului C. Avidius[275], iar un altul, Ulpius Restitutus, e documentat la Apulum[276]. Dintre *principales* cunoaştem pe *P.Ael(ius) Atilianus decurio ex singularibus consularis*, care închină un altar tocmai la Negrileşti, pe Someş[277], pe un alt *dec(urio) ex n(umero) singularium)*[278] la Apulum şi tot aci pe *P.Ael(ius) Crescens duplicarius c(urator) eq (uitum) sing(ularium)*[279] şi pe *M. Aurel(ius) Sila, actar(ius) eq(uitum) sing(ularium)*[280]! Toţi aceştia par să fie cetăţeni romani sau fii de militari. Tot la Apulum inscripţiile ne fac cunoscuţi cîţiva soldaţi de rînd[281]. Unul dintre ei, *Dasatus Cenobarbi f*, este arătat ca fiind mutat în *numerus Sin(gularium)* din ala *Batavorum*[282], în timp ce un alt *eques*, rămas anonim, rezultă a fi fost mutat în garda guvernatorului provinciei, la Apulum, din *ala Illyricorum*[283].

De altfel, dintr-o altă inscripţie de la Apulum aflăm despre mutarea unui alt soldat, *Tutor Silvan*[*i*] din *numerus Illyricorum* în *ala Bosporanorum*[284]. Acestea sînt indicii că situaţia soldaţilor din numeri nu era deosebită din punct de vedere juridic de aceea a soldaţilor din ale şi cohorte. Faptul că acum, pe lîngă alte trupe temporare, *Vexillatio equitum Illyricorum*, *Vexillarii Africae et Mauretaniae*, *Mauri gentiles*, *Pedites singulares Britannici* şi *Palmyreni sagittarri*, cunoscute mai dinainte din diplomele militare în care ele figurează singure sau împreună cu alte ale şi cohorte, diploma de la Palamarca menţionează şi un *numerus Illyricorum*[285], confirmă pe deplin, împotriva părerii mai vechi a lui E. Stein şi a altora, opinia lui H. T. Rowell, dezvoltată de Fr. Wittinghoff[286] şi împărtăşită şi de G. Forni[287], că şi soldaţii din *numeri*, după serviciul de 25 de ani sau mai mulţi, primeau cetăţenia romană şi recunoaşterea căsătoriei, privilegii confirmate prin diplomele militare.

Numeri aveau un efectiv de 500—900 de soldaţi. Obişnuit, ei erau organizaţi în unităţi separate de pedestraşi *(pedites)* şi călăreţi *(equites)*. În Dacia, însă, unii *numeri*, ca de pildă *numerus Maurorum Miciensium* şi *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, erau formaţiuni mixte, de pedestraşi şi călăreţi, cum a arătat C. Daicoviciu. *Numeri* erau conduşi de cîte un *praepositus*, iar în secolul al III-lea, de cîte un *praefectus*, numiţi de împărat tot dintre membrii ordinului ecvestru, ca şi comandanţii alelor şi cohortelor. Astfel,

P. Aelius Marcianus este arătat mai întîi ca *praefectus coh. I Bracaraugustanorum*, apoi *praepositus n(umeri) Illyr(icorum)*[288] din Dacia, așa precum C. Nonius Caepianus a fost mai întîi *praefectus alae I Asturum*, apoi *praepositus equitum electorum ex Illyrico*[289] din Dacia, la fel cum vestitul Sex. Iulius Possessor, din Hispalis în Hispania (Baetica), înainte de a fi *tribunus militum* în leg. XII Fulminata a comandat pe rînd în Dacia Inferior o cohortă, un numerus și o ala: *praef(ectus) coh(ortis) III Gall(orum)*, *praepositus numeri Syror(um) sagittarior(um) item alae primae Hispanor(um)*, cum aflăm dintr-o inscripție din orașul său natal[290].

Comandanții subalterni, *principales*, poartă aceleași nume ca și cei din ale și cohorte, cei de grad mai înalt fiind la fel soldați din legiuni sau purtători de nume romane, deci probabil cetățeni romani. O inscripție rău păstrată ne arată că *Ulp(ius) Max[i]minu[s]*, înainte de a fi *S[ig]nif(er) N(umeri) S(ingularium) P(editum) B(ritannicorum)* de la Cigmău, a făcut parte, probabil ca soldat, din *leg(io) V M(acedonica)*[291]. Alți gradați însă de rang inferior, care în inscripții poartă obișnuit un singur nume, s-au ridicat probabil din rîndurile soldaților simpli. În afară de *principales* din *numeri singularium*, care formau garda guvernatorului, inscripțiile menționează ca *principales* în numeri din Dacia un *decurio N(umeri) M(aurorum) M(iciensium)*[292], un *ex centurione* din *Numerus Palmyrenorum Optatianensium*[293], un *signifer et quaestor N(umeri) Brit(annicorum)*[294] și alți doi *signiferi*[295], apoi *optiones* [296], un *princeps* în *N(umerus) S(urorum) s(agittariorum)*[297], un *immunis* în același numerus[298], iar în *officium praepositi* cîțiva *actarii*[299] și *librarii*[300].

Totalul formațiunilor auxiliare de toate categoriile documentate ca staționînd, timp mai îndelungat sau o perioadă mai scurtă, în Dacia dacă socotim o singură dată formațiile care prin reorganizare își schimbă doar numele, ca și pe cele care cu timpul dau naștere la mai multe corpuri de trupă, se ridică la 89, astfel împărțite: 21 ale, 50 de cohorte, 18 numeri, incluzînd aci și pe *Vexillarii Africae et Mauretaniae*, pe *Symmachiarii Astures*, ca și pe cei doi numeri de *Pedites* și *Equites Singulares*, de la Apulum.

După semințiile și provinciile în care s-au alcătuit inițial, trupele auxiliare din Dacia, de toate categoriile, se repartizează precum urmează: Pannonia — 2; Moesia Inferior 2; Illyricum cu Dalmația — 3; Thracia — 5; Raetia — 3; Alpes (provinciile alpine) — 2; Belgica (cu cele două Germanii) — 8; Gallia (Lugdunensis) — 10; Britannia — 10, Hispania (Tarraconensis) — 9; Africa (cu Mauretania și Numidia) — 8; Cypru și Creta — 2, Syria (cu Tyrus și Palmyra) — 14, Dacia (inclusiv numeri de *Pedites et Equites Singulares*)—4 și de origine diferită 6 corpuri de trupă. Rezultă că cele mai numeroase contingente de trupe auxiliare l-au dat Daciei regiunile celtice și celto-germanice, dar nu neglijabil este și aportul trupelor originare din Orient și Africa[301].

14 www.cimec.ro

Totuși, tabloul repartiției trupelor după provinciile de origine nu este prin sine însuși îndeajuns de lămuritor în privința compoziției etnice a trupelor auxiliare din Dacia, pentru că se știe că cele mai multe dintre ele, mai ales cele care au participat la războaiele de cucerire și au intrat apoi în alcătuirea armatei noii provincii, dar și unele dintre cele care, aduse mai tîrziu în Dacia, fuseseră mult înainte întemeiate și înainte de a veni aici erau mai de mult deplasate în alte provincii, mai ales în cele vecine cu Dacia, unde ele au început să-și completeze o parte din efective prin recrutări locale. În felul acesta, la data stabilirii lor în Dacia compoziția efectivelor era deosebită de cea de la început. Într-adevăr, recrutarea locală sau mai corect spus, teritorială a început să fie practicată în imperiu încă din secolul I și apoi ea se intensifică și se lărgește începînd din vremea lui Hadrian. În această vreme, recrutarea din provinciile vecine cu Dacia sau nu prea îndepărtate e menită să completeze golurile ivite în efectivele trupelor auxiliare din Dacia originare din unele ținuturi mai îndepărtate, ca de pildă ale celor din Gallia și Hispania, unde recrutarea pentru trupele auxiliare încetează acum aproape cu totul. Foarte semnificativ este, de pildă, în această privință, faptul că deși în diplomele militare care o menționează în armata Daciei Porolissensis *ala II Gallorum et Pannoniorum* continuă să fie numită cu acest nume oficial[302], primit după argumentarea lui Kraft ca urmare a recrutării masive de pannoni în unitatea alcătuită inițial din *Galli* din *Gallia*[303], în inscripțiile oficiale sau neoficiale din castrul de la Gherla sau din alte localități ale Daciei, ca și în ștampilele de pe cărămizi ea se intitulează numai *ala II Pannoniorum*[304] sau mai simplu *ala Pannoniorum*[305], dovadă că la data și după stabilirea ei în Dacia elementele pannonice erau precumpănitoare în alcătuirea efectivelor. De aceea, după părerea acad. C. Daicoviciu *ala II Pannoniorum* de la Gherla este una și aceeași trupă cu *ala II Gallorum* din diplomele militare[306], nu o formație deosebită cum credea Kraft, sub acest nume ea nefiind amintită de diplome în armata Daciei Porolissensis.

Un număr relativ mai mare de recruți care vin în Dacia, mai ales începînd de pe la jumătatea secolului al II-lea, să împrospăteze efectivele mai multor trupe auxiliare sînt traci. Recrutarea masivă de traci, nu numai pentru trupele din Dacia, ci și pentru cele din alte provincii chiar mai îndepărtate, și nu numai pentru trupele auxiliare, ci și pentru legiuni, este un fapt remarcat mai de mult[307]. Ei sînt apreciați pentru cunoscutele lor calități de războinici, fiind folosiți mai ales ca luptători călări. În Dacia mai mulți traci sînt menționați de inscripții în *ala I Tungrorum Frontoniana* de la Ilișua[308], dar și în alte cîteva corpuri de trupă (altele decît de traci), ca *ala Asturum*[309], *ala I Gallorum et Bosporanorum*[310], *ala Electorum*[311], *cohors III Gallorum Pannonica*[312], *coh. I Brittonum*[313], *numerus equitum Illyricorum*[314] *n. Germanicianorum*[315], *n. Palmyrenorum Tibiscensium*[316] și *n. Maurorum Optatianensium*[317].

Dar în număr mai mic sînt documentaţi în trupele auxiliare şi soldaţi de origine illyră, celtică, greacă, apoi din Pannonia, din Noricum, Britannia şi mai numeroşi din Orient[318]. Mulţi din aceştia sînt documentaţi ca făcînd serviciu nu numai în trupele originare din ţinuturile respective, ci şi în corpuri de trupă de altă origine. Ca şi în alte provincii, trupele de orientali, mai ales de sirieni şi de palmirieni, continuă să-şi recruteze efectivele din patria de origine în tot cursul secolelor II—III e.n. Syria şi celelalte provincii ale Asiei Mici au constituit un alt rezervor important de efective militare pentru imperiul roman.

Curînd după întemeierea provinciei au început şi recrutările de daci şi din rîndurile populaţiei locale din Dacia. Din seminţiile dacilor *(gentes Dacorum)* se alcătuiesc încă în vremea împăratului Traian şi sub împăraţii următori mai multe trupe auxiliare, ale şi cohorte. Cu excepţia uneia singure, *coh. VI nova Cumidavensium*, documentată epigrafic în vremea lui Severus Alexander în castrul de la Rîşnov[319], în estul Daciei, toate celelalte ale şi cohorte de daci au fost trimise în garnizoană în afara provinciei, în Britannia, Cappadocia, Moesia Inferior, Moesia Superior, Pannonia Inferior, Pannonia Superior sau în alte provincii. În această privinţă, cu excepţia arătată, dacilor li se aplică mult timp, din cauza neîncrederii în ei, acelaşi tratament ca şi britonilor, care de asemenea sînt trimişi în afara patriei lor. Dacii sînt amintiţi şi de Hyginus printre neamurile, *nationes*, din armata romană, care şi-au păstrat armamentul şi strigătul lor de luptă[320]. O miliţie locală era recrutată de amintiţii beneficiari consulari de la Căşei, în secolul al III-lea. O trupă locală, recrutată după cît se pare tot din Dacia, era şi *numerus burgariorum et veredariorum*, de pe Olt, în Dacia Inferior.

Locuitorii Daciei sînt recrutaţi însă, o dată cu aplicarea mai largă a sistemului de recrutare teritorială, în număr tot mai mare pentru numeroase trupe auxiliare din provincie sau din afara ei, aşa cum am văzut că se procedase şi pentru legiuni. Pentru trupele auxiliare recrutările în Dacia se fac de către aşa-numiţii *dilectatores*, trimişi de la Roma. Sînt recrutaţi în primul rînd peregrini, adică cei care nu aveau încă cetăţenia romană, atît dintre dacii care trăiau mai departe în provincie, cît şi din rîndurile coloniştilor veniţi în Dacia şi din familiile de soldaţi. În lista recruţilor din alele şi cohortele din Dacia întocmită de K. Kraft, cei originari din Dacia sînt în număr de 12, întrecînd astfel pe al celor originari din oricare altă provincie sau seminţie[321]. La aceştia trebuie să se adauge *Aurel(ius) Antonius, curat(or) eq(uitum) sing(ularium)* de la Roma, unde a fost chemat dintr-o trupă auxiliară din Dacia, *nat(ione) Dacus ellectus ex ala Gallorum*, cum aflăm din epitaful pus de moştenitori[322], omis de istoricul elveţian, şi pe *Acilius Sabini f. Dubitatus*, titularul diplomei de la Gilău, născut în castru, *castris*[323]. O examinare mai atentă a inscripţiilor din Dacia ar putea spori poate numărul lor.

www.cimec.ro

Originari din Dacia sînt apoi *16 equites singulares*, călăreți din garda personală a împăratului[324], chemați la Roma după ce au servit un timp în trupele auxiliare din Dacia, după cum rezultă din cele trei exemple citate mai sus. Cei mai mulți își indică originea prin expresia *nat(ione) Dacus* sau într-un caz *[D]aciscu[s]*, unul însă precizează că este originar din Sarmizegetusa *domum coloni(a) Zermiegete*[325], iar despre un altul, *M. Aurelius Daciani fil. Decianus*, cunoscut dintr-o diplomă militară, se spune că este originar din *colonia Maluese ex Dacia*[326].

În sfîrșit, alți vreo șapte soldați originari din Dacia sînt cunoscuți din inscripții că au făcut serviciu militar în diferite trupe auxiliare din imperiu[327]. Unul dintre ei este originar de la Porolissum, și a servit într-o trupă auxiliară din Pannonia Inferior, fiind lăsat la vatră între anii 168 și 190: *[de]curione ... f. Lucilianus Porolisso*[328].

Înrolarea în trupele auxiliare din provincie sau dinafara ei putea fi considerată deosebit de avantajoasă pentru locuitorii Daciei, fie ei coloniști sau băștinași. Cariera militară și condițiile de serviciu în trupele auxiliare, care nu erau mult mai rele decît cele din legiuni, prezentau avantaje însemnate. Mai întîi peregrinii știau că vor obține la sfîrșitul duratei serviciului, e adevărat destul de lungă, cetățenia romană pentru ei, pentru soție și pentru urmași, ceea ce reprezenta un important privilegiu și o condiție socială mai înaltă. Solda era fără îndoială mai mică decît a soldaților din legiuni, în general o treime, după cum pare să confirme și informațiile mai noi oferite de *Papirusul din Berlin* 6866, după care, în interpretarea ce i s-a dat, în 192—193, la începutul domniei lui Septimiu Sever, era de 100 de denari anual (față de 300 de denari cît primea un legionar), rămasă neschimbată încă de pe vremea lui Domițian. Dar Septimiu Sever a ridicat cîțiva ani mai tîrziu soldele, astfel că un soldat din trupele auxiliare primea anual 175 de denari, iar mai tîrziu Caracalla a mărit și el soldele cu 50%, astfel că auxiliarul primea 250 de denari. Tot atunci însă un călăreț din cohorte primea 375 denari, iar un călăreț din ala 500 de denari. *Sesquiplicarii* și *duplicarii* primeau o dată și jumătate sau solda dublă față de a soldatului de rînd din unitatea respectivă. La solda în bani, plătită în rate cvadrimestriale, se adăugau diferitele *donativa* acordate cu diverse prilejuri.

Condițiile favorabile de soldă și în general de serviciu în *auxilia* sînt dovedite și de faptul că, pe de o parte, se cunosc cazuri cînd soldați din legiune sînt trecuți neconstrînși în trupele auxiliare[329], iar pe de altă parte, că un mare număr de cetățeni romani se înrolează în ale și cohorte. După statistica întocmită de Kraft, numărul cetățenilor romani din ale și cohorte egalează sau întrece chiar pe al peregrinilor de la Vespasian pînă la cca 170, pentru ca spre sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea numărul peregrinilor să dispară aproape cu totul[330]. Existau apoi cohorte alcătuite de la început numai din cetățeni romani, dintre care una, *cohors III Campes-*

www.cimec.ro

tris c. R., a staționat și în Dacia, din care s-a alcătuit apoi, se pare, și un *numerus Campestrorum*, de asemenea documentat în provincia noastră.

În unele familii din Dacia cariera militară era o tradiție, fiind îmbrățișată din tată în fiu sau de mai mulți membri ai aceleiași familii, servind uneori în aceeași trupă. Astfel, *C. Val(erius) V[ita]lis* a fost decurion în ala Frontoniana de la Ilișua, iar doi fii ai săi, care-i pun piatra de mormînt, fac serviciu în aceeași unitate, unul *Val(erius) Laet[ill]us*, ca *dec(urio) a(lae) s(upra) s(criptae)*, celălalt *[Va]lerius Saturni[nus]* ca *dupl(icarius) d(ecuriae) e(iusdem)*[331]. Tot așa, veteranul Aurelius Reburus are un fiu Aurelius Fabius *sig(nifer)* în ala Siliana de la Gilău[332], în timp ce alte inscripții ne fac cunoscuți doi frați soldați într-o trupă auxiliară[333] sau un *veteranus ex dec(urione)*, care pune epitaf nepotului său *C. Campanius Vitalis (centurio) coh. I Bat(avorum) (milliariae)*[334]. Mai amintim pe veteranul, fost călăreț în garda imperială de la Roma, *C. Marius Gemellinus, nat(ione) Dacus*, care mai are doi frați în armată, unul *Aurel(ius) Emeritus, evok(atus) Aug(usti) n(ostri)*, celălalt *Marius Marcellinus mil(es) leg. II Part(h)ic(ae)*[335].

După ieșirea din armată veteranii trupelor auxiliare din Dacia rămîn în cea mai mare parte în provincie, unde sînt documentați de inscripții[336] și de diplomele militare, cele mai multe descoperite în castre, unde ele erau depuse de titularii lor spre a fi mai în siguranță. E semnificativ în această privință că din cele 16 diplome privitoare la trupele din Dacia numai trei au fost descoperite în afara provinciei și toate trei aparțin unor soldați traci[337], din Thracia sau din Moesia Inferior, unde se vede că ei s-au întors după lăsarea la vatră, cum tot trac (Bassus) este și veteranul *ex ala prima Astrorum*, de fapt *Asturum* din Dacia, care moare și este înmormîntat la Serdica[338]. În schimb, alți trei traci, veterani ai unor trupe din alte provincii, vin și rămîn în Dacia, unde li s-au găsit diplomele care le aparțineau[339].

În Dacia veteranii au situații bune, unii dintre ei ajungînd decurioni și magistrați municipali, ca *T. Fl(avius) Longinus*, fost decurion în ala II Pannonica și ajuns apoi decurion la Ulpia Traiana (Colonia Dacica), Napoca și în canabele legiunii XIII gemina, la Apulum, unde și moare[340].

EFECTIVUL TOTAL AL ARMATEI ROMANE DIN DACIA

Armata romană din Dacia, formată din legiuni și trupe auxiliare, a jucat, după cum am mai spus, un rol important în viața provinciei, atît prin numărul mare al trupelor și al soldaților, cît și prin calitatea efectivelor.

La început, trupele din Dacia au format o singură armată, apoi s-au alcătuit două și curînd după aceea trei armate, corespunzînd celor trei provincii. După reorganizarea administrativă a Daciei la începutul războaielor marcomanice, pe vremea lui Marcus Aurelius, cele trei armate provinciale sînt puse sub autoritatea și comanda legatului consular al celor trei Dacii. Efectivul

total al armatei Daciei *(exercitus Daciae)* poate fi stabilit numai cu oarecare aproximație, bazîndu-ne în primul rînd pe datele oferite de diplomele militare, care nici ele nu cuprind toate corpurile de trupă auxiliare existente în fiecare dintre cele trei provincii la data emiterii lor, astfel încît în calcul trebuie să includem și trupele documentate numai de inscripțiile monumentale și de ștampilele de pe cărămizi. Pe de altă parte, dispunem încă de prea puține diplome militare, inegal repartizate pe cele trei provincii și pe durata stăpînirii romane în Dacia. Deocamdată, ultimele diplome datează din anul 164, astfel că pentru mai bine de un secol după aceea informațiile noastre sînt mai reduse. Din cîte cunoaștem la început, în anii de după terminarea războaielor dacice, numărul trupelor lăsate în Dacia de împăratul Traian a fost destul de mare, dar tot el a retras curînd o parte din aceste unități, pe care fie că le trimite înapoi în provinciile în care își avuseseră înainte garnizoana, fie că le concentrează și le transferă în Orient în vederea războiului neizbutit împotriva parților. Astfel, faptul că o ala *(I Flavia Britannica c.R.)* și trei cohorte *(I Montanorum, I Thracum c.R.* și *V Gallorum)* figurează la această dată de 2 iulie 110 în două diplome militare, una din Dacia[341], alta din Pannonia[342], a fost explicat, pe bună dreptate, de către H. Nesselhauf, noul editor al diplomelor militare din întreg imperiul, prin împrejurarea că aceste trupe erau tocmai atunci în curs de transferare din Dacia, unde rămăseseră pînă la această dată, după ce luaseră parte la al doilea război dacic, și unde se mai găseau încă o parte din efectivele lor în Pannonia Inferior, unde cealaltă parte a lor se găsea deja[343]. Foarte curînd după această dată, poate prin 113—114 s-a întors în Pannonia Inferior *ala I c.R.*, iar ceva mai tîrziu *ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, ca și cohortele *I Pannoniorum veterana p.f., III Brittonum* și *I Cretum*, care se întorc de asemenea curînd în vechile lor garnizoane din Moesia Superior. Prezența în Dacia a altor trupe auxiliare, ca *ala I Vespasiana Dardanorum* sau *cohors I Antiochensium* a fost și mai scurtă, fiind limitată la participarea lor la războaiele dacice. În schimb, alte trupe auxiliare au fost aduse în Dacia de Hadrian, cu prilejul războiului din 117—118 sau mai tîrziu, apoi de Antoninus Pius și Marcus Aurelius, în timpul războaielor marcomanice. Efemeră, nu îndeajuns de bine precizată cronologic, tîrzie sau chiar nesigură este staționarea în Dacia a unor corpuri de trupă ca *ala milliaria, ala Gallorum, ala Palmyrenorum Porolissensium, ala Thracum* și a cohortelor *Afrorum, I.F.M. Bryttonum, I Palmyrenorum Porolissensium, XX Palymrenorum mill. sagittariorum*, ca și a altor cîtorva.

Cu alt prilej am arătat că în preajma declanșării războaielor marcomanice armata Daciei Porolissensis, alcătuită din trupele auxiliare documentate de diplomele militare, la care adăugăm și *numeri* de mauri și palmireni, a căror staționare în această provincie e sigură, se poate evalua la 13 000 de soldați[344]. Dacă facem abstracție de *ala milliaria* și de *ala Thracum*, a căror staționare în Dacia Porolissensis nu e întru totul sigură și pare să fi fost oricum efemeră,

de *ala I Palmyrenorum* și de cohorta cu același nume, amîndouă formate tîrziu, după 251, din numeri de palmireni prezenți mai de mult în provincie, atunci singura unitate militară nouă adusă în provincia nordică a Daciei este legiunea V Macedonica, stabilită la Potaissa încă de la începutul războiului cu marcomanii. În felul acesta, efectivul total al armatei Daciei Porolissensis după 167, rămas se pare neschimbat pînă la sfîrșit, se ridică la 18 600 de soldați.

Pentru Dacia Superior (=Apulensis), dacă facem abstracție mai întîi de *ala Gallorum* și *ala I Bosporanorum*, pe care le considerăm întrunite în *ala I Gallorum et Bosporanorum*, cu acest nume amintită în diplomele militare, de *Symmachiarii Astures*, a căror staționare în Dacia a fost cu totul efemeră, indiferent dacă pe timpul lui Traian sau al lui Maximin Tracul, ca și de toate acele trupe auxiliare despre care am spus că au plecat curînd după organizarea Daciei în provinciile vecine, de unde veniseră, rămîn de luat în considerare cele trei ale documentate de diplomele militare, anume *I Batavorum mill*, *I Gallorum et Bosporanorum*, *I Hispanorum Campagonum*, la care trebuie să adăugăm *ala Illyricorum (=ala nova Illyricorum = ala Electorum?)* (staționată la Brîncovenești), apoi toate cele 16 cohorte amintite ca staționînd în Dacia Superior și apoi în Dacia Apulensis, dintre care una singură de o mie de oameni, anume *I Ituraeorum sagitt. eq. mill.*, și adăugînd pe *Vexillarii Africae et Mauretaniae* și opt *numeri* (inclusiv *Pedites et Equites Singulares*), aceștia socotiți ca avînd fiecare numai 500 de soldați. În felul acesta, totalul efectivelor de trupe auxiliare din Dacia Superior se cifrează la 15 000 de soldați, la care dacă adăugăm legiunea XIII Gemina, ajungem la o cifră totală de 20 600 de soldați.

În Dacia Inferior, dacă la cele 3 ale, 9 cohorte, dintre care una singură *milliaria* și *numerus equitum Illyricorum (=vexillatio equitum Illyricorum)*, atestate de cele două diplome militare, adăugăm alte patru cohorte *(I Aurelia Brittonum mill*, în care includem și pe enigmatica *coh.I.F.M.Bryttonum Malvensis*, *IV Cypria c.R.*, *I sagittariorum milliaria* și *VI nova Cumidavensium)* și trei *numeri (Maurorum S. Surorum sagittariorum și bugariorum et veredariorum)* a căror staționare în provincie este sigur documentată de inscripții, dar excludem *cohors III Brittonum*, despre care am spus că se întoarce curînd în Moesia Superior, ca și *cohors III Campestris c.R.*, staționată scurt timp la Drobeta, unde este apoi înlocuită de amintita *coh. I sagitt. mill.*, totalul efectivului, alcătuit numai din trupe auxiliare, se cifrează (socotind numeri tot numai de cîte 500 de oameni) la 11 500 de soldați. Dacia Inferior se dovedește a fi fost provincia dacică dispunînd de cel mai mic număr de soldați, ceea ce nu este cu totul lipsit de semnificație, chiar dacă ținem seama că numărul mai mare al efectivelor celorlalte două provincii se explică prin prezența celor două legiuni, cîte una din fiecare, ceea ce le acordă prin chiar acest fapt o mai mare forță combativă.

www.cimec.ro

Însumînd acum efectivele celor trei provincii, calculate separat, cu moderația și prudența impusă de insuficiența informațiilor, nu îndeajuns de lămuritoare, pe care ni le pun la dispoziție unele documente epigrafice luate în considerare, mai degrabă scăzînd pe cele incerte decît adăugîndu-le, se obține cifra de 50 700 de soldați pentru întreaga armată a Daciei *(exercitus Daciae)* în perioada care începe o dată cu războaiele marcomanice din vremea lui Marcus Aurelius. Această cifră se dovedește superioară evaluărilor aproximative făcute pînă acum.

Cît privește calitatea efectivelor, prin originea soldaților, în cea mai mare parte din provinciile de limbă latină ale imperiului, ca și prin faptul că o parte din ei sînt cetățeni romani încă la înrolarea în armată, în legiuni în totalitate, în trupele auxiliare în parte, și că în orice caz la împlinirea termenului de serviciu și ieșirea din armată devin cu toții cetățeni romani, armata Daciei a fost un factor important în răspîndirea romantității în provincie. Dispersate în cele mai îndepărtate colțuri ale provinciei, trupele, prin limba oficială întrebuințată și prin întreg felul de viață al soldaților, care chiar dacă în parte erau de origine neromană, în cursul îndelungaților ani de serviciu deprindeau nu numai limba, ci și modul de viață roman, sînt factori activi în procesul de romanizare a provinciei. Un rol deosebit revine din acest punct de vedere veteranilor, care am văzut că în bună parte rămîn în provincie, de obicei în orașul sau în localitatea unde staționa trupa din care au ieșit sau în apropierea ei. Ei își găsesc un rost în viața provinciei, augmentînd mereu numărul populației. În afară de veteranii pe care ni-i atestă direct inscripțiile, mulți alții au rămas desigur în Dacia fără să avem documentarea lor epigrafică. Pe unii par să ni-i pună în evidență, cu mai puțină certitudine, monumentele sculpturale și descoperirile arheologice.

SISTEMUL DEFENSIV AL PROVINCIEI

Apărarea Daciei era asigurată nu numai prin trupele de toate categoriile, însumînd un efectiv de luptători impresionant de mare ci și prin organizarea unui întins, amplu și deosebit de puternic sistem defensiv, constînd din variate lucrări de fortificație, construite în interiorul provinciei și mai ales la granițele ei. Înfiriparea acestui sistem defensiv a început încă pe timpul războaielor dacice, dar o formă bine organizată a primit abia după cucerire, pe timpul împăratului Traian, fiind apoi mereu amplificat de către toți împărații următori, fiecare dintre ei contribuind la întărirea și desăvîrșirea lui. Lucrările defensive ale Daciei sînt impresionante prin numărul, tăria și monumentalitatea celor mai multe, deoarece urmele lor s-au păstrat în bună parte pînă astăzi, mărturii ale măreției și trăiniciei lor de odinioară.

www.cimec.ro

Elementele de fortificație ale sistemului defensiv al Daciei sînt în general cele folosite și cunoscute în secolele II—III e.n. și în restul Imperiului roman. Ele constau în primul rînd din castre și castele, de pămînt sau de piatră, mai mari sau mai mici, situate în cea mai mare parte de-a lungul granițelor provinciei, dar și în interior, de-a lungul drumurilor și al principalelor căi de comunicație. Amplasate în locurile cele mai potrivite, castrele reprezintă fortificațiile cele mai puternice din sistemul defensiv al Daciei. Alte fortificații sînt castrele mai mici, numite întrucîtva, impropriu, *burgi*, apoi turnurile de pază sau de observație, izolate și înșirate de-a lungul frontierelor între castre sau folosite ca stațiuni militare de-a lungul drumurilor, mai rar grupate într-o linie organizată.

Spre deosebire de alte provincii, ca Raetia, cele două Germanii, Britannia, Africa, Siria și altele, în Dacia *limes*-ul propriu-zis, înțelegînd prin aceasta un val continuu de pămînt sau de zid, a fost mai puțin folosit. Un *limes* alcătuit dintr-un zid de piatră alternat cu un val de pămînt și întărit cu mici castele de pămînt și turnuri de piatră e cunoscut sub numele de *limes Porolissensis*, în fața orașului Porolissum, pe o lungime de peste 4 km, iar un altul, numit *limes transalutanus*, pentru că se află dincolo de Olt, în Muntenia, se întinde ca un val neîntrerupt de pămînt, întărit cu castre, tot de pămînt, sau mai rar de piatră, și turnuri de la Dunăre, din dreptul localității Flămînda, pînă la Rucăr, în fața pasului Bran, pe o distanță de vreo 235 km. În sens mai larg însă, termenul de *limes*, care la origine înseamnă drum de-a lungul graniței, se folosește pentru a designa hotarele fortificate ale imperiului, mai ales cînd această frontieră e o linie mai bine organizată, cu diverse fortificații. O asemenea linie întărită era aceea de-a lungul Oltului, de la pasul Turnu Roșu pînă la vărsarea lui în Dunăre, numită *limes Alutanus*, sau linia de frontieră de-a lungul munților Meseș, de la Bologa, pe Crișul Repede, pînă la Porolissum, numită *limes Meseșan*.

O caracteristică a sistemului defensiv al Daciei este adaptarea lui la configurația geografică foarte variată a provinciei, ținînd seama de formele de teren și de obstacolele naturale, ca șirurile de munți și cursurile de apă. De aici rezultă varietatea *limes*-ului Daciei, a formelor diferite în care el s-a concretizat. E cunoscută teoria pusă în circulație de istoricul A. Domaszewski[345] privitoare la sistemul barării văilor și a căilor de acces în provincie prin castele și alte fortificații mai mici, *Thalsperre*. El își găsește aplicarea mai ales în jurul Podișului Transilvaniei unde, la hotarele Daciei Superior și ale Daciei Porolissensis, multe castre sînt situate în văile rîurilor care intrau sau ieșeau din provincie. Dar aplicarea acestui sistem, înțeles într-un sens mai larg, este foarte variată, alternînd cu alte sisteme de fortificație, dacă le putem numi așa. Astfel, frontiera de vest a Daciei Porolissensis începe de la Bologa, în valea Crișului Repede, unde castrul de aci închide valea, care iese din provincie, dar mai departe, înspre nord-est, pînă la Porolissum, cas-

www.cimec.ro

trele sînt situate paralel și la oarecare distanță de culmea ascuțită și prelungă a munților Meseș, pe care s-au construit din loc în loc doar turnuri și alte fortificații mai mici. Apoi, dincolo de Porolissum, de la Tihău, spre est, castrele sînt situate de-a lungul văii Someșului, așa precum un alt șir de castre sînt situate în estul Daciei, de-a lungul Oltului transilvan, de la Hoghiz pînă la Turnu Roșu, ca și de la acest pas pînă la Dunăre. În ținutul de șes al Munteniei romanii au construit, după cum am spus, limesul transalutan, care este un adevărat *limes*, în timp ce în Banat castrele sînt situate pe mai multe linii paralele, eșalonate în adîncime. De aceea, în Dacia nu se poate, cred, vorbi de un singur sistem de limes, ci de variate asemenea sisteme.

Cele mai vechi castre din Dacia datează din epoca cuceririi. Coloana Traiană înfățișează în multe scene construirea de castre în timpul înaintării armatei romane în Dacia, atît în primul război dacic[346], cît și în al doilea[347]. În multe alte scene se văd castre folosite de soldații romani — unul de pildă construit chiar în apropierea Sarmizegetusei[348]. În castre se închid romanii și se apără împotriva dacilor care-i atacă[349].

Dintre castrele de piatră construite de romani în perioada războaielor dacice unul este cel de la Drobeta (T. Severin), după cum dovedește inscripția fragmentară descoperită în ruinele castrului, din care aflăm că el a fost construit de împăratul Traian [*per c*]*oh. I Antio*[*chensium*][350]. Tot din această perioadă pare să fi fost construit un prim castru la Simbotin, pe Olt[351], după cum arată numele localității *Castra Traiana*, ca și castrul de la *Tibiscum* (Jupa)[352], după cum au dovedit cercetările recente.

Arheologic apoi, urmele mai multor castre de pămînt datînd din aceeași perioadă au fost recunoscute și unele cercetate în mai multe părți ale provinciei. Cîteva dintre aceste castre de pămînt se găsesc chiar în regiunea muntoasă din jurul cetăților dacice la Costești, Luncani-Tîrsa, Muncel, în spatele cetății de reședință a regilor daci, apoi ceva mai departe la Jigorul Mare, Comărnicel și Vîrful lui Petru[353]. Aceste castre au fost folosite numai în timpul războaielor de cucerire, deci castre de campanie *(castra aestiva)*, care curînd după aceea au fost părăsite. Din aceeași vreme datează și micile castele de pămînt de la Ighiu[354], lîngă Apulum, folosite probabil cu prilejul pătrunderii armatei romane în regiunea auriferă din Munții Apuseni și de la Iad[355], lîngă Bistrița. Un mare castru de pămînt, întins pe o suprafață de peste 20 ha (490 x 410 m), se cunoaște la Berzovia, pe drumul Lederata-Tibiscum, care, judecînd după cărămizile cu ștampila legiunii a III-a Flavia felix descoperite în mare număr în ruinele lui[356], a fost construit de această legiune probabil în perioada dintre cele două războaie, unde în această vreme întreaga legiune sau o parte din ea, rămasă în teritoriile ocupate, a staționat. Totuși, castrul nu a fost folosit timp mai îndelungat, căci legiunea a plecat probabil de aici curînd după terminarea războaielor dacice, iar pe locul fostului castru se înfiripează o așezare civilă *Berzobis*.

www.cimec.ro

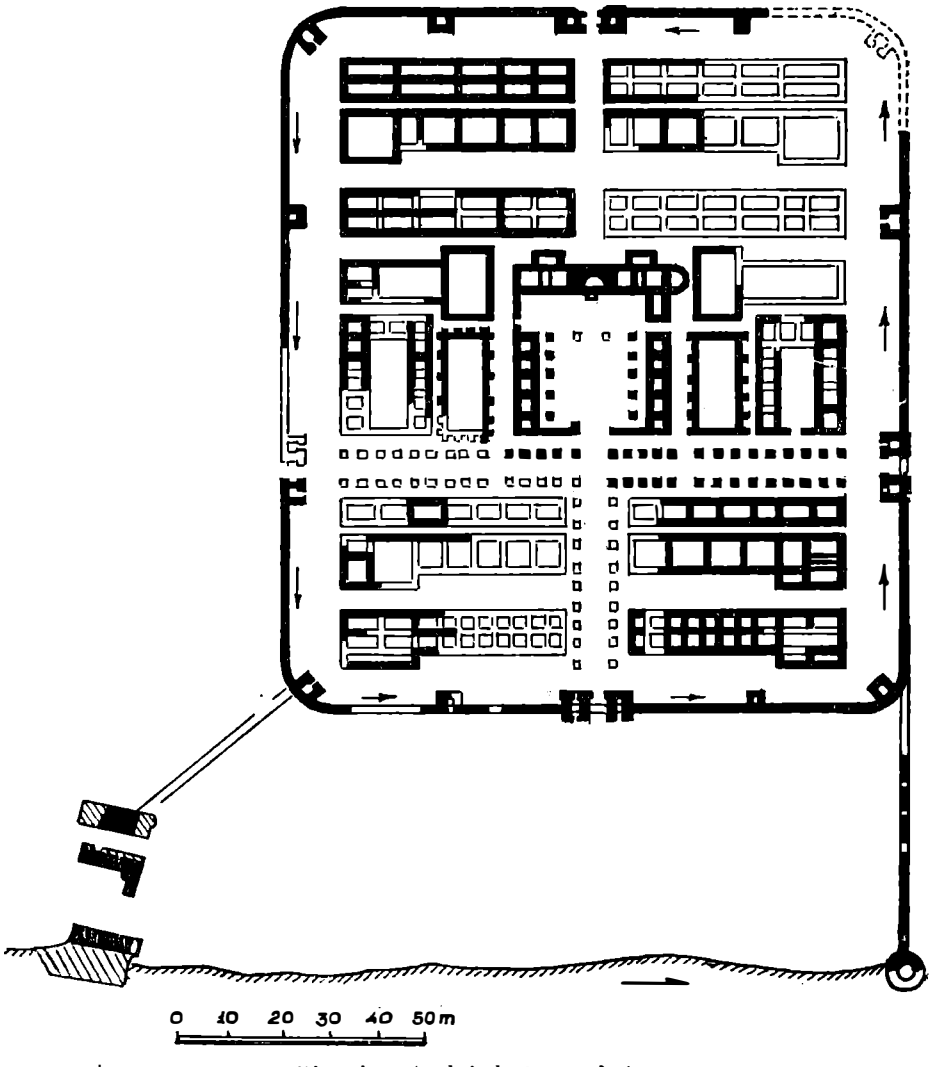

www.cimec.ro

Planul castrului de la Drobeta

Urmele unui castru de pămînt asemănător sînt mai de mult cunoscute la Zăvoi (j. Caraș-Severin), pe valea Bistrei. Cercetările arheologice recent efectuate de Muzeul Banatului au stabilit că această fortificație se întinde pe o suprafață de circa 22 ha și că ea datează tot din vremea războaielor de cucerire, fiind construită cu prilejul înaintării armatei romane de la Tibiscum spre *Tapae* și mai departe spre valea Hațegului și spre Sarmizegetusa, reședința regală din munți a lui Decebal. După cucerirea Daciei, castrul de la Zăvoi nu pare să mai fi fost folosit.

Altfel, observațiile arheologice au arătat că majoritatea castrelor din Dacia au fost construite mai întîi din pămînt și numai după aceea au fost reclădite în piatră. Aceste castre de pămînt sînt construite însă de la început ca fortificații permanente *(castra stativa)*, edificate și organizate după toate regulile castrametației, ca și castrele de piatră. Ele sînt înconjurate cu o incintă de pămînt — *ager*. La *Micia (*Vețel, j. Hunedoara) acest *ager* era întărit cu palisadă, din care, în cursul săpăturilor, s-au observat numai parii orizontali, de la baza valului, care legau probabil pereții de stîlpi și nuiele sau scînduri ce îmbrăcau cele două fețe ale lui[357]. Într-o regiune cu multe ploi, cum este Transilvania, întărirea agerului cu palisadă, ca și îmbrăcarea lui cu un perete de scînduri, erau necesare.

Dar obișnuit, zidul de incintă al castrelor de pămînt e căptușit în afară cu glii de pămînt cu iarbă. Astfel de ziduri, numite *muri caespiticii*, avea, după cum aflăm dintr-o inscripție, castrul de la Bumbești, înainte de a fi reconstruit în piatră[358]. Arheologic, asemenea glii *(caespites)* au fost identificate la incinta castrului de pămînt la Mălăești în Muntenia[359]. Gliile erau așezate în rînduri orizontale, îmbrăcînd valul de pămînt care era și el întărit cu palisadă.

O tehnică puțin deosebită s-a folosit la construirea limesului transalutan, unde, după observațiile lui Gr. Tocilescu, zidul de pămînt, care după el se ridica peste valul de pămînt, lat la bază de vreo 10—12 m și înalt de 3 m, era întărit cu palisadă arsă intenționat, spre a da acestui perete, lat de-abia de circa 1 m[360], mai multă consistență. Unică este și tehnica de construcție folosită la castrul de la Săpata de Jos, de pe același *limes transalutan.* Cu prilejul cercetării lui, prin săpături, s-a constatat că incinta castrului este alcătuită dintr-o masă compactă, „ca de beton", de pămînt bătut, amestecat cu pietriș sau, mai sus, cu nisip, colțuri de cărămidă și bucăți de piatră de var. Pe această incintă lată, cu baza de 16—17 m, se află drumul de rond și berma, așa precum tot pe ea se înalță zidul castrului, construit din cărămizi legate cu lut negricios amestecat din loc în loc cu praf de var și întărit cu palisadă sau construit în partea superioară, care nu s-a păstrat, din pămînt și lemn[361].

Împăratul Hadrian, o dată cu reorganizarea Daciei și a teritoriilor romane din nordul Dunării, procedează și la o nouă organizare a întregului sistem defensiv al provinciei, spre a-l face să corespundă mai bine noii împărțiri

www.cimec.ro

administrative și apărării Daciei în condițiile create după abandonarea teritoriilor Munteniei și legăturilor stabilite diplomatic cu roxolanii sau impuse pe calea armelor sarmaților iazigi din cîmpia dintre Dunăre și Tisa, dintre Pannonia și Dacia. Această activitate ne este numai în parte cunoscută. Astfel, se știe că Hadrian a procedat la întărirea limesului alutan, de-a lungul căruia primele castre au fost ridicate, încă din vremea împăratului Traian. Pe timpul împăratului Hadrian trei castre de pămînt sînt reconstruite în piatră în 137—138 pe limesul alutan, anume cele două de la Bivolari[362] și Rădăcinești[363] de către *Suri sagittarii*, iar cel de la Copăceni e construit tot în piatră de *numerus burgariorum et veredariorum*[364]. Se presupune că și alte castre din Dacia, ca de pildă cel de la Titești[365], pe Olt, poate și cel de la Cășei[366], pe Someș, vor fi fost construite sau reclădite în piatră pe vremea lui Hadrian.

Opera de completare a sistemului defensiv al Daciei a fost continuată sub împăratul Antoninus Pius. În anul 140, abia la doi ani după construirea lui, castrul de la Copăceni dovedindu-se a fi prea strîmt a fost amplificat, lărgindu-se incinta, al cărei val este înălțat cu două picioare și întărit cu turnuri după cum precizează noua inscripție de fundație păstrată: *castra, n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum), quod anguste tenderet, duplicato valli pede et impositis turribus ampliavit*[367]. Tot așa, în Dacia Porolissensis o inscripție descoperită în pretoriul castrului de la Gherla dovedește că el a fost construit în anul 143[368]. Se presupune că în vremea domniei lui Antoninus Pius și alte castre, ca cele de la Porolissum, Ilișua, Micia și altele, au fost construite în piatră în locul celor mai vechi de pămînt. Întărirea sistemului defensiv al Daciei a fost determinată de întețirea în această vreme a atacurilor dinafară, mai ales ale dacilor liberi, împotriva granițelor celor trei provincii ale Daciei.

La grea încercare a fost supus sistemul defensiv al Daciei pe timpul lui Marcus Aurelius și al fiului său Commodus. Se pare că în timpul războaielor marcomanice unele castre din Dacia, ca cele de la Porolissum, Buciumi, Cășei și altele, au fost distruse sau greu avariate, ele trebuind să fie reparate, unele poate amplificate după aceea. Septimiu Sever, în cadrul politicii lui de sprijinire a armatei și îndeosebi a celei dunărene, a luat o serie de măsuri menite să refacă și să întărească sistemul defensiv al Daciei. Astfel, în anul 201 vechiul castru de pămînt de la Bumbești, căptușit cu glii, cum am amintit, fiind ruinat din cauza vechimii, a fost reclădit în piatră: *muros c(a)esp[it(icios)] castro[ru]m coh(ortis) I Aureliae Brittonum (milliariae) Antoniniana(e) vetust(ate) dila[psos] lapide eos restituerunt*[369]. La fel, în anul 205 e refăcut castrul de la Slăveni, pe Olt, unde staționa ala I Hispanorum[370], așa precum în vremea lui Septimiu Sever au fost probabil reclădite în piatră și alte castre din Dacia. Tot pe vremea lui se repară drumul de-a lungul Oltului, după cum rezultă din inscripția mutilată, de pe miliarul descoperit nu departe de Slăveni[371]. În Muntenia, chiar dacă primele elemente ale limesului transalutan

ar data încă din vremea lui Hadrian, cum se presupune de către unii, e sigur, după cum rezultă din descoperirile arheologice, că sub Septemiu Sever este organizat sistematic și întărit cu castre.

Opera începută de Septimiu Sever în Dacia este apoi continuată cu mult interes de către fiul său, împăratul Caracalla, care ia măsuri de mare amploare pentru întărirea graniței de vest, nord și nord-est a Daciei, de la Micia, pînă la Porolissum și de aci mai departe, pînă la Inlăceni. Cu sprijinul său și al mamei sale Iulia Domna, marele castru de la Porolissum, de pe dealul Pomet, distrus probabil în timpul războaielor marcomanice, a fost refăcut din temelii după cum mărturisesc trei inscripții cu numele lui descoperite în ruinele castrului[372] și după cum reiese și din observațiile făcute cu prilejul cercetărilor arheologice. Tot în vremea lui Caracalla au fost refăcute castrele de la Cășei[373], Inlăceni[374] și Buciumi[375], după cum dovedesc inscripțiile închinate în aceste castre împăratului și mamei sale. Poate tot pe timpul lui Caracalla au fost refăcute și alte castre, ca cele de la Bologa, Ilișua și Micia, în privința cărora ne lipsesc însă pînă acum dovezile epigrafice sigure.

Cercetarea arheologică a castrelor din Dacia a început încă din secolul trecut și ea a continuat, mai mult sau mai puțin sistematic, pînă astăzi, cînd nu putem spune totuși că cercetarea ar putea fi considerată ca încheiată. Ea este încă în curs de desfășurare și va trebui să continue încă cîtva timp. Unele castre au fost cercetate în trecut numai prin sondaje sau prin observații de suprafață, la altele cercetarea, deși mai extinsă, nu a fost destul de sistematică și observațiile nu au fost înregistrate totdeauna cu suficientă pricepere. De aceea, la unele castre cercetarea a trebuit să fie reluată în ultimii ani cu rezultate mai bune. Unele castre abia dacă au fost sesizate că există pe teren, iar urmele altora se crede că au dispărut, iar existența altora e doar postulată în anumite localități, fără ca ele să fi putut fi și identificate pe teren. Pînă acum lipsește un studiu de ansamblu asupra castrelor din Dacia, ca și asupra elementelor constitutive, trăsăturile generale și particularitățile lor. În cele ce urmează ne mărginim să relevăm elementele și trăsăturile mai generale ale castrelor, dar și unele particularități ale castrametației din Dacia.

În general, castrele de piatră din Dacia corespund tipului și prescripțiilor descrise și recomandate de către tratatul despre construirea castrelor, atribuit pe nedrept lui Hyginus și datînd, de fapt, fie din a doua jumătate a secolului al II-lea de prin 170—175, după părerea istoricului englez E. Birley, împărtășită și de H.G. Pflaum[376], fie din secolul al III-lea, cum cred alții. Forma lor este de obicei dreptunghiulară, specifică epocii, mai rar pătrată, ca în epoca republicană. Castrele patrulatere din Dacia se apropie adeseori prin dimensiunile lor de *castra tertiata*, pe care le recomandă Pseudo-Hyginus, la care raportul dintre lungime și lățime este de 2 la 3 m [377].

Ele sînt situate obișnuit în vale sau pe cîte o terasă din apropierea unui rîu, dacă nu chiar la confluența a două rîuri. Prin aceasta, mai ales dacă au în

apropiere și vreun izvor, ca în cazul castrului de la Buciumi, ele îndeplinesc una din recomandările importante pe care le face tratatul despre castre, aceea de a avea în apropiere un riu sau un izvor[378]. Sînt însă și castre cu o poziție mai deosebită, fiind situate pe vîrfuri de deal sau pe pantele acestuia, uneori departe de orice curs de apă. O asemenea poziție dominantă și mai puțin obișnuită o au cele două castre de la Porolissum[379] și în primul rînd marele castru de pe Pomet. Într-o regiune de dealuri, pe o pantă destul de înclinată, este situat și castrul de la Inlăceni[380], așa precum pe platouri mai înalte și dominante asupra terenului din jur sînt situate și castrele de la Drobeta[381], Romănași[382] și Buciumi[383]. Prin așezarea lor, aceste castre îndeplinesc întru totul prescripțiile lui Pseudo-Hyginus privitoare la cea mai bună alegere a terenului, anume a aceluia „care din cîmpie se ridică încet spre o înălțime, astfel ca *porta decumana* să fie situată în partea cea mai înaltă, iar castrul să domine ținutul din jur, aflat mai jos"[384].

Zidul de incintă, înalt de 3—5 m, era sprijinit obișnuit în interior de un val de pămînt, numit *ager*, care la bază are lungimea de 7—9 m și pe a cărui pantă, dinspre interior, soldații urcau la așa-numitul drum de rond, lat de circa 2 m, de unde ei luptau în spatele zidului, care de aici se mai înălța încă vreo 2 m, terminînd cu creneluri. La unele castre, ca cele de la Bretcu, Vărădia Hoghiz și Buciumi agerul e susținut în interior, la baza lui, de un zid de piatră paralel cu cel de incintă. În schimb, la alte castre, ca cele de la Copăceni, Bivolari, Titești, în Dacia Inferior, sau de la Cășei, în Dacia Porolissensis, valul de pămînt lipsește, drumul de rond fiind un pod de lemn sprijinit pe un fel de contraforți, care se leagă de zidul de incintă. În exterior, de jur-împrejurul și în fața zidului de incintă se află *berma*, o platformă lată de vreo 1,50—2 m, pe care circulau santinelele, după care urma unul sau două șanțuri, adîncite în formă de ic, fără apă, destinate a constitui obstacole în calea atacurilor. Depărtarea acestor șanțuri de la zidul de incintă era astfel calculată, încît ele să poată fi bătute cu armele de aruncat de către apărătorii din spatele zidului pe toată întinderea lor. Totuși, la unele castre, pe cîte o latură, cel puțin, dacă nu pe toate, șanțurile pot să lipsească.

Obișnuit, atunci cînd zidul de piatră se construiește în locul incintei de pămînt, acesta este ridicat, cum s-a putut observa la multe castre din Dacia ca cel de la Porolissum, Buciumi, Micia, Vărădia, Bumbești, Răcari și altele, pe vechea *bermă* a castrului de pămînt, cu care prilej se completează agerul și se umple în schimb șanțul din față, devenit inutilizabil, tăindu-se altul ceva mai departe.

Colțurile zidului de incintă al castrelor din Dacia sînt totdeauna rotunjite, așa cum prescrie tratatul despre castre[385], și obișnuit ele sînt întărite cu turnuri de diferite forme, cea mai frecventă fiind cea trapezoidală. Turnuri rotunde la colțuri are însă castrul de la Bretcu[386] și Jidava[387], lîngă Cîmpulung-

www.cimec.ro

Muscel, așa precum turnuri semicirculare și ușor proeminente în afară au unele castre din Dacia Inferior, ca cele de la Bivolari, Copăceni, Rădăcinești[388].

Există însă și castre la care bastioanele de colț sînt sau cu totul inexistente, ca la castrul de la Inlăceni, unde în locul lor s-au constatat fie niște mici contraforți, putînd susține probabil o platformă de lemn, fie o simplă îngroșare a zidului de incintă[389], sau sînt înlocuite cu compartimente umplute cu pămîntul din *ager*, obținute prin legarea cu pereți transversali a zidului de incintă cu cel care-l dublează în interior, ca la castrul de la Hoghiz[390].

Pe fiecare dintre cele patru laturi se deschide cîte o poartă, flancată de cîte două bastioane. Porțile *praetoria* și *decumana*, adică cele situate în fața și în spatele pretoriului, sînt situate totdeauna la mijlocul laturii respective a castrului. În schimb, *porta principalis dextra* și *porta principalis sinistra*, situate de o parte și de alta a pretoriului, niciodată nu se află la mijlocul laturilor respective, ci le împart pe acestea în două segmente inegale, aflate în mod obișnuit în raport de 3 la 5, segmentul mai lung fiind totdeauna cel în care e situat pretoriul și partea din spatele lui, iar segmentul mai scurt fiind cel din fața pretoriului. Forma bastioanelor de la porți variază, cea mai frecventă fiind cea patrulateră și ieșind ușor, cu 0,20—0,30 m în afara liniei de incintă. O formă particulară, cu ieșind semicircular în exterior, au bastioanele de la porțile cîtorva castre de pe granița de nord-vest a Daciei Porolissensis, anume cele de la Cășei, Porolissum[391], Buciumi și Bologa[392], construite sau reconstruite probabil la aceeași dată. Bastioane similare se cunosc însă și în afara Daciei, pe limesul germanic și britanic[393]. În mod iarăși obișnuit, cel puțin la castrele de dimensiuni ceva mai mari, de peste 2 ha suprafață, *porta praetoria* și cele două porți principale sînt împărțite în două pîrtii și două canaturi de un zid despărțitor plasat aproximativ la mijlocul porții. La aceleași castre, între porți și colțuri, cam la mijlocul curtinelor respective, se găsește cîte un turn. La Cășei și aceste turnuri intermediare au un ieșind semicircular, ca și cele de la porți, în schimb la Buciumi, cel puțin pe latura de sud, singura pe care au fost dezvelite pînă acum turnurile intermediare, ele se deosebesc de bastioanele porților, fiind patrulatere, ca la majoritatea castrelor din Dacia. Aproximativ la mijlocul castrului se ridică clădirea centrală a comandamentului, numită obișnuit pretoriu, dar al cărei nume antic pare să fie mai degrabă *principia*. Pretoriul—folosind mai departe numirea tradițională — se află la intersecția drumului numit *via principalis*, care pornește de la cele două părți principale și trecînd prin fața lui, cu *via praetoria*, care pornește de la *porta praetoria*, din fața pretoriului, în timp ce *via decumana* duce din spatele pretoriului la *porta decumana*. La castrele mai mari, *via principalis* și *via praetoria* sînt flancate de ziduri cu arcade.

Pretoriul și clădirile situate de o parte și de alta a lui împart aria interioară a castrului în trei părți inegale: *praetentura*, în fața pretoriului, care are de obicei adîncimea cea mai mare, *retentura*, în spatele pretoriului, puțin mai

îngustă decît partea din față, și *latera praetorii*, care este partea cea mai îngustă, corespunzînd lungimii pretoriului.

Forma cea mai răspîndită de pretoriu în Dacia este tipul de *principia*, numit tipul de for sau tipul mixt, care prezintă analogii și imită forul din orașe[394]. El are o formă patrulateră ușor alungită, cu laturile perfect paralele cu cele ale zidului de incintă și constă dintr-o curte mai mare, obișnuit descoperită, numită *atrium*, cu intrare la mijlocul fațadei, orientată spre *porta praetoria*, și care este flancat de mai multe încăperi mici ce se înșiruie de o parte și de alta, servind ca magazii pentru păstrarea armelor *(armamentaria)*, apoi dintr-o așa-numită *curte sacră*, mai mică și obișnuit acoperită, în care se găseau statuile împăraților, după care urmează, pe latura din fund, un număr de trei pînă la cinci încăperi *(oecus)*, dintre care cea din mijloc e numită *capela sacră*, în ea păstrîndu-se stindardele *(signa)* corpului de trupă. O variantă a acestui tip de pretoriu este cea numită cu sală în cruce, *Cross Hall*, la care curtea sacră se află situată în cruce și la capătul atriului, de care e despărțită printr-un zid cu portic sau cu arcade, și se întinde pe toată lărgimea pretoriului. Tipul acesta de pretoriu, cu mici deosebiri sau particularități, se întîlnește în Dacia la castrele de la Cășei, Buciumi, Drobeta, Jidava și Răcari.

În *latera praetorii* se găsesc de obicei magaziile *(horrea)* și alte clădiri, printre care casa comandantului, apoi baia castrului și altele. Locuințele soldaților se află în *praetentura*, dispuse în insule despărțite de ziduri de piatră în unele castre și situate de o parte și de alta a viei *praetoria*, ca și în *retentura*.

Orice castru era încins în interior de jur-împrejur de așa numita *via sagularis*, de pe care în orice punct se putea ajunge la ziduri și bastioanele de luptă. Uneori *agerul* e întrerupt de construcții și ateliere ridicate la adăpostul zidului de incintă, unde ele nu puteau fi bătute de armele aruncate din exterior de atacatori.

Orientarea unui castru este în funcție de orientarea pretoriului, și în general cu prilejul cercetării castrelor ea nu poate fi precizată decît în funcție de acesta. În ceea ce privește orientarea în general a castrelor, Pseudo-Hyginus spune că porta *praetoria* trebuie să privească totdeauna spre dușman: *porta praetoria semper hostem spectare debet*[395]. Castrele din Dacia respectă în general această prescripție, totuși multe se abat de la ea, printre care cele de la Drobeta, Răcari, Bumbești, Bretcu, Inlăceni, Rîșnov, Gilău și altele, care au altă orientare, impusă de destinația specifică a lor sau de configurația terenului. Exact inversă este de pildă orientarea castrului de la Buciumi, pe care îl cercetăm sistematic de cîțiva ani. Prescripția tratatului despre castre privitoare la orientarea acestora era valabilă și își avea importanța sa deosebită pentru lagărele de campanie *(castra aestiva)*, care se ridicau aproape de dușman, dar ea își pierde valabilitatea obligatorie pentru castrele permanente *(castra stativa)*.

www.cimec.ro

Mărimea castrelor din Dacia[396] depinde de corpul de trupă care staționa în ele. Castrele trupelor auxiliare depășesc în general suprafața de 2 ha, numai în Dacia Inferior se întîlnesc și castre de piatră de dimensiuni foarte mici, ca de pildă cel de la Tițești[397], care ocupă o suprafață de-abia de 0,1899 ha, sau cel de la Rădăcinești[398], cu o suprafață de 0,4125 ha. Cele mai mari castre auxiliare din Dacia sînt cele de la Porolissum[399], cu suprafața de 7,842 ha, și de la Micia[400], avînd suprafața de 6,480 ha (la ambele numai aproximativ calculate), ele fiind destinate a adăposti concomitent mai multe corpuri de trupă. Totuși, ele sînt mult mai mici decît cele două castre de legiune, care se întind pe o suprafață mult mai mare, a celui de la Apulum apreciată la 24—30 ha[401], iar a celui de la Potaissa stabilită, pe baza măsurătorilor făcute la suprafață, la 22,9839 ha[402].

Am mai adăuga la aceste sumare considerații privitoare la castrametația din Dacia observația că nelipsite sînt băile în unele castre, ca de pildă în cele de la Rîșnov, Orheiul Bistriței și Buciumi, săpate de noi, ele aflîndu-se în interiorul lor, în timp ce la majoritatea castrelor băile se găsesc în afară, obișnuit la 50—100 m depărtare de *porta decumana* sau în alt loc potrivit din apropiere.

Iată acum o sumară prezentare a castrelor și a altor fortificații mai importante din Dacia așa cum sînt ele dispuse pe întinsul provinciei[403].

În interiorul provinciei, lăsînd la o parte castrele de pămînt deja amintite, ca și cele două castre de legiune, de asemenea amintite și amîndouă necercetate, dacă facem abstracție de mici sondaje și recunoașteri de suprafață făcute la Potaissa, amintim castrul de la *Bucium* (j. Hunedoara), în care staționa *numerus exploratorum Germanicianorum*, avînd misiunea de a ține sub supraveghere regiunea fostelor cetăți dacice și pe cea de la Cigmău, pe Mureș, lîngă Germisara, unde staționa *numerus singularium Britannicianorum*, o rezervă a legatului legiunii sau a guvernatorului celor trei Dacii de la Apulum. În schimb, nu s-a putut confirma existența castrelor de la Războieni-Cetate, unde se crede a fi staționat *ala I Batavorum mill*, ale cărei cărămizi s-au găsit aici, și de la Cristești, pe Mureș, unde, pe baza ștampilelor de pe cărămizi și a unei diplome militare găsite aici[404], s-a crezut că a staționat *ala Bosporanorum*. De asemenea, cercetările recente de la Sighișoara par să pună în lumină la Podmoale numai un castru de pămînt de scurtă durată.

În Banat, tot în interiorul provinciei, anume în spatele primei linii de apărare, care se afla la vest de munții Semenicului, se găsește mai întîi castrul de la Dalboșeț, care controla circulația pe valea Nerei, apoi pe o a treia linie, de-a lungul drumului pe Cerna și pe Timiș, de la Dierna la Tibiscum, se găsesc castrele de la Mehadia, unde staționa *cohors III Delmatarum* și care a fost folosit și în epoca constantiniană, Teregova, unde a staționat *coh. VIII Raetorum*, și Jupa *(Tibiscum)*, unde și-au avut garnizoana mai multe trupe, printre care *coh. I Vindelicorum mill. c.R.*, *numerus Maurorum Tibiscensium*

și *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*. În Dacia Inferior, cîteva castre se înșiruie de-a lungul drumului de la Drobeta spre pasul Surduc, la Puținei (din secolul al IV-lea), Cătunele (castru de pămînt) și Bumbești, unde au staționat mai întîi *coh. IV Cypria*, apoi *I Aurelia Brittonum mill.* Alte castre se găsesc de-a lungul drumului de la Drobeta la Romula, străbătînd în diagonală provincia. Pe acest drum se găsesc castrele de la Răcari, unde staționa *numerus Maurorum S(aldensium?)*, Mofleni, lîngă Craiova (presupus, dar nesigur), *Castranova*, localitate cunoscută numai din *Tabula Peutingeriana*, la egală distanță între Pelendava și Romula, dar care pe teren nu a putut fi identificată[405], și la Căciulătești (de pămînt). Tot în Oltenia, un castru a fost identificat la Săcelu (j. Gorj), pe valea Gilortului.

Cele mai multe castre și fortificații se găsesc însă pe granițele provinciei. Începînd de la Drobeta (Turnu Severin), unde castrul e situat în fața podului de peste Dunăre, fiind construit, cum am spus, de *coh. I Antiochensium*, înainte de sfîrșitul celui de-al doilea război dacic, și în care au staționat apoi un timp *coh. III Campestris*, apoi timp mai îndelungat *coh. I sagittariorum mill*, se înșiruie pe malul stîng al Dunării cîteva castre, menite a supraveghea circulația pe marele fluviu. Existența unui castru la *Dierna* (Orșova) e presupusă pe baza indicațiilor oferite de cărămizile cu ștampila *leg. XIII Gemina*[406] și *coh. I Brittonum*[407], dar urmele lui pe teren nu au putut fi identificate. Un alt castru sau o fortificație romană mai mică este presupusă tot pe baza cărămizilor cu șampilă ale *coh. III Delmatarum*[408] și pe baza unor țigle cu ștampila inversată NCR[409] la Moldova Veche, dar pe teren nici aceasta nu a putut fi identificată. Mai spre vest, un mare castru, necercetat, exista la Pojejena de Sus, unde a staționat timp îndelungat *coh. V Gallorum* și care e folosit și în secolul al IV-lea, cînd aici este atestat un detașament din *legio VII Claudia Cuppis*[410].

O linie exterioară de apărare a Daciei dinspre vest, în Banat, e constituită de cîteva castre situate pe drumul de la Palanca, în fața Lederatei, la *Tibiscum*, dintre care cunoscute sînt două, unul la *Arcidava* (Vărădia), unde a staționat un timp *Coh. I Vindelicorum mill c.R.*, altul de la *Centum Putea* (Surducu Mare), necercetat, de unde se cunosc numai cărămizi cu ștampila *leg. IV Flavia felix*. Se presupune că un castru ar fi existat și la Vîrșeț, care ar avea o poziție mai înaintată față de linia amintită.

De la Tibiscum, spre nord, primul castru este cel de la *Micia* (Vețel).[411] Acesta este un lagăr puternic, care adăpostea mai multe trupe auxiliare, dintre care documentate sînt *coh. II Flavia Commagenorum*, *ala Hispanorum Campagonum*, *ala I Bosporanorum*, *numerus Maurorum Miciensium*. Misiunea lui era de a bara principala poartă de intrare dinspre vest în Dacia Superior, pe valea Mureșului. De aci, spre vest, de-a lungul Mureșului, pînă la vărsarea lui în Tisa, drumul spre Pannonia era păzit de detașamente din legiunea a XIII-a Gemina și V Macedonica, instalate în mici fortificații sau

staţiuni militare identificate pînă acum la Bulci, Aradul Nou, Sînnicolaul Mare şi Cenad.

De la Micia, spre vest şi spre nord, în afară de amintitul castru de la Cigmău, în regiunea auriferă, a cărei apărare era asigurată de legiunea XIII Gemina şi de *Numerus Maurorum His(panensium?)*, care staţiona la Ampelum sau în împrejurimile lui, un singur castru a fost semnalat pe teren, la Abrud, dar fără a fi încă cercetat, astfel că existenţa nu este cu totul sigură. Probabil însă că detaşamentele din legiuni îşi aveau sediul în localităţile mai mari din această zonă, la Ampelum şi Alburnus Maior în primul rînd, de unde ele prin patrule puteau supraveghea tot ţinutul, împiedicînd eventualele pătrunderi, destul de dificile, dinspre vest.

Pe versantul de est al Munţilor Apuseni un castru s-a crezut că ar exista la Moldoveneşti, pe valea Arieşului, dar cercetările mai noi au arătat că fortificaţia de pe Dealul Cetăţii este feudală[412]. Apropierea de Potaissa, unde se afla marele lagăr al legiunii V Macedonica, putea face superfluă existenţa unui castru pe valea Arieşului. În schimb, mai spre nord-vest, un important castru este cel de la Gilău, situat la poalele Munţilor Apuseni, nu departe de Napoca, într-o poziţie foarte bine aleasă, la confluenţa rîului Căpuş cu Someşul Rece. Aici şi-a avut tot timpul garnizoana *ala Siliana*.

Mai departe, valea Crişului Repede era barată de puternicul castru de la Bologa, situat de asemenea într-o poziţie bine aleasă, la confluenţa rîului Sebeş cu Crişul Repede. De aici, spre nord-est, pînă la Porolissum, graniţa provinciei o forma, după cum am mai spus, culmea dreaptă şi ascuţită a munţilor Meseş, apărată de un şir de castre situate la poalele munţilor, în interiorul provinciei, anume la Buciumi, unde staţiona *cohors II Aug. Nervia Pacensis mill. Brittonum*, Romănaşi, unde îşi avea garnizoana *coh. I Hispanorum quingenaria*, şi Romita, unde sînt documentate cohortele *I Batavorum mill.* şi *II Britannica mill.* Greşit s-a crezut că ar exista pe această linie un castru şi la Bozna, căci cercetările noastre mai noi au arătat că fortificaţia de pe dealul Vraniţa, presupusă a fi castru roman, în realitate este o cetate hallstattiană, iar descoperirile romane amintite din această localitate provin de fapt de la un turn roman de piatră, situat spre sud de punctul amintit, mai aproape de satul Bozna. Retras înspre interiorul provinciei, faţă de linia Bologa-Porolissum, este castrul de la Sutoru, antica *Optatiana*, amintită de itinerare pe drumul de la Napoca la Porolissum, unde îşi avea garnizoana *numerus Maurorum Optatianensium*, cum a dovedit cu ani în urmă C. Daicoviciu[413].

Dar apărarea acestei părţi a graniţei provinciei Dacia Porolissensis, dintre Bologa şi Porolissum, era completată cu un şir des de alte fortificaţii, situate pe culmea munţilor, în punctele dominante de obicei, şi la distanţă nu prea mare. Ele constau din numeroase turnuri de piatră, cîteva fortificaţii patrulatere ceva mai mari, numite impropriu *burgi*, de fapt mici *castella* de pămînt

și, după cît se pare, în două locuri și mici porțiuni, de cîteva sute de metri lungime, de val de pămînt. Turnurile și castelele erau ocupate de mici detașamente din trupele care staționau în castrele din spate. Împreună, toate aceste fortificații alcătuiesc o puternică și bine organizată linie de apărare, ingenios adaptată la configurația geografică a regiunii. Acesta este *limesul Meseșan*, numit impropriu de cercetătorii mai vechi *limes Dacicus*, care, așa cum a stabilit același istoric și arheolog C. Daicoviciu, nu poate fi considerat ca un adevărat *limes*, ca cel germanic de pildă, căci el nu este „un *limes*-zid sau val, cu șanț, care să formeze o neîntreruptă linie fortificată" ci „turnuri de observație, mici burguri și tabere *(castella)*, la punctele necesare, formînd o linie de frontieră controlată și păzită, cu castrele de garnizoană a trupelor de graniță în spatele lor[414].

La capătul de nord-est al liniei de apărare de pe Meseș se află amintitul *limes Porolissensis*, care se întinde pe o lungime de peste 4 km, în fața castrului și a orașului Porolissum, de la ultimele înălțimi ale Meseșului pînă în valea Ortelecului, urcînd pe culmi și coborînd pînă în fundul văilor. Acesta este un adevărat *limes*, alcătuit din val continuu de pămînt, alternat cu zid de piatră, întărit din loc în loc cu turnuri de piatră și cu două mici *castella* de pămînt[415]. La vest de Porolissum, unde terenul e mai jos, pe șaua unui deal, valul de pămînt este dublu pe o lungime de 225 m. În ambele valuri, avînd între ele un interval de 18 m, s-au construit turnuri de piatră, pe care se ridica o parte de lemn, ce se lega de construcția din lemn de pe creasta valului[416]. E un sistem defensiv necunoscut pînă acum în Dacia.

În spatele acestui limes s-au ridicat încă din epoca lui Traian două castre, unul mare pe Pomet, cunoscut mai de mult, altul mai mic pe dealul Citera, descoperit recent[417]. Acesta pare că a fost distrus în timpul războaielor marcomanice și nu a mai fost refăcut, în timp ce castrul cel mare de pe Pomet a fost de mai multe ori refăcut, dăinuind pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. La Porolissum și-au avut garnizoana mai multe trupe, printre care sigur *coh. I Brittonum mill.*, *coh. V Lingonum*, *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, și la început probabil, vexilații din legiunile XIII Gemina, VII Claudia, III Gallorum.

Complexul de fortificații de la Porolissum avea ca misiune imediată barareа principalei porți de pătrundere în provincie, din această parte de nord-vest a Daciei, anume valea Ortelecului sau Poarta Meseșană. El constituie o adevărată cheie de boltă a întregului sistem defensiv din nord-vestul Daciei, articulînd cele două părți ale acestui sistem, linia sau limesul Meseșan, cu cel de pe Someș.

Primul castru de pe Someș se află la Tihău, la confluența cu rîul Almașului, construit de o vexilație a leg. XIII Gemina și *coh. I Cannanefatium*, care își aveau aici garnizoana permanentă[418]. Urmă castrul de la Cășei, unde staționa *coh. I Britannica*, iar ceva mai retras spre interior, pe valea Someșului Mic,

castrul de la Gherla, în care staționa *ala II Gallorum et Pannoniorum (= II Pannoniorum)*, apoi cel de la Ilișua, în care își avea garnizoana *ala I Tungrorum Frontoniana*. De aici, spre sud-est, o serie de castre, situate toate la poalele munților vulcanici, barează principalele văi și căi de acces spre interiorul provinciei. Castrul de la Orheiul Bistriței, recent cercetat, era situat pe valea Budacului și avea ca trupă de garnizoană *coh. I Hispanorum mill.*,[419] după care urmează castrele de la Brîncovenești, pe Mureș, în care staționa *ala nova Illyricorum (= ala I Illyricorum)*, Călugăreni[420], pe valea Mirajului, unde cărămizile cu ștampilă aparțin *coh . I Alpinorum*, Sărățeni, pe Tîrnava Mică, unde cărămizile cu ștampilă indică aceeași cohortă[421], Inlăceni, între cele două Tîrnave, unde a staționat mai întîi *coh. VIII Raetorum*, în vremea lui Hadrian[422], apoi *coh. IV Hispanorum*[423], un castru e presupus și la Odorhei, unde ar fi staționat *coh. I Ubiorum*, după care urmează castrul de la Sînpaul, pe valea Homorodului Mare, unde staționa un *numerus M(aurorum), S.*,[424] și castrul de la Olteni, pe Olt, la nord de Sf. Gheorghe, unde cărămizile cu ștampilă documentează staționarea *coh. II Bessorum*[425]. Un castru de pămînt de scurtă durată a existat, se pare, și la Comălău, un altul la Borosneul Mare, unde ar fi staționat, după ștampila de pe o cărămidă, o *ala Gal(lorum)*[426], identică probabil cu *ala I Claudia Gallorum Capitoniana*[427], iar în fața pasului Oituz se găsea castrul de la Bretcu[428], localitate numită în epoca romană *Angustia*, unde au staționat *coh. I Hispanorum veterana equitata* și *coh. I Bracaraugustanorum*, venite din Moesia Inferior. În cîmpia Bîrsei, castrul de la Rișnov, antica *Cumidava*[429], în care pe timpul lui Severus Alexander e documentată *coh. VI nova Cumidavenisum*, supraveghea trecerea spre pasul Bran, prin care se făcea legătura cu castrele de pe limesul transalutan. Pe Oltul transilvan, primul castru mare este cel de la Hoghiz[430] a cărui garnizoană o forma *coh. III Gallorum*, dar prin ștampile pe cărămizi mai e atestată și *a(la) I A(sturum)*. Urmează tot pe Olt castrele de la Cincșor, în care staționa *coh. II Flavia Bessorum*[431], și de la Feldioara (j. Brașov), necercetat[432]. Un mic *castellum* exista și la *Caput Stenarum* (Boița), în fața pasului Turnu Roșu, în care staționa un detașament al leg. XIII Gemina, supraveghind circulația prin pas[433].

De la *Caput Stenarum*, pe Olt în jos, pînă la vărsarea lui în Dunăre, la Islaz, se înșiruie pe ambele maluri ale rîului și de-a lungul drumului de la Apulum la Romula numeroase castre, alcătuind așa-numitul *limes Alutanus*, la care rîul ține locul valului și al șanțului. De-a lungul acestei linii de apărare, lungă de vreo 250—260 km, s-au identificat vreo 18 castre în următoarele localități[434]: Rîul Vadului, Cîineni *(Pons Vetus)*, Racovița, Copăceni *(Praetorium)*, construit și ocupat de *numerus burgariorum et veredariorum*, Rivolari *(Arutela)*, construit de *Suri Sagittarii*, ocupat mai tîrziu și de *cohors I Hispanorum veterana*. Jiblea, necercetat, iar mai spre est, pe o linie paralelă cu ultimele patru enumerate mai sus, castrele de la Titești, Perișani și Rădăci-

nești, construit tot de *Suri sagittarri*, apoi mai departe, numai pe malul drept al Oltului, se găsesc castrele de la Simbotin *(Castra Traiana)*, Bîrsești, cu un *burgus* datînd probabil din vremea războaielor de cucerire,[435] Stolniceni *(Buridava)*, unde o cărămidă cu ștampila[436], pare să indice ca trupă de garnizoană *coh. I Aug. Nervia Pacensis Brittonum mill.*[437], Ioneștii Govorii *(Pons Aluti)*, unde este documentată *coh. III G[allorum]*, Momotești *(Rusidava)*, Enoșești *(Acidava)*, construit de *coh. I Flavia Commagenorum*, Reșca *(Romula)* unde s-ar fi recunoscut urmele a trei castre, în care sînt documentate *numerus Surorum sagittariorum, coh. I Flavia Commagenorum (nu II)* și detașamente din legiunile *VII Claudia*, *XI Claudia p.f.* și *XXII Primigenia*, care au lucrat pe timpul lui Filip Arabul la construirea zidurilor orașului, apoi castrele de la Slăveni[438], unde staționa *ala I Hispanorum*, Tia Mare, unde e numai presupusă existența unei fortificații și Islaz, cu două castre.

O linie paralelă de castre s-a ridicat, în vremea lui Septimiu Sever, probabil pe limesul transalutan, de la Dunăre pînă în fața pasului Bran.[439] El are o lungime de 235 km, traseul lui urmînd o linie care se depărtează între 10 și 50 km de Olt. La 150—300 m în spatele valului s-au ridicat castre, iar între ele turnuri de pămînt. Cu excepția unuia de piatră (Jidova) și a altuia de cărămidă (Săpata de Jos), toate celelalte castre, dintre care trei duble, sînt de pămînt. Ele sînt în număr de 12 și se găsesc în următoarele localități, pe care le enumerăm de la Dunăre spre Carpați: Flămînda, Putinei, Băneasa (dublu), Roșiorii de Vede, Gresia, Ghioca (Crîmpoaia), Urlueni (dublu), Filfani-Izbășești, Săpata de Jos (dublu), Albota, Purcăreni și Jidova. Cercetate sistematic au fost pînă acum numai castrele de la Săpata de Jos [440] și Băneasa[441], iar cel de la Jidova este acum în curs de cercetare (al doilea castru, de pămînt, este din epoca feudală)[442]. Mica fortificație de piatră de la Rucăr-Scărișoara pare să fie mai veche, din epoca lui Traian, distrusă și părăsită la începutul domniei lui Hadrian, astfel că mai tîrziu nu a mai fost inclusă în limesul transalutan rămînînd în afara lui [443].

În sfîrșit, pentru a încheia această înșirare a castrelor și fortificațiilor mai importante din Dacia, o ultimă linie de castre castele și fortificații mai mici se găsește de-a lungul malului stîng al Dunării, de la Islaz pînă la Drobeta, identificate fiind cele de la Celei (Sucidava), Zăvalu, Bistreţu, Desa, Izvoarele, Izvorul Frumos, Batoți și Hinova. Unele dintre ele sînt însă tîrzii, din vremurile ulterioare lui Aurelian.

Pe baza planurilor și a concepției privitoare la apărarea Daciei ale împăratului Traian și mai ales ale lui Hadrian, dezvoltate și desăvîrșite în aplicarea lor de către împărații următori din familia Antoninilor, ca și de Septimiu Sever, care se dovedește a fi și el un continuator asiduu în această privință a înaintașilor săi, pe care se străduiește chiar să-i depășească prin

noi acțiuni și măsuri, sistemul defensiv al Daciei a luat o mare amploare și a ajuns la o organizare care putea fi considerată, în condițiile epocii, ca pe deplin satisfăcătoare. Pe vremea lui Caracalla, fiul și urmașul său, care a venit în persoană în Dacia în anul 213, mergînd probabil pînă la Porolissum, în punctul cel mai nordic al Daciei și al imperiului, unde a inspectat se pare castrele și trupele din acea regiune, sistemul defensiv și potențialul de luptă și de apărare a provinciei Dacia au ajuns la culmea puterii lor. Reconstruirea în piatră a castrelor mai vechi de pămînt și refacerea celor distruse, mai ales în timpul războaielor marcomanice, sau a celor ruinate de vreme erau probabil aproape în întregime terminate. Informații despre construirea sau refacerea castrelor după Caracalla nu mai avem. Singurele lucrări de fortificație mai importante efectuate după el în Dacia se referă numai la fortificarea orașelor Romula, Drobeta, Sucidava, Napoca și altele, care, după cum vom vedea într-un alt capitol, pe vremea lui Filip Arabul sau puțin mai tîrziu se înconjoară cu ziduri. E un indiciu că vremurile nu mai erau de loc liniștite și că situația Daciei începea să fie precară. Sistemul defensiv, atît de puternic și de bine organizat, va fi asaltat din toate părțile și supus la grele încercări și presiuni. Un timp cel puțin el rezistă însă cu succes.

Observațiile făcute cu prilejul săpăturilor arheologice la Porolissum și la Inlăceni de pildă au arătat că romanii s-au străduit, pînă la sfîrșitul stăpînirii lor în Dacia, să mențină prin toate mijloacele în funcție fortificațiile, făcînd uneori încercări desperate de a le repara în pripă și folosind, probabil sub presiunea evenimentelor, chiar monumentele de piatră ridicate cu puțin înainte pentru cinstirea împăraților. În cele din urmă însă, cînd situația devenise precară în provinciile și teritoriile din sudul Dunării ale imperiului, dîndu-și seama, că deși apărarea Daciei, posibilă încă în sine, a devenit inutilă, împăratul Aurelian a hotărît abandonarea provinciei și retragerea armatei, împreună cu toată administrația, la sud de Dunăre. Atunci toate fortificațiile, odată atît de puternice și atît de temute, au fost golite și părăsite. Nemaifiind folosite de nimeni, decît ocazional ca locuri de adăpost, ele cad încetul cu încetul în ruină, după ce populația locală a luat din ele tot ce mai putea fi de folos, ca obiecte, material de construcție, monumente de piatră și mai ales de metal etc. Cert este că cu prilejul cercetărilor arheologice unele castre și mai ales pretoriile, clădirea cea mai monumentală din orice castru, lasă impresia a fi fost jefuite sistematic îndată după părăsirea lor de trupele romane, înainte de căderea lor totală în ruină și acoperirea lor cu pămînt. Cît vor mai fi stat în picioare zidurile puternicelor fortificații nu știm, se pare însă că cel puțin în unele cazuri, ca de pildă la Potaissa, pînă tîrziu în evul mediu. Cele mai multe dintre ele au constituit o adevărată mină de material de construcție pentru feudali și chiar mai tîrziu, pînă aproape de zilele noastre. Astăzi însă întinsele ruine ale castrelor din Dacia sînt acoperite de

www.cimec.ro

un strat gros de pământ care le acoperă și le protejează într-o anumită măsură. Totuși, cu unele excepții, conturul castrelor se distinge bine încă pe teren și astfel ruinele lor s-au impus atenției arheologilor.

NOTE

[1] *SHA*, *Marcus Aurelius*, 24, 5.
[2] *CIL*, XVI, 160, 57, 163.
[3] *CIL*, XVI, 68; „Dacia", N.S. I, 1957, p. 191 și urm. = „*Athenaeum*" N.S., XXXVI, 1958, p. 3 și urm.; *ActaMN*, II, 1965, pp. 135—139 (diploma din — 126, de la Tibiscum); *CIL*, XVI, 90, 107, 108.
[4] *CIL*, XVI, 75; *Klio*, 37, 1959, p. 196 și urm.
[5] *JRS*, LI, 1961, p. 63 și urm.; *CIL*, XVI, 110, 185; *MCA*, II, 1956, p. 703 și urm.; „Athenaeum", N.S., XXXVI, 1958, p. 31 și urm.
[6] *CIL*, III, 8063 și „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 146 și urm.
[7] „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 158 și urm.
[8] Vezi A. Domaszewski, p. 1 sqq.; E. Ritterling, art. *legio*, în *RE*, XII, c. 1188 sqq.; H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford, 1928; A. Passerini, s.v. *legio*, în *DizEp*, IV, pp. 548—627.
[9] Domaszewski p. 6.
[10] Vezi cu privire la solda soldaților din legiuni și din trupele auxiliare: A. Domaszewski, în „Neue Heidelberger Jahrbücher", X, 1900, pp. 218—224, Passerini, pp. 101—114; idem, în *DizEp*, IV, p. 613 sq., Forni, p. 31 sqq. G. R. Watson, în *Historia*, VIII, 1959, pp. 372 — 378; R. Turcan, *Le trésor de Guelma. Étude historique et monetaire*, Paris, 1963, pp. 44—46.
[11] Dio Cassius, LV, 23, 1.
[12] Forni, p. 41.
[13] Cf. *ActaMN*., III, 1966, pp. 429—435.
[14] *OR*[2], p. 388, nr. 44.
[15] *SCIV*, 17, 1966, p. 601, nr. 21.
[16] *Sargetia*, II 1941, p. 141 și *ActaMN*, II, 1965, p. 128 sq.
[17] Szilágyi, p. 40.
[18] *CIL*, III, 8070, e; *Klio*, X, 1910, p. 497, nr. 26—27; „Dacia", I, 1924, p. 247 și III—IV, 1927—1932, p. 541, sq., cu fig. 48/1.
[19] *CIL*, III, 8070, f.
[20] *ActaMN*., III, 1966, p. 431.
[21] *CIL*, III, 1353.
[22] *CIL*, III, 7904 = ILS, 2417.
[23] *CIL*, III, 1450.
[24] *ACMIT*, 1929, p. 313 sq., nr. 2.

www.cimec.ro

[25] Nu am luat în considerare o inscripție de la Apulum (*CIL*, III, 1201) și două de la Drobeta (*CIL*, III, 1484 și OR², p. 383, nr. 17), deoarece ele datează din vremuri ulterioare începutului domniei lui Hadrian, cînd legiunea se afla în Moesia Superior și numele ei nu mai este abreviat LEG IIII FF, ci LEG IIII F sau FL.

[26] *SCIV*, IV, 1953, p. 548, n. 1.

[27] *RE*, XII, c. 1544.

[28] Cf. R i t t e r l i n g în *RE*, XII, c. 1417 sqq.

[29] *CIL*, III, 1004.

[30] *CIL*, III, 1008.

[31] *CIL*, III, 981.

[32] *CIL*, III, 1206.

[33] *CIL*, III, 1628 — 8062.

[34] *RE*, XII, 1391; cf. *Apulum*, V, 1965, pp. 228—230.

[35] *ActaMN*, III, 1966, p. 432.

[36] *ActaMN*, II, 1965, p. 130, nr. 8.

[37] Vezi E. R i t t e r l i n g, în *RE*, XII, 1716—1727.

[38] *CIL*, III, 7797.

[39] *CIL*, III, 1008, 1158.

[40] *CIL*, III, 1093, 1100, 1214, și *JÖAI*, XII, 1909. Bbl. 139 și urm

[41] *CIL*, III, 7754.

[42] *CIL*, III, 1078.

[43] *CIL*, III, 1012.

[44] *CIL*, III, 995.

[45] *CIL*, III, 1019.

[46] *CIL*, III, 1015.

[47] *CIL*, III, 1171.

[48] *CIL*, III, 7741 (= 14479).

[49] *CIL*, III, 7794.

[50] *CIL*, III, 1070.

[51] *CIL*, III, 990.

[52] *CIL*, III, 8064—8065; S z i l á g y i, pp. 42—51; *Apulum*, V, 1965, pp. 217—232

[53] *MCA*, VII, 1962, p. 385 sq.

[54] Cărămizi cu ștampila *LEG XIII (Gemina)* se cunosc în Dacia Inferior numai de la Slăveni și datează probabil din vremea războaielor dacice ale lui Traian (*SCIV*, 16, 1965, p. 359, nr. 4).

[55] *CIL*, III, 1317—1321.

[56] *CIL*, III, tab. cer., VII, XXV.

[57] *CIL*, III, 12565.

[58] Lista lor în *RE* XII, c. 1724—5 și la A. S t e i n, pp. 93—99.

[59] *Libyca*, III, 1955, pp. 145—153; cf. *Atti...*, p. 188 și *SCIV*, XII, 1961, pp. 93—102.

[60] *CIL*, III, 1122.

[61] *Apulum*, III, 1947—1949, pp. 202—208.
[62] B a r b i e r i, p. 67, nr. 270 și 596.
[63] *Atti...*, p. 188.
[64] *CIL*, III, 52 et add. p. 968; cf. *RE*, VIII, c. 667, nr. 26, *PIR*, II, p. 137, nr. 74.
[65] *CIL*, XI, 19 = *ILS*, 2664.
[66] *CIL*, III, 1560.
[67] *CIL*, III, 1201.
[68] Lista lor o dă E. R i t t e r l i n g în *RE*, XII, c. 1724 sq. și K e r é n y i, pp. 225—226.
[69] *CIL*, III, 995.
[70] *CIL*, III, 7770.
[71] *SCIV*, V, 1954, pp. 603—5.
[72] *CIL*, III, 1459.
[73] Lista lor în *RE*, XII, c. 1724 sq. și la K e r é n y i, p. 227 sq. și 274.
[74] *CIL*, III, 1063.
[75] *CIL*, III, 13648.
[76] *JÖAI*, XII, 1909, Bbl., pp. 139—141.
[77] Vezi *RE*, XXII, c. 1974—6.
[78] *CIL*, III, 7784.
[79] *CIL*, III, 1191.
[80] *CIL*, III, 808.
[81] *CIL*, III, 1092.
[82] *CIL*, III, 7769.
[83] *CIL*, V, 8237.
[84] *CIL*, VI, 31159.
[85] Lista lor la J u n g pp. 86—97, *RE*, XII, c. 1726, și K e r é n y i, p. 230 sq., 279. Centurion în leg. XIII Gemina a fost și Avidius Valens din *CIL*, VIII, 20994, după lectura mai bună a lui E. Albertini. Cf. S t e i n, p. 44.
[86] *Apulum*, II, 1943—5, p. 97 sq. și *MCA*, VI, 1959, p. 889.
[87] *Apulum*, IV, 1951, p. 99; cf. *ArhMold.*, IV, 1966, p. 177. Credem însă că centurionul era originar mai degrabă din Aquileia, unde tribul *Stellatina* e atestat (*CIL*, V, 1300, 8283) tocmai la militari; cf. A. C a l d e r i n i, *Aquileia Romana*, Milano, 1930, p. 270 sq.
[88] *Klio*, X, 1910, p. 496, nr. 13 = *SCIV*, 18, 1967, p. 169, nr. 2.
[89] *CIL*, III, 7041.
[90] *CIL*, III, 14477.
[91] Cf. *RE*, IV A; 329 sq.
[92] F o r n i, p. 47 sq.
[93] *Idem*, p. 46 și E. B i r l e y, în *Laureae Aquincenses*, II, Budapest, 1941, pp. 57—62.
[94] *CIL*, III, 14479.
[95] D o m a s z e w s k i, p. 17; *DizEp*, IV, pp. 602—610.

www.cimec.ro

[96] Herodian, III, 8 5.
[97] *CIL*, III, 1190.
[98] *CIL*, III, 1106.
[99] *CIL*, III, 1471.
[100] *AÉrt.*, XXXII, 1912, p. 50 = *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 310.
[101] *CIL*, III, 7753.
[102] *CIL*, III, 827 (= 7633), 825; cf. 822, 824; *ActMuz.*, 1956, p. 118 sqq.
[103] *CIL*, III, 1026, 1031, 1050.
[104] *CIL*, III, 1056.
[105] *CIL*, V, 7366.
[106] *CIL*, VI, 3191 = *ILS*, 2205.
[107] *CIL*, III, 7833.
[108] *CIL*, III, 1097, 1485, 7742; „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 549 sq. = *AnnÉp.*, 1933, 241.
[109] *Apulum*, IV, 1961, p. 99 sq.
[110] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 620 sq.; cf. „Dacia," VII—VIII, 1937—1940, p. 308.
[111] *CIL*, III, 1052; *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 26; „Dacia", III—IV, 1927—1932 p. 622 sq.; *CIL*, V, 808, 8237.
[112] *CIL*, III, 1015.
[113] *CIL*, III, 1124, 1202.
[114] *CIL*, III, 1189, 1592, 8034.
[115] *CIL*, III, 1138.
[116] *ACMIT*, 1929, p. 304.
[117] *Apulum*, IV, 1961, p. 99 sq.; cf. mai sus n. 87 și 91.
[118] *CIL*, III, 1105, 1166, 1189, 1194, 7799; *Apulum*, IV, 1961, p. 113, nr. 26 (?).
[119] *CIL*, III, 1189, 1318; *Apulum*, IV, 1961, p. 211 nr. 23.
[120] Vegetius, II, 7.
[121] *CIL*, III, 1067.
[122] „Latomus," XXVI, 1964, pp. 302—310 = *Apulum*, V, 1965, pp. 180—182.
[123] Ulpian, *Digesta*, L, 6, 7.
[124] *CIL*, III, 1038.
[125] Domaszewski.
[126] *CIL*, III, 1200, cf. 1514 (?).
[127] O listă a lor, incompletă, la Kerényi, pp. 237—240, 268, 272, 275, 282, 285. Pentru Dacia Inferior vezi *OR*[2], p. 421, nr. 293 și p. 426, nr. 333 (nesigur).
[128] *MCA*, VII, 1961, p. 432.
[129] *CIL*, III, 905.
[130] *CIL*, III, 876.
[131] *CIL*, III, 38.
[132] *ProblMuz*, 1960, p. 217 = *ActaMN*, I, 1964, p. 479 și III, 1966, p. 404 sq.
[133] *CIL*, VII, 965.

www.cimec.ro

[134] Vegetius, II, 23, p. 58.
[135] *CIL*, III, 8063; „Dacia," N.S., VIII, 1964, p. 145 sqq.; *ActaMN* I, 1964, p. 206; *ProblMuz.*, 1965, p. 25 sq.
[136] *CIL*, III, 1130 a-e, add. pp. 1019, 8066, c-k; *RE*, XII, c. 1579; Szilágyi, pp. 40—42; pentru Dacia Inferior vezi *OR*², indice.
[137] *CIL*, III, 1566 = *ILS*, 3891.
[138] *CIL*, XI, 4647.
[139] *CIL*, III, 875.
[140] *CIL*, III, 892.
[141] Jung, pp. 69—72; *RE*, XII, 1582 sq; Kerényi, p. 227 sq., 274, 282.
[142] Jung, pp. 86—97; *RE*, XII, 1584 sq.; Kerényi, p. 231 sq., 272, 274, 282.
[143] Kerényi, p. 234 sq., 268, 275, 282.
[144] *CIL*, III, 7757; *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 105 sq. *AÉrt.*, XXXV, 1915, p. 45 sq. = „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 520 = *StCom.*, 12, 1965, p. 71; *CCRH*, 1956, p. 69.
[145] *CIL*, III, 906, 7688.
[146] La cei cunoscuți se poate adăuga acum și *Aurelius Victor libr(arius) leg(ionis) V Mac.*, de pe o tăbliță votivă recent descoperită la Potaissa; vezi *ActaMN*, II, 1965, p. 196 sqq., nr. 1. Este aceeași persoană menționată în *CIL*, III, 909.
[147] *CIL*, III, 885, 7684, 7688.
[148] *CIL*, III, 894.
[149] *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 98.
[150] *CIL*, III, 7688.
[151] *OR*², p. 267 sqq.
[152] *CIL*, III, 8071.
[153] *ActaMN.*, III, 1966.
[154] *CIL*, III. 8071 a.
[155] *RE*, XXII, 267.
[156] *OR*², p. 269 sqq.
[157] Forni, p. 65 sqq.
[158] *CIL*, III, 7797.
[159] Forni, p. 76 sqq.
[160] Herodian, II, 11.
[161] Hyginus, *De mun. castr.* 2.
[162] Forni, p. 93 sq., 197 sq., 231.
[163] *CIL*, VI, 2605 = *ILS*, 2041.
[164] Apulum, IV, 1961, p. 111, nr. 23: *M. Vlp(ius) Victorinus Sarmiz(egetusa) libr(arius) co(n)s(ularis)*, desigur în leg. XIII Gemina.
[165] *CIL*, III, 7505.
[166] *AISC*, I/2, pp. 54—57 = *AnnÉp.*, 1934, 11.
[167] *CIL*, VIII, 619.
[168] *CIL*, III, 10419.
[169] *CIL*, VIII, 18085.

[170] P a s s e r i n i, p. 176 sq.
[171] *CIL*, IX, 1609.
[172] *CIL*, VI, 2425 = *ILS*, 2042.
[173] *CIL*, III, 1479.
[174] *CIL*, III, 1474.
[175] *CIL*, III, 8033.
[176] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 550.
[177] „Dacia", III—IV, p. 624 sq., nr. 6.
[178] *CIL*, III, 1194.
[179] *CIL*, III, 8034.
[180] *CIL*, III, 990.
[181] *CIL*, III, 1070 = *ILS*, 5625.
[182] *CIL*, III, 825.
[183] *CIL*, III, tab. cer., XXV, p. 959.
[184] *CIL*, III, 1471.
[185] F o r n i, p. 41.
[186] *CIL*, III, 7505.
[187] *RE*, XII, c. 1287.
[188] *CIL*, III, 1158 = *ILS*, 2477; III, 1196.
[189] *CIL*, III, 14491—2.
[190] *CIL*, III, 971.
[191] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 625 sq., nr. 6 = *AISC*, I, 1928—1932, p. 123 sq., nr. 9 = *AnnÉp.*, 1933, 22 şi 1934, 177.
[192] *CIL*, III, 1584, 14216, 5—6.
[193] *CIL*, III, 14216, 9 = *ILS*, 7150 a.
[194] *CIL*, III, 14492.
[195] Vezi cu privire la proveniența şi datarea acestui epitaf G. F o r n i, în *DizÉp*, IV, fasc. 40, p. 1271; W. W a g n e r, în *Germania*, 41, 1963, p. 322 sqq.; D. T u d o r, *Sucidava* (1965), p. 37 sq.
[196] *CIL*, III, 1196, 1478, 1485; „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 550.
[197] *CIL*, III, 827, 7657 (= 854).
[198] *CIL*, III, 1008 = *ILS*, 2476; III, 1093 = *ILS*, 7143.
[199] N. G o s t a r, *Milites-decuriones coloniae. Contribuție la istoria decurionatului în Dacia*, în *SCS Iaşi*, XIV, 1963, p. 260 sqq.
[200] *CIL*, III, 7633 (= 827).
[201] *ActaMN*, III, 1966, p. 160, n. 59.
[202] Cf. *DizEp.*, IV, s.v., unde (p. 2176) se citează şi câteva exemple de *evocati legionis*.
[203] După F o r c e l l i n i, Th. 1. L. s.v. p. 365.
[204] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 549 sqq. = *AnnÉp*, 1933, 248.
[205] *SCS Iaşi*. XIV, 1953, p. 264.
[206] Documentarea de bază cu bibliografia de specialitate privitoare la trupele auxiliare din Dacia, care este foarte bogată şi nu se poate cuprinde în întregime în acest capitol

al lucrării de faţă, fără a-l încărca prea mult cu date, se poate găsi în următoarele lucrări destinate în mod special acestui subiect: Christescu II, Wagner, Kraft, ca şi în principalele opere de sinteză referitoare la istoria Daciei romane, anume Daicoviciu, p. 104 sqq., *OR*², pp. 265—288, cu bibliografia de la pp. 469—471. Descoperirile, cercetările şi studiile mai noi au adăugat alte numeroase şi importante ştiri şi consideraţii istorice, la care vom face unele trimiteri bibliografice în notele din paginile următoare. O lucrare despre istoria militară a Daciei romane, în care vor fi prezentate şi discutate pe larg şi ştirile referitoare la trupele auxiliare, o avem în pregătire de mai mulţi ani, constituind o preocupare permanentă a noastră, şi nădăjduim că o vom putea duce la bun sfîrşit, spre a vedea nu peste mult timp lumina tiparului.

207 *CIL*, XVI, 57, 68, 75, 90, 107, 108, 110, 160, 163, 185; *MCA*, II. 1956. p. 703 sqq.; „Dacia", N.S., I, 1957, 191 sqq.; „Athenaeum" N.S., XXXVI, 1—4, 1958, p. 3 sqq.; „Athenaeum", N.S. XXXVI, 1958, p. 31 sqq.; *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.; *JRS*, LI, 1961, p. 63 sqq. = *ActaMN*, I, 1964, p. 163 sqq., III, 1966, sub tipar.

208 „Dacia", XI—XII, 1945—7, p. 273; *Apulum*, IV, 1961, p. 119 sqq.

209 *CIL*, III, 1198.

210 Lista lor la J u n g, pp. 74—85; K e r é n y i, pp. 228—230, 267, 274; *ActaMN*, I 1964, p. 325; *CIL*, III, 865, XVI, 163, 185; *AnnÉp.*, 1890, 151.

211 *EKL*, p. 537.

212 *CIL*, XVI, 185.

213 P f l a u m, p. 397.

214 *CIL*, XVI, 163.

215 P f l a u m, pp. 238—240, nr. 103.

216 *ILS*, 9506; CIL, V, 8116, 9.

217 *AnnÉp.*, 1890, 151.

218 „Dacia", I, 1924, p. 251.

219 *CIL*, 3497 = *ILS*, 8853 = *IGR*, IV, 2213.

220 *CIL*, III, 1473.

221 *CIL*, III, 1482.

222 *CIL*, III, 1181, 7804.

223 *CIL*, III, 1486.

224 *Dolg* Cluj, II, 1911, p. 207 şi *AISC*, V, 1944—8, p. 250 sq.

225 O listă astăzi incompletă a lor la K e r é n y i, p. 232 *(centuriones cohortis)*, 240 sq.; 268, 282. Vezi şi *ActaMN*, I, 1964, p. 325. Se pot adăuga următorii gradaţi documentaţi de inscripţii recent publicate sau revăzute: *C. Iul(ius)* [*?Marti]alis (centurio) [coh(ortis) Co]mm(agenorum)* de pe un epitaf de la Micia, *CIL*, III, 7873 şi 13773 = *SCIV*, 18, 1967, p. 171 sq., nr. 5 (unde se arată că cele două fragmente publicate separat fac de fapt parte din acelaşi monument); [*Au]r(elius)*] *Aurelionusses (quiplicorius)*, menţionat pe un monument de piatră de la Slăveni, pe Olt, ridicat în atriul din pretoriul castrului în care staţiona ala I Hispanorum (*SCIV*, 17, 1966, p. 597 sq., nr. 8). Tot aci la Slăveni *princip[ale]s alae pri(mae) Hispanor(um) p(iae?) f(idelis?)* închină un altar lui Sol, adică Mithras (*SCIV*, 16, 1965, p. 360 sq., nr. 9).

www.cimec.ro

[226] *CIL*, III, 7631.
[227] *CIL*, III, 7626.
[228] *AÉrt*, XIV, 1880, p. 61 sq.
[229] *CIL*, III, 865.
[230] *CIL*, III, 845.
[231] *SCSI*asi, XIV, 2, 1963, p. 260 sqq.
[232] „Latomus," XXII, 1963, pp. 240—251.
[233] *JRS*, LI, 1961, pp. 63—70.
[234] „Syria", VI, 1925, p. 1 sqq.
[235] *CIL*, XVI, 160.
[236] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 382; cf. K r a f t, p. 106 sqq.
[237] Lista lor la G h r i s t e s c u, I. pp. 178—182; W a g n e r, pp. 9—79, 238—248; „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, pp 330—336; K r a f t, pp. 140—164; *OR*³— pp. 270—277; cf. nota 207 de mai sus şi *ActaMN*, I, 1964, p. 322 sq.
[238] Cf. „Dacia", N. S. VIII, 1964, p. 154.
[239] *ILS*, 2530.
[240] *OR*², pp. 272 şi 379, nr. 1.
[241] W a g n e r, p. 175 sq.
[242] *AISC*, IV, 1941—3, p. 235 sqq. În ipoteza localizării Daciei Malvensis în Banat, numărul cohortelor în Dacia Inferior, eliminînd pe cohors *I.F.M.Bryttonum Malvensis*, s-ar reduce la 15.
[243] Vezi în general despre *numeri* H. T. R o w e l, în *RE*, XVII, c. 1327—1341 şi W. R u g e, în *op. cit.* c. 2537—2555, iar cu privire la *numeri* din Dacia, W a g n e r, pp. 202—216 şi 270; cf. *OR*², pp. 277—279.
[244] *CIL*, XVI, 75.
[245] *Klio*, XXXVII, 1959, pp. 196—210.
[246] *CIL*, III, 1197, VIII, 9358 = *ILS*, 2738.
[247] *CIL*, XI, 393 = *ILS*, 2739.
[248] *CIL*, VI, 3234 = *ILS*, 2209. Cf. şi *SCIV*, 18, 1967, pp. 174—176, nr. 8: *anonim eq(ues) al(a)e [Il(l)yri]co(rum) ex [N(umero) Sing(ulariorum...)]*.
[249] *CIL*, III, 6284 = 8074, 7.
[250] *ActMuz.*, 1956, p. 129.
[251] *CIL*, XVI, 108.
[252] *AnnÉp*, 1926, 88.
[253] *CIL*, III, 12601, a—b, 12604—5.
[254] *CIL*, XVI, 68 (cf. *Suppl.*, p. 215); *SCIV*, IV, 1954, pp. 541—555 = „Dacia", N.S., I, 1957, pp. 191—208 = „Athenaeum", N.S., XXXVI, 1958, pp. 3—29; *ActaMN*, III, 1966, sub tipar.
[255] W a g n e r, 202—216, 270.
[256] Vezi şi *Sargetia*, II (1941), p. 119 sqq.
[257] Între cei doi *numeri* s-a făcut confuzie, susţinîndu-se că ar fi vorba de o singură trupă, anume *N(umerus) M(aurorum) Tibiscensium*, E. R i t t e r l i n g (la E. S t e i n,

Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat, Wien, 1932, p. 240, n. 43) este cel dintîi care, considerînd greşită lectura inscripţiilor *CIL*, III, 1294 şi 1149, păstrate numai pe calea manuscriselor, susţine că abreviaţia *Hisp (anorum)* de la sfîrşitul numelui trupei de mauri pe care ele o menţionează trebuie citită *Tibi(scensium)*, nu *Hisp(anorum)*, cele două epigrafe referindu-se deci la acelaşi *N(umerus) M(aurorum) Tib(iscensium)*, documentat şi de alte inscripţii ca staţionînd în Dacia. Lectura lui E. Ritterling a fost acceptată de toţi epigrafiştii şi istoricii ulteriori. Vezi C h r i s t e s c u, II, p. 198; W a g n e r, p. 209; W. R u g e în *RE*, XVII, c. 2546 sq.; *IstRom*, I, p. 373. Dar un altar cu inscripţie, descoperit în 1966 la Ampelum, care va fi publicat de Al. Popa şi I. Berciu, infirmă lectura propusă de E. Ritterling. Este un altar cu inscripţia bine păstrată, închinat *Fortunae reduci et Genio N(umeri)* de *Aur (elius)*[!] *Redux, praef(ectus) N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium)*, ultima literă fiind sigură, ceea ce confirmă exactitatea transcrierii textului celorlalte două inscripţii amintite. Noua inscripţie ne obligă să restituim deci numele aceleiaşi unităţi de mauri atît în inscripţia *CIL*, III, 1149 = *ILS*, 3558, de pe altarul închinat lui *Silvanus Dom(esticus) pro sal(ute) T(iti) Flavi Crescentis, praef(ecti) N(umeri) M(aurorum) Hisp(anensium)* de către un copil crescut de acesta, *alumnus domus illius*, cît şi în inscripţia *CIL*, III, 1294, de pe un altar închinat lui I. O. M. la Ampelum de către *M(arcus) Aurel(ius) [A]lexander (m)il(es) N(umeri) M(aurorum) Hisp(anensium) Antoniniani*. Din acelaşi corp de trupă a făcut parte foarte probabil şi *Aeli[us.] miles [N(umeri) M(aurorum)] Hisp(anensium)*, căruia soţia sa *Ael(ia) V[ictor]ina* îi pune, tot la Ampelum, un epitaf *(CIL*, III, 1316*)*. Trei dintre inscripţiile mai sus amintite sînt sigur de la Ampelum, numai *CIL*, III, 1149 e dată ca existentă încă la începutul secolului XVI-lea în biserica din satul Bucerdea Vinoasă (j. Alba), dar ea, dacă nu va fi fost descoperită chiar acolo, ceea ce este puţin probabil, se dovedeşte acum a fi originară mai degrabă de la Ampelum, decît de la Apulum, localitate la care este înscriată de către editorii *CIL*.

Astfel, nu mai puţin de patru inscripţii documentează existenţa la Ampelum a unei noi unităţi de mauri, deosebită de cele cunoscute şi admise pînă acum de epigrafişti, anume *N(umerus) M(aurorum) Hispanensium*. Acesta este cert deosebit de *(Numerus) Mauret(anorum) Tibiscensium*, menţionat de o inscripţie de la Caesarea, în Mauritania Africii *(CIL*, VIII, 9368 = 20944) şi de *N(umerus) M(aurorum) Tit..*, probabil în loc de *Tib(iscensium)*, care alături de alte trei cohorte închină la Micia un altar lui I.O.M. pentru sănătatea lui Septimiu Sever, Caracalla şi Geta, prin grija prefectului cohortei *I Vind(elicorum)*, anume *Iul(ius) Teret[i]an(us) (CIL*, III, 1343). În schimb contrar opiniei lui W. R u g e *(RE*, XVII, c. 2546), ni se pare improbabilă menţionarea acestui *numerus* în inscripţia fragmentară de la Foeni (j. Timiş), lectura primului rînd fiind mai degrabă *Aurel(ius) Faustu[s d(ecurio?) mu]n(icipii) Tib(isci) vet(eranus)*, cum este dată în *CIL*, III 12595 (= 8004—5). Firesc că locul de garnizoană al acestui *numerus* era la Tibiscum.

16 www.cimec.ro

Ceea ce atrage atenţia în numele trupei de mauri de la Ampelum este că spre deosebire de toţi ceilalţi *numeri* de mauri şi de palmireni din Dacia, nu însă şi de *Suri sagittari* din Dacia Inferior, ca şi de alţi numeri din Dacia sau din alte provincii, este că el nu e urmat de obişnuitul epitet derivat din numele localităţii unde staţionează, deci în cazul nostru *Ampelensium*, acesta fiind înlocuit cu determinativul etnic de *Hisp(anensium)*, variantă pe care, ţinînd seama de epitetele *Optatianenses*, *Micienses* sau *Tibiscenses*, pe care le poartă în Dacia ceilalţi numeri de mauri, ca şi de palmireni, o socotim preferabilă celei de *Hisp(anorum)*, aşa precum preferăm varianta *N(umerus) M(aurorum)* (*cf. Mauri gentiles* sau *Mauri Mic(ienses)* dintr-o inscripţie de la Micia, vezi *Sargetia*, II, 1941, p. 119; cf. şi C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928 — 1932, p. 52) celei de [*N(meerus) Mauret(anorum)*, de asemenea documentată epigrafic amintita inscripţie de la Caesarea (*CIL*, VIII, 1368 = 20944).

Epitetul de *Hispanenses* se poate explica fie prin aducerea acestui *numerus*, gata constituit, din Hispania, unde el ar fi staţionat mai înainte, fie mai probabil datorită faptului că la data venirii lui în Dacia efectivele sale erau alcătuite nu numai din mauri, ci poate în majoritate din hispani, specializaţi, cum presupun Al. Popa şi I. Berciu, în luptele din munţi şi în supravegherea regiunilor miniere. De altfel, unitatea pare să fi fost adusă în Dacia şi staţionată la Ampelum relativ tîrziu, cel mai curînd pe vremea războaielor marcomanice ale lui Marcus Aurelius sau mai probabil pe vremea lui Septimius Sever, în legătură cu măsurile pe care le ia acest împărat pentru intensificarea din nou a exploatării minelor de aur din Dacia, ca şi pentru mai buna asigurare a apărării graniţelor provinciei. Cert este că una dintre inscripţiile care menţionează la Ampelum această trupă (*CIL*, III, 1294) este din vremea lui Caracalla. Pentru o datare mai tîrzie pledează şi numele lui Aurelius Redux, comandantul trupei şi dedicantul altarului descoperit în 1966 la Ampelum. Tot pentru începutul secolului al III-lea, cel mai curînd, pledează şi titlul de *praefectus*, uzual în secolul al III-lea, în locul celui de *praepositus*, obişnuit în secolul al II-lea (cf. *RE*, XVIII, c. 1336 sq.), pe care îl dau comandanţilor acestui *numerus* două inscripţii (*CIL*, III, 1194, şi altarul nou descoperit la Ampelum).

[858] *ACMIT*, 1930—1931, p. 85 sq.; *CIL*, III, 8074, 27, vezi C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, 1928—1932, p. 52; cf. *RE*, XVII, c. 2547; Christescu, II, p. 198 şi Wagner, p. 209.

[859] *OR*², p. 421, nr. 294.

[860] *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 320.

[861] *CIL*, III, 1472 şi o inscripţie ieşită la iveală în ruinele cetăţii medievale de la Suceava: *SCSI* Aşi, IV, 1953, pp. 489—495.

[862] *CIL*, XVI, 57, 107, 163.

[863] *CCRH*, 1956, p. 69 sq.

[864] *CIL*, III, 1396.

[865] *CIL*, III, 12573; cf. *CCRH*, 1956, p. 71 sq.

[866] *CIL*, III, 8075, 32.

www.cimec.ro

[267] *AnnÉp.*, 1912, 152; *CIL*, III, 12574; *Klio*, X, 1910, 499.
[268] *MCA*, VI, 1959, p. 251 sq. = *Atti* III. p. 196.
[269] H y g i n u s, *De munit. castr.*, 42.
[270] *CIL*, III, 1607.
[271] *CIL*, III, 13795—6 = *ILS*, 8908.
[272] *CIL*, III, 14216, 40.
[273] H y g i n u s, 24, 30.
[274] *CIL*, III, 12633; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 118, nr. 16/2—5; *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174—176, nr. 8; „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 346, n. 6 = *SCIV*, 16, 1965, p. 185, n. 23 şi fig. 4/6. Alţi *P(edites) S(ingulares)*, documentaţi recent de o ştampilă pe un fragment de ţiglă descoperit la Stolniceni — *Buridava*, pe Olt „Dacia", N.S. VIII, p. 346 sqq., fig. 1 = *SCIV*, 16, 1965, p. 184 sq., nr. 13) se consideră a data din vremea războaielor de cucerire, referindu-se la garda guvernatorului Moesiei Inferior, care între 103 şi 105 ar fi avut cartierul aici, pe Olt.
[275] *CIL*, III, 7904.
[276] *CIL*, III, 14477.
[277] *AÉrt.*, XXXI, 1911, p. 433.
[278] *CIL*, III, 7800.
[279] *CIL*, III, 1178.
[280] *Apulum*, III, 1947—9, p. 170 sq.
[281] *CIL*, III, 1195, 7800; *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174—176, nr. 8.
[282] *CIL*, III, 7800.
[283] *Apulum*, IV, 1961, p. 114, nr. 29 = *SCIV*, 18, 1967, pp. 174—176, nr. 8.
[284] *CIL*, III, 1197.
[285] *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.
[286] *Historia*, I, 1958, 389 sqq.
[287] „Athenaeum", N.S., XXXVI, 1958, p. 22 sq.
[288] *CIL*, VIII, 9358 = *ILS*, 2738.
[289] *CIL*, XI, 393.
[290] *CIL*, II, 1180 = *ILS*, 1403.
[291] *CCRH*, 1956, p. 69.
[292] *CIL*, III, 7695.
[293] *CIL*, III, 1471.
[294] *CIL*, III, 1396.
[295] *ACMIT*, 1930—31, p. 85 sqq.; *CCRH*, 1956, p. 69.
[296] *CIL*, III, 8029, 7999; *MCA*, VI, 1959, p. 872; *ArhMold.*, II—III, 1964, p. 302, sq.
[297] *CIL*, III, 8029.
[298] *CIL*, III, 8032.
[299] *AnnÉp.*, 1914, 121; *ActMuz.*, 1956, p. 112.
[300] *AnnÉp.*, 1914, 120.

www.cimec.ro

[301] Cf. J u n g, p. 128 sq.; C h e e s m a n, p. 171 sqq.
[302] *CIL*, XVI, 110, 185; *MCA*, II, 1956, p. 702 sqq.; „Athenaeum", N.S. XXXVI, 1958, p. 32 sqq.
[303] K r a f t, p. 32 sq.
[304] *AÉrt.*, XXVI, 1906, p. 37 = *AnnÉp.*, 1906, 112; *CIL*, III, 1100, 1483, 12540, 12542; *AISC*, V, 1944—8, pp. 232—234; *MCA*, VI, 1959, p. 873.
[305] *CIL*, III, 1375, 8074, 5.
[306] *IRS*, LI, 1961, p. 66, n. 29 = *ActaMN*, I, 1964, p. 170, n. 80.
[307] K r a f t, p. 53 sq.; 57; F o r n i, p. 92.
[308] *CIL*, III, 787, 799, 809; cf. *MCA*, IV, 1957, p. 321.
[309] *ArchAnz.*, 27, 1912, 563.
[310] *CIL*, XVI, 108.
[311] *ProblMuz*, 1956, p. 129.
[312] *CIL*, XVI, 90.
[313] „Athenaeum", N.S. XXXVI, 1958, p. 31 sqq.
[314] *Klio*, 37, 1959, pp. 196—210.
[315] *AÉrt.*, XXX, 1910, p. 178.
[316] *AÉrt.*, XXXII, 1912, pp. 273—276 = *AnnÉp.*, 1914, 102.
[317] *ACMIT*, 1930—1, p. 85 sqq. = *AnnÉp.*, 1932, 81.
[318] C h r i s t e s c u, II, p. 216 sqq.; W a g n e r, passim; *OR*², p. 281 sqq.; K r a f t, pp. 64—68; cf. *AISC*, IV, 1941—3, p. 199 sqq., V, 1944—1948, p. 285 sqq. Se adaugă *SCIV*, IV, 1959, pp. 541—555 = „Dacia," N.S., I (1957), pp. 191—208 = „Athenaeum" N.S., XXXVI (1958), pp. 3—29: *Bari[c]i Male f. Palmyr (a)*; *JRS*, LI, 1961, pp. 63—70 = *ActaMN.*, I, 1964, pp. 163—180: *Sepenesto Rivi f. Cor[i?] non ActaMN.*, II, 1965, 135—139: *Perhev Athenathan f.*
[319] *AISC*, IV, 1941—3, p. 234 sqq.
[320] H y g i n u s, *De mun. castr.*, 29—30.
[321] K r a f t, pp. 64—68.
[322] *CIL*, VI, 3191 = *ILS*, 2205.
[323] *MCA*, II, 1956, p. 703 sqq.
[324] Lista lor la D o b ò, nr. 19—34. Despre *equites singulares* vezi acum: M. S p e i d e l. *Die equites singulares Augusti, Begleittruppe der römischer Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn, 1965 şi F. G r o s s o, *Equites singulares Augusti*, în „Latomus". XXV, 1966, pp. 900—909.
[325] *CIL*, VI, 3236 = *ILS*, 2204.
[326] *CIL*, XVI, 144.
[327] D o b ò, pp. 102—104.
[328] *CIL*, XVI, 132.
[329] F o r n i, p. 33, cu nota 4.
[330] K r a f t, pp. 80—81.
[331] *CIL*, III, 811.
[332] *CIL*, III, 847.

www.cimec.ro

[333] *CIL*, III, 802.
[334] *CIL*, III, 839.
[335] *CIL*, VI, 3277.
[336] K e r é n y i, p. 241 sq., 273, 283. O nouă lectură a inscripției *CIL*, III, 12569 = *Erd-Mùz.*, 1902, p. 266 sq. de la Micia asigură numele lui... *Dion[ysiu]s vet(eranus) c(o)-h(ortis) [II FL(aviae)] Com(magenorum)*; vezi *SCIV*, 18, 1967, p. 170 sq., nr. 4.
[337] *CIL*, XVI, 90, 185; *Klio*, 37, 1959, p. 196 sqq.
[338] *ArchAnz.*, 1912, 563.
[339] *CIL*, XVI, 33, 37, 114.
[340] *CIL*, III, 1100.
[341] *CIL*, XVI, 163.
[342] *CIL*, XVI, 164.
[343] *CIL*, XVI, p. 223, sq.; cf. și *Acta Arch. Hung*, IX, 1958, p. 412.
[344] „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 155.
[345] *Rheinisches Museum*, XLVIII, 1894, p. 240 sqq.
[346] C i c h o r i u s, XI—XII—XIII, XVI—XVII, LX, LXV.
[347] *Idem*, CXXVII.
[348] *Idem*, CXIII.
[349] *Idem*, CXXXV.
[350] *OR*², p. 379, nr. 1.
[351] Cercetările efectuate de prof. D. Tudor în 1966 au dus la concluzia că ruinele castrului de piatră de la Simbotin datează din secolul al III-lea, nu din epoca lui Traian, cum se crezuse (*OR*² p. 225, cu fig. 49/6). Numele antic al localității, dacă într-adevăr el era cel de *Castra Traiana*, presupune însă existența aici a unui castru mai vechi (poate de pământ).
[352] *RevMuz.*, II, 1963, p. 433.
[353] Vezi C. D a i c o v i c i u, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 43 sq.
[354] *MCA*, V, 1959, p. 448 sq.
[355] *SCIV*, XIII, 1962, p. 210.
[356] *CIL*, III, 8070 c.
[357] *ACMIT*, 1930—1, p. 16.
[358] *CIL*, III, 14485 a = *ILS*, 9179.
[359] *SCIV*, VI, 1955, p. 272.
[360] Cf. *OR*², p. 211.
[361] „*Dacia*" V—VI, 1935—6, p. 437 sq.; C h r i s t e s c u, 11, p. 150 sq.
[362] *CIL*, III, 12601 a—b.
[363] *CIL*, III, 12604—12605 și *SCIV*, 16, 1965, p. 369, nr. 27 (fragment dintr-o a treia inscripție referitoare la zidirea castrului).
[364] *CIL*, III, 13695.
[365] *OR*², p. 252 sq.
[366] *BSH*, XV, 1929, pp. 77—82; *ACMIT*, 1929, 321—342.
[367] *CIL*, III, 13796.

www.cimec.ro

[369] *AÉrt.*, XXVI, 1906, pp. 37—38; *JÖAI*, XII, 1909. Bbl. 207 sq.
[370] *CIL*, III, 14485 a.
[373] *CIL*, III, 13800, 13801.
[371] *CIL*, III, 13802.
[372] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 326; *SCIV*, VIII, 1957, p. 223 sqq.
[373] Vezi nota 366.
[374] *AlmMRSG*, pp. 31—40.
[375] *SCIV*, X, 1959, pp. 305—317; „RevMuz", II, 1965, p. 434.
[376] P f l a u m, p. 482 sq.
[377] H y g i n u s, *De mun. castr.*, 21.
[378] *Ibidem*, 57.
[389] *MCA*, VII, 1961, pp. 371—376; VIII, 1962, p. 492 sq.
[380] *SCIV*, II, 1951, p. 904.
[381] A l. B ă r c ă c i l ă, *Drubeta*, Bucureşti, 1938, pp. 20—28; „RIR", III, 1, 1933, pp. 32—53; *OR*², pp. 228—232.
[382] *MCA*, VIII, 1962, pp. 499—501.
[383] Vezi nota 305.
[384] H y g i n u s, *op. cit.*, 56.
[385] *Ibidem*, 54.
[386] *BSH*, XV, 1929, p. 10 sq.; *SCIV*, II/1, p. 287 sqq.
[387] *SCIV*, XIV, 1963, p. 459.
[388] *OR*², p. 248 sq., 225 sqq., 246 sq., 257.
[389] *SCIV*, II/1, 1951, p. 305.
[390] *MCA*, I, 1953, p. 785 sqq.
[391] *SCIV*, I/1, 1950, p. 132 sq.
[392] *ACMIT*, IV, 1932—8, p. 219 sqq.
[393] Cf. *ACMIT*, IV, 1932—8, p. 231, notele 46—47 şi *SCIV*, VIII, 1957, p. 238, n. 69.
[394] Vezi R. F e l l m a n n, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg, 1958 şi A. G r e n i e r, *Manuel d'archeologie gallo-romaine*, p. 350 sq. Pentru pretoriile de acest tip din Dacia vezi M. M a c r e a şi col., *Castrul roman de la Buciumi, rezultatele cercetărilor arheologice din* 1963—1964, în *Lucrările primei sesiuni a muzeelor* (sub tipar).
[395] H y g i n u s, *op. cit.*, 56.
[396] Vezi datele, azi incoplete, în *ACMIT*, 1929, p. 7; C h r i s t e s c u, II, p. 131 sqq.; *OR*³, p. 214 sqq.
[397] *OR*², p. 252.
[398] *OR*² p. 246.
[399] *MCA*, VII, 1961, p. 371.
[400] *ACMIT*, 1929, p. 7.
[401] *RepArh.*, sub Alba Iulia.
[402] *MCA*, VII, 1961, p. 432.

[403] Vezi Jung, pp. 130—140; Tocilescu, p. 120 sqq.; Christescu, II, pp. 115—127, 130—157; Wagner, passim; Daicoviciu, pp. 107—109, Szilágyi, pp. 6—39; *OR*[2], pp. 212—254, cu bibliografia de la pp. 289—292; *Ist. Rom.*, I, pp. 376—379; Tudor, *Tabula imperii romani, Drobeta-Romula-Sucidava*, Bucureşti, 1965; *TIR, Rep Arh.*

[404] *CIL*, XVI, 108.

[405] *AUB*, XIV, 1965, p. 37.

[406] *CIL*, III, 8064, 13.

[407] *CIL*, III, 8074, 10.

[408] *CIL*, III, 8074, 15.

[409] *CIL*, III, 8074, 29.

[410] *SCIV*, IX, 1958, p. 373 sq.

[411] Vezi C. Daicoviciu, *Micia, I. Cercetări asupra castrului* (cu un „supliment epigrafic"), în *ACMIT*, III, 1930—1931, pp. 1—45; *Sargetia*, I, 1937, p. 64 sq., II, 1941, pp. 8—10, 44—46, 117—125; „Dacia" VII—VIII, 1937—1940, pp. 337—343; *MCA*, I, 1953, pp. 761—764, nr. 5—7, p. 766 sq., nr. 9, pp. 773—784; „Dacia", N.S., II, 1958, pp. 468—472; bogat material arheologic nou a fost scos la iveală şi observaţii interesante s-au făcut cu prilejul lucrărilor efectuate la Micia în vara anului 1967.

[412] *SCIV*, III, 1952, pp. 318—320; *ActMuz*, 1955, p. 117 sqq.

[413] *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 52 sq.

[414] *AISC*, II, 1933—5, p. 256.

[415] *Dolg*Cluj, V, 1914, pp. 95—98, VI, 1915, p. 94 sq.; *AISC*, II, 1933—1935, p. 255 sq.; *ErdMúz*, XLVI, 1942, pp. 191—199; *AÉrt*, V—VI, 1944—1945, pp. 146—149, 163—166; *SCIV*, I/1, 1950, p. 134; *MCA*, VII, 1961, p. 376 sq.; VIII, 1962, p. 493 sqq.

[416] *MCA*, VIII, 1962, p. 494.

[417] *MCA*, VII, 1961, p. 374 sq.

[418] *MCA*, VII, 1961, pp. 384—386; *JRS*, LI, 1961, p. 66 = *ActaMN*, I, 1964, p. 170.

[419] *SCIV*, 18, 1967, pp. 113—120.

[420] *ActaMN*, II, 1965, p. 209 sqq.

[421] *CIL*, III, 8074, 8 e şi *MCA*, VIII, 1962, p. 334.

[422] *OCD*, p. 339 sqq.

[423] *SCIV*, II/1, 1951, p. 301 sqq.

[424] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 320.

[425] *AISC* II, 1933—35, p. 253, IV, 1941—43, p. 285; *SCIV*, XII, 1965, p. 209.

[426] *SCIV*, XIV, 1963, p. 165

[427] *SCIV*, I, 1950, p. 117 şi XIV, 1963, p. 164.

[428] *BSH* XV, 1929, p. 10 urm. şi R. Vulpe, *În amintirea lui C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 551 urm.

[429] *AISC*, IV, 1941—43, p. 234 urm.

[430] *MCA*, I, 1953, p. 785 urm.

[431] *AISC*, II, 1933—35, p. 253 urm.

[432] *Studii*, II, 1, 1949, p. 142.
[433] *MCA*, VI, 1956, pp. 407—443.
[434] D. T u d o r, *Oltenia romană*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1958, p. 207.
[435] *SCIV*, XVI, 1965, p. 184 urm.
[436] *CIL*, III, 14216, 25.
[437] *Arh. Mold.*, IV, 1966, p. 180, şi pp. 182—184.
[438] D. T u d o r, *op. cit.*, p. 166 urm.; „Latomus" XXII, 1963, p. 240 urm.
[439] I d e m, p. 203 urm.
[440] „Dacia" V—VI, 1935—36, pp. 435—477; „Istros" I/1, 1934, pp. 73—80.
[441] „Dacia" IX—X, 1941—4, pp. 449—472.
[442] *SCIV*, XIV, 1963, p. 459; XV, 1964, p. 502; XVI, 1965, p. 597; *Rev. Muz.*, II, 1965, p. 184; III, 1966, p. 88.
[443] *SCIV*, VI, 1955, p. 90.

www.cimec.ro

CAPITOLUL V

POPULAȚIA PROVINCIEI ȘI CLASELE SOCIALE

COLONIZAREA ROMANĂ ÎN DACIA

Îndată după terminarea războaielor dacice și organizarea provinciei, în afară de personalul din aparatul administrativ, fiscal sau economic și de trupele lăsate pentru apărarea teritoriului cucerit, împăratul Traian a adus în Dacia nenumărați cetățeni romani și locuitori din întreg imperiul, cărora le-a dat pămînt sau i-a folosit ca organizatori, tehnicieni sau lucrători specializați în exploatarea minelor de aur și a celorlalte bogății ale solului și subsolului provinciei. Un scriitor roman tîrziu, din secolul al IV-lea, Eutropius, afirmă într-un cunoscut pasaj că Traian, după ce a supus Dacia, a adus aici din toată lumea romană mulțimi nesfîrșite de oameni pentru a cultiva ogoarele și a popula orașele: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas*[1]. Aserțiunea istoricului antic nu este o exagerare retorică, cum s-ar putea crede, ci exprimă într-o formă lapidară o realitate de netăgăduit, confirmată de inscripții și de totalitatea știrilor privitoare la populația Daciei în epoca romană. Colonizarea masivă a Daciei, menționată în mod special de către istoricul roman, a fost determinată pe de o parte de condițiile în care a avut loc cucerirea ei, în urma a două aprige războaie, terminate prin biruința deplină a romanilor asupra dacilor, și alipirea la imperiu a unui întins teritoriu la nordul Dunării, iar pe de altă parte, de interesul deosebit pe care teritoriul cucerit îl prezenta pentru imperiu și pentru clasa conducătoare de la Roma, prin bogățiile sale fabuloase și nesecătuite. Pentru exploatarea acestor bogății ale noii provincii era nevoie de colonizarea ei cu cetățeni romani și cu alți locuitori din imperiu. La data cuceririi Daciei, Imperiul roman avea o lungă experiență în ceea ce privește colonizarea și romanizarea teritoriilor cucerinte. De aceea, populareа Daciei cu elemente dinafara ei nu s-a desfășurat lent și în timp mai îndelungat ca în alte provincii, lăsîndu-se totul la inițiativa particulară, ci într-un timp relativ scurt, în mod oficial și organizat. În Dacia după cucerire, imperiul nu s-a mulțumit cu o bună organizare administrativă și militară a provinciei, ci a intervenit direct și masiv pentru populareа pămîntului cucerit și transformarea lui în cît mai scurt timp în teritoriu roman.

Colonizarea Daciei pe timpul lui Traian a avut un caracter oficial și ea s-a realizat în două forme. Una este cea tradițională, constînd din întemeierea coloniei *Ulpia Traiana*, denumită ceva mai tîrziu *Sarmizegetusa*. Ea este, după cum s-a arătat, singurul oraș întemeiat pe această cale în Dacia și prin-

www.cimec.ro

tre ultimele colonii adevărate, fondate prin colonizare efectivă de către Imperiul roman.

O altă formă pe care a îmbrăcat-o colonizarea Daciei a fost atribuirea de pămînt *(adsignatio)*, din *ager publicus*, unor grupuri de cetăţeni romani sau chiar de peregrini în diferite localităţi ale provinciei, fără întemeiere de colonii sau oraşe noi. Această formă de colonizare, mai puţin obişnuită, se pare că în Dacia a fost aplicată pe scară largă de către Imperiul roman. Printre cei colonizaţi pe această cale, alături de cetăţenii romani se aflau şi necetăţeni, care nu primeau nici acum dreptul de cetăţenie, rămînînd mai departe simpli *peregrini* sau *incolae*, aşa precum nici localităţile în care ei s-au aşezat nu deveneau *eo ipso* oraşe de drept roman, municipii sau colonii. Printre localităţile atestate epigrafic ca existente încă din epoca lui Traian sînt Apulum, Ampelum, Potaissa, Napoca, Drobeta, Dierna[2]. În acestea şi în alte vechi localităţi dacice, s-au constituit primele grupuri de colonişti veniţi în Dacia îndată după cucerire. Ele alcătuiesc cele dintîi comunităţi de cetăţeni romani *(conventus civium Romanorum)* din care se vor dezvolta mai tîrziu oraşele, prin acordarea de către împăraţi, începînd cu Hadrian, a dreptului de *municipium* mai întîi, apoi unora şi a celui de *colonia*. Un alt grup de colonişti aduşi în Dacia pe timpul împăratului Traian sau după aceea a fost alcătuit din seminţiile dalmaţiene, *Pirustae*, *Barisdustae*, *Sardeates*[3], colonizaţi în regiunea auriferă din Munţii Apuseni şi folosiţi ca lucrători specializaţi în exploatarea minelor de aur din centrul minier de la Alburnus Maior. Un conducător al unui asemenea grup de dalmaţieni, T. Aurelius Aper, *Delmata* e numit într-o inscripţie de la Ampelum, unde a fost înmormîntat, *princeps adsignato (sic) ex m(unicipio) Splono*[4], ceea ce, dacă cuvîntul *adsignatus* este echivalent cu *deductus* sau *adtributus*[5], înseamnă că el a fost colonizat de către un împărat, probabil după războaiele marcomanice[6], împreună cu un întreg grup de dalmaţieni din regiunea oraşului Splonum[7], din Dalmaţia, în fruntea căruia se afla el, beneficiind de toate drepturile pe care o atare colonizare le asigura unui cetăţean roman. Dalmaţienii din regiunea auriferă îşi păstrează, propria lor organizare, aşezările lor numindu-se *castella* sau *vici*[8].

La coloniştii aduşi oficial în Dacia se adaugă funcţionarii din administraţia provinciei şi ai diferitelor exploatări ale bogăţiilor ei, apoi numeroasele trupe, împreună cu meşteşugarii şi negustorii care le însoţeau peste tot. Nu mic trebuie să fi fost şi numărul sclavilor folosiţi mai ales în administraţia provinciei.

Încă în timpul domniei împăratului Traian numărul coloniştilor aduşi sau veniţi în Dacia era destul de mare, după cum rezultă din motivul invocat, după acelaşi Eutropius, de amicii împăratului Hadrian, la începutul domniei acestuia, spre a-l determina, după cum am văzut, să renunţe la gîndul de a părăsi provincia din nordul Dunării, cucerită de antecesorul său, anume

www.cimec.ro

că prea mulți cetățeni ar fi lăsați pradă barbarilor *(idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur)*[9].

În afară de colonizarea oficială, a existat însă și una neoficială, efectuată din inițiativă particulară. Noua provincie deschidea perspective strălucite nu numai pentru fiscul imperial, ci și pentru cetățenii romani și pentru ceilalți locuitori liberi ai imperiului. Atrași de bogățiile proverbiale ale Daciei, oameni de diferite ocupații și aparținînd tuturor categoriilor sociale, dar mai ales oameni dornici de îmbogățire, roiesc din toate părțile imperiului.

Afluxul de populație dinafară a continuat în Dacia în tot cursul secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului următor. Într-o măsură mai redusă, probabil că și colonizarea oficială a fost continuată, atît timp cît mai existau pămînturi disponibile din *ager publicus*. Mai multe grupuri de orientali, din diferite regiuni ale Asiei Mici, par să fi fost aduși în Dacia pe timpul lui Hadrian. Unii sînt originari din Galatia și așezați la Napoca, *Galatae consistentes municipio*, închină pe vremea domniei lui Antoninus Pius un altar lui I.O.M. Tavianus[10], zeul suprem din orașul lor Tavia, vestit centru comercial, iar alții organizați într-un colegiu închină la Germisara un altar lui *Hercules invictus*[11], zeu tămăduitor, dar și protector al negustorilor, cum erau acești *Galatae*, alții erau *Asiani*, adică originari din provincia Asia, atestați tot la Napoca, în anul 235, ca organizați într-o asociație proprie, *spira*, în frunte cu un *spirarches*, Germanus, și o *mater*, Epipodia[12], în timp ce un *coll(egium) Ponto Bithynor(um)* e cunoscut la Apulum dintr-o inscripție din anul 196 pusă de un patron al acestui colegiu, *M. Iulius Quirinus, Aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis)*, care cu prilejul primirii acestei demnități *(ob honorem patronatus)* face ușile și ferestrele de la intrarea unui templu *(ianuas et valvas ad introitum templi fecit)*, închinat probabil lui I.O.M. pentru sănătatea lui Septimiu Sever și a lui Caracalla Caesar[13].

Toți acești coloniști, veniți pe orice cale, alcătuiesc elementul viu și foarte activ prin care s-a înfăptuit, într-un răstimp relativ scurt, transformarea adîncă a înfățișării Daciei. Se întemeiază orașe și alte așezări înfloritoare, se ridică edificii publice, vile și case somptuoase, se fac lucrări edilitare de tot felul, se construiesc drumuri pavate cu piatră, se cultivă intens pămîntul și se scormonește subsolul pentru a scoate aurul, argintul, fierul, sarea și alte bogății. Se creează peste tot condiții noi de viață și, judecînd după urmele materiale rămase, provincia pășește de la început pe drumul unei înfloritoare dezvoltări economice, de care beneficiază însă îndeosebi, în afară de fiscul imperial, clasa exploatatoare.

Originea coloniștilor este foarte diferită, atît prin compoziția lor etnică, cît și în ceea ce privesc provinciile sau regiunile de unde veneau. Afirmația lui Eutropius că ei au fost aduși *ex toto orbe Romano* este confirmată de inscripții. S-a relevat mai de mult numărul relativ redus al italicilor[14]. Ei totuși nu lipsesc. Cei mai mulți au venit în Dacia la început, în timpul lui Traian.

www.cimec.ro

O bună parte dintre coloniștii de la Ulpia Traiana au fost probabil de origine italică, în general veterani, ca și cei așezați tot atunci în alte localități ale noii provincii. Am avut prilejul să amintim că numeroși demnitari din conducerea și administrația provinciei, făcînd parte din ordinul senatorilor sau al cavalerilor, ca și mulți dintre comandanții și tribunii legiunilor și trupelor auxiliare, erau originari din Italia. Aceștia însă rămîn numai temporar în Dacia, pe timpul îndeplinirii funcției sau comenzii lor militare. Am mai văzut însă că și unii dintre centurionii legiunilor, care au rămas timp mai îndelungat în provincia noastră, unii poate rămași aici definitiv ca veterani, erau originari, în secolul al II-lea, din Italia[15]. Urmașii acestor primi coloniști italici alcătuiesc o categorie foarte privilegiată, care în secolul al II-lea formează pătura ceea mai înaltă a aristocrației municipale din principalele orașe ale Daciei, cum a arătat recent cercetătorul polonez Jan Trynkowski în cazul membrilor familiei *Varenia* de la Sarmizegetusa, care în nu mai puțin de 6 inscripții[16] figurează ca demnitari înalți ai metropolei sau la Apulum[17]. Probabil că mulți dintre membrii ordinului ecvestru din Dacia erau italici de origine. Cei mai mulți sînt proprietari de pămînt, alții însă erau angajați în activitatea economică a provinciei ca proprietari de ateliere, cum era de pildă Manius Servius Donatus de la Sarmizegetusa, proprietarul unei cărămidării din apropierea metropolei[18], sau ca arendași ai salinelor și pășunilor etc. Dar cea mai mare parte a coloniștilor au venit în Dacia din provinciile vecine, din cele două Moesii, din Pannonia, apoi din Thracia[19] și Dalmația. Alții sînt însă originari din regiuni mai îndepărtate, ca Noricum, Raetia, cele două Germanii, Gallia, Africa, apoi din teritoriile grecești și din provinciile orientale ale Asiei Mici și din Egipt. Caracterul eterogen al populației din Dacia e sporit, de trupele staționate în provincie și de veteranii acestor trupe sau de alții proveniți din trupe dinafara Daciei, care se stabilesc pe pămîntul provinciei, îngroșînd numărul populației provinciei.

Diversitatea etnică a populației se oglindește și în onomastica relevată de inscripții[20]. Din statistica numelor de persoane cunoscute din inscripțiile din Dacia, rezultă, după îndreptările lui I.I. Russu, că din totalul de aproximativ 2 600 de nume, marea majoritate, anume vreo 1 920, adică 74 %, sînt romane sau de tip italic. Alături de acestea, numele grecești sau de tip, general elenic sînt abia vreo 343[21], adică circa 13%, cele ilirice vreo 110, adică circa 4%, numele traco-dacice, după o evaluare mai recentă[22], vreo 58, adică circa 3%, cele orientale tot cam pe atîta, iar numele celtice vreo 50 la număr, reprezentînd mai puțin de 2%. La acestea sînt de adăugat vreo 134 de nume de persoane originare din Dacia, atestate în inscripțiile din Imperiul roman, dintre care vreo 37 sînt dacice.

Se știe însă, cum a relevat C. Daicoviciu[23], că nu toți purtătorii de nume romane sînt romani autentici sau italici ei, în majoritate poate, elemente provinciale romanizate, originea peregrină a unora dintre ei putînd fi dove-

dită prin numele neromane purtate de unii dintre membrii, mai ales ascendenții familiilor acestora. Mulțimea persoanelor purtînd nume gentilice de Ulpius, Aelius și Aurelius indică cetățeni de dată recentă, care au primit cetățenia și, o dată cu aceasta, numele gentilic de la împărații Traian, Hadrian și Antoninus Pius, M. Aurelius și Caracalla. Pe de altă parte, ca dovadă a tendinței generale de a adopta nume romane, mulți dintre cei care păstrează încă cognomenul neroman și-au alcătuit numele după sistemul roman, luîndu-și prenume și nume gentilice romane, ca de pildă Sextus Rufius Decibalus, dintr-o inscripție de la Roma[24], sau Publius Aelius Theimes, oriental care ridică un templu la Sarmizegetusa[25]. De împrumut sînt adeseori și numele grecești, ca Achilleus, Alexander, Anicetos, Antipater, Apollonios, Dedal, Diogenes, Theodoros, Timotheus și altele. Chiar dacul Diuppaneus, dintr-o altă inscripție de la Roma, își mai zice și Euprepes[26]. Contrar părerii mai vechi, numărul orientalilor în inscripțiile din Dacia este relativ redus, cum relevă încă tot C. Daicoviciu[27], cu toate că și grupuri mai compacte de asemenea elemente sînt atestate epigrafic în Dacia. Ei vin în Dacia, fie ca soldați în unitățile originare din Orient, fie ca negustori și oameni de afaceri. Numeroși sînt orientalii, mai ales de limbă greacă, în afară de orașele amintite și în regiunea auriferă Ampelum-Alburnus Maior. În majoritatea lor, acești orientali sînt semiți veniți mai ales din Siria, dar și din alte provincii sau regiuni ale Asiei Mici sau din Africa, alți cîțiva dintre ei sînt iranieni sau din Egipt. Din Palmira, adică din oraș și din regiunea vecină, sînt cei trei numeri amintiți, iar 29 de inscripții se referă la divinități și temple palmiriene sau la trupe și persoane originare de acolo[28]. Orientalii în genere, de altfel, excelează prin ridicarea de inscripții.

Indiferent însă de originea lor, atît de pestriță, coloniștii din Dacia sînt cu toții purtătorii culturii materiale și spirituale romane. Pe toți îi unește limba comună pe care o vorbesc, anume limba latină și felul de viață romană. Din cele aproape 3 000 de inscripții din Dacia, numai două sînt însemnări cu caractere semite, una de un rînd, în limba palmiriană, la sfîrșitul epitafului latin al unui *optio ex n(umero) Palmur(enorum)* de la Tibiscum[29], alta o dedicație în limba siro-palmiriană, către zeița Atargatis, pe o bază a unei statuete de lut, de la Romula[30], și abia vreo 37 de însemnări și inscripții în limba greacă[31], toate celelalte fiind scrise în limba latină. Ea nu este numai limba oficială folosită în Dacia, ci și limba de înțelegere pentru toți provincialii. Romanitatea în Dacia s-a impus cu vigoare de la început și s-a întărit tot mai mult cu trecerea timpului.

Succesul deplin al romanizării Daciei, în timpul relativ scurt, de abia 165 de ani, cît a durat stăpînirea romană în nordul Dunării, este în primul rînd o consecință a colonizării masive de la început a provinciei cu elemente romanizate aduse din tot imperiul, acțiune conștient continuată și sprijinită apoi de împărații următori. După efortul uriaș și enormele sacrificii făcute pentru

a cuceri și anexa Dacia, Imperiul roman era interesat din motive de ordin strategic, politic și economic pentru menținerea cît mai îndelungată și cît mai buna consolidare a stăpînirii sale asupra teritoriului cucerit. De aceea, pentru a-și putea îndeplini misiunea ce-i revenea în cadrul politicii, noua provincie am văzut că a fost de la început transformată într-o puternică fortăreață, înfiptă în mijlocul „lumii barbare". Dar pentru ca această fortăreață să-și poată îndeplini cu succes misiunea ce-i revenea în cadrul politicii generale a imperiului și de a-i fi cît mai utilă din punct de vedere economic acestuia, care conta pe venituri însemnate din noua provincie, imperiul a fost conștient că trebuie să-și asigure în teritoriile anexate o bază socială largă și sigură, adică credincioasă intereselor lui și a clasei conducătoare de la Roma. În felul acesta imperiul, ajuns la apogeul expansiunii și puterii sale, credea a-și putea consolida întreaga stăpînire și poziția sa la Dunărea de jos, punînd la adăpost teritoriile de la sud de marele fluviu. Coloniștii și toți noii veniți s-au legat prin interese economice de pămîntul Daciei. Această legătură cu teritoriul Daciei se oglindește și în numeroasele monumente închinate nu numai de către particulari, ci și de către persoanele oficiale din conducerea provinciei divinităților abstracte, simbolizînd geniile protectoare ale acestui pămînt: *Dacia*, *Terra Daciae*, *Terra Mater*, *Genius Daciarum*, *Daciae Tres*, *Dii deae Daciarum et Terr(a) (Mater)*[32].

DACII SUB STĂPÎNIREA ROMANĂ

Dar coloniștii romani nu au fost singurii locuitori ai Daciei. Ei nu au venit într-o *terra deserta*, înainte de cucerire Dacia fiind o țară cu populație numeroasă. Inscripțiile îi atestă, e adevărat, aproape numai pe coloniști, dar e știut că în epoca romană puțini erau cei în stare să ridice monumente și inscripții. Aceștia erau în primul rînd coloniștii înstăriți, „orășeni iubitori de fast și eternizare epigrafică", cum i-a caracterizat un istoric al nostru[33]. În schimb, populația nevoiașă, mai ales cea din lumea satelor, a rămas anonimă, fiind prea puțin documentată de inscripții și în general de izvoarele scrise. De aceea, știrile privitoare la populația autohtonă, care în cea mai mare parte continuă să trăiască în formele tradiționale, patriarhale, de viață, sînt prea puține, în contrast cu numărul ei mare. Situația de populație supusă, menită a susține doar prin munca ei istovitoare întreg edificiul măreț al stăpînirii romane, nu i-a permis să se manifeste decît rareori în formele superioare de cultură introduse de noii stăpîni. Acei dintre autohtoni care se ridică la situații mai bune își iau nume romane. De aceea, prezența populației autohtone în Dacia a putut fi numai cu greu sesizată, și nu de la început, în documentarea privitoare la epoca romană.

Foarte devreme şi-a făcut loc în istoriografia modernă părerea evident absurdă că populaţia autohtonă din Dacia ar fi fost fie exterminată total în timpul războaielor dacice, fie nimicită sau făcută să dispară imediat după aceea, prin masacrarea supravieţuitorilor, ducerea în robie, înrolarea în armata romană a celor capabili să poarte armele, prin alungarea altora dincolo de graniţele provinciei sau prin diferite alte mijloace. Dacii nu ar mai fi participat deci în nici un fel la viaţa provinciei romane şi la alcătuirea romanităţii din nordul Dunării. O asemenea părere a fost susţinută mai întîi, cu naivitate şi bună-credinţă, pe la începutul secolului al XIX-lea, de istoricii Şcolii ardelene din Transilvania, S. Micu-Clain, G. Şincai, P. Maior, în scopul de a demonstra nu numai originea romană a poporului român, ci şi puritatea acestei descendenţe. Astfel, S. Micu-Clain, în *Istoria şi lucrurile şi întîmplările Românilor*, scrisă la 1801, arăta că „Romanii au supus şie toată Dachiia şi pre Ghete (=geţi), lăcuitorii Dachiei, i-au sterpit"[34]. Tot aşa P. Maior, în a sa *Istorie pentru începutul Românilor în Dachia*, ia poziţie împotriva unor afirmaţii ale lui C. Eder, făcute fără îndoială, nu fără un anumit scop şi, comentînd cunoscutul pasaj al istoricului Eutropius, se căzneşte să argumenteze că nu numai de bărbaţi, ci „şi de muieri este deşertată Dachia", de aceea „nu avea cum romanii să se căsătorească cu muierile dache şi să se amestece cu iale", voind astfel să respingă ideea, care îi repugna, că românii nu ar fi urmaşii unor „romani adevăraţi", ci ai unor corcituri din bărbaţi romani şi din „muieri dache". Ulterior, teoria exterminării dacilor a fost reluată şi repetată ca o axiomă de unii istorici străini, care s-au folosit de acest argument ca de o premisă a negării oricărei continuităţi a daco-romanilor în nordul Dunării. Se înţelege că în această discuţie patima şi interesele politice şovine au umbrit adeseori obiectivitatea ştiinţifică. Pe măsura îmbogăţirii documentării privitoare la istoria Daciei sub romani, susţinătorii acestei teorii au răstălmăcit cu tot mai evidentă rea-credinţă faptele şi materialul documentar[35].

O asemenea opinie nu a putut fi însă acceptată de cei mai mulţi dintre istoricii moderni români sau străini. Într-adevăr, cu greu s-ar putea imagina cum un popor numeros, ajuns la un înalt nivel de dezvoltare economică, socială şi culturală, cum era acela al dacilor în preajma cuceririi romane, ar fi putut să dispară pînă la unul în cursul a două războaie, oricît de aprige şi de nimicitoare ar fi fost ele, sau după terminarea lor. De-a dreptul lipsită de sens se prezintă această teorie în lumina concepţiei materialismului istoric. Într-adevăr, era chiar în interesul romanilor cuceritori de a nu extermina sau alunga populaţia dacică, ci dimpotrivă, de a o păstra şi menţine pe loc, pentru a o folosi ca masă de producători de care ei aveau nevoie pentru exploatarea bogăţiilor teritoriului cucerit.

Reexaminînd izvoarele documentare de tot felul, mult îmbogăţite faţă de trecut, istoricii români mai noi, în frunte cu acad. C. Daicoviciu, urmat de o

www.cimec.ro

pleiadă de colaboratori mai în vîrstă sau mai tineri, au arătat falsitatea tezei privitoare la exterminarea dacilor, fundamentînd părerea, astăzi unanim acceptată de istoricii care se ocupă cu antichitatea, că dacii, cu toate pierderile grele suferite în cursul războaielor cu romanii, nu au pierit ca popor, mulți dintre ei vieţuind mai departe în epoca romană şi participînd, în măsura în care le-au permis condiţiile social-economice noi create de cuceritori, la viaţa provinciei[36]. Cercetările arheologice recente au adus noi dovezi peremptorii şi fără echivoc privitoare la permanenţa dacilor în epoca romană[37].

Mai întîi s-a arătat că chiar argumentul principal de la care a pornit şi pe care se sprijină ca pe o cheie de boltă opinia privitoare la exterminarea dacilor, anume două pasaje scurte ale scriitorilor tîrzii, din secolul al IV-lea, Eutropius şi Iulian Apostatul, au fost greşit înţelese. Într-adevăr, afirmaţia lui Eutropius: *Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*[38] luată *stricto sensu* nu înseamnă că Dacia a fost lipsită de orice populaţie, ci doar că, datorită războiului îndelungat purtat de Decebal, ea a fost secătuită de bărbaţi. Ea se referă deci la pierderile de luptători pe care dacii le-au suferit în cursul celor două războaie şi care trebuie să fi fost într-adevăr mari, de vreme ce un alt scriitor antic, Ioannes Lydos, evaluează, după Criton (medicul care l-a însoţit pe Traian în războaiele dacice), la 50 000 numărul prizonierilor daci duşi la Roma cu întregul lor armament[39]. Cît priveşte apoi afirmaţia pusă în gura împăratului Traian de către Iulian Apostatul, că a nimicit neamul geţilor[40], ea este o evidentă exagerare retorică a împăratului panegirist, căreia nu i se poate acorda nici o crezare, deoarece multe alte afirmaţii retorice similare ale scriitorilor antici au putut fi pe deplin dovedite ca neadevărate.

În schimb, celelalte scrieri literare antice, între care unele mai apropiate de epoca războaielor dacice, ca şi inscripţiile şi monedele contemporane, emise pentru comemorarea biruinţei asupra dacilor, vorbesc numai de înfrîngerea şi supunerea dacilor, nu de exterminarea lor. Dio Cassius relatează de pildă că la începutul celui de-al doilea război mulţi daci au trecut de partea romanilor[41]. La fel scenele de pe Coloana lui Traian, alături de lupte crîncene, înfăţişează şi grupuri întregi de daci, pileaţi ca şi comati, care împreună cu femeile şi copiii lor se predau învingătorilor, făcînd act de supunere, după care se întorc la vetrele lor. Potrivit unei interpretări mai noi, dată de istoricul vienez C. Patsch, scenele de la sfîrşitul primului şi celui de-al doilea război dacic[42] înfăţişează întoarcerea, din locurile unde se refugiaseră de urgia războiului, a dacilor la vetrele lor[43], şi nu exodul sau alungarea lor dincolo de graniţele provinciei, cum se grăbiseră să afirme, obsedaţi de ideea falsă a exterminării dacilor, C. Cichorius şi alţi comentatori ai coloanei. Mai aproape de adevăr pare a fi părerea că în această ultimă scenă se reprezintă evacuarea populaţiei dacice din zona cetăţilor şi aşezarea ei în locuri mai

ușor de supravegheat[44]. N-ar fi exclusă, însă, nici interpretarea acestor deplasări în vederea colonizării imediate.

Rezultă că nu există nici un temei documentar pentru susținerea exterminării dacilor în cursul războaielor dacice sau după aceea. Dacii au suferit fără îndoială pierderi mari în oameni — luptători dîrji pentru apărarea patriei lor —, dar în majoritatea sa poporul dac a rămas și după cucerirea țării de către romani pe teritoriul provinciei. Știrea relatată, într-o formulare vagă, de autorul biografiilor de împărați cunoscute sub numele de *Historia Augusta*, că Regalianus, contracandidatul imperial al lui Gallienus, proclamat imperator pe la 260 de către trupele din Pannonia, după înlăturarea lui Ingenuus, ar fi descendent al lui Decebal: *gentis Daciae, Decebali ipsius ut fertur adfinis*[45] trebuie înțeleasă doară că Regalianus era de neam dac. El se va fi ridicat la înalta situație, ca și alți împărați din secolul al III-lea, probabil din rîndurile soldaților, fără a avea însă ascendența atît de ilustră care i se atribuie. Urmaș al dacilor supuși de Traian era și Galerius, acuzat că nutrea gîndul de a schimba Imperiul roman într-unul dacic[46].

În noile condiții de viață impuse de învingători, masa dacilor de rînd a fost pusă de la început într-o situație de netă inferioritate față de noii veniți. Deposedați în bună măsură de pămînturile lor, dacii au trebuit să se retragă în ținuturile mai puțin fertile, mai ales din estul și de la periferia Daciei. Știrile despre traiul dacilor în limitele provinciei și ale epocii romane erau încă pînă de curînd relativ reduse. Ele s-au înmulțit și îmbogățit însă în ultima vreme prin unele descoperiri de inscripții și mai ales datorită cercetărilor arheologice. Din ansamblul informațiilor documentare rezultă că vechile forme de organizare social-politică ale dacilor au fost desființate o dată cu cucerirea romană și înlocuite cu altele impuse de noii stăpîni. La aceste condiții noi, create de romani, a trebuit să se adapteze și populația autohtonă. Ea alcătuia o masă compactă aproape în toate regiunile provinciei, cu excepția poate a centrelor urbane și a teritoriilor acestora. Prin intermediul ei s-a păstrat vechea toponimie a Daciei, nu numai numirile de rîuri *(Samus, Marisus, Tisia, Alutus)* și munți *(Carpates)*, ci și cele de localități. Într-adevăr, așezările din epoca romană se dezvoltă în cea mai mare parte pe locul așezărilor mai vechi dacice, ale căror nume *(Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Ampelum, Germisara, Tibiscum, Arcidava, Dierna, Drobeta, Sucidava, Cumidava* etc.) le păstrează.

În epoca romană dacii trăiesc în cea mai mare parte în ținuturile rurale. Aici, deși preiau repede formele noi de cultură materială, ei își păstrează cu mai multă ușurință și o parte din elementele de cultură și tradițiile lor mai vechi. Descoperirile arheologice din ultimele decenii au îmbogățit în așa măsură documentarea noastră privitoare la daci în epoca romană, încît acum se conturează tot mai clar aportul lor în formarea culturii populare din Dacia romană. Astfel, se constată că în ceramica provincială romană persistă și se

www.cimec.ro

bucură de o largă răspîndire și folosire unele forme de vase cunoscute din epoca precedentă și specifice culturii dace. Foarte răspîndite sînt, de pildă, chiar în mediul urban chiupurile (dolia), de tipul celor binecunoscute din cetățile și așezările dacice, de culoare roșie sau cenușie și ornamentate cu fîșii de linii ondulate. Un alt vas păstrat neschimbat în epoca romană este ceașca dacică, cunoscută prin mai multe exemplare[47] descoperite în castrele de la Bretcu, Orheiul Bistriței, Micia, Mehadia și Bumbești, în cimitirul roman de la Potaissa și în cel daco-roman de la Soporul de Cîmpie, apoi în așezările rurale de la Cristești, Lechința pe Mureș și Obreja. Ceașca dacică continuă să fie lucrată cu mîna și în epoca romană. Alte vase, lucrate cu mîna și ornamentate cu obișnuitele proeminențe, brîuri alveolate și linii ondulate, de cea mai autentică factură și tradiție dacică, au ieșit la iveală în castrele de la Bretcu, Orheiul Bistriței, Sărățeni, Sighișoara, Gilău, Buciumi, Vărădia, Comălău, Rîșnov, Răcari și Drajna de Sus, apoi în așezările civile de lîngă castrele de la Micia, Slăveni și Stolniceni, în necropola și în așezarea daco-romană de la Cașolț, în așezările autohtone de la Cipău-Sf. Gheorghe, Slimnic, Sic, Sava, Noșlac-Șumughi, Ciumbrud, Ocna Sibiului, Ruși, Medișor, Mugeni, Cernatul de Jos și Castranova (j. Dolj), ca și în cimitirele de la Sebeș, Cincș[48] și Soporul de Cîmpie[49]. Ele fac dovada materială peremptorie a permanenței dacilor în epoca romană. Foarte semnificativă și deosebit de clară este în această privință situația surprinsă cu prilejul săpăturilor din 1965 la Stolniceni (Buridava), pe Olt, unde într-o groapă s-au găsit 7 vase dacice și 6 romane, depuse alternativ[50]. În mod firesc, însă, foarte curînd tradițiile dacice se adaptează la tehnica superioară a ceramicii provinciale romane și se produce un amestec și o îmbinare de vase de tradiție dacică cu cele provinciale romane. O bună parte a ceramicii provinciale din epoca romană poartă astfel pecetea tradițiilor dacice, atît în ceea ce privesc formele de vase cît și ornamentarea lor. Asemenea ceramică de factură provincială cu colorit local se cunoaște astăzi în mari cantități din foarte multe localități de pe teritoriul Daciei romane, atît din așezările rurale, cît și din castre sau din canabele dependente de acestea. Produse similare se întîlnesc uneori și în centrele urbane. Un centru important de olărie în care se produceau asemenea vase este cel de la Cristești[51], pe Mureș. Ateliere în care se lucrau vase de factură locală vor fi însă mai multe, în diferite părți ale Daciei romane. Studierea sistematică a ceramicii provinciale din Dacia va lămuri mai bine aportul populației autohtone și al tradițiilor dacice în acest domeniu. Prezența ei, în asociere cu ceramica romană, pe tot cuprinsul provinciei dovedește însă de pe acum, pe de o parte, ieșirea foarte devreme din orice izolare a dacilor, dacă o asemenea izolare sau reținere față de civilizația romană va fi existat la început, iar pe de altă parte, importanța numerică a populației autohtone, dacice, pe întreg teritoriul provinciei.

Aşezările dacilor în epoca romană, cercetate sau sesizate arheologic, se găsesc mai ales în jumătatea de est a Daciei, unde oraşele lipsesc, colonizarea romană a fost mai puţin intensă, iar trupele sînt masate în castre de-a lungul hotarului provinciei. Unele din aceste aşezări par să dăinuiască în continuare pe locul celor mai vechi din epoca dacică, cum sînt de pildă aşezările de la Slimnic, Noşlac, Ciunga, Cipău-Sf. Gheorghe, altele, se întemeiază ca urmare a deplasării unor grupuri de daci în timpul sau îndată după terminarea războaielor dacice, ca în cazul aşezării de la Caşolţ, unde un asemenea grup de daci pare a fi fost împins în spatele liniei romane de apărare de-a lungul Oltului, iar în altele, în sfîrşit, ca de pildă aşezarea de la Cristeşti, populaţia autohtonă trăieşte alături de colonişti. În general, aşezările autohtonilor sînt situate în locuri mai retrase, departe de centrele urbane şi de arterele mari de circulaţie. Ceea ce caracterizează toate aşezările autohtone din Dacia este aspectul lor modest, primitiv, conservator. Cu excepţia celor în care e dovedită şi prezenţa coloniştilor, lipsesc casele de piatră şi cărămidă construite în *opus incertum*, tehnică altfel larg răspîndită în Dacia romană, aşa precum lipsesc inscripţiile şi monumentele sculptate în piatră. În schimb, numeroase sînt în toate aşezările autohtone produsele variate ale atelierelor romane, ca vase de calitate superioară, opaiţe, inele, fibule etc., căci dacii nu se arată şi nici nu pot fi refractari civilizaţiei romane, ei obişnuindu-se şi adoptînd repede produsele superioare ale romanilor. Nu s-a cercetat încă nici un sat autohton din epoca romană în întregime, dar săpăturile arheologice de pînă acum au arătat că tipurile de locuinţă continuă pe cele din epoca Daciei preromane. Dacii locuiesc în epoca romană fie în locuinţe de suprafaţă, construite din lemn şi lut, a căror formă adeseori numai cu greu poate fi observată şi precizată în săpături, fie în bordeie mai mult sau mai puţin adîncite în pămînt. Cele din regiunea de dealuri şi de munte, ca de pildă aşezarea de la Caşolţ, folosesc piatra la temelie şi la praguri, întocmai ca în aşezările dacice dinainte de cucerirea romană. În altele sînt frecvente gropile de provizii, atît de caracteristice dacilor.

În aşezările autohtone ca şi în necropole, în afară de ceramică, numeroase sînt şi alte produse de factură sau tradiţie dacică mai veche, cum sînt podoabele, uneltele şi în primul rînd fiarele de plug[52] de origine elenistică, dar răspîndite la daci înainte de cucerire şi deosebite de tipul roman cu aripi. O brăţară şi un inel de factură dacică se cunosc din necropola de la Caşolţ[53] şi tot aici, într-un tumul, a ieşit la iveală o monedă dacică de argint de tip Filip II[54]. De asemenea, perle de sticlă colorată în formă de pepene, cunoscute din cetăţile dacice, s-au găsit în necropolele de la Caşolţ[55] şi Soporul de Cîmpie[56], iar izolat şi în diferite localităţi din Dacia. Pe teritoriul provinciei se menţine gustul pentru podoabele de argint, atît de caracteristice pentru Dacia din cele două secole dinainte de cucerirea romană. Tezaurele de la Aţel[57] şi Vîrtopu [58] conţin podoabe de argint răspîndite în toată regiunea

www.cimec.ro

dunăreană și balcanică, illiro-tracă, dintre care unele cum sînt colierele de sîrmă împletită ca de pildă cel din tezaurul de la Recaș (j. Timiș)[59], amintesc îndeaproape pe cele din epoca dacică. Fibule de tip dacic, cu nodozități, de tipul celor cunoscute din tezaurele dacice de argint, figurează pe monumentele funerare romane de piatră, de la Cristești, Napoca și Apulum, purtate însă de persoane care nu par să fie daci. Alte podoabe, ca de pildă cerceii și pandantivele de argint din cimitirul de la Soporul de Cîmpie[60], sînt specifice pentru carpi și stau în legătură fie cu o colonizare în Dacia a acestora încă în epoca romană, de felul celor de care fac amintire și scriitorii antici în vremea lui Marcus Aurelius[61], fie cu o așezare aici a unui grup carpic spre sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia sau curînd după aceea.

Monumentele funerare redau uneori personaje, bărbați sau femei, îmbrăcați în costume cu evidente caracteristici locale[62], deși sînt purtate de colonișți, ceea ce dovedește că aceștia au fost obligați să-și adapteze costumul la climatul local, cum face de pildă Iulius Crescens, care pe stela funerară de la Cășei e înfățișat acoperit cu o manta mițoasă[63].

Există însă un alt domeniu în care populațiile indigene din tot Imperiul roman și-au putut păstra și manifesta mai în voie și mai nealterate tradițiile proprii. Este vorba de ritul de înmormîntare și obiceiurile legate de el. Ritul tradițional de incinerație, general la daci în a doua vîrstă a fierului și în epoca statului dac, se menține și în epoca romană, cu toate că în Dacia romanii practică de la început cu precădere ritul înhumației. S-a remarcat mai de mult particularitatea cimitirelor de incinerație cu tumuli de la Cașolț, lîngă Sibiu, și din munții Zlatnei, în apropierea centrului de exploatare a aurului de la Alburnus Maior[64]. Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în necropolele de la Cașolț[65], Calbor[66] (lîngă Făgăraș), Ighiu (lîngă Apulum)[67] și Soporul de cîmpie[68] (la nord-est de Potaissa) și Cinciș (la sud de Hunedoara),[69] au precizat caracterul autentic autohton al acestor cimitire, ca și al practicelor și ritului funerar întrebuințat în ele. Un cimitir de incinerație din secolele II—III e.n. e semnalat recent la Romula[70].

O importanță și semnificație deosebită prezintă descoperirile arheologice de la Cașolț și Soporul de Cîmpie.

În necropola tumulară de la Cașolț ritul funerar e efectuat în forme și după practici identice cu cele folosite de daci înainte de cucerirea romană (de pildă în necropola marii așezări de la Popești pe Argeș, presupusă a fi antica Argedava, reședința tatălui lui Burebista)[71]. Inventarul arheologic în necropola de la Cașolț este de bună tradiție dacică, ceramica, lucrată aici exclusiv cu roata, fiind contaminată de tehnica și de factura produselor similare romane, sub influența căreia ea se transformă în cea mai mare parte, primind un aspect nou. În totalitatea lui, inventarul arheologic de la Cașolț ilustrează transformările la care este supusă îndată după cucerire cultura materială a dacilor pe teritoriul noii provincii, sub influența directă a civilizației ro-

www.cimec.ro

mane, a produselor atelierelor specializate și a tehnicii superioare. În schimb, în așezarea din apropiere se găsesc și produse de autentică factură dacică, în primul rînd ceramică lucrată cu mîna și ornamentată în tradiționalul stil dacic. Nu lipsesc nici tipice produse de metal, ca brățara de bronz terminată în spirale la cele două capete sau inelul de bronz cu figura schematizată a calului amintind reprezentările similare de pe monedele dacice, și chiar o autentică monedă dacică de argint, imitată după tetradrahmele lui Filip al II-lea al Macedoniei, cum am mai amintit. Astfel, prin caracteristicile ritului funerar, ale tipului de locuințe, cunoscut în regiune înainte de cucerire (de pildă la Arpașul de Sus)[72], și prin specificul materialului arheologic descoperit, necropola și așezarea de la Cașolț aparțin unei comunități dacice din primele decenii după cucerirea romană, probabil pînă la începutul războaielor marcomanice. Neîntemeiată ni se pare încercarea de a atribui cimitirul de la Cașolț unor coloniști aduși aici de romani din Noricum[73], la o dată și în împrejurări cu totul necunoscute și fără cel mai mic ecou în izvoarele literar-istorice sau epigrafice. Autorul acestei riscante ipoteze nu ține seama de caracteristicile ritului de înmormîntare, puse în lumină tocmai de noile cercetări, care sînt atît de deosebite de cele ale necropolelor cvasicontemporane din Noricum, așa precum trece cu totul sub tăcere existența așezării, în care nu lipsește nici ceramica autentic dacică, lucrată cu mîna. Singurul element pe care își sprijină argumentarea și care la prima vedere pare demn de luat în considerare, este prezența frecventă la Cașolț, ca și la Calbor, necropolă ignorată de arheologul clujan, a unei așa-zise strachini cu trei picioare *(Dreifusschale)*, considerată de origine celtică și răspîndită în epoca romană în Noricum și Pannonia de vest. Dar, cum am arătat cu alt prilej, această formă de vas s-a putut naște și la daci, căci la traci, în Bulgaria, o asemenea strachină e cunoscută încă din secolul al VI-lea î.e.n., într-un mormînt de incinerație de la Sirocopole[74]. Deci nu e de loc obligatoriu să explicăm prezența lui în cele două necropole printr-o enigmatică și altfel cu totul nejustificată colonizare de norici în estul Daciei. Lipsa oricărui alt produs specific populației norico-pannonice, cum ar fi de pildă caracteristicile fibule norice, acum, după ce un mare număr de morminte tumulare din cele două necropole au fost cercetate, scoțîndu-se un foarte bogat material arheologic, nu mai poate fi considerată întîmplătoare, ea excluzînd chiar ideea, din punct de vedere istoric lipsită de sens, a unei atare colonizări din îndepărtatul Noricum. Prezența în așezarea de la Cașolț a ceramicii de autentică factură dacică, lucrată cu mîna și ornamentată cu decoruri tradiționale la daci, ca butonii și brîurile în relief cu alveole[75], este fără îndoială hotărîtoare pentru determinarea etnicului populației de acolo, atît din așezare, cît și din necropolă, contemporaneitatea deplină a acestora fiind mai presus de orice discuție. Chiar în necropolă de altfel, în care, potrivit unui uz mai larg răspîndit în epoca romană, sînt folosite

www.cimec.ro

aproape exclusiv vase de factură superioară, lucrate la roată, în afară de o monedă dacică de argint[76], într-un tumul a ieşit la iveală şi un buton de la un vas tipic dacic[77], probabil lucrat cu mîna. În sfîrşit, nu mai puţin hotărîtor pentru problema în discuţie este acum faptul că în necropola de la Cinciş, descoperită şi cercetată între timp, care este de acelaşi tip cu necropola de la Caşolţ, chiar în morminte de astă-dată, au ieşit la iveală, pe lîngă vasele de factură provincială romană, şi ceramică dacică lucrată cu mîna. Am mai aminti doar, ca un alt argument *prodomo*, pe care îl considerăm ca nefiind lipsit de o deosebită semnificaţie pentru problema în discuţie, faptul că la Caşolţ, în cadrul ritului tradiţional la daci al înmormîntărilor de incineraţie sub tumuli, practicile funerare constatate şi descrise cu toată atenţia cuvenită, acele *Bestattungsgebräuche*, la care autorul amintitei ipoteze se referă doar în titlu, sînt de străveche tradiţie la daci, păstrate şi în epoca romană.[78]

La Soporul de Cîmpie în schimb, factura pregnant dacică a unei bune părţi a materialului ceramic asigură atribuirea acestui cimitir populaţiei autohtone, chiar dacă, aşa cum se afirmă, trebuie să admitem aci, probabil în vremea războaielor marcomanice sau mai tîrziu, şi aşezarea unui grup de carpi, deci elemente dacice libere dinafara provinciei[79], poate alături de alţi daci locali, care se îngroapă poate în acest cimitir încă de la începutul epocii romane. Oricare ar fi însă realitatea, în această privinţă, cert este că, lăsînd la o parte unele caracteristici ale ritului de înmormîntare şi specificul carpic al unor piese din inventarul funerar, existenţa unor elemente şi trăsături comune, atît în ceea ce privesc unele practici funerare de detaliu, cît şi o parte din piesele care formează inventarul funerar al celor două necropole, de la Soporul de Cîmpie şi de la Caşolţ, confirmă încă o dată, dacă mai era nevoie, atribuirea acestei din urmă necropole şi a celor de acelaşi tip cu ea populaţiei autohtone din provincia Dacia.

În lumina rezultatelor obţinute prin cercetările arheologice din ultimul deceniu şi mai bine, au putut fi valorificate din punct de vedere istoric şi alte descoperiri cunoscute mai dinainte, rămase însă insuficient lămurite, precizîndu-se astfel apartenenţa la grupa cimitirelor daco-romane a mormintelor de la Sebeş[80], Lechinţa pe Mureş[81] şi Moreşti[82], pe acestea din urmă noi considerîndu-le a fi fost la origine tumulare[83].

În cadrul ritului de înmormîntare al dacilor din epoca romană s-au deosebit două tipuri. Unul este acela al mormintelor tumulare cu incineraţia pe loc, reprezentat prin necropolele de la Caşolţ, Calbor, Ighiu, Moreşti şi Cinciş. Această formă de înmormîntare, cu tumuli, folosită cum se vede cu mare preferinţă de daci în epoca romană, are o veche tradiţie şi s-a bucurat de o răspîndire generală multe secole înainte de cucerirea romană, dar mai ales în perioada Latène-ului tîrziu, nu numai la daco-geţii din tot cuprinsul Daciei [84], de la geţii de la est şi sud de Carpaţi, pînă la dacii din Slovacia de astăzi, unde o necropolă tumulară dacică a fost cercetată la Zemplin[85],

ci și la tracii din sud, care, după cum se știe, o practică cu o deosebită predilecție de-a lungul unei lungi perioade istorice, începînd de prin secolul al VI-lea î.e.n.[86], pînă în plină epocă romană, secolele II-IV e.n., cum dovedește de pildă necropola recent cercetată de la Meričleri, în Bulgaria[87]. Al doilea tip de morminte de incinerație ale dacilor din epoca romană cunoscut pe solul provinciei Dacia, este acela al mormintelor cu urnă, reprezentat în primul rînd de cimitirul daco-carpic de la Soporul de Cîmpie, dar căruia îi aparțin și mormintele de la Lechința pe Mureș și cele recent descoperite la Sighișoara, la care se pot adăuga și mormintele de la Sîntana-Arad[88], cu precizarea că localitatea se află în afara hotarelor provinciei, ca și Mediesul Aurit de altfel, unde, de asemenea, cercetări recente au scos la iveală, în afară de cuptoare de olari ale dacilor liberi, și patru morminte de incinerație cu urne, din secolele II—IV e.n.[89]. Legate de grupa mormintelor tumulare sînt și necropolele cu tumuli de la Boteș și Corabia, în munții Zlatnei[90], în care se înmormîntau însă în primul rînd coloniștii dalmații din regiunea centrului minier de la Alburnus Maior, dar poate și autohtonii daci din acel ținut, care lucrau de asemenea în minele de aur, cum presupune acad. C. Daicoviciu[91]. Insuficient precizate au rămas însă deocamdată amănuntele ritului de incinerație din mormintele de la Sebeș și Sighișoara—Kulterberg[92]. Mormintele de la Sebeș par să aparțină foarte probabil autohtonilor, în timp ce la Sighișoara e vorba de un loc de ardere, *ustrinum* al unei populații care nu pare a fi dacică.

Cele două grupe de necropole aparținînd autohtonilor continuă în epoca romană variante ale ritului incinerației cunoscute la daci din epoca premergătoare cuceririi romane. Ele prezintă unele elemente comune și specifice ale ritului incinerației la daci, derivînd dintr-un fond de tradiții funerare autohtone mai vechi, ca de pildă casetele de piatră și altele, care se leagă strîns între ele și le deosebesc totodată de mormintele tot de incinerație din cimitirele orașelor romane Apulum și Porolissum, de pildă.

Aceste rezultate obținute în ultima vreme, prin cercetări arheologice mai ales, pun într-o lumină istorică nouă problema permanenței dacilor în epoca romană. Ele dovedesc că populația autohtonă este prezentă și se afirmă cu vigoare, prin urme tot mai numeroase și mai variate, în mediul rural al provinciei. Credem că nu este o exagerare a susține că oricît de intensă a fost colonizarea romană în Dacia, numărul celor veniți a rămas în minoritate față de masa populației autohtone. În timp ce coloniștii trăiau mai ales în orașe și în așezările mai mari, dacii autohtoni populau masiv ținuturile rurale.

Sînt însă dacii cu totul absenți din viața urbană de factură superioară, așa cum s-a susținut și repetat de unii istorici? E firesc a admite că îndată după cucerire dacii au manifestat ostilitate față de cuceritori și față de formele noi de viață introduse de ei, din cauza obligațiilor grele ce le-au fost impuse și a exploatării în diferite forme la care au fost supuși. Dar este tot așa de greu

www.cimec.ro

de închipuit că ei se vor fi putut menține în izolare față de noii stăpîni, față de oficialitățile romane, față de mulțimea coloniștilor, față de limba latină care se vorbea pretutindeni și față de tot ceea ce ei aduceau nou în viața provinciei. Cercetările arheologice dovedesc în mod categoric contrariul. Romanii aveau interesul să atragă populația autohtonă din Dacia în sfera de viață și de interese ale imperiului și ale romanității. Semnificativă în această privință este, de pildă, adăugarea epitetului de Sarmizegetusa la numele coloniei Ulpia Traiana pe timpul împăratului Hadrian, voind prin aceasta a spune că noua metropolă a provinciei continuă tradițiile vechii reședințe a regilor daci. Semnificație similară are și reprezentarea figurată a Daciei, ținînd o acvilă legionară și sabia curbă dacică pe emisiunile de monede ale lui Hadrian din jurul anului 127[93]. În general, epoca lui Hadrian pare să marcheze începutul unei noi atitudini oficiale a Romei față de unele pături ale populației autothtone din Dacia, cu scopul de a-i face ușor de acceptat stăpînirea și a o atrage în sfera vieții romane. E ușor de înțeles că și dacii vor fi făcut totul pentru a se adapta și a profita, în limitele îngăduite lor, de noile condiții de viață.

Unul din mijloacele cele mai eficace folosite de romani pentru atragerea autohtonilor daci în sfera lor de influență a fost înrolarea acestora în armată. Într-adevăr, din rîndurile dacilor din provincie — nu dinafara ei — s-au alcătuit mai multe formațiuni auxiliare, care poartă numele generic de daci sau pe acela al unor seminții dacice[94]. Două dintre ele, anume *ala I Ulpia Dacorum* din Cappadocia și *cohors I Ulpia Dacorum* din Syria, au fost formate pe timpul lui Traian, una, *cohors I Aelia Dacorum* din Britannia, pe timpul lui Hadrian, două pe timpul lui Marcus Aurelius sau Caracalla, cel mai tîrziu, anume *cohors II Aurelia Dacorum* din Pannonia Superior, și *cohors II Aurelia Danova corum*, cantonată se pare la granița dintre Moesia Superior și Dalmația *cohors Vi nova Cumidavensium Alexandriana* este atestată pe timpul lui Severus Alexander, alta, *cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria*, din Moesia Inferior, pe timpul lui Gordian al III-lea, iar despre alte două, și anume *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata*, din Pannonia Inferior, și *cohors III Dacorum equitata*, cu garnizoană necunoscută, nu se știe mai de aproape cînd au fost alcătuite. Ținînd seama de numărul de ordine al acestor formațiuni, ca și de alte unități nepomenite aici, putem admite vreo 15 corpuri de trupă formate din daci, prin aceasta Dacia fiind provincia care a furnizat cele mai multe trupe Imperiului roman după Traian. Evident că aceste trupe nu ar fi putut să fie recrutate, fie pe timpul lui Traian, fie pe vremea împăraților următori, dacă Dacia la terminarea războaielor cu romanii ar fi fost cu totul lipsită de bărbați *(viris exhausta)*, cum au încercat unii să interpreteze textul lui Eutropius, sau dacă dacii ar fi fost în întregime exterminați, cum s-a pretins de către aceiași istorici. Cu excepția uneia singure, trupele auxiliare formate din daci au fost duse

și folosite în afara Daciei, de cele mai multe ori în provincii foarte îndepărtate, de la granițele imperiului, ca Britannia, Cappadocia, Siria, dar și în provinciile vecine, Pannonia Superior și Inferior și cele două Moesii. Am văzut apoi că începînd cu epoca lui Hadrian și mai ales după constituția lui Caracalla din anul 212 e.n., prin recrutarea locală mulți daci au intrat în rîndurile armatei din Dacia. Alții au fost duși ca soldați în cohortele pretoriene sau în formațiunile de *equites singulares* de la Roma, unde sînt atestați epigrafic. Mulți provinciali din Dacia, printre care desigur și atohtoni au fost recrutați pentru serviciul în legiunile din Dacia sau din restul imperiului. De pildă, printre soldații recrutați pe timpul lui Hadrian la Napoca și în teritoriul său, pentru legiunea III Augusta din Africa, unii poartă nume traco-dacice ca *Bitus*, *Tarsa*, *Mucatra*, *Eptacentus*[95]. În armată însă, dacii se romanizează. La terminarea serviciului militar ei devin cetățeni romani. Întorși sau rămași în Dacia, ei sînt cetățeni cu drepturi egale cu ale foștilor coloniști, stabilindu-se fie în orașe, fie în centrele rurale.

Pe diferite căi, unii dintre dacii din provincie vor fi ajuns la situații mai bune, ca urmare, romanizîndu-se, iar prin dobîndirea cetățeniei romane intrînd în rîndurile clasei stăpînitoare. Dintre foarte numeroșii *Aelii* și *Aurelii*, în număr de circa 640, atestați epigrafic în Dacia, la care trebuie să adăugăm și pe cei aproape 40 de *Septimii* și *Severi*[96], ceea ce reprezintă peste 1/4 din totalul numelor din inscripții, trebuie să admitem că unii cel puțin vor fi fost daci autohtoni, care au primit cetățenia de la împărații Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Commodus, Septimiu Sever și Caracalla[97]. Frecvența extraordinar de mare a *numelor imperiale* (chiar fără a ține seama de numeroșii *Flavii* și mai ales *Ulpii*), care întrece proporțional pe cea din oricare din provinciile vecine, ca Pannonia, cele două Moesii, Dalmația, spre a nu mai vorbi de provinciile apusene ale imperiului [98], este consecința directă a acordării masive a dreptului de cetățenie autohtonilor și celorlalți localnici de condiție peregrină îndată după cucerire și mai ales începînd cu domnia împăratului Hadrian care, inaugurează o politică mai favorabilă supușilor din provincii. Așa cum s-a remarcat de curînd[99], fenomenul este caracteristic provinciilor dunărene ale Illyricului, spre deosebire de provinciile mai de mult cucerite de romani, și își găsește explicația în faptul că în provinciile de la Dunărea de mijloc și de jos extinderea dreptului de cetățenie romană a început sau a devenit mai intensă, prin acordarea dreptului de *municipium* comunităților locale, în care alături de cîțiva *cives Romani consistentes*, adică cetățeni romani veniți din Italia sau din alte provincii, coabita un însemnat număr de autohtoni și de alți peregrini, și abia după începutul secolului al II-lea cînd e o regulă pe care Dacia o confirmă în mod strălucit, ca noii cetățeni să ia *nomen*-ul, uneori și *praenomen*-ul, împăratului de la care au primit cetățenia. Marele număr de nume imperiale din Dacia e o dovadă, totodată, a intensității

www.cimec.ro

procesului de romanizare a provinciei, început în vremea lui Traian prin aducere masivă de cetăţeni romani, mai ales veterani, colonizaţi oficial, şi continuat cu vigoare sub împăraţii următori, de la Hadrian, pînă la Caracalla, prin acordarea largă a dreptului de cetăţenie peregrinilor, colonişti şi autohtoni deopotrivă, ca urmare a rolului economic şi social însemnat în viaţa provinciei şi mai ales a aportului lor, prin înrolări în armata romană, la apărarea imperiului.

S-a remarcat şi s-a repetat adeseori că dacii nu apar în inscripţiile din Dacia. Realitatea care rezultă din statisticile privitoare la onomastica din Dacia este că ei nu lipsesc totuşi cu desăvîrşire. S-au indentificat, vreo 58 de nume tracice în inscripţiile din Dacia. E probabil că unii, poate chiar cei mai mulţi dintre aceştia, să fi fost traci din sud. Întrucît însă onomastica dacilor nu poate fi deosebită întru totul de aceea a tracilor în general, nu se poate tăgădui măcar posibilitatea ca unele dintre aceste nume să fi aparţinut autohtonilor daci. Este totuşi adevărat, pe de altă parte, că numele tradiţionale dacice, ca *Decebalus*, *Diurpaneus* sau *Scorilo*, lipsesc din inscripţiile din Dacia, în timp ce ele se întîlnesc în afara provinciei, ca de pildă la Roma, în Britania sau chiar în Moesia Inferior şi Pannonia, unde au fost duse trupele auxiliare de daci. E uşor de înţeles însă că în Dacia asemenea nume, putînd trezi resentimente, nu erau păstrate de către dacii care se romanizau. E cunoscut în general obiceiul celor care primeau cetăţenia de a-şi lua nume romane. În Dacia el va fi fost practicat în mod mai consecvent, întrucît numele dacice nu favorizau pe purtătorii lor, ci dimpotrivă, îi dezavantajau. Dar schimbînd numele lor autohton cu nume autentice romane, dacii romanizaţi nu mai pot fi identificaţi de noi în inscripţii. Raritatea, totuşi relevantă, a elementului autohton în inscripţii se mai explică însă şi prin aceea că dacii, trăind mai ales la sate, unde duc viaţă de agricultori şi păstori, nu au fost în situaţia de a ridica monumente şi a pune inscripţii de nici un fel. Este de remarcat în această privinţă lipsa totală pînă acum a pietrelor funerare în necropolele autohtonilor din epoca romană în contrast cu numărul mare al monumentelor funerare de tot felul în cimitirele oraşelor şi ale centrelor civile sau militare de toate categoriile de pe întreg cuprinsul Daciei.

Aceleaşi cauze explică şi absenţa divinităţilor autohtone în materialul epigrafic şi sculptural al Daciei. E foarte probabil însă că unele din vechile divinităţi ale dacilor se ascund sub nume şi reprezentări greco-romane [100]. Colonizarea masivă a Daciei îndată după cucerire şi reducerea la tăcere a dacilor, cel puţin un timp după aceea, au favorizat desigur înăbuşirea credinţelor autohtone şi fenomenul învelirii divinităţilor autohtone sub mantia nivelatoare a numelor şi reprezentărilor greco-romane, fenomen cunoscut sub numele de *interpretatio Romana*. Ascunse sub această haină, divinităţile dacice cu greu mai pot fi însă recunoscute şi niciodată sigur.

www.cimec.ro

Romanizarea a cuprins o parte din populația autohtonă din Dacia încă din secolul al II-lea e.n. În secolul următor, deosebirile dintre unii colonişti şi autohtoni înstăriți s-au şters dacă nu cu totul, în cea mai mare măsură. Se accentuează contradicțiile de clasă, în timp ce deosebirile etnice slăbesc. În consecință, neîncrederea față de dacii înstăriți s-a atenuat mult sau a dispărut cu totul, ceea ce a permis ridicarea unora dintre ei la situația de pretendenți la tronul imperial (Regalianus şi Galerius, poate şi Maximin Daza sau Daia, nepotul de soră al celui din urmă) [101]. În secolul al III-lea o parte din populația dacică participă la apărarea provinciei, după cum dovedeşte prezența cohortei *VI nova Cumidavensium* la Rîşnov, cantonată în teritoriul ei de recrutare, precum şi înrolările de daci care se efectuează se pare în acest timp mai ales în regiunile de la marginea provinciei.

Departe de a fi fost exterminați, dacii, se romanizează în timpul stăpînirii romane în Dacia şi contribuie nu numai la formarea unei culturi populare, care se va prelungi şi după părăsirea provinciei de către imperiu, ci şi la viața provinciei şi la alcătuirea romanității de la nordul Dunării. Această romanitate nord-dunăreană, rezultată din asimilarea dacilor şi a culturii lor, constituie elementul de bază în procesul formării poporului şi a limbii române.

CLASELE ŞI PĂTURILE SOCIALE

Societatea din Dacia romană este împărțită în clase antagoniste. Clasele fundamentale sînt cele proprii orînduirii sclavagiste, adică stăpînii de sclavi şi sclavii. Clasa stăpînilor de sclavi, alcătuind o minoritate privilegiată, este deținătoarea principalelor mijloace de producție. Sclavii şi păturile exploatate ale populației libere formează principala forță de muncă în activitatea economică şi productivă din Dacia. Relațiile de exploatare sclavagiste sînt predominante în principalele ramuri de producție şi ele determină principalele aspecte ale vieții economice, sociale, politice şi culturale a provinciei, punîndu-şi pecetea pe toate realizările din această epocă în domeniul culturii materiale şi spirituale. Exploatarea sclavilor îmbracă şi în Dacia formele nemiloase şi inumane cunoscute din restul imperiului şi în general din lumea greco-romană. Sclavagismul introdus în Dacia de romani este de tip dezvoltat, pe cale de perimare, purtînd în sine germenii destrămării lui. Criza orînduirii sclavagiste începe curînd după instaurarea stăpînirii romane în Dacia şi efectele ei se vor resimți şi în provincia din nordul Dunării.

Pe lîngă aceste trăsături generale, sclavagismul în Dacia prezintă însă şi unele caracteristici particulare, determinate în primul rînd de condițiile în care s-a făcut cucerirea teritoriului şi colonizarea lui masivă cu populație

www.cimec.ro

adusă dinafară, de situația grea în care a fost pusă populația autohtonă față de cuceritori și de poziția periferică, continuu expusă atacurilor dinafară, a provinciei. Unele din aceste particularități s-au impus din primele timpuri ale stăpînirii romane în Dacia, altele au apărut în evoluția istorică ulterioară a provinciei, mai ales în secolul al III-lea e.n.

Clasa stăpînitoare în Dacia romană, pe care se sprijină din punct de vedere politic imperiul, e formată de la început din colonişti romani, împreună cu autoritățile civile și militare ale provinciei. Puțini dintre dacii supuși au reușit, și numai cu timpul, să se strecoare în rîndurile clasei stăpînitoare. Aceasta este principala și aproape singura beneficiară a nivelului de trai mai ridicat care rezultă din aplicarea generalizată a sistemului de exploatare sclavagistă. Cei care o constituie locuiesc mai ales în orașe, dar și în localități mai mici din mediul rural, unde posedă proprietăți funciare sau sînt interesați în exploatarea bogățiilor solului și subsolului, încasarea impozitelor sau a altor venituri.

Clasa exploatată este alcătuită din sclavi, care se găsesc în proprietatea stăpînilor, dar și din populația care, deși juridiceşte liberă, este în general săracă și lipsită cu totul sau în bună măsură de mijloace de producție. Sclavii sînt fie aduși dinafară de stăpînii lor, fie proveniți din rîndurile populației autohtone, într-o proporție ce nu poate fi precizată din cauză că izvoarele nu permit acest lucru [102]. Numele sclavilor atestați în inscripții nu ne pot servi în această privință, știut fiind că stăpînii dădeau nume noi, am zice convenționale, sclavilor, unele de factură latină (*Felix*, *Fortunatus*, *Bellinus*, *Securus*, *Vitalis*, *Rufinus*, *Tenax*, *Carus*, *Bona*, *Candida etc.*), altele grecești (*Callistos*, *Eutyches*, *Protas*, *Diogenes*, *Hermias*, *Onesimus*, *Myro*, *Isidora*, *Passia* etc.), prea puține traco-dacice (*Butes*, *Dades*) sau de altă origină (*Syrillo*, *Synda* etc.). În schimb, masa populației libere dar exploatată în diferite feluri e alcătuită în cea mai mare parte din autohtonii daci, deposedați de pămînt și de drepturile politice. Ei locuiesc fie în teritoriile rurale, fie în cele atribuite orașelor sau unităților militare. Mai puțini ca număr sînt, la început mai ales, oamenii liberi de altă origine, care intră în alcătuirea păturilor mijlocii din Dacia, ocupînd o situație intermediară și fluctuantă între stăpînii de sclavi și sclavi. Cu timpul însă rîndurile acestei pături sociale se îngroașă prin elementele provenite din sclavii eliberați și din peregrinii care sărăcind își pierd situația inițială, avută la venirea lor în Dacia.

Din clasa stăpînitoare fac parte în primul rînd cetățenii romani, care se bucură de drepturi depline, ceea ce înseamnă și avantaje economice, și mari posibilități de îmbogățire. Alături de ei se află peregrinii care, deși lipsiți de dreptul de cetățenie romană, sînt și ei proprietari de pămînt, dar mai ales de ateliere meșteșugărești, oameni de afaceri interesați în diferite ocupații și întreprinderi lucrative. Cetățeni romani sînt în primul

rînd funcționarii de rang superior din conducerea și administrația provinciei, din aparatul fiscal, din întreprinderile economice, soldații și ofițerii din legiuni, comandanții, subofițerii și o parte din soldații trupelor auxiliare, apoi coloniștii care formează majoritatea locuitorilor liberi de la orașe, dintre care mulți sînt și proprietari de pămînt, pe lîngă alte îndeletniciri pe care le practică. Cetățenii romani alcătuiesc în Dacia, ca și în restul imperiului, categoria cea mai privilegiată și mai înstărită din rîndul oamenilor liberi. La orașe, pătura cea mai avută a cetățenilor romani formează aristocrația municipală care deține conducerea, ca magistrați (dregători) și membri ai consiliului municipal (*ordo decurionum*). Ei duc în general o viață de lux și se bucură de toate avantajele vieții orășenești. Numărul cetățenilor romani a crescut cu timpul, pe măsură ce în Dacia s-au întemeiat noi orașe, apoi datorită înrolărilor în armată, veteranilor, eliberărilor de sclavi, acordării de către împărați a dreptului de cetățenie individual sau unor grupuri mai mari de locuitori etc. Cu toate acestea, numărul cetățenilor romani a rămas în pronunțată minoritate față de restul populației din provincie, liberă sau înrobită, alcătuită din peregrini, *incolae* (locuitori), *dediticii* (probabil populație colonizată pe solul provinciei dinafara imperiului) și sclavi. *Constitutio Antoniniana* a împăratului Caracalla din anul 212 e.n., acordînd dreptul de cetățenie celor mai multe categorii de oameni liberi din imperiu, dar nu tuturor după cît se pare[103], a șters în cea mai mare parte deosebirea de privilegii dintre cetățenii romani și ceilalți oameni liberi, care nu aveau acest drept pînă acum, impunînd însă tuturor obligații fiscale mai mari.

Dintre cetățenii romani atestați epigrafic în Dacia, puțini sînt aceia care fac parte din ordinul senatorial, pătura cea mai privilegiată a clasei stăpînitoare și conducătoare din imperiu. Ei sînt alcătuiți din guvernatorii provinciei (*legati Augusti pro praetore*), comandanții de legiuni (*legati Augusti legionis*) și *tribuni laticlavii* (ofițeri superiori în legiuni). Ei sînt numai în trecere în Dacia, unde nu rămîn decît timpul cît își exercită funcția civilă sau comanda militară. Toți sînt de origine plebeiană, nici unul nu este din vreo familie patriciană. După ei urmează, în ordinea importanței sociale, membrii ordinului ecvestru. De rang ecvestru erau în Dacia procuratorii provinciali (*procuratores Augusti*), procuratorii minelor de aur (*procuratores aurariarum*), începînd de la Hadrian, procuratorii portoriului (ai vămilor), după Marcus Aurelius, (*tribuni legionis angusticlavii*), comandanții trupelor auxiliare (*tribuni*, *praefecti*) și *praefecti legionis*, începînd cu domnia lui Gallienus. Și aceștia stăteau numai temporar în Dacia. Din ordinul ecvestru au făcut parte însă și provinciali din Dacia, fiind atestați de inscripții, în care să poarte numele de *eques Romanus* sau *equo publico* și titlul de *vir e*(*gregius*) *e*(*minentissimus*) sau *p*(*erfectissimus*). Incluși în acest ordin printr-o hotărîre a împăratului, pe baza unui *census* de 400 000 de sesterți, ei sînt

www.cimec.ro

oamenii cei mai bogați și, după îndeplinirea carierei militare (*militia equestris*) ocupă, cele mai înalte magistraturi și onoruri municipale în orașele Daciei, demnitatea de preoți ai altarului împăratului (*sacerdotes arae Augusti*) sau aceea de *coronatus trium Daciarum*. Cavaleri romani erau și unii arendași ai pășunilor și ai salinelor (*conductores pascui et salinarum*), dintre care unul, *P. Aelius Strenuus*, s-a bucurat de cele mai mari onoruri din partea mai multor orașe din Dacia (Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta), fiind și *sacerdos arae Augusti* și *patronus collegiorum fabrum, centonariorum et nautarum*[104]. Se înțelege că toți aceștia erau și mari proprietari de sclavi. În familia lui *P. Aelius Antipater* de la Apulum sînt atestați epigrafic nu mai puțin de patru sclavi *actores* (administratori de moșii sau intendenți în alte întreprinderi economice) și un libert [105]. Despre un alt cavaler roman, P. Aelius Maximus, care trăia la Napoca, se știe că avea o fermă de tip sclavagist (*villa rustica*) în teritoriul acestui oraș, la Ciumăfaia de astăzi [106], unde sigur că folosea mulți sclavi pentru lucrarea pămîntului.

Cei mai mulți stăpîni de sclavi sau patroni ai foștilor sclavi deveniți liberți sînt atestați epigrafic în orașele Daciei (Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum, Drobeta). Ei erau proprietari de pămînt, dar și oameni de afaceri, interesați în diferite întreprinderi economice, apoi proprietari de ateliere meșteșugărești, de prăvălii etc. Cei mai de vază formau aristocrația orășenească. *Servi privati* din *familia urbana* erau folosiți de stăpînii lor nu numai ca sclavi casnici sau intendenți, ci și pentru conducerea muncilor agricole, la țară, mai ales în timpul verii. Printre stăpînii de sclavi privați figurează și arendașii vămilor (*conductores portorii*) sau ai pășunilor și ai salinelor. Alți stăpîni de sclavi sînt cunoscuți din inscripții în teritoriile rurale, unde ei erau proprietari de pămînt. În număr mai mare apar apoi sclavii în regiunea minelor de aur, la Ampelum și Alburnus Maior. Majoritatea sînt sclavi ai împăratului, folosiți în administrația minelor de aur, nu lipsesc încă nici aci *servi privati*, aparținînd unor particulari interesați în exploatările miniere. Un sclav *actor*, numit Secundus, specializat se pare în operațiile de cămătărie, figurează într-o tăbliță cerată care conține contractul de încheiere a unei *societas danistaria*, întovărășire de împrumut cu dobîndă, alcătuită din doi cămătari (*argentarii*), ca împuternicit al unuia din ei [107]. De la Alburnus Maior se cunosc trei contracte de vînzare și cumpărare de sclavi [108]. Prețurile care se plătesc sînt 205 denari pentru o fetiță (*puella*) cu numele Passia, 420 denari pentru o femeie (*mulier*), Theudote și 600 denari pentru copilul (*puer*) Apalaustus. Cei care vînd sau cumpără sclavi sînt peregrini, illyro-dalmați sau orientali. Într-un caz însă, cumpărătorul este soldatul Claudius Iulianus din legiunea XIII Gemina, în canabele căreia a și fost încheiat actul. Alți militari sub arme figurează de asemenea în inscripții, fie ca stăpîni de sclavi, fie ca patroni de sclavi eliberați. Mai numeroși sînt, după cum am mai amintit,

www.cimec.ro

veteranii care posedă sclavi sau sînt patroni de liberţi. Un singur negustor, e atestat epigrafic ca patron al unui fost sclav, eliberat probabil prin testament la moartea stăpînului său, *Primus Aelius Ionicus negotiator*, căruia libertul Aelius Primitivus se îngrijeşte să-i pună piatra de mormînt la Drobeta[109].

Cel mai mare propietar de sclavi în Dacia era însă statul roman, întruchipat în persoana împăratului. Vreo 41 de inscripţii din Dacia menţionează sclavi ai împăratului şi ai casei imperiale. Ei fac parte din *familia Caesaris*, şi în inscripţii se intitulează *Augusti nostri*, *Caesaris nostri* sau *Imperatoris nostri servus* sau *verna* (sclav născut în casa împăratului). În Dacia, ei alcătuiesc o adevărată armată de funcţionari de rang inferior, folosiţi în diferite birouri ale procuratorilor provinciei, ale procuratorilor portoriului, ca şi ale procuratorilor minelor de aur. În birourile (*tabularia*) provinciei de la Apulum sau Sarmizegetusa, condusă de către un libert, numit *tabularius provinciae* şi în cele ale procuratorilor speciali, de la Ampelum sau din diferitele *stationes* fiscale sau vamale, răspîndite în localităţile unde se încasau feluritele impozite, sclavii îndeplineau variate funcţiuni de arhivari, contabili, încasatori, verificatori etc., pe care nu uită să le menţioneze în inscripţii (*scriba*, *librarius tabularii*, *librarius ab instrumentis censualibus verna ab instrumentis tabularii*, *subsequens librariorum*, *adiutor tabularii*, *contrascriptor*, *arcarius*, *dispensator*, *vicesimarius sau servi vilici*). Servii vilici conduceau micile birouri ale diferitelor *stationes* vamale sau fiscale.

Stăpîni de sclavi erau şi alte autorităţi, instituţii civile sau religioase, organizaţii sau asociaţii cu caracter public, ca de pildă oraşele, templele, colegiile profesionale etc. Se cunoaşte un singur sclav care a fost paznic (*aedituus*) al unui templu la Ampelum, unde fiul său Liberalis, *Augustorum* (*duorum*) *libertus a commentariis*, împreună cu soţia sa Aelia Victoria, îi pun un epitaf [110]. Tot în serviciul unui templu a fost înainte de a fi eliberat şi *Septimius Asclepius Hermes*, *libertus numinis Aesculapi*, care la Apulum ridică un altar *Jovi optimo maximo*, *Iunoni*, *Minervae et Aesculapio domino*[111]. Menţiuni directe despre sclavi ai oraşelor şi colegiilor profesionale lipsesc pînă acum în Dacia. Ei vor fi existat însă ca şi în celelalte provincii ale imperiului. Din asemenea sclavi orăşeneşti provin, fără îndoială, liberţii, cu nume semnificativ *P(ublii) Publicius Anthus et Publ(icius) Cletus*, care la Sarmizegetusa închină un altar *Genio libertorum et servorum*[112], de unde rezultă mulţimea şi importanţa sclavilor şi a liberţilor în metropola provinciei.

În total, în Dacia se cunosc pînă acum vreo sută de menţiuni epigrafice privitoare la sclavi, consemnate în aproximativ 142 de texte epigrafice, porporţia între *servi publici* şi *servi privati* fiind aproximativ egală. Numărul lor faţă de acela al inscripţiilor de tot felul descoperite în Dacia (peste 2 500) nu este prea mic şi oferă un bogat şi interesant material documentar privitor la cea mai oropsită categorie de oameni din epoca stăpînirii romane. Dar nu poate constitui nici măcar un indiciu aproximativ privitor la totalul

www.cimec.ro

sclavilor din Dacia romană. Căci sclavii cunoscuți din inscripții nu reprezintă decît o infimă parte a numărului total al sclavilor care au trăit în cele mai grele și inumane condiții de viață pe pămîntul Daciei. Se știe că chiar dintre oamenii liberi numai cei mai înstăriți ridicau monumente scrise. Iar stăpînii de sclavi numai ocazional și, obișnuit numai la sclavii preferați sau la cei privilegiați se refereau în inscripțiile puse de ei. În asemenea condiții, marea masă a sclavilor de rînd *(servi ordinarii* sau *mediastini)*, care munceau pînă la exterminare pe ogoare, în mine, în ateliere, în prăvălii sau în casele stăpînilor, au rămas anonimi, cu totul necunoscuți nouă. Existența lor în număr mare este însă dedusă indirect din totalitatea știrilor, a textelor epigrafice și mai ales a descoperirilor arheologice din Dacia.

Sclavii menționați în inscripții și mai ales cei care, ca *servi publici* sau *privati*, își arată și funcția sau calitatea lor erau cei mai favorizați de soartă, prin situația lor privilegiată și adeseori prin puterea și autoritatea pe care o aveau, din încredințarea stăpînilor, deosebindu-se mult de sclavii de rînd. Ei alcătuiesc un fel de „aristocrație", dacă se poate spune așa, în sînul clasei sclavilor. Adeseori ei sînt știutori de carte, deci mai instruiți, decît restul sclavilor și decît mulți dintre oamenii liberi. Puși de nevoie în slujba stăpînilor, sclavii privilegiați devin instrumente docile de care se servesc aceștia împotriva sclavilor de rînd. Se cunosc de la scriitori antici[113] suferințele pe care le îndurau sclavii de rînd de la *servi villici*, care conduceau și supravegheau munca pe ogoare. La situații și mai bune puteau ajunge sclavii ce aparțineau împăratului. Prin abuzuri și fraude ei reușesc să strîngă bani și avere. Prin venalitatea și autoritatea pe care le-o dădea slujba pe care o îndeplineau în aparatul administrativ-fiscal ei măresc greutățile și obligațiile fiscale care apăsau pe umerii provincialilor. Măsurile luate de împărați pentru reprimarea fraudelor comise de *servi fiscales*[114] sînt o dovadă că asemenea abuzuri se săvîrșeau. Sclavii imperiali erau temuți de particularii mărunți, de care știau să se facă respectați. Situația bună a sclavilor publici sau privați cu rol de conducere le permite acestora să ridice monumente și inscripții. După o statistică făcută, sclavii pun în Dacia 25 de pietre funerare, dintre care 19 pentru ei și familia lor, 4 pentru stăpînii lor și 2 pentru persoane neprecizate. Un epitaf e pus pentru sclavul Syrillio, păzitor al templului, de fiul său, care este libert, și de soția acestuia[115]. Pe un alt monument funerar, al unei familii de orientali, se pare să sclavii sînt amintiți sub numele de *menesterii*(?)[116]. De sclavi sînt ridicate 5 monumente onorifice, dintre care unul singur pentru împăratul Commodus[117], la Sucidava, celelalte pentru alți stăpîni, printre care *P. Aelius Antipater Marcellus*[118] și fiica sa *P. Aelia Iuliana Marcella*[119] ca și amintitul *P. Aelins P(ublii) fil Pap(iria tribu) Strenuus*[120] la Apulum, și unul la Potaissa, rămas necunoscut datorită stării fragmentare a inscripției[121]. Tot sclavii ridică în Dacia 41 de altare sau alte monumente votive, dintre care unul pentru sănătatea a

www.cimec.ro

doi împăraţi la Apulum[122], altul pentru Caracalla şi Iulia Domna la Ad Mediam[123] şi 10 pentru sănătatea altor stăpîni, printre C. Iul. Septimius Castinus, legatul consular pentru sănătatea căruia *Libella super[i]umentarius* sclav peste îngrijitorii cailor de trăsură, închină la Apulum un altar *Eponae sanctae*[124]. Un alt monument este ridicat la Ampelum în cinstea împărătesei Annia Lucilla, soţia lui Verus, de către *liberti et familia et leguli aurariar(um)*[125], în care, după cum se vede, sclavii din *familia Caesaris* trec înaintea arendaşilor de mine, *leguli*, care sînt oameni liberi. Un altar este închinat la Tibiscum lui I.O.M. Dolichenus de către Iulius Valentinus pentru sănătatea sa şi a sclavilor care trăiesc în casa sa *(contubernales)*[126]. Se cunoaşte chiar cazul cînd un om liber, Fl(avius) Bellicus, dedică la Sarmizegetusa un altar lui I.O.M. Aeternus pentru sănătatea unui sclav imperial, fost casier, probabil în tabulariul fiscului provinciei, şi a soţiei acestuia, care era însă de condiţie liberă *(pro salute Ianuari(i) Aug(usti) ex arcario et Vitiae Threptes eius)*[127]. În sfîrşit la Sarmizegetusa *Nemesianus Caes(aris) n(ostri) servos librarius* ridică din temelii pe banii săi un templu *(templum a solo pecunia sua)* închinat zeiţei *Caelestis Virgo Augusta*[128]. Pentru a putea suporta asemenea cheltuieli, trebuie să admitem că sclavii din *familia Caesaris* dispuneau de avere proprie însemnată *(peculium)*. Se cunosc şi în Dacia sclavi imperiali care dispun de sclavi proprii, numiţi *servi vikarii*, şi pe care îi folosesc ca locţiitori în slujbe. Asemenea sclavi sînt cunoscuţi la Porolissum[129] şi Sarmizegetusa[130].

Cu toate că după normele juridice sclavii nu puteau încheia căsătorii legale şi deci nu puteau avea familie recunoscută, ei trăind în casa stăpînului, unde se înmulţeau prin legături nelegitime *(contubernium)*, sclavii privilegiaţi, din *familia privata* sau *publica*, sînt menţionaţi în inscripţiile din Dacia ca avînd familie. În cinci cazuri ei au soţii tot sclave, dar în alte şapte cazuri soţiile lor sînt de condiţie liberă, peregrine sau liberte. Alteori, existenţa familiei la sclavi rezultă din menţionarea copiilor, a fraţilor, surorilor etc., sau din formula *pro salute sua suorumque* în inscripţiile votive.

Nu cunoaştem mai de aproape condiţiile de viaţă ale sclavilor de rînd din Dacia. Ele erau însă, în general, cele cunoscute din lumea greco-romană. Sclavii de rînd erau folosiţi la muncile cele mai grele în principalele ramuri de producţie.

În epoca romană agricultura, împreună cu creşterea vitelor şi păstoritul, rămîne ocupaţia de bază a celei mai mari părţi a populaţiei din Dacia. Majoritatea oraşelor datorează înflorirea lor economică fertilităţii ţinuturilor în mijlocul cărora sînt situate, exploatarea teritoriului fiind principala sursă de îmbogăţire a lor. Cei mai de vază dintre locuitorii celor mai multe oraşe din Dacia sînt proprietari de pămînt. În Dacia mari latifundii particulare, care să fi atins importanţa şi întinderea celor din Italia sau Africa, nu se cunosc. Aici predominante au rămas tot timpul stăpînirii romane proprietăţile agricole mici şi mijlocii. Mulţi dintre colonişti, chiar dacă conduceau

www.cimec.ro

singuri exploatarea lotului de pămînt primit din *ager publicus*, foloseau şi sclavi, pe care îi aveau în proprietatea lor, pentru muncile agricole, pentru păstorit şi în gospodărie. Cu timpul însă, o parte dintre coloniști, de dată mai veche sau mai recentă în Dacia, şi-au rotunjit proprietăţile, iar proprietarii lor foloseau un număr tot mai mare de sclavi. Inscripţiile, oricît de puţine descoperite în ţinuturile rurale, care fac ocazional amintire de sclavi, sînt dovezi directe şi sigure în această privinţă. Lipsind marile latifundii, lipsesc şi menţiunile mai frecvente de *servi villici* sau *actores* pe proprietăţile agricole. Cei cîţiva *actores* cunoscuţi în Dacia apar în inscripţii în oraşe, la Apulum[131] şi Tibiscum[132], la Ad Mediam, Băile Herculane de astăzi, unde un *actor*, Eutyches, şi-a însoţit stăpînul, ridicînd un altar lui *Hercules invictus*[133]. Nu înseamnă însă că aceşti *actores* nu erau folosiţi şi ca vechili pe moşii, cu toate că majoritatea proprietarilor de pămînt par să-şi fi administrat personal moşiile. Un *actor*, *Atticus*, e cunoscut la Domneşti (j. Bistriţa-Năsăud) în serviciul arendaşului păşunilor şi salinelor, Aelius Marus[134], iar într-o tăbliţă cerată de la Alburnus Maior un alt *actor*, Secundus, îl reprezintă pe stăpînul său, Cassius Frontinus (Palumbus) în amintita întovărăşire de împrumut *(societas danistaria)*[135].

Un alt domeniu în care s-au folosit în Dacia sclavii în număr mai mare ca braţe de muncă au fost exploatările miniere de aur din regiunea Ampelum — Zlatna. Numeroase documente epigrafice, inscripţii pe piatră şi tăbliţe cerate, cunoscute din această regiune, fac menţiune de sclavi. Descoperirile arheologice completează documentarea noastră privitoare la exploatările miniere. Ele dovedesc că aici, ca şi în alte părţi ale imperiului, alături de muncitorii liberi, salariaţi, atestaţi de tăbliţele cerate, erau folosiţi şi sclavii. Cele trei tăbliţe cerate cuprinzînd acte de vînzare şi cumpărare de sclavi sînt cea mai bună dovadă. Urmele arheologice, tehnica de exploatare minieră şi uneltele descoperite, indică de asemenea folosirea sclavilor. Ei erau întrebuinţaţi la muncile cele mai grele. Condiţiile de muncă în aceste mine erau dintre cele mai îngrozitoare ce se pot închipui. Cei care lucrau în minele de aur erau cu toţii condamnaţi pieirii. Erau folosiţi la diferite munci nu numai bărbaţii, ci şi femeile şi copiii. Scriitorii antici au descris condiţiile de exterminare în care lucrau sclavii. Astfel, Diodor din Sicilia, referindu-se la minele din Egipt sau la cele din Hispania — şi nu avem nici un motiv să credem că în Dacia ar fi fost altfel — relatează: „Ei lucrează fără întrerupere sub ochii unui vătaf crud care îi copleşeşte sub loviturile de bici"[136]. „Prin lovituri repetate, toţi sînt siliţi să lucreze pînă ce, sfîrşiţi de oboseli, mor în chip nenorocit". De aceea, aceşti nefericiţi, doborîţi de nenorociri şi fără nici o speranţă în viitor, îşi aşteaptă cu bucurie moartea, care este preferabilă vieţii"[137]. În altă parte, acelaşi autor arată că „cei care lucrează în mine aduc venituri enorme stăpînilor lor. Ei însă, siliţi să lucreze ziua şi noaptea în galeriile subterane, îşi istovesc puterile şi mor cei mai mulţi din cauza prea

www.cimec.ro

marii mizerii... Numai puțini dintre ei, mai tari la corp și mai căliți la suflet, reușesc să-și prelungească nefericita existență. Altfel, prea multele greutăți pe care le îndură îi fac să prefere moartea"[138].

În număr mai mic erau folosiți sclavii și în alte activități productive, ca de pildă în atelierele meșteșugărești, la cărămidării, în lucrările de construcții, în comerț etc. Informațiile epigrafice sau de altă natură în această privință lipsesc însă aproape cu totul pînă acum. Această tăcere a izvoarelor, mai ales a celor epigrafice, nu pare să fie însă cu totul întîmplătoare, ea oglindind o relativ mai slabă dezvoltare a meșteșugurilor în Dacia romană. Aici lipsesc marile ateliere cunoscute în alte părți, ca de pildă în Italia. Se cunoaște totuși numele unui mare proprietar de cărămidărie în vecinătatea Sarmizegetusei, care avea se pare ateliere de ceramică și în alte părți ale provinciei, anume Manius Servius Donatus, probabil de origine italică[139]. Asemenea proprietari de cărămidării existau mai mulți la Sarmizegetusa, Apulum și în alte orașe. E neîndoielnic că în această muncă erau întrebuințați sclavii, folosiți de altfel cu siguranță și în cărămidăriile orașelor Sarmizegetusa, Drobeta și Dierna, unde se știe că funcționau asemenea întreprinderi.

E greu desigur a aprecia măcar aproximativ numărul sclavilor existenți și folosiți ca brațe de muncă în Dacia romană. Lipsește pentru aceasta o bază de calcul mai sigură. Cert este că ei sînt prezenți în ramurile de bază ale producției, pe care o susțin prin munca lor istovitoare. Relațiile sclavagiste și-au găsit o largă aplicare în Dacia sub romani, la fel ca și în celelalte provincii dunărene. E tot așa de sigur însă că folosirea în număr relativ mai mic, în comparație cu alte regiuni ale imperiului, a sclavilor în Dacia a lăsat loc într-o măsură apreciabilă și muncii oamenilor liberi, în toate domeniile. În agricultură predominau numeric micii producători, mai ales în regiunile din estul Daciei, locuite în cea mai mare parte de autohtoni. Munca salariată se folosea și în exploatările miniere, așa precum mici producători și lucrători liberi se găseau și la orașe. Micii producători și lucrătorii salariați au reprezentat și în Dacia, ca în toată antichitatea, un important factor în producție, alături de munca forțată a sclavilor.

La sfîrșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea e.n. se produce în Dacia o modificare în stratificarea societății. În agricultură, în primul rînd, se constată o concentrare a proprietății funciare în mîinile unor proprietari mai mari. Probabil că și în alte ramuri de activitate se ajunge la o concentrare a bogățiilor, indicată de pildă de apariția unor familii de mari bogătași, cum era aceea a lui P. Aelius Antipater la Apulum. Ca urmare, trebuie să presupunem că a avut loc deposedarea unei părți a micilor producători agricoli, care devin astfel muncitori liberi. La orașe, mai ales în cele mai populate, prin sărăcirea micilor proprietari și producători se formează destul de devreme o plebe urbană lipsită de mijloace de existență. Ea trebuie să fie hrănită de către oraș prin distribuții de cereale, după cum rezultă din-

tr-o inscripție de la Sarmizegetusa, din anul 142, în care se spune că Q. Aurelius Tertius a donat 80 000 de sesterți „*ad annonam*“[140].

Pe de altă parte, izvoarele sclaviei erau secătuite o dată cu trecerea în apărare a imperiului. Eliberările de sclavi tot mai frecvente, pe măsură ce sclavajul se dovedea a nu mai fi rentabil, au împuținat și ele numărul acestora. E probabil, astfel, că în secolul al III-lea numărul sclavilor a scăzut în Dacia. Deși nu avem dovezi directe, se pare că în agricultură muncitorii liberi înlocuiesc treptat, în calitate de coloni, pe sclavi[141].

FRĂMÎNTĂRI SOCIALE ȘI LUPTA ÎMPOTRIVA STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Existența claselor sociale antagoniste, cu interese diametral opuse, și a sistemului sclavagist de exploatare, care cuprinde o mare masă de oameni și se exercită în formele cele mai brutale, dă naștere unor puternice contradicții sociale și unei aprige lupte de clasă, dusă după împrejurări pe față sau acoperit. Se adevărește astfel și în cazul Daciei romane afirmația lui Engels că: „Fiecare progres al producției înseamnă în același timp un regres în situația clasei asuprite, adică a marei majorități“[142]. Întrucît însă în Dacia clasa stăpînitoare este alcătuită, aproape exclusiv din colonișți, funcționari imperiali și trupele staționate în provincie, cu soldații și comandanții lor de toate gradele, în timp ce clasa și păturile exploatate sînt alcătuite în cea mai mare parte de către dacii autohtoni, supuși, deposedați de aproape toate bunurile și drepturile lor, înrobiți sau rămași oameni liberi, lupta de clasă în Dacia romană se împletește, un timp cel puțin, cu lupta dusă de populația autohtonă împotriva stăpînirii romane. Pentru ea, stăpînirea romană a însemnat împilare și exploatare, o viață mizeră de sclavi și de oameni supuși la tot felul de corvezi, impozite și vexații.

Dar coloniștii au adus și dinafară un număr de sclavi. Cu timpul rîndurile clasei și păturilor exploatate au fost îngroșate, de unele elemente ale coloniștilor de la orașe, sau de la sate, sărăciți și lipsiți de mijloace proprii de existență. La aceștia s-au adăugat grupurile de populație barbară, în vremea războaielor marcomanice sau după aceea au fost așezați pe solul provinciei, probabil în calitate de așa-zișii *dediticii*, cărora li s-au impus grele obligații. „Biruri, dări către stat și prestații de tot felul aruncau, spune Engels, masa populației într-o sărăcie din ce în ce mai mare; împilarea crescuse pînă la un grad de nesuferit datorită stoarcerilor făcute de guvernatori, de perceptori de impozite, de soldați“[143].

În aceste condiții și în societatea astfel organizată este evident că nu a putut exista în Dacia epocii romane nici „prosperitate generală“, nici armonie socială între diferitele clase, nici înțelegere între supuși și cuceritori, cum

greşit credeau unii dintre istoricii mai vechi, români sau străini, stăpîniţi de concepţia dominantă în istoriografia burgheză. Nu a existat o resemnare nici a celor exploataţi, nici a celor învinşi. Există suficiente indicaţii că şi în Dacia, ca şi în restul imperiului, antagonismele de clasă şi interesele deosebite ale diferitelor pături ale populaţiei au dat naştere unei aprige lupte de clasă, dusă împotriva clasei stăpînitoare şi în general împotriva stăpînirii romane ca principal izvor şi sprijin al exploatării şi al împilării.

O altă caracteristică a luptei de clasă şi a luptei duse de populaţia autohtonă împotriva stăpînirii romane o constituie faptul, uşor de remarcat şi de înţeles, că ea se duce, mai ales cînd ia proporţii mai mari şi se manifestă cu vigoare, în acelaşi timp cînd au loc şi atacuri dinafară ale popoarelor şi seminţiilor libere, ale dacilor, iazigilor, roxolanilor, vandalilor, cvazilor, marcomanilor, goţilor etc. Lupta din interior se împleteşte astfel cu atacurile dinafară.

Lupta împotriva claselor exploatatoare şi a stăpînirii romane, dusă de populaţia autohtonă şi de celelalte pături exploatate, a îmbrăcat în Dacia trei forme principale: *fuga* peste graniţele provinciei, la triburile libere dinafară, atacurile prin surprindere ale unor cete sau luptători izolaţi, numiţi *latrones* şi *răscoalele* pe faţă ale populaţiei oprimate.

Fuga peste hotare este un vechi mijloc al celor înrobiţi de a scăpa de sclavie. În Dacia ea putea fi mai uşor folosită de sclavi, de cei condamnaţi la lucrul în mine sau în carierele de piatră, de datornici şi de toţi cei ameninţaţi să-şi piardă libertatea, datorită vecinătăţii imediate cu triburile libere şi lungimii graniţelor provinciei. În interior, minele şi carierele erau supravegheate de detaşamente militare, iar graniţele erau păzite, în afară de trupele înşiruite pe toată lungimea lor, de posturi *(stationes)* de control şi supraveghere conduse de trimişi speciali ai legatului consular *(stationarii, beneficiarii consularis)*, atestaţi epigrafic mai des la frontiera de nord a provinciei, în Dacia Porolissensis. Spre a stăvili dezertările peste hotare şi a preîntîmpina totodată atacurile prin surprindere ale triburilor libere dinafară, tot la graniţa de nord a Daciei se creează, pe la 180, prin pacea încheiată de Commodus, de-a lungul frontierei o fîşie de pămînt largă de 40 de stadii, adică 7,5 km, în care barbarii nu aveau voie să pătrundă[144]. Se crea astfel o zonă pustie, un fel de „ţară a nimănui", atît pentru a preveni atacurile prin surpriză dinafară, cît şi pentru a stăvili fuga şi dezertările din interior. Cu toate acestea, numărul fugarilor şi al dezertorilor la populaţiile libere dinafară a continuat, de vreme ce în înţelegerile încheiate cu barbarii, nelipsită aproape era prevederea ca aceştia să predea romanilor fugarii. Astfel, despre pacea încheiată de Commodus cu marcomanii se spune că „se învoi cu ei tot în condiţiile în care se învoise şi tatăl său, să-i dea înapoi fugarii şi captivii pe care îi luaseră în urmă[145].

Lupta cetelor de *latrones* e documentată de trei inscripţii descoperite de-a lungul drumului de la Drobeta la Sarmizegetusa, anume la Zegaia[146], lîngă

Drobeta, la Mehadia[147] *(Praetorium)* și la Slatina Timișului[148] *(Gaganae)*. Nesigură rămîne în schimb întregirea *interf(ecta) a l[atron(ibus)]*, propusă[149] pentru epitaful Cassiei Peregrina de la Alburnus Maior[150]. Inscripțiile sînt pietre funerare care amintesc persoane ucise de *latrones (interfecti a latronibus)*. Cei uciși de latrones sînt orășeni bogați, cu demnități municipale, sau din familii de bogați proprietari funciari. Cel amintit de inscripția de la Mehadia este L. Iulius Bassus, decurion și cvestor al municipiului Drobeta, ca și P. Aelius Ariortus arătat a fi fost *IIII vir* al municipiului Dierna (sau Drobeta), în timp ce epitaful de la Zegaia este al unei fiice a unor peregrini bogați, care aveau acolo o *villa rustica.* În două din aceste inscripții se spune că victimele au fost răzbunate, anume L. Iulius Bassus, de la Mehadia, de către un frate, *Iul(ius) Valerianus frater mortem eius exsecutus*, iar în inscripția de la Zegaia nu se precizează de cine *(interfecta a latronibus et vindicata)*.

În ochii romanilor acești *latrones* apăreau ca hoți și jefuitori, deși termenul era aplicat și rebelilor, răsculaților și tuturor celor care luptau nedeclarat împotriva statului roman și a reprezentanților săi[151]. În realitate, ei sînt oameni care nemaiputînd suporta exploatarea se ridică la luptă și atacă izolat sau în cete pe cei mai tipici reprezentanți ai asupritorilor, membri ai aristocrației municipale, latifundiari etc. Asemenea *latrones* sînt cunoscuți și din alte părți ale imperiului (Moesia, Dalmația, Thracia) și chiar la Roma. Este deci un fenomen social mai larg în vremea imperiului, expresie a antagonismelor de clasă și a nemulțumirilor de tot felul, a înăspririi exploatării. Lupta latronilor este o formă deosebită și specifică antichității și mai ales epocii imperiale romane a luptei de clasă. Ei luptă izolat sau în cete mici și pot fi asemuiți cu haiducii din vremurile mai noi. În Dacia, ca și în alte provincii, ei sînt activi în regiunea muntoasă și împădurită din sudul provinciei, de-a lungul drumului Drobeta-Dierna-Tibiscum. S-a presupus că cele trei inscripții amintind pe *latrones* ar data din vremea războaielor marcomanice, ceea ce nu e sigur. E probabil totuși că ele sînt din secolul al II-lea e.n., din epoca Antoninilor, cînd și în alte părți mișcarea latronilor ia o mare amploare. Dar și vremurile tulburi ale anarhiei militare, în prima jumătate a secolului al III-lea au fost favorabile atacurilor latronilor.

O formă superioară, organizată, a luptei de clasă o constituie răscoalele în masă ale populației nemulțumite. Știrile literare privitoare la răscoalele din Dacia sînt puține, pentru că scriitorii antici, în general, numai arareori fac amintire despre ele, ocazional, și de cele mai multe ori în termeni vagi. Descoperirile arheologice și numismatice oglindesc și ele, într-o oarecare măsură, unele răscoale din Dacia și stările de nesiguranță pentru clasa stăpînitoare din Dacia.

Cel dintîi eveniment din istoria Daciei romane la care se poate dovedi cu oarecare probabilitate participarea populației nemulțumite din interior este atacul concomitent, la începutul domniei lui Hadrian, în anii 117—118, al

www.cimec.ro

iazigilor din vest și al roxolanilor din răsărit. Participarea populației răsculate din interiorul provinciei la aceste evenimente este dedusă din știrile privitoare la desfășurarea lor. Epitaful de la Pergam al lui C. Iulius Quadratus Bassus, legatul consular al Daciei de pe atunci, arată că el a murit „luptînd în Dacia[152]", iar într-un papirus din Egipt aceste lupte de la începutul domniei lui Hadrian sînt numite „războiul dacic"[153], ceea ce ar putea indica nu numai că luptele au loc în Dacia, ci și că ele sînt duse împotriva populației autohtone din Dacia răsculată. Trimiterea în Dacia, pentru a face față acestor evenimente, a lui Q. Marcius Turbo este de asemenea semnificativă, întrucît el avea experiența înăbușirii altor răscoale anterioare ale populațiilor răsculate din Iudeea, Egipt, Cirenaica și Mauritania. În același sens pledează și adăugarea tocmai de către Hadrian, probabil după potolirea lucrurilor, cu scopul de a da satisfacție populației autohtone nemulțumite, a epitetului de Sarmizegetusa la numele Ulpiei Traiane. La fel știrea lui Dio Cassius că podul de la Drobeta a fost făcut impracticabil, prin distrugerea părților de lemn, de deasupra, spre a preveni o eventuală trecere a barbarilor peste fluviu[154], presupune o amenințare nu numai din partea roxolanilor, care se găseau prea departe, ci și din partea populației locale, a dacilor ridicați la luptă împotriva stăpînirii romane împilatoare. Abandonarea de către romani cu acest prilej a teritoriului Munteniei și retragerea trupelor romane din castrele pe care le ocupaseră pînă acum în acest ținut nu pot fi explicate numai ca urmare a războiului cu roxolanii, care, după cum am văzut, cereau doar mărirea subsidiilor, și care au fost repede potoliți prin înțelegerea încheiată de Hadrian cu ei. Evacuarea teritoriului Munteniei poate fi mai ușor înțeleasă ca urmare a răscoalei împotriva stăpînirii romane a populației dacice din acest teritoriu, într-un moment deosebit de favorabil pentru ea, cînd întreaga stăpînire romană instituită de Traian la nordul Dunării a fost pusă în cumpănă. Despre o pătrundere acum a roxolanilor pe teritoriul părăsit de romani, cum ar fi de așteptat dacă faptul s-ar fi produs numai sub presiunea roxolanilor, nu avem nici știri literare, nici indicații arheologice.

Alte răscoale sînt amintite în vremea lui Antoninus Pius (138—161), despre care biograful spune că prin generalii și guvernatorii săi a supus pe germani, pe daci și multe alte neamuri, așa precum a înăbușit răscoala în Achaia și Egipt[155]. Un alt scriitor antic, Aelius Aristides, amintește, în elogiul Romei scris în 144, de războaie provocate de „nebunia geților[156]". Știrea am văzut că se referă probabil la luptele din anul 143 împotriva Dacilor liberi, care locuiau la nord-vest de Dacia. Lupte de și mai mare amploare au loc însă, împotriva dacilor liberi în 156—157, cînd au fost aduse noi trupe în Dacia, după cum reiese din trei diplome militare emise la terminarea cu succes a luptelor[157]. Unele inscripții acordă împăratului titlul de *Dacicus*[158], pe care el oficial nu l-a luat totuși, iar guvernatorul provinciei, M. Statius Priscus, am văzut că închină un altar Victoriei Augusta în apropierea ruinelor de la

www.cimec.ro

Grădiștea Muncelului[159], a fostei reședințe a regilor daci. În lumina știrilor literare despre luptele cu dacii liberi, participarea populației dacice din interiorul provinciei la aceste evenimente este foarte probabilă. Îngroparea unor tezaure monetare mărturisește și ea despre starea de nesiguranță creată, mai ales la granițele provinciei.

O situație deosebit de gravă s-a creat în Dacia pe timpul războaielor marcomanice, în timpul domniei lui Marcus Aurelius. Barbarii pătrund pe solul provinciei și provoacă devastări și distrugeri, constatate arheologic în regiunea auriferă, unde sînt ascunse tăblițele cerate, și la Apulum, unde orașul distrus cu acest prilej a fost reconstruit după aceea. O inscripție de la Ulpia Traiana amintește de un îndoit pericol din care a scăpat metropola provinciei: *ancipiti periculo virtutibus restituta*[160]. Îndoita amenințare putea veni atît dinafară, din partea neamurilor barbare, cît și din interior, din partea populației exploatate, care găsește acum cel mai bun prilej de a se răscula spre a se răzbuna împotriva oprimatorilor săi. Unele îngropări de mari tezaure monetare accentuează starea de nesiguranță produsă în interiorul provinciei.

Luptele cu dacii liberi continuă pe timpul lui Commodus. Domnia lui Septimiu Sever și a urmașilor săi este o epocă de relativă liniște în Dacia, dar după Severi atacurile dinafară se întețesc, cum vom vedea, punînd în grea situație provincia. În lipsă de știri literare mai directe, nu mai putem urmări însă participarea prin răscoale a populației exploatate din interior la aceste lupte. E sigur totuși că o dată cu accentuarea crizei sistemului sclavagist lupta de clasă a continuat cu și mai multă vigoare în secolul al III-lea. La orașe a crescut numărul celor lipsiți de mijloace de existență și care formau plebea săracă. La Sarmizegetusa, încă spre mijlocul secolului al II-lea, ea era numeroasă, de vreme ce o inscripție din anul 142 amintește, după cum s-a mai spus, de o importantă donație în bani de 80 000 de sesterți, făcută de un bogătaș pentru aprovizionarea cu cereale a celor săraci din metropola provinciei. Situația precară din provincie, creată de atacurile dinafară și de nesiguranța din interior, e dovedită de îngropările numeroase de tezaure monetare, începînd mai ales cu domnia lui Gordian III, și slăbirea circulației monetare. Starea de nesiguranță culminează în vremea lui Gallienus, cînd activitatea economică decade cu totul.

În istoria luptelor din Dacia romană, cu toată carența știrilor literare sau de altă natură, credem că putem deosebi două etape: una în epoca Antoninilor și în tot cursul secolului al II-lea, cînd ele sînt puternic sprijinite de populația autohtonă și cînd stăpînirea romană din Dacia, fiind puternică, le face ușor față, înăbușindu-le, a doua în secolul al III-lea, cînd, datorită crizei economice, a creșterii numărului celor săraci și lipsiți de mijloace de trai, a atenuării deosebirilor dintre coloniști și autohtoni, ele se întețesc și au un mai ascuțit caracter de clasă.

www.cimec.ro

Deşi slab informaţi cu privire la luptele şi frămîntările sociale din Dacia, e sigur că sărăcirea unei bune părţi a oamenilor liberi în secolul al III-lea şi ascuţirea, ca urmare, a contradicţiilor de clasă au contribuit, împreună cu atacurile dinafară, la slăbirea stăpînirii romane în provincia de la nordul Dunării.

NOTE

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.
[2] Cf. *OCD*, p. 233 sqq.
[3] *CIL*, III, 1266: *F. Bisius Scenob(arbi f.) Sard(eas)*, adică din seminţia illirică *Sardeates*. Vezi C. Daicoviciu, în „Dacia", N.S. II, 1959, p. 264, n. 28.
[4] *CIL*, III, 1322 = *ILS*, 7153. Piatra, o stelă funerară cu două registre, cel mai de sus figurînd un călăreţ, iar cel de jos cuprinzînd inscripţia, a ieşit din nou la iveală şi este republicată de Em. Popescu, în *StCl*, IX (sub tipar).
[5] Vezi *RE*, I, c. 1526—8, *DizEp*, I, p. 102 şi U. Laffi, *Adtributio et contributio*, Pisa, 1966, passim.
[6] Vezi M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 357; G. Alföldy, în *ActaAntHung*, X, 1962, p. 11; I. I. Wilkes, în *ActAntHung*, XIII, 1965, p. 124 şi Em. Popescu, în *StCl*, IX (sub tipar).
[7] *Splonum* e localizat la Pevlje, în nord-estul Muntenegrului, şi rangul de *municipium* l-a primit abia după jumătatea secolului al II-lea e.n., probabil de la Marcus Aurelius sau Caracalla: *CIL*, III, 8308, amintind pe *P. Ael. P[l]adome[nus] Caravanius... praef(ectus) [mun(icipii) ?] Aureli(i) S[p]lo(nistarum) cf. municip(ium)... Splonistarum* din *CIL*, III, 8783, de la Sucarae (lîngă Salona), vezi I. I. Wilkes, în *ActaAntHung*, XIII, 1965, p. 123 şi Em. Popescu, în *StCl*, IX (sub tipar), după care şi inscripţia, *CIL*, III, 1322, de la Ampelum, cu numeroasele şi înfloritele sale ligaturi, ar data mai degrabă din secolul al III-lea, decît din secolul al II-lea.
[8] Vezi C. Daicoviciu, „*Castella*" *Dalmatarum in Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, pp. 51—58 = „Dacia", II, 1958, pp. 259—266 şi *Cl*, II, 1957, pp. 243—250.
[9] Eutropius, VIII, 6,2.
[10] *CIL*, III, 860.
[11] *CIL*, III, 1394.
[12] *CIL*, III, 870.
[13] *ATRÉ*, XIII, 1904, p. 129 sq.
[14] Daicoviciu, p. 125.
[15] Cf. Jung, pp. 86—97.
[16] *CIL*, III, 1198, 1482, 1513—4, 1486 (cf. *MCA*, II, 1956, pp. 627—635), 13779.
[17] Jan Tryniowski, *Varenii z Sarmizegetzy*, în „Przeglad Historyczny", LVI, 1965, p. 381 sqq.
[18] „Dacia", IX—X (1941—4), p. 439; pl. 1, 8, XI—XII, 1945—7, pp. 276—278.

www.cimec.ro

[19] Vezi acum I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).

[20] Kerényi, *op. cit.*, şi I. I. Russu în *AISC*, IV, 1941—3, pp. 182—233; V, 1944—8, pp. 282—286.

[21] După o nouă evaluare, numele greco-orientale din Dacia s-ar ridica la 395; cf. I. I. Russu în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).

[22] O listă mai completă, cuprinzînd 79 nume traco-moeso-dacice la I. I. Russu, în *op. cit.*

[23] *AISC*, III, 1936—1940, p. 286 sq.

[24] *CIL*, VI, 25572.

[25] *CIL*, III, 7954.

[26] *CIL*, VI, 16903.

[27] *AISC*, III, 1936—1940, p. 226.

[28] *ArhMold.*, II—III, 1964, pp. 299—303.

[29] *CIL*, III, 7999.

[30] *ArhMold.*, IV, 1966, pp. 355—358.

[31] *StCom.*, 12, 1965, pp. 47—80.

[32] Jones, p. 254 sq., 257 şi Daicoviciu, p. 164 sq.

[33] Pârvan, *Getica*, p. 272.

[34] II, 6. Afirmaţia despre nimicirea dacilor de către romani e repetată aidoma în toate scrierile istorice ale cărturarului transilvănean, constituind o convingere a sa pe cît de curioasă şi de potrivnică raţiunii istorice, pe atît de neclintită, pentru că ea izvora din dorinţa fierbinte a lui de a înfăţişa pe români ca urmaşi direcţi ai romanilor, fără nici un amestec străin, nici chiar dacic, care să le fi alterat descendenţa nobilă. Cf. *Apulum*, IV, 1961, pp. 285—293.

[35] Întreg arsenalul de false argumente invocate şi răstălmăcite cu o iscusinţă demnă de o cauză mai bună se poate găsi în două lucrări ale ultimului şi celui mai înverşunat apărător al acestei teorii: Alföldi, *Daci e romani in Transilvania*, Budapest, 1940 şi *Zu den Schiksalen Siebenbürgen im Altertum*, Budapest, 1944.

[36] C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, pp. 200—270, *La Trans. dans l'ant.*, p. 104 sqq.; I. I. Russu, în *CCRH*, 1956, pp. 35—56; M. Macrea, în *IstRom*, I, pp. 387—396.

[37] *MCA*, II (1956), pp. 184—195; „Dacia," n.s. I, 1957, pp. 205—220, *PCDAN*, pp. 15—97.

[38] Eutropius, VIII, 6, 2.

[39] Ioannes Lydus, *De magistr.*, II, 21; cf. pentru reducerea cifrei de la 500 000 la 50 „Dacia", I, 1924, pp. 31—33.

[40] *Caesares*, 327, p. 420, ed. Hertlein.

[41] Dio Cassius, LXXVII, 11, 1.

[42] Cichorius, LXXV—LXXVI şi CLIV—CLXV.

[43] Patsch, *Beiträge*, V/2, pp. 88 şi 127 sq.

[44] „Dacia", III, 1959, pp. 312—317.

www.cimec.ro

[45] *SHA*, XXIV, 9, 14.
[46] Lactantius, *De mort. persec.*, 9 şi 27, 8; cf. Pseudo-Victor, 40, 18.
[47] *SCŞCluj*, VI, 1955, pp. 127—157.
[48] *ActaMN.*, II, 1965, pp. 163—192.
[49] Pentru toate vezi *PCDAN*, pp. 46—63, cu bibliografia indicată la fiecare localitate.
[50] *SCIV*, 18, 1967 (sub tipar).
[51] „RPAN", II—IV, 1940, pp. 89—94; *SCIV*, II/1, 1951, p. 279 sqq.; *MCA*, II, 1956, p. 154 sqq.
[52] *SCIV*, XI, 1960, pp. 285—301, 17; 1966, pp. 19—30.
[53] „Dacia", N.S., I, 1957, p. 212, n. 15, fig. 4.
[54] „Dacia", N.S., I, 1957, p. 213, fig. 5.
[55] „Dacia", N.S., I, 1957, p. 212, fig. 3.
[56] *MCA*, VI, 1959, p. 391, fig. 5/2 şi 11; VIII, 1962, p. 531, fig. 6/13.
[57] „Dacia", N.S., III, 1959, pp. 353—367.
[58] M. Demetrescu — C. S. Nicolăescu—Plopşor, *Muzeul regional al Olteniei. Călăuză.* Craiova, 1939, p. 225 sq.
[59] „RevMuz", IV, 1967, pp. 48—50 (cu bibliografia mai veche).
[60] *ActMuz.*, 1955, p. 109 sqq., nr. 2, fig. 3; *MCA*, VII, 1961, p. 427, fig. 4/3, 7, 25; *OCD*, p. 459, fig. 4/14.
[61] Dio Cassius, LXXI, 11, 15, 16.
[62] Daicoviciu, p. 146, n. 3; *MCA*, II, 1956, p. 186 sqq.
[63] *ACMIT*, 1929, p. 332 sqq.; „RIR", II, 1932, p. 267 sqq.
[64] *AISC*, III, 1936—1940, pp. 160—173; Sargetia, II, 1941, pp. 91—105; Daicoviciu, p. 120 sq., n. 1.
[65] *SCIV*, VI, 1955, p. 581 sqq.; *MCA*, IV, 1957, p. 119 sqq.; V, 1959, p. 403 sqq.; VI, 1959, p. 407 sqq.; „Dacia", N.S., I, 1957, p. 207 sqq.
[66] *MCA*, IV, 1957, p. 141 sqq.; V, 1959, p. 414 sqq.
[67] *MCA*, VI, 1959, p. 492 sqq.
[68] *ActMuz.*, 1955, pp. 107—115; *MCA*, V, 1959, p. 425 sqq.; VI, 1959, p. 383 sqq.; VII, 1961, p. 423 sqq.; VIII, 1962, p. 257 sqq.; *OCD*, p. 455 sqq.
[69] Vezi nota 48.
[70] Săpături inedite ale prof. D. Tudor, căruia îi datorăm informaţia.
[71] *OCD*, pp. 557—566.
[72] *MCA*, IV, 1957, p. 145 sq.
[73] Horedt, *Untersuchungen*, pp. 17 şi 31.
[74] *Sbornik G. Kazarov*, I, 1955, p. 29, fig. 6.
[75] *MCA*, V, 1959, p. 409 sq.; VI, 1959, p. 417 sq.
[76] „Dacia", N. S. I, 1957, p. 209, cu fig. 5.
[77] *SCIV*, VI, 1955, p. 607, cu fig. 18/1.
[78] Caducă şi lipsită de orice temei ni se pare concluzia foarte categorică cu privire la originea norico-pannonică a necropolelor tumulare de la Gaşolţ, Galbor, Ighiu pe care o susţine P. Alexandrescu într-o lucrare despre necropola tumulară de la Histria („Dacia",

N.S., IX, 1965, p. 180, n. 39 = „Histria", II, Bucureşti, 1966, p. 264, n. 94). Lăsînd la o parte afirmaţia, de loc dovedită şi după părerea noastră evident greşită, că necropolele din Dacia romană ar avea caracteristici „foarte apropiate de cele ale grupului noric-pannonic", singurul argument invocat în sprijinul concluziei mai sus amintite este faptul că autorul nu poate constata nici un fel de analogie între mormintele tumulare din Dacia şi cele de la Histria, care ar aparţine altui cerc cultural. Fireşte că lipsa de analogii între cele două grupuri de morminte tumulare, chiar dacă ar fi reală, nu ar fi de mirare, avînd în vedere deosebirile de epocă şi de mediu etnic şi social dintre populaţiile care folosesc cele două grupe de necropole. Ea ar fi totuşi fără importanţă pentru stabilirea originilor posibile ale grupei daco-romane de morminte tumulare. Nouă ni se pare însă că este cu totul greşit, am spune chiar elementar de eronat, în ceea ce priveşte modul de argumentare istorică, a considera tipul de morminte tumulare de la Histria ca originar din „Grecia continentală sau asiatică", unde, chiar după mărturia autorului („Dacia", IX, 1965, p. 180 = „Histria," II, p. 264), „grecii ei înşişi.. nu îl practicau decît rar". Aceasta, în pofida faptului că tot autorul dovedeşte, citînd un număr de exemple („Dacia", IX, 1965, p. 174 sqq. = „Histria", II, p. 260 sqq.), că tipul de morminte tumulare de la Histria „are o largă răspîndire în lumea carpato-danubiană", mai precis în civilizaţia sud-tracică, ca şi la dacii din epoca Latène, subliniind că mormintele tumulare de la Histria şi cele ale dacilor prezintă „elemente caracteristice comune", pe care le şi relevă sumar.

Dar dacă aceasta este situaţia, ne întrebăm dacă acest tip de morminte cunoscut acum la Histria mai poate fi considerat „drept caracteristic grecesc"? Decît a-i căuta originile în Grecia, unde, cum arată tot autorul, el nu este la „modă" (expresia îi aparţine), nu ar fi oare mai logic să-l considerăm tracic sau înrudit cu acesta, de vreme ce în lumea tracică propriu-zisă, ca şi în cea traco-dacică el este foarte răspîndit, la tracii din sud, din secolul al VI-lea î.e.n., pînă tîrziu în epoca romană. Acest tip de morminte tumulare pare a fi fost comun de altfel în epoca Hallstattiană şi altor popoare, cu care grecii au ajuns în contact, ceea ce ar putea explica, după părerea noastră, răspîndirea acestui rit mai mult la periferia lumii greceşti (pe ţărmul de vest şi de nord al Pontului Euxin şi în anumite regiuni ale Asiei Mici), decît în Grecia continentală. Ritul acesta de înmormîntare cu rug şi tumul este străvechi şi îl găsim în diferite perioade folosit cu mai mare sau mai mică predilecţie de multe alte populaţii.

Cum însă mormintele tumulare de la Caşolţ şi cele înrudite de la Calbor, Ighiu şi Moreşti (neamintit de P. Alexandrescu), după părerea noastră, sînt o continuare în epoca romană a tipului de morminte tumulare ale dacilor din perioada premergătoare a Latène-ului tîrziu, iar acestea la rîndul lor prezintă, cum pe bună dreptate a arătat autorul nostru, elemente comune, incontestabile şi deosebit de semnificative cu cele de la Histria, care, aşa cum se afirmă, „departe de a fi izolate, sînt caracteristice populaţiilor tracice vecine", credem că nici concluzia după care grupul mormintelor tumulare din Dacia romană ar fi cu totul străin de cele de la Histria, aparţinînd unui alt cerc cultural, nu se mai poate susţine în mod atît de categoric.

[79] Vezi K. Horedt, în *AAPhilHistPH*, p. 161 sq.; idem, în *SCIV*, 19, 1968 (sub tipar) şi M. Macrea, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
[80] *AVSL*, XIII, 1876, p. 294 sq.
[81] „Dacia", II, 1925, pp. 304—344; *SCIV*, III, 1952, p. 324.
[82] *SCIV*, IV, 1953, p. 283 sq., 297 sq.; V, 1954, p. 208 sq.; VI, 1955, p. 162.
[83] Cf. „Dacia", N.S., I, 1957, p. 300.
[84] Cf. *SCIV*, VI, 1955, p. 612 sq.; „Dacia", N.S., VI, 1962, p. 177.
[85] V. Budinsky-Krocka, *Ausgrabungen auf dem Hügelgräberfeld in Zemplin im Jahre 1958*, în *Referáty o prakovných archeologov za rok 1958*, Cast II, Liblice, 1959, pp. 61—69; cf. B. Benadik, în *Germania*, 43, 1965, pp. 63—91.
[86] Vezi „Dacia", N.S., IX, 1965, p. 174 sqq., cu trimiterile bibliografice de acolo.
[87] *BIAB*, XXVIII, 1965, pp. 77—122.
[88] „Dacia", N.S., I, 1957, p. 211; *OCD*, pp. 155—159.
[89] S. Dumitraşcu — T. Bâder, *Aşezarea dacică de la Medieşul Aurit*, în *ActaMN*, IV, 1967 (sub tipar).
[90] *AÉrt.*, XIII, 1879, pp. 350—355; *AKözl*, XVI, 1890, 1—44; *AÉrt.*, n.s., XIII, 1893, pp. 408—412; *Sargetia*, II, 1941, p. 91 sq.
[91] „Dacia", II, 1958, p. 265; cf. şi M. Macrea, *IstRom*, I, p. 392.
[92] *AVSL*, V, 1862, pp. 287—314.
[93] Strack, II, p. 139 sqq.
[94] Cheesman, p. 57 sqq., 178; Wagner, p. 129 sq., 182; Dobó, nr. 99—142.
[95] *CIL*, VIII, 18085; cf. Daicoviciu, p. 114; *AISC*, IV, 1941—3, 216 sqq.; V, 1944—8, p. 289.
[96] Kerényi, passim. Numărul numelor imperiale din Dacia a crescut între timp prin publicarea de noi inscripţii.
[97] Vezi C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 227.
[98] A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriege*, Budapest, 1959, p. 467 sqq.
[99] G. Alföldy, în „Latomus", XXV, 1966, p. 40 sq. şi p. 56.
[100] C. Daicoviciu, p. 153, n. 3; cf. şi „Dacia", N.S., VII, 1963, pp. 211—239.
[101] Vezi mai sus p. 212.
[102] D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană* (1957), de la care preluăm datele privitoare la sclavi.
[103] Cf. „Dacia", N.S., II, 1958, p. 281 sqq.
[104] *CIL*, III, 1209 = *ILS*, 7147.
[105] *CIL*, III, 1181 — 2, 1208, 1573; *ACMIT*, 1929, p. 305; cf. *Apulum*, II, 1943—5, p. 95 sqq.
[106] *Dolg*Cluj, II, 1911, pp. 260—288, 271—274; *AISC*, V, 1944—8, p. 227 sqq.; Székely, pp. 5—8.
[107] *CIL*, III, tab. cer. XIII.
[108] *CIL*, III, tab. cer. VI, VII, XXV.
[109] *CIL*, III, 14216, 11.

www.cimec.ro

[110] *Dolg*Cluj, VII/2, 1916, p. 75.
[111] *CIL*, III, 1079.
[112] *CIL*, III, 7906 = *ILS*, 7138.
[113] Columella, I, 8—9; cf. Petronius, *Satyricon*, 47.
[114] „Dacia", I, 1924, p. 29; Tudor, p. 127.
[115] Vezi nota 110.
[116] *CIL*, III, 7693.
[117] *CIL*, III, 8042.
[118] *CIL*, III, 1181.
[119] *CIL*, III, 1182.
[120] *CIL*, III, 1209.
[121] *ErdMúz*, V, 1888, p. 65, nr. 21.
[122] *CIL*, III, 978.
[123] *CIL*, III, 1565.
[124] *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 45; cf. *RE*, VI, 223 şi Stein, p. 65.
[125] *CIL*, III, 1307.
[126] *CIL*, III, 7997.
[127] *CIL*, III, 7992.
[128] *ArchAnz*, 1902, c. 531 = *AÉrt*, XXXIV, 1914, p. 354 = *AnnÉp*, 1913, p. 50.
[129] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 325.
[130] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 410 = *AnnÉp*, 1914, 414 = „Dacia", I, 1924, p. 250, nr. 1. Alţi *vikarii* atestaţi la Apulum (*CIL*, III, 7802) şi la Micia (*CIL*, III, 7853) sînt numai locţiitori în unele slujbe fără titulari, pe care le conduc pe răspunderea lor.
[131] Vezi notele 93—94.
[132] *CIL*, III, 1549.
[133] *CIL*, III, 1573.
[134] *KorrblVSL*, XLIV, 1921, p. 71 sqq.; *ACMIT*, 1929, p. 308; *AnnÉp*, 1930, X, *SCŞ*-Cluj, VII, 1956, pp. 7—13; *ArhMold.*, IV, 1966, p. 175 sq.; *ActaMN*, III, 1966, p. 158, n. 25.
[135] Vezi nota 107.
[136] Diodor, III, 12.
[137] Idem, III, 13.
[138] Idem, V, 38.
[139] „Dacia", IX—X, 1941—4, pp. 431—440; XI—XII, 1945—7, p. 275 sqq.; *AISC*, V, 1944—8, p. 302 sq.
[140] *CIL*, III, 1448.
[141] Cf. *SAI*, II, 1957, pp. 33—38 şi *ActaMN*, I, 1964, p. 329.
[142] F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, ed. a IV-a, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1958, p. 178.
[143] *Ibidem*, p. 148.
[144] Dio Cassius, LXXII, 3 şi 18.
[145] Idem, LXXII, 2.

[146] *CIL*, III, 8021.
[147] *CIL*, III, 1579.
[148] *CIL*, III, 8009.
[149] N. Gostar, în *Analele Ştiinţifice ale Univ. „Al. I. Cuza" din Iaşi*, (serie nouă), secţiunea III (ştiinţe sociale), IV, 1958, p. 36 sqq. Cf. D. Tudor, *IstRom*, I, p. 429, n. 1. şi M. Macrea, *ActaMN*, I, 1964, p. 326.
[150] *CIL*, III, 1266.
[151] Cf. *SCIV*, IV, 1953, p. 588 sqq.
[152] A. Premerstein, *C. Iulius Quadratus Bassus*, 1934, p. 16, 34 sqq., 71.
[153] *Ibidem*, p. 36, n. 3.
[154] *Dio Cossius*, *LXVII*, 13, 6.
[155] *SHA*, *Ant. Pius*, 5, 4.
[156] Aelius Aristides, XXVI, 70.
[157] *CIL*, XVI, 107, 108, 110.
[158] *CIL*, VIII, 12513, 20424.
[159] *CIL*, III, 1416.
[160] *CIL*, III, 7969.

www.cimec.ro

CAPITOLUL VI

VIAŢA ECONOMICĂ

TRĂSĂTURILE GENERALE ALE PRODUCŢIEI

O dată cu instaurarea stăpînirii romane în Dacia, activitatea economică se dezvoltă într-un ritm şi cu o intensitate necunoscută înainte. Se construiesc drumuri pietruite, cum nu avusese Dacia nicicînd, care străbat provincia în toate direcţiile. De-a lungul lor se întemeiază oraşe şi aşezări mai mici.

Înfăţişarea lor e deosebită de a celor dinainte. Se întrebuinţează o tehnică nouă şi materiale noi de construcţie. Se construiesc castre şi fortificaţii variate. Se ridică construcţii durabile şi impunătoare din piatră şi cărămidă. În piatră se dăltuiesc monumente sculptate şi tot în piatră se sapă inscripţii, multe ajunse pînă la noi. Urmele romane de tot felul s-au păstrat şi ne întîmpină pînă astăzi la tot pasul pe tot întinsul fostei provincii romane. Mărturii grăitoare ale unei civilizaţii înaintate, ele au atras încă din perioada Renaşterii atenţia cărturarilor şi a amatorilor de antichităţi. Bogăţiile subsolului şi ale solului Daciei sînt exploatate cu intensitate şi puse în valoare. Aurul, argintul, cuprul, fierul, sarea sînt exploatate din adîncurile pămîntului, iar la suprafaţa lui se cultivă ogoarele, se exploatează păşunile şi pădurile. Meşteşugari iscusiţi prelucrează în ateliere utilate cu unelte perfecţionate materiile prime transformîndu-le în produse de tot felul, menite să satisfacă la un nivel mai înalt nevoile populaţiei Daciei. Producţia ia o mare amploare, aşa precum se constată o mare varietate a produselor. În scurt timp, datorită acestei intense activităţi economice, întreaga înfăţişare a Daciei se schimbă, faţă de aceea din vremea statului dac. Ea ajunge curînd să fie la fel cu cea din provinciile vecine, cu care de fapt Dacia stabileşte legături economice. Bogăţiile naturale ale Daciei favorizează dezvoltarea ei economică.

Coloniştii veniţi din toate părţile imperiului, aducînd experienţa lor în domeniul vieţii economice, imprimă acesteia, de la început, un ritm deosebit de intens. Trupele rămase în provincie, soldaţii şi veteranii contribuie şi ei la intensificarea vieţii economice. Armata, pe lîngă rolul ei în apărarea provinciei, prin care asigură desfăşurarea liniştită a vieţii înăuntrul hotarelor ei, prin nevoile ei specifice, prin soldele ofiţerilor şi ale trupei, ca şi prin ajutoarele pe care le primea de la fiscul imperial, contribuie de asemenea la intensificarea vieţii economice. Nu e mai puţin adevărat totuşi că prin numărul mare al trupelor staţionate în Dacia şi prin caracterul ei neproductiv, armata reprezenta o grea sarcină pentru locuitorii provinciei, contribuind la secătuirea ei economică, mai ales în ceea ce priveşte resursele ei alimentare.

Coloniştii au rolul hotărîtor în organizarea exploatării principalelor bogăţii

www.cimec.ro

ale provinciei şi a activităţii economice în general. Ei imprimă acesteia un caracter roman, nu numai în ceea ce privesc metodele şi tehnica de exploatare a bogăţiilor şi de prelucrare a produselor, ci şi în ceea ce priveşte organizarea şi finanţarea ei.

Populaţia autohtonă, pe care noi o presupunem a fi constituit majoritatea populaţiei provinciei, reprezintă o mare rezervă de braţe de muncă, dar totodată şi o piaţă de desfacere pentru multe dintre produsele noilor ateliere înfiinţate, mai ales a celor care produceau mărfuri de factură populară şi ieftine, ca ceramica, obiectele variate de uz casnic etc. Exploatată şi pusă în situaţie de evidentă inferioritate faţă de colonişti şi militari, ea contribuie mai ales prin munca ei istovitoare la ridicarea măreţului edificiu al economiei Daciei romane.

Noi sînt deci condiţiile în care se realizează activitatea economică în Dacia romană, deosebit fiind şi caracterul producţiei. Existenţa sclavilor şi a exploatării de tip sclavagist exercitată de o mînă de privilegiaţi şi de cei aflaţi în serviciul lor, impun un caracter specific societăţii sclavagiste dezvoltate, vieţii economice din Dacia. Clasa stăpînitoare se bucură de sprijinul autorităţilor provinciale şi deţine conducerea oraşelor şi a teritoriilor rurale care le aparţin. Proprietari funciari, de ateliere meşteşugăreşti şi de alte întreprinderi economice rentabile, folosind un număr mai mic sau mare de sclavi, ei determină în cea mai mare măsură caracterul producţiei. În principalele ramuri de producţie ale economiei Daciei romane predomină relaţiile de exploatare sclavagistă. Munca sclavilor reprezintă principala forţă de producţie întrebuinţată în activitatea economică. Existenţa stăpînilor de sclavi şi a sclavilor condiţionează întreaga activitate productivă, determină aspectele ei specifice, dar îi fixează totodată şi anumite limite. Coloniştii, aducînd în Dacia experienţa lor în domeniul vieţii economice, dobîndită în regiunile şi localităţile de unde veneau, continuă să pună în valoare această experienţă în aceleaşi condiţii şi spre folosul lor şi în noua provincie. Unele produse, mai ales cele legate de confortul vieţii cotidiene şi cele de uz casnic în general, sînt rafinate şi cu gust lucrate. Ele răspund exigenţelor clasei stăpînitoare, care prin bunăstarea ei determină producerea lor. Cu toate acestea, în marile exploatări miniere, în agricultură şi în alte domenii economice metodele de muncă şi uneltele întrebuinţate nu vădesc progresul la care poate ne-am aştepta. Folosirea muncii sclavilor în aceste activităţi de mai mare amploare şi dezinteresul lor pentru munca pe care sînt siliţi să o desfăşoare nu sînt de natură să favorizeze introducerea uneltelor mai perfecţionate şi nici a unor metode de lucru corespunzătoare cunoştinţelor tehnice ale epocii. De aceea, întreaga productivitate a muncii era scăzută. Acestea sînt limitele în general ale unei societăţi sclavagiste avansate şi Dacia, cu noua ei structură socială, dobîndită în epoca romană, nu putea face excepţie.

www.cimec.ro

Şi alte trăsături generale ale producţiei cunoscute din restul imperiului le regăsim în activitatea economică din Dacia romană. Mai întîi constatăm o concentrare a producţiei meşteşugăreşti la oraşe, acestea jucînd un rol însemnat în viaţa economică a provinciei. Aici locuiesc cei mai de seamă proprietari de pămînt şi cei mai bogaţi oameni, meşteşugarii, negustorii, care sînt factori importanţi în viaţa economică. Producţia atelierelor meşteşugăreşti este destinată a satisface nu numai nevoile orăşenilor, ci şi ale locuitorilor de la sate. Spre oraşe gravitează apoi în bună măsură viaţa satelor, care acolo găsesc posibilitatea de desfacere a produselor lor agricole. Centrele administrative, agricole, meşteşugăreşti şi comerciale, la care se adaugă pentru unele şi o însemnătate de ordin militar şi oraşele au jucat un rol de seamă în viaţa provinciei. Locuitorii oraşelor sînt tipici reprezentanţi ai clasei conducătoare, pătura cea mai înaltă a lor alcătuind o adevărată aristocraţie municipală care domina nu numai viaţa politică şi economică a oraşelor, ci şi pe aceea a teritoriilor rurale ale acestora. Prin structura lor economică şi socială ele sînt întruchiparea cea mai deplină a modului de producţie sclavagist.

Un alt aspect nou al vieţii economice din Dacia romană, care se cuvine anume a fi relevat, este folosirea pe scară largă a monedelor ca mijloc de schimb, factor de deosebită însemnătate în desfăşurarea activităţii economice a provinciei. Moneda a fost cunoscută şi folosită şi de cucerirea romană în Dacia, dar în epoca romană ea este întrebuinţată pe o scară mult mai mare, în viaţa de toate zilele, ca şi în operaţii financiare mai evoluate, de credit, pentru plata funcţionarilor, armatei, a încasării impozitelor etc. Economia monetară ocupă un loc important în activitatea de schimb a provinciei, fără a fi putut înlocui, ca în întreaga antichitate, economia naturală, care îşi menţine într-o anumită măsură însemnătatea şi rolul ei.

În sfîrşit, o altă trăsătură caracteristică a producţiei în epoca romană o constituie faptul că ea în bună parte este o producţie de mărfuri, adică de produse destinate schimbului pieţei.

După aceste consideraţii, lămuriri şi precizări preliminare privitoare la caracterul şi trăsăturile generale ale activităţii economice, vom trece la examinarea pe scurt a celor mai importante şi mai bine cunoscute ramuri ale acesteia, în Dacia romană. Notăm însă că activitatea economică din Dacia romană reprezintă un foarte vast domeniu de cercetare, care mai greu poate fi cuprins într-o prezentare de ansamblu, mai generală, de sinteză, cum este cea de faţă. Nu lipsesc studiile de amănunt şi chiar o monografie despre viaţa economică a Daciei romane[1]. Mai bine au fost studiate aspectele vieţii economice documentate pe cale epigrafică, pe studiul inscripţiilor bazîndu-se cele mai multe capitole ale istoriei economice a Daciei romane. Într-o măsură mai mică au fost puse la contribuţie urmele arheologice de pe teren, monumentele figurate şi mai ales materialele arheologice de tot felul, ca produse

www.cimec.ro

nemijlocite ale acestei activităţi. Există în muzeele noastre încă un imens material scos din săpăturile arheologice sau provenit din descoperiri fortuite care nu a fost încă studiat, dar a cărui studiere credem că ar putea completa în bună măsură unele capitole importante ale istoriei economice a Daciei romane. Pînă atunci, orice încercare de sinteză în acest domeniu, şi cu atît mai mult cea de faţă, rămîne incompletă, prezentînd numeroase şi importante lacune, lăsînd nelămurite, mai ales, multe dintre aspectele vieţii cotidiene, care suscită totuşi un viu interes şi o firească curiozitate, ce rămîn însă nesatisfăcute.

AGRICULTURA

Şi în epoca romană, principala ocupaţie în Dacia rămîne agricultura şi păstoritul. Dar noile condiţii social-economice create au determinat şi dezvoltarea unor noi relaţii agrare de tip sclavagist[2]. Formele de proprietate funciară s-au schimbat o dată cu cucerirea romană. Încă pe vremea împăratului Traian, probabil chiar sub directa lui supraveghere, întreg pămîntul cucerit a fost măsurat şi cadastrat în vederea împărţirii lui *(adsignatio)* şi a stabilirii impozitelor. Veteranii şi cetăţenii romani au primit cele mai bune loturi. O parte din pămînt a fost împărţit, vîndut sau arendat peregrinilor. Legiunii XIII Gemina şi mai tîrziu poate şi legiunii V Macedonica, după exemplele cunoscute din alte provincii[3], li s-au repartizat de asemenea cîte un teritoriu propriu, *territorium legionis*, dintre care o parte putea fi cultivat, iar o altă parte folosit ca păşune, *prata*. Probabil că de asemenea teritorii mai mici dispuneau pentru nevoile proprii şi trupele auxiliare. Comandanţii acestora îşi exercitau însă jurisdicţia asupra întregului district rural dependent de castru, putînd impune tot felul de obligaţii şi prestaţii populaţiei autohtone şi celorlalţi locuitori ai districtului militar.

În Dacia romană predomină proprietatea funciară mică şi mijlocie. Marile latifundii imperiale sau private, de felul celor cunoscute în Italia sau în alte provincii întinzîndu-se pe mii de iugăre, în Dacia nu sînt documentate. Cu timpul însă, după jumătatea secolului al II-lea, se formează totuşi probabil şi aici proprietăţi funciare mai mari, mai ales în teritoriile oraşelor. Cei mai mulţi dintre membrii ordinului decurionilor erau proprietari de pămînt. Ei şi-au rotunjit cu timpul proprietăţile lor, provocînd ruinarea micii proprietăţi ţărăneşti. Căci aşa cum a arătat K. Marx, în condiţiile orînduirii sclavagiste, la un anumit grad de dezvoltare, se creează mijloacele materiale ale dispariţiei micii proprietăţi fărîmiţate şi a micilor producători individuali, care sînt deposedaţi treptat de proprietarii marilor proprietăţi funciare, concentrate[4].

Existenţa unor asemenea proprietăţi funciare mai mari, lucrate cu sclavi, este dovedită de descoperirea mai multor aşa-numite *villae rusticae*, alcătuite

www.cimec.ro

din clădirile şi gospodăriile centrale ale unor ferme agricole sclavagiste mai mari. Arheologic s-au cercetat vreo 9 asemenea *villae rusticae*, la Hobiţa, lîngă Sarmizegetusa[5], Cinciş (j. Hunedoara)[6], Mănereu (j. Hunedoara)[7], Aiud-Bruclа[8], Aiton (j. Cluj)[9], Ciumăfaia (j. Cluj)[10], la Dezmir[11], lîngă Cluj, la Apahida (două)[12] şi la Pălatca (j. Cluj)[13]. Ele se găsesc toate în teritoriile urbane din vestul Daciei. Cea mai tipică dintre aceste vile rustice este cea de la Hobiţa, lîngă Ulpia Traiana. Ea se întinde pe o suprafaţă de aproape 6 ha, e înconjurată cu un zid de piatră de jur-împrejur, în mijlocul acestei incinte aflîndu-se casa servind ca locuinţă proprietarului sau administratorului său, precum şi o mare construcţie anexă, acoperită cu ţiglă, destinată adăpostirii inventarului agricol, a animalelor şi a sclavilor. Proprietarul ei ne este cunoscut numai prin iniţialele L.D.P. imprimate pe mai multe cărămizi cu ajutorul unei ştampile.

Villa rustica de la Hobiţa, ca şi celelalte ferme cercetate, îndeplineşte numai în linii generale caracteristicile fermei agricole descrisă de Vitruvius în tratatul său despre arhitectură[14]. Ea corespunde însă principalei recomandări a lui Columella, aceea de a fi situată în imediata apropiere a unui oraş, în cazul nostru a metropolei provinciei, unde proprietarul ei putea să-şi desfacă produsele fermei[15]. Ca şi alte ferme agricole din Dacia, ea este aşezată în apropierea unui mic curs de apă.

Primul proprietar al fermei agricole de la Ciumăfaia a fost Aelius Iulius, *veteranus ex centurione*[16], apoi fiul său P. Aelius Maximus, cavaler roman, *a militiis*, decurion şi magistrat la Napoca[17].

Vilele rustice cercetate arheologic sînt situate toate în partea de vest a Daciei, cele mai multe în apropierea marilor oraşe, ca Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca şi nu departe pe drumurile principale ale provinciei. *Jus Italicum*, pe care îl aveau tocmai aceste patru oraşe în Dacia, a favorizat alcătuirea unor proprietăţi funciare mai mari, datorită scutirii de plata impozitului funciar de care se bucurau.

Alte multe asemenea ferme agricole au fost semnalate numai pe baza observaţiilor pe teren sau sînt presupuse fie pe baza ruinelor scoase la iveală, ca de pildă la Moreşti[18], fie pe baza monumentelor de piatră descoperite în mediul rural, care vor fi aparţinut unor asemenea proprietari mai bogaţi de pămînt. Astfel, s-a presupus că familiile de peregrini a lui Ulcudius Baedari şi a femeii Sutta Epicadi, părinţii fiicei ucise de *latrones*[19], erau, judecînd după mărimea şi execuţia îngrijită a pietrei de mormînt, proprietarii unei ferme agricole la Zegaia, în teritoriul Drobetei[20]. În afară de veteranii colonizaţi pe timpul lui Traian la Ulpia Traiana, probabil şi alţi veterani, individual, prin *missio agraria* sau prin cumpărare din suma primită ca *missio nummaria*, au ajuns mai tîrziu proprietari de pămînt şi de ferme agricole. În asemenea situaţie de proprietar funciar presupunem că era şi veteranul *T. Fl(avius) Rufinus*, din leg. XI Claudia, a cărui piatră de mormînt s-a găsit la Răhău[21]

(j. Alba), unde recent au fost cercetate și urmele unei construcții romane, care ar putea fi iarăși o *villa rustica*[22]. Tot un veteran ni se pare că este și personajul reprezentat pe un perete de ediculă funerară de la Șeica Mică (j. Sibiu), în trei registre, dintre care primul îl înfățișează ca luptător călare răpunînd pe dușman, al doilea la arat, deci în îndeletnicirea practicată după ieșirea din armată, iar al treilea sacrificînd pe un altar, situat între el și o figură feminină, probabil soția sa[23].

Toți acești proprietari de ferme agricole lucrau pămîntul cu ajutorul sclavilor. După știrile pe care ni le dă Columella, pentru lucrarea unei moșii de 200 de *jugera* erau necesare două perechi de boi, doi mînători de vite și șase sclavi[24]. Deci pentru o parcelă a unui veteran, care se consideră că avea 1 km², adică patru *iugera*, era nevoie de 4 perechi de boi, 4 pogonici și 12 sclavi, adică în total 16 sclavi. Proprietarii marilor ferme agricole locuiau la oraș, iar conducerea fermei și a exploatării agricole era încredințată obișnuit unui sclav de încredere, numit *servus villicus*. În Dacia totuși nici o inscripție nu amintește un asemenea *villicus*, sigur folosit în exploatarea agricolă a unei ferme a vreunui proprietar privat. Acest fapt poate fi explicat ca un indiciu că în Dacia nu existau mari latifundii private. Totuși, e foarte probabil că cei nu mai puțin de patru sclavi *actores* (Dades, Filetus, Eutyches și Onesimus), atestați epigrafic în proprietatea familiei lui P. Aelius Antipater, de la Apulum[25], erau folosiți și ca intendenți ai moșiilor de la țară, de care această familie bănuim că dispunea, nu numai de întreprinderile economice pe care le va fi avut chiar în orașul Apulum. Un alt *actor Hermadio*, al lui Turranius, este cunoscut la Tibiscum[26]. În situații similare, de vechili de moșie și *villa rustica*, se găseau, după cum presupune D. Tudor[27], și acei sclavi care în mediul rural, la Iezureni, în Oltenia, ridică un monument stăpînului lor, decurion al coloniei Drubeta[28], la Sic (j. Cluj) închină un altar lui Silvanus[29], iar la Măcicașu (j. Cluj) un alt altar lui Silvanus Silvester[30].

Proprietarii agricoli mici și mijlocii, al căror număr va fi fost mult mai mare decît al marilor proprietari funciari, foloseau de asemenea un număr oarecare, dar desigur mai mic de sclavi, la munca cîmpului, cît și în gospodărie, care munceau sub supravegherea directă și uneori alături de stăpîn.

În afară de proprietatea funciară privată se presupune, deși documentar ea nu este atestată, că exista și proprietatea comună la populația autohtonă din estul Daciei, unde ea trăia organizată în *obștii sătești*. Existența acestora presupune folosirea în comun a pămîntului arabil și a pășunilor. Dar intensificarea circulației bănești, împroprietărirea ca *possesores* a veteranilor pe pămînturile obștiilor și abuzurile de tot felul făcute de agenții fiscului, de soldați și chiar de unii membrii mai înstăriți și mai hrăpăreți ai obștiilor înseși au contribuit la dizolvarea lor[31], astfel că se poate presupune că spre sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia ele nu mai existau.

www.cimec.ro

Deşi folosirea sclavilor în agricultură va fi devenit ca şi în alte părţi nerentabilă, mai ales că preţul lor era în această vreme destul de ridicat — el variind, după cum rezultă din tăbliţele cerate, între 205 (o fetiţă de şase ani) şi 600 de denari —, ceea ce făcea ca puţini proprietari agricoli să-şi poată procura numărul de sclavi de care ar fi avut nevoie[32], despre introducerea colonatului, ca nou sistem de relaţii agrare, în Dacia nu avem dovezi epigrafice sau altfel de ştiri[33].

Uneltele folosite în agricultură erau din fier şi se produceau în atelierele locale, unele putînd fi însă aduse şi din provinciile vecine sau chiar din Italia de nord. Ele s-au descoperit fie în depozite, ca cel de la Lechinţa de Mureş[34] Dedrad (j. Mureş)[35], Obreja (j. Alba)[36] sau marele depozit de la Mărcureni (j. Mureş), recent descoperit, alcătuit din vreo 200 de piese, fie cu ocazia cercetărilor arheologice, în aşezările civile, ca cele de la Cristeşti[37], Tălmaci (sau Boiţa?)[38], Ungra (sau Hoghiz, j. Braşov)[39], Apulum[40], Bumbeşti[41], Răcari[42] (în Oltenia) sau în *villa rustica* de la Hobiţa[43], şi constau din fiare şi cuţite de plug, seceri, coase, sape, casmale, greble, manşoane, verigi etc. Fiarele sau brăzdarele de plug sînt fie de tip roman, de formă triunghiulară, cu două variante, una cu lama mai largă şi uşor rotunjită la vîrf, în partea superioară avînd două aripioare cu ajutorul cărora se fixa de talpa de lemn a plugului, alta cu lama mai prelungă şi cu manşon îngust de fixare, ca un jgheab, fie de tip helenistic-dacic, cunoscut încă dinainte de cucerire în Dacia, dar folosit şi în epoca romană, probabil de populaţia autohtonă. Cuţitul care despica brazda era de asemenea de fier, dar scheletul era de lemn. După reconstituirile care s-au făcut, plugul de tip roman era mai perfecţionat, avînd cormane *(aureae, tabelae, tabullae)* şi rotile[44].

Faţă de posibilităţile tehnice ale epocii, uneltele agricole erau în general greoaie şi grosolane, confirmînd afirmaţia lui K. Marx cu privire la uneltele de muncă folosite de sclavi. „Este deci un principiu economic în acest mod de producţie de a nu utiliza decît instrumentele de muncă cele mai brute şi grosolane, care tocmai din cauza formei lor greoaie pot fi distruse mai greu"[45].

Dacia, vestită înainte de cucerire prin bogăţia în lanuri de grîu, continuă să fie şi în epoca romană o provincie producătoare de cereale. O scenă de pe Coloana Traiană înfăţişează soldaţi romani secerînd, în timpul celui de-al doilea război dacic, grîul în Dacia[46]. *Papirusul Hunt* menţionează un transport de provizii, alcătuite în primul rînd desigur din cereale, *annona*, strînse de la populaţia dacică din stînga Dunării. Mărturie a consumului de cereale sînt şi numeroasele rîşniţe de piatră descoperite în toate aşezările şi care se deosebesc de cele din epcca dacică, prin forma mai plată a ambelor piese din care se compun. Pentru pisarea grăunţelor de cereale se foloseau şi recipientele mari de piatră sau de lut numite *mortaria*. Erau un fel de piuă în care pisarea grăunţelor se făcea cu ajutorul unui pisălog de piatră sau de lemn. Asemenea *mortaria* de teracotă se găsesc des în castre, căci ele se pare că făceau

parte din dotarea militară. Producția de cereale din Dacia satisfăcea nevoile populației și ale trupelor staționate în provincie. Se presupune însă că grînele din Dacia erau trimise și în provinciile vecine, poate chiar în Italia, de către negustori din Dacia sau dinafara ei, specializați în comerțul cu provincia noastră, cum se va arăta mai departe.

Cultivarea viței-de-vie era tradițională în Dacia și sînt multe indicii că ea a continuat intens și în epoca romană. Un epitaf de la Sucidava ne face cunoscute dispozițiile testamentare ale unui anonim (începutul inscripției nu s-a păstrat), prin care acesta lasă urmașilor uzufructul a două *jugera* de vie și al unei case, din venitul cărora ei să îngrijească mormîntul și să facă sacrificiile anuale cuvenite: *voleo iubeo curatoribus sepulchri mei fructum* [*v*]*in*-[*e*]*arum iug(erum) (duorum)* [*et usum eius aedifi*]*cii quod inctum sepu*[*lchro meo...*], iar în încheiere se spune *ita ut post* [*mortem meam curatorem qotannis sacra faciant*] *ex fructu s*[*upra scriptorum vinearum*][47]. O altă dovadă de consumarea vinului în Dacia ne oferă o tăbliță cerată, care printre cheltuielile făcute pentru banchetul unui colegiu amintește, după completările propuse de comentatori, două feluri de vinuri, unul mai scump, *merum*, din care s-a cumpărat puțin, și altul mai ieftin, *vinum*, din care s-a consumat mai mult (două *quadrantales* și două *heminae*, ceea ce ar da 32,56 l) și a costat 97 de denari[48]. Se crede că *vinum* era vinul produs local, iar *merum*, vin dulce, importat din sud. Importul de vin sudic (sau de ulei) este dovedit chiar la începutul stăpînirii romane în Dacia, încă în timpul lui Traian, de amfora cu ștampilă de la Porolissum, produsă de oficina de olărie a împăratului Nerva de la Parenzo, în peninsula Istria[49]. Dovedesc cultivarea viței-de-vie și motivele ornamentale reprezentînd tulpini și ramuri cu frunze de viță-de-vie și ciorchini de struguri, frecvent întîlnite pe monumentele de piatră, ca și numeroasele dedicații către Liber Pater și reprezentările plastice (reliefuri sau statui) ale zeului vinului.

O altă bogăție a Daciei o constituiau ca și astăzi pădurile. Ele sînt redate în numeroase scene de pe Columna lui Traian. Exploatarea pădurilor Daciei avea menirea nu numai de a satisface nevoile interne, în ceea ce privesc construcțiile, mobilierul, vehiculele, uneltele de muncă, combustibilul, atît de necesar într-o regiune cu clima mai aspră, după cum dovedesc numeroasele clădiri prevăzute cu sistem de *hypocaustum*, ci probabil și pentru trimiterea lemnului de calitate bună în ținuturile Mediteranei, în general lipsite de păduri, unde el putea fi transportat mai întîi cu plutele pe rîuri pînă la Dunăre, iar de acolo cu corăbiile. Existența lemnarilor și a dulgherilor e dovedită de colegiile profesionale din marile orașe în care intrau și asemenea meșteșugari.

Alături de agricultură însă și creșterea vitelor era o veche ocupație a locuitorilor din Dacia. Reliefurile Coloanei lui Traian înfățișează numeroase animale crescute în Dacia, ca boi, vaci, oi, cai. Și monumentele din epoca romană înfățișează mai ales cai și boi de tracțiune. Creșterea vitelor în epoca romană

e dovedită şi de existenţa unor păşuni *(pascua)* întinse, făcînd parte din domeniile imperiale, care erau arendate de către fiscul imperial. Ele se arendau adeseori împreună, dar nu întotdeauna, cu salinele. Inscripţiile ne fac cunoscuţi ca arendaşi ai păşunilor din Dacia (şi ai salinelor) pe *P. Aelius Marus, conductor pascui et salinarum*, atestat ca atare de două inscripţii, una de la *Micia*[50] şi alta de la Domneşti (j. Bistriţa-Năsăud)[51], şi pe importantul personaj de rang ecvestru, *P. Aelius Strenuus*, pe care o inscripţie de la Apulum, pusă de sclavul său Rufinus, ni-l arată, pe vremea lui Septimiu Sever, pe la sfîrşitul secolului al II-lea, încărcat cu demnităţi municipale şi publice nu numai la Apulum, ci şi la Sarmizegetusa şi Drobeta: *sacerdos arae Augusti et duumviral(is) col(oniae) Sarm(izegetusae) augur col(oniae) Apul(ensis), dec(urio) col(oniae) Drob(etae), patron(us) collegior(um) fabr(um), centonarior(um) et nautar(um), conduc(tor) pascui, salinarum et commercior(um)*[52].

Se crede că aceşti *conductores* arendau de la fiscul imperial dreptul de a păşuna pe aceste domenii pentru turmele proprii de vite, dar e posibil ca cel puţin o parte din ele să fi fost lăsate în folosinţa localnicilor, în schimbul unor sume de bani pe care aceştia le vor fi plătit marilor arendaşi, prin intermediul sclavilor lor trimişi la faţa locului în diferite părţi ale provinciei.

MINERITUL

Exploatările miniere au o importanţă excepţională în viaţa economică a provinciei. În primul rînd bogăţia proverbială în aur a Daciei a trezit interesul deosebit al Imperiului roman, constituind una din cauzele cuceririi ei de către romani. Dar o dată instauraţi în Dacia, romanii s-au îngrijit nu numai de exploatarea aurului, prin grija directă a împăraţilor şi a administraţiei imperiale, ci şi a celorlalte bogăţii ale subsolului, atît pentru necesităţile interne ale provinciei, cît şi pentru cerinţele din alte provincii şi din restul imperiului. Ştirile epigrafice şi observaţiile arheologice privitoare la exploatările miniere de tot felul din Dacia sînt destul de bogate, în general bine studiate. De aceea, noi vom înfăţişa mai pe scurt cunoştinţele şi concluziile la care s-a ajuns referitor la acest important domeniu de activitate economică din Dacia[53], ţinînd seama şi de puţinele informaţii epigrafice rezultate mai noi, care s-au adăugat în ultimul timp.

EXPLOATAREA AURULUI

Romanii, încă înainte de războaiele de cucerire, erau bine informaţi despre bogăţia în aur a Daciei şi despre locurile în care preţiosul minereu se găsea în mari cantităţi şi putea fi exploatat. De aceea, imediat după cucerire ei au putut începe să organizeze exploatarea minelor de aur din Dacia, chiar în

www.cimec.ro

vremea împăratului Traian, după cît se pare. Ţinutul bogat în aur al Munţilor Apuseni a fost trecut în patrimoniul împăratului, iar exploatarea aurului, iniţiată direct de împărat, a fost încredinţată unei administraţii deosebite de aceea a provinciei. Sediul administraţiei imperiale a exploatării minelor de aur a fost de la început la *Ampelum* (Zlatna)[54], nu mai întîi la *Brucla* (Aiud), cum greşit s-a crezut pînă de curînd, datorită unei erori privitoare la locul de descoperire a două inscripţii. El se află chiar în ţinutul aurifer din vestul Daciei, în apropierea minelor de aur şi nu departe de *Alburnus Maior*, cea mai importantă aşezare a minerilor din această regiune, Ampelum nu era departe nici de Apulum, de care era legat cu un drum ce pătrundea în regiunea auriferă, urcînd pe actuala vale a Ampoiului.

În fruntea administraţiei minelor de aur se găsea un împuternicit al împăratului care purta denumirea de *procurator aurariarum*. El avea în subordinele sale numeroşi funcţionari mărunţi, dintre care *tabularii* şi ajutoarele lor, *adiutores tabularii*, încredinţaţi cu arhiva şi evidenţa exploatărilor, erau liberţi ai casei imperiale, în timp ce toţi ceilalţi erau sclavi imperiali: *dispensatores*, casieri, *ab instrumentis tabularii*, care ţineau contabilitatea, *subsequens librariorum*, subaltern al librarilor, adică al registratorilor, la care trebuie să adăugăm desigur şi alţi *scribae*, conţopişti, neatestaţi epigrafic[55]. Toţi aceşti liberţi şi sclavi imperiali alcătuiau un corp de funcţionari, *liberti et familia aurariar(um)*, cum se numesc într-o inscripţie de la Ampelum, închinată de ei, împreună cu *leguli*, Anniei Lucilla Augusta, soţia lui L. Verus (161—9)[56]. Întreagă această administraţie, împreună cu arhiva *tabularium*, era instalată la Ampelum în clădiri aparte, ridicate de împăraţi pe cheltuiala lor, *sumptu fisci sui*, cum se spune într-o inscripţie[57].

Primul procurator al minelor de aur din Dacia este *M. Ulpius Hermias*, libert al lui Traian, mort în funcţie pe vremea lui Traian sau Hadrian, în vîrstă de 55 de ani, la Ampelum, unde soţia lui Salonia Palestrice, împreună cu libertul Diogenes, îi pune un epitaf, cu toate că rămăşiţele lui, din îngăduinţa, înţelegem prin favoarea şi din porunca împăratului, au fost duse la Roma: *cuius reliquiae ex indulgentia Aug(usti) n(ostri) Romam latae sunt*[58]. Tot liberţi imperiali au putut fi şi unii dintre procuratorii următori ai minelor de aur. Dar curînd, probabil chiar din vremea lui Hadrian, ei sînt numiţi dintre cavalerii romani. Totuşi, singurul *procurator aurariarum* pentru care această calitate e sigur atestată prin titlul de *vir egregius* (sau *perfectissimus?*), proprie membrilor ordinului ecvestru, pe care i-l dă o inscripţie de curînd publicată, este *A(ulus) Senec[ius] Contianus* (sau Vocontianus, sau Pontianus, cognomenul e rău păstrat), atestat în anul 215[59]. Lista procuratorilor minelor de aur din Dacia[60] mai cuprinde, în afară de cei doi amintiţi, pe un anonim din anul 161[61], pe un oarecare *Maximus*, relevat de o inscripţie de asemenea recent publicată[62] şi datînd se pare de pe vremea lui M. Aurelius sau Commodus, apoi pe *Aelius Sostratus*, pe vremea lui Caracalla, ca şi cel

www.cimec.ro

amintit mai sus, iar de la date neprecizate: *C. Aurelius Salvianus*[63], *L. Macrius Macer*[64], *Papirius Rufus*[65], foarte probabil *M. Iulius Apollinaris*[66] și un al doilea anonim[67], la care trebuie să adăugăm și pe singurul *subprocurator aurariarium* atestat epigrafic, *Avianus(?) Aug(usti) lib(ertus)*[68]. Se cunosc deci astăzi în total *10 procuratores* și un subprocurator *aurariarum*.

Din cronologia procuratorilor minelor de aur cunoscuți astăzi rezultă că exploatarea minelor din Munții Apuseni a putut suferi doar o întrerupere sau stagnare temporară, în vremea războaielor marcomanice, cum se poate deduce din ascunderea în galeriile de la Alburnus Maior a tăbliților cerate, dar ea nu a fost întreruptă cu totul, cum s-a crezut[69], ci a fost curînd reluată cu aceeași intensitate ca mai înainte, continuînd probabil pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia. Pentru redresarea situației și pentru reactivarea exploatării minelor de aur au fost aduși noi mineri din Dalmația. Pe vremea lui Septimiu Sever regiunea auriferă cunoaște o nouă perioadă de intensă și înfloritoare viață economică, ceea ce determină ridicarea așezării de la Ampelum la rangul de *municipium*[70].

Pentru o mai bună exploatare a minelor de aur, Traian a adus și colonizat în regiunea auriferă dalmații, specializați în asemenea muncă, din semințiile *Pirustae*, *Baridustae* și *Sardeates*. Față de alți peregrini, dintre care mulți orientali, veniți probabil din proprie inițiativă în regiunea auriferă, dalmaților li se asigură anumite avantaje. Am amintit că unii dintre dalmații veniți în Dacia pe vremea lui Traian ocupă demnități municipale la Ulpia Traiana. Alții vin în Dacia organizați, sub conducerea cîte unui *princeps adsignatus*, cum este amintitul *T. Aur(elius) Aper Delmata... ex Splono*[71]. Acesta, cetățean roman, ca și alți fruntași dalmații, pare să fi fost adus în Dacia, în fruntea unui grup de conaționali, mai tîrziu, după războaiele marcomanice, pe vremea lui M. Aurelius sau a lui Commodus, cel mai curînd, dacă nu pe vremea lui Septimiu Sever sau Caracalla.

Inscripțiile documentează un însemnat număr de dalmații în regiunea auriferă, unde se cunosc 76 de nume illirice, cele mai multe chiar la Alburnus Maior[72]. Aici ei locuiesc în sate sau cartiere aparte, numite, după semințiile din care fac parte, *vicus Pirustarum*, *k[astellum] Baridustarum* sau purtînd numiri evident illirice. Unii dintre purtătorii de nume illirice din regiunea auriferă pot fi însă originari și din Pannonia de sud[73]. Alături de aceștia, inscripțiile și tăblițele cerate documentează prezența în regiunea auriferă a multor orientali, cu nume grecești sau semite[74], unii scriind și punînd inscripții în limba greacă[75]. Ei participă de asemenea, mai ales ca oameni de afaceri, la activitatea legată de exploatarea aurului.

Două inscripții amintesc pe așa-numiții *leguli*[76], considerați ca arendași ai locurilor și puțurilor miniere *(loci, putei)*. Ei luau în arendă aceste locuri sau chiar mine de la administrația imperială, pe care apoi, pentru exploatare, le puteau arenda la rîndul lor altora. Tăblițele cerate cuprind contracte prin

care muncitorii care declară că nu ştiu carte se angajează să lucreze în mine, sau, cum se spune în contractele respective, se închiriază pe ei şi braţele lor pentru munca în mina de aur, *se locasse et locavit operas suas opere aurario*, unei alte persoane numită conductor, în condiţii de plată stabilite[77]. Identitatea între *leguli* şi aceşti *conductores* e presupusă, fără a fi însă sigură. În aceste contracte reprezentanţii administraţiei imperiale nu apar. E cert însă că ei asigurau ca minele să nu fie părăsite şi exploatarea să nu fie întreruptă. Dar întreg sistemul de închiriere şi dare în exploatare nu ne este încă prea bine cunoscut şi pe deplin lămurit[78].

Un *collegium aurariarum*, care la Germisara închină un altar lui I.O.M. pentru sănătatea împăratului *pro s(alute) Imperatoris*[79], reunea probabil pe toţi care prin activitatea lor participau la exploatarea minieră în regiunea auriferă. El nu era însă o asociaţie cu scop lucrativ *(societas)*. Se presupune că şi alte colegii *(collegium* sau *collegi)* documentate epigrafic la Alburnus Maior[80] sau la Abrud[81], fără specificarea caracterului lor, se referă tot la asociaţii ale minerilor. Uneori dalmaţienii dintr-o localitate sînt constituiţi în cîte un colegiu aparte, cum este *collegium k(astelli) Baridustar(um)*[82].

E sigur că în afară de muncitorii liberi, menţionaţi că se angajează pentru lucrul în mine, la munca propriu-zisă erau folosiţi sclavi, mai ales autohtoni. Muncitorii liberi erau prost plătiţi, după cum rezultă din condiţiile de plată stabilite în tăbliţele cerate. Astfel, din conţinutul unei tăbliţe cerate aflăm că Memmius, fiul lui Asclepius, pentru munca sa sănătoasă şi viguroasă *(opera suas sanas valentes)* în mine, pe care se angajează să o presteze între 20 mai 164, data contractului, şi idele lui noiembrie acelaşi an[83], adică timp de 153 de zile, urmează să primească de la arendaşul Aurelius Adiutor 70 de denari, ceea ce înseamnă circa 7 aşi pe zi.

Procedeele şi tehnica de extragere[84] a aurului în Dacia sînt similare cu cele cunoscute din alte părţi ale imperiului şi descrise de autorii antici. Ele pot fi precizate pe baza urmelor şi observaţiilor pe teren, ca şi a puţinelor unelte de minerit descoperite.

Cea mai simplă metodă folosită era culegerea aurului din nisipul rîurilor. Metoda este descrisă de Strabon, referindu-se la Hispania[85]. Pentru culegerea aurului din nisipul rîurilor în Dacia se foloseau nişte străchini groase de lut[86]. Urme de spălarea aurului, constînd mai ales din movile de nisip rămase pe marginea apelor, s-au identificat în numeroase localităţi din regiunea auriferă a Munţilor Apuseni[87], unde nu numai Arieşul, Crişul Alb, Ampoiul erau cercetate, ci şi văile şi pîraiele mai mici, toate bogate în firicele de aur. Cu mai puţină certitudine, urme de spălarea aurului s-au semnalat şi pe valea Jiului transilvan, la Petroşeni, Iscroni şi Uricani, iar în Banat, la Turnu Rueni, Borlova, Bolvaşniţa, Berzovia şi Dognecea[88].

Dar adevărata exploatare a aurului se făcea prin extragerea lui din minereu. Pentru extragerea minereului se săpau galerii *(cuniculi)* şi puţuri *(putei)*,

www.cimec.ro

mai ales pentru aerisire. Pentru spargerea stîncilor se foloseau tîrnăcoape și piroane *(cunei)*. Cele mai impunătoare urme rămase de la extragerea minereului de fier se văd pînă astăzi la Roșia Montană — *Alburnus Maior*, pe dealurile numite Cetatea Mare și Cetatea Mică, descrise de către cei care le-au privit de sus ca niște adevărate amfiteatre sau cratere ale unor vulcani stinși. Aici s-a folosit metoda descrisă de Plinius, adică s-au săpat galerii la diferite adîncimi, dar lăsînd din loc în loc stîlpi de susținere *(fornices)*, care apoi, cînd dealul era străpuns de la un capăt la altul, erau înlăturați, provocîndu-se prăbușirea succesivă a galeriilor[89]. În fiecare din aceste dealuri s-a putut recunoaște cîte o singură intrare. Intrări și galerii întregi au fost recunoscute în mare număr în Munții Apuseni și descrise în parte de cercetători începînd din veacul trecut. Astfel, la Ruda Brad (j. Hunedoara) sînt descrise două galerii, una lungă de 160 m iar cealaltă de 650 m, amîndouă avînd înălțimea doar de 1 m și lățimea de 0,60—0,70 m[90]. Dimensiunile lor reduse nu sînt însă o excepție în antichitate. În aceste galerii, pentru scoaterea afară a minereului sfărîmat, așa cum arată Diodor din Sicilia, nu puteau fi întrebuințați decît copii[91]. În sprijinul acestui fapt se poate aminti că dintre cele trei tăblițe cerate descoperite în galeriile de la Alburnus Maior, care conțin contracte de vînzare-cumpărare de sclavi, două au ca obiect doi copii, fetița *(puella)* Passia, cumpărată de dalmațianul Maximus al lui Bato, de la pirustul Dasius al lui Verzo din Kavieretium, pentru 205 denari[92], și băiatul *(puer)* Apalaustus, cumpărat tot de un dalmațian, Dasius Breucus, la prețul de 600 de denari[93]. În schimb, galeriile de la Băița (j. Hunedoara) sînt descrise ca avînd 2 m înălțime, iar lățimea de 0,56—0,65 m[94].

Într-o altă mină de pe dealul Bojerița, de la Almașul Mare (j. Alba), G. Téglás a constatat că pătrunderea s-a făcut de sus, din vîrful dealului, practicîndu-se o deschidere largă de 12 m, și că pentru spargerea stîncii s-a întrebuințat focul, după procedeul descris tot de Plinius *(loc. cit.)*, adică încălzindu-se stînca pînă se înfierbînta bine și apoi stropindu-se cu apă sau cu oțet, după care minereul dezagregat se desprindea ușor și era sfărîmat cu ciocanele. Arheologul maghiar afirmă că procedeul se folosea pînă în vremea sa de minerii locali, încălzirea stîncii făcîndu-se timp de 36—48 de ore[95]. Galerii și urme de exploatarea aurului au fost constatate în multe alte locuri și localități din întreg masivul Munților Apuseni[96]. În mina Ruda s-a găsit o roată dublă de lemn, similară cu cele cunoscute din Hispania, cu ajutorul cărora se scotea apa din galeriile inundate[97].

După cum aflăm de la Diodor *(loc. cit.)*, minereul era mai întîi sfărîmat cu ciocanele în bucățele mici, de mărimea boabelor de mazăre, care apoi, cu ajutorul unor mori cu piatră, sînt pisate mărunt ca făina de grîu. Aceasta apoi era spălată cu apă pe o scîndură, pe care aurul, fiind mai greu, se depunea. Cu ajutorul unor bureți se culegea țărîna mai moale și astfel rămînea numai aurul curat.

www.cimec.ro

În Dacia, şteampuri mînate cu apă pentru măcinarea minereului aurifer, de felul celor folosite pînă nu de mult de localnici în Munţii Apuseni, au fost identificate la Băiţa[98], unde examinarea zgurei a lăsat să se deducă folosirea unei substanţe numite *tasconium*, cu ajutorul căreia după cum arată Plinius *(loc. cit.)* se separa aurul.

În cîteva locuri din Munţii Apuseni, unde pînă astăzi se exploatează intens aurul, au fost constatate şi urme care dovedesc folosirea unui procedeu mai eficient de extragerea aurului, cu ajutorul curenţilor puternici de apă, de asemenea cunoscut din autorii antici[99]. Rezervoare mari de apă săpate în stîncă au fost recunoscute în două locuri, unul pe vîrful muntelui Corabia, din raza comunei Bucium (j. Alba), de unde torenţii de apă erau conduşi pe un canal *(corrugus)* pînă la poalele muntelui, unde cu ajutorul lor se extrăgea aurul din minereul îngrămădit acolo[100], altul, de formă triunghiulară, cu laturile de cîte 25 m, pe panta dinspre nord-vest a muntelui Breaza, de unde, de asemenea, pornea un canal care şerpuia pe o distanţă de cîţiva kilometri[101].

În afara ţinutului Munţilor Apuseni, exploatarea aurului în epoca romană e mai puţin sigură. După unele observaţii nu îndeajuns de verificate, urme de exploatarea aurului s-ar fi identificat în valea Jiului la Petroşeni şi Iscroni, iar în Banat, la Marga, Bocşa, Maidan, Moldova Nouă, Slatina, Nera, Borlova, Bolvaşniţa şi Vîrciorova[102].

După opinia tehnicienilor moderni, tehnica folosită de romani în exploatările miniere de aur, cu toată intensitatea şi amploarea lor, era înapoiată. În locul oricăror maşini se foloseau braţele de muncă ale sclavilor. Folosirea sclavilor explică lipsa unor progrese mai însemnate. Uneltele de muncă erau rudimentare, iar mijloacele tehnice folosite, empirice şi tradiţionale. În Dacia, în afară de roata de lemn amintită, ca unelte de minerit se cunosc tîrnăcoape, piroane, ciocane, lucerne etc. Urmele de exploatare, ca galerii, rezervoare, canale, zgură de minereu etc., dovedesc totuşi că exploatarea aurului în epoca romană a luat o mare amploare şi a fost foarte intensă, angajînd un mare număr de braţe de muncă. Dar condiţiile de muncă erau înfiorătoare. Ele sînt descrise de autorii antici cu referire la Egipt sau la Hispania, dar nu avem nici un motiv să ne îndoim că în Dacia ar fi fost altfel, mai ales cînd descoperirile arată folosirea unor metode şi instrumente cu totul similare celor din alte regiuni miniere din antichitate. Am văzut că Diodor arată că în mine erau folosiţi şi copii. Tot el descrie impresionant condiţiile de exterminare în care erau puşi să lucreze sclavii. „Ei lucrează fără întrerupere sub ochii unui vătaf crud care îi copleşeşte sub loviturile de bici". „Prin lovituri repetate, spune el mai departe, toţi sînt siliţi să lucreze, pînă ce, sfîrşiţi de oboseli, mor în chip nenorocit. De aceea, aceşti nefericiţi, doboriţi de nenorociri şi fără nici o speranţă în viitor, îşi aşteaptă cu bucurie moartea care este preferabilă vieţii". Acelaşi lucru îl spune Diodor şi în altă

www.cimec.ro

lucrare, unde arată că „cei care lucrează în mine aduc venituri enorme stăpînilor lor. Ei însă, siliţi să lucreze ziua şi noaptea în galeriile subterane, îşi istovesc puterile şi mor cei mai mulţi din cauza mizeriei... Numai puţini dintre ei, mai tari la corp şi căliţi sufleteşte, reuşesc să-şi prelungească nefericita existenţă. Altfel, prea multele greutăţi pe care le îndură îi fac să prefere moartea". Îngustimea galeriilor şi adeseori prea mica lor înălţime arată că şi în Dacia arendaşii minelor de aur, ahtiaţi de dorinţa unor cîştiguri cît mai mari, se îngrijeau prea puţin de soarta sclavilor şi a celorlalţi lucrători. Măsurile de securitatea muncii nu alcătuiau o preocupare. Se adevereşte deci şi prin constatările din Dacia afirmaţia lui K. Marx că: „Munca excesivă este... groaznică în antichitate, atunci cînd este vorba să se obţină o valoare de schimb în forma sa independentă de bani, adică atunci cînd este vorba de producţia aurului şi a argintului. Munca forţată pînă la istovirea de moarte este aci forma oficială a muncii excesive"[103].

Nu avem posibilitatea de a evalua cantitatea de aur ce se putea extrage anual în Dacia, nedispunînd de o bază reală de calcul. Demnă de menţionat este însă constatarea pe care o făcea prin 1924 un autor român, G. Cioriceanu, că galeriile exploatate în epoca romană nu depăşesc adîncimea de 300 m, cu toate că filoanele cele mai bogate în aur, după observaţiile de astăzi, se găsesc între 300 şi 500 m[104].

Cert este că întreaga cantitate de aur extrasă era preluată de fiscul administraţiei minelor de aur şi vărsată fiscului imperial, care o trimitea la Roma sau la monetăriile imperiale mai apropiate.

EXPLOATAREA ARGINTULUI, CUPRULUI ŞI PLUMBULUI

Aceste metale se exploatau obişnuit din acelaşi minereu şi o dată cu aurul. Exploatări de argint, cupru, uneori şi plumb au fost semnalate însă şi în trei localităţi din Banat, la Dognecea, Sasca Montană şi Surducul Mare, iar numai cupru la Eibenthal şi Tisoviţa, pe malul Dunării[105].

EXPLOATAREA FIERULUI

Puţine informaţii avem şi despre exploatarea fierului în Dacia. O inscripţie descoperită la Teliucul Inferior (j. Hunedoara) ne face cunoscuţi în vremea lui Caracalla doi arendaşi ai minelor de fier, *conductores ferrariarum*, în persoana lui *G. Gaur(ius) Gaurianus*, *sacerdos col(oniae) Apul(ensis)* şi *Fl(avius) Sotericus*, *aug(ur) col(oniae) Sarm(izegetusae)*, care împreună fac o închinare împăratului, *numini domini n(ostri) M. Aur(elii) Antonini pii fel(icis) Aug(usti)*[106]. Ei alcătuiau poate, după exemplul celorlalţi arendaşi de exploatări din Dacia, o *societas*. Înseamnă că spre deosebire de aur, exploatarea fierului era arendată de către procuratorul financiar al provin-

www.cimec.ro

ciei, şi aceasta încă la începutul secolului al III-lea, cînd în alte părţi ale imperiului, ca de pildă în *Illyricum*, ele erau administrate direct de procuratorii imperiali, începînd de pe la sfîrşitul secolului al II-lea. Poate importanţa şi extensiunea mai mică a exploatării fierului în Dacia au determinat menţinerea aci a sistemului de arendare. Inscripţia de la Teliucul Inferior dovedeşte că acolo era centrul administrativ al exploatărilor miniere de fier. Regiunea este bogată în zăcăminte de fier, şi astăzi el fiind exploatat intens: G. Téglás nota în 1909 că urme de exploatarea fierului se pot recunoaşte pe întreg versantul de est al munţilor Poiana Ruscăi[107]. Într-adevăr, urme de exploatarea fierului au mai fost constatate în aceeaşi regiune la Hunedoara, Ghelar, Alun şi Ruda[108]. Recent, la Cinciş, în vecinătatea centrului administraţiei minelor de fier de la Teliucul Inferior, a fost cercetată prin săpături arheologice o *villa rustica*, iar în apropierea ei, o necropolă cu o construcţie funerară de piatră şi 17 morminte, aparţinînd vreunui arendaş sau proprietar al minelor de fier, care folosea în munca de exploatare a minereului lucrători autohtoni, înmormîntaţi alături de stăpînul lor, după cum rezultă din inventarul funerar al mormintelor, care, pe lîngă alte produse de factură romană sau dacică, cuprindea şi bucăţi de minereu de fier, puse intenţionat în legătură cu ocupaţia lor[109]. Întreg acest ţinut fusese probabil încă de la început, din vremea împăratului Traian, trecut în proprietatea împăratului, ca domeniu imperial. Bănuim că exploatarea fierului va fi început şi ea îndată sau nu prea tîrziu după cucerirea Daciei, deşi orice precizare în această privinţă lipseşte, dacă facem abstracţie de închinarea de la Apulum către Iupiter Dolichenus[110], în care zeul este definit cu o expresie cunoscută şi din alte părţi[111], *natus ubi ferrum exor[itur]*, care după precizările învăţatului belgian Fr. Cumont se referă la zeu, nu la exploatarea fierului în Dacia[112]. Ea îl designează pe zeu ca originar din „ţara natală a fierului", adică *natus ubi ferrum nascitur*[113].

Arheologic, urme de exploatarea fierului s-au identificat însă în afara zonei amintite, anume în Banat, la Criciova, Tincova, Ciclova Română, Sasca Română şi Moldova Nouă[114], dacă nu cumva şi la Bocşa; pe dealul Craciul de Aur se exploata tot fier, ca astăzi, nu aur cum se susţine[115]. În schimb, afirmaţia des repetată că fierul ar fi fost exploatat în epoca romană şi la Rimetea (j. Alba)[116] nu se adevereşte, acolo nesemnalîndu-se pînă acum nici un fel de descoperiri romane. Exploatarea fierului aici pare să fi început numai în evul mediu.

Fierul exploatat în Dacia era destinat în primul rînd satisfacerii nevoilor interne ale provinciei. E de presupus că arendaşii minelor de fier din Dacia, care aveau poate şi dreptul de a comercializa metalul, în afară de arenda plătită în bani, datorată fiscului imperial, erau obligaţi să predea administraţiei provinciale şi o parte din fierul extras, în primul rînd pentru nevoile armatei. O inscripţie de la Apulum ne face într-adevăr cunoscuţi doi arendaşi

www.cimec.ro

ai arsenalului de arme de acolo, *conductores armamen(tarii)*, pe nume *Turra-n[i]us Marcellinus și An[t(onius)] Senecio iunor*[117]. Ei ar fi arendași ai confecționării și reparării armelor necesare armatei și, după părerea vestitului autor al istoriei economice și sociale în antichitatea clasică, ei ar trebui să se numească mai degrabă *redemptores*, adică antreprenori[118]. Întrucît însă în inscripție nu se face nici o referire la legiunea XIII Gemina, la guvernatorul provinciei sau la procuratorul financiar al acesteia, rezultă că ei aveau atelierele lor proprii în care, cu ajutorul sclavilor și poate al lucrătorilor liberi, urmau să efectueze lucrările de armament, desigur în primul rînd pentru armată, dar poate și pentru populația civilă. În orice caz, ei arendează de la fiscul imperial dreptul de confecționare a armelor, obligîndu-se, probabil, să efectueze toate lucrările cerute de armata Daciei. Mai presupunem că era nevoie de o asemenea luare în arendă a confecționării armelor, ca și exploatarea altor bogății ale solului Daciei, deoarece numai așa puteau obține de la ceilalți arendași, ai minelor de fier, *conductores ferrariarum*, materia primă necesară îndeletnicirii lor. Cu alte cuvinte, confecționarea armelor era supravegheată de administrația imperială.

SALINELE

O mare bogăție a Daciei o formau și ocnele de sare *(salinae)*, intens exploatate în epoca romană. Ele sînt tot în proprietatea împăratului, care le exploatează prin arendare, obișnuit împreună cu pășunile. În afară de cei doi *conductores pascui et salinarum*, P. Aelius Marus și P. Aelius Strenuus amintiți, un al treilea *conductor salinarum* e cunoscut în persoana lui *C. Iulius Valentinus*, dintr-o inscripție de pe un altar închinat lui *Sol invictus* la Sînpaul (j. Harghita), de către libertul și intendentul său [*C.*] *Iulius Omucius*, [*l*] *ibertus actor*[119]. Spre deosebire de ceilalți doi, acesta este arendaș numai al salinelor, nu și al pășunilor. Inscripțiile îi documentează pe acești *conductores salinarum* reprezentați chiar la locul de exploatare a sării de cîte un libert al lor ca intendent, *actor*, anume *Ael(ius) Atticus*[120], după părerea noastră libert, nu sclav, la Domnești (j. Bistrița—Năsăud), și mai sus amintitul C. Iulius Omucius. Tot în legătură cu activitatea legată de sare este amintit și libertul *P. A[elius] Euphorus*[121], intendent al lui P. Aelius Marus la Micia, probabil în legătură cu transportul sării pe Mureș spre Pannonia, Moesia Superior și restul imperiului. Căci așa cum rezultă din inscripția de la Apulum a lui P. Aelius Strenuus, unde el e intitulat și *conductor commerciorum*, acești arendași o dată cu exploatarea sării primeau și dreptul de vînzare a ei.[122]

Sarea exploatată în Dacia satisfăcea în primul rînd necesitățile interne ale provinciei, dar era și trimisă în alte părți, transportul făcîndu-se cu corăbiile pe Mureș, Micia, punct de control și de vamă la ieșirea din provincie, era

probabil și un loc de înmagazinare și îmbarcare pe corăbii a sării. În legătură cu o asemenea activitate trebuie pusă și statuia unui corăbier din această localitate[123].

Însemnătatea bogăției și a intensității exploatării sării în Dacia e subliniată de existența în provincie a unei localități numite *Salinae*, pe care *Tabula Peutingeriana* o situează pe drumul imperial, între Brucla (Aiud) și Potaissa (Turda). Ea se localizează la Ocna Mureșului, unde o însemnată așezare s-a alcătuit tocmai în legătură cu exploatarea bogatelor zăcăminte de sare de aci, exploatate pînă astăzi.

Arheologic, în afară de localitățile amintite, și anume *Salinae* — Ocna Mureșului, Domnești și Sînpaul, urme de exploatarea sării s-au mai constatat la Rogna (j. Sălaj), Ocna Dejului, Sic (j. Cluj), Cojocna (j. Cluj), Pata(?) (j. Cluj)[124] și Rupea (j. Brașov)[125]. Deși lipsesc observațiile mai directe, e foarte probabil că în epoca romană s-au exploatat și bogatele zăcăminte de sare de la Ocna Sibiului și Ocnele Mari (j. Vîlcea)[126].

CARIERELE DE PIATRĂ

Intens exploatate au fost în epoca romană și carierele de piatră destinate a furniza materialul necesar pentru numeroasele și variatele construcții civile și militare, ca și pentru diferitele monumente sculpturale sau epigrafice. Îndeosebi, în apropierea marilor orașe se găseau cele mai mari cariere de piatră. De asemenea, în apropierea fiecărui castru trebuie să fi existat cîte o carieră de piatră.

Inscripțiile nu ne dau decît prea puține știri despre carierele de piatră. Ne ajută în schimb urmele recunoscute pe teren, deși trebuie să admitem că multe vor fi dispărut, datorită exploatărilor ulterioare.

O importantă carieră de marmură e cunoscută la Bucova, lîngă Ulpia Traiana, care a furnizat marmura pentru cele mai multe monumente din metropola Daciei[127]. O altă importantă carieră, nu departe de metropola provinciei, era cea de la Călan, unde se exploata piatra de calcar. De aici sau de la un atelier vecin de pietrărie provine blocul cu numele unui cioplitor de piatră, *Diogenes* [*l*]*apidarius*[128]. Alte urme de cariere de piatră s-au semnalat în apropierea Sarmizegetusei, la Pești, Strei, Săcel și Valea Sîngeorgiului.

Pe Mureș, itinerarele antice amintesc localitatea *Petris* localizată la Uroiu (or. Simeria, j. Hunedoara), unde o carieră romană de piatră a fost identificată la est de sat, iar lîngă ea, o întinsă așezare. Aici se exploata augit-andezit, din care sînt confecționate multe monumente și inscripții din așezările romane de pe Mureș și mai ales de la Micia. O carieră de piatră e cunoscută și în imediata apropiere a acesteia, la Cărpiniș. Alte cariere de piatră exploatate în epoca romană sînt cele de la Deva, una la dealul Pietroasa, la vreo 4 km de sud de oraș, exploatată și în epoca dacică, augit-andezitul de aici

www.cimec.ro

fiind probabil folosit la construirea sanctuarelor de pe dealul Grădiştii, şi alta în imediată apropiere, în hotarul numit Bejan, intens exploatată în epoca romană, din piatra de aici fiind confecţionate multe monumente de la Micia şi din alte localităţi de pe valea Mureşului. În secolul al XIX-lea se mai vedeau încă clar scobiturile făcute în stîncă, iar în dărîmături s-au găsit blocuri de sarcofage şi coloane parţial lucrate, ca şi capiteluri întregi de coloană, unelte de minerit, pietre de rîşniţe şi urme de construcţii, în care locuiau cei care lucrau în carieră. Aici s-a descoperit şi un altar închinat lui Hercules şi Silvanus de o *vexillatio l(egionis) XIII G(eminae) Ant(oninianae)* condusă de *Aur(elius) Arimo*[129].

Oraşul Apulum se putea aproviziona şi din aceste cariere de piatră, dar el avea la îndemînă şi cariere mai apropiate, la Geoagiu — *Germisara* şi la Ighiu (j. Alba). La Ighiu exploatarea se făcea probabil folosind mîna de lucru a autohtonilor care au fost înmormîntaţi în necropola tumulară din imediata vecinătate. Pe valea Ampoiului, mai aproape de Ampelum, se găseşte cariera de la Ampoiţa.

Dintre carierele de piatră din jurul Potaissei, cea mai importantă este cea de la Cheia, pentru aprovizionarea oraşului, nu departe de Cheile Turzii, unde se exploata un cvarţit terţiar. Într-un loc s-a dat de o grotă făcută de muncitorii de la carieră şi de o nişă săpată în peretele ei, servind pentru adăpostirea uneltelor. Ceva mai departe este cariera de la Podeni.

Mai la nord, oraşul Napoca se aproviziona cu piatră pentru construcţii şi pentru monumente din împrejurimi. O carieră de piatră se cunoaşte la Baciu, iar alta a fost presupusă la Gilău (menţionată obişnuit sub Suceag), dar existenţa ei nu e sigură. Pe Someşul Mic, în jos, o carieră de piatră se menţionează la Jucul de Sus.

În apropiere de Porolissum două cariere sînt cunoscute la Creaca (j. Sălaj), la „Piatra Lată" şi la Ticlar. În prima se exploata trahit, şi în peretele stîncii s-a observat o nişă pentru păstrarea uneltelor, similară cu cea de la Cheia. Înainte de jumătatea secolului al XIX-lea se putea vedea la această carieră o statuie feminină săpată într-un bloc de stîncă. În a doua carieră de la Creaca se exploata cuarţ dacit, şi aci s-a observat o încăpere săpată în stîncă, despre care se crede că servea ca locuinţă supraveghetorului carierei.

În estul Daciei o carieră de cuarţit andezitic e cunoscută la Ioneşti, unde pe unul din pereţii ei au fost observate trei figuri omeneşti, rudimentar redate, de felul celor care se cunosc şi din alte provincii ale imperiului.

Mai puţine sînt carierele documentate în sudul Daciei. În Banat, cariere de piatră sînt cunoscute la Iablaniţa şi la Petnic, nu departe de castrul de la Mehadia, iar în apropiere de Drobeta, la Bahna, Vîrciorova, Breşniţa şi Gura Văii, iar în Muntenia o carieră de piatră e semnalată la Albeşti, în faţa pasului Rucăr.

www.cimec.ro

Cele enumerate sînt numai o mică parte din carierele de piatră exploatate în epoca romană. Dacia era o provincie care, ca și astăzi, dispunea de piatră din abundență și la tot pasul. Fiecare localitate civilă mai importantă, ca și fiecare castru, trebuie să fi avut în apropiere o carieră de unde s-a scos piatra, din care s-au ridicat construcțiile și monumentele. Urmele multora au dispărut însă sau nu au fost încă recunoscute. Singura regiune din Dacia lipsită de piatră era partea de cîmpie a Daciei Inferior, unde piatra folosită la construcțiile de la Romula și Sucidava, de pildă, era adusă din sudul Dunării.

Se crede că și în Dacia, ca și în restul imperiului, carierele de piatră mai importante ar fi fost în proprietate imperială, dar o dovadă sigură în această privință nu există. Căci inscripția amintită de la Deva, la sfîrșitul căreia se găsește cuvîntul *immuni(s)*, nu ne lămurește dacă soldații din legiunea XIII Gemina lucrau ei înșiși pentru necesitățile legiunii sau dacă ei numai supravegheau lucrările efectuate de sclavi sau eventual de *damnati ad metalla*, condamnații la muncă silnică.

MEȘTEȘUGURILE ȘI PRODUCȚIA MEȘTEȘUGĂREASCĂ

În Dacia romană se desfășoară o intensă activitate de prelucrare a materiilor prime pentru satisfacerea necesităților de tot felul ale locuitorilor provinciei de toate categoriile. Această intensă și variată activitate productivă se efectuează în ateliere de către meșteri specializați, iscusiți în ramura lor de producție. Ei produc mărfuri pentru toate domeniile de activitate economică și pentru necesitățile zilnice, și nu numai pentru locuitorii de la orașe, ci și pentru o bună parte dintre locuitorii satelor, care nu-și mai produc singuri tot ceea ce au nevoie, ci cumpără de la oraș produsele specializate, mai ales pe cele de factură populară, de largă întrebuințare și la prețuri accesibile. Dovada o constituie marea uniformitate a produselor din diferite regiuni ale provinciei. Producția de mărfuri a fost favorizată de varietatea bogățiilor naturale ale provinciei, ca cereale, fier, aur, argint, cupru, sare, piatră, apoi animale, lînă, piei, plante textile, lemn etc. Cea mai directă mărturie a activității productive meșteșugărești din Dacia o constituie enorma cantitate de obiecte arheologice de tot felul, de metale, argilă, lemn, piatră, os etc., care umplu muzeele noastre. Studierea lor sistematică nu s-a făcut încă, dar ea este menită să precizeze mai de aproape proporțiile și însemnătatea activității economice din Dacia, încă nu îndeajuns de bine cunoscută. Apoi orașele și satele, castrele și celelalte fortificații, numeroasele construcții, mai ales din piatră, lucrările edilitare de tot felul, drumurile pietruite, podurile peste rîuri, nenumăratele monumente de piatră, sculptate sau scrise, întregesc tabloul variatelor produse ale sîrguincioșilor meșteșugari din Dacia.

www.cimec.ro

În schimb alte numeroase produse din piele sau fibre textile, ca cele de încălțăminte, de îmbrăcăminte, apoi cele de lemn, toate produse de largă și zilnică întrebuințare, au pierit aproape fără nici o urmă.

Inscripțiile completează într-o anumită măsură știrile privitoare la meșteșugari și mai ales la organizarea lor.

Despre industria metalelor în Dacia sîntem slab informați. Aurul extras din minele Daciei era preluat de administrația imperială a acestora și vărsat fiscului imperial. De asemenea, argintul exploatat revenea probabil în cea mai mare parte fiscului imperial. E probabil totuși că în Dacia, care înainte de cucerirea romană dezvoltase o strălucită artă a podoabelor de argint, să fi existat ateliere de argintari, care lucrau vase de argint, împodobite cu figuri, fibule și alte obiecte de podoabă, care păstrează tradiția mai veche, dacică și illyră din spațiul balcano-dunărean[130].

Tot așa trebuie să presupunem că vor fi existat în Dacia cuptoare de topit bronzul și ateliere în care se prelucrau unele dintre obiectele de bronz mai frecvente în descoperirile arheologice, ca fibulele, cheile, zăvoarele, lucernele candelabrele, aplicele de bronz etc. Asemenea [*cande*]*labra aenea* sînt atestate epigrafic ca împodobind sălile palatului Augustalilor de la Ulpia Traiana[131]. Urmele unui atelier în care se turnau obiecte mici de bronz cu ajutorul unor tipare de lut au fost scoase la iveală la Sucidava[132]. Tot aci, de altfel, erau foarte active atelierele meșterilor *plumbarii*, care din plumb confecționau tăblițe cu reliefuri, ca cele ale Cavalerilor danubieni, probabil, și mai ales rame pentru oglinzile de sticlă, descoperite aici în mare număr, anume, mai mult de jumătate din numărul total de aproximativ 200 cîte se cunosc din tot Imperiul roman.

Mult mai activă se dovedește însă a fi fost în Dacia metalurgia fierului. Mulțimea și varietatea uneltelor, a instrumentelor, a obiectelor de uz gospodăresc și casnic de fier descoperite au fost fără îndoială produse de atelierele locale, mai ales de la orașe. O lingură de fier pentru turnarea metalului, descoperită într-o localitate necunoscută[133], era folosită într-o turnătorie de metal, iar unelte ca nicovale, clești, dălți de fier au aparținut făurăriilor. Urmele unor ateliere romane de fierărie au fost recunoscute în cursul recentelor cercetări la Sucidava și Castra Traiana, pe Olt, în Dacia Inferior[134]. Cei doi *conductores armamentarii* de la Apulum, amintiți mai sus, aveau atelierele lor în care confecționau și reparau armele. Dar fiecare corp de trupă își avea faurii și atelierele lor, atît pentru confecționarea armelor care intrau în echipamentul soldaților și în dotația lor de luptă, cît și pentru executarea lucrărilor curente de fierărie, cum ar fi, de pildă barele de fier care ferecau porțile castrelor, *ferrata portarum*, cum le numește Ammianus Marcellinus[135], de felul celor găsite chiar în ruinele unei porți a castrului mic de pe Citera, de la Porolissum[136], și care nu puteau fi confecționate decît într-un atelier local. Pe de altă parte, inscripțiile ne fac cunoscute colegii ale fabrilor în

www.cimec.ro

principalele oraşe ale Daciei, prin care trebuie să înţelegem în primul rînd pe fierari. O inscripţie de la Drobeta ne face cunoscută o întreagă familie de *fabri* militari[137], care reparau, după cîte se crede, armamentul şi maşinile de război ale garnizoanei de aci.

Lemnarii, dulgherii şi dogarii exploatau şi prelucrau lemnul, la oraşe şi la sate, după cum dovedesc uneltele de fier descoperite, constînd din cuţite, tesle, sfredele, dălţi etc. La oraşe ei făceau parte fie din colegiul fabrilor, fie din acela al dendroforilor. Din lemn se făceau mobilele, carele, iar din nuiele se împleteau coşurile, aşa cum se văd uneori reprezentate pe monumentele de piatră. Tot din lemn se confecţionau şi tăbliţele cerate, de felul celor descoperite în galeriile minelor de la Alburnus Maior. Pielarii asigurau prepararea pieilor din care se confecţionau încălţămintea, piesele de harnaşament, curelele etc. Un tăbăcar, *coriarius*, numit Titus, e documentat ca sclav al unui signifer din leg. V Macedonica, la Sucidava, unde împreună cu un coleg al său ridică stăpînului lor, pe care-l moştenesc, un frumos monument funerar[138]. Un sclav cizmar originar din Dacia e cunoscut dintr-o inscripţie la Carnuntum: *Peregrinus sutor caligarius natione Dacus*[139]. Provincia fiind bogată în oi, lîna trebuie să fi fost toarsă şi prelucrată de către ţesători specializaţi, dar şi în gospodăriile individuale, după cum dovedesc prîsnelele de lut atît de frecvente în aşezări.

Un meşteşug foarte răspîndit în Dacia era acela al zidarilor şi constructorilor în general. Un asemenea lucrător constructor era sclavul *Antonius, architectus*, menţionat alături de amintitul tăbăcar la Sucidava. În schimb, Aur(elius) Maximila (?), *mensor*, atestat de o inscripţie la Apulum[140], este probabil un antreprenor de construcţii mai degrabă decît un agrimensor. Numărul antreprenorilor de construcţii trebuie să admitem că va fi fost însă foarte mare, în toate oraşele, unde se ridică construcţii şi se fac lucrări edilitare care necesită cunoştinţe speciale şi experienţă[141]. De asemenea, legiunile şi trupele dispuneau de *mensores* sau *gromatici*, care ridicau castrele după regulile impuse de arta construcţiilor militare[142]. Atestat epigrafic este *Aurel(ius) Castor, mens(or) leg(ionis) V Mac(edonicae) p(iae)*, care închină la Potaissa un altar lui *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) Capit(olinus)*[143]. Pentru construcţii se întrebuinţau piatra şi cărămida. Romanii au introdus şi în Dacia folosirea generalizată a tehnicii legării pietrei şi cărămizilor cu mortar, *opus incertum*. Avantajul acestui sistem de construcţie constă în folosirea pietrei locale, de orice fel, nefasonată, a celei de rîu ca şi a celei de stîncă. Mai rar şi numai la construcţiile mai monumentale se întrebuinţează pentru îmbrăcarea celor două feţe ale zidurilor blocuri patrulatere regulat tăiate, *opus quadratum*. Această tehnică e folosită de pildă la construirea zidurilor de incintă ale Ulpiei Traiane[144], dar şi la incinta unora dintre castre, ca de pildă cel de la Orheiul Bistriţei, cercetat de noi[145]. Şi mai rar se întrebuinţează, de pildă la cisterna de apă din pala-

www.cimec.ro

tul Augustalilor de la Sarmizegetusa, tehnica pereților cu tencuială impermeabilă, *opus signinum*[146].

O altă categorie de meșteșugari sînt pietrarii, *lapidarii*, denumire prin care trebuie să înțelegem nu pe cei care lucrează în carierele de piatră, ci pe aceia care prelucrează piatra fie pentru utilizarea ei la construcții, fie mai ales pentru a confecționa monumente. În afară de amintitul *Diogenes lapidarius* de la Aquae — Călan, care lucra chiar la cariera de piatră de acolo, fie pentru stațiunea balneară, fie pentru metropola provinciei, pe teritoriul căreia se găsea acest *pagus* — inscripțiile ne mai fac cunoscuți alți doi lapidari: unul este *M. Cocceius Lucius*, care închină la Micia un altar zeiței *Victoria Augusta et Genio collegi eiius* (sic!)[147], adică geniului unui colegiu care se presupune a fi al lapidarilor, deși din inscripție nu rezultă cu certitudine. Un alt *lapidarius* este *T(itus) Iulius*, menționat de o inscripție dintr-o localitate neprecizată din Dacia[148]. Arheologic, vestigiile unui atelier al unui pietrar care lucra monumente de piatră, constînd dintr-o construcție cu absidă, în jurul căreia s-au găsit mai multe monumente, unele neterminate, au fost scoase la iveală la Potaissa, în 1964, nu departe de castrul legiunii V Macedonica, într-un cartier de meșteșugari[149], în timp ce funcționarea altor ateliere de lapidari și de lapicizi în principalele localități ale provinciei sînt postulate și în unele cazuri au putut fi identificate pe baza stilului monumentelor[150] sau a unor particularități ale inscripțiilor.

Un ultim meșteșugar pe care ni-l face cunoscut în Dacia inscripțiile este zugravul, *pictor*, Mestrius Martinus, care la Apulum închină zeităților feminine *Dominae* un mic edificiu sacru, *fanum* [151]. Despre pictarea și decorarea cu stucatură *(tectorio et pictura sigillis et linteis)* a palatului Augustalilor de la Sarmizegetusa aflăm dintr-o inscripție fragmentar păstrată [152]. Urme de pictură parietală s-au descoperit în repetate rînduri în clădirile orașelor, ale vilelor și chiar în castre, unde obișnuit ele nu s-au putut păstra.

Dar industria care a luat cea mai mare dezvoltare în Dacia romană este aceea a *ceramicei*. Ceramica, constînd din vase, lămpi, figurine, tuburi, antefixe etc., este produsul cel mai răspîndit în toată Dacia ca și în celelalte provincii de altfel. Ea se lucrează în ateliere, la orașe, dar și în centre rurale, fiind produsă în cantități enorme. Ceramica provincială romană este confecționată într-o tehnică superioară, introdusă încă de primii meșteri veniți în Dacia. Alături de meșterii veniți dinafară, au lucrat însă și meșterii locali, care au transpus în noua tehnică adeseori forme mai vechi, așa precum tot ei au răspîndit tehnica tradițională dacică a vaselor ștampilate. Deci în ceramica provincială romană din Dacia, pe lîngă formele comune ale ceramicei și tehnica obișnuită a provinciilor romane de pretutindeni și mai ales din provinciile vecine, ca cele două Moesii și mai ales Pannoniile, ne întîmpină și vase de tradiție dacică, de aceea credem că ceramica provincială romană din provincia noastră poate fi definită ca o sinteză

www.cimec.ro

a tehnicii și tradiției romane în acest domeniu, cu cele autohtone. Aceasta este concluzia generală care se impune cercetătorului, ea urmînd însă să fie mai amănunțit documentată de studiul de ansamblu al ceramicei provinciale romane din Dacia, care se așteaptă să fie făcut. În general, putem spune că vasele lucrate în tehnica provincială romană bună sînt de culoare roșie. Multe altele, lucrate într-o tehnică mai puțin îngrijită, sînt de culoare cenușie, castanie, pînă la negru. Această din urmă categorie se caracterizează mai ales prin cantitatea de nisip și pietricele folosite ca degresant, care îi dau o mai mare rezistență sau durabilitate. Există însă și ceramică cenușie sau neagră fină. Ornamentarea în general este redusă la vasele provinciale romane de factură bună. Nici cea comună, de factură mai populară, nu este prea bogat ornamentată, în relief sau prin incizie, cu ornamente liniare, drepte sau ondulate. O categorie aparte de ceramică, mai bogat ornamentată, este aceea a vaselor ștampilate, de culoare roșie sau neagră-cenușie, întîlnită frecvent mai ales în Dacia Porolissensis[153]. Aceasta este o ceramică de tradiție dacică, dezvoltată în epoca romană, probabil în legătură cu marile ateliere, dinafara provinciei, ale dacilor liberi, de felul celor recent descoperite la Mediești Aurit. (j Satu-Mare).[154] Vasele sînt de culoare cenușie, cafenie sau neagră și sînt ornamentate cu ajutorul unor sigilii cu motive ornamentale de mai veche tradiție dacică din Latène-ul tîrziu. Probabil prin intermediul sarmaților iazigi, mai degrabă decît ca import direct din Dacia, ele au ajuns și în Pannonia, unde s-au găsit de pildă la Intercissa[155].

Cuptoare pentru arderea ceramicei s-au găsit la Apulum[156], Potaissa[157], Vințul de Jos — Blandiana[158], Micia[159], Ilișua[160], Cristești, pe Mureș[161], Orheiul Bistriței[162], Tibiscum[163], Slăveni[164], Buridava-Stolniceni[165], Sucidava[166] etc. Forma ca și dimensiunile lor sînt variate, cele mai multe însă sînt circulare sau în formă de potcoavă, altele însă sînt de formă patrulateră. Numărul lor trebuie să presupunem a fi fost însă mult mai mare, în toată Dacia. Ele se găsesc în marile orașe, în centrele urbane mai mici, ca și în centrele rurale mai mari, în așezările de lîngă castre. Canabele de lîngă castrele trupelor auxiliare ajung și ele, în Dacia, ca și în alte provincii, centre ale producției ceramice. Cele mai multe din cuptoarele de olărie sînt circulare și de dimensiuni mici, cu diametrul în medie pînă la 2 m, sînt îngropate cu *furnium* și *praefurnium* în pămînt, numai cuptorul propriuzis aflîndu-se deasupra solului și acoperit cu o cupolă tronconică. Ele sînt construite fie din argilă, fie din piatră și cărămidă. Numai un cuptor de la Apulum, de dimensiuni mai mari (de 4 × 1,12 m), era construit în interiorul unei încăperi, probabil atelierul și depozitul olarului respectiv. Unele dintre numele de olari scrise pe vasele descoperite în Dacia[167], mai ales pe *mortaria* și pe amfore, sînt obișnuit ale unor meșteri dinafara provinciei, totuși unele ar putea să aparțină unor meșteri locali proprietari de ateliere

www.cimec.ro

ceramice, ca *Va(lerius) Lucius Rufus* de la Ilişua[168], al cărui nume e scris pe buza vaselor, *Marc(us) Martinus b(ascularius?)* de la Orlea[169], poate şi *Marcus Aurelio* (sic!) de la Sarmizegetusa[170], apoi un *Aur(elius) I.* şi un oarecare *Val*(erius — entinus?) la Buridava-Stolniceni[171]. Un *sigillarius*, proprietarul unui atelier de *sigilla*, adică de figurine, statuete, reliefuri, era probabil şi *Eros Zotici*, care închină la Inlăceni un altar lui *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus)*[172].

Olarii din Dacia, în afară de vasele comune, încearcă să imite şi vasele fine, *terra sigillata*, importate din Gallia şi provinciile renane, produse în vestitele ateliere de la Lezoux, Banassac, Rheinzabern, Hedderheim etc. Repertoriul vaselor *terra sigillata*, cu glazură roşie strălucitoare ca metalul şi ornamentate cu figuri în relief, imprimate cu ajutorul unor tipare, găsite în Dacia, aşteaptă încă să fie făcut. Acestea, aduse de departe, fiind foarte scumpe, olarii locali încearcă să le imite în atelierele lor, fără a reuşi însă a le da aspectul celor originale, ceea ce face ca ele să poată fi deosebite de cele originale. Dar dovada sigură a producerii vaselor *terra sigillata* de imitaţie în Dacia sînt tiparele de lut descoperite în diferite localităţi din provincia noastră, dintre care unele au fost descoperite la Apulum şi fac dovada că un atelier de aici producea cu succes asemenea vase[173]. Cu ajutorul altor tipare, ca cele de la Ilişua şi Mercurea (j. Sibiu)[174], se confecţionau vasele ştampilate şi mînerele de vase, în timp ce tiparele de la Napoca, de forma unor medalioane[175], se crede că erau folosite pentru a decora prăjiturile servite la festivităţile religioase[176].

Un produs ceramic foarte răspîndit în Dacia îl constituie opaiţele, *lucernae*, folosite pentru luminatul cu ulei. Cele mai multe dintre lucernele descoperite în Dacia sînt produse ale atelierelor cunoscute din Italia de nord, cîteva numai sînt din Pannonia, Italia centrală sau din alte provincii[177]. Dar multe dintre lucernele purtînd numele acestor cunoscuţi proprietari de ateliere, ale căror produse s-au răspîndit în multe alte provincii, prin factura lor se recunosc a fi fost imitate în atelierele din Dacia. Existenţa unor ateliere locale e dovedită chiar de descoperirea cîtorva tipare cu ajutorul cărora se confecţionau lucernele, la Romula, Drobeta, Potaissa şi Napoca[178]. Proprietarul oficinei de la Potaissa era Manius Servius Donatus[179], cunoscut şi ca proprietar al unei cărămidării de lîngă Sarmizegetusa. Numele altor proprietari de asemenea *figline* (cărămidării), sînt cunoscute de pe lămpile ieşite din atelierele lor şi care nu se întîlnesc în alte provincii, ca *Ac(ce)ptus*, *Actor*, *Aquinus*, *Armenius*, *Caius*, *Drusus*, *Maximus*, *Rustik(us)*, *Titus*, *Urus*[180].

În afară de vase şi lucerne, atelierele de ceramică din Dacia produceau şi numeroase figurine de lut, imitînd pe cele de bronz, importate, şi reprezentînd personaje umane sau divinităţi. Ele erau folosite ca imagini de cult sau ca podoabe în case. Tipare de lut sau de plumb, servind la confecţionarea sta-

www.cimec.ro

tuetelor, se cunosc de la Apulum, Dierna, Drobeta, Romula[181]. Unele dintre statuetele de lut produse în Dacia reprezintă probabil divinităţi dacice, anume un zeu cu barbă şi o zeiţă, uneori cu un copil între ei[182]. În aceleaşi figline se confecţionau şi alte produse de lut, ca tuburi pentru apă, prîsnele, apoi plăcile cu relief şi antefixele, care împodobeau streşinile caselor, cărucioarele de copii[183] etc.

Tot din argilă se confecţionau în mari cantităţi cărămizi *(lateres cocti)*, ţigle *(tegulae)* şi olane *(imbrices)* pentru construcţiile civile şi militare. Cărămidăriile se găseau în proprietatea corpurilor de trupă, a oraşelor şi a particularilor.

Arheologic, o cărămidărie e cunoscută la Hobiţa, în vecinătatea imediată a Sarmizegetusei[184]. Proprietarul ei era *Manius Servius Donatus*, probabil colonist de origine italică[185]. Ştampilele imprimate pe cărămizi ne fac cunoscute şi alte nume de proprietari de cărămidării ca *P. Ant(onius) S(uper)*[186], *C. Iul(ius) Val(ens)*, *Ant(onius) Rufi*, la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Romula etc.[187]. Alte nume ne sînt cunoscute numai prin iniţiale, ca *QAB*, *QCC*, *QLP*, *MID*, *GSV*, *FAT* etc. Cele constînd numai dintr-un singur nume, ca *Hormus*, *Atenus*, *Menand(er)*, *Asclepi*, *Grec(us)*, *Marci*, *Ambiuru(s)*, mai ales cele scrijelate în lutul crud, sînt mai degrabă ale sclavilor care lucrează sau conduc lucrările în cărămidăriile stăpînilor lor. Se crede că norma zilnică de producţie era de 200—300 cărămizi[188]. Cărămidării orăşeneşti sînt cunoscute la Dierna, unde cărămizile poartă ştampila *D(e) R(epublica) Dierna*[189], la Drobeta, al cărei nume de asemenea apare în ştampilele pe cărămizi[190], poate şi la Napoca, dacă ştampila *Col(onia) Nap(ocensis)*[191], notată numai de un epigrafist mai vechi, este autentică. O cărămidărie de pe un domeniu imperial al guvernatorului sau al provinciei pare să indice ştampilele *Pr. Cos.* şi *Pro. cos.*, a căror dezlegare e dificilă *(praedium consulare, provincia consularis, praedia conserva?)*[192].

Trupele de toate categoriile îşi confecţionau singure, prin soldaţi, cărămizile de care aveau nevoie. Ele îşi aveau, obişnuit, ştampila proprie, de bronz sau de lemn, pe care o aplicau pe cărămizi. Acestea ne ajută astăzi la cunoaşterea dislocării trupelor în cuprinsul provinciei[193]. Cărămizile militare erau însă uneori vîndute, de aceea se găsesc şi în aşezările civile. O cărămidărie centrală a armatei Daciei Porolissensis e documentată prin cărămizi cu ştampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, mai întîi la Napoca, apoi la Potaissa[194]. Existenţa unei cărămidării *(figlina)* militare la Drobeta este atestată de însemnarea pe care un soldat din *coh. I Sagittariorum* o face în lutul crud al unei cărămizi, pe care el scrie pe lîngă numele său şi pe acela al superiorului său imediat, *Aurelius Mercurius milis c(ohor)tis p(rimae) sagitt(ariorum) in figlinis magister super milites (sexaginta)*[195], din care aflăm deci că figlinele trupelor auxiliare erau conduse de către un soldat,

www.cimec.ro

probabil un *immunis*, care purta numele de *magister in figlinis* și avea sub ordinele sale 60 de soldați.

Detașamentele de soldați din legiuni care lucrau în cărămidării aveau, la fel, în frunte un asemenea magister, care își scria obișnuit numele, după acela al legiunii, pe cărămizi. Aceste detașamente au lucrat nu numai în sediul celor două legiuni, ci și în alte localități din provincie, unde le găsim astăzi răspîndite[196].

Din os se confecționau diverse obiecte ca stilurile de scris *(styli)*, acele de păr, linguriță, prîsnele, arșice etc., din care muzeele posedă colecții bogate.

Nu știm dacă se fabrica sticla în Dacia sau dacă ea era adusă toată din-afară. Din pastă de sticlă colorată se produceau însă, ca și înainte de cucerire, mărgele.

În munții Metalici, ca și în cei din Banat probabil, se exploatau din albiile rîurilor pietre semiprețioase, ca agatul, calcedonul, cirneolul, jaspul, din care se confecționau geme, camee, sigilii etc. Un atelier de geme e dovedit că a existat la Romula[197], iar altul este presupus a fi existat la Porolissum[198].

Știri prețioase despre meșteșugarii din Dacia și despre organizarea lor ne dau inscripțiile referitoare la asociațiile profesionale numite *collegia*. Acestea, spre deosebire de breslele din evul mediu, sînt asociații deschise, reunind oameni de aceeași profesiune, dar și de alte îndeletniciri, ca de pildă negustori, nu cu scop lucrativ sau pentru a-și apăra interesele, ci pentru a conversa, a organiza festivități și banchete, la care se împărțeau ajutoare *(sportula)*[199]. Ele mai aveau ca scop ajutorarea membrilor săi pentru înmormîntări[200]. Cunoaștem trei pietre funerare de la Sarmizegetusa ridicate de către colegiul fabrilor membrilor ei[201], iar în a patra se spune că colegiul a contribuit la funeraliile și punerea pietrei funerare cu suma de 400 de denari: *ad funus autem Zosimi et titulo contulerunt coll(egium) fabr(um) (denarios) (quadringentos)*[202]. Tot așa la Tibiscum o inscripție funerară epusă de frații unui *faber*, împreună cu colegiul fabrilor *(fratres [cum] collegio fa[b] rum tit(ulum) pos(uerunt)*[203], în timp ce la Apulum piatra de mormînt a lui P. Aelius Valerianus e pusă de decurionii și *principales* ai colegiului din banii adunați prin subscripție *(aere conlato)*[204]. Organizate mai ales în marile orașe, ele au un caracter public, fiind de altfel recunoscute de stat și funcționarea lor îngăduită. Colegiile profesionale participau ca un corp organizat la unele procesiuni religioase, funeralii sau alte manifestații publice, așa precum ele își asumă în orașe o parte din sarcinile municipale, asigurînd serviciul de pompieri. Membrii colegiilor profesionale organizate alcătuiesc în orașe o a treia stare, urmînd după membrii ordinului decurionilor și după augustali. Ei cîștigă astfel și se bucură de oarecare prestigiu în viața orașelor.

www.cimec.ro

În afară de colegiile aurarilor, corăbierilor, al utricularilor și cel al lapidarilor, numeroase inscripții amintesc de alte trei importante colegii profesionale, cunoscute și din alte provincii, anume *collegium fabrum*, *collegium centonariorum* și *collegium dendrophorum*. Cel mai răspîndit și mai bine documentat este colegiul fabrilor, atestat epigrafic la Sarmizegetusa, la Apulum, Tibiscum și Drobeta[205]. *Fabri* erau meșteșugarii care prelucrau materiile dure, ca fierul și alte metale, deci fierari și metalurgiști în genere, dar și dulgheri și zidari, adică constructorii de case și clădiri sînt cuprinși în această denumire. Îndeosebi la Sarmizegetusa, unde celelalte două colegii nu sînt atestate, colegiul fabrilor trebuie să admitem că cuprindea în genere pe toți meșteșugarii din oraș. Există chiar dovada că în colegiul fabrilor intrau și negustori, căci unul dintre cei doi membri ai colegiului *(ex collegio fabrum decuria quarta)* care închină un altar lui I.O.M. Dolichenus, anume Gaius Gaianus[206] e menționat și de o altă inscripție, tot un altar închinat aceleiași divinități, în care el și al doilea dedicant arată că sînt *suri neg(otiatorii)*[207], negustori sirieni.

La Sarmizegetusa cea mai veche atestare epigrafică a colegiului fabrilor este din vremea lui Antoninus Pius[208], dar e de presupus că el exista de mai înainte, probabil din timpul lui Hadrian. El avea un mare număr de membri, împărțiți în decurii, grupuri compuse nu din cîte 10 oameni, cum s-ar putea crede după sensul etimologic al cuvîntului, ci din vreo 20. Numărul decuriilor era de cel puțin 15, aceasta fiind decuria cu numărul de ordine cel mai mare atestată epigrafic[209]. Numărul membrilor colegiului fabrilor de la Sarmizegetusa era deci de aproximativ 300. Decuriile aveau în frunte cîte un *decurio*. Decurionii erau membri mai cu vază ai colegiului, unul dintre ei fiind totodată și augustal[210] al coloniei, așa precum amintitul P. Aelius Valerianus de la Apulum era decurion și patron al colegiului fabrilor, căruia îi pun piatra pe mormînt *decuriones et principales coll(egii)*[211]. *Principales* erau, prin analogie cu cei din armată, un fel de subofițeri, adică toți cei care în colegiu aveau o funcție sau misiune oarecare, cum erau *vexillarii*, purtătorii de steaguri, dintre care unul menționat chiar la Ulpia Traiana[212], iar altul la Drobeta, împreună cu doi *imaginiferi*[213], purtătorii de imagini. Organizarea aceasta imita întrucîtva pe cea municipală, dar ea are și un caracter paramilitar, în legătură cu serviciul de pompieri pe care colegiul îl îndeplinea.

Colegiul fabrilor de la Sarmizegetusa avea un impunător local propriu, *aedes* sau *schola*, unde se țineau adunările membrilor, se păstrau steagurile și imaginile binefăcătorilor, se organizau banchete și festivități, se ridicau altarele și dedicațiile către divinități. Deși colegiul exista mai de mult, clădirea sa a fost construită numai pe timpul lui Caracalla de către doi patroni ai colegiului din banii lor, cum se spune în inscripția de pe piatra de fundație, *aedem pecunia sua fecerunt*[214]. Ea a fost ulterior completată de un alt pa-

www.cimec.ro

tron cu un portic lung de 45 de picioare, *porticum per pedes XXXXV... fecit*[215].

La Apulum, deoarece existau două oraşe deosebite, au existat şi două colegii ale fabrilor, deosebite, menţionate clar de inscripţii, ceea ce a scăpat atenţiei istoricilor, nefiind relevate pînă acum. Într-adevăr, trei inscripţii menţionează cu numele un *collegium fabrum coloniae Apulensis*[216], în alte patru rezultă clar că e vorba de acelaşi colegiu, deoarece persoanele menţionate în ele sînt magistraţi în *colonia Apulensis*[217], iar o ultimă inscripţie deducem că se referă tot la colegiul fabrilor din *colonia Apulensis*, deoarece a fost găsită în Partoş[118]. Acest colegiu al fabrilor a fost întemeiat probabil încă pe vremea lui Marcus Aurelius sau a lui Commodus, o dată cu ridicarea primului municipiu de la Apulum la rangul de colonie. Pînă acum lipseşte atestarea colegiului pe timpul municipiului *Aurelium*. El avea cel puţin 11 decurii, cea cu acest număr de ordine fiind de fapt şi singura atestată epigrafic la Apulum (de ultima inscripţie citată de noi). Potrivit aceluiaşi calcul, colegiul avea un număr de cel puţin 220 de membri. Colegiul avea un sediu al său, care nu ştim cînd a fost construit, dar pentru ridicarea frontonului M. Aurelius Chrestus, patron al colegiului, a donat importanta sumă de 6 000 de sesterţi, *ad extruction(em) aetomae ded(icavit) (sestertios) numos(sex millia)*[219], iar un alt patron, P. Aelius Rufinus, a construit porticul pe o lungime de 40 de picioare (= circa 12 m)[220].

Al doilea colegiu al fabrilor de la Apulum, din municipiul întemeiat de Septimiu Sever, e menţionat cu numele de *collegium fabrum municipii Septimii* de două inscripţii[221], iar o a treia se referă tot la acest colegiu, deoarece *T.Fl(avius) Flavianus, dec(urio) coll(egii) fabrum* era totodată *aug(ustalis) m(unicipii) S(eptimii) Ap(ulensis)*[222], inscripţia fiind de altfel ieşită la iveală, ca şi una dintre cele două inscripţii anterior amintite, cu prilejul construirii cetăţii lui Carol al VI-lea de către Ariortus, în 1815, pe locul castrului roman de pe dealul Cetăţii. Acest al doilea colegiu al fabrilor de la Apulum a fost înfiinţat ceva mai tîrziu, pe vremea lui Septimiu Sever probabil, de vreme ce C. Sentius Anicetus se intitulează într-o inscripţie datată la 23 mai 205 ca *patronus primus coll(egii) mun(icipii) Sept(imii) Apul(ensis)*[223]. Era şi el împărţit în decurii, de vreme ce mai sus amintitul T. Fl. Flavianus este *decurio* al acestui colegiu, fără a putea şti cîte decurii va fi avut. Nu se poate preciza la care dintre cele două colegii ale fabrilor de la Apulum se referă un număr de trei inscripţii[224], al căror loc mai precis de descoperire nu se cunoaşte şi e posibil ca cel puţin două nici să nu fie de la Apulum.

La Apulum inscripţiile atestă existenţa altor două colegii. Unul este *collegium centonariorum*, prin care se înţeleg meseriaşii care confecţionau pături *(centones)*, postavuri şi piese de îmbrăcăminte. Sediul cu fronton al colegiului a fost ridicat pe cheltuiala sa, *scholam cum aetoma pecunia sua*

www.cimec.ro

fecit, pe timpul domniei comune a lui Septimiu Sever, Caracalla și Geta Caesar, deci între 198 și 211, fiind inaugurat *(dedicante)* de către guvernatorul celor trei, Dacii, L. Pomponius Liberalis[225]. Sediul se găsea în colonia Apulum, unde a ieșit la iveală inscripția, și inaugurarea lui poate să coincidă sau să nu fie mult posterioară întemeierii însăși a colegiului. Singur este amintit colegiul într-o altă inscripție[226], într-o a treia e amintit împreună cu colegiul fabrilor[227], iar a patra îl menționează o dată cu colegiile fabrilor și ale corăbierilor[228]. În toate aceste ultime trei inscripții sînt menționate persoane care dețin magistraturi în *colonia Apulensis*.

Un al treilea colegiu atestat epigrafic la Apulum, împreună cu al fabrilor, este *collegium dendr(ophorum)*, precizîndu-se despre amîndouă că erau ale *col(oniae) s(upra) s(criptae)*[229], adică ale coloniei Apulensis. Dendroforii, adică purtătorii de arbori, erau numiți așa pentru că la serbările de la echinocțiul de primăvară în cinstea zeiței Cybele sau Magna Mater și Attis ei purtau pinul sacru. Colegiul dendroforilor era alcătuit din lemnari, dulgheri, poate și negustori de lemne, avînd pe lîngă rolul lor în legătură cu cultul amintit și o misiune municipală, de a asigura, împreună cu celelalte colegii profesionale, serviciul de pompieri. El era deci un colegiu recunoscut de conducerea orașului și considerat ca un organ public în viața municipală.

Prin cele cinci colegii profesionale documentate la Apulum, unul de corăbieri, două de fabri, unul de centonari și altul de dendrofori, orașul se dovedește a fi fost cel mai puternic și mai activ centru industrial al Daciei, ceea ce scoate și mai mult în relief însemnătatea economică în general, în deplină concordanță cu rolul său politic-administrativ și militar.

Colegiul fabrilor este documentat, în afară de cele două orașe ale Daciei, prin cîte o singură atestare epigrafică la Tibiscum[230] și la Drobeta[231], în această ultimă localitate colegiul fabrilor, care dispunea probabil de un sediu propriu, de o *scola*, termen întrebuințat pentru denumirea colegiului însuși, dar care presupune totuși și existența localului, avea un caracter militar, probabil în legătură cu garnizoana de acolo, cu importanța orașului pentru traficul comercial și aprovizionarea cu arme a celorlalte trupe din Dacia Inferior.

Am mai adăuga că la Sarmizegetusa e documentat și un *defensor lecticariorum*[232], apărător sau avocat al lecticarilor, prin care se pot înțelege fie purtătorii de lectice, adică hamali care transportau cu lecticele în oraș pe cei care nu aveau lectice și sclavi proprii[233], fie poate meșteșugarii care confecționau lecticele. Din faptul că ei au un *defensor* s-ar putea presupune, fără să putem dovedi cu certitudine, că ei erau organizați deosebit de fabri, într-un colegiu aparte.

Știri mai numeroase despre organizarea colegiilor avem mai ales referitor la colegiul fabrilor, dar organizarea celorlalte colegii trebuie să fi fost similară. În afară de *decuriones*, *vexillarii* și *imaginiferi*, amintiți pînă acum,

www.cimec.ro

două inscripții, una de la Sarmizegetusa, alta de la Apulum, atestă existența în fruntea colegiului a cîte unui *magister*, în primul caz în persoana lui T. Varenius Gallicanus *decurio* și *ter magister* al colegiului[234], în al doilea, în persoana lui *M. Aur(elius) Timon, aug(ustalis) col(oniae) Apul(ensis) et mag(ister)*[235] *coll(egii) fabrum*, ilustrînd încă o dată legătura dintre colegiul fabrilor și augustali. *Magistri* sînt conducătorii efectivi ai colegiului, aleși dintre membrii acestuia. M. Aurelius Timon pare să fi fost și el un *faber*, care datorită bogăției lui a fost ales mai întîi *magister* al colegiului din care făcea parte, ulterior fiind admis în ordinul augustalilor. Alegerea magistrului se făcea, se pare, anual sau pentru o perioadă scurtă de timp, putîndu-se obține de mai multe ori de către aceeași persoană, după cum dovedește exemplul lui T. Varenius Gallicanus, ajuns de trei ori *magister*. La Sarmizegetusa, în secolul al III-lea, cel mai curînd în vremea lui Severus Alexander, e documentat și un *praef(ectus) colleg(ii) fabr(um) et patronus eorundem*, în persoana lui *[Aure]l(ius) C. fil. Pap(iria) Valentinus*. Totodată, *decurio, aedilicius, duumviralis* și *quinquennalis... col(oniae) Sarmiz(egetusae) metr(opolis)*[236]. Funcția de *praefectus* al acestui colegiu a fost explicată ca fiind un comandant cvasimilitar al fabrilor însărcinați cu stingerea incendiilor [237]. Ca și în alte provincii, el este un personaj cu demnități municipale înalte și totodată patron al colegiului. Mult mai frecvent este atestată însă demnitatea onorifică de *patronus*. Aceștia erau aleși de obicei din aristocrația municipală cea mai înaltă, spre a apăra interesele colegiului și nu arareori pentru a putea apela la punga lor pentru cheltuieli în sprijinul colegiului. Astfel, dintre patronii colegiului fabrilor atestați epigrafic, M. Cominius Quintus era cavaler roman și *pontif(ex) col(oniae) Sar(mizegetusae) et praef(ectus) q(uin)q(uennalis)*[238], mai sus amintitul Aurelius Valentinus era decurion, fost edil, duumvir și quinquennal al coloniei, în timp ce, de asemenea, amintitul M. Pomponius Severus, care în timpul lui Caracalla ridică, împreună cu un alt patron al aceluiași colegiu, M. Urbius Valerianus, edificiul colegiului, era decurion și quaestor al orașului[239]. Tot așa la Apulum, P. Aelius Rufinus[240], patron al colegiului fabrilor din *colonia Apulensis* era decurion al municipiului *Septimium Apulense*, de lîngă castru, C. Mummius Certus, patronul colegiului fabrilor și al dendroforilor din colonie, era cavaler roman și augur al coloniei [241]. C. Sentius Anicetus, primul patron al colegiului fabrilor din municipiul lui Septimiu Sever, era decurion la Sarmizegetusa[242], C. Iulius Valentinus, patron al aceluiași colegiu, a fost primul *quattuorvir* anual al acestui municipiu, iar P. Aelius Genialis, patron al colegiului centonarilor din colonia Apulum, a fost decurion și pontifex al coloniei[243]. Patron al colegiului fabrilor și al corăbierilor din *colonia Apulensis* a fost și cunoscutul arendaș al pășunilor, salinelor și comercializării sării, cavalerul roman P. Aelius Strenuus, care a deținut mai multe demnități municipale și sacerdotale la Apulum și Drobeta, fiind totodată preot

al altarului împăratului, *sacerdos arae Augusti*, augur şi duumvir la Sarmizegetusa[244]. Aici, la Apulum, este cunoscută şi o femeie cinstită cu titlul de *mater coll(egiorum) fabr(um) et cent(onariorum)* din colonia Apulum, anume Fabia Lucilla, care de asemenea este fiică de cavaler, *e(gregiae) m(emoriae) filia*, şi nora unui alt cavaler roman, P. Aelius Silvanus, *duumvir et sacerdos* al coloniei Apulum[245]. Numai P. Aelius Valerianus, patron al colegiului fabrilor tot de la Apulum, a fost numai decurion al aceluiaşi colegiu[246], un om mai modest, căruia la moarte colegiul se vede nevoit, spre a cinsti totuşi memoria patronului său, să-i pună o piatră pe mormînt şi probabil să finanţeze funeraliile din subscripţia făcută între membrii colegiului.

În sfîrşit, mai amintim că la Sarmizegetusa sînt atestaţi epigrafic şi doi patroni ai singularelor decurii ale colegiului fabrilor. Dintre aceştia, T. Anchiarius Octavius este şi el decurion al coloniei Sarmizegetusa[247], tot aşa precum un om foarte bogat trebuie să fi fost şi Sextus Attius Secundinus, patronul decuriei III a colegiului fabrilor, căruia acesta îi ridică o statuie, din bani strînşi prin subscripţie [*a*]*ere co*[*nlato*], cînd ordinul decurionilor coloniei Sarmizegetusa îi acordă onorific insignele de duumvir, obţinute desigur ca urmare a unor mari sume de bani donate de el ordinului, căci altfel, datorită originii lui modeste, probabil libertină, era exclus de la dreptul de a fi ales pe cale normală în ordinul decurionilor. Putem presupune că va fi fost la origine chiar *faber*, meşteşugar, făcînd parte din colegiul fabrilor datorită profesiunii sale.

Se dovedeşte astfel prin multe dintre cele arătate mai sus că meşteşugarii din marile oraşe organizaţi în colegii ajung adeseori la o foarte bunăstare financiară, ceea ce le permite unora să se ridice mai sus, ajungînd augustali sau chiar membri onorifici ai ordinului decurionilor.

COMERŢUL ŞI CIRCULAŢIA MONETARĂ

Caracterul larg al producţiei de mărfuri şi varietatea mare a produselor au impus schimburi foarte intense în interiorul provinciei, ca şi între provincia Dacia şi celelalte provincii sau regiuni ale imperiului. Efectuarea acestor schimburi nu putea fi făcută numai de producătorii direcţi, ele necesitînd recurgerea la serviciile negustorilor de profesie. Dezvoltarea schimburilor comerciale era favorizată de folosirea monedelor, care au circulat cu intensitate în tot timpul stăpînirii romane şi pe tot întinsul provinciei.

Negustorii romani, ca şi moneda romană, au pătruns în Dacia şi înainte de cucerirea romană, precedînd, ca peste tot, legiunile. Drumurile străvechi, care legau Dacia de Marea Adriatică şi ţărmul illiric al acesteia, au fost folosite de negustorii romani. După cucerire, negustorii romani găsesc în Dacia

www.cimec.ro

un bun cîmp pentru exercitarea îndeletnicirilor lor, de aceea ei vin şi se aşază în ea.

Dunărea, era o bună arteră de comunicaţie, care a permis efectuarea schimburilor comerciale la mari depărtări. Ea lega Dacia de toate provinciile dunărene şi renane pînă la Ocean, iar spre est, pe Dunăre, corăbiile puteau ajunge uşor la Pontul Euxin, care făcea apoi legătura cu Grecia şi cu ţinuturile Asiei Mici, iar de-a lungul ţărmurilor Mediteranei, cu toate regiunile din jurul acestei *Mare nostrum*, cum i-au spus romanii. Dunărea racorda de altfel reţeaua rutieră a Daciei cu marile artere de circulaţie ale imperiului. Folosirea pe scară largă a monedei va determina şi ivirea unor activităţi cămătăreşti, în formele şi în limitele cunoscute şi din alte părţi ale imperiului.

Inscripţiile amintesc negustori în trei oraşe din Dacia. La Sarmizegetusa avem pe *Caius G[a]ianus e[t] Proculu[s] Apollofan(es] Suri neg(otiatores)*[248]. La Apulum o inscripţie ne face cunoscuţi pe *Aurelii Alexander et Flavus*, de asemenea *Suri negotiatores*[249], iar o altă inscripţie pe *T. Aur(elius) Narcissus negot(iator)*[250], care purtînd cognomen grecesc ar putea fi tot un oriental. Numărul negustorilor din Dacia Apulensis trebuie să fi fost însă mult mai mare, căci la Sarmizegetusa, după mărturia unei inscripţii, negustorii din Dacia Apulensis, *negotiatores prov(inciae) Apul(ensis)*, aveau un *defensor optimus* în persoana lui Crassus Macrobius[251]. Ei sînt deci organizaţi într-un fel de colegiu şi îşi trimit în metropola provinciei, unde se afla sediul procuratorului financiar, un apărător, atît de necesar desigur unei asociaţii ca aceea a negustorilor. Misiunea lui acolo era de a apăra interesele asociaţiei în faţa reprezentantului fiscului imperial. Un ultim negustor e atestat epigrafic la Drobeta, *Prim(us) Ael(ius) Ion(icus) neg(otiator)*, după cognomenul pe care-l poartă este tot un oriental[252].

Vasile Pârvan, în studiul său despre naţionalitatea negustorilor din Imperiul roman, ca şi toţi cei care s-au ocupat după aceea de negustorii din Dacia, a arătat că în afară de cei pe care inscripţiile îi menţionează de-a dreptul ca negustori, mulţi alţii cunoscuţi din inscripţii erau de asemenea negustori[253]. Astfel, întrucît în întreg Imperiul roman majoritatea negustorilor sînt orientali, se poate admite că colegiile de *Galatae*, *Asiani şi Ponto Bithyni* de la Napoca, Apulum şi Germisara erau alcătuite mai ales din negustori grupaţi după provincia de origine, sub motivul cultului comun. Negustori se presupune că au fost şi unii dintre orientalii documentaţi individual în regiunea auriferă, cum ar fi cei din *cives Bithyni* de la Ampelum, *Asclepius Asclep(iadis?)*[254] şi *Alexandrianus*[255].

De asemenea, se presupune că negustori erau şi cei cîţiva *Treviri* atestaţi epigrafic în Dacia, deoarece şi această seminţie galică din Belgica e cunoscută ca patria unor vestiţi negustori, răspîndiţi în multe provincii în epoca imperială. Trevir este în Dacia *T. Fabius Ib[l]liomarus*[256] *domo Augusta Tre-*

www.cimec.ro

verorum, azi Trier, fost decurion al canabelor de la Apulum, unde el pare să fi venit curînd după cucerire împreună cu alţi *cives Romani* aşezaţi în canabele legiunii a XIII-a Gemina. Trevir este apoi *L. Samognatus* [*Ter*]-*tius* de la Drobeta[257].

Inscripţiile ne fac cunoscuţi şi negustori originari din Dacia stabiliţi în afara provinciei, unde îşi exercită comerţul, ca şi negustori din alte regiuni specializaţi în comerţul cu provincia Dacia. Astfel, la Salona îl avem atestat pe *Aurelius Aquila, dec(urio) Pataviscnsis neg(otiator) ex pro(vincia) Dacia*[258], deci originar din Potaissa, unde el era decurion, plecat şi stabilit poate numai temporar pentru afaceri în importantul oraş din Dalmaţia. Probabil tot ca negustori, fără ca această calitate a lor să fie mărturisită în inscripţii, au ajuns în aceeaşi regiune şi alţi doi demnitari municipali din Dacia, *Cocceius Umbrianus, dec(urio), augur et pontifex civitatis Porolissensium prov(inciae) Daciae*[259], deci originar de la Porolissum şi stabilit în localitatea Nedinum, tot în Dalmaţia, şi *Aurelius Longinus, dec(urio) col(oniae) Drob(etae)*[260], pe care-l găsim la Tragurium, lîngă Salona. La fel se crede că tot ca negustor a ajuns la Mytiline, în insula Lesbos, un decurion *(buleutes)* din colonia Sarmizegetusa, *P. Aelius Arrianus Alexander*[261], probabil grec de origine. Schimburi comerciale cu Egiptul documentează şi un papirus descoperit la Tebthynis[262], localitate în provincia Fajûm, din Egipt, unde cuvintele *amis Dacicis* dintr-un papirus descoperit acolo s-ar referi, după părerea lui V. Pârvan, la un articol necesar la construirea unei case, exportat din Dacia acolo[263].

În schimb, la Aquileia, în nordul Italiei, *M. Secundinus Genialis, domo Cl(audia) Agrip(pina)*, din Germania Inferior, se intitulează *negotiator Daciscus*[264], ceea ce înseamnă că el se ocupa în mod deosebit cu comerţul cu Dacia.

Rezultă din ştirile epigrafice expuse mai sus, mai demult cunoscute şi la care descoperirile mai noi nu au adăugat nimic, că principalele centre comerciale din Dacia erau Sarmizegetusa, Apulum şi Ampelum, în Dacia Apulensis, Drobeta în Dacia Malvensis, Potaissa, Napoca şi Porolissum în Dacia Porolissensis. Nu încape îndoială însă că negustori au activat şi în alte oraşe şi localităţi mai însemnate din Dacia, pentru care lipsesc deocamdată atestările epigrafice în acest sens. Un centru comercial a fost desigur şi Micia, pe Mureş, pe unde se exporta sarea după cum am arătat. Însemnătatea Miciei ca centru de comerţ este pusă în lumină de faptul că aci exista o *statio portorii* şi că un sclav imperial din serviciul acesteia închină un altar *I.O.M. Terrae Dac(iae) Genio p(opuli) R(omani) et commerci*[265].

Indicaţii în privinţa legăturilor comerciale ale Daciei în epoca romană cu celelalte provincii ne oferă şi monedele provinciale, orăşeneşti sau coloniale greceşti, descoperite în provincia de la nordul Dunării, studiate de numismaţii B. Mitrea[266] şi recent de I. Winkler[267].

www.cimec.ro

Monedele de bronz emise la Viminacium, de la Gordian al III-lea pînă în vremea lui Valerian și Gallienus, între 239 și 254, au circulat și s-au răspîndit în mare număr în toată Dacia. Ele au putut ajunge în Dacia atît pe calea schimburilor comerciale regulate și intense, cît și pe cale oficială, prin sumele introduse în Dacia de fiscul imperial. De altfel, aceste monede de bronz au făcut parte din fondul de monede aflate în circulație în provinciile dunărene, alături de cele imperiale de bronz.

La fel drahmele de argint din Lycia, în Asia Mică, a căror emisiune încetează în vremea lui Traian, datorită mărimii și greutății lor similare cu aceea a denarului roman, au intrat în circulația mai largă a imperiului, răspîndindu-se pînă în Gallia, de pildă. De aceea, cele 11 piese descoperite în Dacia nu au o prea mare semnificație din punctul de vedere pe care-l discutăm acum, ele putînd fi aduse în Dacia și de alte elemente decît cele orientale.

Celelalte monede coloniale grecești descoperite în Dacia însumează vreo 260 de piese, un număr relativ mare. Cronologic, ele datează începînd din timpul domniei lui Domițian, continuă cu cele din vremea lui Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Commodus, dar cele mai multe datează din secolul al III-lea, începînd cu Septimiu Sever pînă la Aurelian și chiar după aceea, pînă la Dioclețian (două piese de la Apulum). Ele vin în primul rînd din provinciile vecine mai apropiate, anume din Moesia Inferior (din orașele Tomis, Callatis, Marcianopolis și Nicopolis ad Istrum), din Tracia (Abdera, Anchialus, Byza, Deultum, Mesembria, Odessus, Pautalia, Philippopolis, Traianopolis și Serdica), din Macedonia (de la Amphipolis și Stobi) și chiar de la Corint în Grecia (o singură piesă), dar majoritatea monedelor coloniale sînt originare din diferitele regiuni și provincii ale Asiei Mici, iar cîteva din Alexandria din Egipt. Monedele microasiatice au fost emise în următoarele orașe: Calchedon, Nicomedia și Caesarea în Bithynia, Laodicea în Frigia, Ilium și Pergamum în Mysia, Acrasus, Smyrna, Philadelphia și Thyatira, în Lydia, Amorium în provincia Asia, Apollonia și Tabae în Caria, Amisus în Pontus, Caesarea din Cappadocia, Samosata din Commagene, Laodicea ad Mare, Helipolis și Antiochia în Siria și Berytus în Fenicia. Răspîndirea acestor monede din Asia Mică în Dacia ca și în provinciile apusene ale imperiului s-a făcut pe diferite căi, în parte poate prin trupele originare din acele regiuni și mai ales prin mijlocirea legiunilor aduse din Orient pe Dunăre și la Rin în secolul al III-lea, cum credea Mommsen[268], dar fără îndoială și prin negustorii orientali, constituind o parte din capitalul bănesc adus cu ei din regiunile de origine, cum pe bună dreptate explica numismatul francez A. Blanchet[269]. Oricum, numărul mare de monede mărunte de bronz microasiatice descoperite în Dacia întărește constatarea privitoare la originea orientală, îndeosebi siriană, a negustorilor din Dacia și constituie un puternic indiciu pentru orientarea relațiilor comerciale ale provinciei și spre Asia Mică. Ele stau în legătură și cu fluxul de orientali spre

Dacia care se pare astfel că continuă și în prima jumătate a secolului al III-lea. Nu trebuie să pierdem apoi din vedere nici pe funcționarii imperiali și comandanții militari care vin din Orient, indiferent dacă ei sînt sau nu originari din acele regiuni, sau care din Dacia pleacă spre acele ținuturi, tot în serviciul imperiului, ducînd uneori cu ei pe sclavii imperiali pe care inscripțiile ni-i relevă apoi în diferite orașe din Orient, cum am avut prilejul să observăm în unele cazuri. Aceeași orientare spre provinciile de limbă greacă ale Asiei Mici o indică și amforele cu ștampilă descoperite recent în cîteva localități din Dacia Inferior[270].

Totuși, schimburile comerciale cele mai intense și mai active ale Daciei sînt cele cu provinciile vecine, cu Italia de nord și cu provinciile apusene de pe Dunăre și Rin, pînă în Gallia, după cum rezultă nu din circulația monetară, căci aceste provincii nu au bătut monede proprii, folosind monedele bătute în monetăriile imperiale, ci din studiul mărfurilor și produselor importate, ca și din prezența în Dacia a negustorilor occidentali, mai ales treviri.

Dacia importa din Italia amfore cu vin de calitate superioară și ulei de măsline. Importul de vin și ulei începe îndată după cucerire, după cum dovedește amfora de la Porolissum, cu numele împăratului Nerva, produsă de atelierul de la Parenzo, și a continuat probabil în tot cursul secolului al II-lea, cum ar indica amforele comerciale descoperite în diferite localități din Dacia. Importat se crede că era, cum s-a amintit, și vinul mai scump, *merum*, servit la un banchet, a cărui socoteală ne-a păstrat-o o tăbliță cerată[271]. Aquileia era încă de mult centrul de unde se îndreptau spre provinciile dunărene produsele italice[272]. De aceea, nu e de loc întîmplător că tocmai în acest oraș este documentat un *negotiator Daciscus*. Tot din Italia veneau lucerne, vase de bronz, diferite obiecte de bronz, stofe fine și altele. Din provinciile renane se aduceau lucerne, obiecte de bronz și vase *terra sigillata*, pentru orășenii bogați și pentru soldați, ele făcînd parte din echipamentul militarilor. Din Pannonia vecină se aduc de asemenea vase fine, lucerne și altele. La Cenad s-au descoperit cărămizi cu ștampila *Siscia*[273], deci din cărămidăria orașului. Din Orient se aduceau stofe fine, sticlă, geme și altele.

Principalele articole de export ale Daciei erau aurul, sarea și lemnul, care se trimiteau în primul rînd în Italia. Sarea se exporta și în Pannonia, poate și în Dalmația. În general, Dacia trimitea în Italia și în celelalte provincii materii prime, aur, cupru, sare, lemn, cereale, miere, ceară, piei, lînă. De asemenea, Dacia făcea schimburi comerciale cu lumea liberă, *barbaricum*, dinafara imperiului. Unul din punctele în care se făceau aceste schimburi era Porolissum. Așa se explică, se pare, descoperirea în această localitate a unui însemnat număr de geme, care constituiau probabil unul din articolele ce se vindeau triburilor libere[274]. Desigur, se ofereau acestora și alte podoabe și produse fine, ca vase, lucerne, articole de metal etc. Se primeau în schimb

www.cimec.ro

animale, materii prime, sclavi. Beneficiarii atestaţi epigrafic la Porolissum şi în alte localităţi de pe această graniţă a provinciei aveau probabil, printre altele, şi misiunea de a supraveghea aceste schimburi cu *barbaricum*. Noi sîntem chiar de părere că cele două mici *castella* de pămînt de pe sectorul dinspre Brebi al *limesului Porolissensis*, amîndouă avînd cîte o poartă care se deschidea spre *barbaricum*[275], au servit, pe lîngă rolul lor de apărare, şi pentru efectuarea schimburilor dintre negustorii romani şi căpeteniile populaţiilor libere, sub ochii soldaţilor şi ai beneficiarilor.

Intensitatea circulaţiei monetare în Dacia romană este mai mare decît oricînd înainte, cum rezultă din marele număr de monede descoperite pe tot cuprinsul provinciei. Descoperirile de monede izolate sau de tezaure monetare fac dovada unei enorme cantităţi de monede aflate în circulaţie în Dacia. Ele au intrat în Dacia pe diferite căi, ca sume plătite de fiscul imperial pentru salariile funcţionarilor, a soldelor soldaţilor, pentru investiţiile făcute, mai ales în întreprinderile economice, cît şi pe calea schimburilor comerciale. În Dacia circulă monedele din toate cele trei metale, aur, argint, bronz şi toate nominalurile bătute, *aurei*, denarii, quinarii, antoninianii de argint, aşii, dupondii şi sesterţii din bronz. Descoperiri de monede s-au făcut în ruinele oraşelor, unde ele sînt cele mai numeroase, ale castrelor şi ale aşezărilor rurale, unde numărul lor este mai mic. Nu lipsesc nici din aşezările cele mai modeste ale autohtonilor, ca şi din necropolele acestora. Monedele de aur descoperite în Dacia sînt însă relativ puţine la număr. Nu se cunoaşte nici un tezaur de monede de aur în Dacia. Moneda cea mai răspîndită este cea de argint. Denarii şi antoninianii, noua monedă de argint emisă de Caracalla, se tezaurizează, după cum dovedesc cele aproximativ 100 de tezaure descoperite pînă acum în Dacia[276].

Unitatea de calcul este fie sesterţul, fie denarul. Inscripţiile fac uneori menţiune de însemnate sume de bani cheltuite pentru construcţii, ca donaţii făcute cu prilejul alegerii de magistraţi, împărţire de ajutoare etc. Cea mai mare sumă de bani amintită de inscripţiile din Dacia este cea de 80 000 de sesterţi donată de *Q.Aurelius Ter[t]ius* de la Sarmizegetusa cu ocazia alegerii lui ca flamen, pentru *annona* oraşului, *ob honorem flamoni et (sestertios) (octoginta milia) n(ummos) ad annonam*[277]. Pentru pavarea cu piatră a jumătăţii unei pieţe la Sarmizegetusa, o altă inscripţie menţionează că s-au cheltuit 50 000 de sesterţi[278], iar pentru construirea frontonului clădirii colegiului fabrilor de la Apulum suma de 6000 de sesterţi. Iarăşi, la Sarmizegetusa o inscripţie deja amintită spune că pentru funeraliile şi ridicarea pietrei de mormînt a unui membru al colegiului fabrilor acesta a contribuit cu suma de 400 de denari. În sfîrşit, o inscripţie de la Micia aminteşte o ofrandă *(sacrum)* făcută templului lui Silvanus Domesticus în valoare de 10 pondi de argint, *a(rgenti) p(ondum) (decem)*[279], ceea ce înseamnă vreo 800 de denari.

www.cimec.ro

În denari sînt calculate prețurile tuturor tranzacțiilor pe care le cuprindeau tăbliţele cerate, ca vînzări şi cumpărări de sclavi, cumpărarea unei jumătăţi de case la Alburnus Maior, cu preţul de 300 de denari, contractele de muncă pentru exploatarea minelor de aur, încasările şi cheltuielile unui colegiu etc. Una dintre tăbliţe cuprinde contractul pentru păstrarea, fără dobîndă, a unei sume de 50 denari[280]. În schimb, alte patru tăbliţe cerate cuprind contracte de împrumut de bani pe termen scurt a unor sume relativ mici, de 140 cea mai mare[281], cu dobîndă de 1% pe 30 de zile[282], adică 12% pe an, ceea ce fireşte este o dobîndă foarte mare. Cămătăria spoliatorie, o plagă a societăţii romane, era deci practicată şi în Dacia. O ultimă tăbliţă cerată pe care o amintim cuprinde contractul, redactat şi semnat pe două perechi de table, de constituire la 28 martie 167, de către doi oameni de afaceri, Cassius Frontinus şi Iulius Alexander, a unei asociaţii, un fel de casă bancară, *societas danistariae*[283], care avea ca scop de a da bani cu împrumut. Suma depusă de cei doi asociaţi era de 767 de denari, ceea ce dovedeşte că împrumuturile avute în vedere nu erau nici ele preamari. Veniturile scontate că se vor realiza urmau să se împartă proporţional.

Cu timpul însă, în circulaţia monetară din Dacia se produc dificultăţi şi perturbări cauzate, pe de o parte, de tot mai accentuata depreciere a denarului de argint, ca urmare a alterării treptate a calităţii argintului, începînd încă din vremea lui Septimiu Sever, iar pe de altă parte de atacurile tot mai aprige ale popoarelor barbare împotriva graniţelor provinciei, cărora imperiul le poate face faţă tot mai greu. Am văzut că pe timpul lui Gallienus situaţia din Dacia devenise haotică.

Marea criză a Imperiului roman din secolul al III-lea este însoţită şi de o gravă criză monetară, care determină alterarea şi deprecierea monedei de argint. Emiterea noii monede de argint de către Caracalla, numită *antoninian*, nu face decît să grăbească şi să adîncească criza monetară. Noul nominal, emis şi de împăraţii următori, cu excepţia lui Elagabal, se prezintă de la început ca o monedă fiduciară, supraevaluată, echivalată cu unul şi jumătate sau cu doi denari, impus forţat în circulaţie. Compoziţia lui de metal fin scade treptat, ca şi a denarului de altfel, pînă a ajunge pe vremea lui Gallienus o simplă monedă de aramă trecută doar printr-o baie de argint.

Spre a face faţă lipsei de monede de bronz, de mică valoare, dar foarte necesare în schimburile mărunte de toate zilele în cadrul măsurilor luate de Filip Arabul pentru refacerea situaţiei Daciei, după marele atac al carpilor din anul 245, împăratul acordă provinciei dreptul de a bate monedă proprie de bronz. Primele monde cu efigia împăratului pe avers şi cu reprezentarea provinciei sub chipul unei femei ţinînd emblemele celor două legiuni din Dacia, însoţită de legenda *Provincia Dacia*, pe revers, sînt emise în iulie sau august 246 şi emiterea lor continuă timp de 11 ani, pînă în 256, pe timpul lui Valerian şi Gallienus[284].

www.cimec.ro

Monedele provinciei Dacia sînt asemănătoare ca stil cu cele ale Moesiei Superior, bătute la Viminacium, unde funcţiona în acest timp o monetărie imperială, de aceea unii numismaţi cred că tot acolo au fost bătute şi monedele provinciei Dacia. Există totuşi motive să credem că ele au fost bătute în Dacia şi anume la Sarmizegetusa, utilizînd poate tipare şi incizori, *scalptores*, aduşi de la Viminacium[285]. Instalarea unei monetării la Sarmizegetusa era condiţionată de faptul că aci, nu la Apulum, se găsea sediul procuratorului financiar al Daciei Apulensis, ajutor al legatului consular al celor trei Dacii, sub supravegherea căruia trebuia să se afle un asemenea atelier monetar. Noi credem că în legătură cu activitatea acestei monetării a provinciei Dacia trebuie pusă şi atestarea epigrafică la Sarmizegetusa a lui *Ianuarius Aug(ustorum) (duorum) lib(ertus) nummul(arius)*[286]. Datarea inscripţiei nu e asigurată, dar cei doi Augusti pot fi fără dificultate Filip Arabul şi fiul său, mai degrabă decît Valerian şi Gallienus, de pildă. Cît priveşte denumirea de *nummularius*, ea este foarte veche şi desemnează pe cei care verificau monedele. Acum, în secolul al III-lea ei nu mai sînt, ca în epoca republicană, nişte simpli zarafi în slujba cîte unui *argentarius*, bancher privat, ci se găsesc în serviciul fiscului imperial, încredinţaţi fiind fie cu controlul şi ajustarea monedelor care urmau să fie puse în circulaţie, fie cu verificarea celor care intrau în fiscul imperial, fie şi a unora, şi a altora[287].

Emisiunile provinciei Dacia vor fi produs o oarecare facilitare a schimburilor şi o reînviorare a micului comerţ interior. Dar între timp criza monetară se accentuează, iar moneda imperială de argint abia dacă mai conţine în vremea lui Gallienus cîteva procente de metal preţios. Urmarea a fost că adevărata monedă de cupru, începînd de prin anul 257, nu se mai emite decît într-un număr foarte redus şi neregulat, pentru ca după cîţiva ani să dispară cu totul. În aceste condiţii şi oraşele, care băteau pînă atunci monede proprii de bronz, au renunţat la emiterea lor mai departe, ea devenind prea costisitoare şi cu totul nerentabilă pentru ele. Cu excepţia cîtorva, marea majoritate a oraşelor greceşti îşi încetează emisiunile în cei 20 de ani care au urmat domniei lui Filip Arabul[288]. Monetăria provinciei Dacia nu putea face nici ea excepţie. În anul 256 ea îşi încetează emisiunile, după ce cu doi ani mai înainte încetaseră să se mai bată cele ale Moesiei Superior de la Viminacium. În anul 258 şi monetăria imperială de la Viminacium a fost transferată la Mediolanum[289].

Dar deprecierea catastrofală a monedei de argint a provocat şi alte fenomene de perturbare a circulaţiei monetare, mai puternice în Dacia, datorită situaţiei ei precare după jumătatea secolului al III-lea. Mai întîi se constată o masivă ascundere a tezaurelor monetare în vremea lui Gordian III, Filip Arabul, Decius şi Trebonianus Gallus, continuînd cu cîteva tezaure îngropate sub domnia lui Valerian şi Gallienus, a lui Gallienus singur şi chiar la începutul domniei lui Aurelian.

www.cimec.ro

În al doilea rînd, deprecierea totală a monedei de argint și criza monetară, împletite cu situația tot mai precară a provinciei, au determinat o slăbire a circulației monetare în Dacia. Am arătat însă că ea nu încetează cu totul, seria descoperirilor monetare și a tezaurelor de monede continuînd în tot cursul domniei lui Valerian și Gallienus, a lui Gallienus singur, a lui Claudius II Goticul, pînă la începutul domniei lui Aurelian, de cînd datează ultimele monede din descoperirile izolate, ca și ultimele tezaure îngropate tocmai cu prilejul retragerii stăpînirii romane din Dacia în anul 271.

NOTE

[1] V. Christescu, *Viața economică în Dacia romană*, Pitești, 1929. Vezi de asemenea Daicoviciu, pp. 133—139; *OR*², pp. 43—112, și capitolul „Viața economică", din *IstRom*, I, 396—417, cu bibliografia de la p. 472 sq., datorat lui D. Tudor.
[2] Vezi *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyv* (1956), pp. 209—221.
[3] Cf. *ActaArchHung*, III, 1953, pp. 175—200.
[4] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, 1957, p. 755 și urm.
[5] *MCA*, I, 1953, pp. 743—754.
[6] *ActaMN*, II, 1965, pp. 167—171.
[7] *Dolg*Cluj, IV, 1913, pp. 110—124.
[8] Cercetări inițiate în 1966 de Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, în colaborare cu Muzeul raional Aiud.
[9] *Dolg*Cluj, VI, 1915, pp. 48—50.
[10] Székely, p. 5—8.
[11] *Dolg*Cluj, II, 1911, pp. 108—110.
[12] *AÉrt*, XXI, 1901, pp. 242—250; *Dolg*Cluj, IV, 1913, pp. 128—154.
[13] *Studii*, II, 1, 1949, p. 112.
[14] Vitruvius, *De architectura*, VI, 8.
[15] Columella, I, 5, 6.
[16] *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 260 sqq.; Székely, *loc. cit.*
[17] *CIL*, III, 855; *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 266 sqq.; *AISC*, V, 1944—8, p. 231 sq., 250 sqq.
[18] *SCIV*, IV, 1953, pp. 293—295; VI, 1955, pp. 651—655.
[19] *CIL*, III, 8021.
[20] Cf. *SCIV*, 1953, p. 594.
[21] *CIL*, III, 971.
[22] *SCIV*, XII, 1961, p. 136.
[23] *AÉrt*, XXV, 1905, p. 7 sqq. cu fig. 71. Relieful nu pare să aibă însă nici o legătură cu reprezentările cavalerului trac.
[24] Columella, II, 12.
[25] *CIL*, III, 1181, 1182, 1573 a; *ACMIT*, 1929, p. 305.

www.cimec.ro

[26] *CIL*, III, 1549.
[27] *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 140.
[28] *OR*², p. 420, nr. 286.
[29] *CIL*, III, 7637.
[30] *AISC*, I, (1928—1932), p. 106, nr. 3.
[31] *IstRom.*, I, p. 397.
[32] Cf. D. Tudor, p. 150 şi 160 sqq.
[33] Vezi discutarea problemei colonatului în Dacia la D. Tudor, în *SAI*, II, 1957, pp. 33—38. Cf. şi M. Macrea, în *ActaMN*, I, 1964, p. 329.
[34] *SCIV*, XI, 1960, pp. 285—299.
[35] *SCIV*, XVII, 1966, pp. 19—30.
[36] Inedit, în Muzeul de Istorie din Cluj. A ieşit la iveală în săpăturile efectuate în ultimii ani de Institutul de Istorie şi Arheologie din Cluj, sub conducerea lui D. Protase.
[37] *SCIV*, XI, 1960, p. 293 sq., 17; 1966, p. 23.
[38] *SCIV*, XI, 1960, p. 201 sq.
[39] *Ibidem.*
[40] *SCIV*, XIV, 1963, p. 157, n. 5.
[41] *OR*², p. 66; *IstRom.*, I, p. 399 fig. 94.
[42] *OR*², p. 66, fig. 12/4.
[43] *MCA*, I, 1953, p. 751, fig. 9.
[44] *SCIV*, XI, 1960, p. 292, fig. 7 şi *SCIV*, 17, 1966, p. 28, cu fig. 8.
[45] K. Marx, *Capitalul*, I, p. 284.
[46] Cichorius, CX.
[47] *CIL*, III, 14493.
[48] *CIL*, III, tab. cer. XV.
[49] *MCA*, VII (1961), p. 378, cu fig. 15 = *FastiArch*, XIII, 1960, p. 365 sq., nr. 5807, cu pl. XXXIV, fig. 101.
[50] *CIL*, III, 1363.
[51] *KorrblVSL*, XLIV, 1922, p. 71 sq. = *ACMIT*, 1929, p. 308 = Christescu, I, p. 51 = *SCIV*, VII, 1965, pp. 7—12; cf. *ArhMold.*, IV, 1966, p. 175 sq, şi *ActaMN*, III (sub tipar).
[52] *CIL*, III, 1209.
[53] Vezi Christescu, I, pp. 11—52 cu toată bibliografia mai veche.
[54] *SCŞCluj*, V, 1954, p. 503 sq., n. 13.
[55] Christescu, I, p. 23, vezi şi Tudor, p. 107 sqq.
[56] *CIL*, III, 1307.
[57] *MCA*, VI, 1959, p. 880 sq.
[58] *CIL*, III, 1312.
[59] *MCA*, VI, 1959, pp. 887—889, = Tudor, p. 277, nr. 152 = *AnnÉp.*, 1959, 308.
[60] Jung, p. 51; Stein, p. 82 sq., azi incomplete, şi Pflaum, pp. 1065 şi 1107.

www.cimec.ro

Addenda care greşit cuprinde şi numele a doi *procuratores ferrariarum* de la minele din regiunea rîului Sava, în nord-vestul Bosniei, în provincia Dalmaţia, cu numele de *T. Fl(avius) Verecundus şi M. Iul(ius) Macer.*

[61] *CIL*, III, 1295.

[62] *MCA*, VI, 1959, p. 886 sq., nr. 24.

[63] *CIL*, III, 1293.

[64] *CIL*, III, 12563.

[65] *CIL*, III, 1311.

[66] *CIL*, III, 7837.

[67] *CIL*, III, 7833, cf. 1289 = *ILS* 4071.

[68] *CIL*, III, 1088; cf. p. 1390.

[69] Christescu, I, 32 sq., 122 şi 132.

[70] Vezi p. 254 sq.

[71] *CIL* III, 1322 = *ILS*, 7153. Cu privire la interpretarea inscripţiei vezi notele 5 şi 6.

[72] Vezi *AISC*, IV 1941—3 198 sqq.; V, 1944—8, p. 285 sqq.

[73] Cf. Jung, p. 163; Christescu, I, p. 22; *AISC*, IV, 1941—3, p. 198 sq.

[74] *AISC*, IV, 1941—3, 197 sq., p. 222 sqq.

[75] *StCom.*, 12, 1965, p. 78.

[76] *CIL*, III, 1260, 1307.

[77] *CIL*, III, tab. cer. IX—XI.

[78] Cu privire la organizarea administrativă şi exploatarea minelor de aur din Dacia vezi: M. Rostowzew, *Geschichte der Staatspacht in der röm. Kaiserzeit von Augustus bis Diocletian*, în *Philologus*, Suppl. IX, 1904, p. 449 sqq.; Al. Bocăneţu, în *Codrul Cosminului*, I, 1924, pp. 412—416; G. Popa-Lisseanu, *Romanica*, Bucureşti, 1926, p. 207 sqq.; Christescu, I, pp. 22—30; J. Carcopino, în „Revue de Philologie, de Litterature et d'Histoire ancienne", XI, 1937, p. 97 sqq.; Daicoviciu, p. 134; M. Macrea, D. Protase, în *SCŞ*Cluj, V, 1954, p. 503 sq.; Tudor, pp. 94—96, 213 sq.; *IstRom*, I, pp. 358 şi 400—402; U. Täckholm, *Studien über den Bergbau der röm. Kaiserzeit*, Upsala, 1937, p. 110 sqq.; O. Davies, *Romain Mines in Europe*, Oxford, 1935, p. 198 sqq. Inaccesibilă ne-a rămas însă lucrarea lui S. Mrozek, *Les mines d'or de Dacie au II-e siècle. Aspects sociales et administratives* (în limba polonă), în *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 72, 1966, pp. 85—117.

[79] *CIL*, III, 941; cf. *SCŞ*Cluj, V, 1954, p. 503 sq.

[80] *CIL*, III, 7822, 7827; „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 301 sq., nr. 1, p. 303, nr. 4 = *StCom*, 12, 1965, pp. 49—70, nr. 29—30.

[81] *MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 21.

[82] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 302 sq., nr. 3; cf. „Dacia", II, 1958, p. 261 sqq.

[83] *CIL*, III, tab. cer. X.

[84] Vezi mai jos.

[85] Strabon, III, 2, 8.

www.cimec.ro

[86] *AVSL*, XII, 1878, p. 153.
[87] Christescu, I, p. 12 sq. şi *TIR*.
[88] *TIR* s.v.
[89] Plinius, *Nat. Hist.*, XXXIII, 21.
[90] *AÉrt.*, III, 1883, p. 146.
[91] Diodor, III, 12, 13.
[92] *CIL*, III, tab. cer. VI.
[93] *CIL*, III, tab. cer. VII.
[94] G. Téglás, *Tanulmányok a romaiak dáciai aranybányászatáról*, Budapest, 1889, pp. 38—40.
[95] *AÉrt*, XIII, 1893, pp. 133—137.
[96] Vezi *TIR*, harta şi textul la localităţile respective cu bibliografia mai importantă.
[97] *Mitteilungen der Antropologischen Ges. in Wien*, N.S., XII, 1892, p. 47; cf. şi *AÉrt*, XII, 1892, p. 383.
[98] Vezi nota 94.
[99] Plinius, *op. cit.*, XXXIII, 21; Strabo, III, 2, 8—9.
[100] G. Téglás, *op. cit.*, pp. 44—50.
[101] *AÉrt.*, XXXI, 1911, p. 374.
[102] Vezi *TIR* sub localităţile respective.
[103] K. Marx, *Capitalul*, vol. I, p. 259.
[104] *Annales de Géographie*, Paris, 1924, p. 582; cf. Christescu, I, p. 12, n. 1.
[105] Vezi *TIR*, s.v.
[106] *Klio*, IX, 1909, p. 375 sq.
[107] *Ibidem*.
[108] Vezi *TIR*, s.v.
[109] *ActaMN*, II, 1965, pp. 163—193.
[110] *CIL*, III, 1128 = *ILS*, 4303.
[111] *CIL*, VI, 30947 = *ILS*, 4302 etc.
[112] Cf. Christescu, I, p. 32, n. 2.
[113] P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, p. 72 sqq.
[114] *TIR*, s.v.
[115] *Ibidem*, s.v.
[116] Christescu, I, p. 30 cu bibliografia de la n. 7, apoi *IstRom*, I, p. 403.
[117] *CIL*, III, 1121.
[118] *DizEp*, II, 594.
[119] *Dolg*Szeged, 1928, p. 300.
[120] Vezi nota 51.
[121] *CIL*, III, 1363.
[122] *CIL*, III, 1209.
[123] *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 124, fig. 26.

www.cimec.ro

[124] Pentru toate aceste localităţi vezi *TIR*, s.v.
[125] *AVSL*, XIII, 1876, p. 302; C h r i s t e s c u, I, p. 50.
[126] *OR*[2], p. 10. Ultimele cercetări confirmă exploatarea de către romani a salinelor din regiunea Ocnelor Mari, după cum ne comunică D. Tudor.
[127] Vezi pentru această localitate, ca şi pentru cele citate mai departe, C h r i s t e s c u, I, p. 37 sqq., precum şi *TIR*, s.v.
[128] *CIL*, III, 7895.
[129] *CIL*, III, 12565.
[130] Vezi „Dacia", N.S. III, 1959, pp. 353—367.
[131] „Dacia", I, 1924, p. 246, nr. 6.
[132] D. T u d o r, *Sucidava*, (1965) p. 50.
[133] Se păstrează în Muzeul Arheologic din Cluj, fără număr de inventar.
[134] Informaţie comunicată nouă cu bunăvoinţă de prof. D. Tudor.
[135] *Res gestae*, XXI, 12, 13.
[136] *MCA*, VIII, 1961, p. 375.
[137] *CIL*, III, 8018 = *ILS*, 7247.
[138] *CIL*, III, 14492.
[139] *AnnÉp*, 1929, nr. 217.
[140] *CIL*, III, 1220.
[141] Cf. *RE*, XV, c. 959.
[142] Cf. *RE*, I, c. 894 sq., iar pentru instrumentul de vizare, *groma*, folosit de aceşti *agrimensores*, vezi *JDAI*, XVI, 1901, pp. 127—132.
[143] *JÖAI*, V, 1902, Bbl., 97 sq., nr. 2.
[144] „Dacia", I, 1924, p. 241, cu fig. 7—7 a.
[145] *SCIV*, 18, 1967, p.
[146] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 536, cu fig. 36.
[147] *CIL*, III, 1365.
[148] *CIL*, III, 1601.
[149] *ActaMN*, II, 1965, pp. 196 şi 200.
[150] Vezi mai jos p. 327.
[151] *CIL*, III, 1005; cf. *AISC*, 1944—48, p. 246 sq.
[152] „Dacia", I, 1924, p. 246.
[153] C h r i s t e s c u, I, p. 68 sqq., cu pl. III, 2—4, 6; IV, 1, 3.
[154] Cercetări inedite conduse de Sever Pop, căruia îi datorez informaţia.
[155] Cf. *RE*, Suppl. IX, 1962, c. 685.
[156] *MKÉrt*, VI, 1913, pp. 17 şi 19—23 şi *Apulum*, III, 1947—9, pp. 180—188.
[157] *ActaMN*, II, 1965, p. 200 sq.
[158] Cf. *Apulum*, III, 1947—8, p. 181 n. 3.
[159] *ACMIT*, 1930—1931, p. 27 sq.
[160] *AVSL*, XIII, 1876, p. 281.
[161] *ACMIT*, 1926—8, p. 216; „RPAN", II—IV, 1940, p. 89 sqq.; cf. *MCA*, II, 1956, p. 153 sqq.

www.cimec.ro

[162] *Apulum*, V, 1965, pp. 557—561. Cuptorul credem că este de olărie, mai degrabă decît pentru cărămizi.
[163] Cercetări recente efectuate de Muzeul Banatului sub conducerea lui M. Moga.
[164] *AUB*, XIV, 1965, p. 38.
[165] *SCIV*, 17, 1966, p. 597, nr. 4.
[166] D. T u d o r, *Sucidava*, 1965, p. 44 sq.
[167] *CIL*, III, 8077, 2—7, 12, 18—20; *OR*[2], p. 399, nr. 130—133, p. 422, nr. 298, p. 425, nr. 319 şi p. 428, nr. 350; *StCom*, 12, 1965, p. 51, nr. 1, p. 63, nr. 22 a; *SCIV*, XIII, 1962, p. 120 sq., nr. 4—5; XVI, 1965, p. 186 sq., nr. 16, p. 364, nr. 17; XVII, 1966, p. 518 sqq., numerele 12—17, 23—25, 28—29.
[168] *CIL*, III, 8077, 4 şi 19.
[169] *OR*[2], p. 425, nr. 319. Cf. şi *SCIV*, 16, 1965, p. 364, nr. 12 şi 17, 1966, p. 597, nr. 7.
[170] *CIL*, III, 8077, 7.
[171] *SCIV*, 16, 1965, p. 186, nr. 14 şi 17, 1966, p. 597, nr. 4.
[172] I. P a u l o v i c s, *Dacia keleti határvonala*, Cluj, 1944, p. 47 sq., cu fig. 8 = *ActaMN*, I, 1964, p. 189 sq., nr. 6.
[173] C h r i s t e s c u, I, p. 61 sqq., cu pl. 1,2 şi II, 1.
[174] *Ibidem*, p. 66 sq., 70, cu pl. III, 1, IV, 2.
[175] *Ibidem*, pl. V, 1—2.
[176] *Laureae Aquincenses*, I. Budapest, 1938, pp. 312—341; cf. „Ra", XVI, 1940, II, p. 36 sqq.
[177] *CIL*, III, 1634, 1—11, 6286, 1—7, 8076, 1—31; *OR*[2], p. 389, nr. 53—63, p. 397, nr. 109—123, p. 411, nr. 223—8, p. 421, nr. 295—7, p. 423, nr. 307—8, p. 425, nr. 320—2, p. 432, nr. 370; *Apulum*. IV, 1961, pp. 189—217, *ArhMold*, I, 1961, pp. 144—202.
[178] C h r i s t e s c u, I, p. 72 sq.
[179] I d e m, I, p. 73; *AISC*, V 1944—8, p. 302 sq.
[180] *ArhMold*, I, 1961, pp. 190—195.
[181] C h r i s t e s c u, I, p. 73 sq.; *OR*[2], p. 91 sq.
[182] *ErdMuz*, XXVI, 1909, p. 32, fig. 13; *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 85 sqq., fig. 9; D a i c o v i c i u, p. 154.
[183] *SCIV*, 16, 1965, pp. 797—802.
[184] „Dacia", IX—X, 1941—4, pp. 431—440, cu pl. I.
[185] „Dacia", XI—XII, 1945—7, pp. 276—279.
[186] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 542.
[187] *CIL*, III, 8075, 1—50, 12634—8, 14216—32; C h r i s t e s c u, I, p. 74 sqq.; *OR*[2] p. 88 sq.
[188] Cf. *RE*, Suppl. IX, 702.
[189] *CIL*, III, 8277, 2 = 12677. Mai nou, D. Tudor susţine că aceste ştampile (*SCIV*, XI, 1960, p. 345 sqq., numerele 35,45,50,53,56) ca şi cele ale Drubetei (vezi nota următoare) ar data din secolul al IV-lea şi ar sta în legătură cu armata Daciei Ripensis.
[190] *CIL*, III, 14216, 13.
[191] *CIL*, III, 8075, 26.

www.cimec.ro

[192] *CIL*, III, 8075, 15—16; „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 543.
[193] *CIL*, III, 1631, 1—24, 6283—4, 8074, 1—30, 12630—2, 14216, 25—31, Szilágyi, pp. 52—59, 61 sq.
[194] *CIL*, III, 8063; cf. „Dacia", VIII, 1964, p. 145 sqq., cu fig. 1—2.
[195] *AnnÉp*, 1939, 19; cf. „Dacia", XI—XII, 1945—7, p. 279 sq.
[196] *CIL*, III, 1629—1630, 6282, 8064—8073.
[197] *OR*², p. 95—100; cf. *OCD*, p. 533.
[198] K. Torma, *Adalék észak-nyugati Dacia földés helyiratához*, 1864, p. 17; *ProblMuz*, 1960, p. 229; cf. *OCD*, p. 533.
[199] În afară de lucrările generale privitoare la colegiile profesionale romane, dintre care amintim doar pe aceea încă fundamentală a lui J. P. Waltzing, *Études historiques sur les corporations professionelles chez les romains*, I—IV, Bruxelles, 1895—1900, articolele *collegium*, din RE, IV, c. 380—480 şi din *DizEp*, II, pp. 341—348, şi studiul mai nou al lui H. Schulz-Falkenthal, *Zur Lage des römischen Berufskollegien zu Beginn des* 3. *Jhs. u.Z.*, în *Wissenschaftlicher Zeitschrift der Univ. Halle*, 15, 1966, p. 285—294 (despre privilegiile centonarilor după un rescript al lui Septimiu Sever şi Caracalla), vezi cu privire la colegiile meşteşugăreşti din Dacia, Christescu, II, p. 78 sqq.; D. Tudor, în *IstRom*, I, p. 412 şi J. Bíró, *Kollégiumok a római Dáciában*, Szeged, 1963 *(Acta Univ. Szegediensis, Acta juridica et politica*, 10/6).
[200] *CIL*, III, 1494, 7960.
[201] *CIL*, III, 1505, 1507; *AÉrt*, XXII, 1912, p. 403.
[202] *CIL*, III, 1504.
[203] *CIL*, III, 1553.
[204] *CIL*, III, 1210.
[205] Christescu, I, p. 78 sqq.
[206] *CIL*, III, 1431.
[207] *CIL*, III, 7915.
[208] *CIL*, III, 1497.
[209] *Dolg*Cluj, IV, 1913, p. 259.
[210] *CIL*, III, 7933.
[211] *CIL*, III, 1210.
[212] *CIL*, III, 7900.
[213] *CIL*, III, 8018.
[214] *Klio*, XI, 1911, p. 504 sq. = *AnnÉp*, 1913, 75.
[215] *Dolg*Cluj, IV, 1913, p. 259 sq.
[216] *CIL*, III, 975, 984, 1212.
[217] *CIL*, III, 1016, 1207, 1209, 1217.
[218] *CIL*, III, 1043.
[219] *CIL*, III, 1212 = *ILS*, 7255.
[220] *CIL*, III, 975 = *ILS*, 7146.
[221] *CIL*, III, 1051, 1083.

www.cimec.ro

[222] *CIL*, III, 1082.
[223] *CIL*, III, 1051.
[224] *CIL*, III, 1210, 7767 şi *Klio*, X, 1910, p. 504.
[225] *CIL*, III, 1174.
[226] *CIL*, III, 1208.
[227] *CIL*, III, 1207.
[228] *CIL*, III, 1209.
[229] *CIL*, III, 1217.
[230] *CIL*, III, 1553.
[231] *CIL*, III, 8018.
[232] *CIL*, III, 1438.
[233] *VDI*, 1947, nr. 3, p. 223, *MCA*, II, 1956, p. 635, *IstRom.* I, p. 412.
[234] *CIL*, III, 13779.
[235] *CIL*, III, 1016.
[236] *CIL*, III, 1495.
[237] *RE*, IV, 476, VI, 1915; *DizEp*, II, p. 396, III, p. 14; Christescu, I, p. 84.
[238] *CIL*, III, 1497.
[239] *Klio*, XI, 1911, p. 505.
[240] *CIL*, III, 975 = *ILS*, 7146.
[241] *CIL*, III, 1217.
[242] *CIL*, III, 1051.
[243] *CIL*, III, 1208.
[244] *CIL*, III, 1209.
[245] *CIL*, III, 1207.
[246] *Ibidem.*
[247] *Dolg*Cluj, IV, 1918, p. 259.
[248] *CIL*, III, 1493.
[249] *CIL*, III, 7915.
[250] *CIL*, III, 7761.
[251] *CIL*, III, 1068.
[252] *CIL*, III, 14216.
[253] V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 70 sqq.
[254] *CIL*, III, 1324.
[255] *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 77.
[256] *CIL*, III, 1214.
[257] *CIL*, III, 8014.
[258] *CIL*, III, 2086.
[259] *CIL*, III, 2866.
[260] *CIL*, III, 2679.
[261] *IGB*, XII, 125 = *IGR*, IV, 47.

www.cimec.ro

[262] *Pap. Tebt.*, II, 686.
[263] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 72.
[264] *CIL*, V, 1047 = *ILS*, 7526.
[265] *CIL*, III, 7853.
[266] *Atti del V Congresso Nazionale di Studi Romani*, 1940, pp. 1—11 (extras).
[267] *Zur Problematik der Handelsbeziehungen mit den griechischen Städten.* Comunicare la Congresul de Studii Clasice de la Budapesta, 1965 (ms).
[268] Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1861, p. 736 sqq.
[269] *NZ.*, *NK.*, VI, 1913, pp. 193—202; cf. B. Mitrea în *Atti del V Congr. Naz. di St. Rom.*, p. 8 sq. (extras) şi I. Winkler, *op. cit.*, p. 72.
[270] Vezi *SCIV*, 17, 1966, p. 597 sqq., numerele 7, 9, 11, 12, 13, 17 şi 23.
[271] *CIL*, III, tab. cer. XV.
[272] Strabo, V, 1, 8.
[273] „Dacia", IX—X, 1941—5, p. 553, cu fig. 1/3.
[274] *ProblMuz.*, 1960, pp. 225—229; *OCD*, p. 533.
[275] *MCA*, VII, 1961, p. 493 sq. cu fig. 10.
[276] *Atti del Congresso Int. di Numismatica*, vol. II, Roma, 1965, pp. 423—432.
[277] *CIL*, III, 1448.
[278] *CIL*, III, 1482 = *ILS*, 7132.
[279] *CIL*, III, 7860 = *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 123 = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 41, nr.16.
[280] *CIL*, III, tab. cer., XII.
[281] *CIL*, III. tab. cer., III.
[282] *CIL*, III, tab. cer., V.
[283] *CIL*, III, tab. cer., XIII.
[284] B. Pick, 1898, pp. 1—20.
[285] *AISC*, III, 1936—1940, p. 281; *IstRom*, I, p. 457; *StCl.*, VII, 1965, p. 243.
[286] *CIL*, III, 7903.
[287] *RE*, XVII, 1417.
[288] *AISC*, III, 1936—1940, p. 282; *NEH*, I, 1955, p. 160.
[289] *NK*, LXII—LXIII, 1963—4, p. 24.

www.dacoromanica.ro

CAPITOLUL VII

VIAȚA CULTURALĂ

O dată cu cucerirea Daciei și colonizarea ei cu un mare număr de oameni aduși din toată lumea romană, *ex toto orbe Romano*, cultura romană se răspîndește și ea intens în noua provincie. Viața culturală se manifestă în formele superioare și specifice structurii societății sclavagiste romane în secolele II—III e.n. În cea mai mare parte, cultura romană din Dacia a fost creată de clasa stăpînitoare, care o dezvoltă și o folosește potrivit concepției și intereselor ei. În mai mică măsură se face simțită participarea la crearea culturii spirituale din Dacia romană a sclavilor și a păturilor exploatate. În ansamblul vieții spirituale din provincia Dacia, predominante sînt elementele și formele de cultură romană, așa cum ele sînt cunoscute în partea occidentală și latină a Imperiului roman, făcînd astfel totodată dovada romanizării rapide și depline a provinciei. Elementele de cultură spirituală grecească sau orientală, care nu lipsesc din Dacia, nu schimbă caracterul esențial latin al culturii din această provincie.

În cele ce urmează ne vom ocupa sumar doar de unele aspecte mai de seamă ale vieții culturale din Dacia, atît de bogată și de interesantă în variatele și particularele ei manifestări, căci nu putem avea pretenția de a face o prezentare sistematică și cuprinzătoare oarecum a tuturor problemelor mai importante, cum am încercat în celelalte capitole ale lucrării de față, deoarece cîmpul de cercetare este prea vast, iar studiile monografice, deși nu lipsesc, nu îmbrățișează încă toate domeniile în care se manifestă și se concretizează cultura spirituală. Iar studiile de detaliu, deși numeroase, nu se referă nici ele la toate problemele care ar putea fi luate în discuție și studiate.

LIMBA ȘI SCRIEREA LATINĂ

Limba latină s-a impus de la început în Dacia ca limbă oficială, vorbită în administrația provinciei, în organele de conducere ale orașelor, în armată, ca și în toate raporturile dintre oficialitate și particulari. Chiar originea diversă și compoziția eterogenă a coloniștilor și a militarilor din Dacia, la care se adaugă marele număr al autohtonilor, au impus în mod deosebit, ca singurul mijloc de a se înțelege între ei, folosirea limbii latine, pe care majoritatea coloniștilor și a soldaților o cunoșteau și o vorbeau corect și cu ușurință, ca limbă unică, ceea ce a favorizat de altfel omogenitatea ei, caracterul ei

www.cimec.ro

unitar de limbă comună. Răspîndirea ei era favorizată şi de prestigiul de care se bucura ca limbă de cultură şi de mare circulaţie, cu care putea rivaliza doar limba greacă.

O dată cu limba, o largă răspîndire, ca niciodată înainte, cunoaşte şi scrierea latină. Firește, nici limba, nici scrierea nu se răspîndesc la fel de intens pe tot teritoriul provinciei. Folosirea lor este mai frecventă în oraşe şi în castre, unde elementul predominant îl formau coloniştii şi soldaţii romani. În regiunile mai îndepărtate de centrele urbane, mai ales din estul şi de la graniţele Daciei, limba şi scrierea latină pătrund mai lent.

Numărul inscripţiilor de toate categoriile, de la cele monumentale, pînă la cele mai mărunte ştampile sau însemnări pe produse şi obiecte de tot felul, se ridică la aproape 3 000, dintre care, după cum am spus, abia vreo 37, incluzînd şi pe cele scrise pe obiecte de import, sînt scrise în limba greacă, iar două cu alfabetul semitic în limba siro-palmireană[1]. Raportul numeric între inscripţiile latine şi cele greceşti constituie cea mai bună dovadă a universalei răspîndiri a limbii latine în Dacia. Inscripţiile greceşti, cele mai multe în regiunea auriferă, printre care şi o tăbliţă cerată[2], aparţin coloniştilor originari din teritoriile de limbă greacă ale Peninsulei Balcanice, cît şi orientalilor care, puţini la număr, nu cunoşteau încă limba latină.

Inscripţiile latine din Dacia sînt scrise în alfabetul monumental *(scriptura monumentalis)*. Multe din inscripţiile monumentale din Dacia prezintă numeroase stîngăcii, imperfecţiuni şi forme de litere proprii altor alfabete, astfel că s-a alcătuit o adevărată *scriptura vulgaris*, caracterizată tocmai prin amestecul formelor de litere şi redarea lor stîngace, lipsită de eleganţă. Tăbliţele cerate sînt scrise cu alfabetul cursiv, *scriptura cursiva*. Limba inscripţiilor din Dacia este o limbă latină destul de corectă, care nu se deosebeşte de cea folosită în celelalte provincii şi în care nu se poate surprinde nici o influenţă a autohtonilor.

Inscripţiile oficiale sînt cele mai corect redactate, pentru că ele folosesc un formular conceput în cancelariile guvernatorului provinciei, ale procuratorului, comandantului de legiune sau de trupă auxiliară. Aceste formulare folosite în Dacia nu diferă în general de cele utilizate în epocile corespunzătoare şi în celelalte provincii. Termenii în care au fost redactate inscripţiile imperiale, adică cele scrise pe bazele statuilor ridicate împăraţilor, oglindesc într-o oarecare măsură evoluţia concepţiei însăşi despre puterea imperială. Astfel, începînd cu Septimiu Sever, întemeietorul unei dinastii, în titulatura imperială se impune termenul de stăpînul nostru, *dominus noster*[3], iar fiul său Caracalla este proslăvit ca *felicissimus fortissimusque princeps*[4], în timp ce mamei sale Iulia Domna i se dau epitetele de *mater sanctissimi Antonini Augusti et castrorum senatusque ac patriae*[5].

Tot în timpul lui Caracalla devotamentul faţă de împărat este exprimat în termeni de adevărată adulaţie, ca *numini eius semper ac merito devota*[6],

www.cimec.ro

expresie reluată sub împăraţii următori de corpurile de trupă, de pildă sub Filip Arabul, de *coh(ors) II Fl(avia) Com(magenorum) Philip[p]iana devota n[u]mini maiestatiq(ue) [eiu]s*[7]. În aceeaşi termeni îşi exprimă devotamentul faţă de Gordian III şi adunarea provincială: *concilium prov(inciarum) (trium) devoti (sic) numini maiestatique eius*[8]. Notăm că aici, ca şi în alte inscripţii, acordul numai formal este greşit.

În formule stereotipe de cancelarie sînt redactate în general şi celelalte inscripţii onorare închinate guvernatorilor provinciei sau altor personaje distinse. Corectă este exprimarea în aceste inscripţii oficiale şi atunci cînd, rareori, ele se abat de la formula obişnuită a simplei înşirări a demnităţilor carierei senatoriale, ecvestre sau municipale, spre a exprima într-un mod mai particular gratitudinea pentru atitudinea binevoitoare şi înlesnirile acordate, cum face de pildă provincia recunoscătoare şi devotată, *obs[tr]icta simul et de[v]ota provincia*, a lui P. Furius Saturninus, guvernator al Daciei Apulensis la începutul domniei lui Marcus Aurelius, într-o inscripţie pe care am mai avut prilejul să o amintim[9].

Inscripţiile votive sînt şi ele redactate potrivit unor formule stereotipe. Atunci însă cînd se încearcă relatarea unor întîmplări mai aparte, care au determinat de pildă ridicarea altarului, ca în cazul unei inscripţii de la Apulum, pusă de *Aur(elius) Marinus Basus et Aurelius Castor*, în care o întîmplare de lîngă un pod, cînd ei, văzînd că o acvilă ce cobora dinspre munte era atacată de trei balauri, au intervenit scăpînd-o de primejdie, ea este confuză: *po(ntem?) Lyd[i] circumstantes viderunt numen aquilae descidise (= descendisse) monte supra dracone(s) tres valida v[i] supstrinxit aquila(m) Hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de periculo liberaverunt*[10].

În mod obişnuit, particularii cînd pun inscripţii se adresează lapicizilor, care le întocmesc la cerere textul după formulare consacrate. Totuşi, atunci cînd trebuie să exprime ceva ce iese din formula obişnuită, exprimarea devine confuză. Astfel, într-o inscripţie funerară de la Apulum, pusă în amintirea lui T. Varenius Sabinianus, cavaler roman, de către soţia sa Cornelia Lucilla, ideea că peste sarcofagul în care zăcea o soră a acestuia, Varenia Probina, construind un pilon sau un stîlp, a aşezat deasupra lui şi corpul soţului ei (desigur tot într-un sarcofag) e exprimată nu îndeajuns de clar, mai ales din cauza întrebuinţării ablativului absolut: *pila extructa sarcofagum in quo Varenia Probina q(uondam) Sabiniani soror condita erat etiam eius corpore conlocato superposuit*[11].

La fel, textul tăbliţelor cerate este totdeauna redactat după o formulă juridică consacrată cu o frazeologie specifică am spune artificială şi folosind termeni tehnici a căror semnificaţie nu totdeauna ne este binecunoscută. De altfel, în cîteva tăbliţe cerate se specifică chiar la început că redactarea este făcută de către un scrib probabil de profesie *(scripsi rogatus)*[12].

În general, lapicizii folosesc formulare alcătuite mai de mult și care s-au impus prin tradiție. Ei caută deci să se exprime într-o latină literară corectă, totuși în inscripții se face simțită și limba vorbită în viața de toate zilele. Elementele limbii vorbite se pot recunoaște în fonetică, în gramatică și în vocabular. Dar studiul inscripțiilor, nu numai din Dacia, ci din tot imperiul, a dus la constatarea oarecum neașteptată că ea este uimitor de unitară în tot imperiul. Explicația se crede că constă, în afară de caracterul stereotip al inscripțiilor, în menținerea unor legături neîntrerupte între diferitele provincii și între acestea și Roma, ceea ce a avut ca urmare evoluția uniformă a limbii populare în tot imperiul[13]. De aceea, cu greu se pot găsi în inscripțiile din Dacia fenomene de limbă vulgară sau abateri de la latina literară care să nu fie întîlnite și în celelalte provincii, atît în ceea ce privește fonetismul, cît și morfologia și sintaxa. De asemenea, în lexicul epigrafic rare sînt cuvintele care se întîlnesc aproape numai în Dacia. Printre acestea se numără și cuvîntul *quaestura*, care în expresia *ex quaestura sua* ne întîmpină în cinci inscripții din Dacia, patru din timpul lui Severus Alexander[14], iar una din timpul domniei lui Filip Arabul[15]. Termenul e folosit ca un derivat al lui *quaestus* (cîștig, beneficiu, pradă)[16], dar semnificația lui nu e suficient de clară, ea referindu-se totuși, fără îndoială, la *aerarium militare* al corpurilor de trupă, de sub sanctuarul castrului[17], unde se păstrau atît banii trupei, cît și ai soldaților. În inscripțiile amintite expresia respectivă vrea să spună că monumentele închinate de corpurile de trupă din Dacia împăraților au fost ridicate prin mijloacele financiare proprii, nu din ajutoarele primite de la respectivii împărați *(donativa, indulgentiae, liberalitates)*.

În Dacia, ca și în alte provincii ale imperiului, nu existau școli publice, organizate și întreținute de stat sau de orașe, nici elementare, nici de grad mai înalt, nici în orașe și cu atît mai puțin la sate. Nici imperiul, nici conducerea orașelor nu s-au îngrijit de răspîndirea măcar a cunoștințelor elementare în rîndurile populației, mai ales în provincii. Sistemul sclavagist era de așa natură, încît învățămîntul nu constituia o preocupare publică pentru stat sau municipalități. La orașe ca și în centrele mici, cei bogați se îngrijeau singuri de instruirea copiilor, ca și a unora dintre sclavii lor, fie în familie, sub conducerea de obicei a unui sclav, fie în școli organizate.

Instruirea unora dintre sclavi era considerată de stăpînii lor necesară, spre a-i putea folosi în diferite activități, ca *villici*, *actores*, la conducerea vilelor rustice, a exploatărilor economice publice, arendate de *conductores*, în comerț etc. Sclavii din această categorie erau știutori de carte, posedînd o instrucție adecvată sarcinilor și funcțiilor încredințate de către stăpînii lor. Cît privește pletora de sclavi și liberți imperiali, folosiți ca scribi, secretari, contabili, arhivari etc. în administrația fiscală, vamală sau aceea a minelor de aur, ei veneau instruiți gata de la Roma, alții putînd fi poate instruiți în școli locale.

www.cimec.ro

Despre existența și funcționarea unor școli private în Dacia nu avem nici un fel de știri directe. Cu toate acestea, putem presupune că în orașele din Dacia vor fi funcționat, ca și în alte provincii, școli publice de grad elementar, *ludi litterarii*, sub conducerea unui *magister*. Aceste școli țineau lecțiile de obicei sub porticele din for, iar magistrul era plătit foarte prost de părinții școlarilor. Se înțelege că numai familiile orășenilor mai avuți puteau să suporte chiar aceste minime cheltuieli spre a-și trimite copiii la școală. În aceste școli se învăța scrisul, cititul, memorarea și socotitul.

Centre de răspîndire a scrisului și primelor elemente de cultură erau și castrele, știut fiind că aci ordinele se dădeau în scris, pe o *tessera*, cu transmiterea lor fiind încredințați *tesserarii*[18]. Numai în formațiile etnice, de *nationes*, după mărturia lui Hyginus, comenzile se dădeau prin viu grai și în limba lor *(viva tessera suo vocabulo)*[19]. În general însă, în toate trupele auxiliare subofițerii trebuiau să fie știutori de carte. De aceea, chiar soldații care la înrolare nu știau carte, și de aceștia bănuim că erau mulți, se străduiau, o dată intrați în armată, să învețe să scrie și să citească spre a putea avansa. Descoperirile arheologice dovedesc că asemenea străduințe nu au lipsit nici în Dacia, atît în castre, cît și în orașe.

La Sarmizegetusa cineva s-a căznit să scrie de vreo două sau trei ori alfabetul, așa precum la Gherla un soldat, probabil, scrie tot pe o cărămidă, care nu e falsă[20], cum s-a crezut[21], cîteva nume, după care urmează cele 23 de litere ale alfabetului monumental latin. Pe o cărămidă de la Porolissum citim: *ocasion(em) nan(c)tus* [*sum*] *scrib(endi)*,..., adică „am găsit prilejul de a scrie...", așa precum tot ca un exercițiu pot fi considerate desenele și însemnarea frumos scrisă a soldatului Aurelius Iulianus pe cărămizile din termele de la Drobeta[22]. Tot soldat pare să fie cel care la Apulum, în chip de exercițiu, probabil, scrie pe o cărămidă cîteva nume, unele cu litere latine, altele cu litere grecești: *Marcus Marcianus Fuenas (?) Foinas(?)* Μακριανος [ ]νιων Μαρκος [M] αξ:μος...[23]. Alți soldați își zgîrie numele pe vasele care le aparțin, ca de pildă [*A*]*ure(lius)* ...*Sre*...pe un fragment de vas din castrul de la Gilău[24], în timp ce un altul, *T. Avitus* [*Ger*]*manus*, își scrie numele punctat pe o plăcuță subțire de bronz[25].

Alte dovezi ale învățării scrisului în Dacia le constituie monumentele figurate înfățișînd copii cu instrumente de scris în mînă, cum este peretele de ediculă funerară de la Germisara (Geoagiu), care reprezintă un copil de școală, în picioare, ținînd în dreapta două condeie de scris *(stili)*, iar în cealaltă mînă un săculeț pentru rechizite *(crumena)*[26], sau medalionul funerar de la Micia, pe care de asemenea e înfățișat un copil ținînd într-o mînă un *stilus*, iar în cealaltă un mic ghiozdan, din care se vede ieșind un alt condei de scris[27]. Chiar numai din aceste două exemple pe care le cunoaștem putem deduce că sculptorii din Dacia știau să redea plastic figura de școlar, pe monumentele funerare, prin atributele specifice ale acestora, nu după un canon

www.cimec.ro

rigid, ci după cum permiteau scena şi natura monumentului. E posibil de altfel ca pe medalionul de la Micia faptul că copilul cu rechizitele şcolare ţine două degete de la mîna stîngă ridicate, iar copilul de alături pare de asemenea că ţine degetul mare de la mîna dreaptă ridicat să nu fie întîmplător, ci să facă aluzie la obiceiul atît de răspîndit în antichitate al învăţării computului prin mimica degetelor[28].

Ca o dovadă a răspîndirii scrisului putem invoca şi numeroasele condeie de scris, *stili*, din bronz sau din os, descoperite în aşezări şi în castre. Materialul pe care se scria era mai întîi papirusul şi pergamentul, care în Dacia nu credem că se vor fi folosit de către toţi şcolarii, fiind prea scumpe, mai la îndemîna lor fiind tăbliţele de lemn unse cu ceară, confecţionate în Dacia, de felul celor descoperite în galeriile de la Alburnus Maior, şi mai ales cărămizile de iut, de felul celor amintite mai sus.

Un frumos perete de ediculă funerară de la Zam (j. Cluj) înfăţişează pe defunct, un bărbat în vîrstă, ţinînd într-o mînă un sul înfăşurat, iar la şoldul drept un obiect care foarte probabil este o călimară cu pene de scris *(theca calamaris)*, cu ajutorul căreia se scria pe clasicul material de scris *papirus*. Inelul cu sigiliu care-l poartă pe deget sugerează ideea că ar fi vorba de un magistrat sau de un alt demnitar civil, poate de la Napoca, cum presupune cercetătoarea L. Ţeposu-David, la locul descoperirii monumentului, unde a fost înmormîntat, el avînd poate o *villa rustica*[29].

Există deci dovezi destul de numeroase că în Dacia scrisul a fost larg răspîndit, mai ales în oraşe, printre soldaţi şi chiar printre sclavii imperiali sau privaţi, cum trebuie să presupunem că era de pildă *Secundus Cassi Palumbi servus a[ctor]*, care în numele stăpînului său depune suma de 267 de denari în asociaţia de împrumut întemeiată în 167 la Deusara, lîngă Alburnus Maior[30]. În mediul rural însă, dacă facem abstracţie de vilele rustice şi de proprietarii funciari mai mari, ca şi de soldaţii din castre, scrisul a rămas mai puţin răspîndit, judecînd chiar după numărul relativ mic de inscripţii, în mediul rural şi mai ales în satele de autohtoni, unde pînă acum lipsesc cu totul urmele epigrafice. Analfabeţi erau şi unii dintre coloniştii peregrini. Am amintit mai sus că vreo patru tăbliţe cerate sînt scrise de cîte o terţă persoană, probabil scrib de profesie, cu motivarea că cel care l-a solicitat şi care este unul dintre contractanţii actului declară că nu ştie carte să scrie, *quia se litteras scire negavit*[31].

În sistemul de învăţămînt roman din vremea imperiului o treaptă o constituia şcoala condusă de un *grammaticus*, care obişnuit îşi ţinea lecţiile tot într-o mică încăpere din for. Învăţămîntul secundar, cum l-am putea numi, era şi mai puţin răspîndit, numai în oraşe şi numai pe seama copiilor, băieţi şi fete, din familiile aristocraţiei municipale, singurele care puteau să-şi permită a da odraslelor o instruire la un nivel mai înalt. În şcoala gramaticului se învăţa literatura clasică, latină şi greacă, şi celelalte arte liberale, *artes libe-*

www.cimec.ro

rales, matematica, geometria, muzica[23]. Despre existența școlilor de gramatică în Dacia nu avem, firește, nici o mențiune. Totuși, deprinderea literaturii clasice poate fi dedusă din unele inscripții. Am amintit mai sus însemnarea de pe o cărămidă de la Romula, spunînd că evenimentele războiului troian după Homer trebuie învățate: Τοῦ Τρω[ι]κοῦ πολέμου καδ'Ὁμηρ[ον μάνδανε τάξιν... [33] Homer era clasicul literaturii grecești care ocupa primul loc în școala gramaticului grec[34].

Ca material didactic erau folosite și picturile, mozaicurile și inscripțiile din for și din clădirile publice.

Comentarea clasicilor literaturii latine și a versificației în școlile dinDacia e dovedită de cele cîteva epitafuri scrise în hexametri, pe care le cunoaștem din unele orașe și centre mai importante, ca Sarmizegetusa, Apulum, Germisara, Micia, Tibiscum și Romula.

Un epitaf de la Sarmizegetusa[35] este numai în parte versificat, dar începe cu începutul unui vers din Vergilius: *hic pietatis honos*[36]. Vergilius este poetul cel mai apreciat și cel mai mult studiat în școlile de gramatică latină, poetul cel mai mult comentat, comparabil doar cu Homer al grecilor[37]. În parte versificat este și epitaful Aeliei Hygia de la Micia[38]. În hexametri sînt redactate, probabil după modele adaptate, epitafuri pentru Plotila Aemilia de Apulum[39], al unei femei Antonia din Pergam, *(quam generavit Pergamos)*[40], de la UlpiaTraiana, al unui militar anonim de la Gherla, plîns de„mama sa prea pioasă"*(pientissima mater)* [41], ca și al lui Aelius Iulius Iulianus de la Romula[42]. Valoarea lor literară este mediocră. O compoziție nu lipsită de o incontestabilă notă de originalitate au versurile de pe altarul închinat de un oarecare Bassus de la Germisara:

[Hanc ti]bi marmoreo caesam de monte d[icavi]
Regina undarum, nympha, decus nemo[ris]
[Vo]to damnasti p[er]fecta quem prece Bassus
M[oe]nit [a]e pro[p]ter moenia Germisarae[43].
— Ție, regină a apelor, nimfă podoaba pădurii
Bassus, a cărui rugi tu le-ai împlinit bucuros,
Ți-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lîngă Germisara ta, de pe-ntăritele culmi[44].

Structură ireproșabilă au și hexametrii epitafului lui *Publius Aelius Ulpius vet(eranus) ex dec(urione)* de la Tibiscum:

Hanc sedem longo placuit sacrare labori
Hanc requiem fessos tandem qua condere artus
Ulpius emeritis longaevi muneris annis
Ipse suo curam titulo dedit, ipse sepulcri
Arbiter hospitium membris fatoque parav(it)[45].

www.cimec.ro

Ulpiu locaşul acesta voi să-l consacre el însuşi
Unei cariere-ndelungi, repaos în care să-şi pună
Oasele sale trudite; cînd anii de oaste trecură,
Însuşi, arbitru mormîntului său, îşi făcu epitaful
Însuşi găti adăpost şi destinului său şi lui însuşi[46].

Şcoli de retorică, cea mai înaltă treaptă a învăţămîntului la romani în vremea imperiului, nu pare să fi existat în Dacia.

ARTA

Progresele tehnice şi în general condiţiile vieţii economice şi sociale introduse de romani în Dacia au determinat şi o mare dezvoltare, în forme noi, deosebite de cele din epoca dacică, a diferitelor ramuri ale artei. Arta provincială romană din Dacia se alcătuieşte şi se dezvoltă în legătură cu nevoile vieţii. Ea nu este o artă de factură superioară şi de mare valoare, ci mai degrabă o artă modestă, creată mai adeseori de simpli meşteri decît de adevăraţi artişti. Executînd lucrări comandate de autorităţile provinciale sau municipale, dar mai adeseori de particulari, cu posibilităţi financiare limitate, ei încearcă să aplice canoanele consacrate sau modelele cunoscute[47].

Ramura de artă care îşi găseşte şi în Dacia o largă aplicare este arhitectura, civilă, religioasă şi militară.

Cea mai veche şi totodată cea mai remarcabilă construcţie din Dacia este podul peste Dunăre, construit în răstimpul dintre cele două războaie dacice, între localităţile antice *Pontes* în Moesia Superior şi *Drobeta* (Turnu Severin) în Dacia[48]. Operă a vestitului arhitect Apollodor din Damasc, care a făcut însuşi o descriere a temerarei lui realizări, ce nu a ajuns pînă la noi, dar despre care aminteşte de pildă Procopius în secolul al VI-lea[49], podul este una dintre cele mai însemnate creaţii ale arhitecturii romane, mult admirată în antichitate, şi ale cărui urme au trezit un viu interes pînă astăzi[50]. În opera lui cea mai de seamă, arhitectul greco-sirian a îmbinat, într-o perfectă armonizare, tradiţiile greco-orientale cu principiile arhitecturii romane şi tehnica desăvîrşită a romanilor.

Arhitectura era o artă cu o veche tradiţie la romani, bucurîndu-se de mare prestigiu. Vitruvius a fixat încă pe la sfîrşitul secolului I î.e.n., în tratatul său despre arhitectură, regulile care trebuie să fie avute în vedere şi canoanele care trebuie aplicate la întemeierea unui oraş nou[51]. Aceste reguli au fost respectate şi cu prilejul întemeierii coloniei Ulpia Traiana, făcut pe un teren nelocuit înainte, astfel că aplicarea canoanelor urbanismului s-a putut face fără nici o restricţie. Planul oraşului a fost de la început trasat şi construcţiile, ridicate curînd după aceea, erau toate prevăzute în el. Nu ni s-a păstrat acest plan cadastral, despre care ştim că era obişnuit săpat pe o placă de bronz şi

www.cimec.ro

copiat apoi pe altele de marmură, care erau expuse. Dar cercetările arheologice, deşi nu au dezvelit pînă acum decît o parte a oraşului, mai ales cea centrală, au pus în lumină planul regulat, geometric al acestuia. Artera principală, *kardo*, era orientată după prescripţii pe direcţia nord-sud, iar perpendicular pe ea, axul numit *decumanus*, pe direcţia est-vest, corespunzînd se pare pe teren cu direcţia principală a drumului imperial. Aproape de intersecţia lor s-a plasat forul, iar paralel cu cele două artere principale au fost desigur trasate străzile. Oraşul are o formă rectangulară regulată, cu laturile de 540 × 600 m, suprafaţa cuprinsă între zidurile de incintă fiind de 324 000 m², adică 32,4 ha. Zidul de incintă este construit din blocuri patrulatere de piatră, grosimea lui era de 1,80 m, iar înălţimea e apreciată a fi fost de 4—5 m. În faţă, deci în exterior, exista o *bermă* şi apoi unul sau două şanţuri, iar în interior un *vallum* de pămînt care permitea accesul la crenelurile zidului. Pe fiecare din cele patru laturi se găsea cîte o poartă, pînă acum nici una cercetată, de la care porneau cele două artere principale care se întîlneau în for. Colţurile cetăţii erau rotunjite şi întărite cu cîte un turn patrulater, de felul celui dezvelit în colţul sud-estic[52].

Vitruvius arată că existau reguli pentru alegerea amplasării edificiilor publice şi a templelor, dintre care unele, ca cel închinat divinităţilor protectoare ale oraşului, templul triadei capitoline, al lui Mercur şi altele, trebuiau să fie clădite în interiorul cetăţii, în timp ce, potrivit prescripţiilor haruspicilor etrusci, altele, ca cel al lui Marte, Venus, Vulcan şi Ceres, nu puteau fi ridicate decît în afara zidurilor oraşului[53]. La Sarmizegetusa, în interiorul zidurilor, cercetările arheologice mai vechi sau mai noi au identificat sau dezvelit monumentalul palat al Augustalilor, *Aedes Augustalium*, lipit de for, termele şi cîteva temple situate mai departe de for şi mai aproape de zidurile de incintă, anume un templu sincretist, lîngă termele amintite, templul lui I.O.M. Dolichenus, altul al lui Belhammon.

Forul Ulpiei Traiane este înconjurat de un zid de incintă care închide un spaţiu patrulater, cu lăţimea de 42 m, lungimea nefiind încă precizată prin săpături. Intrarea în for se făcea prin mai multe părţi de pe latura de nord. El era deschis şi pardosit cu lespezi de formă neregulată din gresie. De-a lungul peretelui de nord şi în partea de est a forului, care era o piaţă neacoperită, s-au găsit bazele pe care se ridicau monumentele onorare. Iniţial, o construcţie, lipită de latura de nord a forului, a servit ca loc pentru hale *(macellum)*, dar mai tîrziu, probabil o dată cu construirea palatului Augustalilor, ea a fost reameanjată ca o anexă a forului, comparabilă cu o *basilica*, de-a lungul pereţilor de nord şi de est unde se ridică alte monumente onorare. Clădirea măsura 10×85 m şi era acoperită cu ţiglă, iar pereţii erau căptuşiţi cu plăci de marmură. Pe la mijlocul acestui lung coridor se făcea trecerea din palatul Augustalilor în for.

www.cimec.ro

Palatul Augustalilor *(Aedes Augustalium)* este cea mai monumentală clădire dezvelită la Ulpia Traiana şi unică în genul ei în tot imperiul. Ea a servit ca sediu al ordinului Augustalilor, ai cărui membri se îngrijeau de întreţinerea cultului împăratului şi al Romei. Palatul are un plan unitar şi simetric, conformîndu-se aceloraşi reguli de perfectă geometrie arhitectonică. Clădirea datînd de pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. este un ansamblu arhitectonic închis, de formă rectangulară (65 × 85 m), alcătuit din două părţi grupate în jurul a două curţi: curtea mare şi curtea mică, despărţite de un zid cu arcade şi cu două intrări. Intrarea principală în toată clădirea se afla pe latura de nord a curţii mari, unde s-au construit şi nişte încăperi mai mici, în timp ce pe laturile lungi, de est şi de vest, se află cîte o *basilica*, servind ca săli de întrunire ale ordinului. Curtea era pardosită cu lespezi de piatră şi în mijlocul ei pe un soclu de piatră se înălţa altarul împăratului *(ara Augusti)*. A doua curte e mai îngustă şi dispusă transversal, în cruce, faţă de curtea mare, formînd un fel de portic sau peristil, pavat cu mozaic de cărămidă. Pe latura de sud a curţii mici se află un şir de încăperi avînd o faţadă monumentală, cu cinci arcade sprijinite pe pilaştri canelaţi, care se întinde pe o lungime de vreo 45 m. Încăperea situată la mijlocul acestei laturi a servit ca sanctuar, alta, cu hypocaust pentru încălzire, ca sală de şedinţe. O încăpere subterană şi izolată adăpostea tezaurul *(arca)* ordinului. Printr-o încăpere deschisă de lîngă sanctuar se făcea trecerea în for.

Palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa, în ansamblul lui, este o construcţie tipic romană, concepută şi realizată după aceleaşi principii arhitectonice care au stat şi la baza construirii oraşului însuşi şi a forului. S-a relevat pe bună dreptate analogia care există între planul general al palatului Augustalilor şi acela al pretorilor unora dintre castrele din Dacia [54], dar trebuie ţinut seamă că acest tip de pretoriu el însuşi se dezvoltă inspirîndu-se, cum am arătat, după modelul forurilor oraşelor.

Planul oraşului Ulpia Traiana este plan tipic de colonie romană nou înfiinţată pe un loc cu totul liber de orice construcţii mai vechi. Dar oraşul închis ca o fortăreaţă a fost conceput a adăposti doar pe primii colonişti care puteau fi doar vreo 5 000—6 000. Creşterea succesivă a numărului locuitorilor a determinat foarte curînd revărsarea oraşului în afara incinteı fortificate. De altfel, unele clădiri de la început au fost sau urmau să fie ridicate în afara zidurilor *(extra muros)*, ca de pildă unele temple, cum s-a amintit mai sus. Într-adevăr, cercetările mai vechi sau mai noi au identificat numeroase construcţii printre care se impun în primul rînd atenţiei noastre amfiteatrul, apoi cîteva temple, ca cel al zeiţei Nemesis de lîngă amfiteatru, al lui Aesculap şi Hygia, al Dianei, al zeiţei Virgo Caelestis, al zeilor sirieni, un *mithraeum* etc., două *villae suburbanae* şi urmele altor construcţii impunătoare, din ruinele cărora au fost scoase la iveală cîteva frumoase mozaicuri colorate. În felul acesta, aria pe care s-a întins oraşul este mult mai mare decît aceea a incintei, care a

rămas însă tot timpul centrul monumental al orașului. Aria de extensiune a orașului în afara zidurilor e limitată spre est, ca și spre vest, de cîte o necropolă aflătoare la depărtare de circa 500 m de zidurile de incintă. Nici pe celelalte două laturi, cu excepția poate a templului zeilor sirieni, nici una din construcțiile identificate pînă acum nu depășește o atare depărtare. Putem considera deci că orașul se întindea în toate direcțiile pînă la 500 m depărtare în jurul incintei fortificate, ocupînd astfel o suprafață totală de aproximativ 114 ha.

Amfiteatrul de la Sarmizegetusa, impunător prin ruinele sale, rămase pînă astăzi în picioare, nu se deosebește ca plan de amfiteatrele din celelalte provincii romane, fiind construit după aceleași principii, cu aceeași artă și într-o tehnică similară. Data construirii lui nu se cunoaște, dar pe la 158 se fac se pare reparații sau se efectuează lucrări la un acoperiș de țiglă. Amfiteatrul are formă eliptică, cu axa lungă de 88 m, iar cea scurtă de 69 m. El constă din două părți principale: *arena* și *cavea* sau tribunele pentru spectatori. Arena, măsurînd 47 × 66 m, era despărțită de tribune printr-un zid înalt de 3 m, cu un parapet deasupra. La capetele axului lung se află cele două porți, pe care intrau gladiatorii, iar la capetele axului mic alte două intrări care din arenă dădeau în cîte o cameră de serviciu. Publicul intra în amfiteatru prin 12 porți deschise în zidul exterior. El ședea în tribune pe bănci de piatră sau de lemn.

Un al doilea amfiteatru se cunoaște în Dacia la Porolissum, în imediata apropiere a castrului mare de pe Pomet[55]. O inscripție mai de mult cunoscută atestă că, dărîmat din cauza vechimii *(vetustate diplasum)*, în 157, pe timpul lui Antoninus Pius, a fost reconstruit *(denuo-fecit)* prin grija procuratorului Tib. Cl(audius) Quintilianus[56]. Cercetările arheologice au arătat că de fapt a existat la început un *amphiteatrum castrense* din lemn, care a fost reconstruit apoi în piatră. Axul lung al arenei este de 60 m.

Mai puțin cunoscute sînt planurile celorlalte orașe din Dacia. Dintre ele, Napoca a fost de asemenea înconjurată cu un zid de incintă[57], forma ei fiind se pare de asemenea patrulateră. Dimensiunile aproximative ale ei fiind de 650 × 500 m, adică acoperind o suprafață de 32,5 ha. Incinta fortificată a Napocei se întindea spre nord pe linia axului *kardo*, pînă aproape de albia rîului Someș, corespunzînd orientării generale a drumului imperial ce venea de la Potaissa și continua spre Porolissum. Axul *decumanus*, perpendicular pe *kardo*, pe direcția est-vest, era mai lung se pare și aproximativ paralel cu cursul rîului Someș. Perimetrul orașului antic se află sub actualul centru al orașului. În Piața Libertății cercetările din 1947 au pus în lumină un colț al forului antic, pavat cu lespezi de piatră similare celor de la Sarmizegetusa[58]. Nu avem nici o informație în legătură cu data cînd a fost construită incinta, dar după tehnica construirii zidului din blocuri de piatră lucrate și legate cu mortar, ca și după forma regulată a incintei, elemente care își găsesc o bună analogie la Ulpia Traiana, credem că ea datează dintr-o epocă mai timpurie, pro-

www.cimec.ro

www.cimec.ro

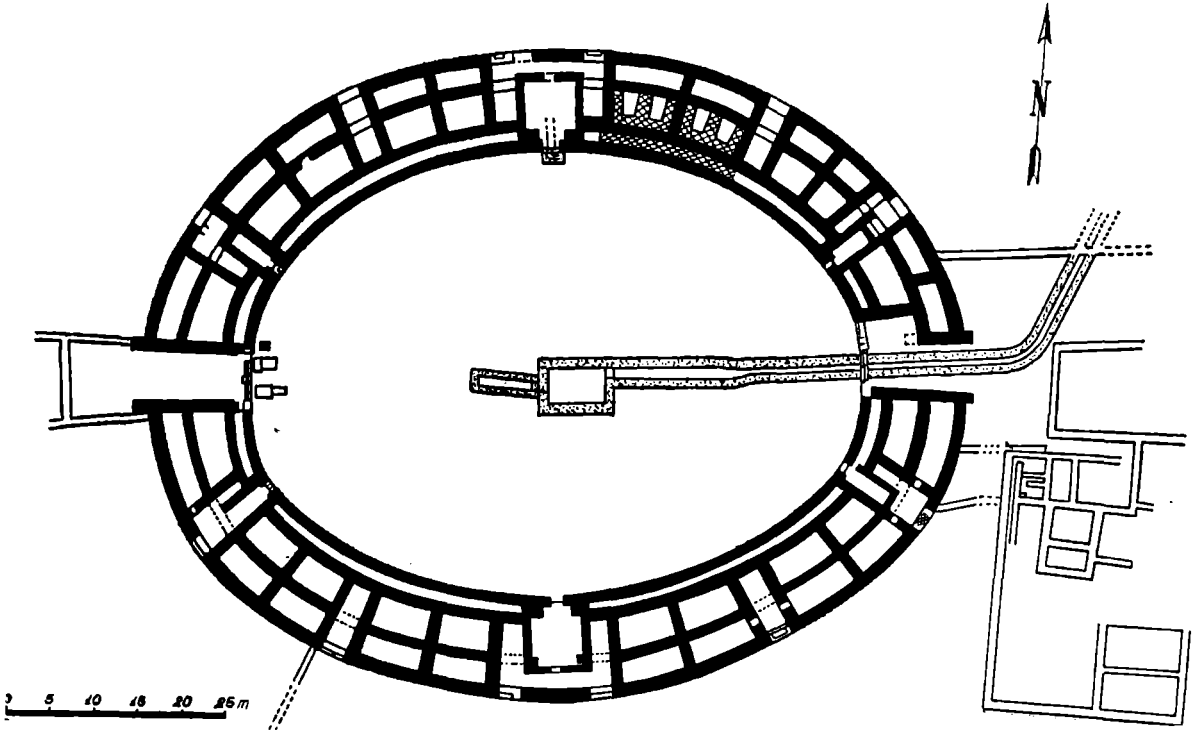

Planul amfiteatrului de la Sarmizegetusa

babil încă din prima jumătate a secolului al II-lea, curînd după acordarea de către Hadrian a rangului de *municipium*[59]. Orașul s-a întins însă și în afara zidurilor, mai ales spre nord și spre est. Spre sud, de-a lungul drumului ce venea de la Potaissa, se afla necropola principală a orașului, care se întindea pînă aproape de zidul de incintă. Spre nord, dincolo de Someș, pe pantele însorite de sud și de est ale dealului Cetățuii, existau vii și *villae suburbanae*. Tot în această parte, chiar pe dealul Cetățuii, se afla o a doua necropolă a orașului pe marginea drumului spre Porolissum.

La Apulum, *colonia Apulensis*, din actualul cartier Partoș, pare să fi avut un plan regulat, cu construcții masate în valea Mureșului, dar cercetările efectuate pînă acum nu ne permit în detalii reconstituirea planului orașului. În schimb, descoperirile arheologice pun în evidență faptul că *municipium Septimium Apulense* se întindea, fără un plan regulat, de jur-împrejurul castrului legiunii XIII Gemina, de pe dealul Cetății, cu centrul însă la est de castru, pe locul actualului oraș[60]. Despre Romula se știe că a fost încinsă cu ziduri abia pe vremea lui Filip Arabul, în anul 248, după atacul carpilor, folosind mîna de lucru a militarilor *(circuitum muri manu militari a solo fecerunt)*[61]. Incinta are forma unui hexagon neregulat și se întinde pe o suprafață de 64 ha, incluzînd întreaga suprafață locuită, numai necropolele rămînînd în afară[62]. În același fel se crede că și orașul Drobeta împreună cu castrul, a fost înconjurat cu o fortificație de pămînt de forma unui poligon neregulat, care închidea de asemenea întreaga zonă locuită[63]. Astăzi urmele acestei fortificații au dispărut.

Arhitectura religioasă este reprezentată de temple și alte construcții sacre. Atestate epigrafic, cîteva sînt cunoscute și arheologic. Numai la Sarmizegetusa au fost identificate peste zece temple, atît în interiorul incintei, cît și în afara ei[64]. Dar abia cîtorva a putut să le fie stabilit sau reconstituit planul. Nu s-a descoperit nici la Sarmizegetusa, nici în vreun alt oraș din Dacia templul din for sau Capitoliul, care din inscripții rezultă totuși că a existat aproape în fiecare oraș.

Din cele cîteva exemple pe care le cunoaștem [65] rezultă că și în Dacia templele, indiferent de divinitățile cărora le-au fost închinate, reproduc în mare tipul de templu greco-roman. Obișnuit, el este construit pe o platformă *(podium)* puțin ridicată față de terenul sau curtea înconjurătoare, are o formă patrulateră alungită, cu pronaos în față, cu o singură navă *(cella)* mare, care în cazul că templul este închinat unei triade este împărțită în trei nave. Templul este orientat cu axul lung pe direcția est-vest[66]. În navă, pe un soclu, se ridica în fund statuia zeului cu fața spre est sau dacă templul era închinat triadei capitoline, atunci în nava centrală se afla statuia lui Iupiter, iar în cele laterale statuile Iunonei și Minervei. Altarele pentru jertfe se găseau jos, în fața scărilor de piatră care urcau pe platformă, la templu. În interior templul, adică nava sau navele, nu era luminat decît prin ușa din față, dinspre răsărit. În

Dacia, templele sînt obișnuit construite într-o tehnică mai simplă. Întrebuințarea coloanei e redusă mai ales la interior și la fațadă, dacă nu lipsește cu totul. Templul este închis de pereți construiți din piatră în *opus incertum*. O caracteristică cel puțin a unora dintre templele din Dacia o constituie faptul că în partea opusă intrării se găsesc de obicei trei încăperi dintre care cea din mijloc poate fi deschisă. Credem că ele au servit pentru păstrarea tezaurului și a ofrandelor, ca și pentru serviciile de cult. De altfel, se constată că lipită de partea aceasta a templului obișnuit se mai construiește o încăpere anexă, presupusă a fi servit ca bucătărie *(culina)*. Pentru exemplificare, prezentăm singurele planuri mai complete sau reconstituite care se cunosc mai bine. Unul este templul zeilor sirieni de la Sarmizegetusa[67]. El este o construcție patrulateră măsurînd în exterior 8,50 × 17,70 m, cu precizarea că în față pronaosul e mai strîmt cu 1 m decît nava, iar lățimea maximă, în spate, adăugînd și *culina*, ajunge la 10,60. Naosul măsoară în interior 2,50 × 5 m, nava 6,10 × 7 m, încăperea centrală din fund, deschisă spre *cella*, 2,5 × 5,80, încăperile alăturate cîte 1,20 × 5,20, iar *culina*, 1,50×5,20m.

Al doilea templu pe care-l prezentăm este cel de la Micia, cercetat de C. Daicoviciu[68]. Inițial, el era un templu cu o singură navă și cu trei încăperi în partea de apus, avînd în exterior dimensiunile de circa 12,10 × 21,05 m, și nu știm cărei divinități îi era închinat. În anul 204 însă templul dărîmat din cauza vechimii este refăcut, pe cheltuiala și prin munca lor, de către maurii de la Micia *(numerus Maurorum Miciensium)* în frunte cu prefectul lor Iulius Evangelianus, dedicîndu-l zeilor paterni, de acasă, după cum precizează inscripția descoperită în ruinele lui: *Mauri Mic(ienses) et Iul(ius) Evangelianus praef(ectus) templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)*. Cu această ocazie, templul suferă unele modificări, fără să se abată însă de la tipul arhitectonic al templului roman din primele secole ale imperiului. Anume, nava este împărțită în trei, ca la templele triadei capitoline, prin ridicarea a două noi ziduri despărțitoare, în interior, iar pe latura de vest în exterior, pe aceeași linie cu încăperile din fund, se adaugă o nouă încăpere, corespunzătoare presupusei bucătării a templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa. În față nu știm cum se înfățișa templul, deoarece toată această parte nu este bine păstrată. Lățimea în interior a navei inițiale era de 10,60 m, iar după împărțirea ei în trei nava de la mijloc avea lățimea de 5,50 m, iar cele laterale de cîte 2,20 m. Încăperea centrală din fund, măsura 3,40 × 3,50 m, cea dinspre nord — 2,90 × 3,50 , cealaltă — 3 × 3,50, iar *culina* — 4,40 × 5,50 m. Zidurile, din care s-au păstrat numai temeliile, sînt construite în *opus incertum*. S-a mai putut constata că în interior pereții templului erau pictați.

www.cimec.ro

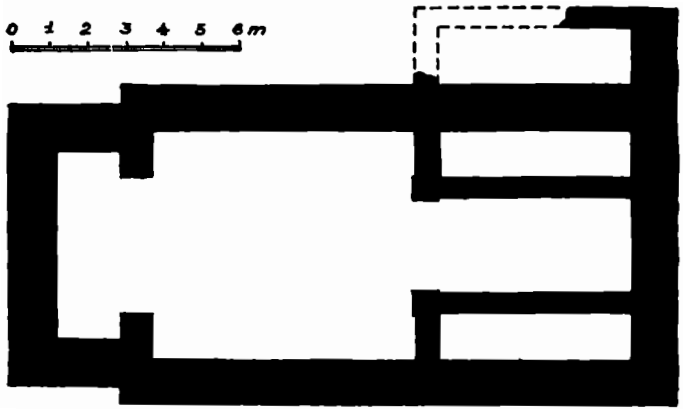

Planul templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa

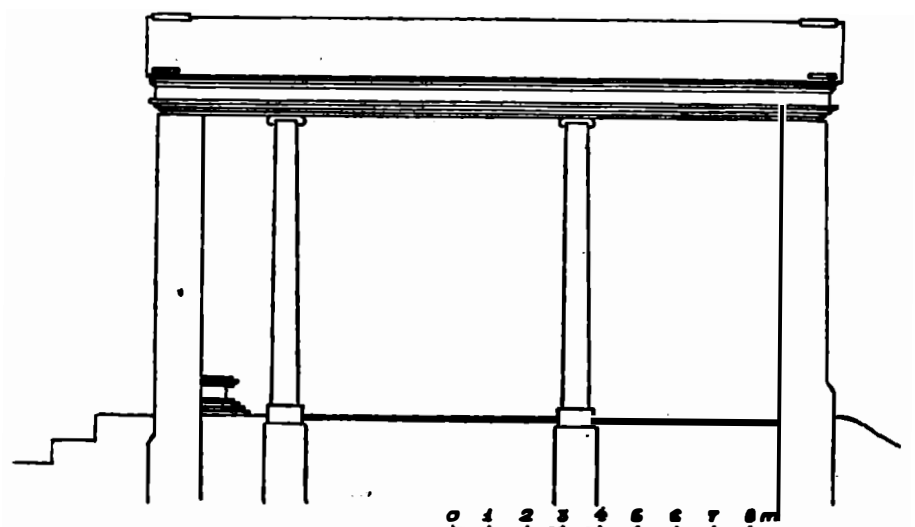

Secțiune longitudinală prin templul zeilor sirieni de la Sarmizegetusa (Reconstituire)

www.cimec.ro

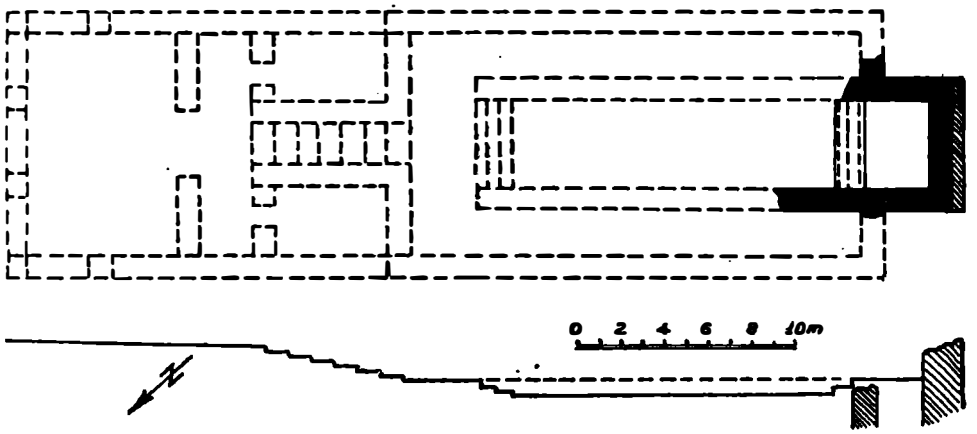

Planul (reconstituit) al mithraeum-ului de la Sarmizegetusa

Înfățișare și plan caracteristic au și în Dacia templele închinate *(mithrea)* zeului persan Mithras, care sînt adîncite în pămînt, amintind adorarea zeului în peșteri. Un asemenea *mithraeum*, numai parțial păstrat, a fost descoperit la Sarmizegetusa[69]. Planul lui nu diferă de acela al altor *mithree* cunoscute din restul imperiului.

Aceleași principii arhitectonice rezidă la ridicarea altor construcții, ca porticele, mai des amintite de inscripții[70] decît cunoscute arheologic, a termelor publice, ca și a vilelor particulare din oraș[71], a vilelor rustice etc.

Elementele arhitectonice decorative, ca frize, fusuri, baze și capiteluri de coloană s-au păstrat mai mult fragmentar. Capitelurile, ca peste tot în secolele II—III, sînt corintice, sau compozite, acestea adeseori stilizate cu ornamente de tradiție egipteană (frunze de lotus, papirus, capete de Hator).

Arhitectura militară este și ea bine reprezentată în Dacia prin castrele și fortificațiile de toate categoriile *(castra, castella, spaecula, burgi* etc.). Ele erau construite după regulile și canoanele arhitecturii militare, așa cum le cunoaștem mai ales din tratatul despre fortificații al lui pseudo-Hyginus, pe care arhitecții militari *(metatores* sau *mensores)* le aplicau adaptîndu-le la configurația terenului și la posibilitățile sau resursele locale, după cum s-a mai arătat. Dar ramura cea mai reprezentativă a artei provinciale romane o constituie și în Dacia *sculptura*, în piatră sau în bronz, de caracter profan sau religios, realizată sub formă de statui sau reliefuri. Ea reprezintă aspectul cel mai interesant al artei provinciale romane[72].

Statuile sînt puține la număr și ele reprezintă împărați, demnitari provinciali, divinități, iar statuile funerare reprezintă bărbați și femei în ținută obiș-

www.cimec.ro

nuită. În arta statuară trebuie să deosebim net produsele locale, mai modeste ca realizare artistică ca cele executate în afara Daciei, de către artişti talentaţi, ale căror opere se situează la nivelul cel mai înalt al epocii. În această ultimă categorie putem cita frumoasa statuie ecvestră de bronz, în mărime naturală, a împăratului Caracalla, descoperită în fragmente la Porolissum[73]. Este o operă remarcabilă a unui artist de seamă de la Roma, unde se pare că ea a şi fost probabil turnată în bronz şi apoi transportată în bucăţi, ansamblată şi aşezată pe un piedestal impunător de piatră în castrul mare de la Porolissum. Lucrare de reală valoare artistică este şi statuia de bronz a împăratului Traianus Decius, din care se cunoaşte numai capul, recent descoperit la Sarmizegetusa[74]. Probabil de aceeaşi bună factură artistică erau şi alte statui imperiale de bronz din Dacia, judecînd după fragmentele păstrate. Astfel, se presupune că cea mai veche statuie imperială din Dacia ar fi una a împăratului Traian, din pretoriul castrului de la Drobeta, din faţa poduluide piatră de peste Dunăre, din care ar fi făcut parte trei fragmente de bronz descoperite[75], şi inscripţia considerată a fi fost scrisă pe soclul de piatră al acestei statui, dar care este mai probabil inscripţia de fundare a castrului însuşi, construit în 102—105 de *cohors I Antiochensium*[76]. Tot de la Drobeta este de altfel şi un cap de bronz aurit descoperit în ruinele termelor, considerat de asemenea a fi de la o statuie a unei împărătese neidentificate[77]. De asemenea de la Romula se cunoaşte mîna dreaptă de la o statuie de bronz a unui împărat[78], iar de la Răcari, tot în Dacia Inferior, 3 000 de fragmente de la două statui imperiale, una ecvestră de bronz a lui Heliogabal, cealaltă a unui împărat neidentificat[79]. Opere de import sînt în Dacia şi multe dintre statuetele de bronz care redau, după modele de artă elenistică şi romană, figuri de divinităţi sau de personaje umane, atleţi etc. De o execuţie artistică mai deosebită este de pildă statuia de bronz de la Sarmizegetusa reprezentînd probabil pe zeiţa Diana[80]. La fel, statuile şi reliefurile de marmură străină, ce nu se exploata în Dacia, sînt aduse dinafară, din restul imperiului, şi cu toate că unele sînt de o frumoasă execuţie, nu pot fi totuşi invocate pentru ilustrarea nivelului artistic al sculpturii din provincia lui Traian.

În contrast cu acestea, statuile în piatră lucrate în Dacia, deşi se inspiră după modele clasice ale artei greceşti sau romane, sînt realizări artistice modeste, atît prin execuţia lor lipsită de măiestrie mai deosebită, cît şi prin materialul nepretenţios în care sînt executate, piatră locală puţin rezistentă. Cu toate acestea, sculptorii au reuşit uneori să imprime trăsături specifice epocii modelelor pe care le imitau[81]. Astfel, statuia în mărime naturală a unei matroane romane cu copilul de mînă, din Muzeul din Cluj[82], deşi imită un model clasic, redarea pieptănăturii părului după moda feminină din vremea Iuliei Domna îi dă o notă particulară. Statui similare de femei romane, fără copil însă, obişnuit de caracter funerar, sînt destul de frecvente în mai multe localităţi din Dacia, ca de pildă una de la Apulum[83], alta de la Ulpia

www.cimec.ro

Traiana[84] și o a treia din Muzeul Porțile de Fier de la Turnu Severin, originară de la Halînga[85]. Tot așa, statuia de piatră din Muzeul de la Alba Iulia reprezentînd un comandant militar, mai degrabă decît un împărat[86], îmbrăcat în platoșă ornată cu cap de meduză, prin redarea figurii cu barbă, primește trăsăturile portretistice ale unui personaj real, probabil din a doua jumătate a secolului al II-lea. O a doua statuie de același tip se găsește în același muzeu, fiind mai recent achiziționată.

Dintre statuetele de bronz unele, ca aceea a Dianei menționată mai sus, cea reprezentînd un grup de doi gladiatori[87], copiată probabil după vreun model elenistic, ca și statueta zeiței Venus de la Potaissa[88], cu diademă și coafură caracteristice epocii Flaviilor, dar datînd probabil din epoca Antoninilor, sînt lucrate cu îngrijire și oarecare artă, spre deosebire de altele, de bronz sau de teracotă, executate în Dacia de meșteri locali, turnate în tipare de lut sau de plumb, care sînt de o execuție mai neîngrijită, uneori chiar rudimentară[89].

Lipsită de originalitate și adeseori stîngace este arta statuară religioasă, reprezentînd divinitățile în atitudini consacrate, aproape hieratice, însoțite de simbolurile caracteristice. Așa sînt de pildă statuile înfățișînd pe Iupiter pe tron, pe Cybele, de asemenea, șezînd pe un tron susținut de lei[90], pe zeița Hecate *triformis* de felul celei de marmură din Muzeul Brukenthal de la Sibiu, originară probabil de la Apulum [91], pe zeul Priap cu panerul de fructe, cum este înfățișat de o statuie acefală de la Napoca[92].

Cunoaștem numele unui singur asemenea sculptor care își scrie numele pe opera executată de el: *Cla(udius) Saturnin(us) sculpsit*[93]. Statuia este de la Sarmizegetusa și reprezenta o femeie sprijinindu-se cu brațul stîng pe un altar, pe care este scrisă inscripția[94].

Cele mai numeroase lucrări de artă plastică din Dacia sînt însă reliefurile de cult sau votive, și funerare. Cele votive sau de cult se referă la cele mai variate divinități adorate în Dacia, ca Mithras, Liber și Libera, Silvanus, Mercur, cavalerul trac, cavalerii danubieni, Aesculap și Hygia, Fortuna, Apollo, Diana, Pluto și Proserpina, Sabazius, dioscurii, geniile etc. Ele redau scenele mitologice, ca și figurile de divinități în atitudinile cunoscute și tradiționale. Execuția lor artistică însă este foarte inegală, unele dintre aceste reliefuri remarcîndu-se tocmai prin stilul lor naiv. Chiar scenele bine fixate tipologic, ca acelea ale mitologiei mithriace, sînt uneori naiv simplificate de cîte un meșter local, cum se constată pe un relief din Muzeul din Cluj[95], redînd scena sacrificării taurului într-un mod contrastant de grosolan față de îngrijirea cu care sînt lucrate alte reliefuri similare, ca cel de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, de pildă, originar de la Vințul de Jos (= Apulum?)[96]. Totuși, se constată și unele modificări în reprezentarea plastică a unor divinități, care apar astfel în postură deosebită de cea în general cunoscută. Astfel, cum a remarcat mai de mult C. Daicoviciu, în reprezentările

www.cimec.ro

lui Liber și Libera, în timp ce Liber e redat ca un tînăr nud, în ținuta obișnuită, cu thyrsos și nebridă, însoțit de acoliții săi, perechea sa Libera e înfățișată pe cele mai multe reliefuri îmbrăcată cu chiton și mantie, ca urmare probabil a identificării ei cu vreo divinitate locală daco-tracică[97]. De asemenea, D. Tudor a ajuns la concluzia că iconografia cavalerilor danubieni, așa cum o cunoaștem după numeroasele tăbliță votive de piatră sau de metal, s-a alcătuit în provinciile dunărene și în primul rînd în Dacia[98]. Mai nou, istoricul de artă antică E. Will este de părere că și reliefurile mithriace cu trei registre s-au alcătuit mai întîi în Dacia[99].

Numeroase și variate ca formă sînt monumentele funerare, ca altare, aedicule, stele, coronamente, baze și medalioane[100]. Publicarea cîtorva noi monumente funerare de către D. Protase[101], H. Daicoviciu[102] și L. Țeposu-David[103] a relevat faptul că tipurile de monumente funerare, cunoscute și în alte provincii, în Dacia evoluează sau se îmbină, între ele, dînd naștere unor variante noi și îmbogățite, ca medalionul așezat pe spinarea a doi lei apotropaici[104] sau monumentul în formă de piramidă cu muchiile arcuite pe care s-au adăugat, în afară de obișnuitele simboluri funerare, și figurile decedaților. Monumentele funerare prezintă un deosebit interes din punct de vedere documentar, căci obișnuit ele înfățișează portretele defuncților, busturi sau figuri întregi, cu trăsăturile lor reale, atît în ceea ce privește trăsăturile lor fizice, cît și ale îmbrăcămintei. Medalioanele înfățișează figurile defuncților ca adevărate portrete, adeseori împreună cu copiii, deci întreagă familia. Mai variate sînt reprezentările de pe pereții de aedicule și de pe stelele funerare. Ele înfățișează adeseori pe defuncți în activitatea lor din viață.

Orientarea principală a Daciei în domeniul artei plastice este, cum releva C. Daicoviciu, spre Italia de nord și provinciile dunărene, Moesia Superior, cele două Pannonii și Noricum[105]. În ceea ce privește căile de pătrundere ale tipurilor și motivelor italice, observațiile făcute stabilesc, mai ales pentru monumentele funerare, în primul rînd legături strînse cu Pannonia și Noricum[106]. Altele se pare însă că au pătruns în Dacia prin legături directe cu nordul Italiei, poate și prin intermediul Dalmației[107].

Alături însă de curentul italic și în genere de cel al provinciilor occidentale, puternic și predominant, în arta provincială romană din Dacia se fac viu simțite și influențele orientale, venite din Asia Mică fie direct, fie prin intermediul teritoriilor din sudul Dunării, ale Moesiei și Thraciei. Firește că în Dacia Inferior, unde, cu excepția Drobetei, carierele de piatră lipsesc și monumentele de piatră sculpturale, de la statui și reliefuri, pînă la sarcofage, sînt aduse gata din sudul Dunării[108], orientarea spre Moesia și mai departe spre Thracia și Asia Mică este mai categorică. În primul rînd, și în toată Dacia motivele ornamentale și simbolurile funerare sînt în cea mai mare parte de origine orientală, și frecvența unora dintre ele este mai mare

www.cimec.ro

decît în alte provincii, unde aceste motive s-au răspîndit de asemenea, ca de pildă figura lui Attis, atît de des reprezentată pe altarele funerare, leii funerari, adesea avînd la mijloc capul lui Ammon sau al lui Serapis[109] etc. Tot de origine orientală sînt de pildă reliefurile votive cu reprezentări de urechi[110], așa precum de origine sudică grecească, este și scena banchetului funebru, atît de frecvent întîlnită și variat redată pe monumentele funerare din Dacia Superior [111], dar absentă pînă acum cu totul în Dacia Inferior[112]. Semnificativ în privința influențelor sudice și orientale este și faptul că în Dacia forma de sarcofag monumental cea mai răspîndită, încă din sec. II e.n., este cea zisă grecească, cu capac în formă de acoperiș de casă, lucrat dintr-o singură bucată, ca și cutia de altfel, și cu acrotere la fiecare colț[113]. În provinciile apusene acest tip de sarcofag se va răspîndi pe aceeași cale, adică dinspre sud-est, abia în secolele III—IV[114]. Puține dintre sarcofagele monumentale din Dacia sînt ornamentate sau cu inscripție[115]. Influența sudică, grecească, tracică sau orientală, se recunoaște în forma, ca și în reprezentările figurate ale tăbliței de cult ale cavalerului trac[116], ale cavalerilor danubieni[117] și ale zeului Sabazius[118].

În ansamblul ei arta sculpturală din Dacia este naivă și modestă în ce privește concepția, cît și execuția, totuși nu lipsită de oarecare originalitate și mai ales de interes. Sculptorii din Dacia sînt mai adeseori pietrari, mai mult sau mai puțin iscusiți, decît artiști în adevăratul înțeles al cuvîntului. Ei lucrează, ca și în restul imperiului, folosind *albume de modele*[119], care circulau în provinciile dunărene. Arta provincială romană din Dacia îmbină influența curentului italic și a stilurilor din provinciile dunărene și apusene cu cele venite din sudul tracic și grecesc sau din orientul microasiatic și egiptean. Îmbinarea acestor elemente artistice și influențe stilistice variate, în mediul etnic atît de eterogen al Daciei, acordă nota de originalitate și interes acestei arte.

Ateliere de sculptură și pietrărie existau în Dacia mai ales în orașe și în așezările de lîngă castre. Pe baza asemănărilor stilistice și a soiurilor de piatră folosite pentru confecționarea monumentelor se poate stabili existența atelierelor de pietrărie, a sculptorilor și lapicizilor în diferitele localități, cum s-a stabilit de pildă pentru Napoca[120]. Examinarea din acest punct de vedere a unui mai mare număr de monumente, extinsă și la inscripții, ar avea, credem, bune rezultate cu privire la identificarea atelierelor din Dacia.

Pictura nu s-a păstrat aproape de loc, dar existența ei a fost de mai multe ori semnalată atît la Ulpia Traiana [121], cît și la Apulum[122]. Două inscripții fac de asemenea mențiune despre pictarea unui portic, *picturam porticus*, probabil al clădirii augustalilor de la Ulpia Traiana, de către *Tib. Cl(audius) Ianuarius*, *Aug(ustalis) col(oniae)*, *patr(onus) dec(uriae) (primae)*, împreună cu fiul său *Cl(audius) Verus* [123], și a altor încăperi ale aceleiași

monumentale clădiri [124]. Urme de pictură s-au păstrat și pe unele reliefuri de piatră. Am văzut de altfel că un *pictor* este atestat epigrafic la Apulum. Mai binecunoscute sînt mozaicurile *(opera musiva)* pe baza descoperirilor făcute. Cîteva asemenea mozaicuri s-au descoperit la Sarmizegetusa, altele la Apulum, iar unele sînt doar semnalate la Napoca, Porolissum, Ilișua etc.[125]. Cele mai remarcabile prin valoarea lor artistică sînt două mozaicuri descoperite în 1823 la Ulpia Traiana, în afara incintei fortificate a orașului, înfățișînd două scene cu subiecte din ciclul războiului troian: *Judecata lui Paris* și *Implorarea lui Achile de către Priam*[126]. Pe acest din urmă mozaic numele personajelor sînt scrise în greceşte [127]. Un alt mozaic descoperit tot la Sarmizegetusa, în 1832, avea partea centrală distrusă, dar în casetele de pe margini s-au păstrat o figură a zeiței Venus sau Victoria, amorași, genii și o *pelta* (scut) [128]. Mai multe mozaicuri s-au descoperit și la Apulum. Ultimul a ieșit la iveală în 1950 în Partoș și se distinge prin vioiciunea culorilor și îmbinarea motivelor geometrice și florale. Pe două laturi ale covorului central, în cîte un cadru pentagonal s-au păstrat portretele a doi bărbați, însoțite de cîte o inscripție[129].

CULTE ȘI CREDINȚE RELIGIOASE

Unul din aspectele cele mai interesante ale vieții spirituale în Dacia romană îl constituie, fără îndoială, manifestările religioase. Numărul inscripțiilor sacre din Dacia se ridică aproape la o treime din numărul total al inscripțiilor de tot felul, iar reprezentările plastice de divinități, genii sau figuri mitologice, ca și scenele de sacrificiu, de cult sau cele referitoare la viața de dincolo de mormînt sînt de asemenea foarte numeroase. Studiile de pînă acum privitoare la cultele din Dacia se bazează însă mai ales pe inscripții. Monumentele figurate, foarte interesante și ele, care ar putea aduce contribuții prețioase la precizarea caracterului diferitelor divinități adorate în Dacia sînt încă insuficient studiate. Publicarea unui *corpus* al lor a devenit cu totul necesară. Materialul epigrafic și monumental privitor la cultele din Dacia se îmbogățește neîncetat prin noi descoperiri. În studierea lui se ține seama de studiile mari, monografice, privitoare la cultele din tot Imperiul roman.

Un studiu de ansamblu, mai mult cu caracter statistic, publicat mai de mult[130], cu toate neajunsurile sale, mai ales în ceea ce privește clasificarea divinităților, ne permite, ținînd seama și de principalele materiale, inscripții și monumente noi publicate, să ne facem o părere generală despre răspîndirea și frecvența cultelor adorate în Dacia.

Ceea ce se impune în primul rînd atenției noastre cu privire la cultele din Dacia este varietatea lor, mai mare poate decît în oricare altă provincie

a imperiului. Această mare diversitate a credințelor religioase credem că a fost determinată mai întîi de împrejurările în care provincia Dacia a fost întemeiată, apoi de condițiile istorice în care ea s-a dezvoltat în cei 165 de ani cît a făcut parte din Imperiul roman. Populația civilă adusă sau venită în Dacia, ca și efectivele trupelor staționate în provincia de la nordul Dunării aveau o compoziție etnică foarte diversă. Toți acești coloniști și soldați veneau însă cu credințele și tradițiile lor religioase, pe care ei le cultivă și le manifestă mai departe, adăugîndu-le la cultele care alcătuiau oarecum religia oficială de stat, organizată în orașele provinciei după modelul Romei, ca și administrația municipală. Credințele și cultele noi au găsit pe solul Daciei un teren cu totul deschis și propice impunerii lor datorită a două cauze. Mai întîi este faptul că populația autohtonă, dezorganizată și pusă de la început în stare de netă inferioritate, copleșită și eclipsată de coloniști, nu a putut opune nici o rezistență în acest domeniu atît de sensibil al credințelor religioase. Cultele autohtone sînt aproape cu totul inexistente în epoca romană. În al doilea rînd, tocmai începînd cu secolul al II-lea Imperiul roman nu mai opune vechea rezistență cultelor străine, ci lasă cîmp liber propagării cultelor aparținînd populațiilor supuse. Îndeosebi cultele orientale se răspîndesc cu mare intensitate. De altfel, la data cuceririi Daciei unele culte neromane, ca Epona celtică sau Cybele și Iupiter Dolichenus, două culte orientale, fuseseră mai de mult acceptate în pantheonul roman și făceau parte oarecum din religia oficială romană. Dacia a reprezentat un cîmp deschis și un loc de întîlnire nu numai pentru divinitățile comune lumii romane, ale pantheonului roman, îmbogățit cu asimilarea celor italice, grecești, a unor zeități celtice sau orientale, ci și pentru unele dintre cultele singulare regionale, originare din cele mai îndepărtate provincii ale Imperiului roman. De asemenea, curentele religioase favorite, care se bucură de o mai largă atracție și răspîndire, găsesc în Dacia un teren deschis propagării lor. În domeniul credințelor religioase, diversității etnice a populației îi corespunde o mare varietate de divinități, credințe, tradiții și practici religioase, originare din toate părțile Imperiului roman. Această situație inițială se menține în Dacia și mai tîrziu, datorită afluxului neîncetat de noi coloniști, aducerii de noi corpuri de trupă, completării, cel puțin în parte, și după aceea a unităților militare cu recruți dinafara provinciei, ca și, într-o anumită măsură, datorită persoanelor din Dacia chemate să îndeplinească diferite funcții în afara provinciei și care se întorc apoi în provincia lor natală, aducînd cu ei gustul și preferința pentru cultele locale cunoscute acolo. Ne gîndim de pildă la cavalerii romani din Dacia trimiși să-și exercite comenzile militare, la care erau obligați, în cadrul așa-zisei *militia equestris*, apoi la soldații daci recrutați pentru formațiile auxiliare care le poartă numele și care sînt staționate în alte provincii, la cetățenii romani și la locuitorii de condiție peregrină recrutați pentru legiunile, formațiile auxi-

www.cimec.ro

liare, pentru cohortele pretoriene și garda imperială de la Roma, ca și, în fine, la toți cei care ca negustori și oameni de afaceri se deplasează temporar sau se stabilesc definitiv în afara provinciei Dacia, în care unii se întorc sau cu care întreţin, un timp cel puţin, legături.

De aceea, studiul religiilor din Dacia constituie unul din cele mai interesante capitole ale istoriei culturii sale spirituale. Numeroasele studii, generale sau particulare, privitoare la ansamblul divinităţilor din Dacia, la cîte un grup dintre ele, la cîte o divinitate în parte sau la un singur monument sau inscripţie, au lămurit variate probleme privind cultele din Dacia romană, pe care noi nu le putem discuta în lucrarea de faţă, de aceea ne vom mulţumi cu o foarte scurtă prezentare de sinteză, pe baza studiilor existente, relevînd doar ocazional unele particularităţi sau ştiri mai noi.

Locul de frunte între divinităţile venerate în Dacia îl ocupă firește cele ale pantheonului roman, din care, în primul rînd, fac parte vechile divinităţi romane, *di indigetes*, apoi cele de origine italică, grecească, celtică, orientală sau noile divinităţi și personificări abstracte. Dintre divinităţile romane, cel mai răspîndit cult este și în Dacia cel al zeului suprem *Juppiter*, numit de cele mai multe ori *Juppiter Optimus Maximus*, dar purtînd și alte epitete ca *fulgurator*, *stator*, *conservator*, *defensor et tutator*, *custos*[131], *victor*, *depulsor*[132], *monitor* etc. Ca primul zeu al Olimpului *(princeps)* și al imperiului, Juppiter are cele mai multe epitete în inscripţii și apare asociat cu multe alte divinităţi. Altarele închinate lui I.O.M. Iuno Regina și Minerva la Sarmizegetusa[133], Apulum[134] și Napoca[135] ar putea constitui un indiciu pentru existenţa în aceste trei oraşe a cîte unui Capitoliu, triada capitolină fiind probabil protectoarea celor trei oraşe. Dedicaţiile au un caracter oficial prin calitatea dedicanţilor, magistraţi municipali, comandanţi de legiune, procuratori imperiali, soldaţi din legiunea V Macedonica.

Iuno apare în inscripţii adeseori împreună cu alte divinităţi și poartă frecvent epitetul de *Regina*[136], care evidenţiază caracterul oficial al cultului său[137]. În schimb, nesigur rămîne epitetul de *genetrix* de pe un altar de la Alburnus Maior[138], care ar designa-o, dacă s-ar putea dovedi a fi totuși real, ca zeiţă-mamă *(Stammuter)* a poporului roman, corespunzătoare zeiţei *Venus genetrix*. La fel de nesigur este și epitetul de *Semlia*, de pe o inscripţie de la Apulum[139] altfel necunoscut din alte părţi și care poate fi mai degrabă o transcriere greșită în loc de *Regina*, cum presupune Mommsen. O dedicaţie făcută la Apulum de către un comandant al legiunii XIII G(emina), C.Caerellius Sabinus, și de soţia sa Fufidia Pollitta, dă Iunonei epitetul de „zeiţă strămoșească", *Iunoni Reginae Populoniae deae patriae*[140], care ne trimite la ţinutul osco-sabellic din Italia, unde zeiţa era venerată sub acest nume[141] și de unde erau originari cei doi dedicanţi sau unul dintre ei. Ceilalţi dedicanţi ai Iunonei în Dacia sînt fără excepţie bărbaţi, ceea ce subliniază iarăși

caracterul politic al cultului, ca şi absenţa aspectului feminin al lui în provincia noastră.

Minerva se bucură de mai puţine dedicaţii, anume la Sarmizegetusa[142] şi la Apulum[143], în această ultimă localitate o dedicaţie fiind făcută în limba greacă Athenei[144]. Ea poartă epitetele de *Augusta*, *sancta* sau *victrix*, care acordă cultului ei un caracter oficial şi legat de familia imperială. De altfel, una dintre cele trei inscripţii de pe feţele unui altar închinat triadei capitoline de la Apulum o califică pe Minerva drept „participantă la consiliile lui Iuppiter" *(Iovis consiliorum particeps)*[145], făcînd evident caracterul oficial al cultului zeiţei. La calitatea de zeiţă sălăşluind în înălţimile cerului face aluzie şi epitetul de *supera* pe care i-l dă o altă dedicaţie de la Apulum[146], epitet care este prima şi singura dată atestat epigrafic pentru Minerva[147]. Dar ca zeiţă inteligentă a războiului, Minerva este adorată în Dacia şi de numeroase elemente militare care au o contingenţă oarecare cu scrisul, astfel că ea apare şi în provincia noastră ca patroană a „oamenilor condeiului". Printre aceşti *gens de plume* care în Dacia se închină Minervei se găseşte un *cornicularius consularis*[148], adică un fel de secretar al guvernatorului provinciei, doi *librarii*, unul din oficiul legatului legiunii XIII Gemina[149], celălalt din oficiul consularului[150], aşa precum tot Minervei îi dedică un altar, tot la Apulum, şi cei şase *exceptores consularis*[151], scribi-registratori din statul-major al consularului Daciei. *Saturnus*, vechiul zeu roman chtonian, al însămînţării, are doar două dedicaţii în Dacia, una la Apulum[152], cealaltă la Ampelum[153], pusă de un decurion de la Apulum. Dintre ceilalţi vechi zei romani sau italici mai veneraţi sînt în Dacia *Mars*, zeul războiului, căruia i se dau epitete ca *Augustus*[154], *gradivus*[155], *auxiliator*[156] iar o dată, ca membru al sfatului zeilor, pe acela de *amicus et consentiens*[157], apoi *Silvanus*, ca zeu al pădurilor, *silvester*[158], sau al casei *domesticus*[159]. El este însă cinstit şi cu alte epitete, ca *sanctus*[160], *Augustus*, *deus aeternus*[161], dar uneori apare în inscripţii fără nici un epitet[162]. Favoarea de care se bucură Silvanus în Dacia e dovedită şi de reliefurile votive de asemenea destul de numeroase. El este la fel de răspîndit şi în provinciile Moesia Superior, Pannonia şi Dalmaţia, ceea ce a făcut să se presupună că aci Silvanus a fost identificat cu o mai veche divinitate locală[163]. De favoare similară s-a bucurat în Dacia şi *Diana*, zeiţa vînătorii, onorată şi ea cu diferite epitete, ca *Augusta*[164], *Regina*[165], *sanctissima*[166], *sancta potentissima*[167], *vera et bona*[168] sau chiar *mellifica*[169], „producătoare de miere", ceea ce iarăşi a făcut să se presupună că ar corespunde zeiţei tracice Ertemis-Bendis[170]. Printre adoratorii Dianei din Dacia se numără şi cîţiva sclavi şi liberţi, a căror zeiţă protectoare era considerată[171]. În afară de demnitari imperiali sau municipali şi de militari, întîlnim printre dedicanţii Dianei şi cîţiva dalmaţieni din regiunea auriferă de la Alburnus Maior[172]. De oarecare răspîndire se bucură şi vechea zeiţă italică a norocului, *Fortuna*, care pe o inscripţie de la Apulum poartă epitetul foarte rar

de *supera*[173], iar cu epitetul de *Augusta* apare mai nou şi pe cîte o dedicaţie de la Micia[174] şi de la Porolissum[175], în timp ce ca *Fortuna Daciarum* e venerată pe un altar de la Sarmizegetusa[176]. *Fortunae reduci et genio Numeri* închină un altar la Ampelum, recent descoperit, *Aur(elius) Redux, praef(ectus) N(umeri) M(aurorum) H(ispanensium)*[177]. Apropiată de Fortuna este zeiţa destinului *Nemesis*, adorată mai ales la Sarmizegetusa, chiar lîngă amfiteatru[178]. Alte două altare, mai nou publicate, i-au fost închinate, în castrul de la Căşei, unul dintre ele dîndu-i epitetul de *Regina*[179]. O largă răspîndire în Dacia, ca şi în celelalte provincii dunărene şi illyrice, au avut de asemenea vechile divinităţi italice *Liber pater* (respectiv Dionysos) şi *Libera*, de asemenea bănuite a fi fost asimilate unor divinităţi indigene[180].

Dintre divinităţile de origine greacă ale pantheonului roman de o răspîndire mai mare s-au bucurat în Dacia în primul rînd zeii sănătăţii *Aesculap* şi *Hygia*, cărora li se dedică altare şi li se închină numeroase reliefuri votive[181]. Demn de relevat este faptul că o închinare de la Ulpia Traiana făcută de C. Spedius Hermias, *flamen col(oniae) Sarm(izegetusae)*, îl numeşte *Aesculapius Pergam(enus)*[182], dovadă a faimei de care se bucura cultul lui Aesculap din oraşul microasiatic[183]. Venerarea lui *Apollo* în Dacia e atestată nu numai de altarele cu inscripţie, dintre care unul de la Alburnus Maior, nu de mult publicat, îi dă epitetul de *Augustus*[184], iar altul de la Potaissa îl numeşte *deus fortis Phoebus Apollo Parthicus*[185], ci şi de numeroasele reliefuri care îl înfăţişează adeseori cu arcul şi cu lira, ca protector al muzelor. Se pare însă că figura lui „Apollo cu lira" a pătruns şi în arta funerară, căci o *aedicula* funerară de la Gilău (j.Cluj)[186] îl înfăţişează probabil pe defunct, după părerea lui L. Robert, eroizat, călare, cu lira. *Mercur*, zeul negustorilor şi curier al zeilor, e atestat de numeroase inscripţii[187], la care se pot adăuga un altar de la Ciumăfaia[188], o dedicaţie revizuită de la Potaissa[189] şi alta de la Apulum[190], apoi un altar închinat lui Silvanus Domesticus şi lui Mercur de la Micia[191], altul de la Apulum dedicat lui I.O.M., *Liber pater* şi *Mercurius pater*[192], epitet neobişnuit pentru zeul comerţului, şi un altar de la Cioroiul Nou[193], în Dacia Inferior, cu o dedicaţie în care Mercur, asociat lui [*I.O.M. Dia*]*nae sanc*[*tissima*]*e... e*[*t Genio*] *stationis A*[*qu(ensis)*], poartă epitetul rar de *gubernator*, în sensul de „călăuză pe corabie"[194], care poate face aluzie la calitatea de *psichopompos* a zeului[195] dar şi la serviciul pe vreo corabie de pe Dunăre a dedicantului, anume *A*[*el(ius) Ger*]*manus spe*-[*cul(ator) leg(ionis)*] *VII Cl(audiae)*, sau la vreo întîmplare pe timpul cînd respectivul soldat a trecut fluviul spre a veni din Moesia Superior la Cioroiul Nou. Mercur este de asemenea înfăţişat adeseori de monumentele figurative, ca reliefuri şi statuete. Lui *Hercules*, adorat mai ales ca zeu tămăduitor, inscripţiile îi dau epitetetele de *Augustus*, *sanctus*, *salutifer*, *conservator* şi mai ales *invictus*[196], iar statuile şi reliefurile îl reprezintă fie în repaus,

cu măciuca și pielea leului din Nemeia, fie în legătură cu vreuna din isprăvile sale[197].

Mai puțini adoratori au găsit în Dacia celelalte divinități italice sau de origine greacă. *Venus* zeița frumuseții și a dragostei apare în inscripții cu epitetele de Augusta[198] și *victrix*[199], care dovedesc caracterul oficial al cultului zeiței[200], una dintre inscripții fiind dedicată de către C. Iulius Vales, *haruspex* al coloniei Apulum, *Veneri victrici* pentru sănătatea imperiului, a senatului și poporului roman și a ordinului decurionilor coloniei, *pro sal(ute) Imperi et s(enatus) p(opuli)q(ue) R(omani) et ordinis col(oniae) Apul(ensis)*[201]. Cu toate acestea epitetul *genetrix* dat zeiței Venus ca fondatoare mitică a dinastiei imperiale și în genere a poporului roman[202], care este apropiat de cel de *victrix*, în Dacia nu se întîlnește. În schimb, într-o inscripție de la Ad Mediam, Venus e asociată lui Hercules[103], zeu tămăduitor în importanta stațiune cu ape termale. Tot Venus se crede că este adorată sub numele de *Dea placida*[204], pe un altar de la Sucidava, și de *Placida Regina*, pe altul de la Romula[205]. Răspîndirea cultului zeiței Venus, mai ales în cadrul privat al familiilor și al femeilor, e însă dovedită și de numeroasele statuete de lut sau de bronz[206]. *Ceres*, vechea divinitate italică identificată cu Demeter, zeița vegetației și a agriculturii, este acum atestată sigur epigrafic la Ampelum, unde un altar, datînd din ianuarie 215 e.n., este închinat *Cereri Aug(ustae)*[207] de către un sclav imperial din administrația minelor de aur și ca urmare e posibil ca și inscripția de la Napoca închinată aceleiași divinități[208] și considerată falsă să fie, cel puțin în parte, autentică[209]. *Cereri* este închinat și un altar de piatră de la Sucidava, pe care nu s-a păstrat decît începutul inscripției cu numele divinității[210]. Remarcăm oricum numărul redus de inscripții dedicate zeiței într-o provincie în care agricultura este o străveche ocupație. Dedicațiile ajunse pînă la noi provin toate din orașe sau centre rurale mai mari, iar epitetul de *Augusta* pune cultul zeiței în legătură cu familia imperială. Ca reprezentare figurată putem cita un singur medalion de lut de la Apulum, pe care zeița agriculturii e înfățișată cu obișnuitele atribute; sceptrul, spicele de grîu și *calathus*, adică coșul sacru[211]. Poate tot aici se cuvine să amintim și singura dedicație din Dacia către *Luna lucifera* de la Apulum, care nu pare contaminată de cultul lui Mithras, cum se prezintă totdeauna în Dacia zeul soarelui *Sol*. *Priapus*, zeul fecundității, al rodirii naturii, are și el în Dacia o singură dedicație epigrafică, în care este numit *pantheus* adică zeu reunind atributele mai multor divinități, dar adeseori este reprezentat în arta plastică (statui și statuete) cu înfățișarea lui caracteristică de bărbat vînjos, seminud, spre a pune în evidență organul genital, și cu fructe și legume pe care le ține în poala hainei ridicate. Vechea divinitate italică *Dis Pater*, corespunzătoare lui Pluton, zeul infernului la greci, împreună cu soția sa Proserpina, are două dedicații în Dacia, una la Sarmizegetusa[212] și alta la Apahida, lîngă Napoca[213]. Alte două reliefuri cu

reprezentarea aceloraşi divinităţi s-au găsit tot la Sarmizegetusa[214], iar o tăbliţă de bronz cu figurile aceloraşi zeităţi se cunoaşte de la Ad Mediam[215]. *Dioscurii* apar într-o singură închinare scrisă, sub numele de *Castores Augusti*, la Ampelum[216], rareori fiind reprezentaţi şi pe reliefuri. La Sucidava, Dioscurii apar pe frontonul unui relief de marmură al cavalerului trac[217]. La fel *Hecate*, zeiţa farmecelor şi a leacurilor, are o închinare la Sarmizegetusa, făcută de Herennius Gemellinus, tribun probabil în legiunea de la Apulum, ajuns mai apoi procurator al Daciei Apulensis pentru sănătatea soţiei sale Aelia Saturnina, pentru că i-a redat starea de mai înainte *(statum coniugis redemit)*[218]. O dedicaţie de la Cioroiul Nou în Dacia Inferior, scrisă pe un relief votiv cu figura zeiţei, o numeşte *Domna placida*[219]. Ca zeiţă a celor trei lumi a cerului, a pămîntului şi a infernului, *Hecate triformis* e însă adeseori reprezentată în arta plastică prin statui, ca cea de la Apulum, păstrată în Muzeul Brukenthal[220] din Sibiu, şi pe reliefuri[221]. Tot ea trebuie înţeleasă de altfel şi în dedicaţia făcută la Apulum *Trif(ormi) Liberae* de către *M. Aur(elius) Comat(ius) Super antistes*[222].

O restrînsă răspîndire au avut în Dacia şi unele dintre vechile divinităţi romane: *Neptun*, zeul mărilor, e venerat într-o dedicaţie de la Sarmizegetusa[223] şi într-alta sincretistă de la Apulum[224], *Vulcanus*, zeul focului, cu epitetul de *Aug(ustus)*, e cunoscut acum dintr-o dedicaţie inedită de la Potaissa din anul 198, făcută pentru sănătatea lui *L. Sept(imius) Severus Pert(inax) Aug(ustus)* şi a lui *M.Aur(elius) Antoninus Caesar*, destinat ca *imperator*. *Di Penates*, zeităţile cămării de provizii, deci ale bunăstării casei, au de asemenea o închinare, alături de I.O.M., la Apulum, făcută de *Scaurianus*[225], presupus a fi primul guvernator al Daciei, ceea ce nu e sigur, putînd fi vorba de un simplu sclav, iar pe un altar tot de la Apulum ei figurează în fruntea unei dedicaţii sincretiste[226], în timp ce *Vesta*, zeiţa vetrei, nu are nici o dedicaţie, doar slujitoarele cultului ei care au misiunea de a întreţine focul sacru, *Vestalele*, fiind identificate în două capete de piatră de la Apulum[227]. Din acelaşi cerc de credinţe fac parte şi *Lares*, divinităţile tutelare ale căminului şi ale localităţilor. În Dacia, de două ori avem atestat epigrafic pe *Lar vialis*, o dată la Apulum, împreună cu *Lares militares*, în amintita dedicaţie sincretistă a lui P. Catius Sabinus, *tribunus militum* în legiunea XIII Gemina, pe vremea lui Septimiu Sever[228], iar a doua oară la Sarmizegetusa, într-o dedicaţie făcută de Q. Axius Aelianus[229], procurator al Daciei Apulensis şi locţiitor al legatului consular, probabil pe vremea lui Maximin Tracul[230]. În amîndouă cazurile dedicaţiile sînt făcute de persoane originare din Italia, aflate numai temporar în Dacia, primul din ordinul senatorilor, venit ca *tribunus laticlavius*, al doilea din ordinul ecvestru, venit ca procurator financiar, deci amîndoi considerîndu-se departe de căminul lor, în călătorie, într-un caz ca militar, ceea ce defineşte destul de clar caracterul acestor genii protectoare şi prilejurile invocării lor[231]. Ca genii protectoare ale familiei şi

ale casei imaginile acestor *Lares* sînt identificate în cîteva figurine de bronz[232]. Se înțelege însă că și în Dacia divinitățile cele mai răspîndite din această categorie a geniilor protectoare sînt cele care întruchipează spiritele celor morți, zeii protectori ai mormintelor, *di Manes*, cărora le sînt dedicate, aproape fără excepție, pietrele funerare, cu referire directă la persoana sau la persoanele amintite în fiecare epitaf.

Tabloul cultelor romane din Dacia se completează cu cîteva zeități, am zice secundare, care fie că fac parte din sfera divinităților străvechi create în legătură cu cultul zeului suprem Iupiter, fie că sînt creații mai noi, de divinități personificînd noțiuni abstracte, ca *Virtus*, *Spes*, *Concordia*, *Victoria*, *Salus* și *Fa(v)or*[233], această din urmă divinitate în genere foarte rar întîlnită în inscripții, în Dacia menționată o singură dată în dedicația sincretistă de la Apulum. La acestea se adaugă apoi divinitățile și geniile protectoare ale pămîntului și bogățiilor lui, ale locului *(Genius loci)* și al localităților *Genius Miciae*[234] sau *pag(i) Mic(iae)*[235], *Genius Carthaginis*[236], al ordinului decurionilor (de la Sarmizegetusa[237], al municipiului Drobeta)[238], al poporului roman *(Genius Populi Romani)*[239], al comerțului *(Genius Commerci)*[240], al liberților și sclavilor *(Genius libertorum et servorum)*, al legiunii XIII Gemina, al centuriilor ei, al pretoriului castrului de la Apulum, al locuitorilor din canabele legiunii *(Genius Canabensium)*[241], al unei centurii a legiunii V Macedonica[242] sau al unei centurii din *N(umerus) S(urorum) s(agittariorum)*[243], al unei *statio A[quaensis?]* de la Cioroiul Nou, în Dacia Inferior[244], al unui *N(umerus) M(aurorum) H(ispanensium)*,[245] apoi *genius* colegiului locuitorilor dalmații ai unui sat de lîngă Alburnus Maior *(Genius colleg(ii) k(astelli) Baridustarum)*[246], colegiului beneficiarilor legiunii V Macedonica de la Potaissa *(Genius scholae beneficiariorum)*[247], al colegiului decurionilor *(Genius sanctae scolae decurionum*[248], *Genius scoles* (sic) *ordinatorum*[249], al ordinului augustalilor, al colegiului fabrilor sau decuriilor acestuia[250]. Un *Genius nautarum* a fost recunoscut pe un relief de la Apulum[251], unde se știe că este atestat epigrafic un *collegium nautarum*[252]. Toate aceste genii, concepute ca spirite protectoare, sînt de curată esență și de bună tradiție romană[253].

Din sfera aceasta a geniilor protectoare și a divinităților pămîntului fac parte și dedicațiile închinate Daciei, pămîntului Daciei și divinității *Terra Mater*. Venerarea provinciei, a geniului și a pămîntului Daciei se face, obișnuit, alături de alte divinități, dar uneori și singura, în următoarele formule de invocare:

Dacia: I.O.M. et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae, pe un altar de la Apulum închinat în anul 215, la Apulum, pentru sănătatea împăratului Caracalla, de către *C. Aurel(ius) Sigillius trib(unus) leg(ionis) XIII G(eminae) Antonin(ianae)*[254].

Daciae tres.: Daciis tribus et genio leg(ionis) XIII G(eminae), într-o dedicație făcută la Apulum de M. Caelius Iulianus, *tr(ibunus) l(ati) c(lavius)*[255].

Dii deae Daciarum. Diis deabus Daciarum Terr... pe un altar, se pare rămas neterminat și fără dedicant, de la Apulum[256].

Genius Daciarum în trei dedicații, una tot de la Apulum, adresată *Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto et Genio Carthaginis et Genio Daciarum*, de către un comandant al legiunii a XIII-a Gemina, originar din Africa, Olus Terentius Pudens Uttedianus[257], a doua pe un altar de la Sarmizegetusa, pe care tocmai începutul inscripției e rău păstrat și deci lectura nu pe deplin asigurată, închinat în anii 209—211 *G[enio?] [Daci]ae feli[cis?] et Genio Domus divinae*, de către sclavul imperial Diogenes, din serviciul imperial[258], iar a treia este dinafara Daciei, de la Tekija, în fața Diernei, pe malul drept al Dunării, în Moesia Superior, pe un altar închinat *Genio sancto p[r(ovinciarum)] Daciarum*, de către *Ant(onius) Maximus, ses[sexagenarius?] princ(ipalis) pra(e)t(orii)*[259]. Altarul pare să fi fost închinat de către acest centurion de grad superior, cu salariu de 60 000 de sesterți, încredințat cu administrația castrului pretorienilor și șef al statului-major imperial[260], venit probabil cu prilejul unui război la Dunăre, însoțind pe un împărat pe care, avînd în vedere că inscripția amintește de *provinciae Daciarum*, îl presupunem a fi mai degrabă din secolul al III-lea, ca de pildă Maximin Tracul, sau altul după el, decît Traian.

Terra Daciae, în asociație cu alte divinități, pe un altar de la Micia închinat de un sclav din serviciul portoriului *I.O.M. Terrae Daciae et genio P(opuli) R(omani) et Commerci*[261].

Fortunae Daciarum, pe un altar închinat la Sarmizegetusa de către *C. Sempron(ius) Urbanus, proc(urator) Aug(usti)* pe vremea lui Commodus, după anul 181 e.n.[262].

În legătură cu aceste dedicații către provincia, geniul și pămîntul Daciei trebuie să amintim și reprezentările figurate, un fel de personificări abstracte, ale provinciei care, însoțite de legendele *Dacia* și *Dacia felix*[263], apar pe monedele imperiale ale împăraților Decius[264], Claudius II Goticul[265] și Aurelian[266], iar cu legenda *Provincia Dacia* pe monedele provinciei emise, pe vremea împăraților de la Filip Arabul pînă la Valerian și Gallenius[267], între anii 246 și 256. O reprezentare similară a provinciei apare, cum atrage atenția N. Gostar,[268] însoțită de asemenea de inscripția *Dacia* și pe o gemă din Dalmația[269].

Neașteptat de multe sînt, cum observă C. Daicoviciu, și dedicațiile către divinitatea pămîntului *Terra Mater*[270]. La cele cunoscute mai dinainte s-au adăugat alte cîteva nou-descoperite sau a căror lectură a fost revizuită, astfel că numărul lor se ridică acum la vreo nouă. În patru dedicații ea este venerată singură[271], iar în celelalte cinci asociată cu Silvanus domesticus și Hercule[272], *I.O.M. I(uno) R(egina)* și *M(inerva)*[273], cu *Dii deae Daciarum*[274], cu I.O.M.[275] și ultima dată cu Diana[276]. Remarcînd că vreo cîteva din aceste dedicații au fost făcute în localități cunoscute pentru exploatările

de aur, ca Ampelum, sau de sare, ca Salinae și Domnești, N. Gostar sugerează, pe bună dreptate, că și în Dacia *Terra Mater* poate fi socotită ca divinitate protectoare a minerilor[277] sau mai degrabă, am spune noi, a pămîntului Daciei ca sursă de bunăstare și îmbogățire. Dedicanții, în măsura în care sînt cunoscuți, căci pe patru altare numele lor lipsesc[278], sînt în două cazuri magistrați municipali[279], în alte două oameni liberi purtînd nume romane[280], iar în inscripția de la Domnești dedicantul este un libert (sau sclav?) al unui arendaș, *conductor*, al pășunilor și al sării.

Obiect de adorație erau și izvoarele, mai ales cele cu apă caldă, pentru calitățile lor curative. Sub numele de *Fontes calidi* sînt adorate izvoarele calde împreună cu *Hercules* și *genius loci* într-o dedicație de la *Ad Mediam*[281], dar cele mai multe invocații sînt adresate nimfelor, care simbolizează puterea vindecătoare a apelor. Nimfelor, *Nymphis*, fără nici un epitet, sînt închinate altare la Micia[282], Romula[283] și Germisara[284]. Tot la Germisara dedicația în versuri a lui Bassus e adresată de asemenea nimfei, regină a apelor, *Nympha, regina undarum*[285]. Alte două dedicații din aceeași localitate sînt închinate *Nymphis sanctissimis*[286] și *Nymphis salutiferis*[287], iar o altă închinare e făcută la Ad Mediam zeilor și puterilor divine ale apelor, *dis et numinibus aquarum*[288].

Toate aceste vechi divinități romane, italice sau de origine greacă alcătuiesc pantheonul roman, religia tradițională, care în orașe, ca și în castre, îmbracă haina unui cult cvasioficial. Divinitățile principale ale acestei religii, în frunte cu Iuppiter și cu triada capitolină, sînt invocate uneori direct ca protectoare ale imperiului, ca de pildă în dedicația făcută în anul 158 de L. Aurelius Trophimus la Apulum, cu prilejul efectuării unor lucrări de captare a unui izvor, lui I.O.M. și adunării zeilor și zeițelor, *et consessui deorum dearumque*, pentru norocul Imperiului roman și virtutea legiunii a XIII-a Gemina, *pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae)*[289].

Foarte devreme însă în pantheonul roman au fost acceptate pe rînd și alte divinități originare din provinciile cucerite, ale căror culte sînt fie recunoscute oficial la Roma, deci încep să facă parte din religia și cultul roman din vremea imperiului, fie că se răspîndesc și sînt cantonate de fapt la Roma și în provincii. Multe din ele sînt asimilate cu divinitățile romane, primind nume romane, fenomen cunoscut sub numele de *interpretatio romana*. Trupele și militarii joacă un rol important în răspîndirea unora dintre aceste culte străine.

Primul loc între cultele neromane răspîndite în Dacia îl ocupă *cultele orientale*, adică cele originare din Asia Mică și regiunile învecinate. Ele sînt răspîndite și cunoscute și din celelalte provincii ale imperiului în secolele II-III, dar în Dacia ele se răspîndesc mai devreme decît în provinciile apusene și numărul lor, ca și al dedicațiilor sau al celorlalte monumente de cult și votive, este relativ mai mare. Răspîndirea cultelor orientale în Imperiul

www.cimec.ro

roman a făcut obiectul mai multor studii generale[290], ca şi a unor ample monografii, destinate studierii cultului cîte unei singure divinităţi. Cultele orientale din Dacia s-au bucurat de asemenea de atenţia cercetătorilor, fie în studii de ansamblu despre cultele din Dacia[291], şi în cele de sinteză privitoare la istoria Daciei romane[292], fie în studii destinate asupra cultelor orientale în ansamblul lor[293] sau tratînd numai despre unele dintre aceste divinităţi.

Larga răspîndire a cultelor orientale în Dacia, ca şi în întreg imperiul, se explică în primul rînd prin teologia lor, care încercînd să dea un răspuns problemelor religioase ce frămîntau pe oameni, promiteau protecţie în viaţă şi salvare după moarte a credincioşilor iniţiaţi. Căci împărtăşirea misterelor despre divinitate era rezervată credincioşilor şi novicilor admişi la iniţiere. Iniţierea se făcea în cadrul unor ceremonii tainice, adică mistere menite să impresioneze, dar totodată să dea speranţe. Procesiunile religioase în public şi sărbătorile în cinstea zeului erau zgomotoase, extaziante, menite să impresioneze pe profani. Aceste religii „salvatoare", care promiteau fericirea după moarte, au găsit în Imperiul roman un teren favorabil pentru propagarea lor mai ales printre oamenii de rînd, atît datorită scepticismului religios care începe să se manifeste faţă de divinităţile tradiţionale, al căror cult continua să se desfăşoare în vechile forme solemne, dar lipsite de atracţie şi emotivitate. „Religiile Orientului, spune marele cunoscător al acestor culte, belgianul Fr. Cumont, fac să vibreze toate coardele sensibilităţii şi potolesc setea de emoţii religioase pe care austerul cult roman nu a reuşit să o satisfacă"[294]. Unele culte orientale s-au impus şi au cîştigat drept de cetăţenie, ca să zicem aşa, la Roma mai devreme, dar începînd de pe la mijlocul secolului al II-lea mai ales orice stavilă în calea propagării lor este ridicată şi atunci ele se răspîndesc în mare număr în tot imperiul, cîştigînd numeroşi adepţi. O caracteristică a noilor culte este şi aceea că ele tind spre a deveni universale, în sensul că se adresează nu numai cetăţenilor romani şi claselor suprapuse, ci întregii populaţii din Imperiul roman. Această tendinţă de universalitate găseşte teren favorabil de a se înfăptui în Imperiul roman, organism politic unificat. Adeseori adepţii unei religii erau împărţiţi însă în grade şi trepte, ierarhia avînd în frunte pe preoţi. Larga răspîndire a cultelor orientale în Imperiul roman constituie un fenomen interesant, care a preocupat mult pe istorici. Fără îndoială însă că el nu este un fenomen întîmplător, ci el reprezintă reflexul pe plan spiritual al frămîntării de care este cuprinsă omenirea, mai ales lumea celor neprivilegiaţi, a celor obidiţi şi exploataţi, în condiţiile crizei care cuprinde Imperiul roman şi care va zdruncina din temelii sistemul său social-economic, întreagă orînduirea sclavagistă.

Cultele orientale ocupă un loc important în viaţa religioasă din Dacia, lor fiindu-le închinate mai mult de o cincime din numărul total de inscripţii sacre, la care trebuie să se adauge şi numeroasele monumente figurate votive şi de cult aparţinînd acestor divinităţi. Răspîndirea mai mare a cultelor ori-

www.cimec.ro

Capitel compozit (egiptean) (Muzeul Cluj).

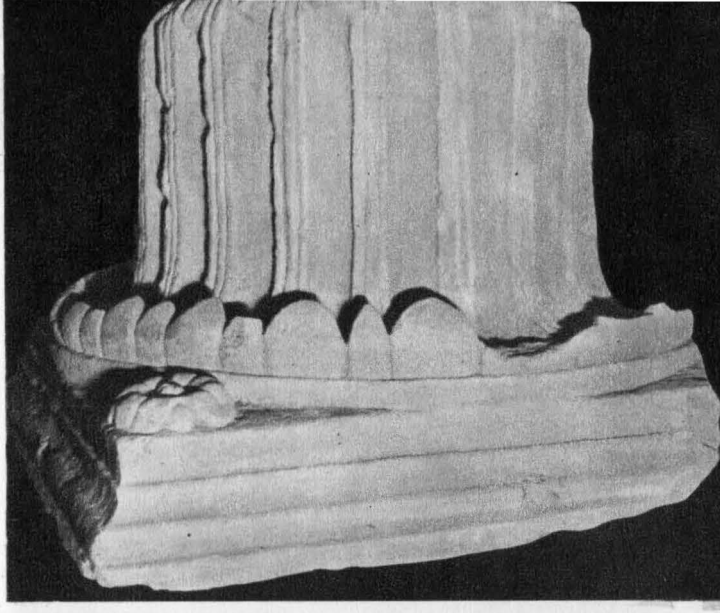

Aedicula funerară de la Micia (Muzeul Deva).

www.cimec.ro

Fragment din statuia de bronz a împăratului Caracalla de la Porolissum (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

Relief pe un calcar, reprezentînd o familie romană.

www.cimec.ro

Matroană romană cu copil.
Statuie funerară de la Potaissa (Muzeul Cluj). (stînga).

Statuie de general roman de la Apulum (Muzeul Alba Iulia). (dreapta).

www.cimec.ro

Statuie de la Sarmizegetusa, opera sculptorului Claudius Saturninus (Muzeul Deva).

www.cimec.ro

Mithras sacrificînd taurul pe un relief de marmură de la Vinţul de Jos (Muzeul Bruckenthal, Sibiu).

www.cimec.ro

Statuia zeiței Hecate triformis (Muzeul Brukenthal, Sibiu).

www.cimec.ro

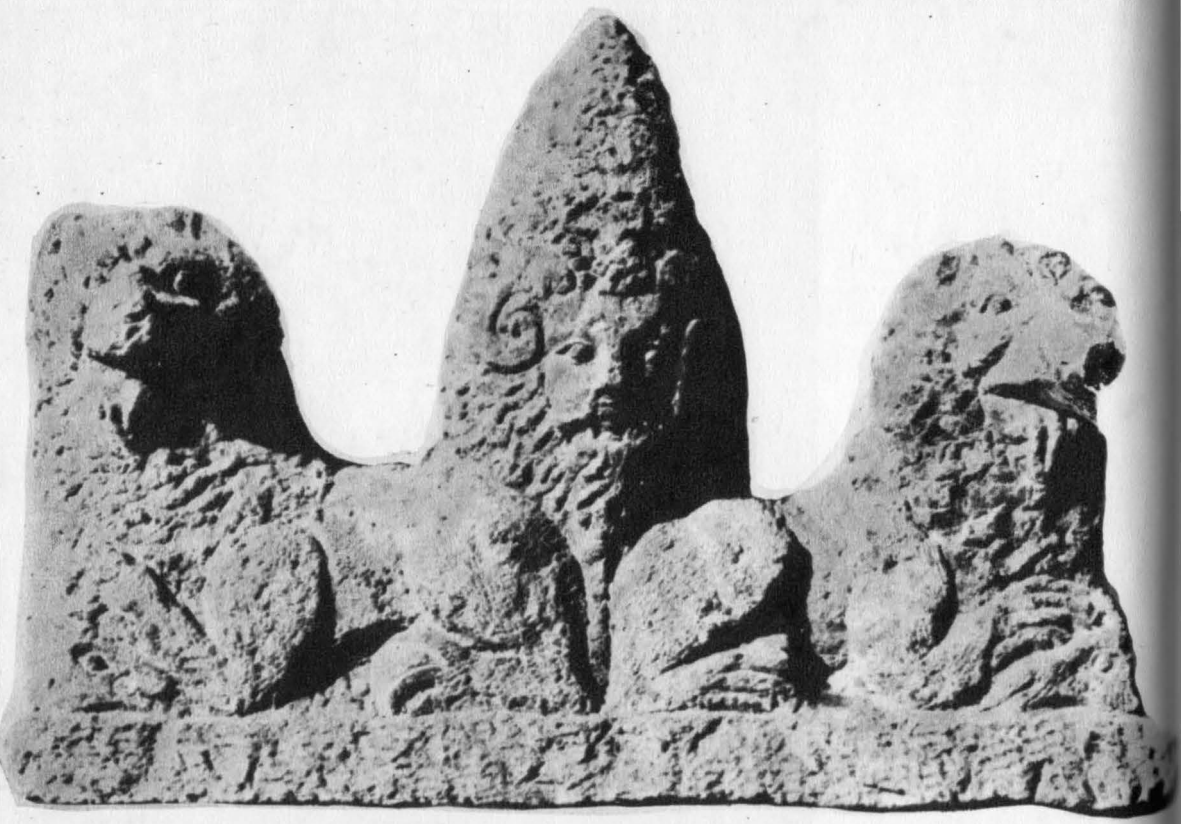

Ornament de monument funerar de la Micia (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

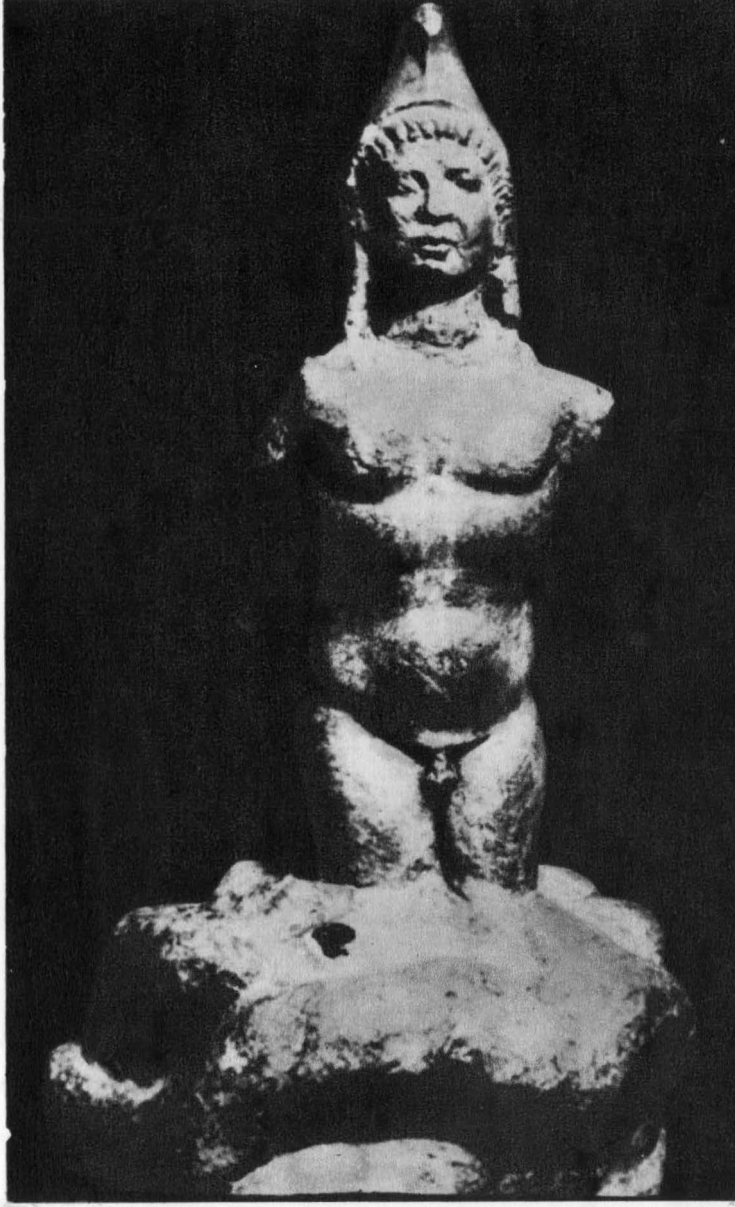

Mithras cel născut din piatră (petrogenitus). Sarmizegetusa inferioară (Muzeul Deva).

www.cimec.ro

Cavalerii danubieni pe un medalion de marmură (Muzeul Cluj).

Zeul Marte pe o «armură de paradă» de la Gherla (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

Mască romană de bronz de la Carsium (Hîrșova).

www.cimec.ro

Genius nautarum pe un relief votiv de la Apulum (Muzeul Alba Iulia). (stinga).

Statuetă reprezentînd femei dace. (dreapta).

www.cimec.ro

www.cimec.ro Toaleta unei matroane romane pe un relief de piatră de la Rediu. (Muzeul Turda).

Tipar de lut ars cu urare de Anul Nou *(CIL*, III, 6287) (Muzeul Bruckenthal, Sibiu).

www.cimec.ro

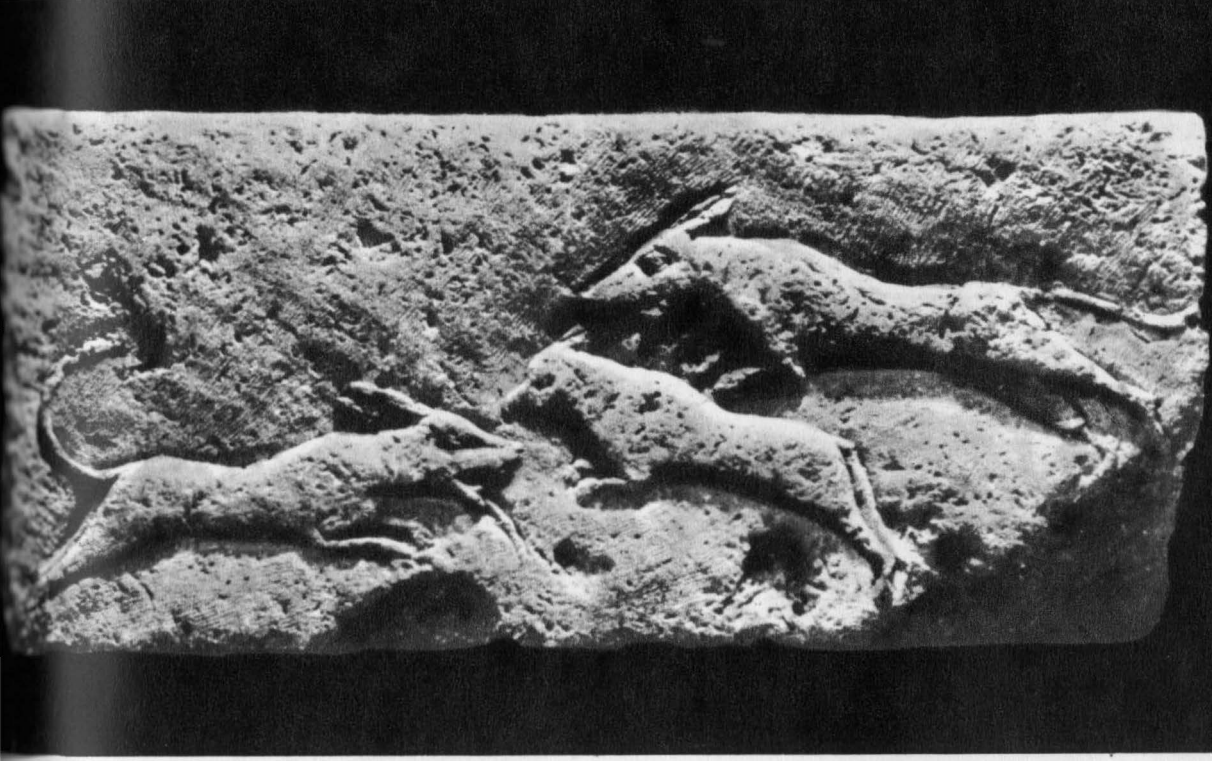

Scenă de vînătoare pe un relief funerar de la Napoca (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

Căruță cu cai pe o lespede funerară de la Gherla (Muzeul Cluj).

www.cimec.ro

entale în Dacia decît în alte provincii își găsește bineînțeles explicația, în mulțimea coloniștilor de origine orientală, a soldaților și a trupelor aduse și recrutate din Orient, ca și în deplasarea temporară a unor corpuri de trupă din Dacia în Orient cu prilejul războaielor. Dar C. Daicoviciu observa încă mai de mult că nu toți cei care se închină divinităților orientale sînt de fapt orientali[295]. Trebuie să ținem seama de favoarea mai generală de care s-au bucurat cultele orientale în această vreme în Dacia, ca și în întreg imperiul.

Unele dintre cultele orientale, la data cuceririi Daciei și înglobării ei în Imperiul roman erau de mult adoptate de către romani și adorate alături de divinitățile romane. În anul 205 î.e.n. piatra neagră, care simboliza pe zeița Cybele, numită Marea mamă a zeilor, *Magna mater deum*, adorată în Frigia[296], la Pessinunte și pe muntele Ida, la recomandarea Oracolelor Sibiline este adusă cu mare pompă la Roma, iar anul următor, după biruința împotriva lui Hannibal, i se ridică un templu pe Palatin[297]. În Dacia cultul zeiței s-a răspîndit foarte devreme, una dintre dedicații[298] datînd de la începutul domniei lui Hadrian. Majoritatea dedicațiilor aparțin și în Dacia femeilor[299]. La dedicațiile scrise se adaugă numeroase statui care o reprezintă obișnuit șezînd pe un tron, sprijinit de doi lei. Cultul zeiței-mame a pus foarte devreme în umbră și a absorbit pe acela al favoritului ei *Attis*, astfel că în Dacia nici o dedicație nu a fost adresată acestuia, el fiind în schimb foarte frecvent reprezentat pe monumentele funerare, ca simbol al morții, înfățișat tînăr, în stare de repaus, cu boneta frigiană pe cap și sprijinit pe toiagul său *(pedum)*[300]. Strict cultual se citează o statuie de marmură a lui Attis, de mărime naturală de la Sucidava unde se presupune chiar existența unui templu al Cybelei[301].

Nu știm ce divinități se ascund sub numele de *Domnus et Domna*, cărora le sînt adresate vreo cîteva dedicații la Sarmizegetusa[302], Apulum[303], și *Potaissa*[304]. Ne gîndim că ele s-ar putea referi la *Magna mater și Attis*[305], cu toate că epitetele acestea sînt atribuite mai multor divinități orientale și greco-romane[306].

La fel zeul originar din localitatea Doliche, în Commagene (azi Tell Duluk), după anexarea de către Vespasian (în anul 71 e.n.) a Commagenei la imperiu s-a răspîndit în tot imperiul reușind să se impună încă din prima jumătate a secolului al II-lea mai ales în rîndurile militarilor, sub numele de *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*. La început zeu al fulgerului, el se impune zeu al forței, al războiului, ajungînd un zeu tutelar al armatei. El s-a răspîndit mai ales prin militari și negustori[307]. O inscripție de la Apulum, din vremea lui Antoninus Pius, îl numește „născut unde își are originea fierul", *natus ubi ferrum exo[ritur]*[308], făcînd aluzie la calitatea lui de zeu al fierarilor, care făuresc armele[309]. Uneori el este numit în inscripții *I.O.M. Commagenorum*[310] sau *deus Commagenus*[311]. Epitetul care i se atribuie cel mai frecvent este cel de *deus aeternus*, uneori invocațiile făcîndu-se doar sub

www.cimec.ro

acest nume sau, mai simplu, *Aeternus*. Monumentele îl înfăţişează în picioare pe un taur, ţinînd într-o mînă fulgerul, în cealaltă o secure dublă[312]. Un altar recent descoperit la Apulum este închinat *I.O.M. D(olicheno) et deae Suriae magnae Caelesti*, pentru norocul veşnicului Imperiu roman şi al legiunii XIII Gemina, *pro salute perpetui imperi Romani et leg(ionis) XIII Gem(inae)*, de către un preot al zeului *Flavius Barhadadi s(acerdos) I(ovis) D(olichenis) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)*, ceea ce dacă lectura se va dovedi acceptabilă, ar putea însemna că era preot al unui templu de lîngă castrul legiunii, după cum ar indica şi locul descoperirii[313]. Un altar de curînd descoperit la Ampelum este închinat *I.O.M. D(olicheno) pro salute imp(eratoris) perpetui M(arci) Antoni Gordiani Aug(usti)*, de către *Aur(elius) Gai (us) b(ene) f(iciarius) co(n) s(ularis)*[314]. Cele două inscripţii fac evident caracterul oficial al cultului lui I.O.M. Dolichenus ca zeu protector nu numai al armatei, ci şi al imperiului şi al împăraţilor.

În acelaşi fel şi alţi zei supremi din mai multe oraşe ale Asiei Mici şi regiunilor învecinate, numiţi la origine *Bal* sau *Bel*, au fost asimilaţi cu Iuppiter, păstrînd un epitet derivat din numele localităţii de origine: *I.O.M. Heliopolitanus* (din Heliopolis, Baalbek), *Tavianus*, (din Tavia sau Tavium), *Erusenus* (din Eriza, localitate din Armenia de est)[315], tot aşa alţii, relevaţi de dedicaţii mai recent publicate, ca *I.O.M.Erapolitanus* (= Hierapolitanus din Hierapoliss pe Eufrat), pe un altar de la Micia[316], *Iuppiter Narenus*[317], (din Nara, în Galatia), pe două altare în limba greacă de la Alburnus Maior *Iuppiter Sittacomicus* (din Sittacome, localitate neidentificată, în Asia Mică probabil), relevat tot de o dedicaţie în limba greacă din aceleaşi centru minier al Daciei[318], *Iuppiter Sarnendenus*, cunoscut mai de mult dintr-o dedicaţie în limba greacă de la Apulum [319] din a doua mai nouă, tot în limba greacă, de la Alburnus Maior[320], *Iuppiter Cimestenus* (după o localitate probabil în Bithynia) căruia i se închină un altar în limba greacă la Buciumi-Izbita, pe dealul Vulcoi, în regiunea auriferă[321], iar alte două la Apulum, în limba latină, dintre care unul *pro salute imperi*[322], şi *Iuppiter Turmazgades*, originar din Siria sau Commagene, zeu al războiului şi al vînătorii, numele lui însemnînd „cel adorat pe munţi"[323], care în Dacia are trei dedicaţii scrise, două la Micia[324] şi una la Romula[325], pe o bază care îl reprezintă în chipul unei acvile, ca şi pe un fragment anepigrafic din aceeaşi localitate[326]. În restul imperiului Turmazgades este foarte puţin răspîndit, în afară de cele patru monumente din Dacia, abia mai fiind cunoscute alte două.

De origine din Galatia, în Asia Mică, este şi zeul *I.O.M. Sol Bussurigius*, căruia orientalul P. December Elius îi dedică un mic altar la Apulum[327]. Epitetul *Bussurigius* este celtic[328], şi în Asia Mică el a fost dus de celţii care acolo se numesc galaţi, astfel că şi în Dacia divinitatea sincretistă purtînd numele de mai sus trebuie considerată, după cum a arătat C. Daicoviciu, ca venită din Asia Mică, nu din Galia.

www.cimec.ro

În schimb, neprecizată rămîne originea lui *deus Sarmandus*, venerat pe un altar de la Micăsasa (j. Sibiu), de către un oarecare Demetrius Anton(i)[329], după cît se pare tot un greco-oriental[330].

Alteori, zeii orientali își păstrează numele lor de acasă, rămîn deci neasimilați cu zeii romani, fiind numiți uneori *dii patrii*, „zei strămoșești", ca *Malagbel et Bebellahamon et Benefal et Manavat*, în inscripția de dedicare a templului de la *Ulpia Traiana*[331], *Malagbel*, zeul din Palmyra, singur are în Dacia și alte cîteva dedicații [332], printre care probabil și una de la Sarmizegetusa, scrisă pe un fus de coloană [*deo*] *Mala*<*la*>[*gbeli?*], dacă întregirea propusă se va verifica, a sclavului imperial *Epipodius Aug(usti) n(ostri) verna vilicus*[333]. Lui *deus patrius Belus* îi închină la Porolissum *(numerus) Pal(myrenorum) sagit(tariorum)*, pe vremea lui Caracalla, templul refăcut pe banii lor *(pecunia sua r[estituer(unt)]*, în locul celui mistuit de foc *(vi ignis consumptum)*[334]. Tot divinități orientale sînt acei zei și zeițe strămoșești pe care greco-orientalul P. Ael(ius) Stefanus îi venerează pe un altar la Apulum alături de Jupiter: „*I.O.M. dis deabusque paternis*"[335]

Zeul fenician din Berytus, *Balmarcodes*, pare să figureze și el într-o dedicație de la Potaissa alături de [*I.O.M.*] *și Iuno*[336]

De o mai mare favoare s-a bucurat în Dacia zeița siriană *Atargatis*, devenită în *interpretatio romana Dea Suria*, adică zeița siriană prin excelență. Originară din Hierapolis, pe Eufrat, unde avea un templu vestit, ea este cunoscută în Italia încă din secolul al II-lea î.e.n., iar în timpul imperiului se răspîndește prin negustorii sirieni, ca și prin trupele de sirieni[337]. La dedicația mai demult cunoscută de la Micia[338] descoperirile mai noi au adăugat alte cîteva de la Porolissum, pe un altar închinat de *Aur(elius)* [*Ste*]*panus*, decurion al municipiului și preot *sacerdos* al cultului zeiței[339], de la Napoca, unde se pare că un templu îi este ridicat în anul 214 de către doi frați, pe un loc cumpărat de ei, *Aureli Claudi Nepo*[*tiani?*] *fratres empto* [*loc*]*o*,[340] apoi amintitul altar de la Apulum, închinat *I.O.M. Dolicheno et deae Suriae magnae Caelesti*[341], deci într-o îmbinare sincretistă a zeiței siriene cu divinitatea africană *Caelestis*, care aici apare ca un epitet al celei dintîi. Avem în sfîrșit închinarea către *Atargatis* de la Romula, făcută chiar în limba siropalmireană, pe baza de argilă a unei statuete[342]. S-a propus de asemenea ca pe un altar de la Micia, considerat a fi închinat *deae* [*I*]*s*[*idi*] *reginae* de către *ala I Hi*[*sp(anorum)*] *Campag*[*on(um)*][343], să se citească *Deae S*[*yriae*] *reginae*[344], ceea ce nu pare însă probabil, așa precum nici figura unei femei îmbrăcate, ținînd în mîna dreaptă un măr, în stînga un porumbel, de pe un perete de ediculă funerară de la Optatiana, nu credem că poate fi interpretată ca reprezentînd pe *Dea Syria*, chiar asimilată cu Venus, ca divinitate psihopompă, cum s-a propus [345], ci trebuie să o considerăm mai degrabă ca înfățișînd pe soția defunctului, reprezentat și el în registrul superior, re-

dată în ţinuta obişnuită, îmbrăcată cu o haină lungă pînă jos, dar desculţă, şi ţinînd obişnuitele simboluri funerare, mărul şi porumbelul.

Divinitate siriană, originară din Osrhoene, dincolo de Eufrat, este şi *Baltis*, însemnînd „stăpîna"[346], care în Dacia e cunoscută dintr-o singură inscripţie de la Apulum, de pe un prag de uşă, de la un templu probabil, închinat *Balti Caelest[i]*[347], ultimul cuvînt putînd fi considerat şi în acest caz mai degrabă ca un epitet al zeiţei oshroene, oglindind însă contaminarea sincretistă cu divinitatea feniciano-africană.

O altă divinitate feminină orientală e invocată în limba greacă, pe un altar de piatră de la Apulum sub numele de *Mater Troclimena*[348], originară probabil din Asia Mică. De origine frigiană este poate divinitatea *Adrastia*, identificată cu Nemesis, care în Dacia ne întîmpină o singură dată pe un altar de la Călugăreni, pe valea Nirajului, închinat de amintitul *collegium utriclariorum*[349].

Poate tot divinităţi feminine orientale, mai degrabă decît germanice, sînt şi *Badones reginae* dintr-o dedicaţie de la Apulum[350].

Dar cea mai largă răspîndire a cunoscut în Dacia cultul zeului persan *Mithras*, zeul luminii, al adevărului şi al dreptăţii, opus întunericului, al binelui împotriva răului. Cultul lui se desfăşura în temple subterane şi presupunea şapte grade de iniţiere, act care avea loc după un ritual mistic. El este închipuit ca un zeu invincibil, care ajută pe oameni în lupta împotriva demonilor, iar după moarte fidelilor, ale căror fapte bune întrec greşelile, le asigură fericirea eternă în înălţimile luminoase ale cerului[351]. Cultul lui Mithras a reprezentat în Dacia, mai ales în secolul al III-lea, cel mai puternic curent religios. Adorat cu deosebire de soldaţi, el a cîştigat numeroşi adepţi şi în rîndurile populaţiei civile de toate categoriile. Numărul inscripţiilor şi al monumentelor din Dacia închinate lui Mithras şi înregistrate în ultima culegere a inscripţiilor şi monumentelor religiei mithriace, datorată savantului olandez M.J.Vermaseren, se ridică la vreo 274[352], la care se pot adăuga încă un altar de la Ceanul Mic[353], unul de la Potaissa [354], trei de la Apulum[355], şi unul probabil dintr-o localitate necunoscută din Dacia Inferior [356].

Epitetul cel mai frecvent pe care i-l dau lui Mithras inscripţiile este cel de neînvinsul, *invictus*, el este *deus invictus* prin excelenţă. În aşa măsură îi este propriu acest epitet, încît uneori dedicaţiile sînt adresate simplu *deo invicto*[357], *numini invicti*[358] sau chiar numai *Invicto*[359]. Un alt epitet folosit o singură dată în Dacia, alături de *invictus*, este cel de atotputernic, *omnipotens*[360], care corespunde ca sens epitetului persan *Nabarzes*, sub care este invocat Mithras în Dacia de două ori: *Nabarze deo*[361] şi *S(oli) i(nvicto) N(abarze) M(ithrae)*[362]. Zeul Sol este identificat întru totul cu Mithras, în majoritatea inscripţiilor din Dacia. Uneori el este numit *deus genitor*[363], adică cel care a făcut lumea, iar expresia *r(upe) n(atus)*[364] se referă la le-

genda după care Mithras s-ar fi născut din stîncă. Unele dedicații sînt adresate acoliților lui Mithras, *Cautes*[365] și *Cautopates*[366]. Statuile îl înfățișează pe Mithras mai ales ca *Petrogenitus*, născut din stîncă, iar reliefurile în majoritatea lor reprezintă scena, încărcată de simboluri, a sacrificării taurului, care simbolizează biruința zeului de pe urma căreia se naște din nou lumea.

Dintre divinitățile orientale mai mult sau mai puțin contaminate cu Mithras trebuie să mai amintim pe *deus Sol Hierobolus*, cunoscut în Dacia dintr-o singură dedicație de la Apulum, pusă de un preot al zeului, *Aur(elius) Bassinus, dec(urio) col(oniae) Aequens(is), sacerd(os) numinum*[367], și pe zeul frigian al lunii, *Men*, documentat în două inscripții, una de la Sarmizegetusa[368] în care zeul poartă epitetul *Cilvastianus*, derivat probabil, cum presupune C. Daicoviciu, de la numele localității Kolbasa sau Kilbos, din Pisidia, și alta bilingvă, de la Potaissa[369], în care Men este cinstit cu epitetul de *aneiketos*, neînvinsul, indiciu după N. Gostar al contaminării lui cu Mithras. Figura lui *Men* sau numai simbolul său în formă de *bucranium*, adică un cap de taur, se crede a fi recunoscută și pe cîteva monumente votive sau funerare (de la Ad Mediam[370] și Apulum)[371].

De oarecare răspîndire s-a bucurat în Dacia și zeul din Edessa, *Azizus*, nume însemnînd „cel puternic", întruchipare a luceafărului de dimineață. La Potaissa un templu i se ridică de către Donatus, prefectul legiunii V Macedonica pe vremea lui Valerianus și Gallienus (253—260), care-i este dedicat sub numele de *Azizus bonus p[uer conserva]tor*[372]. Celelalte dedicații, de la Apulum[373] și una de la Suceag, lîngă Napoca[374], îl numesc *Deus bonus puer posphorus*, la care în două dedicații se adaugă, ca urmare a contaminării lui cu zeul soarelui, și numele de *Apollo Pythius*[375], apoi *Bonus puer posphorus*, *Puer posphorus* sau *Bonus puer*.

O divinitate de origine traco-frigiană care s-a bucurat de asemenea de oarecare răspîndire și favoare în Dacia a fost și *Sabazius*[376]. Zeu al naturii și al fecundității, numele lui, după o mai recentă etimologie[377], nu ar fi decît un epitet traco-frigian al lui *Dionysos*, corespunzător grecescului *Eleutherios* sau latinescului *Liber*, sub care Dionysos este venerat în Dacia și în întreg Illyricul. Misterele, caracterul orgiastic și procesiunea *(thiasos)* cu ocazia sărbătorii lui Sabazius sînt asemănătoare cu ale lui Dionysos. Cu toate acestea în Dacia, unde cultul lui Sabazius a fost introdus nu din Thracia, și nici direct din Frigia, ci prin intermediul coloniștilor romani și al soldaților, nu se constată o contaminare a lui cu Dionysos sau Liber. În inscripții una de la Apulum, alta de la Potaissa, el este invocat sub numele de *I.O.M.* sau *Juppiter Sabazius*, deci în contaminare sincretistă cu zeul suprem, apropiere făcută la Roma, și sub această formă apoi cultul lui e răspîndit în provincii. În afară de cele două inscripții amintite, cultul lui Sabazius mai este documentat în Dacia numai de o mînă de bronz de la Jena, lîngă Tibiscum, și de o tăbliță de bronz probabil tot de la Tibiscum.

www.cimec.ro

Poate în legătură cu cultul lui Sabazius ar fi de amintit și cele două dedicații de la Apulum închinate zeului *Glycon*[378], divinitate închipuită sub forma unui șarpe, care după relatarea sofistului Lukian ar fi fost adus din Macedonia în orașul Abonotichos, din Paflagonia, pe vremea lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius, de către falsul profet Alexander, și prezentat ca o nouă întruchipare a lui Asclepios (Aesculap), avînd darul de a face profeții[379]. Dar șarpele joacă un rol important și în cultul lui Sabazius.

O divinitate supremă de origine iudeo-frigiano-siriană atestată de asemenea epigrafic în Dacia, anume la Sarmizegetusa, este *Zeus Hypistos (epekoos)*,[380] prin care, după cum a arătat C. Daicoviciu, trebuie să înțelegem pe Iahve al evreilor, îmbinat sincretistic cu alte divinități orientale, frigiene și siriene. După părerea lui C. Daicoviciu, aceeași divinitate se ascunde sub numele de *Juppiter summus exsuperantissimus*, arătat drept cel care conduce treburile divine și umane, arbitru al destinului, *divinarum humanarumque rerum rector factorumque arbiter* de o inscripție de la Apulum[381]. De origine semitică sînt, cum a arătat același istoric român, și *Angeli* amintiți într-o dedicație de la Sarmizegetusa, alături de *Deus Aeternus* și *Iuno*[382]. Ei sînt „cei șapte *archontes*, păzitori ai intrărilor din planetele prin care trebuie să treacă sufletele morților spre a ajunge la divinitatea astrală" sau, ca urmare a contaminării credinței iudaice cu concepția dualismului persan, „acei *mesageri divini* care ajută omul în lupta lui necontenită cu răul".

Amintim însă aici că, după cum a arătat încă de acum mai bine de trei decenii tot C. Daicoviciu, nu există nici o dovadă epigrafică despre răspîndirea creștinismului în Dacia romană înainte de retragerea aureliană, și constatarea a rămas valabilă pînă astăzi[383]. Pretinsa inscripție creștină de la Napoca[384], singura pe care pe vremuri V. Pârvan o putea invoca în sprijinul răspîndirii creștinismului în Dacia Traiană [385], prin descoperirea tot la Napoca a unei inscripții cu același monogram, care conține obișnuita formulă *opto sit tibi terra levis*, s-a dovedit că nu are de loc acest caracter creștin. De asemenea, nici unul dintre monumentele figurate considerate mai înainte creștine nu au nici ele acest caracter, așa precum nici cele două noi monumente funerare, de la Gilău[386] și de la Potaissa[387], cu scena banchetului funebru, contrar afirmației editorilor lor, nu conțin vreun element incontestabil creștin. La fel, textele din Tertullian și Origenes, invocate în sprijinul răspîndirii creștinismului în Dacia în secolele II—III, supuse unei analize critice obiective și competente, nu pot constitui o dovadă a răspîndirii noii credințe în Dacia înainte de Aurelian[388]. Singurele materiale arheologice din secolele II—III care ar putea intra în discuție sînt cele cîteva geme numite *abraxas*, purtate ca talismane de adepții sectei creștine a gnosticilor basilieni. În Dacia, două asemenea geme s-au descoperit la Porolissum[389], iar în Dacia Inferior cîte una la Romula și Orlea[390]. Dar valoarea lor documentară pentru răspîndirea creștinismului în Dacia este foarte redusă,

www.cimec.ro

datorită însăşi naturii acestor mici produse, care puteau fi folosite ca simple podoabe, peceţi sau talismane de oricine, chiar fără a sesiza anume reprezentarea figurală de pe ele, de caracter prea puţin creştin de altfel.

Revenind acum la cultele orientale, trebuie să arătăm că de o răspîndire largă s-au bucuat în Dacia şi cultele egiptene ale divinităţilor *Isis* şi *Serapis*. Un studiu asupra lor de acum aproape patru deceni înregistra un număr de vreo 14 dedicaţii scrise, cele două divinităţi egiptene fiind cinstite fie separat fiecare, fie împreună[391]. Inscripţiile, care în studiul ulterior al lui O. Floca[392] se ridică la 15, sînt originare din centrele mai mari ale provinciei, de la Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Romula şi Micia. La Potaissa e amintit un colegiu al zeiţei Isis[393], iar la Sarmizegetusa şi Micia aceleiaşi divinităţi, mai răspîndită decît Serapis, i se ridică cîte un templu[394]. La aceste atestări epigrafice se adaugă numeroase monumente sculpturale[395], care nu au fost încă nici strînse toate, nici bine studiate.

Notăm că au fost considerate ca aparţinînd zeiţei Isis dedicaţiile către *Dea regina* sau *Placida regina*, epitete sub care s-ar putea bănui totuşi că se pot ascunde şi alte divinităţi feminine ca Venus, Iuno, sau chiar vreo divinitate autohtonă, cum s-a presupus[396]. O altă dedicaţie către *Dea placida* se cunoaşte acum de la Sucidava[397], iar de la Apulum un nou altar închinat zeiţei „cu mai multe nume", *Isis myr(iomina)*, epitet cunoscut şi mai înainte dintr-o inscripţie de la Potaissa[398]. Un alt altar este închinat la Sarmizegetusa *Invicto deo Serapidi*[399] şi tot lui Serapis i se adresează o închinare de la Alburnus Maior, scrisă în greceşte pe un medalion de lut, publicat mai de mult[400], dar rămas nebăgat în seamă. Figura lui Serapis apare şi pe una dintre feţele unui medalion de lut, de la Apulum, de felul celor folosite pentru decorarea plăcintelor la ospeţe[401], pe un al doilea medalion de acelaşi fel de la Cristeşti[402] ca şi pe un fragment de figurină de marmură de la Sucidava[403]. Deşi neatestat epigrafic în Dacia, figura lui Jupiter Ammon, înfăţişat ca o figură umană cu barbă şi coarne de berbec, uneori şi cu un corn de pin pe cap, apare pe cîteva monumente funerare, de obicei între doi lei, ca simbol protector al mormintelor[404].

Cunoscute fiind legăturile multiple ale Daciei cu provinciile Africii, e firesc să nu lipsească din rîndurile divinităţilor adorate în provincia noastră nici divinităţile africane. Sub numele *Caelestis*[405], *Caelestis Augusta*[406], *Dea Caelestis*[407], *Dea Virgo Caelestis*[408] sau *Caelestis Virgo Augusta*[409] este adorată în Dacia, la Ulpia Traiana, Apulum şi Micia, divinitatea punică *Tanit*, care din Cartagina s-a răspîndit în vremea lui Septimiu Sever, în restul imperiului fiind considerată ca divinitate întruchipată în împărăteasa Iulia Domna[410]. Într-o asociere sincretistă cu *Dea Suria* mai apare *Caelestis*, cum s-a mai amintit, şi pe altarul nou descoperit de la Apulum[411]. O inscripţie

www.cimec.ro

foarte fragmentar păstrată de la Potaissa, a cărei întregire e nesigură, pare să cuprindă începutul unei dedicații [*I.O.M.H.*] *amm(oni?)* [*et dis deabusque*] *omn(ibus?)*, în care ar fi de recunoscut zeul *Ammon* din Cyrenaica, îmbinat cu fenicianul Baal Chamman, care în înfățișarea aceasta romană mai este și în alte părți atestat epigrafic în legătură cu zeița Caelestis[412]. „Zeilor de acasă", *diis patriis*, le închină la Micia *Mauri Mic(ienses)* și prefectul lor Iul(ius) Evangelianus, templul refăcut de ei în anul 204[413].

La fel zeilor de acasă, *dibus patronis (patriis?)*, de astă-dată din Britannia, le închină un altar la Germisara *M. Au(relius) Calpurnianus (centurio) N(umeri) S(ingularium) B(ritannicorum)*[414]. Probabil că prin această denumire generică ca și prin aceea de *dii patrii* ai maurilor, de mai sus, *dii patrii* sirieni din amintita dedicație de la Sarmizegetusa[415], și altele similare, se înțeleg toți zeii adorați în patria de origine, cărora cei veniți în Dacia continuă să le aducă prinos și jertfe.

Dar cultele unora dintre divinitățile celtice, din Gallia în primul rînd, prin soldați, ca și prin negustori s-au răspîndit devreme și în alte provincii ale imperiului și chiar la Roma, unde sînt primite în pantheonul roman. Printre acestea se numără în primul rînd *Epona*, zeița protectoare a cailor și a grajdurilor,[416]. În Dacia, Epona este venerată împreună cu *Campestres*, într-o dedicație de la Sarmizegetusa[417] pusă de un centurion al legiunii IIII Flavia felix, maestru de călărie, *exercitator equitum*, al guvernatorului C. Avidius Nigrinus, în vremea lui Traian, iar al e trei altare i-au fost dedicate numai ei, unul la Ilișua *Epon*[*ae...*], de ala I Tungrorum Frontoniana[418] și două la Apulum, dintre care unul cu dedicația *Epone sancte*[419] (sic!) de către sclavul *Libella*, *superiumentarius*, adică îngrijitor al cailor de tracțiune[420], pentru sănătatea legatului consular din vremea lui Caracalla, C. Iulius Septimius Castinus[421], iar celălalt e închinat *Eponae Aug(ustae)*, de către procuratorul Daciei Apulensis și locțiitor al legatului consular *Aur(elius) Marcus, v(ir) e(gregius) a(gens) v(ice) p(raesidis)*[422], pentru sănătatea împăraților (numele lor martelate) Maximin Tracul și fiul său sau Filip Arabul și fiul său[423]. *Campestres* sînt divinități protectoare ale soldaților și ale cîmpului de instrucție. Desprinse din sfera cultului Matroanelor, ele s-au răspîndit printre militarii din trupele de pe frontiera imperiului, din Britania, de-a lungul Rinului și a Dunării, pînă în Dacia[424].

Alte divinități celtice aparțin însă sferei vieții civile. Ele sînt tot divinități feminine și în general, deși de origine celtică, s-au răspîndit și la populația germanică de pe Rin, din cele două provincii ale Germaniei, de aceea le putem considera mai degrabă culte *celto-germanice*, aparținînd fondului comun de credințe ale celților și germanilor de pe frontiera renană a imperiului[425]. Printre acestea se numără divinitățile *Suleviae*, concepute ca protectoare ale oamenilor și ale vieții. În Dacia, *Suleviae* sînt amintite în două dedicații, una de la Apulum[426], alta dintr-o localitate necunoscută, pusă de amintitul

www.cimec.ro

lapidar T(itus) Iulius [427]. Această ultimă închinare este făcută de fapt *Sul(evis) Mont(anis)*, al doilea nume putînd fi considerat fie un epitet pentru *Suleviae*, fie divinităţi aparte, *Montanae*[428]. Întrucît dedicantul este un *lapidarius* şi una dintre figurile de pe relieful care însoţea inscripţia înfăţişa o femeie scriind, am putea considera că *Suleviae* sînt şi divinităţi protectoare ale pietrarilor[429]. După numele celor doi dedicanţi, nici unul soldat, cultul celto-germanic al zeiţelor *Suleviae* pare să se fi răspîndit în Dacia venind mai degrabă din Gallia, decît din provinciile germanice de pe Rin.

Dar *Suleviae* sînt înrudite de aproape cu divinităţile foarte răspîndite în Gallia, ca şi în provinciile germanice, numite *Matres*, *Matrae* sau *Matronae*[430]. Ele sînt divinităţile maternităţii şi ale fertilităţii pămîntului, ale belşugului, protectoare ale fiinţei umane în genere. În Dacia numele lor apare pe un fragment de inscripţie de la Potaissa[431], pe care se citeşte *Matr[ibus] pat[ernis] sau pat[riis]*, şi tot lor cred că le este închinat la Napoca un altar, pe care numele [*Ma(tronis)*] pare să fie urmat de un epitet de felul celor atît de frecvente în regiunile renane, ca de pildă [*Gesah*]*enis*[432]. Din acelaşi cerc al Matroanelor fac parte şi zeităţile numite *Dominae*, care nu pare să fie decît un alt nume, italic, pentru divinităţile celtice[433]. În Dacia un *fanum*, un fel de capelă, închină acestor *Dominae* la Apulum *Mestrius Mar* [*t*] *inus pictor*, de unde rezultă că ele sînt [434] considerate ca şi *Suleviae*, de mai sus, şi ca în general Matroanele, protectoare ale artiştilor şi meseriaşilor. În Dacia ele s-au răspîndit se pare din Italia de nord sau direct din Gallia, prin mijlocirea unor meşteşugari-artişti originari din acele regiuni.

Divinităţi celto-germanice, originare din cele două Germanii, unde ele sînt mult adorate, lipsind în schimb în Gallia, sînt şi zeiţele de la încrucişările de drumuri, protectoare ale călătorilor, numite *Quadriviae* (uneori şi *Biviae*, *Triviae*) [435]. În Dacia se cunosc două altare închinate zeiţelor *Quadriviae*, de două femei, la Apulum[436], iar un al treilea închinat *Trivis Quadr(ivis)*, a cărui provenienţă însă rămîne nesigură *(Daciae incertae)*[437], el putînd fi adus la Bucureşti, unde l-au văzut editorii CIL, din Moesia Inferior.

Divinitatea celtică *I.O.M. Bussumarus* e adorată în două inscripţii de la Apulum[438]. Perechea divină *Apollo Grannus* şi *Sirona*, originară din regiunile estice ale Galliei, el fiind la început zeu al soarelui, de aceea e asimilat cu Apollo, ca divinitate a izvoarelor, deveniţi împreună divinităţi vindecătoare, zei ai sănătăţii fizice[439], apar în Dacia într-o inscripţie din Ulpia Traiana, considerată pe nedrept, se pare, ca falsă[440], ea fiind foarte probabil autentică, cum a arătat epigrafistul N. Gostar[441]. Dedicaţia e făcută de cunoscutul procurator al Daciei Apulensis Q. Axius Aelianus, locţiitor în două rînduri al legatului consular, pe timpul lui Maximin Tracul sau puţin după

aceea[442]. Epitetul *dii praesentes* pare să fie și el autentic, deși N. Gostar presupune că a putut fi greșit copiat în loc de *di praestantes*.

O divinitate autentic germanică, a batavilor, este în schimb *Hercules Magusanus*[443]. Epitetul derivă de la capitala batavilor *Noviomagus*. El este un zeu al militarilor și prin ei s-a răspîndit și în afara Germaniei Inferior. În Dacia, o dedicație i-a fost închinată la Ciumăfaia, în apropiere de Napoca, de către amintitul *P. Aelius Maximus, a militiis*[444], ca urmare a unei contaminări probabil cu Mithras, zeul primind epitetul de *deus invictus*, iar a doua în castrul de la Gherla de către *Aur(elius) Tato, stator* în *ala II Pannoniorum*[445], un subofițer cu atribuții de justiție militară și polițienească. Rezultă deci că în Dacia divinitatea batavă a fost răspîndită fie prin oameni originari din Dacia, care ocazional ajung în Germania Inferior probabil, ca P. Aelius Maximus, care va fi comandat acolo, în cadrul miliției sale ecvestre, vreo trupă auxiliară, fie prin militari originari din ținuturile celto-germanice de la Rin, cum pare să fie și Aurelius Tato de la Gherla.

În sfîrșit, tabloul atît de bogat și de variat al cultelor din Dacia se completează cu divinitățile de origine tracică și anume *I.O.M. Zbelsurdus* (sau Zbelthiurdus), zeu al fulgerului și al cerului[446], corespunzător vechiului zeu getic *Gebeleizis*[447], atestat în provincia noastră o singură dată la Drobeta[448], și *Heros* (eroul) sau așa-numitul *cavaler trac*, care datorită caracterului său de simbol funerar, s-a bucurat în epoca romană de o largă răspîndire și popularitate în toată lumea tracă[449]. În Dacia cultul cavalerului trac s-a răspîndit mai ales prin soldații din trupele auxiliare staționate în provincie, după cum dovedesc cele vreo 30 de monumente sculpturale (reliefuri, plăci, tăblițe de piatră), dintre care cîteva cu inscripție, descoperite în numeroase localități[450].

Deosebiți de eroul trac sînt *Cavalerii danubieni*, de la care avem numai reprezentările de pe tăblițele votive, de piatră sau de plumb[451]. Cultul acestor enigmatice divinități, al căror nume a rămas necunoscut, deoarece era interzis de a-l pronunța sau de a-l scrie, s-a format, începînd de prin secolul al II-lea e.n., în provinciile dunărene, printre care și Dacia. Alcătuit din îmbinarea cavalerului trac cu Dioscurii și cu o mare zeiță, spre care se îndreaptă, în reprezentările figurate, din direcții opuse cei doi călăreți, cultul cavalerilor danubieni s-a complicat cu alte numeroase elemente și simboluri de origine romană, orientală, mai ales iraniană, și enchorică. Cult mistic, cu o complicată escatologie, s-a răspîndit în Dacia, ca și în celelalte provincii dunărene, printre militari și în rîndurile celor obidiți. Tăblițele cavalerilor danubieni, ca și cele ale eroului trac, ale lui Sabazius și ale altor divinități de altfel, au un caracter magic apotropaic.

În Dacia, ca și în provinciile vecine, de pildă în Pannonia[452], lipsesc cu desăvîrșire vechile zeități ale autohtonilor daci. Aceasta din cauza deosebirii felului în care erau concepute divinitățile, aniconice, în religia dacilor îna-

inte de cucerire și în cea romană. De aceea, toate încercările de a descoperi existența cultelor autohtone în epoca romană au eșuat, fiecare încercare de a considera ca „zeu dacic" una sau alta dintre divinități fiind contestată și dovedită ca neîntemeiată și neprobabilă de către alții[453]. Afirmația lui A. Domaszewski că „Liber este zeul principal al dacilor"[454] este fără îndoială o exagerare pe care nici unul dintre studiile mai noi nu a putut-o confirma[455]. Nici încercarea recentă, pornind de la un pasaj al scriitorului bisericesc Tertullian, în care de fapt Dacia nu este menționată[456], de a presupune existența unei „*zeițe Dacia*", divinitate supremă a dacilor, care s-ar ascunde sub numele *dea Dacia*, *dea placida* sau *Diana mellifica* nu este mai convingătoare, autorul însuși arătîndu-se sceptic față de propriile ipoteze, pe care el însuși le combate pînă la urmă[457].

Totuși, fenomenul de *interpretatio Romana*, în sensul arătat de Caesar referitor la gali[458], și chiar cu această expresie de Tacitus[459] privitor la germani, s-a produs fără îndoială și în Dacia, unde de asemenea vechile divinități și mai ales vechile credințe au fost nu numai asimilate de către divinitățile greco-romane propriu-zise, ci și de cele străine pătrunse în pantheonul roman, și care s-au bucurat de o mai mare răspîndire. În acest sens, e foarte probabil că divinități ca *Liber pater* și *Libera*, *Hercules invictus*[460], *Silvanus*, considerate rînd pe rînd ca divinități autohtone, s-au bucurat de o mai largă primire și răspîndire în Dacia, ca și în provinciile vecine ale Illyricului, datorită unei aderențe a acestor culte la credințele locale mai vechi. De acord cu A. Mócsy[461], aceste divinități și altele nou create, cum sînt cavalerii danubieni, pot fi numite *divinități locale*, înțelegînd prin aceasta culte care se bucură în provinciile dunărene de o favoare deosebită, prin asimilarea cu vechile credințe ca și prin transformările firești pe care le suferă, ele ajungînd să primească în aceste provincii unele trăsături deosebite, exprimate prin epitete caracteristice sau prin particularitățile și atributele acestor divinități în reprezentările figurate.

Cu atît mai ușor un asemenea proces de amalgamare s-a putut produce în Dacia, cu cît fenomenul, atît de răspîndit în tot imperiul în secolele II—III, al *sincretismului religios*[462], a găsit în Dacia un teren deosebit de favorabil, ceea ce a făcut ca el să se manifeste mai accentuat poate decît în alte părți. Fenomenul, străin religiei romane tradiționale, constă în apropierea și îmbinarea divinităților deosebite ca origine și adorarea împreună a diferitelor divinități, contopindu-le ca într-un fel de religie universală. Cultele orientale îndeosebi au activat ca un ferment foarte puternic în acest curent religios. Îndeosebi unele dintre cultele orientale, ca acela al lui Iuppiter Dolichenus sau Mithras, se prezintă ca religii care grupează în jurul lor și asimilează multe alte divinități. *Cavalerii danubieni*, pe de altă parte, sînt expresia cea mai remarcabilă a sincretismului. Amestecul de epitete, atribute și atribuții a fost relevat ocazional în succinta prezentare de mai sus, mai ales

www.cimec.ro

la unele divinități. Sincretismul religiilor s-a putut produce mai ușor într-o provincie ca Dacia, în care, pe de o parte, divinitățile locale joacă un prea mic rol, iar pe de altă parte, lipsa unui nivel cultural mai înalt reduce religia mai mult la rituri și practici. Totuși, sincretismul se manifestă și în păturile mai de sus ale societății și e aplicat chiar, între altele, la zeii tradiționali romani. Două exemple sînt ilustrative în această privință. Unul ni-l oferă altarul închinat la Sarmizegetusa de către procuratorul Daciei Apulensis de pe la mijlocul secolului al III-lea P. Aelius Hammonius Iunior, divinităților: *I.O.M.*, *Iuno*, *Minerva*, *dii consentes*, *Salus*, *Fortuna Redux*, *Apollo*, *Diana victrix*, *Nemesis*, *Mercurius*, *Hercules*, *Sol invictus*, *Aesculapius*, *Hygia*, *dii deaeque immortales*[463]. Al doilea exemplu e oferit de un altar de la Apulum, nu de mult publicat [464], închinat de un *tribunus laticlavius*, P. Catius Sabinus, probabil de origine italică, ajuns *consul suffectus* puțin înainte de 210 și *consul II ordinarius* în 216[465], următoarelor divinități: *Di Penates*, *Lares militares*, *Lar vialis*, *Neptunus*, *Salus*, *Fortuna redux*, *Aesculapius*, *Diana*, *Apollo*, *Hercules*, *Spes*, *Fa(v)or*.

Organizarea diferitelor culte din Dacia nu se deosebește de cea din restul imperiului. Municipiile și coloniile romane din Dacia, organizîndu-se după modelul Romei, au adoptat nu numai instituțiile ei politice, ci și pe cele sacerdotale. În principalele orașe din Dacia[466] cultul divinităților tradiționale romane este organizat ca un cult public de către ordinul decurionilor, exercitarea lui fiind încredințată unor preoți care poartă numirile tradiționale și sînt aleși numai din rîndurile decurionilor. În sarcina lor cădea organizarea jertfelor, a sacrificiilor, a sărbătorilor și a tuturor serviciilor religioase. Sacerdoțiile flamenilor *(flamines)* și augurilor *(augures)* făceau parte de-a dreptul din cariera municipală a decurionilor[467]. Prin urmare, ele se exercitau numai timp de un an sau o durată de timp mai mare, dar limitată. Căpetenia cultului public era *pontifex*, demnitate de mare prestigiu, care se acorda numai o dată sau după îndeplinirea celei mai înalte magistraturi municipale, de *duumvir quinquennalis*, ca în cazul cavalerului roman *M. Com(inius) Q[u]intus eq(uo) p(ublico), pon(tifex) et q(uin)q(uennalis) col(oniae)*[468]. De mare prestigiu se bucura flamenul ales dintre cei care aparțineau păturilor celor mai înalte ale aristocrației municipale. Preot al unei singure divinități, el era încredințat mai ales, dacă nu aproape exclusiv, cu cultul care trebuia adus Romei și împăratului[469]. Am arătat apoi că la Apulum, unde era sediul legatului provinciei, este documentat și un *haruspex*, prezicător de tradiție etruscă, care, semnificativ, face dedicații unor divinități pentru norocul imperiului, al senatului și al poporului roman, și al ordinului decurionilor coloniei Apulum: *pro sal(ute) Imperi(i) et s(enatus) p(opuli)q (ue) R(omani) et ordininis col(onize) Ap(u)l(i)*[476].

Cinstea alegerii ca *pontifices* sau *flamines* este răscumpărată prin dedicații către zei, cum face *T. Fl(avius) Valens*, care *ob honorem flamonii* închină la

Apulum un altar lui *B(onus) p(uer)*[471], adică zeului Azizis, prin efectuarea de lucrări publice, ca în cazul lui *M. Iul(ius) Iustus, dec(urio) col(oniae)*, care *ob hon(orem) pont(ificatus)* amenajează la Sarmizegetusa un cîmp, pînă aci deschis, cu intrările ce dau în el, și ridică o statuie, *campum cum suis aditibus clusit et statuam posuit*[472], sau prin importante sume de bani, ca aceea de 80 000 de sesterți pe care *ob honor(em) flamoni(i) Q. Aurelius Te[r]tius* o donează pentru aprovizionarea metropolei Daciei, *ad annonam*[473].

Celelalte culte romane sau neromane erau deservite de preoți care purtau numele *sacerdos*, mai rar *antistes*[474]. O inscripție de la Dostat menționează un *sacerdos creatus a Pal[myre]nis do(mo) Macedonia et adven[tor] huius templi*[475], adică un preot al lui Mithras făcut de o colonie de palmyreni din Macedonia și venit apoi în Dacia unde *P. [Ael(ius) Art] emidorus* este primit ca oaspete al templului zeului persan din localitate[476] și unde el închină un altar lui *[Invic]tus Sol deus genitor.*

O însemnătate deosebită are însă în viața religioasă a provinciei cultul oficial al zeiței Roma și al împăratului.

Singura închinare cunoscută în Dacia pentru *Roma Aeterna*, alături de *Fortuna redux* și *Lar vialis*[477], este cea de la Sarmizegetusa a amintitului procurator al provinciei, Q. Axius Aelianus, pe vremea lui Maximin Tracul.

În schimb, *cultul imperial* s-a bucurat de o deosebită favoare în Dacia și s-a manifestat în forme variate. Organizarea și rolul Augustalilor, *Augustales*, în principalele orașe din Dacia[478], *ordo Augustalium*, a fost creat tocmai pentru întreținerea cultului imperial. Sediul central al acestui ordin era la Ulpia Traiana, unde am văzut că el dispunea de un impunător palat, *aedes Augustalium*[479]. În curtea mare a acestui palat se găsea și altarul principal al cultului imperial, *ara Augusti*[480]. Dar existența Augustalilor e atestată epigrafic și la Apulum, Napoca, Potaissa și Drobeta, adică, cu excepția acestuia din urmă, tocmai în acele orașe care sînt arătate de Ulpian ca bucurîndu-se de *jus Italicum*[481]. La Drobeta existența unei *aedes Augustalium* e presupusă, de Al. Bărcăcilă[482], pe baza unei inscripții închinate împăratului Caracalla de către *R(es)p(ublica) col(oniae) Sept(imiae) Dr(obetae)*[483], în ruinele de sub cetatea medievală a Severinului.

La Sarmizegetusa cea mai veche atestare epigrafică a unui Augustal este din epoca lui Traian[484]. Data edificării palatului Augustalilor, fără a dispune de vreo indicație epigrafică mai precisă, a putut fi totuși stabilită pe la mijlocul secolului al II-lea[485]. Edificarea clădirii Augustalilor a fost începută de *M. Proc(ilius) Niceta, IIvir et fla[m]en col(oniae) Sarmiz(egetusae)... pecunia sua* și dusă la bun sfîrșit de fiul său *M. Proci(lius) Regulus, eq(uo) p(ublico)*[486]. Calitatea de *flamen* pe care o are *M. Procilius Niceta*, pe lîngă cea de *duumvir* al coloniei și *sacerdos Laurentium Lavinatium* înseamnă de fapt că el era încredințat cu cultul Romei și al împăratului, ceea ce explică și legătura lui cu ordinul Augustalilor, pentru care ridică pe cheltuiala lui

www.cimec.ro

somptuosul palat. Ca şi în alte provincii, el este un timp şeful cultului imperial local la Ulpia Traiana[487]. Dintre ceilalţi *flamines* atestaţi epigrafic la Sarmizegetusa[488], cîţiva pot să aibă de asemenea oarecare legătură cu Augustalii, anume *Q. Aurelius Tertius dec(urio) et flamin* (sic) *col(oniae) Sarm(izegetusae)*[489], al cărui epitaf este pus de libertul său Q. Aurelius Saturninus *Aug(ustalis) col(oniae)*, împreună cu alţi doi liberţi, şi *C. Spedius Hermias, flamen col(oniae)*, care pare să facă parte dintr-o familie de Augustali, unul dintre ei fiind C. Spedius Valerianus *Aug(ustalis) col(oniae)*[490], iar alţi doi *Sped(ii)*, *Vict*[*orinus*] şi *Va*[*lerianus*] (acesta din urmă probabil identic cu cel de mai sus) figurează pe un fragment dintr-o listă a Augustalilor, *album Augustalium*, descoperit în ruinele palatului Augustalilor[491]. Credem probabil că şi un alt *flamen* de la Sarmizegetusa, după îmbunătăţirea adusă, ca urmare a reexaminării pietrei, a lecturii mai vechi a unei inscripţii de la Ulpia Traiana[492], anume *Sex(tus) Val(erius) Sex(ti) fi*[*l(ius)*] *Fronto... Sarmizae*[*get(usae) sic!*] *flamen... collegii A*[*ug(ustalium)*][493], de asemenea a deţinut o demnitate şi în cadrul asociaţiei Augustalilor, căci întregirea *A*[*ug(ustalium)*][494], este în orice caz mai probabilă decît cea de *a(urifabrum)*, cum citea epigrafistul emendator al inscripţiei, chiar dacă termenul de *collegium* nu e atestat pînă acum în Dacia pentru *ordo Augustatalium*.

Flamines mai sînt documentaţi în Dacia la Apulum[495], Potaissa[496], Napoca[497] Drobeta[498], Tibiscum[499] şi Dierna[500], cu excepţia ultimelor două, toate oraşe în care e cunoscută existenţa Augustalilor[501]. La Napoca, de pildă, asociaţia Augustalilor exista încă în timpul domniei lui Hadrian, căci *Iul(ius) Arphoc*[*ra*]*s* este arătat de o inscripţie ca *Aug(ustalis) mun*[*icipii*] *Ael(ii) H*[*adriani*][502], iar *Aelius Probus* ca *flamen muni*[*cipii*][503]. Napoca este totodată singurul oraş din Dacia în care inscripţiile ne fac cunoscută existenţa unor conducători ai asociaţiei Augustalilor, numiţi *magistri*, în număr de doi, ca şi magistraţii municipali. Doi dintre ei, *M. Ulp(ius) Caecil(ius) Bassinus* şi *Calisth(enes)*, *mag(istri) Augustal*[*e*]*s*, închină împreună un altar puterii divine a împăratului, *Numini Aug(usti)*[504]. Tot aşa, la Apulum cei dintîi Augustali atestaţi epigrafic sînt fraţii *C(ai) Iulii Divus, Farnax* şi *Irenicus*, *Aug(ustales) munic(ipii) Aur(elii) Apli* (sic!), care în 180, în ultimul an de domnie al lui Marcus Aurelius, închină un altar urechilor *(auribus)* lui *Aesculap*, *Hygia*, *Apollo* şi *Diana*[505]. Mulţi alţi Augustali sînt ai coloniei Apulum[506]. Dar, ca şi în cazul colegiilor profesionale[507] şi în general al magistraţilor municipali de altfel, la Apulum fiinţează o asociaţie deosebită a Augustalilor în municipiul întemeiat de Septimiu Sever, care coexistă cu cel din *colonia Apulensis*. Astfel *P. Ael(ius) Syrus Aug(ustalis) m(unicipii) Sep(timii) Apul(ensis)* construieşte, împreună cu soţia şi cu fiica sa, pe teritoriul municipiului, un portic pe o lungime de 30 de picioare *(porticum per pedes XXX)*, pe care-l închină lui Aesculap şi Hygia[508], iar *T. Fl(avius) Flavianus Aug(ustalis) m(unicipii) Ap(ulensis) et dec(urio)*

coll(egii) fabr(um), desigur din același municipiu, închină împreună cu soția lui, Aelia Vindia, un altar lui I.O.M. Aeternus[509]. Revenind la *flamines*, putem deci presupune că ei erau în orașele respective căpeteniile și preoții cultului imperial. Numai la Dierna și Tibiscum, pînă ce nu se va dovedi și aici existența Augustalilor, *flamines* trebuie să fie considerați ca preoți ai unei alte divinități romane.

Se constată însă că de la un timp preotul cultului imperial din Dacia poartă, ca și în alte provincii, ca Britannia, cele trei Gallii, Dalmația, Pannonia Superior și Inferior, Moesia Inferior[510], numele de *sacerdos arae Augusti*. Situația din Dacia este astfel similară cu cea din Sardinia și Africa, unde de asemenea se întîlnesc ambele denumiri[511]. El pare să fie acum căpetenia cultului imperial pentru întreaga provincie, adică pentru toate cele trei Dacii. Epigrafic, *sacerdotes arae Augusti* sînt atestați la Sarmizegetusa, în persoana lui *Tib. Cl(audius) Augustianus, eq(uo) p(ublico)*, amintit într-o închinare către Severus Alexander oferită de *concilium pr[o]vinciarum Dac(iarum)I[II]*[512], a lui *M. Cominius Quintus*[513] și a lui *M. Atonius Valentinus, eq(ues) R(omanus) sacerdos arae Aug(usti) n(ostri) coronatus Dac(iarum) trium*[514] această din urmă denumire vădită influență orientală, alți doi la Apulum, anume cunoscutul arendaș al pășunilor și al sării, cavalerul roman *P. Aelius Strenuus*[515] și *P. Aelius Antipater*[516]. De la Apulum este originară și o altă inscripție, nu de mult publicată, amintind pe *C. Ulpius Bonus, dec(urio), aed(ilis) (quattuor) vir m(unicipii) A(puli)*, despre care de asemenea s-a susținut că ar fi fost *s(acerdos) pr(ovinciae)*, titlu citit în continuarea inscripției[517], dar lectura este considerată puțin probabilă de C. Daicoviciu, care crede că trebuie să se citească *s(acerdos) fl(amen)*[518], expresie și ea insolită, care, introducînd termenul de *flamen*, nu rupe totuși legătura acestui personaj de la Apulum cu cultul imperial. Calitatea de *[sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostri)*, i-a fost atribuită și lui *P. Aelius Maximus*, de la Napoca[519], revizuind o întregire, mai mult exemplificativă, pe care noi o propuseserăm inițial[520], dar noua lectură nu ni se pare acceptabilă din mai multe privințe[521], pe care nu e cazul să le discutăm aici.

La ieșirea din funcție, care era temporară, el își păstrează titlul de *sacerdotalis provinciae*, ca într-o inscripție de la Sarmizegetusa[522], sau *sacerdotalis Daciae*, cum se citește pe o inscripție de la Potaissa[523].

Noua denumire de *sacerdos arae Augusti* este în legătură cu crearea și în Dacia a unui *concilium provinciae*, care are loc pe vremea lui Severus Alexander[524], cînd este atestat mai întîi și titlul de *metropolis* pentru orașul Sarmizegetusa[525]. Principial însă, existența unui *concilium provinciae*, este posibilă o dată cu noua organizare a celor trei Dacii, în frunte cu un *legatus consularis trium Daciarum*, pe vremea lui Marcus Aurelius, astfel încît și adoptarea titulaturii mai precise de *sacerdos arae Augusti*, în locul celei prea generale de *flamen*, referitoare numai la orașul respectiv, a putut avea loc tot cam la

www.cimec.ro

aceeaşi dată, în consecinţă fiind posibil ca şi vreunul dintre *sacerdotes arae Augusti* cunoscuţi pînă acum să dateze din vremurile dinainte de Severus Alexander. Cert este că noul *sacerdos arae Augusti*, este nu numai preotul cultului imperial, ci şi căpetenia, cel care prezidează consiliul provinciei. Acest lucru reiese pentru Dacia deosebit de clar din amintita inscripţie onorară de la Sarmizegetusa pusă de *concilium provinciarum Daciarum trium* în cinstea lui Severus Alexander, numele căruia a fost martelat ca urmare a condamnării memoriei *(damnatio memoriae)* în care numele preotului sau sacerdoţiului lui *Tib. Cl(audius) Augustianus* serveşte pentru datare, el fiind preotul eponim[526]. Îmbinînd cele două funcţii, de mare preot al cultului imperial pentru întreaga provincie şi de preşedinte al adunării provinciale, el e ales de către membrii adunării dintre reprezentanţii cei mai de seamă, veniţi din toate oraşele Daciei, obişnuit din rîndurile ordinului ecvestru şi în orice caz dintre cei mai de seamă foşti magistraţi municipali, membri ai ordinului decurionilor. Din cîte putem deduce după locurile unde au apărut inscripţiile care amintesc pe *sacerdotes arae Augusti* sau pe *sacerdotales provinciae* sau *Daciae*, ei erau aleşi dintre reprezentanţii tuturor oraşelor din Dacia, în primul rînd fiind însă luaţi în considerare fireşte cei ai metropolei şi apoi ai celorlalte oraşe mai mari ale provinciei.

În Dacia, ca şi în celelalte provincii, cultul împăratului îmbracă şi alte forme. Una dintre acestea este venerarea casei sau familiei imperiale. Închinarea se face obişnuit la începutul dedicaţiilor adresate diferitelor divinităţi sau al inscripţiilor de dedicarea unor imagini sau edificii sacre prin formula *In honorem domus divinae*[527]. Cea mai veche dintre dedicaţiile din această categorie este una de la Ulpia Traiana, rezultată din alăturarea a două fragmente, ale aceleiaşi inscripţii, unul mai de mult publicat[528], al doilea ieşit la iveală prin 1935, la Săuleşti (j. Hunedoara), unde nu se ştie cum şi cînd a ajuns, abia acum publicată de I.I. Russu[529]. Inscripţia e din vremea lui Traian şi consemnează dedicarea în cinstea casei imperiale, *In honorem domus divinae*, de către *[? L. Ant]onius] Pap(iria tribu) Domitius Priscus, [? dec(urio)] col(oniae)* într-un loc public, *l(ocus) d(atus) d(ecret) d(ecurionum)*, al unui sanctuar sau alt monument sacru, dacă nu cumva al unui grup statuar reprezentînd familia imperială, pe care era scrisă inscripţia dedicatorie. Într-o altă dedicaţie de la Sarmizegetusa *domus divina* e adorată, alături de *Dacia felix* (?), ca un geniu protector de către sclavul Diogenes, pe vremea lui Sept. Sever, Caracalla şi Geta: *G[enio]? [Daci]ae (?) feli[cis ? et] genio dom(us) dĭvinae)*[530]. Alte dedicaţii care încep cu formula *In honorem domus divinae* sînt cunoscute de la Apulum, pe un fragment din care s-a păstrat numai începutul inscripţiei[531], şi de la Călugăreni, pe valea Nirajului, unde dedicaţia este adresată de către amintitul colegiu al utricularilor *I(n) h(onorem) d(omus) d(ivinae)* zeiţei Adrastia[532]. Nesigură este în schimb formula *[I(n) h(onorem)] d(omus) [d(ivinae)]* pe relieful dedicat la Drobeta lui *I.O.M.*

www.cimec.ro

Zb[*elsurdos*][533]. În fine, la începutul inscripției prin care Augustalul M. Cornelius Stratonicus consacră geniului Miciei, *Genium* (sic!) *Miciae*, pavarea cu piatră a unui spațiu din fața unui templu sau a altui monument sacru, *ante f(rontem) lapi(dibus) stravit*, în locul formulei obișnuite ne întîmpină alta, *pro salute domus div*[*i*]*nae sacrum*, care pare să fie imitarea cunoscutei expresii pe care o întîlnim în multe dedicații către cele mai diferite divinități, *pro salute Augusti*, *Augustorum*, *imperatoris*, *domini nostri*[534] etc., adică pentru sănătatea împăratului sau a împăraților.

O altă formă de manifestare a cultului împăraților o constituie adorarea lor ca genii sau puteri divine. Astfel la Napoca, cei doi amintiți *magistri Agustales* ai coloniei închină un altar *Num(ini) Aug(usti)*[535], la Apulum dedicația sclavului *Terentiu*[*s*], *Numini et Virtutibus... nato ubi ferrum exo*[*ritur...*] e adresată în continuare *naturae boni even*[*tus et numini imp(eratoris) Caes(aris) T. Aeli Hadri*]*ani Antonini Au*[*g(usti) Pii*][536], adică lui Antoninus Pius, așa precum tot aici un altar este închinat *Numinibus A*[*ug(ustorum)*] *Severi et Antonini et Getae Caes(aris) et deae Dianae* de către guvernatorul provinciei T. Iulius Maximinus[537], iar la Sarmizegetusa un altul este închinat puterii divine și providenței acelorași împărați, *Numini et Providentiae im*[*p(eratorum)*] *Severi et Ant*[*onini et...*][538]. Mai semnificative sînt însă două dedicații adresate geniului lui Gordian III la Apulum, una *Genio imp(eratoris) Gordiani p(ii)* [*f(elicis)*] *invict(o) Aug(usto)*, de către *Petronius Polianus*, *v(ir) c(larissimus)*, *leg(atus) leg(ionis) XIII* [*G(eminae)*] *Gord(ianae)*[539] și alta de către un personaj, probabil guvernator al provinciei, al cărui nume a fost martelat, *Virtuti Romanae et Genio imperatoris Pii fel(icis) Aug(usti)*[540]. Acestea nu mai sînt simple acte de adulație a împăraților, ci adorarea lor ca ființe divine.

■

În cei 165 de ani de stăpînire romană în Dacia biruința romanității a fost deplină. Romanizarea este un fenomen complex, nu numai lingvistic și etnic, ci și cultural, în sensul cel mai larg, care cuprinde atît cultura materială, cu toate elementele ei esențiale, producția economică și viața socială, cît și cultura spirituală, instituțiile provinciale, municipale, cele cu caracter economic, legislația și organizarea socială. Toate acestea, analizate în capitolele precedente ale lucrării de față, sînt de esență și factură romană. Ele fac dovada de nediscutat a romanizării temeinice a provinciei. Romanizarea se oglindește în inscripțiile, monumentele, materialele și vestigiile arheologice de tot felul din această epocă. Elementele și influențele grecești și orientale constatate în compoziția etnică a populației, în folosirea sporadică a scrisului și a limbii grecești sau în artă și în credințele religioase nu alterează caracterul pregnant roman al vieții în Dacia.

www.cimec.ro

Situaţia favorabilă unei rapide şi temeinice romanizări a Daciei a fost determinată de la început de felul în care a fost cucerită ţara dacilor şi de condiţiile create coloniştilor o dată cu întemeierea şi organizarea provinciei. Limba latină, cultura şi formele de viaţă romană s-au putut impune aici fără opunere din partea populaţiei autohtone, redusă la tăcere şi dezorganizată, nici din partea limbii, a tradiţiilor şi felului de viaţă, mai patriarhal, al acesteia. Imperiul roman avea tot interesul de a-şi consolida cît mai grabnic şi cît mai temeinic situaţia în noua provincie. El şi-a dat seama că trebuia să-şi creeze aici cît mai repede o puternică şi sigură bază socială. Pentru aceasta, Imperiul roman, ajuns la apogeul puterii sale, dispunea şi de mijloacele, şi de experienţa necesară. Doi factori principali au asigurat de la început succesul deplin şi rapid al romanizării Daciei: colonizarea masivă, sistematică, susţinută şi organizată, cu elemente aduse din toate părţile imperiului, din care nu au lipsit însă, la început mai ales, nici italicii, şi trupele numeroase staţionate în noua provincie. La aceste elemente stabile ale populaţiei se adaugă firesţe mulţimea funcţionarilor din aparatul administrativ, fiscal şi economic al provinciei. Afluxul de populaţie nouă, venită pe cale oficială sau din iniţiativă proprie mai ales, continuă în Dacia cu mai mare sau mai mică intensitate, după împrejurări şi după situaţia generală a provinciei, pînă spre jumătatea secolului al III-lea, iar trupe sau efective militare noi au fost de asemenea mereu aduse tot timpul în Dacia. În marea lor majoritate, aceste elemente civile sau militare erau romanizate sau pe cale de romanizare la venirea lor în Dacia, iar mediul pe care l-au găsit în provincia de la nordul Dunării era favorabil romanizării lor depline, după aşezarea lor aici.

Romanizarea a fost mai adîncă şi mai puternică în oraşe şi în teritoriile care le aparţineau şi pe care le administrau. În schimb, ea se efectuează mai lent şi mai puţin adînc în ţinuturile din estul Daciei, lipsite de oraşe. Oraşele şi castrele trupelor de toate categoriile au fost cele mai vii focare ale procesului de romanizare.

Romanizarea a cuprins pînă la sfîrşit şi întreaga populaţie dacică din provincie. Adversitatea ei faţă de cuceritori s-a şters cu timpul, ea este de la început adînc influenţată de limba latină, pe care o învaţă, şi de cultura materială romană superioară, cu produsele felurite ale atelierelor de tot felul. Recrutarea dacilor pentru trupele auxiliare reprezintă o altă cale importantă de romanizare a populaţiei autohtone. Dacii, asimilaţi în masa populaţiei provinciei, dau o coloratură specifică romanităţii din nordul Dunării.

Procesul de romanizare şi de întărire a romanităţii din nordul Dunării nu a încetat de altfel în Dacia, o dată cu retragerea de aci a stăpînirii romane pe timpul lui Aurelian, ci va continua, lingvistic şi cultural, şi după aceea, datorită legăturilor neîntrerupte şi vii care se vor menţine încă mult timp cu Imperiul roman şi cu populaţia din sudul Dunării. Căci marele fluviu nu a constituit niciodată o barieră între populaţiile de pe cele două maluri ale lui.

www.cimec.ro

NOTE

[1] Vezi mai sus p. 208.
[2] *CIL*, III, tab. cer. IV.
[3] Vezi *DizEp*, II, p. 1954.
[4] *SCIV*, VIII, 1957, p. 230.
[5] *Ibidem*, p. 236.
[6] *CIL*, III, 975.
[7] *CIL*, III, 1379.
[8] *CIL*, III, 1454.
[9] *CIL*, III, 7902 = ILS, 7155.
[10] *CIL*, III, 7756.
[11] *CIL*, III, 1198.
[12] *CIL*, III, tab. cer. IX—XI, XVII.
[13] Vezi S t a t i, p. 17 sqq., cu bibliografia indicată acolo.
[14] *CIL*, III, 797, 798 = *ILS*, 2294; *AnnÉp.*, 1912, 5; *AISC*, IV, 1941—1943, p. 236 sqq.
[15] *CIL*, III, 1379.
[16] F o r c e l l i n i, *Lexicon*, s.v. *quaestura*.
[17] V e g e t i u s, II, 20.
[18] P o l y b i u s, VI, 34, 7; V e g e t i u s, II, 7; cf. D o m a s z e w s k i, p. 2 sq., 10 sq., 44.
[19] H y g i n u s, 43.
[20] Cf. *ActaMN*, I, 1964, p. 480.
[21] *CIL*, III, 294.
[22] *ArchRoum*, p. 50, fig. 69, 72; *AnnÉp*, 1939, 19.
[23] *MCA*, II, 1956, p. 698, fig. 6/1.
[24] *MCA*, I, 1953, p. 792, fig. 4/6.
[25] *StCom*, 12, 1965, p. 62 sq., nr. 21, fig. 20.
[26] *CCRH*, 1956, p. 82 sq., fig. 9.
[27] *EDR*, IV, 1930, p. 127, fig. 73; *Das Altertum*, 11, 1965, p. 112 sq.
[28] Cf. H. I. M a r r o u, *Histoire de l'éducation*, Paris, 1948, p. 366.
[29] *ActaMN*, III, 1966, pp. 459—463.
[30] *CIL*, III, tab. cer. XIII.
[31] Vezi mai sus nota 12.
[32] H. I. M a r r o u, *op. cit.*, p. 369 sqq.
[33] Vezi mai sus.
[34] H. I. M a r r o u, *op. cit.*, p. 226 sq.
[35] *CIL*, III, 1537.
[36] V e r g i l i u s, *Aen.*, I, 253.
[37] Cf. H. I. M a r r o u, *op. cit.*, p. 374.
[38] *CIL*, III, 7868.
[39] *CIL*, III, 1228.

25 www.cimec.ro

[40] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 405.
[41] *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336—338.
[42] *OR*², p. 391, nr. 60 = *IstRom*, I, p. 437.
[43] *CIL*, III, 1395.
[44] Traducere de prof. T.A. Naum (Cluj), reprodusă din *IstRom*, I, p. 438.
[45] *CIL*, III, 1552 = 8001.
[46] Traducere de prof. T.A. Naum.
[47] Cu privire la condițiile de lucru ale artiștilor și ale lucrătorilor specializați vezi l. Calabi-Limentani, *Il lavoro artistico*, Milano, 1958 (nouă inaccesibilă).
[48] Vezi Dio Cassius, LXVIII, 13; Procopius, *De aedificiis*, IV, 6; Ioan Tzetzes, *Chiliades*, II, 65—94; cf. Plinius cel Tînăr, *Epistolae*, VIII, 4,2 și Ammianus Marcellinus, XXIV, 3,9.
[49] Procopius, *De aed.*, IV, 6.
[50] Vezi mai sus cu bibliografia citată în n. 304.
[51] Vitruvius, *De archit.*, I, 9—12.
[52] „Dacia", I, 1924, pp. 238—242 și C. Daicoviciu-H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 11 sq., 39—43.
[53] Vitruvius, I, 12.
[54] *AAPhilArch*, pp. 95—103.
[55] *MCA*, VIII, 1962, p. 496 sq.
[56] *CIL*, III, 836.
[57] *ActaMN*, I, 1964, p. 206, cu fig. 7/1—2 și p. 209.
[58] Rezultatele acestor cercetări sînt inedite.
[59] Vezi mai sus p. 241.
[60] *MKÉrt*, VI, 1913, p. 257 sqq.
[61] *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 510.
[62] *OR*², p. 164 sq.; cf. *Historia*, XIV, 1965, p. 370.
[63] *OR*², p. 153 sq.; cf. *Historia*, XIV, 1965, p. 371 sq.
[64] „Dacia", I, 1924, p. 228 sqq.
[65] Din Dacia Inferior se poate cita un singur templu ale cărui ruine au fost cercetate arheologic, cel de la Gioroiul Nou, bănuit a fi fost dedicat lui Hercule: D. Tudor, în *OmPC-I*, pp. 109—111 și „Latomus", XXV, 1966, p. 849.
[66] Vitruvius, IV, 5.
[67] *AÉrt*, XXVI, 1906, pp. 322—330, cu fig. 1—2.
[68] *Sargetia*, II, 1941, pp. 117—125.
[69] *AKözl*, XV, 1886, pp. 3—129.
[70] „Latomus", XXIII, 1964, p. 294 sq.
[71] Vezi de pildă vilele suburbane de la Sarmizegetusa: „Dacia", I, 1924, pp. 234—238 și *Sargetia*, I, 1937, pp. 25—43.
[72] Vezi S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933 și L. Țeposu-David, *Cu privire la studierea artei provinciale în Dacia Superioară*, în *Studia*, 1966, pp. 47—53.

www.cimec.ro

[73] *SCIV*, VIII, 1957, p. 231 sqq.
[74] „Latomus", XXIV, 1965, pp. 353—358.
[75] *ArchRoum*, p. 37, fig. 36 şi p. 40, fig. 51 = *SCIV*, 17, 1966, p. 658, fig. 11/1—3.
[76] „RIR", III, 1933, p. 35 sqq.; *OR*², 229 şi 379, nr. 1; *SCIV*, 17, 1966, p. 659, fig. 11/4.
[77] *ArchRoum*, p. 40 şi 47, fig. 54; cf. *SCIV*, 16, 1965, p. 806.
[78] T o c i l e s c u, p. 137, fig. 79.
[79] T o c i l e s c u, p. 140, fig. 78—79.
[80] *OCD*, pp. 131—138.
[81] *MKÉrt*, IV, 1910, pp. 14—21.
[82] *Ibidem*, p. 14, fig. 1.
[83] *Ibidem*, p. 15, nr. 43. O statuie similară a fost mai nou achiziţionată de Muzeul din Alba Iulia şi ea este încă nepublicată.
[84] S. F e r r i, *L'arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 297.
[85] *ArchRoum*, pl. XXVI, fig. 55. Ea nu este însă a unei împărătese romane, cum se afirmă (*SCIV*, 16, 1965, p. 806), ci o statuie funerară, fiind chiar descoperită, după cîte se pare, într-un cimitir roman (*ibidem*, nota 18).
[86] *MKÉrt*, IV, 1910, p. 17, nr. 42, fig. 3.
[87] *Ibidem*, p. 15, nr. 38.
[88] *ErdMúz*, XXVI, 1909, pp. 146—153.
[89] *ActaMN*, I, 1964, pp. 473—476.
[90] *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 68 sq., fig. 15.
[91] *AEM*, V, 1881, p. 67 şi 193—202; S. F e r r i, *op. cit.*, pp. 351—356, cu fig. 466—475.
[92] *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 67 sq., fig. 14.
[93] *CIL*, III, 1413.
[94] *AKözl*, III, 1863, p. 141.
[95] *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 87, fig. 26; V e r m a s e r e n, nr. 2025, fig. 529.
[96] *AEM*, VIII, 1884, p. 34, nr. 71; V e r m a s e r e n, nr. 2000, fig. 523.
[97] D a i c o v i c i u, p. 147, cu n. 1. Cf. şi „Dacia", N.S., VII, 1963, p. 336 sqq.; *ActaMN*, II, 1965, p. 200; *Studia*, 1966, p. 49.
[98] „Dacia", N.S., V, 1961, p. 324 sqq.
[99] E. W i l l, *Le relief cultuel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 395.
[100] Gr. F l o r e s c u, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior"*, în *EDR*, IV, 1930, pp. 72—148; i d e m, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, Bucarest, 1942.
[101] *SCIV*, XI, 1960, pp. 323—333 = *StCl*, III, 1961, pp. 133—141.
[102] *OmPC-I*, pp. 101—108.
[103] *ActaMN*, III, 1966.
[104] *Apulum*, IV, 1961, pp. 276—280.
[105] D a i c o v i c i u, p. 143 sq.
[106] *EDR*, IV, 1930, p. 137 sqq.; „Latomus", XVIII, 1957, p. 223 sqq.; *OmPC-I*, p. 107 sq.; *Studia*, 1966, p. 50.

www.cimec.ro

[107] *ActaMN*, III, 1966, p. 432.
[108] *OR*[2], p. 330 şi D. Tudor, *Sucidava* (1965), p. 55.
[109] *EDR*, IV, 1930, p. 144 sq. Vezi şi Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains*, Paris, 1942, passim; idem, *Lux perpetua*, Paris, 1949, passim.
[110] *Dolg*, VII, 1916, p. 33 sqq., cu fig. 4—5; cf. *AISC*, I, 1928—1932, p. 85; *Athenische Mitteilungen*, XXXVII, 1912, p. 1 sqq.; Daicoviciu, p. 148.
[111] *ACMIT*, 1929, pp. 332—337; „RIR", II, 1932, pp. 267—288; *OCD*, pp. 41—52; „RevMuz", III, 1966, p. 267 sq. Cf. Daicoviciu, p. 148.
[112] Gr. Florescu, *I monumenti funerari della Dacia inferiore*, p. 66.
[113] *Sargetia*, II, 1941, p. 62 sqq.; cf. Daicoviciu, în *loc. cit.*
[114] *Sargetia*, II, 1941, p. 88.
[115] *Sargetia*, II, 1941, p. 4 sqq., 66 sq.; D. Tudor, *Colonia Romula intr-o nouă inscripţie*, în *Revista Universităţii „Cuza" şi a Institutului Politehnic din Iaşi*, I, 1954, pp. 293—312; *OR*[2], p. 324 sqq.
[116] G. I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938.
[117] Vezi mai sus n. 84.
[118] *Apulum*, IV, 1961, p. 67 sqq. = „Dacia", N.S. III, 1959, p. 333 sqq.
[119] „RIR", II, 1932, p. 279 sqq.
[120] *OCD*, p. 47.
[121] *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 523; *Sargetia*, I, 1937, pp. 28, 31.
[122] *Apulum*, IV, 1961, p. 176 sq.
[123] *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548; cf. „Dacia", I, 1925, p. 248, şi *SAI*, III, 1961, pp. 13 şi 19.
[124] „Dacia", I, 1924, p. 246.
[125] Vezi *Apulum*, IV, 1962, pp. 151—188, cu reproduceri şi bibliografia completă.
[126] „Dacia", I, 1924, p. 217, nr. 2.
[127] *StCom*, 12, 1965, p. 50 sq., nr. 12, fig. 12.
[128] „Dacia", I, 1924, p. 227, nr. 3; *Apulum*, IV, p. 165 sqq. pl. IV—VII.
[129] *Apulum*, IV, 1961, p. 178 sqq., cu pl. X—XII.
[130] L. Webber Jones, *The cults of Dacia*, 1929.
[131] *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6.
[132] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 305; *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 58 nr. 1 b = *MCA*, VI, 1959, p. 889 sq., nr. 28.
[133] *CIL*, III, 1423; *AISC*, I, 1928—1932, p. 84, nr. 2.
[134] *CIL*, III, 1071, 1073, 1078, 7764.
[135] *CIL*, III, 858.
[136] *Jones*, p. 255 şi dedicaţiile mai nou publicate de la Sarmizegetusa (*AISC*, I, 1928—1932, p. 86, nr. 4) şi de la Apulum (*Apulum*, IV, 1961, p. 103, nr. 3.).
[137] *DizEp*, IV, p. 228.
[138] *CIL*, III, 7824.
[139] *CIL*, III, 7753.
[140] *CIL*, III, 1075.

[141] *RE*, X, 1122; *Roscher's Lexikon*, II, c. 598; *DizEp*, IV, p. 219, 222 şi 226.
[142] *CIL*, III, 1426, 7918.
[143] *CIL*, III, 1076, 1104—6, 14215—16, *Apulum*, III, 1947—8, pp. 202, 207, V, 1965, p. 180 sqq.
[144] *CIL*, III, 7776 a = *IGR*, I, 540 = *StCl*, 12, 1965, p. 59, nr. 15.
[145] *CIL*, III, 1076.
[146] *Apulum*, III, 1947—1949, p. 202 sqq.
[147] Epitetul *supera*, extrem de rar în inscripţii, mai este atestat o dată tot la Apulum pe un altar dedicat zeiţei *Fortuna* (*CIL*, III, 1014 = *ILS*, 3713; cf. *Roscher's Lexikon*, IV, c. 1603 şi *RE*, IV A, c. 964).
[148] *CIL*, III, 1106.
[149] *CIL*, III, 1105.
[150] *CIL*, III, 14215, 16.
[151] *Apulum*, V, 1965, pp. 180—182 = „Latomus", XXVI, 1964, pp. 302—310.
[152] *Apulum*, III, 1947—8, pp. 202 şi 207.
[153] *CIL*, III, 7838.
[154] J o n e s, p. 252 şi o dedicaţie de la Sarmizegetusa în *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 54. Epitetul *Aug(ustus)* trebuie citit şi în inscripţia de la Cristeşti: *Klio*, XI, 1911, p. 503 = *AnnÉp*, 1912, 74 = I. P a u l o v i c s, *Dacia keleti határvonala*, 1944, p. 96, fig. 58 a = *ActaMN*, I, 1964, p. 184, nr. 2. Fără epitet este dedicaţia către Marte de pe altarul de la Micia: *ACMIT*, 1929, p. 309 sq. = *ACMIT*, III, 1930—31, p. 38, nr. 8.
[155] *CIL*, III, 6279 = *ILS*, 3154; *CIL*, III, 7854.
[156] *CIL*, III, 1443.
[157] *CIL*, III, 897.
[158] J o n e s, p. 257 sq. şi A I S C, I, 1928—1932, p. 106 de la Napoca.
[159] J o n e s, în *loc. cit.*, şi pe alte cîteva altare de la Sarmizegetusa (*AISC*, I/2, 1928—1932, p. 58), Potaissa, („Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 314, nr. 2; *MCA*, VI, 1959, p. 88, nr. 11 şi *ProblMuz*, 1960, p. 31; *Addenda*, nr. 4), de la Napoca (*ActaMN*, I, 1964, p. 204), Porolissum (*MCA*, VI, 1959, p. 872, nr. 1), de la Gherla (*ibidem*, nr. 5), Vişlea, lîngă Napoca (*ibidem*, nr. 6), de la Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 192, nr. 8), şi de la Micia (*AnnÉp*, 1914, 103—4 = *ACMIT*, III, 1930—31, p. 41, nr. 14—15; *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 123 = *ibidem*, nr. 16; *ACMIT*, 1929, p. 309, nr. 2 b = *ibidem*, p. 38, nr. 8 b).
[160] *CIL*, III, 1153.
[161] *AnnÉp*, 1903, 68 = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 36 sq., nr. 4, de la Micia.
[162] J o n e s, în *loc. cit.* şi dedicaţiile mai recent publicate de la Apulum („Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 309, nr. 14; *Apulum*, IV, 1961, p. 116, nr. 15 şi *MCA*, VI, 1959, p. 890, nr. 29) şi Alburnus Maior (*MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 21).
[163] Vezi *AIIA*, II, 1965, p. 244, cu nota 42 şi p. 248, cu nota 89.

www.cimec.ro

[164] J o n e s, p. 260 sq. şi dedicaţiile mai recente de la Apulum (*ACMIT*, 1929, p. 304, nr. 4 şi „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 301, nr. 8), Abrud (*ibidem*, p. 301, nr. 9), Inlăceni (*ActaMN*, I, 1964, p. 188, nr. 5) şi Pojejena de Sus (*SCIV*, XIII, 1962, p. 155 sqq).

[165] J o n e s, în *loc. cit.* şi la care se pot adăuga acum *SCIV*, XIII, 1962, p. 117 sqq. de la Galicea Mare şi *ActaMN*, I, 1964, p. 186 sqq., nr. 4 de la Inlăceni. Fără epitet apare Diana în cîte o inscripţie de la Salinae (*AISC*, I/2, 1928—1932, p. 62), Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 487, nr. 5) şi Alburnus Maior (*ibidem*, p. 593, nr. 2).

[166] *OR*[3], p. 422, nr. 300 = *AnnÉp*, 1959, 330; cf. şi „Latomus", XXV, 1966, p. 853 sqq.

[167] *CIL*, III, 1418.

[168] *AISC*, I, 1928—32, p. 110, de la Mera, lîngă Napoca.

[169] *CIL*, III, 1002.

[170] Vezi discuţia în *AIIA*, III, 1965, p. 241 sqq.

[171] T u d o r, p. 234. Tot sclav este şi *Dioscor(us) Ianuari* care închină un altar *Dian(a)e Regina(e) la Galicea Mare*, în Dacia Inferior (*SCIV*, XIII, 1962, p. 116 sqq.).

[172] *CIL*, III, 7822; „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 301, nr. 9; *Apulum*, V, 1965, p. 593 sq., nr. 2.

[173] Vezi mai sus nota 148.

[174] *AnnÉp*, 1903, 67 = *ACMIT*, III, 1930—31, p. 36, nr. 2.

[175] „Dacia", VII—VIII, 1937—40, p. 323, nr. 1.

[176] *AISC*, I, 1928—32, p. 86, nr. 5.

[177] *Apulum*, VII, 1968, nr. 3.

[178] „Dacia", I, 1924, p. 231, nr. 18.

[179] *ActMuz*, 1956, p. 125 sqq., nr. 3—4.

[180] Vezi „Dacia", N.S., VII, 1963, pp. 211—239; cf. şi *AIIA*, II, 1965, p. 249 sq. Alte monumente privitoare la Liber-Dionysos în *Apulum*, IV, 1961, p. 103 sqq., nr. 11 şi *ActaMN*, II, 1965, pp. 195—208.

[181] J o n e s, p. 268 sqq., şi N. I g n a, *Cultul lui Esculap şi al Higiei, cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj, 1935. Un alt altar de la Germisara, în „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 343 sq., nr. 4.

[182] *CIL*, III, 1517 a.

[183] Cf. *Roscher's Lexikon*, III, c. 1958.

[184] *MCA*, VI, 1959, p. 884, nr. 22.

[185] *ProblMuz*, 1960, p. 31, nota finală, nr. 1.

[186] *Dolg*Szeged, II, 1926, pp. 9—10, fig. 2.

[187] J o n e s, p. 268.

[188] *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 265, nr. 4.

[189] *MCA*, VI, 1959, p. 880, nr. 14.

[190] *Apulum*, V, 1965, p. 190, nr. 7.

[191] *ACMIT*, 1929, p. 309 sq., nr. 2 b = *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 38, 8 b.

[192] *ACMIT*, 1929, p. 305 sq., nr. 8.

[193] *OR*[2], p. 422, nr. 300 = *AnnÉp*, 1959, 330; cf. „Latomus", XXV, 1966, p. 853 sq.

www.cimec.ro

194 Cf. *DizEp*, III, p. 594.
195 *OR*², p. 310.
196 J o n e s, p. 265 sq. şi *Klio*, X, 1910, p. 498, nr. 4 = A C M I T, III, 1930—1, p. 41, nr. 17. de la Micia, *AISC*, III, 1936—40, p. 327 sq., de la Potaissa şi *Apulum*, IV,1961, p. 97, nr. 1—2.
197 Printre descoperirile mai noi amintim un relief şi un grup statuar cu inscripţie de la Cioroiul Nou in Dacia Inferior, unde se presupune că şi templul dezvelit prin cercetări arheologice ar fi fost dedicat lui Hercules; vezi *OR*², p. 176, 306, *OmPC-I*, pp. 109—111 şi „Latomus", XXV, 1966, pp. 847—854.
198 J o n e s, p. 264.
199 *CIL*, III, 1115 = *ILS*, 3174; *CIL*, III, 7663.
200 *Roscher's Lexikon*, VI, c. 207 şi *RE*, VIII A, c. 863 sq., 883.
201 *CIL*, III, 1115 = *ILS*, 3174.
202 *Roscher's Lexikon*, VI, c. 196—201 şi *RE*, VIII A, c. 864—8.883.
203 *CIL*, III, 1567; cf. *RE*, VIII A, c. 884.
204 *OR*² p. 402, nr. 145.
205 *CIL*, III, 1590 a = 8029; cf. *OR*², p. 316 şi *AIIA*, II, 1965, p. 238 sqq.
206 *OR*², p. 315 sq.; *ActaMN*, I, pp. 473—475, cu n. 11 de la această ultimă pagină.
207 *MCA*, VI, 1959, p. 886, nr. 25.
208 *CIL*, III, 36.
209 *ActaMN*, I, 1964, p. 477, nr. 1.
210 „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 155, nr. 1 = *OR*², p. 403, nr. 153.
211 *StCom*, 12, 1965, p. 233 sq., cu fig. 3.
212 *Klio*, X, 1910, p. 501 sq.
213 *CIL*, *III*, 7656.
214 *AÉrt*, XXVII, 1907, p. 122 sqq., cu fig. 2—3.
215 *MKÉrt*, IV, 1910, p. 155 sqq.
216 *CIL*, III, 1287.
217 D. T u d o r, *Sucidava*, 1965, p. 54, pl. VIII, 2.
218 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 51 sq. = *AnnÉp*, 1913, 51 = *ILS*, 9515.
219 *OR*², p. 423, nr. 303.
220 *AEM*, V, 1881, p. 67 şi 193—202; S. F e r r i, *Arte romana sul Danubio*, pp. 351—356, fig. 466—475.
221 „Dacia", XI—XII, 1945—1947, p. 158, nr. 6 = *OR*², p. 303 sq. La Sucidava s-a descoperit şi un tipar în care se turnau statuete cu chipul zeiţei: D. T u d o r, *Sucidava* (1965), p. 54.
222 *CIL*, III, 1095.
223 *CIL*, III, 7919.
224 *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
225 *CIL*, III, 1081.
226 Vezi nota 166.
227 *MKÉrt*, IV, 1910, p. 18, nr. 47 şi *Apulum*, III, 1947—48, p. 175 sq., nr. 5, fig. 3.

www.cimec.ro

229 *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
230 *CIL*, III, 1422.
231 Vezi mai jos.
232 W i s s o w a, p. 170; L a t t e, pp. 90—94.
233 *OR*³, p. 309.
234 J o n e s, p. 271 sqq.; *AI SC*, I, 1928—1932, p. 84 şi *SCIV*, V, 1954, p. 603 sq.
235 *Dolg*Cluj, IV, 1913, p. 260 = *ACMIT*, III, 1930—31, p. 39, nr. 11.
236 *CIL*, III, 1405 (=7847).
237 *CIL*, III, 993.
238 *CIL*, III, 1425.
239 *OR*³, p. 382, nr. 13a.
240 *CIL*, III, 7853.
241 *Ibidem*.
242 *CIL*, III, 1008 = *ILS*, 2476.
243 *CIL*, III, 7672.
244 *CIL*, III, 7493 (inscripţie originară probabil din Dacia Inferior).
245 *OR*³, p. 422, nr. 300 = *AnnÉp*, 1959, 330 = „Latomus", XXV, 1966, p. 853 sq.
246 *Apulum*, VII, 1968.
247 „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 302, nr. 3 şi „Dacia", N.S. II, 1958, p. 261 sq.
248 *CIL*, III, 876.
249 *CIL*, III, 7626.
250 *CIL*, III, 7630.
251 J o n e s, p. 254 sq.
252 *Apulum*, III, 1947—48, p. 173 sq.
253 *CIL*, III, 1209.
254 W i s s o w a, p. 178 sq.; cf. F. S t ä h e l i n, *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel, 1927, p. 122 sq. şi 435 sq.
255 *CIL*, III, 1063 = *ILS*, 3922.
256 *CIL*, III, 995 = *ILS*, 3920.
257 *CIL*, III, 996 = *ILS*, 3921.
258 *CIL*, III, 993 = *ILS*, 3923.
259 *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 350 = *AnnÉp*, 1914, 114 = „Dacia", I, 1924, p. 249 sq.
260 *Arheologiski Pregled*, Beograd, 1962, p. 211.
261 Vezi M. D u r r y, *Les cohortes prétoriennes*, Paris, 1938, p. 137 sq.
262 *CIL*, III, 7853 = *ILS*, 1860.
263 *AISC*, I, p. 86 sq., nr. 5; cf. S t e i n, p. 77.
264 Cf. *AISC*, IV, 1941—43, pp. 51—72.
265 C o h e n², V, *Traianus Decius*, nr. 12—36 şi *Tr. Decius cu Etruscilla*, p. 206, nr. 1.
266 C o h e n², VI, nr. 64.
267 C o h e n², VI, nr. 73—74.
268 P i c k, p. 1 sqq.
269 *AIIA*, II, 1965, p. 245 sq.

[269] *CIL*, III, 10188, 2.
[270] D a i c o v i c i u, p. 153, n. 2.
[271] *CIL*, III, 1284—85 de la Ampelum, 1364 de la Micia, 1599 dintr-o localitate rămasă necunoscută şi *Apulum*, IV, 1961, p. 106, nr. 14 de la Apulum.
[272] *CIL*, III, 1152, de la Apulum.
[273] *CIL*, III, 1555 de la Denta.
[274] *CIL*, III, 996 de la Apulum.
[275] La începutul inscripţiei de pe mai de mult cunoscutul şi comentatul altar de la Domneşti (*KorrblVSL*, XLIV, 1921, p. 71 sq.; G h r i s t e s c u, I, p. 10; *ACMIT*, 1929, p. 308, nr. 2; *AnnÉp*, 1930, 10; *SCS*Cluj, VII, 1956, pp. 7—13) concomitent C. D a i c o v i c i u, în *ActaMN*, III, 1966 (sub tipar) şi N. G o s t a r, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 175 sq. citesc: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et T(errae) M(atri)*, ceea ce ni se pare mult mai plauzibil.
[276] În lectura propusă de N. Gostar (*ArhMold*, IV, 1965, p. 176) pentru începutul inscripţiei de pe un altar de la Salinae (*AISC*, I/2, 1928—1932, p. 62): [*Di*]*anae et* [*Ter*]*rae Mat*[*r*]*i*.
[277] *ArhMold*, IV, 1966, p. 176, cu nota 5 în care citează analogia celor nouă dedicaţii ale unor *villici officinae ferrariae* din Dalmaţia.
[278] Vezi mai sus notele 206, 209 şi 211.
[279] Vezi notele 206 şi 208.
[280] Vezi notele 206 şi 207.
[281] *CIL*, III, 1566.
[282] *CIL*, III, 7858.
[283] *CIL*, III, 13798.
[284] *CIL*, III, 7882.
[285] *CIL*, III, 1395.
[286] *CIL*, III, 1396.
[287] *CIL*, III, 1397.
[288] *CIL*, III, 1562.
[289] *CIL*, III, 1061.
[290] J. T o u t a i n, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, III, *Les provinces latines*, Paris, 1920; F r. G u m o n t, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, IVe éd., Paris, 1929.
[291] J o n e s, p. 276 sqq.
[292] D a i c o v i c i u, p. 150 sqq.; *OR*², p. 297 sqq., unde înşirarea zeităţilor e făcută în ordine alfabetică, puţin adecvată tratării diferenţiate a cultelor; *IstRom*, I, p. 438 sqq.
[293] O. F l o c a, *I culti orientali nella Dacia*, în *EDR*, VI, 1935, pp. 204—239.
[294] G u m o n t, p. 26.
[295] D a i c o v i c i u, p. 152.
[296] Despre originile anatolice ale zeiţei Cybele, vezi acum A. D u p o n t-S o m m e r et L. R o b e r t, *La déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie)*, Paris, 1964.
[297] Fr. G u m o n t, p. 44.

[298] *CIL*, III, 1100.
[299] J o n e s, p. 276; *EDR*, VI, 1935, p. 206.
[300] *EDR*, în *loc. cit.*
[301] D. T u d o r, *Sucidava* (1965), p. 54 sq.
[302] *CIL*, III, 12578.
[303] *CIL*, III, 1004, 7749, 7833 = *ILS*, 4071.
[304] *CIL*, III, 7671.
[305] Cf. *JÖAI*, IV, 1901, Bbl. 137.
[306] *Roscher's Lexikon*, IV, 1767 sq.; *CIL*, Indices; cf. *AIIA*, II, 1965, p. 250.
[307] P. M e r l a t, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interpretation et de synthèse*, Paris, 1960, pp. 10—15 şi 101—103.
[308] *CIL*, III, 1128 = *ILS*, 4303.
[309] F r. C u m o n t, *Études syriennes*, Paris, 1917, p. 197; şi i d e m, *op. cit.*, p. 105.
[310] *CIL*, III, 1301 a = 7834.
[311] *CIL*, III, 7835.
[312] P. M e r l a t, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte du Jupiter Dolichenus*, Paris, 1951, pp. 28—39, nr. 17—49. La acestea se adaugă un altar şi un fragment de dedicaţie de la Căşei (*ActMuz*, 1956, p. 123 sq., nr. 2 şi p. 131 nr. 19), un alt altar de la Apulum (vezi nota următoare) şi un fragment de relief de la Răcari, în Dacia Inferior. (*Apulum*, IV, 1961, pp. 145—150).
[313] *Apulum*, V, 1965, pp. 172—180 = „Latomus", XXIII, 1964, pp. 473—482.
[314] *Apulum*, VII, 1968, nr. 1.
[315] *EDR*, VI, 1935, p. 209 sqq., 230 sqq.
[316] *MCA*, I, 1953, p. 774 sqq.
[317] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 392 sq., nr. 2 şi 4 = *StCom*, 12, 1965, p. 68 sq., nr. 28—9.
[318] *Ibidem*, p. 303, nr. 5 = *StCom*, 12, 1965, p. 90 sq., nr. 31.
[319] *CIL*, III, 7762 = *IGR*, I, 545 = *StCom*, 12, 1965, p. 59, nr. 16.
[320] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 302, nr. 1 = *AnnÉp*, 1944 = *StCom*, 12, 1965, p. 69 sq., nr. 30.
[321] *Ibidem*, p. 301, nr. 8 = *StCom*, 12, 1965, p. 64 sq., nr. 24.
[322] *Apulum*, V, 1965, pp. 168—172, nr. 1—2 = „Latomus", XXII, 1963 pp. 68—73.
[323] *RE*, VII A, 1392 sq.; cf. *Roscher's Lexikon*, V, 1289—1291.
[324] *CIL*, III, 1338 = *ILS*, 4074 a şi *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 121, nr. 3 = *AnnÉp*, 1903, 65 = *ILS*, 9273 = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 37, nr. 6.
[325] *CIL*, III, 8027 = *ILS*, 4074; cf. *OR*[3], p. 308, cu fig. 74.
[326] „Dacia", XI—XII, 1945—7, p. 271 sq.
[327] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 306 sq., nr. 7.
[328] *AISC*, II, 1933—5, p. 258.
[329] *CIL*, III, 964, cf. J o n e s, p. 289.
[330] Cf. K e r é n y i, p. 164, nr. 1913.

[331] *CIL*, III, 7954; cf. „Dacia", I, 1924, p. 228, nr. 5 şi J o n e s, p. 284; J. T o u t a i n, *op. cit.*, p. 40.
[332] J o n e s, p. 284 sq.; *EDR*, VI, 1935, p. 218 sq., 237 sq.
[333] *ACMIT*, 1929, p. 13, nr. 1.
[334] A. S t e i n, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942.
[335] *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 58, nr. 1 = *AnÉp*, 1934, 12.
[336] *CIL*, III, 7680. Cf. C u m o n t, p. 101 sq.
[337] C u m o n t, p. 95 sqq.
[338] *CIL*, III, 7864.
[339] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 325, nr. 6 = *AnÉp*, 1944, 50.
[340] *Dolg*Cluj, IV, 1913, p. 255 = *MCA*, VI, 1959, p. 876 sq., nr. 8.
[341] Vezi nota 313.
[342] *ArhMold*, IV, 1966, pp. 355—359.
[343] *CIL*, III, 1342.
[344] *Apulum*, V, 1965, p. 175, nr. 32 = „Latomus", XXIII, 1964, p. 476, nr. 1.
[345] *ACMIT*, III, 1930—1, pp. 100—102, cu pl. II şi fig. 7.
[346] *RE*, III, 2842 sq. şi C u m o n t, p. 104.
[347] *JÖAI*, V, Bbl. 1902, 113 sq., nr. 3 = *AnÉp*, 1903, 58.
[348] *CIL*, III, 7766 = *IGR*, I, 543 = *StCom*, 12, 1965, p. 62, nr. 20.
[349] *CIL*, III, 944.
[350] *CIL*, III, 14471 = *ILS*, 9335; vezi D a i c o v i c i u, p. 154; cf. *AISC*, V, 1944—8, p. 256, n. 2 şi *AIIA*, III, 1965, p. 238, n. 3.
[351] Vezi C u m o n t, p. 125 sqq., cu bibliografia de la p. 270 sqq.
[352] V e r m a s e r e n, pp. 271—333, nr. 1916—2190, cu fig. 500—601.
[353] *MCA*, VI, 1959, p. 877, nr. 9. Localitatea figurează pe harta lui Vermaseren, p. 271, dar din catalog lipseşte.
[354] *Ibidem*, p. 881, nr. 14.
[355] *Ibidem*, p. 890, nr. 30; *Apulum*, IV, 1961, p. 103, nr. 10 şi V, 1966, p. 189, nr. 6. Monumentul înregistrat la Vermaseren, nr. 2004—5, cu fig. 525, a fost publicat şi în *OCD*, p. 443 sq.
[356] *StCl*, IX, 1967, nr. 4.
[357] *CIL*, III, 7686; V e r m a s e r e n, nr. 1961.
[358] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 623, nr. 5 = V e r m a s e r e n, nr. 1963.
[359] *CIL*, III, 879.
[360] *CIL*, III, 12547.
[361] *CIL*, III, 7938.
[362] *CIL*, III, 1549.
[363] *CIL*, III, 968 = 7729, 7728.
[364] *CIL*, III, 7729.
[365] *CIL*, III, 944, 7863.
[366] *CIL*, III, 7922.

www.cimec.ro

[367] *CIL*, III, 1108.
[368] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 310.
[369] *AÉrt*, XXXV, 1915, p. 46 = „Dacia", N.S. IV, 1960, pp. 519—522.
[370] Al. Bărcăcilă, *Băile Herculane în epoca romană şi credinţele populare de azi*, Bucureşti, 1932, p. 17, fig. 11 = *ArchRoum*, p. 37, pl. XV, fig. 32, unde reliefuI e interpretat ca reprezentînd o „divinitate fluvială regională".
[371] „Latomus", XXIV, 1965, p. 551 sqq., nr. 1 şi 3, cu pl. XXXIX, 1, XL, 3 şi XLI, 5.
[372] *CIL*, III, 875.
[373] *CIL*, III, 1130—1138.
[374] *CIL*, III, 7652.
[375] *CIL*, III, 1133, 1138.
[376] Vezi *Apulum*, IV, 1961, pp. 61—82 = „Dacia", N.S. III, 1959, pp. 325—339.
[377] H. Grégoire-G. Bonfante, în *Annuaire de L'Université libre de Bruxelles*, VII, p. 41 sqq., citat după Vl. Georgiev, în *StCl*, II, 1960, p. 43.
[378] *CIL*, III, 1021, 1022.
[379] *RE*, VII, 1468 sq.; *Roscher's Lexikon*, I, 1692 sq.
[380] *AISC*, I, 1928—1932, p. 85 sq.
[381] *CIL*, III, 1090.
[382] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 41 = *AnnÉp*, 1914, 106.
[383] *AISC*, II, 1933—5, p. 192 sqq.
[384] *CIL*, III, 866.
[385] V. Pârvan, *Contribuţii*, p. 75 sq.
[386] *OCD*, p. 41 sqq., cu concluziile de la p. 52.
[387] „RevMuz", III, 1966, p. 267 sq.
[388] „RHSE", XX, 1943, pp. 166—181 = D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1958, pp. 234—247.
[389] *ActMuz*, 1956, pp. 135—138; *SCIV*, X, 1959, pp. 464—467.
[390] *OR*², p. 100 şi p. 425, nr. 325.
[391] D. Popescu, *Le culte d'Isis et de Serapis en Dacie*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1927, pp. 159—209.
[392] *EDR*, VI, 1935, p. 209 sq. şi 238 sq.
[393] *CIL*, III, 882.
[394] *CIL*, III, 7907 şi 1341.
[395] Drexler, p. 52 sq. şi D. Popescu, *op. cit.*, pp. 200—202.
[396] Vezi Daicoviciu, p. 153 sq., n. 2; *OR*², 316; „Latomus", XXII, 1964, p. 283 şi mai ales *AIIA*, II, 1965, p. 239 sqq.
[397] *OR*², p. 402, nr. 145.
[398] *CIL*, III, 882.
[399] *AISC*, I, 1928—1932, p. 83 sqq.
[400] *IGR*, I, 538 = *SCIV*, XI, 1960, p. 408 sq. = *StCom*, 1965, p. 65 sq., nr. 25.
[401] *SCIV*, X, 1959, p. 470 sq.
[402] *StCom*, 12, 1965, p. 231 sq., fig. 1.

www.cimec.ro

[403] D. Tudor, *Sucidava*, Bucureşti, 1966, p. 18, fig. 6 = idem, *Sucidava, Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles-Berchem, 1965, p. 54 pl. XII, 2.

[404] *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 49; *EDR*, IV, 1930, p. 104, fig. 41; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 263, fig. 323; „Latomus", XXIV, 1965, p. 556 sqq., nr. 2—4, V, 9, cu pl. XXXXIX, 2, XL, 3—4, XLI, 5—6, XLII, 7, 9.

[405] *CIL*, III, 992.

[406] *CIL*, III, 993.

[407] *AISC*, I, 1928, p. 87 sq., nr. 6.

[408] *MCA*, I, 1953, p. 763 sq.

[409] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 81 = *AnnÉp*, 1913, 50.

[410] *Wissowa*, p. 373 sq.; Latte, p. 346 sq.; *RE*, III, c. 1247—1250 şi J. Mundle, *Dea Caelestis in der Religionspolitik der Septimius Severus und der Iulia Domna*, în *Historia*, X, 1961, pp. 228—238.

[411] Vezi mai sus nota 313.

[412] *Wissowa*, p. 375.

[413] *Sargetia*, II, 1941, p. 119 sq.

[414] *MCA*, I, 1953, p. 756 sq.

[415] *CIL*, III, 7954.

[416] Wissowa, p. 86 şi 377 cu n. 1; Drexel, p. 37 sq.

[417] *CIL*, III, 7904 (singura dedicaţie din Dacia cunoscută lui Jones, p. 290 sq.). Cf. *AISC*, V, 1944—8, p. 248 sq.

[418] *CIL*, III, 788.

[419] *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 45; cf. Stein, p. 65 sq.

[420] Cf. *DictAnt*, p. 668 (s.v. *jumentum*).

[421] Vezi mai sus p. 139.

[422] *ATRÉ*, XII, 1903, p. 137 sq.

[423] Stein, pp. 72 şi 81.

[424] *AISC*, V, 1944—8, p. 247 sq.

[425] S. Gutenbrunner, *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle (Saale), 1936, p. 198; cf. Daicoviciu, p. 154 şi *AISC*, V, 1944—1, p. 256 sq.

[426] *CIL*, III, 1156.

[427] *CIL*, IV, 1601.

[428] Vezi *AISC*, V, 1944—8, p. 257 sq.

[429] *Ibidem*, p. 259.

[430] Vezi S. Gutenbrunner, *op. cit.*, p. 200 sqq.

[431] Inscripţia a fost semnalată mai întîi, fără nici un comentariu sau încercare de lectură în *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 101, nr. 9, apoi cu lectură şi interpretare istorico-epigrafică în *AISC*, V, 1944—8, p. 254 sqq., cu fig. 3.

[432] Lectura [*Dis Mag*]*nis*, în Dacia fără precedent, propusă în *OCD*, p. 106 sq. nu ni se pare probabilă, mai întîi pentru că epigrafic e imposibilă, întrucît ceea ce s-a păstrat din litera dinainte de... *nis* nu poate fi dintr-un G, ci dintr-un E sau F. Apoi, dedican-

tul P. Aelius Maximus, cavaler roman *a militiis*, mai face o dedicaţie unei divinităţi germanice, lui *Hercules Magusanus*, vezi *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 216 sqq. = *AISC*, V, 1944—8, p. 227 sq.

433 G. J u l i a n, *Histoire de la Gaule*, VI, Paris, 1920, p. 72, n. 2.

434 *Ibidem*; cf. şi *AISC*, V, 1944—8, p. 247.

435 *Roscher's Lexikon*, IV, c. 2—7, D r e x e l, p. 33 sq.

436 *CIL*, III, 1140 (singura dedicaţie din Dacia cunoscută lui Jones, p. 291) şi *Apulum*, II, 1943—5, p. 100.

437 *CIL*, III, 8045.

438 *CIL*, III, 1033, 14215, 15; cf. *AISC*, II, 1933—5, p. 257 sq.

439 Vezi D r e x e l, p. 6 şi 29 sq.

440 *CIL*, III, 74.

441 *MCA*, II,1956, p. 685 sqq.; cf. şi *ActaMN*, I, 1964, p. 480, nr. 7.

442 S t e i n, p. 71 sq.; P f l a u m, p. 853.

443 D r e x e l, p. 40; *AISC*, V, 1944—8, p. 226 sqq.

444 *Dolg*Cluj, II, 1911, p. 266 sqq.; V, 1944—8, p. 227 sqq.

445 *AISC*, V, 1944—8, p. 232 sqq.

446 *RE*, VI, A, c. 516 sq.

447 Vezi *AISC*, V, 1944—B, pp. 103—112.

448 *CIL*, III, 14216, 1. Pentru interpretarea reliefului vezi „RIR", XVII, 1947, pp. 70—79 şi *AISC*, V, 1944—8, pp. 338—343. Cf. şi *OR*, p. 307 şi 348, nr. 22.

449 G. I. K a z a r o w, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938. Vezi şi *RE*, Suppl. III, c. 1132—1149; *RE*, VI A, c. 478—488; *OmPC-I*, pp. 26—30; *Eirene*, IV, 1965, pp. 111—122.

450 *ActaMN*, IV, 1967. Dar unele dintre monumentele cuprinse în această listă completă (numerele 21, 24, 30) s-ar putea să nu-l reprezinte pe eroul trac.

451 D. T u d o r, *I cavalieri danubiani*, în *EDR*, VII, 1937, p. 189 sq., VIII, 1938, pp. 445—448; i d e m, *OR*², pp. 299—301; *OCD*, pp. 519—522; „Dacia", N.S., IV, 1960, pp. 333—362; V, 1961, pp. 317—343; *Das Altertum*, VIII, 1962, pp. 234—243; i d e m, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum*, I—III, Leyden, 1968. Cf. şi D a i c o v i c i u, p. 148 sq. şi *AIIA*, II, 1965, p. 252, cu notele 122—123.

452 *RE*. Suppl, IX, c. 740 sq.

453 Vezi N. G o s t a r, *Cultele autohtone în Dacia romană*, în *AIIA*, II, 1965, pp. 237—254; cf. şi *ActaMN*, IV, 1967, p. 12, cu n. 19.

454 A. D o m a s z e w s k i, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier, 1895, p. 54.

455 A. B r u h l, *Liber pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953; A. B o d o r, *Studia*, 1960, pp. 25—58 = „Dacia", N.S. VII, 1963, pp. 211—239.

456 T e r t u l l i a n, *Apol.*, XXIV, 8.

457 Vezi mai sus nota 358.

458 *De bello Gall.*, VI, 17.

459 *Germania*, 43.

www.cimec.ro

[460] Despre el Pârvan, *Getica*, p. 146, afirma: „*Hercules* e — de fapt — un simplu atribut — roman — al *zeului unic dacic*". Sublinierea e a lui V. Pârvan.

[461] *RE*, Suppl. IX, c. 740 sq.

[462] Vezi J. T o u t a i n, *Les cultes païens dans l'Empire romain*, II, Paris, 1911, p. 227 sqq.; *AISC*, I, 1928—1932, p. 81 sqq.; C u m o n t, passim.

[463] *AISC*, I, 1928—1932, p. 84 sq.

[464] *SCIV*, V, 1954, p. 604 sq.

[465] B a r b i e r i, nr. 126 şi Indice.

[466] Vezi p. 203.

[467] Vezi *CIL*, III, *Indices*.

[468] *CIL*, III, 7908, Sarmizegetusa.

[469] *RE*, Suppl, IV, 832, Cf. G. B r o u s i n, *Gli scavi di Aquileia*, Udine, 1934, p. 78; J. G a g é, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964, p. 173, 279; D e i n i n g e r, p. 138 sqq.

[470] *CIL*, III, 1115; vezi şi 1114, 1116.

[471] *CIL*, III, 1134.

[472] *CIL*, III, 7983. Cf. „Latomus", XXIII, 1964, p. 291.

[473] *CIL*, III, 1448.

[474] Vezi *CIL*, III. Indices şi indicele de la sfîrşitul lucrării de faţă. Pentru preoţii lui Mithras vezi V e r m a s e r e n, p. 424, s.v. *Sacerdos*.

[475] *CIL*, III, 7728 = V e r m a s e r e n, nr. 208.

[476] Cf. C u m o n t, p. 276, n. 39 şi *JRS*, XVII, 1937, p. 109 sq.

[477] *CIL*, III, 1422.

[478] Vezi mai sus p. 207 sqq.

[479] Vezi mai sus p. 318 sq.

[480] „Dacia", III — IV, 1927—1932, p. 524 sq.; cf. *ActaMN*, III, 1966.

[481] Vezi mai sus p. 194 sq.

[482] *SCIV*, 16, 1965, pp. 803—808.

[483] *OR*², p. 380, nr. 4 = *AnnÉp*, 1914, 118.

[484] *CIL*, III, 1572 = *ILS*, 3487; cf. „Dacia", N.S., VI, 1962, p. 203.

[485] „Dacia", I, 1924, p. 521 sq.

[486] *CIL*, III, 6270 = *ILS*, 7136 şi *CIL*, III, 1509. Cf. „Dacia", I, 1924, p. 243 sqq.

[487] D e i n i n g e r, în *loc. cit.*

[488] *CIL*, III, 1198, 1398, 1417 a, 1482, 1486, 1503, 7971.

[489] *CIL*, III, 7981.

[490] *CIL*, III, 7933.

[491] „Dacia", I, 1924, p. 245, nr. 4; cf. p. 247 sq.

[492] *CIL*, III, 1398.

[493] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 393.

[494] Cf. K e r é n y i, nr. 1467.

[495] *CIL*, III, 1064, 1065(2), 1134, 1182, 7868 (?).

[496] *CIL*, III, 903.

www.cimec.ro

[497] *CIL*, III, 7664.
[498] *CIL*, III, 14468; *OR*[2], p. 387 sq., nr. 41.
[499] *CIL*, III, 7997.
[500] *CIL*, III, 14468.
[501] *SAI*, III, 1961, p. 9 sqq. = „Dacia", N.S. 1962, p. 201 sqq.
[502] *CIL*, III, 6254.
[503] *CIL*, III, 7664.
[504] *CIL*, III, 862. Un alt *magister Aug[ustalis Nap]ocae*, anume *Aur[el(ius) Secun]dus* pune un epitaf la Potaissa la mormîntul surorii lui Aurelia Felicissima (*CIL*, III, 812).
[505] *CIL*, III, 986.
[506] *SAI*, III, 1961, p. 12 nota 31 = „Dacia", N.S., VI, 1962, p. 203, n. 32.
[507] Vezi mai sus p. 295 sqq.
[508] *CIL*, III, 976. Cf. „Latomus", XXIII, 1964, p. 294 sq.
[509] *CIL*, III, 1082.
[510] D e i n i n g e r, în *loc. cit.*
[511] *Ibidem*.
[512] *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 134 sq. nr. 2 = *AnnÉp*, 1903, 69.
[513] *CIL*, III, 1513.
[514] *CIL*, III, 1433.
[515] *CIL*, III, 1209.
[516] *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 7 = *AnnÉp*, 1959, 304.
[517] *SCIV*, VI, 1955, p. 331 sq. = *AnnÉp*, 1956, 207; cf. T u d o r, p. 250, nr. 72.
[518] *ActaMN*, III, 1966.
[519] *EKL*, p. 106 sq.; cf. *Atti*, III, p. 189.
[520] *AISC*, V, 1944—8, p. 250 sqq.
[521] În noul studiu despre *Severus Alexander și provincia Dacia* în *ActaMN*, III, 1966, p. 154 sqq. = *Gedenkband für H. Schmid, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas*, III, Theil, Graz-Köln, 1966, p. 11 sqq. C. Daicoviciu nu mai enumeră pe P. Aelius Maximus de la Napoca printre *sacerdotes arae Augusti*.
[522] *CIL*, III, 7962.
[523] *CIL*, III, 7688.
[524] Vezi nota 410.
[525] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 548 sq.
[526] D e i n i n g e r, p. 153; C. D a i c o v i c i u, în *loc. cit.*
[527] Vezi *DizEp*, II, pp. 2062—2067 și pentru inscripțiile din Dacia articolul lui I. I. R u s s u, *In honorem domus divinae*, în *StCl*, IX, 1967, p. 64.
[528] *JÖAI*, V, 1902, Bbl. 136.
[529] Vezi nota 430.
[530] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 350 = „Dacia", I, 1924, p. 249 sq.
[531] *Apulum*, IV, 1961, p. 104, nr. 12.

www.cimec.ro

[532] *CIL*, III, 944.

[533] *CIL*, III, 14216, 1. Cf. „RIR", XVII, 1947, pp. 70—79 şi *OR*², p. 307 sq., cu rezervele exprimate în *AISC*, V, 1944, pp. 338—343, şi I. I. Russu, *art. cit.* care nu include în lista sa această dedicaţie.

[534] Vezi *CIL*, III, Indices.

[535] *CIL*, III, 862.

[536] *CIL*, III, 1128.

[537] *CIL*, III, 1127.

[538] *CIL*, III, 1439.

[539] *CIL*, III, 1017.

[540] *CIL*, III, 1159.

www.cimec.ro

ASPECTE DIN VIAȚA SOCIALĂ

În acest capitol vrem să prezentăm doar unele aspecte din viață în Dacia romană care nu au fost înfățișate în celelalte capitole ale lucrării și care, în cea mai mare parte, nu au format obiectul unor studii mai amănunțite. De aceea, și prezentarea lor în capitolul de față va fi scurtă și firește fără nici o pretenție de a fi completă.

VIAȚA ORAȘELOR ȘI A SATELOR

Orașele sînt expresia cea mai autentică și cea mai înaltă a sistemului de viață roman și a orînduirii sclavagiste. În ele locuiesc cei mai bogați dintre provinciali, proprietari funciari, funcționari provinciali, negustori, meșteșugari, oameni de afaceri. Orașele sînt cele mai importante centre administrative, meșteșugărești, comerciale, culturale și uneori militare ale provinciei. Locuitori orașelor sînt în cea mai mare parte cetățeni romani cu drepturi depline, *municipes*, dar alături de aceștia se găsesc totdeauna și peregrini sau *incolae*, locuitori lipsiți de dreptul de a participa la conducerea municipală și în general la treburile obștești. Am văzut că numai cetățenii cei mai bogați constituie consiliul municipal, *ordo decurionum*, din rîndurile cărora se aleg magistrații municipali. Restul cetățenilor romani formează plebea, *plebs*, sau poporul, *populus*. O parte dintre oamenii liberi și chiar cetățenii romani, care nu aveau acces la conducerea orașelor, datorită originii lor de liberți dar care dispuneau de avere, erau grupați în asociațiile politico-religioase ale Augustalilor, alcătuind o a doua stare în orașe, corespunzătoare într-un fel ordinului ecvestru, a cărui imitație fictivă pot fi considerate. O a treia categorie o reprezentau colegiile profesionale, asociații private, dar recunoscute legal, care participau într-o anumită măsură la viața publică a orașelor.

În afară de oamenii liberi, în orașe trăiau și numeroși sclavi, proprietate a celor mai bogați, în casa cărora își duceau existența și pe care îi serveau. Numeroși erau și sclavii publici, ai orașului, ai templelor, ai asociațiilor profesionale. La Sarmizegetusa numărul lor mare rezultă din închinarea pe care doi inși o fac geniului liberților și sclavilor, *Genio lib(ertorum) et servorum*[1].

Orașele aveau cîte un teritoriu al lor, care depindea de ele, și în care orășenii își aveau proprietățile lor funciare. Satele și celelalte așezări din acest teritoriu depindeau economic fiscal și administrativ de orașul de reședință.

www.cimec.ro

În orașe se strîng bogățiile imense, ceea ce se oglindește în primul rînd în înfățișarea însăși a orașelor, în care se desfășoară o neîntreruptă activitate edilitară, ridicîndu-se construcții publice și private, adeseori somptuoase, atît în interiorul incintei fortificate, cît și în afara ei. Înfățișarea orașelor din Dacia, după un anumit timp de la organizarea provinciei, nu se deosebește de aceea a orașelor romane din celelalte provincii. Planul foarte regulat al unora dintre orașele din Dacia este de la întemeiere trasat, apoi mereu amplificat. Altele, ca Apulum, Romula etc., se dezvoltă însă după un plan mai puțin regulat, în funcție de împrejurările locale, dar înfățișarea lor nu este de loc mai puțin monumentală.

Cele mai impunătoare clădiri în fiecare oraș sînt cele publice, *curia*, adică sediul consiliului municipal, clădirile municipale, ale administrației provinciale, ca sediile guvernatorilor provinciei, legați imperiali sau procuratori, tabulariile, adică birourile administrative, templele și construcțiile destinate folosirii publice, ca terme, palestre, magaziile municipale, *horrea*, folosite pentru depozitarea cerealelor necesare aprovizionării orașelor, clădirile Augustalilor, ale colegiilor profesionale etc.

Nelipsit în oricare oraș este forul *(forum)*. În el se ridică de obicei templul zeilor protectori ai orașului, de aceea el este considerat și ca centrul sacru al orașului. În jurul lui se ridică cele mai impunătoare clădiri publice, cum sînt *curia*, *basilica*, *aedes Augustalium* etc. Forul este centrul vieții publice a orașului. În el se țin adunările populare, de aci pornesc procesiunile publice, aici se făceau judecățile și se încheiau tranzacții comerciale. În for se ridică statui împăraților, guvernatorilor sau procuratorilor provinciei, patronilor orașului, magistraților municipali și cetățenilor mai de vază din oraș. Aceștia considerau ca o supremă glorie, la care puteau să năzuiască, aceea de a-și vedea în for monumentul care să-l reprezinte în piatră. Acordarea unui loc pentru ridicarea unui asemenea monument în for se făcea numai printr-o hotărîre a ordinului decurionilor, ceea ce se și arată la sfîrșitul inscripțiilor onorare prin formula foarte obișnuită: *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*. Căci în afară de statuile ridicate oficial de către consiliul municipal sau de către totalitatea locuitorilor *(colonia, municipium, respublica)*, asemenea monumente onorare, adică statui cu soclu de piatră pe care se sapă inscripția, puteau fi ridicate și de către amici, de membrii familiei (fii, gineri etc.), de liberții patronilor lor, de colegiile profesionale, de militari etc. În forul de la Ulpia Traiana, cu prilejul săpăturilor arheologice, s-au găsit înșirate de-a lungul zidurilor sau în spațiile libere o mulțime de monumente onorare, cu inscripțiile respective sau numai cu soclul lor[2]. Forul era pavat cu lespezi de piatră, iar pereții zidurilor care-l împrejmuiau erau placați cu lespezi de marmură sau pictați. Canale de piatră deschise sau acoperite conduceau apa de ploaie. La Ulpia Traiana alăturat forului existase la început o hală *(macellum)* în care se desfăceau produsele[3]. Ulterior, ea a fost transformată într-un

www.cimec.ro

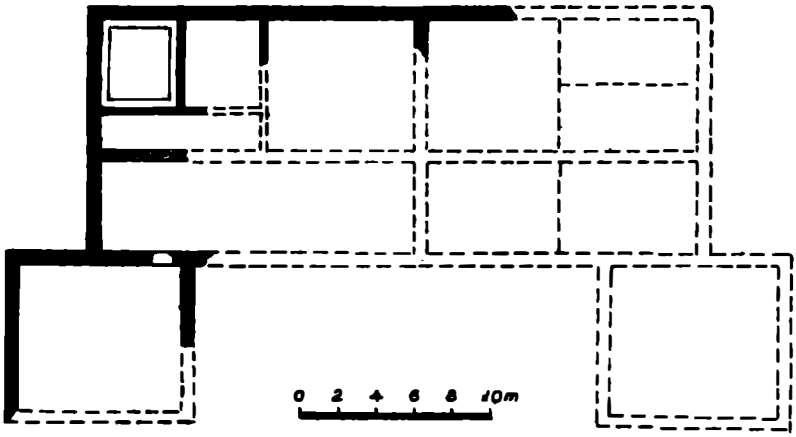

Planul reconstituit al unei villa suburbana de la Sarmizegetusa

fel de bazilică și folosită ca anexă a forului, de-a lungul pereților ridicîndu-se de asemenea statui. Fără îndoială că pentru desfacerea produselor se va fi amenajat o altă piață. Asemenea piețe existau probabil în toate orașele din Dacia.

În afară de clădirile publice, orașul cuprindea casele de locuit ale particularilor. Ele erau construite în aceeași tehnică bună, din piatră, cărămidă și mortar. Vile somptuoase se ridicau nu numai în interiorul zidurilor orașelor, ci și în afara lor. Ca exemplu poate servi *villa suburbana* dezgropată în 1936 la Ulpia Traiana, în afara zidurilor de incintă, aproape de amfiteatru[4]. Ea este o construcție cu un plan foarte simetric, dispunînd de mai multe încăperi bine amenajate și confortabile, cu padimente din mozaic de cărămizi, picturi murale și instalație de încălzire cu aer cald, *hypocaustum*.

Sistemul de încălzire cu aer cald pe dedesubt, numit *hypocaustum*, a fost foarte răspîndit în Dacia, ca și în toată lumea romană, fiind folosit în clădirile publice, în castre, în casele particulare și totdeauna la băi. El a fost introdus la Roma încă din secolul I î.e.n. și invenția lui sau a padimentului suspendat e atribuită unui contemporan al lui Cicero, unui oarecare bogătaș C. Sergius Orata[5]. El este descris de Vitruvius în legătură cu băile[6], dar e mai bine cunoscut însă din descoperirile arheologice. Încăperile care urmau să fie încălzite aveau padimentul suspendat *(suspensurae)* pe stîlpi *(pilae)* de cărămidă, înalți de două picioare, după recomandarea lui Vitruvius, dispuși în șiruri regulate, la distanțe egale. Padimentul era format din cărămizi bipedale (58—59 cm) așezate pe stîlpii amintiți. Peste ele se așternea un strat de compoziție impermeabilă *(opus signinum)*. Încălzirea se făcea cu aer cald,

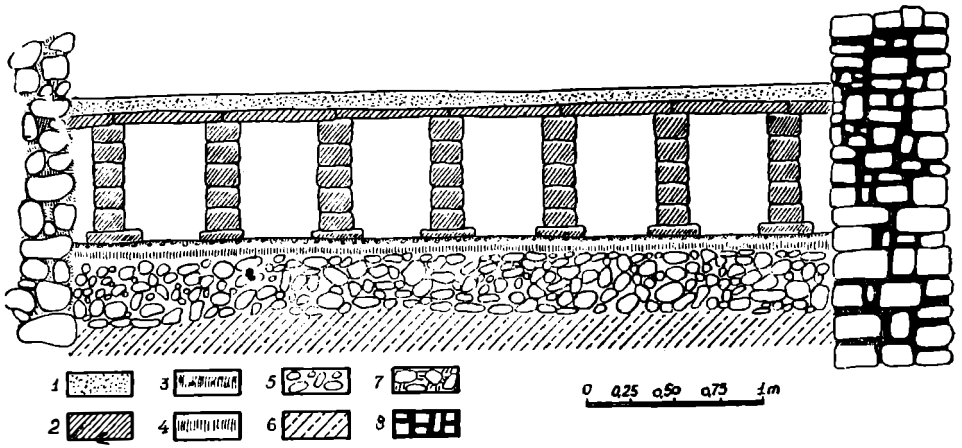

Secţiune prin hypocaustul băilor din castrul de la Orheiul Bistriţei

1. Opus signinum (pădiment impermeabil). 2. Pădiment de cărămizi bipedale şi cărămizi pătrate din picioarele stîlpilor de susţinere (pilae). 3. Strat de nisip şi pietriş mărunt. 4. Strat subţire de mortar. 5. Strat gros de pietre de rîu. 6. Pămînt de umplutură. 7. Zid din piatră de rîu legată cu lut negru şi puţin mortar. 8. Zid din piatră de carieră

care venea de la un cuptor *(praefurnium)*, situat sub unul dintre pereţii încăperii, în care se făcea foc puternic cu lemne sau cu cărbuni. Aerul cald pătrundea pe sub podeaua suspendată şi prin spaţiul lăsat liber de ţiglele mari cu colţari *(tegulae mammatae)*, ce căptuşeau pereţii sau prin tuburi, de lut ars, de obicei patrulatere, el era condus de-a lungul pereţilor şi eliminat apoi printr-un coş. Sistemul acesta de încălzire necesita o mare cantitate de combustibil, dar căldura obţinută era plăcută şi se menţinea multă vreme.

Confortul urban nu lipseşte din nici unul dintre oraşele Daciei. Casele cetăţenilor mai bogaţi, deşi în genere fără etaj, erau bine construite şi confortabile. O casă particulară de la Apulum, cu mai multe încăperi, în afară de bucătărie, cu masă de piatră şi cărămidă, cu cuptor, avea şi baie[7]. Ele erau pavate cu mozaicuri de piatră colorată sau cu mozaîc de cărămizi mici în formă de 8 culcat, poligonale, triangulare *(opus spicatum)*, îmbinate ca parchetul din zilele noastre. Pereţii caselor adeseori erau pictaţi, după cum dovedesc resturile de pictură surprinse în săpături, dar aproape niciodată salvate.

Iluminatul se făcea cu ajutorul lucerneler de lut ars, de bronz sau chiar de fier, în care se folosea drept combustibil uleiul. Asemenea *lucernae* de variate forme s-au descoperit în mare număr în toate localităţile din Dacia. Flacăra era dată de unul sau mai multe fitile care ieşeau din orificiile cu care

erau prevăzute lucernele. Un alt orificiu practicat la mijlocul discului servea pentru alimentarea lucernei cu ulei.

Mai somptuos decorate erau firește edificiile publice. O inscripție fragmentară descoperită în *aedes Augustalium* amintește ornamentarea interiorului acestei clădiri cu stucatură, pictură, figurine sau reliefuri, cu draperii și candelabre de aramă: [*tect*]*orio et pic*[*tura*] [*sigi*]*llis et linteis*... [*can*]*delabra ae*[*nea*]....[8]

Mobilierul caselor din Dacia ne este puțin cunoscut, căci el nu s-a păstrat. Îl cunoaștem doar după reprezentările de pe reliefurile funerare. El se compune din paturi de lemn de forma unor canapele de astăzi *(kliné, lecti tricliniares)*, mese rotunde cu trei picioare *(mensae tripedes)*, scaune cu spătare *(kathedrae)* cu schelet din lemn și împletituri de nuiele. S-au păstrat decorațiile metalice, din lame de bronz, ale unor lăzi sau casete de lemn, apoi cuiere de fier și diferite obiecte ornamentale. De la uși s-au păstrat broaștele și mai ales numeroase chei de fier sau de bronz[9], care adeseori erau purtate pe deget ca inelele.

Conducerea orașelor prin edili se îngrijea de întreținerea clădirilor publice, a străzilor, de amenajarea piețelor, de aprovizionarea cu apă potabilă. Aceasta era una dintre sarcinile de care organele de conducere căutau să se achite cu deosebită grijă. Apa potabilă era necesară atît pentru consumul particular, cît și pentru temple și mai ales pentru băile publice. Întrucît apa din rîurile care curgeau prin orașe sau aproape de ele nu era suficientă și nici nu putea fi folosită totdeauna pentru toate nevoile, a fost captată apă bună de băut mai de departe și condusă în oraș prin construirea de apeducte. La Ulpia Traiana apa a fost adusă prin construirea unui asemenea apeduct în anii 132—133, pe timpul împăratului Hadrian, prin grija guvernatorului provinciei Cn. Papirius Aelianus, după cum precizează inscripția pusă cu acest prilej: *Aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae) per Cn. Papirium Aelianum legat(um) eius pr(o)pr(aetore)*[10].

O problemă dificilă era aducerea de apă potabilă la Apulum, orașul cel mai întins din Dacia, cu cel mai mare număr de locuitori, și unde apa din fîntînile de pe teritoriul orașului nici astăzi nu este prea bună. O inscripție ne spune că pe locul unde zeii înșiși au arătat că poate fi găsită apă, *demonstr(antibus) ipsis aqua aperiendas*, și unde s-a amenajat probabil o fîntînă, cetățeanul L. Aurelius Trophimus, în anul 158, pe vremea guvernatorului M. Statius Priscus, a pus pe cheltuiala sa o imagine a lui Iuppiter și un altar, *ponen*[*t(em)*] *signum Iovis et aram p(ecunia) s(ua) f(ecit)*, pe care l-a închinat „lui Iuppiter prea bun și prea mare și adunării zeilor și zeițelor", *I.O.M. et consessui deorum dearumque*, pentru norocul Imperiului roman și virtutea legiunii XIII Gemina, *pro salute Imperii Romani et virtute leg(ionis) XIII G(eminae)*[11]. Conducte de apă, alcătuite din tuburi de argilă arsă au fost semnalate arheologic în mai multe locuri în Dacia. O asemenea conductă a fost

dezgropată în 1936 în comuna Căbești (j. Hunedoara), care pe o distanță de 98 m conducea apa de la un izvor la cariera de piatră din apropiere[12]. Cu atît mai mult trebuie să presupunem că toate orașele din Dacia, ca și așezările mai mari, erau aprovizionate prin conducte sau apeducte cu apă bună de băut.

Prin construcțiile sale monumentale, publice sau private, prin lucrările edilitare, corespunzînd nevoilor, prin confortul locuințelor și al localurilor publice, prin bogăția multora dintre locuitorii săi, prin nivelul cultural mai ridicat, prin condițiile mai bune de trai, prin tradițiile și rafinamentul locuitorilor, se pune în evidență strălucirea vieții orășenești din Dacia. În orașe se îngrămădește cu timpul un număr tot mai mare de locuitori. Populația Sarmizegetusei a fost evaluată la cel puțin 15 000—20 000 de oameni[13] și tot atîta trebuie să fi avut și alte orașe din Dacia, ca Napoca, Potaissa, Drobeta, Romula, în timp ce populația orașului Apulum credem că va fi fost mult mai mare, ridicîndu-se poate pînă la 30 000—40 000. Acestea rămîn totuși cifre modeste în raport cu populația Romei, care în secolul al II-lea trecea de un milion[14]. Aprovizionarea cu cereale și alte alimente a orașelor mai mari din Dacia a devenit foarte devreme o preocupare de seamă a conducerii acestora, mai ales după ce s-a alcătuit o numeroasă plebe urbană, care dispunea de mijloace reduse de existență și care solicita adesea ajutorul organelor municipale. Acestea au instituit un serviciu, dispunînd de sumele necesare, pentru aprovizionarea cu cereale și alimente gratuite sau cu prețuri reduse a plebei urbane. Am mai amintit că pentru acest serviciu, *annona*, un bogătaș al metropolei Daciei a donat importanta sumă de 80 000 de sesterți[15]. Ca și la Roma, și în alte provincii bunăvoința plebei trebuia cîștigată prin distribuții de cereale și alimente. Ceea ce spune Iuvenal despre poporul de la Roma, că două lucruri dorește cu nerăbdare: pîine și jocuri de circ, *duas tantum res anxius optat panem et circenses*[16], e confirmat și de istoricul Fronto, care afirmă de asemenea că poporul roman e preocupat mai ales de două lucruri, de aprovizionare și de spectacole, *populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri*[17], care e valabil și pentru plebea din orașele Daciei, ca și din oricare alte orașe din Imperiul roman, de altfel.

Ce reprezentau însă orașele față de mediul rural, față de sate? Se știe că în epoca Antoninilor și a Severilor procesul de urbanizare a atins punctul culminant în tot imperiul. În această epocă și în vremea lui Septimiu Sever, adică în secolul al II-lea, are loc și întemeierea tuturor orașelor din Dacia. Numărul lor nu este prea mare, abia de 11 sau 12, dacă luăm în considerare că la Apulum erau două așezări cu caracter urban. Dar el este însă corespunzător frecvenței orașelor din celelalte provincii. Viața orășenească cunoaște în secolul al II-lea cea mai largă extensiune, în același timp avînd loc și o mai mare dispersare a bogățiilor, care se împart între mai mulți posesori decît oricînd înainte. Împărații au promovat întemeierea de orașe și viața orășenească în general din interese politice, urmărind să lărgească baza

socială a principatului sau a propriei lor dinastii. Ei extind această bază socială la un număr mai mare de cetățeni, care alcătuiesc aristocrația locală în toate orașele din provincii. Secolul Antoninilor este epoca de cea mai largă răspîndire a civilizației romane pînă în cele mai îndepărtate provincii. În ajunul marii crize a Imperiului roman din secolul al III-lea, civilizația romană se prezintă sub aspectele ei cele mai favorabile. Dacia se bucură și ea de această prosperitate a vieții orășenești și a civilizației romane în general. Dar chiar în această epocă și cu toată mai larga distribuire a bogățiilor, numai o minoritate de oameni privilegiați se bucură de binefacerile civilizației, ale bunăstării, de avantajele vieții urbane. Alături de aceștia, imensa majoritate a populației Imperiului roman suferă din cauza lipsurilor de tot felul. Bunăstarea „elitelor", reprezentate de orășenii mai bogați, își are izvorul în exploatarea marii majorități a oamenilor, care duc o viață plină de privațiuni, oboseli peste măsură, din cauza muncilor fizice extenuante, și de umilințe morale.

Într-adevăr, orașele în Dacia, ca și din restul imperiului, chiar în secolul al II-lea, în perioada de maximă răspîndire a lor, nu reprezintă pe harta provinciei și a imperiului decît mici pete, care se pierd în mijlocul imenselor regiuni rurale. La sate însă condițiile de viață sînt mult deosebite față de cele de la oraș. Unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei economice și sociale a Imperiului roman, M. Rostovtzev, era nevoit să constate că „viața civilizată era de fapt rezervată exclusiv orașelor, în timp ce comunitățile rurale trăiau în condiții absolut primitive: nu aveau de fapt nici școli, nici gimnazii, nici biblioteci"[18]. Dar nu numai acestea erau suferințele la sate, ci mai grele erau condițiile economice. Populația rurală săracă era istovită de grelele munci fizice și mereu amenințată de spectrul foametei. Iar condițiile de trai la sate s-au înrăutățit o dată cu înmulțirea orașelor, căci povara pe care trebuiau să o susțină ele devenea astfel tot mai grea. Producția meșteșugărească de la orașe și în general progresul tehnic nu puteau oferi vreo compensație, ușurînd efectuarea muncilor grele. Singura ieșire din acest impas s-a dovedit a fi decăderea orașelor și a vieții orășenești. Începutul crizei generale a societății antice din secolul al III-lea a însemnat de fapt și începutul declinului orașelor și al întregii vieți municipale.

Dacia nu face nici ea excepție de la evoluția istorică mai sus schițată. Decăderea orașelor din Dacia este foarte accentuată începînd de pe la mijlocul secolului al III-lea, agravîndu-se datorită atacurilor dinafară. Doar că întoarcerea la economia cu pronunțat caracter natural, în care orașele își pierd importanța lor de odinioară, se produce aici mai repede decît în restul imperiului, o dată cu retragerea stăpînirii romane de la nordul Dunării la începutul domniei lui Aurelian.

Cît privește satele din Dacia romană și viața lor, sîntem mult mai puțin informați decît despre aceea a orașelor. Dacă facem abstracție de vilele rus-

tice, de staţiunile balneare şi de unele centre rurale mai mari, ca Micia, Sucidava, Cristeşti, putem spune că viaţa satelor din epoca romană rămîne aproape cu totul necunoscută. Descoperirile arheologice şi numismatice din epoca romană, înregistrate în bibliografia de specialitate, sînt numeroase, localităţile cu descoperiri romane ridicîndu-se la cîteva sute[19], dar caracterul acestor aşezări nu a fost decît arareori precizat. Adeseori totul se reduce la ruinele cîtorva clădiri de piatră şi ale vreunui sanctuar sau templu. Inscripţiile în mediul rural sînt relativ rare, în schimb de o mai mare difuziune s-au bucurat unele produse meşteşugăreşti, ca cele ceramice, chiar fine, uneltele şi alte obiecte de metal, produse în atelierele meşteşugăreşti de la oraşe. E adevărat că ruinele oraşelor, ale castrelor, ale vilelor rustice, ale staţiunilor termale, prin întinderea şi monumentalitatea lor au atras mai mult atenţia cercetătorilor. Abia în ultima vreme se poate spune că obiectivul cercetărilor a fost îndreptat cu mai multă atenţie spre aşezările rurale mai modeste şi spre lumea satelor[20]. Dar şi acestea au avut în vedere şi au dus la descoperirea mai mult a satelor autohtonilor daci[21]. În multe dintre aceste sate, cu toate că unele produse romane se găsesc în mare număr, viaţa se desfăşoară în forme tradiţionale, patriarhale. De altfel, în general se poate spune că progresul în mediul rural al epocii romane este foarte lent şi condiţiile de viaţă sînt mult mai înapoiate faţă de cele din oraşe. Beneficiari ai civilizaţiei romane la sate sînt doar cîţiva proprietari funciari, colonişti sau veterani, proprietarii de *villae rusticae*. Marea majoritate a celor care trudesc pe ogoare în Dacia, mai ales în partea ei de est, lipsită de aşezări urbane, a rămas anonimă, necunoscută nouă. De altfel, şi urmele colibelor de lemn şi ale caselor şubrede în care îşi duceau existenţa au pierit mult mai uşor decît cele ale zidurilor de piatră. Existenţa imensei mase a populaţiei satelor din Dacia romană se face simţită mai mult indirect. Mai mult decît pentru oricare altă epocă se adevereşte afirmaţia lui K. Marx că „oraşul exploatează economiceşte satele, pretutindeni şi fără excepţie, prin preţurile lui de monopol, prin sistemul lui fiscal şi corporatist, prin înşelăciunile lui comerciale directe şi prin cămătăria lui"[22]. Contrastul dintre oraşe şi sate este poate mai izbitor decît în oricare altă epocă.

VIAŢA DE FAMILIE

Familia este gruparea cea mai strînsă şi mai frecventă pe care inscripţiile ne-o fac cunoscută. Ea apare întotdeauna bine închegată, avînd în frunte pe *pater familias*. Toţi membrii unei familii au acelaşi nume gentilic[23]. Trei nume, *tria nomina*, poartă aproape fără excepţie cetăţenii romani din familiile cele mai de vază, chiar după jumătatea secolului al II-lea de cînd praenomenul începe să fie omis uneori în inscripţii. Aceştia de obicei îşi precizează

și filiația, ca și tribul în care sînt înscriși, ceea ce echivalează cu indicarea cetățeniei. Praenomenul obișnuit e comun celor din aceeași familie, ca și numele gentilic *(nomen gentile)*, numai cognomenul deosebindu-i, el avînd deci valoare personală[24]. Obiceiul era ca fiul cel mai mare să ia praenomenul tatălui, fie neschimbat, fie transformat într-un derivat adjectival. De aceea, în inscripții *praenomina* ca și *gentilicia* se pot folosi la plural. Ca exemplu poate servi o inscripție onorară de la Sarmizegetusa pusă în cinstea lui *C. Iul(ius) C.f.(ilius) Pap(iria tribu) Valerius* de către fiii săi *C(ai) Iulii Valerianus, Carus și Fronto*, împreună cu surorile lor *Valeria et Carissima*[25]. Primul fiu și prima fiică își formează cognomenul după tată, al doilea fiu și a doua fiică își formează cognomenul probabil după mamă, nenumită în inscripție. Totuși, aceasta nu e o regulă riguros observată. Valoarea personală a cognomenului e dovedită de faptul că uneori o persoană e numită numai cu această parte a numelui. Nu prea numeroase sînt cazurile cînd o persoană poartă două *cognomina*, de pildă *M. Aur(elius) Comat(ius) Super*[26]. Polinomiile cînd apar în inscripțiile din Dacia aparțin persoanelor nestabile, venite dinafară. Poreclele *(signa)* sînt și ele rare în inscripții, de pildă *P. Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et Maximus*[27] sau *Ael(ius) Vales qui et Esbenus*[28]. Femeile poartă obișnuit numai două nume, gentiliciul, pe care și-l păstrează și după căsătorie, și un cognomen (Flavia Ingenua, Marcia Cara etc.), dar nu lipsesc totuși exemplele cînd și femeile au *praenomina*, ca *P(ublia) Ael(ia) Ingenua... et P(ublia) Ing(enua) Florentina*, dintr-o inscripție funerară de la Tibiscum[29]. O polinomie întîlnim în cazul fetelor adoptate, ca de pildă *Publia Aelia Iuliana Marcella*, fiica lui P. Ael(ius) Iulianus și *adoptiva* lui P. Ael(ius) Marcellus de la Apulum[30]. Se întîlnesc și la femei uneori porecle, de pildă *Septimia Septimina quae et Revocata*, care ca fiică și moștenitoare *(filia et heres)* ridică împreună cu mama sa piatra de mormînt tatălui său la Sarmizegetusa[31]. Adeseori însă femeile poartă un singur nume (Digna, Fabia, Lupula Maxima etc.). Peregrinii au de obicei un singur nume, pe care și-l păstrează ca cognomen după obținerea cetățeniei. Sclavii de asemenea au un singur nume, de obicei specific acestei clase sociale[32], pe care apoi și-l păstrează drept cognomen în cazul cînd sînt eliberați și cînd ei iau praenomenul și gentiliciul fostului stăpîn, denumit acum *patronus*. Astfel, sclavul administrator, *actor*, Onesimus, ridică un altar lui I.O.M. Cons(ervator) pentru sănătatea stăpînului său, *pro salute P. Ael(i) Antipatri*[33], în timp ce tot el sau un alt libert omonim al aceleiași familii, ajuns Augustal al coloniei Apulum, se numește *T(itus) Ael(ius) Onesimus*[34].

Arareori se poate stabili pe baza inscripțiilor din Dacia arborele genealogic al familiilor. Una dintre familiile din care mai mulți membri sînt atestați de inscripții este aceea a *Vareniilor*, de la Sarmizegetusa, de origine italică[35]. Înrudită cu Varenii era familia lui *M. Cominius Quintus, sacerdos arae Augusti*[36]. O soră a lui era soția lui T. Varenius Probus[37], iar el era căsă-

torit cu Antonia Valentina, fiica lui *M. Antonius Valentinus*, de asemenea *sacerdos arae Augusti*[38], pe vremea lui Gordian III, și a soției aceluia, Antonia Valentina[39].

O altă familie cu mai multe ramificații este a lui *P. Aelius Antipater* de la Apulum. Un fiu și o fiică din această familie au fost adoptați de un fost ofițer originar sau stabilit ulterior la Fulminium, în Umbria, P. Aelius Marcellus, ajuns patron și decurion al coloniei Apulum[40].

De cele mai multe ori însă inscripțiile, mai ales funerare și votive, nu amintesc decît două generații ale aceleiași familii, mai rar trei (părinți, copii, nepoți). Ele nu ne dau decît rareori posibilitatea să stabilim vreo legătură între diferitele familii, chiar cînd e vorba de omonimi. Căsătoriile se făceau obișnuit între persoanele din aceeași clasă și categorie socială. Totuși, nu lipsesc exemple de căsătorii ale unor femei libere cu sclavi, privați și mai ales imperiali[41].

Inscripțiile, mai ales cele funerare, fac amintire de cele mai variate legături de familie, prin termenii de înrudire respectivi. Cel mai frecvent dintre acești termeni este cel de *coniux* (scris uneori *coiux*), care designează atît pe soț, cît și pe soție[42]. Uneori însă se folosesc și termenii de *maritus* și *marita*[43]. Termenul de *conpar* pentru soție pare să se citească pe o inscripție din estul Daciei *(mar(itus) conpari?)*[44]. Alteori se folosește denumirea de *uxor*[45]. Doar poetic, într-o inscripție redactată în versuri, o soție e numită *puella*[46]. Rareori soțul e numit *virginius*[47]. Foarte frecvent este numele de *parentes*, părinți, ca și cele de *pater* și *mater*, tată și mamă. O dată se vorbește de *tutores*, tutori ai celor trei fii, Pulcher, Romana și Aquileiensis, ai lui T. Fabius Ibliomarus, de la Apulum[48]. Copiii sînt numiți cu termenul generic de *filii (filius, filia)*. Se întîlnește însă și numirea de *nates*[49], cea de copil bun, *puer bonus*[50], iar cea de *pupilus* pare să fie folosită într-o inscripție în sensul de fiu natural[51], în loc de *spurius*. Cei adoptați, *adoptivus*, *adoptiva*, treceau în ginta celui care îi adopta, dar își păstrau vechiul nume, la care adăugau însă cognomenul noului părinte, după cum rezultă din exemplul, deja citat, al celor doi fii ai lui P. Aelius Antipater, de la Apulum, adoptați se pare de o rudenie a lor, purtînd în orice caz același *nomen gentile* de Aelius, astfel că unul din adoptați se numește *P. Aelius Antipater Marcellus*, iar sora lui *Publia Aelia Iuliana Marcella*[52]. Frecvente sînt în inscripții numele de *frater* și *soror*, frate și soră, ca și cele de *nepos*[53], *nepta*[54] sau *nepotes*[55]. Se amintește de asemenea în inscripții de ginere, *gener*[56], de noră, *nurus*[57] și de mai multe ori de socru, *socer*[58], o dată de unchi, *avunculus*[59]. *Mammulus*, bunic, e folosit într-o inscripție ca nume propriu, dar și ca alintare[60]. La Micia unul pune un epitaf altui bărbat în calitate de *adfinis*[61], care pare să însemne nu simplu vecin, ci o rudenie prin alianță sau prin legămînt.

Alumni, amintiți în două inscripții din Dacia[62], pare să se refere la copii crescuți[63], una dintre ele, o inscripție votivă, făcînd chiar specificarea că este

alumnus domus illius., al casei pentru sănătatea stăpînului căruia el închină un altar lui *Silvanus domesticus*. De asemenea, inscripțiile fac amintire de *amici*. Unul închină la Apulum un altar lui *Hercules conservator* pe care îl dă în dar amicilor, *d(ono) d(at) amicis*[64]. La Sarmizegetusa doi frați, *Aureli Theophilus et Castor*, decurioni ai municipiului Porolissum, ridică, în for probabil, o statuie prietenului prea demn de încredere, *amico fidissimo*, lui *[Aure]l(ius) Valentinus*[65], în timp ce la Drobeta Augustalul *L. Iul(ius) Pae[t(inus)] V[al?]enus* pune un epitaf soției preapioase, *coniug[i] pientis-[s]im(a)e*, și amicului său, *ami[c]is* (sic!), *Iul(ius) Daciscus*[66], înmormîntați împreună. De *amici* se amintește și în epitaful în hexametri de la Gherla[67].

Frecvente sînt inscripțiile onorare și funerare care amintesc pe liberți și pe patronii lor. Uneori patronul este totodată soțul, *patronus et coniux*, al sclavei liberate. Altă dată se amintesc femei libere care se căsătoresc cu sclavi, mai ales din administrația imperială, ca de pildă *Aurelia Respecta*, căreia *coniug(i)*, soțul ei, sclavul *Herculanus, Aug(ustorum) n(ostrorum) (duorum) vern(a)*, îi ridică la Sarmizegetusa piatra de mormînt, numind-o *rarissima femina*[68] sau *L.P(ublia) Iulia Successa*, femeie de condiție liberă, care la Tibiscum pune un epitaf binemeritatului ei soț, *coniugi b(ene) m(erenti)*, lui *Iarse C(a)es(aris) (servus?)*[69]. Nu arareori liberții apar în inscripții ca moștenitori ai patronilor lor, *heredes*, comoștenitori, *coheredes*, cărora se îngrijesc adeseori să le pună piatra pe mormînt[70].

Familiile se preocupă cu mare interes de asigurarea construirii mormîntului, a monumentului funerar, a îngrijirii lui după moarte și a îndeplinirii ceremoniilor sacre cuvenite. Firește că și în Dacia cei care pun epitafurile sînt în primul rînd soții, dar nu arareori inscripția pe mormînt este pusă de soție, de amîndoi părinții, de mamă împreună cu copiii, de aceștia pentru amîndoi părinții, de liberți etc. Adeseori ei sînt arătați a fi moștenitorii, *heredes*, defunctului. Aceștia își îndeplinesc obișnuit o obligație testamentară, ceea ce se exprimă în epitafuri prin expresii ca *secundum voluntatem testamenti*[71] sau *testatoris*[72], *testamento poni sibi iussit*[73], *iuxta voluntate testamenti faciendum curavit*[74], *ex testamento fieri iussit heredes faciendum curaverunt*[75] etc. O inscripție de la Sucidava[76] ne-a păstrat dispozițiile detaliate lăsate prin testament de un anonim pentru cei care, din veniturile a două *jugera* de viță-de-vie și a unei case, trebuiau să îngrijească mormîntul și să îndeplinească în fiecare an ceremonia sacră cuvenită *quotannis sacra faciat*. Mulți se îngrijesc însă din timpul vieții, *vivus*, *se vivo*, *sibi vivo* etc., să-și pună piatra pe mormînt.

În inscripțiile de pe pietrele de mormînt se exprimă sentimentele de afecțiune și de regret față de defunct, durerea celor rămași în viață, se laudă calitățile și virtuțile celui dispărut. Prin ele se deschide o portiță spre cunoașterea vieții intime, afective, a celor care au trăit pe pămîntul Daciei. Lăsînd

www.cimec.ro

la o parte epitafurile în versuri, calităţile şi virtuţile defuncţilor sînt exprimate prin variate epitete sau expresii explicative. Cea mai frecventă apreciere a defunctului este aceea că el a binemeritat recunoştinţa urmaşilor, deci *bene merens*, *bene meritis*, *ob merita*, *merito*, *bene de se merito* etc. Alteori însă, motivarea este pietatea, *pro pietate*, păstrarea amintirii, *coniugis memoriae erga se dignissimae fecit, s(ibi) m(emoriam) fa(ciendam)*[77] etc., îndemnul afecţiunii faţă de mamă, *suadente adfectione matri posuit*[78]. Uneori cei rămaşi în viaţă se declară nefericiţi din cauza pierderii celor dragi, *parentes infelicissimi*, *mater infelicissima*, *pater infelix*, alteori ei îşi arată pietatea faţă de cei dispăruţi, *coniux pientissima*, *filii pientissimi*.

Cel mai frecvent epitet întîlnit în inscripţiile funerare din Dacia este cel de „preapios, faţă de oameni şi faţă de zei", *pientissimus* (-a,-i), atribuit părinţilor, tatălui, fiilor soţiei, soţului, fratelui, unchiului, socrului, ca şi cel de *pius* dat soţului *(pius virginius)*, *piissima* sau *piissimi* atribuit mamei, soţiei şi copiilor. Epitetul de „foarte dragă", *carissima(-i)*, e dat numai mamei, soţiei şi copiilor. Acestora din urmă, în afară de epitetele de *pientissimi*, *piissimi* şi *carissimi*, li se mai dau şi cele de „preanevinovaţi", *innocentissimi*, şi „prea duleci", *dulcissimi*. Cele mai variate epitete sînt date însă soţiilor: *pientissima*, *piissima*, *carissima*, *sanctissima*, *optima*, *innocentissima*[79], *rarissima femina*[80] sau *femina incomparabilis*[81].

La Ampelum, sclavul *Fuscinus*, *ver(na) ab inst(rumentis) tabularii*, deci în serviciul administraţiei imperiale a minelor de aur, pe piatra de mormînt pe care o ridică soţiei sale *(coiugi)* Sossia Sabina, o femeie de condiţie liberă[82], care a trăit 26 de ani, spune că ea a petrecut în căsătorie 11 ani şi 10 luni fără nici o ceartă, *effecit in matrimonio ann(os) XI m(enses) X sine ulla querella*[83].

Într-un alt epitaf se spune că ceea ce mama hotărîse să facă pentru ea şi pentru soţul ei, decedat înaintea ei după cît se pare, copiii duc la îndeplinire, *quod mater sibi et... facere* [*consti*]*tuerat... fili* [*c*]*onsumaverunt*[84]. În schimb, în inscripţia funerară a primului procurator cunoscut al minelor de aur din Dacia, M. Ulpius Hermias, pusă de soţia sa Salonia Palestrice şi de libertul său Diogenes, se spune că rămăşiţele acestuia au fost duse la Roma prin bunăvoinţa împăratului[85]. Tot aşa, dintr-o inscripţie de la Lambaesis în Africa aflăm că *M. Servilius Fortunatus*, *a militiis*, murindu-i soţia, *Flavia Iuliosa*, pe cînd se afla cu el în Dacia, unde el probabil exercita vreo comandă în cadrul miliţiei ecvestre, a transportat peste mări şi ţări, înapoi în Africa, rămăşiţele pămînteşti ale acesteia, *per maria et terra retulit reliquias coniugis ex provincia Dacia*[86].

În inscripţiile funerare din Dacia salutaţiile adresate călătorului, ca *ave viator*[87], sînt extrem de rare. Nici cunoscuta urare păgînă, să-ţi fie ţărîna

ușoară, nu ne întîmpină prea frecvent, ea fiind scrisă fie întreg *Sit tibi terra levis*[88], fie abreviat, *S.T.T.L.*[89], așa cum obișnuit se întîlnește și în alte părți. Uneori formula este precedată de cuvîntul *opto*, doresc, toată redată printr-un monogram[90].

ASPECTE ALE VIEȚII COTIDIENE

Îmbrăcămintea purtată în Dacia nu se deosebea de cea obișnuită în lumea romană. Ea este redată uneori cu suficientă precizie de statui și mai ales de reliefurile funerare. Bărbații poartă pe dedesubt o *tunica*, un fel de cămașă de in sau de lînă cu mîneci scurte, care abia ajunge pînă la genunchi, fiind de obicei mai scurtă la militari. Peste îmbrăcămintea de dedesubt *(indumenta)*, se purta de către cetățenii romani *toga*, care însă tocmai de la începutul secolului al II-lea e.n. începe să fie înlocuită cu o manta, numită *pallium* sau *lacerna*, dacă era colorată[91]. Încălțămintea, *calceus*, era din piele, cu căpute mai înalte și legată cu curelușe[92]. Femeile purtau și ele pe dedesubt o *tunica*, mai lungă, pînă la glezne, lungimea ei fiind în funcție de condiția socială. Era strînsă cu o centură, *zona*. Peste tunică femeile îmbrăcau așa-numita *stola*, corespunzătoare togii la bărbați, iar peste ea o manta de formă pătrată, cu pliuri bogate, numită *palla*, care ajunge numai pînă la genunchi. Așa sînt reprezentate femeile în arta statuară din Dacia și pe reliefuri. Îmbrăcămintea lor era completată de șaluri, panglici, diademe etc.

Îmbrăcămintea de tip roman era însă adeseori adaptată la condițiile climatice și la preferințele diferitelor categorii de oameni, primind astfel caracteristici locale, determinate mai ales de felul de îmbrăcare a diferitelor piese de îmbrăcăminte, de lungimea mînecilor, plierea mantalelor etc. Uneori, se împrumută chiar de către coloniști piese de îmbrăcăminte ale autohtonilor, ca șubele din piele de oaie sau din lînă.

Toaleta la bărbați era mai redusă, constînd din bărbierit și tuns. Bărbieritul era o operație foarte dificilă și dureroasă, căci se făcea numai cu apă, de către *tonsores* care lucrau în aer liber[93]. De aceea, moda introdusă de Hadrian de a purta barbă s-a generalizat repede și în Dacia. Majoritatea reliefurilor funerare sau de alt fel îi prezintă pe bărbați cu barbă. Frizura variază în funcție de epocă, după moda imperială. Mai complicată era toaleta femeilor. Coafura feminină este mai bogată și mai variată, orientîndu-se după moda lansată de împărătese, care își găsește aplicare și în Dacia, ea putînd constitui un element de datare a statuilor sau a reliefurilor. Printre obiectele de toaletă folosite de femeile romane din Dacia, după reprezentările plastice sau după descoperirile arheologice, se numără inelele cu geme sau camee, purtate de fapt și de bărbați, oglinzile de metal alb sau de bronz, cerceii de diferite forme, acele de păr din os, pieptenii de os, fibulele, de foarte variate

www.cimec.ro

forme, din bronz sau din argint, purtate şi de bărbaţi, şi servind pentru prinderea pe umăr a hainelor etc. Folosirea pomezilor şi a fardurilor e dovedită mai mult de vasele şi de cutiile de toaletă, găsite în morminte, acestea din urmă îmbrăcate într-o foiţă subţire de bronz şi uneori împodobite cu frumoase aplicaţii. O interesantă scenă de toaletă feminină e reprezentată pe un relief de piatră, de la Rediu (j. Cluj), aproape de Potaissa, înfăţişînd coafarea unei tinere femei, şezînd, de către o alta care stă în picioare în spatele ei, şi purtînd o îmbrăcăminte aparte. Aceasta cu o mînă aranjează şuviţele de păr ale matroanei, iar cu cealaltă ia un văscior, cu substanţe aromate probabil, pe care i-l întinde matroana. Iar ca să nu mai fie nici un dubiu cu privire la semnificaţia scenei, artistul a redat în cîmpul liber, din dreptul capetelor celor două femei, un piepten, *picten*, cu două rosturi[94].

Viaţa de societate era mai bogată la oraşe. Aici se organizau serbări cu caracter religios, la anumite date, la care participau magistraţii, decurionii, membrii asociaţiilor profesionale, ai colegiilor religioase şi întreagă populaţia. Cu acest prilej se organizau ospeţe, *epula*, mîncărurile fiind pregătite în bucătăriile, *culinae*, anexate templelor, după cum rezultă din cercetările arheologice[95]. În inscripţia de fundaţie a templului zeilor sirieni de la Sarmizegetusa se spune că a fost adăugată şi o bucătărie, *culinam subiunxit*[96], aşa precum Palatul Augustalilor dispunea şi el de o *culina*, edificată odată cu alte construcţii şi lucrări de amenajare, efectuate pe cheltuiala amintitului Tib. Claudius Ianuarius şi a fiului său Claudius Verus[97]. Cu acelaşi prilej a fost construită şi o sală de banchete, *accubitum*, în care se ţineau ospeţele fastuoase organizate de *ordo Augustalium*[98].

Asemenea banchete erau organizate şi de colegiile profesionale la sediile lor, *scholae*, căci unul dintre scopurile principale ale colegiilor era tocmai organizarea de întruniri. Cu aceste ocazii se împărţeau membrilor colegiului daruri în bani, *sportulae*, din sumele donate de patroni şi de alţi binefăcători. Împărţirea lor se făcea după rang, acordarea unei raţii mai mari fiind considerată o cinste deosebită. Aşa dovedeşte dedicaţia făcută colegiului fabrilor decuriei a III-a de către M. Aurelius Fortunatus, pentru că i s-a acordat o *sportula* dublă, *ob duplam sportulam collat(am) sibi*[99]. Asemenea *sportulae* se împărţeau şi la întrunirile ordinului Augustalilor, după cum rezultă din amintita inscripţie referitoare la construcţiile şi amenajările efectuate la Palatul Augustalilor de către Tib. Claudius Ianuarius cu fiul său Claudius Verus, cu motivarea că ele au fost făcute pentru cinstea de a i se fi acordat *sportulae* duble, *ob honorem dupli*[100].

Cu prilejul unor sărbători, ca *Saturnalia*, de la 17 decembrie *(ante diem XVI Kalendas Ianuarias)*[101], *Compitalia*, serbate tot cam atunci[102], sau cele ale Anului Nou, la 1 ianuarie după calendarul Iulian, cunoscuţii, prietenii şi rudeniile îşi făceau daruri şi schimbau urări de fericire. Pe un inel de la Bologa (j. Cluj) se citeşte *Ut(ere) felix*[103], tot aşa pe un fragment de linguriţă

www.cimec.ro

de bronz[104], iar pe un tipar de lut din Muzeul Brukenthal e scrisă urarea de Anul Nou, *Accipio annu(m) novu(m) felice(m)*[105]. Cu prilejul acestor sărbători se făceau şi daruri pentru copii, ca figurine de lut, *sigilla*[106], puşculiţe de lut *loculi*[107], de felul celor găsite în mai multe localităţi şi în Dacia[108], poate şi alte jucării, ca figurinele ecvestre cu patru roţi, din lut ars, descoperite de asemenea în mai multe localităţi ale provinciei (Sucidava, Potaissa, Gilău, Cristeşti, Miercurea Sibiului)[109].

O mare atracţie exercitau şi în Dacia spectacolele publice[110], organizate de oraşe în numeroasele zile de sărbătoare, *feriae publicae*. În Dacia nu sînt documentate teatre, numai amfiteatre[111]. Am arătat că în două oraşe sînt cunoscute amfiteatre, la Ulpia Traiana şi la Porolissum. E de presupus însă că ele vor fi existat şi în alte oraşe, în primul rînd la Apulum. În amfiteatrele din Dacia luptele de gladiatori, *munera*, nu puteau fi organizate decît foarte rar, cele mai adeseori avînd loc doar lupte cu animalele sălbatice, *venationes*. Dar în Dacia, ca şi în alte provincii, în lipsa teatrelor, în amfiteatre aveau loc şi reprezentaţiile dramatice, reduse de fapt la pantomime, feerii mitologice, dansuri însoţite de muzică[112]. Aceste pantomime erau foarte gustate, deoarece adeseori ele erau adevărate „numere de revistă", cu glume şi aluzii la actualităţile zilei, mai ales locale. Ele au detronat, ca peste tot, pe adevăraţii artişti de teatru[113], ceea ce ar putea explica lipsa acestora chiar în oraşele mai mari, ca Ulpia Traiana, Apulum şi altele. Jocurile şi reprezentaţiile din amfiteatre atrăgeau nu numai pe orăşeni şi pe soldaţii din garnizoană, ci şi lumea care venea din alte localităţi şi chiar de la ţară. Cele două amfiteatre din Dacia prin dimensiunile lor, arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana măsurînd 66 × 47 m[114], iar lungimea arenei celui de la Porolissum, singura care se cunoaşte, fiind de 60 m[115], se situează printre amfiteatrele mijlocii[116], capacitatea celui de la Sarmizegetusa fiind evaluată la vreo 5 000 de spectatori[117]. Cel de la Porolissum credem că nu va fi avut nici el o capacitate mult mai mică.

O altă atracţie o constituia *vînătoarea*, pentru care Dacia oferea condiţii bune, datorită reliefului său şi bogăţiei în animale sălbatice. O dovadă despre practicarea vînătorii în Dacia ne-o oferă de pildă reprezentarea unor scene de vînătoare pe reliefurile funerare, ca aceea de pe capacul unui sarcofag de la Napoca[118].

Călătoriile de la o localitate la alta se făceau cu destulă uşurinţă, căci, după cum am arătat, existau în Dacia drumuri bune care legau principalele localităţi ale provinciei. Totuşi, călătoriile la distanţe mai mari, mai ales în afara provinciei, uneori la Roma, întîmpinau mari dificultăţi. Un serviciu de poştă publică, *cursus publicus* a fost organizat, dar numai pentru curierii imperiali, care transmiteau la Roma informaţiile din provincii şi aduceau de acolo ordinele. Nu exista un serviciu de „diligenţe" pentru călătorii particulari. O staţie de poştă e atestată epigrafic la Seghedin, unde

www.cimec.ro

se unea drumul de uscat care venea din Pannonia, de la Lugio, probabil, cu cel fluvial, de pe Dunăre şi Tisa, şi de unde pornea mai departe şi intra în Dacia drumul de-a lungul Mureşului. O inscripţie descoperită aici[119] este pusă de sclavul *Mercator, vil[icus]* din serviciul unui *[cond(uctor) p(ublici) p(ortorii) et praef(ecti) ve]hicul[o]rum*, care după părerea lui N. Gostar ar fi unul dintre cei trei *conductores* ai portoriului Illyricului din timpul domniei lui Antoninus Pius, anume Iulius Saturninus, Antonius Rufus sau Antonius Fabianus[120].

Pentru călătorii şi plimbări cetăţenii mai bogaţi aveau cai şi atelaje proprii. Dintr-o inscripţie de la Apulum, pe care am mai amintit-o, aflăm că guvernatorul Daciei din timpul lui Caracalla, C. Iulius Septimius Castinus, avea în proprietatea sa, ca sclav particular se pare, pe *Libella superi[u]mentarius eius*[121], adică mai mare peste animalele de tracţiune, în primul rînd de trăsură. Trăsuri şi atelaje proprii vor fi avut desigur mulţi dintre cetăţenii mai bogaţi din Dacia. De asemenea, corpurile de trupă şi comandanţii militari dispuneau de trăsuri şi atelaje cu cai. Reliefurile funerare înfăţişează uneori asemenea căruţe cu două roţi, trase de cîte doi cai înhămaţi[122].

Cu toate că drumurile construite de romani în Dacia, ca şi în restul imperiului, erau bune, randamentul lor nu se poate compara cu cel al drumurilor moderne, la care se adaugă imperfecţiunea vehiculelor, trase de cai agili, de rasă bună, dar nepotcoviţi. Atelajele romane erau de un tip destul de primitiv[123]. Deplasările pe distanţe mai mici se făceau călare. Reliefurile funerare reprezintă frecvent călăreţi.

În aceste condiţii, o călătorie din Dacia la Roma era o grea încercare. Ea supunea pe cei care o făceau la mare efort şi la multe primejdii, de tot felul, în afară de faptul că era foarte costisitoare. De aceea, cinci cetăţeni romani, *Ulp(ius)Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Iul(ius) Carus şi Val(erius) Valens*, trimişi curînd după jumătatea secolului al II-lea într-o *legatio urbica*, adică într-o ambasadă la Roma, spre a transmite salutul şi urările metropolei dacice, Ulpia Traiana, patronului său M. Sedatius Severianus, fost guvernator prin anii 152—153 al Daciei Superior[124], cu prilejul preluării la 1 iulie 153 a magistraturii de *consul suffectus*, *(legati Romam ad consulatum Severiani c(larissimi) v(iri) missi)*, la întoarcere se opresc pentru odihnă şi refacerea puterilor sleite la *Ad Mediam*, unde probabil, încă în vara aceluiaşi an, închină un altar zeilor şi puterii divine a apelor termale, *Dis et numinibus aquarum*, aşa cum promiseseră la plecare, *ex voto*, drept mulţumire că s-au întors teferi, *incolumes reversi*[125].

Îngrijirea sănătăţii era o preocupare firească, căreia i se dădea o atenţie deosebită. În secolele II—III medicina la romani era destul de avansată, practicată de medici specializaţi, chirurgi, oculişti, dentişti, ginecologi, droghişti, medici de urechi etc. Medicii militari specializaţi în chirurgia de război asigurau asistenţa medicală soldaţilor. Pe lîngă legiuni existau spitale militare,

www.cimec.ro

valetudinaria. Cu toate acestea, ştirile epigrafice şi arheologice despre medici şi despre medicina în Dacia nu sînt prea bogate, chiar în comparaţie cu alte provincii. Un singur medic militar este atestat epigrafic la Drobeta, anume *M. Val(erius) M.f(ilius) Longinu[s], med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae)*, de la Viminacium, în Moesia Superior. El moare în vîrstă de-abia de 23 de ani şi este înmormîntat de părinţii săi la Drobeta, de unde era originar, şi al cărui consiliu de conducere îi acordase în chip onorific ornamentele decurionale, *orn(atus) ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordin(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetae)*, cum precizează epitaful[126]. Numele altor doi medici oculişti din Dacia ne sînt cunoscute de pe ştampilele pentru reţete ale acestora, scrise invers pe cîte o bară prismatică de piatră care urma să se imprime pe medicamentul din pastă. Dintre cele două ştampile de oculişti, *signacula ocularіorum*, una s-a găsit la Apulum şi aparţine medicului *T. Attius Divixtus*, conţinînd patru reţete[127], iar a doua, cu trei reţete, a fost descoperită la Gîrbou (j. Sălaj) şi aparţine oculistului P. Corcolonius[128]. Reţetele se referă la trahomă, boală răspîndită din Orient, sau la alte conjunctivite mai uşoare[129].

Practica chirurgiei în Dacia este dovedită de numeroase instrumente medicale ieşite la iveală la Apulum[130], Micia, Potaissa, Porolissum[131]. Ele constau din sonde, ace, bisturii, linguri, spatule şi pense, toate din bronz. Tot ca instrumente cu întrebuinţare medicală trebuie considerate şi cinci vase mici de sticlă cu tub de scurgere la cioc, folosite ca biberoane, *gutti*, pentru alăptarea sugarilor[132], dintre care unul a fost găsit la Potaissa într-un mormînt de cărămidă al unui sugar[133]. Două asemenea biberoane din ceramică au fost semnalate recent în Muzeul din Tg. Mureş[134].

Romanii au cunoscut şi efectele curative ale izvoarelor termale din Dacia, pe care le-au folosit pentru căutarea sănătăţii şi totodată pentru recreere. Am arătat că o dezvoltare urbanistică au luat staţiunile balneare de la *Ad Mediam* (Băile Herculane), *Aquae* (Călan) şi *Germisara* (Geoagiu)[135]. În Dacia Inferior au fost folosite băile cu ape termale de la Săcelu (j. Gorj), de unde se cunoaşte un altar închinat lui Aesculap şi Hygia[136], ca şi nămolul şi apa curativă în bolile reumatice de la Bala (j. Mehedinţi), unde s-au găsit albii de lemn şi monede romane aruncate ca ofrandă de către suferinzi[137]. În schimb, se pare că romanii nu au folosit în scop terapeutic apele sărate din Dacia, după cum se poate deduce din lipsa dedicaţiilor către Aesculap şi Hygia sau alţi zei vindecători, ca şi a oricăror urme de construcţii romane de altfel în vecinătatea lacului sărat de la Potaissa, de pildă, sau a celor de la Ocna Sibiului. Acolo unde apele termale au fost folosite potrivit obiceiului larg răspîndit în epoca romană, drept mulţumire pentru refacerea sănătăţii cei veniţi la băi închină altare zeilor vindecători, lui Aesculap şi Hygia, lui *Hercules invictus*, nimfelor, zeilor şi puterii apelor, *Dis et numinibus aquarum*, geniului locului, *Genio loci*, izvoarelor calde, *fontibus calidis*[138] etc.

www.cimec.ro

Astfel, la *Ad Mediam* un altar este închinat lui Aesculap și Hygia, pentru sănătatea femeii Iunia Cyrilla pentru că după o lungă infirmitate a fost vindecată prin puterea apelor și a zeilor *pro salute Iuniae Cyrillae quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui (sic) revocaverunt*[139]. *P. Aelius Marcellimus, signifer et quaestor n(umeri) Brit(annicianorum)*, închină în anul 186 un altar la Germisara, *Nymphis sanctimissimis*, pentru că a fost scăpat de primejdia morții *mortis periculo liber(atus)*[140], așa precum la Apulum *C. Iul(ius) Frontonianus vet(eranus) ex b(eneficiario) co(n)s(ularis) leg(ionis) V M(acedonicae)* închină un alt altar *Aesculapio et Hygiae ceterisq(ue) diis deabusq(ue) huiusq(ue) loci salutarib(us)* drept mulțumire că i-au redat vederea ochilor, *p(ro) redditis sibi luminibus grat(iam) age(ns)*[141]. De o deosebită favoare s-au bucurat în Dacia zeii sănătății Aesculap și Hygia, cărora li se închină nu numai altare cu inscripții, ci și numeroase reprezentări statuare și reliefuri votive[142]. De altfel, stăpîniți de superstiții și credința în zei romanii din Dacia închinau și altor divinități altare pentru sănătatea lor și a tuturor alor săi, *pro salute sua suorumque omnium, pro se et suis etc.*[143].

Romanii au manifestat și în Dacia un mare interes pentru igiena publică și curățenia corporală. Desigur că ei au cumpănit bine avantajele terenului atunci cînd au ales locul pentru ridicarea orașelor, iar după aceea s-au îngrijit să le doteze cu instalațiile de salubritate necesare, ca apeducte, fîntîni, canale pentru scurgerea apei murdare, precum și de păstrarea curățeniei orașului, îndatoriri care căzeau în sarcina edililor. Ca și în restul imperiului, o deosebită grijă au acordat orașele din Dacia pentru construirea de băi publice, puse la dispoziția poporului. Termele au reprezentat și aici o adevărată binefacere pentru locuitorii marilor orașe. Construirea de băi publice răspundea nu numai preferinței romanilor pentru băi și grijii lor pentru curățenia corporală, ci și politicii imperiale, care voia să compenseze astfel privarea poporului de exercitarea drepturilor sale cetățenești, mai ales în ceea ce privește alegerea magistraților. Prin construirea monumentalelor terme publice, „igiena a fost pusă la ordinea zilei... și la îndemîna maselor", cum se exprimă învățatul istoric francez J. Carcopino. Taxa, în cazul cînd accesul nu era cu totul gratuit, era minimă, de un *quadrans*, adică un sfert de as[144].

Orice baie publică, cît de modestă, cuprindea un vestiar, *apodyterium*, un *tepidarium*, cu temperatură potolită, un *caldarium*, în care aerul era foarte încălzit, cu anexele sale pentru transpirație, *sudatorium*, *laconicum*, situate spre miazăzi, și un *frigidarium*, situat obișnuit spre miazănoapte. Dar termele, mai ales în orașele mai mari, nu se reduceau la băile propriu-zise, ci ele erau alcătuite dintr-un complex de clădiri cuprinzînd palestrele, *palaestra*, pentru exercițiile fizice, săli mari pentru conversații, portice pentru plimbări și chiar biblioteci. Băile era însoțite astfel de exerciții fizice, de plimbări, lecturi și mai ales conversații și discuții interesante. Ele erau adevărate localuri de recreație la îndemîna tuturor[145].

www.cimec.ro

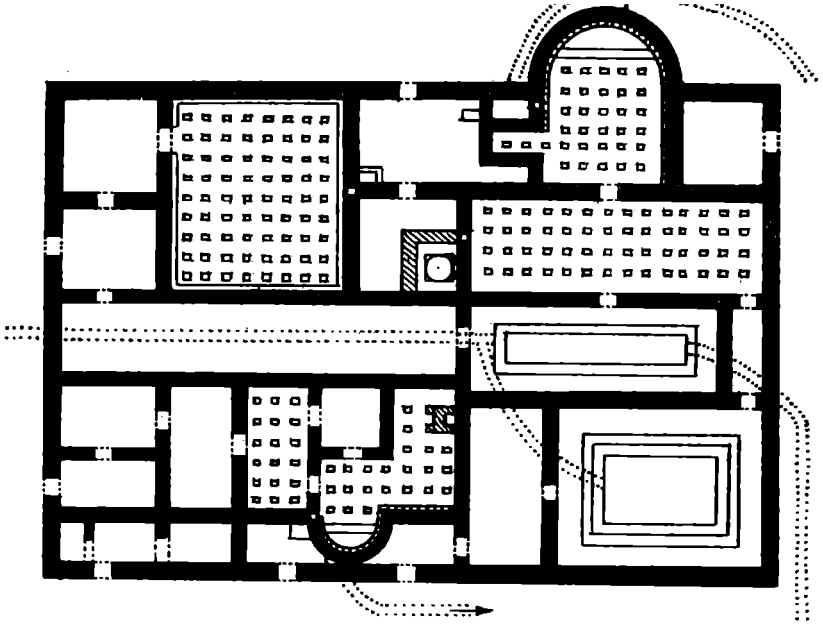

Planul băilor de la Ulpia Traiana

La Ulpia Traiana termele se găseau în partea de nord-vest a *pomerium*-ului, şi au fost dezvelite prin săpăturile din 1883. Ele sînt o construcţie închisă şi simetrică, de forma unui patrulater, cu laturile de 20×30 m, cuprinzînd două băi, una pentru bărbaţi, alta mai mică pentru femei, despărţite de un coridor lung, din care se intră într-un *frigidarium* cu un bazin de apă rece, iar mai departe în *tepidarium* şi *caldarium*. Baia pentru bărbaţi are şi un al doilea bazin mai mare cu apă rece, *natatio*, folosit probabil numai vara. Baia pentru femei era complet separată de cea a bărbaţilor, avînd o altă intrare, situată însă tot pe latura frontală a clădirii[146]. Despărţirea băilor de femei de cele pentru bărbaţi, un timp comune, a fost decisă printr-un decret de către împăratul Hadrian, după cum menţionează biograful său: *lavacra pro sexibus separavit*[147]. Deci termele de la Sarmizegetusa au fost construite cel mai curînd pe vremea domniei lui Hadrian, dar ţiglele ştampilate, cu numele consulilor *Sacerdos et Tertullus*, descoperite în ruinele acestora, sînt din anul 158[148].

O construcţie mult mai întinsă şi mai complexă este aceea a termelor descoperite prin săpături arheologice la Apulum, pe teritoriul municipiului lui

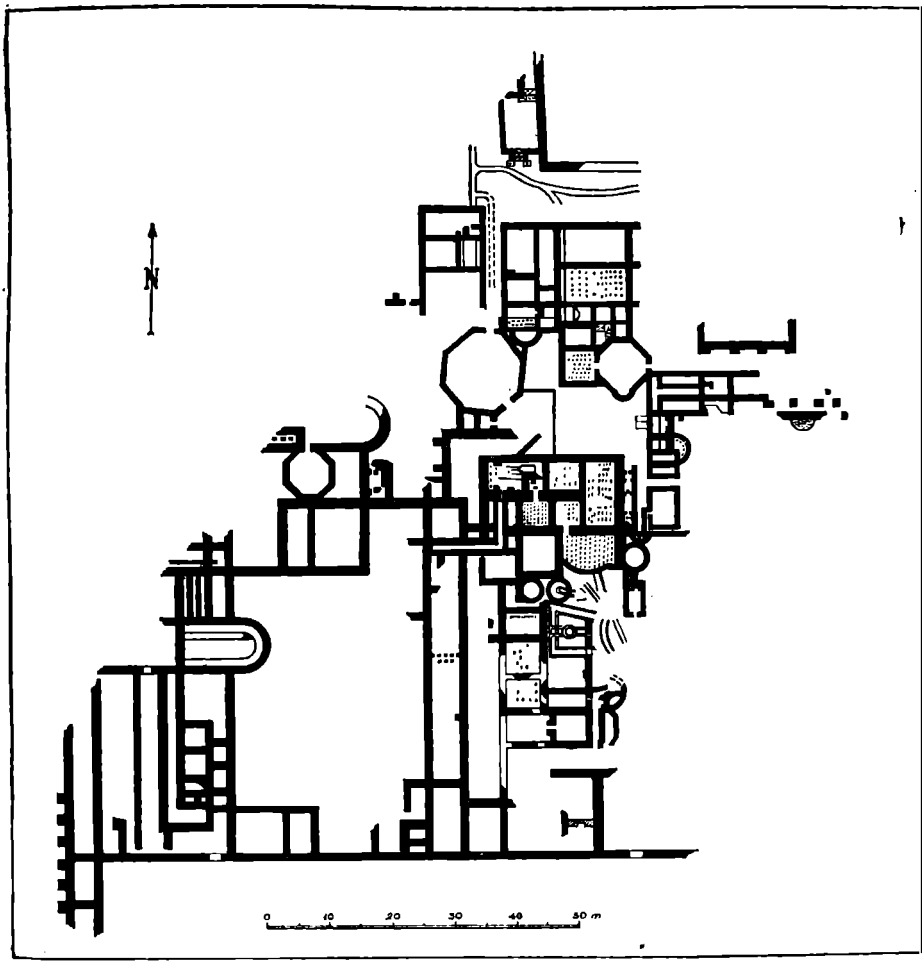

Planul termelor de la Apulum

Septimiu Sever[149]. Ele par să fie identice cu cele pe care *P. Aelius Gemelus*, *vir clarissimus*, le ridică de la pămînt, *perfecto a solo balneo*, și le consacră, *consacravit*, zeiței *Fortuna Aug(usta)*[150]. Personajul de rang senatorial, atestat pentru singura dată în Dacia, bănuim că este un guvernator al Daciei de pe vremea lui Septimiu Sever[151]. Din inscripția fragmentară de pe un altar pus de *Sex(tus) Sentinus Maximus*, *anno primo* [*f*]*acti municipi posuit* se

www.cimec.ro

înțelege că acesta a pus la dispoziția poporului din banii publici ulei de folosit în terme... *balne... populo publice oleum posuit*[152]. Dacă ipotezele noastre sînt adevărate, înseamnă că băile publice din *municipium Septimium Apulense* au fost construite și consacrate în primul an al întemeierii noului municipiu de către guvernatorul provinciei P. Aelius Gemellus, la o dată care se pare că trebuie situată între 193—204, mai degrabă spre începutul domniei lui Septimiu Sever iar cu prilejul inaugurării băilor, un magistrat al noului municipiu, probabil un edil, a pus la dispoziția poporului pe cheltuiala orașului uleiul necesar la băi.

Alte băi publice au fost cercetate arheologic la Drobeta, unde ele sînt situate sub panta dealului care coboară la Dunăre, la 200 m vest de podul peste fluviu. În continuarea termelor propriu-zise s-au descoperit ruinele palestrelor, constînd dintr-o mare curte pătrată, în jurul căreia se desfășoară un portic din care se intra în numeroase încăperi, unele cu hypocaust[153]. S-au constatat mai multe faze de construcții. Prima fază datează, se pare, din anii dintre cele două războaie dacice, cînd la edificarea lor au lucrat soldații din legiunea a V-a Macedonica, după cum indică cărămizile cu numele ei ieșite la iveală. La o dată ulterioară, încă neprecizată, s-au construit palestrele, iar mai tîrziu, poate spre sfîrșitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea, termele, ca și palestrele au fost refăcute din temelii de către soldații din *cohors I Sagittariorum*.

Ruinele unor probabile terme publice cu mai multe încăperi, avînd pereții placați cu marmură sau pictați, au fost dezvelite și la Romula[154].

Fără îndoială că asemenea băi și palestre au existat în toate celelalte orașe ale Daciei. În ele populația orășenească de toate categoriile își petrecea o bună parte din timpul liber, înviorîndu-și corpul și cultivîndu-și spiritul, potrivit idealului recomandat de Iuvenal, acela de a tinde spre a întruni o minte sănătoasă într-un corp sănătos, *orandum est ut sit mens sana in corpore sano*[155]. În acest scop, băile publice erau deschise, dacă nu de dimineață, căci o ordonanță a împăratului Hadrian prevedea că nimeni, în afara cazurilor de boală, nu avea voie să se îmbăieze în termele publice înainte de ora a opta a zilei [156], adică de circa ora 13, de la această oră pînă la apusul soarelui[157]. Cînd sosea ora de deschidere, se suna clopotul[158]. După baie și exercițiile fizice, în cursul plimbărilor pe sub portice sau în sălile de conversație se discutau tot felul de lucruri, printre care fără îndoială că trebuie să includem și comentarea evenimentelor la ordinea zilei, ca moartea guvernatorului C. Iulius Quadratus Bassus, vizita în Dacia a împăratului Hadrian din anii 118 și 124, sau aceea a lui Caracalla din anul 213, cînd în castrul de la Porolissum a avut loc scena sîngeroasă a uciderii chiar de către împărat a căpeteniei cvazilor Gabriomarus, și atîtea alte întîmplări, dar mai ales povestirea diverselor fapte particulare locale sau întîmplate localnicilor în alte părți, de felul celor cîtorva cunoscute din inscripții, ca de pildă salvarea din capti-

www.cimec.ro

vitatea carpică şi întoarcerea acasă, a lui C.Valerius Sarapio de la Apulum[159] sau întîmplarea cu acvila atacată de un balaur, relatată de o altă inscripţie de pe un altar închinat tot la Apulum lui I.O.M. de Aurelius Marinus Bassus şi Aurelius Castor[160].

Cu caracter public erau şi băile castrelor, construite obişnuit în afara acestora, la oarecare depărtare de *porta decumana* sau de altă poartă, în aşezarea civilă. La ele aveau acces soldaţii garnizoanei şi familiile lor, precum şi ceilalţi locuitori ai canabelor. Inscripţiile fac amintire de băi militare la Ilişua şi la Micia. La Ilişua, *Ael(ius) Celer, praef(ectus) eq(uitum) alae Front(onianae)* închină un altar *Fortunae reduci* cu prilejul refacerii băilor *ob restitutionem balinei*[161]. Într-adevăr, săpăturile efectuate în secolul trecut de C. Torma au scos la iveală ruinele a două băi, una mai mare de 25,9×17,3 m, situată la vreo 150—160 m vest de castru, lîngă *caldarium*-ul căreia a fost găsită inscripţia mai sus amintită şi una mai mică, de 18,9 × 12,3 m, situată între baia precedentă şi castru[162]. C. Torma presupune, ceea ce nu pare de loc sigur, că refacerea băilor a avut loc pe timpul lui Severus Alexander[163].

La Micia, în anul 193, în primul său an de domnie, Septimiu Sever, pe cînd consular al celor trei Dacii era Polus Terentianus, a refăcut băile cohortei a II-a Flavia Commagenorum, dărîmate din cauza vechimii, prin grija prefectului ei, *balneas coh(ortis) II Fl(aviae) Commag(enorum) vetustate dilabsas (sic) restituit* [*s*]*ub Polo Terentiano co(n)s(ulare) III Daciar(um) curante Sex(to) Boebio Scribon(io) Casto pref(ecto) coh(ortis)*[164]. Aceleaşi băi sînt apoi din nou refăcute pe timpul lui Severus Alexander, după cum aflăm dintr-o altă inscripţie, *balne*[*as coh(ortis) II Fl(aviae) Commagenor(um)*] *Severia*[*nae vetust(ate) dilapsas res*]*tituit*[165].

Cercetările arheologice ne fac cunoscute alte băi militare ale castrelor la Gherla[166]. Orheiul Bistriţei[167], Buciumi (j. Sălaj)[168], Inlăceni[169], Breţcu[170], Rîşnov[171], Săpata de Jos[172] - Copăceni Argeş[173], Bivolari[174], Rădăcineşti[175] şi Slăveni[176], toate pe Olt, apoi la Bumbeşti[177], pe Jiu, şi la Mehadia[178] în Banat. Notăm că la Rîşnov, Orheiul Bistriţei şi Buciumi-Zalău băile se găsesc în interiorul castrului.

O preocupare a romanilor din Dacia, izvorîtă din concepţia religioasă despre lumea viitoare şi credinţele privitoare la cultul morţilor, o constituia grija pentru pregătirea din vreme a unui mormînt corespunzător situaţiei fiecăruia, a organizării funerariilor şi a îngrijirii mormintelor. Această sarcină am arătat că revenea în primul rînd fiecărei familii în parte, dar şi colegiilor profesionale, care se îngrijeau de acordarea de ajutoare pentru înmormîntarea membrilor săi, deci aveau şi un caracter funerar. O asemenea preocupare aveau probabil şi unele dintre colegiile care grupau pe coloniştii din Dacia originari din acelaşi oraş sau regiune, ca de pildă *col(legium)* [*G*]*alatarum* de la Germisara[179], *Galatae consistentes* de la Napoca[180], *collegium Ponthobithynorum* de la Apulum[181], *spira* Asianilor de la Napoca[182] sau *collegium*

k(astelli) Baridust(arum) de la Alburnus Maior[183], ca şi unele colegii religioase, care grupau pe adoratorii cîte unei divinităţi, ca *Diana*, *Isis*, *Silvanus* sau *Iuppiter*[184], şi care se numesc *collegae* (respectiv *colegi*, *conlegae*) sau *cultores*, poate şi *prosmoni*[185], mai ales dacă ţinem seama de faptul că pentru unele este documentată existenţa unor *quaestores*, mînuitori ai banilor asociaţiei. Dar o tăbliţă cerată ne-a păstrat actul de desfiinţare a unui *collegium funeraticium*, purtînd data de 9 febr. 167 e.n. Actul întocmit la Alburnus Maior în staţiunea Resculum de către Artemidorus al lui Appollonius *magister collegi Iovis Cerneni*, împreună cu Valerius al lui Nico şi Offas al lui Menofilus, *questores* (sic) *collegi eiusdem*, motivează desfiinţarea prin faptul că din 54 de membri cîţi avusese colegiul nu au mai rămas decît vreo 17, care nu au mai venit la adunările statutare şi nimeni nu a mai plătit cotizaţiile de înmormîntare sau darurile cerute, iar al doilea *magister*, Iulius al lui Iulius, din ziua alegerii sale nu a mai dat pe la Alburnus Maior şi pe la colegiu. Înainte de a hotărî desfiinţarea colegiului Artemidorus a dat socoteală celor pe care i-a putut aduna despre cheltuielile colegiului, dînd înapoi banii necheltuiţi pentru înmormîntări, şi el însuşi retrăgîndu-şi cauţiunea depusă. Se înştiinţează deci că nemaiexistînd colegiu, nimeni nu mai are dreptul să mai ceară ajutoare pentru înmormîntări[186]. Din acest important act rezultă că în fruntea colegiului pus sub protecţia lui Iuppiter Cernenus se aflau doi *magistri*, ajutaţi de doi *quaestores*, care acordau ajutoarele de înmormîntare din micile cotizaţii lunare, *stipes menstruae*, ale membrilor. Aceiaşi magistraţi fiind documentaţi şi la celelalte colegii citate mai sus, tragem concluzia că ele erau organizate la fel[187].

Nu ştim în schimb ce fel de colegiu era cel a cărui socoteală ne-a păstrat-o, e adevărat incomplet, o altă tăbliţă cerată[188]. Prima parte cuprinde încasările făcute în lunile aprilie şi mai, probabil din cotizaţiile membrilor, iar a doua parte cheltuielile făcute în ajunul zilei de 1 mai, poate pentru un banchet organizat cu prilejul sărbătorilor numite *Laralia*. Pentru acest banchet s-au cumpărat cinci miei, un purcel, pîine albă, 3 hemine (0,822 l), trei jumătăţi de *sextula* de vin bun, *merum*, valorînd doi sau trei denari, şi o cantitate mai mare de vin obişnuit, în valoare de vreo 95 (sau 97) de denari, apoi tămîie, verdeţuri, sare, ceapă, oţet. Importanţa documentului constă în faptul că el ne-a păstrat un preţios mercurial al produselor alimentare.

Legislaţia romană interzicînd din motive de igienă înmormîntările în interiorul oraşelor, cimitirele s-au alcătuit şi în Dacia în afara oraşelor şi a aşezărilor, de-a lungul drumurilor care intrau sau plecau din ele. Descoperirile şi cercetările arheologice au dovedit existenţa uneori a cîte două sau mai multe cimitire *(sepulcreta)* pe lîngă oraşele mai mari, ca Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Porolissum şi altele. Deşi mormintele aparţin familiilor, protejarea mormintelor intra în competenţa dreptului public, care a prevăzut pedepse pentru cei ce le-ar viola[189].

www.cimec.ro

În Dacia predominant este de la început ritul înhumației[190]. În raport cu starea socială și posibilitățile materiale, corpul era depus în sicrie de lemn, în morminte de cărămidă sau de țiglă, în sarcofage de piatră, alcătuite din cutie patrulateră *(arca)* și capac *(coperculum)*, plat sau în formă de acoperiș de casă, cu două pante și acroterii la cele patru colțuri, în sarcofage de metal, mai ales de plumb, pentru copii, sau într-o simplă groapă. Sarcofagele de piatră ornamentate sau cu inscripții sînt puține în Dacia[191]. Majoritatea lor sînt neornamentate, cutia și capacul lucrate numai din daltă, din cîte un singur bloc de piatră. Cu toate legile de protejare a mormintelor, rare sînt în Dacia sarcofagele monumentale de piatră care au ajuns pînă la noi întregi. Marea majoritate a lor au fost violate în antichitate, de obicei curînd după înmormîntare, prin practicarea unei spărturi nu prea mari, obișnuit în capacul sarcofagului, prin care jefuitorii au pătruns în cutia sarcofagului, luînd obiectele de preț depuse ca inventar funerar și deranjînd scheletul. O construcție funerară monumentală este Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa[192]. El a aparținut, după cum rezultă din inscripția repetată pe trei fețe ale monumentului funerar[193], cunoscutului bogătaș al metropolei Q. Aurelius Tertius, decurion și flamen al coloniei, care trăiește pe la jumătatea secolului al II-lea. Epitaful este pus de către liberții și moștenitorii săi, *Q. Aurelius Saturninus, aug(ustalis) col(oniae) et Proshodus et Logismus lib(erti) et h(eredes)*. Mausoleul este o construcție circulară cu zid de piatră, în interiorul căruia se aflau mai multe morminte, dintre care cu prilejul săpăturilor unul singur, de cărămidă, cu capac de marmură, a fost găsit intact. Mormîntul principal al patronului se pare că a dispărut. Pe o latură a zidului de incintă al mausoleului s-a aflat baza pe care stătuse monumentul funerar cu inscripție.

Nu lipsesc însă nici în Dacia mormintele de incinerație, atît în Dacia Inferior[194], cît și în Dacia Superior, de pildă la Micia[195], la Apulum, unde mormintele de incinerație se găsesc la marginea cimitirului principal dintre cele două orașe, pe Podei[196] dar și în cimitirul mai mic, de la nord de municipiu și de castru[197], la Sighișoara[198] și Bruiu[199], iar în Dacia Porolissensis chiar la Porolissum[200]. Într-un singur caz, la Micia, mormîntul de incinerație se afla într-o cutie de cărămidă. De cele mai multe ori mormintele de incinerație se prezintă ca o groapă deasupra căreia s-a făcut arderea scheletului și în care au căzut și s-au păstrat rămășițele funerare. Nu lipsește însă nici depunerea rămășițelor funerare în urnă, în care caz arderea a avut loc într-un *ustrinum*. Un asemenea *ustrinum* folosit timp mai îndelungat reprezintă descoperirile funerare de la Sighișoara. La Porolissum, în cimitirul de incinerație, care dublează pe cel de înhumație, în afară de morminte izolate de incinerație cu groapă și de cele de cărămidă, s-au descoperit morminte monumentale, aparținînd unei familii, cu înmormîntări succesive, înconjurate cu zid sau cu pietre, alcătuind un fel de mausolee.

www.cimec.ro

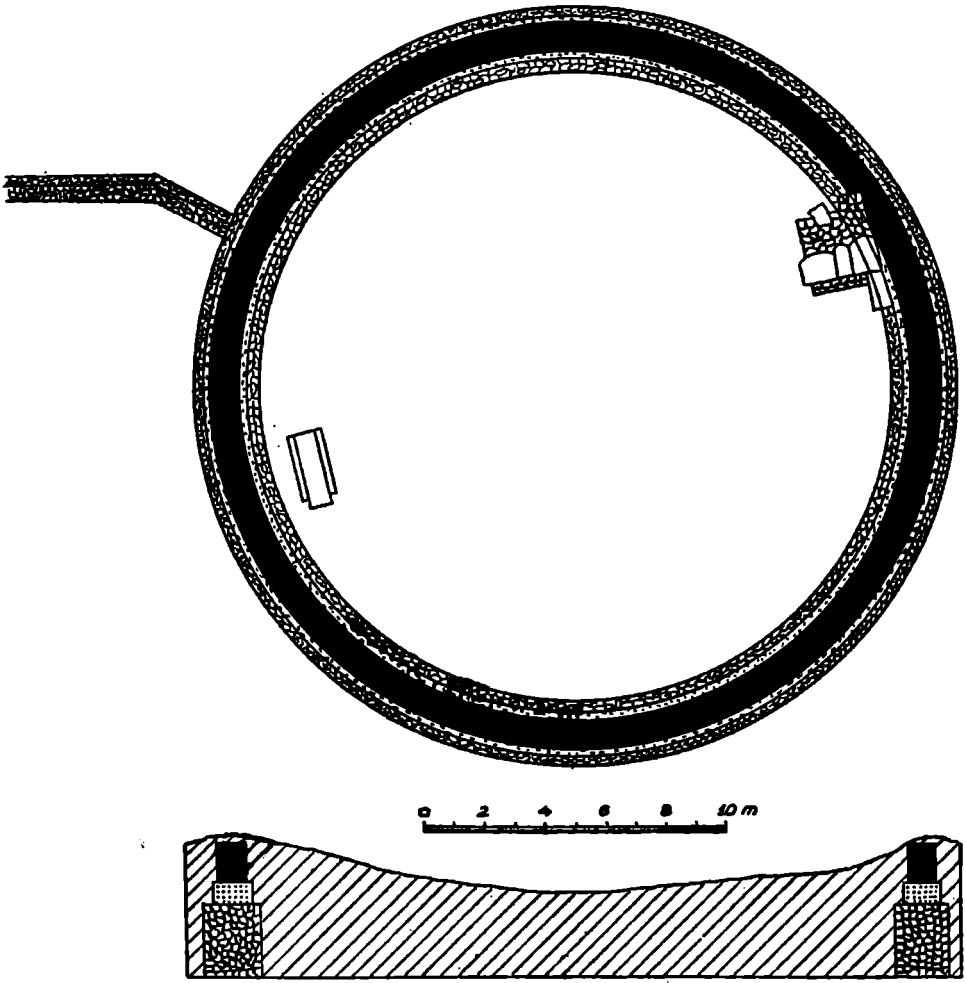

Planul Mausoleului Aureliilor de la Sarmizegetusa

Mormintele de incinerație romane din Dacia pe baza inventarului și a monedelor s-au dovedit a aparține aproape numai secolului al II-lea e.n.

De un tip deosebit sînt mormintele tumulare din necropolele aparținînd minerilor dalmați, poate în parte și autohtoni din munții Zlatnei, în regiunea centrului minier de la Alburnus Maior. Inventarul funerar al aces-

www.cimec.ro

tor morminte cu groapă şi ardere pe loc, este roman[201]. Deosebite de acestea sînt apoi mormintele de incineraţie tumulare sau cu urne aparţinînd populaţiei autohtone a dacilor.

NOTE

[1] *CIL*, III, 7906 = *ILS*, 7138.
[2] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 538 sqq. Vezi şi C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 49 sqq.
[3] *Ibidem*, p. 50.
[4] *Sargetia*, II, 1941, pp. 25—43.
[5] Cicero, *Hortens.*, frg. 69; cf. *RE*, IX, c. 334.
[6] Vitruvius, V, 10, 5—6.
[7] *MKÉ*, VI, 1912, p. 257 sqq., cu pl. II şi fig. 1—10.
[8] „Dacia", I, 1924, p. 246 nr. 6 şi p. 248 cu n. 2.
[9] Vezi despre sistemele de închidere a uşilor la romani în *JÖAI*, XXVI, 1930, Bbl. 233 sqq.
[10] *CIL*, III, 1446.
[11] *CIL*, III, 1061 = *ILS*, 4006; cf. „Latomus", XXIII, 1964, p. 290.
[12] *Sargetia*, I, 1937, pp. 79—82.
[13] G. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 12.
[14] Carcopino, pp. 30—36.
[15] *CIL*, III, 1448.
[16] Iuvenal, X, 75 sq.
[17] Fronto, *Principia hist.*, V, 11; cf. Carcopino, p. 235.
[18] M. Rostovtzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, Firenze, 1933, p. 398.
[19] A se vedea *TIR* şi *RepArh*.
[20] Cf. *Studii*, XV, 1962, p. 1400.
[21] Vezi mai sus p. 214 sq.
[22] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a II-a, Bucureşti, 1955, p. 754.
[23] Vezi cu privire la onomastica Daciei *CIL*, III, Indices, apoi Kerényi şi I. I. Russu, în *AISC*, IV, 1941—3, pp. 186—233 şi V, 1944—8, pp. 282—296.
[24] Cf. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965 (citat după „Latomus" XXV, 1966, p. 163 sq.).
[25] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 549 sq. = *AnnÉp*, 1933, 248.
[26] *CIL*, III, 1095, 1096, 1154.
[27] *CIL*, III, 1471.
[28] *CIL*, III, 8040.
[29] *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 63.
[30] *CIL*, III, 1182.

www.cimec.ro

[31] *CIL*, III, 1471.

[32] Vezi T u d o r, p. 69 sqq., 187 sqq.

[33] *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 7.

[34] *Ibidem*, p. 304, nr. 2.

[35] Vezi J a n T r y k o w s k i, *Varenii z Sarmizegetuzy*, pp. 370—387 (extras). Schema genealogică a familiei Vareniilor ar fi aceasta (*CIL*, III, 1482 = *ILS*, 7132, III, 1513 = *ILS*, 7131, III, 1198 = *ILS*, 8113, III, 1514, 1486):

T. Varenius Probus + sora lui M. Cominius Quintus

Varenius Pudens — Varenia Probina — T. Varenius Sabinianus + Cornelia Lucilla

T. Varenius Gallicanus (*CIL*, III, 13779).

[36] *CIL*, III, 1473, 1497, 1513 = *ILS*, 7131, III, 7907. Cf. C. D a i c o v i c i u, în *Acta MN*, III, 1966, p. 362.

[37] *CIL*, III, 1513 = *ILS*, 7131.

[38] *CIL*, III, 1433.

[39] *CIL*, III, 7907. Schema genealogică a familiei lui M. Cominius Quintus ar fi aceasta:

Aelia Adiuta + Cominius Celerinus — M. Antonius Valentinus (*CIL*, III, 1439) + Claudia Valentina

[Cominia...] soţia lui T. Varenius Probus M. Cominius Quintus + — Antonia Valentina

Cominia Sperata — Cominia Caecilia

[40] *CIL*, III, 974, 1104, 1181—2, 1537 a; *ACMIT*, 1929, p. 305, nr. 6—7. Cf. J u n g, p. 95 sq.; *RE*, XII, 1959, nr. 304, M. R o s t o v z e v, *op. cit.*, p. 282, n. 78; *Apulum*, II, 1943—5, p. 95 sq.; *ActaMN*, III, 1966, p. 37 l. Schema arborelui genealogic al familiei lui P. Aelius Antipater ar fi aceasta:

P. Aelius Antipater + Antonia Iulia

P. Aelius Antipater, P. Aelius Iulianus, P. Aelius Genialis Iulia *a militiis*

P. Aelius Antipater Marcellus (adoptiv al lui P. Aelius Marcellus, de la Fulginium, în Umbria: *CIL*, III, 1181, 7795; *CIL*, XI, 5215 = *ILS*, 2650). — Publia Aelia Iuliana Marcellina (adoptiva lui P. Aelius Marcellus).

P. Aelius Antipater, *sacerdos arae Augusti*.

[41] Vezi T u d o r, p. 83, sqq.

[42] Vezi S t a t i, p. 112 sqq. În *CIL*, III, 7651 se citeşte *coniux pientissimo coniugi posuit*.

[43] *CIL*, III, *Indices (notabilia varia, parentelae)*. Cf. şi S t a t i, în *loc. cit.*, O *marita pientissima* e amintită şi în *ActMuz*, 1956, pp. 128—129 = *AnnÉp*, 1957, 331.

www.cimec.ro

[44] *CIL*, III, 7724.
[45] Cf. S t a t i, p. 113. Vezi şi *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 73, de la Ampelum.
[46] *CIL*, III, 7868.
[47] *CIL*, III, 1607, 7694.
[48] *CIL*, III, 1214. Numele de *Aquileiensis* al unuia din copii indică, după A. Calderini *Aquileia Romana*, Milano, 1930, p. 357, că T. Fabius Ibliomarus, fostul decurion al canabelor de la Apulum, deşi în inscripţie e arătat cu *domus Augusta Treverorum*, era originar din Aquileia, oraş după care a numit pe unul dintre fiii săi.
[49] *CIL*, III, 911 = 7695, 914 (= *MCA*, VI, 1959, p. 382, nr. 18), *AÉrt*, XXII, pp. 336—8.
[50] *CIL*, III, 1531.
[51] *CIL*, III, 7650.
[52] Vezi mai sus n. 40; cf. şi R. G a g n a t, *Cours d'Épigraphie Latine*, IVe éd., Paris, 1914, p. 76.
[53] *CIL*, III, 839, 1264, 8009, 8018.
[54] *CIL*, III, 1269.
[55] *CIL*, III, 7804, 14216, 12; *Dolg*Cluj, VII, 1916, p. 73.
[56] *CIL*, III, 1472, 1584.
[57] *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336—338.
[58] *CIL*, III, 843, 1207, 1399 şi *ActMuz*, 1956, p. 128 sq. = *AnnÉp*, 1957, nr. 331 *(socro)*.
[59] *CIL*, III, 908.
[60] *CIL*, III, 7812.
[61] *ACMIT*, 1930—1, p. 42 nr. 18.
[62] *CIL*, III, 867, 1149 *(domus illius alluminus)*.
[63] *RE*, I, 1706; *DizEp*, I, 437—440, *ThLL*, s.v.
[64] *CIL*, III, 1027.
[65] *CIL*, III, 1495.
[66] *OR*², p. 386, nr. 34.
[67] *AÉrt*, XXII, 1902, pp. 336—338.
[68] *CIL*, III, 1468/.
[69] *CIL*, III, 7998/.
[70] Cf. T u d o r, p. 177 sqq.
[71] *CIL*, III, 1230.
[72] *CIL*, III, 810.
[73] *OR*², p. 386, nr. 35.
[74] *CIL*, III, 14492.
[75] *CIL*, III, 1530.
[76] *CIL*, III, 14493.
[77] *CIL*, III, 1217.
[78] *CIL*, III, 918.
[79] *EDR*, IV, 1930, p. 93, nr. 28 = *Apulum*, III, 1947—8, p. 173.
[80] *CIL*, III, 1468.
[81] *CIL*, III, 1469.

www.cimec.ro

[82] Cf. T u d o r, p. 85.
[83] *CIL*, III, 1315.
[84] *CIL*, III, 1473.
[85] *CIL*, III, 1312.
[86] *CIL*, VIII, 2772.
[87] *CIL*, III, 7987.
[88] *ActMuz*, 1956, p. 114 sq., nr. 14.
[89] *CIL*, III, 1480.
[90] *CIL*, III, 866; *ACMIT*, 1929, p. 311 = *AISC*, II, 1933—5, p. 199.
[91] C a r c o p i n o, pp. 182—187.
[92] N. L a s c u, *Cum trăiau romanii*, Bucureşti, 1965, p. 201 sq.
[93] C a r c o p i n o, p. 187 sqq.
[94] *AÉrt*, XXVI, 1906, p. 362 şi *ProblMuz*, [1964], p. 29 sq., cu fig. 17.
[95] Cf. *Sargetia*, II, 1941, p. 119 sqq.
[96] *CIL*, III, 7954 = *ILS*, 4341.
[97] *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
[98] Cf. *SAI*, III, 1961, p. 13 şi 19 şi „Latomus", XXIII, 1964, p. 287 şi 292.
[99] *CIL*, III, 1494.
[100] *CIL*, III, 7960 = *ILS*, 5548.
[101] *RE*, II A, 204 sq.
[102] *RE*, IV, 791 sq.
[103] *CIL*, III, 1639, 4.
[104] *CIL*, III, 1640, 3.
[105] *CIL*, III, 6287.
[106] *RE*, II A, c. 204 sq.
[107] *JDAI*, XVI, 1901, p. 178.
[108] *Apulum*, V, 1965, pp. 203—215.
[109] *SCIV*, XVI, 1965, pp. 797—802.
[110] Vezi mai sus notele 16, 17, la care se poate adăuga şi ceea ce spune Dio Cassius, LXVI, 10, despre Traian, că el ştia că dacă distribuţiile de grîu şi de bani satisfac pe indivizi, pentru mulţumirea masei poporului e nevoie de spectacole.
[111] Vezi cu privire la originea amfiteatrului la romani, R. É t i e n n e, *La naissance de l'amphithéâtre: le mot et la chose*, în *REL*, 43, 1965, pp. 213—220.
[112] Cf. A. G r e n i e r, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, III, 2, Paris, 1958, p. 562 sq., cu referire la A p u l e i u s, *Măgarul de aur*, c. X, şi p. 733 cu n. 3.
[113] Cf. J. G a g é, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, p. 240.
[114] C. D a i c o v i c i u - H. D a i c o v i c i u, *Ulpia Traiana*, p. 53.
[115] *MCA*, VIII, 1961, p. 497.
[116] Vezi la A. G r e n i e r, *op. cit.*, p. 567, n. 1 dimensiunile cîtorva amfiteatre din Italia şi din provincii.
[117] C. D a i c o v i c i u - H. D a i c o v i c i u, *op. cit.*

[118] *ACMIT*, 1926—8, p. 221, nr. 6, cu fig. 3.
[119] *Dolg*Szeged, II, 1926, p. 153 sqq.
[120] *SCIV*, II, 1951, p. 169, sq.; cf. *RE*. Suppl. IX, c. 667.
[121] *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 45; cf. *RE*, VI, c. 232 şi S t e i n, p. 65.
[122] Vezi de pildă relieful funerar de la Gherla, publicat în *JÖAI*, VI, 1903. Bbl., 114; cf. *EDR*, IV, 1930, p. 84, nr. 9, fig. 9 sau un alt relief funerar, tot de la Gherla şi păstrat tot în Muzeul din Cluj, în *Dolg*Cluj, VII, 1916, pp. 84—86, fig. 11.
[123] A se vedea L e f e b v r e d e N ö e t t e s, *L'attelage, le cheval de selle à travers les ages. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, I—II, 1931 (mie inaccesibilă); cf. J. G a g é, *op. cit.*, pp. 46 şi 267.
[124] Vezi mai sus p. 166 şi S t e i n, p. 24 sqq.
[125] *CIL*, III, 1562.
[126] *CIL*, III, 14216, 9.
[127] *CIL*, III, 1636.
[128] *Dolg*Cluj, IV, 1913, pp. 252—255; *Clujul medical*, 1925, nr. 9—10; *Bull. Soc. Franç. Hist. Med.*, Paris, 1927, nr. 1—2; *AISC*, II, 1933—5, pp. 219—222.
[129] *AISC*, II, 1933—5, în *loc. cit.*
[130] *AISC*, II, 1933—5, pp. 223—227.
[131] În Muzeul din Cluj.
[132] *OCD*, pp. 55—60. Două vase se păstrează în Muzeul din Cluj, două în Muzeul Brukenthal din Sibiu, iar al cincilea în Colecţia Catedrei de Istoria Medicinei de la Institutul Medico-Farmaceutic din Cluj.
[133] *Aesculape*, XXII, Paris, 1932, p. 153.
[134] A. Z r i n y i, *Două gutti-biberoane romane din ceramică în colecţiile Muzeului regional din Tg. Mureş*, comunicare la a III-a Sesiune ştiinţifică a muzeelor, decembrie 1966, Bucureşti.
[135] Vezi mai sus p. 218 sqq.
[136] *OR*², 185, 248, 258, şi p. 416, nr. 285.
[137] *OR*², p. 258.
[138] Vezi mai sus p. 345.
[139] *CIL*, III, 1561.
[140] *CIL*, III, 1396.
[141] *CIL*, III, 987.
[142] Vezi N. I g n a, *Cultul lui Esculap şi al Higiei cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935.
[143] *CIL*, III, Indices.
[144] G a r c o p i n o, p. 294, cu n. 42 de la p. 343.
[145] *Ibidem*, p. 293 sqq.
[146] *ATRÉ*, III, 1883—4, p. 88; P. K i r á l y, *Dacia provincia Augusti*, II, 1894, pp. 129—234; „Dacia", I, 1924, p. 229, nr. 12.
[147] *SHA*, *Hadrianus*, 18; cf. şi D i o G a s s i u s, LXIX, 8 şi *CIL*, VI, 579.

www.cimec.ro

[148] *CIL*, III, 8077, 1 a, b.
[149] *Alsofehér vármegye monografiája*, II, Aiud, 1901, p. 279 sqq., cu pl. III; *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 47 sq., cu pl. I—XIV; *AzErdMúzeum Egyesület vándorgyülésének Emlékkönyve*, VII, 1913, p. 54.
[150] *CIL*, III, 1006.
[151] Vezi mai sus p. 201.
[152] *CIL*, III, 7805.
[153] *ArchRoum*, p. 44 sqq., cu fig. 66—76 şi *OR*[2], pp. 261—263.
[154] *OR*[2], p. 263 sq.
[155] *Iuvenal*, X, 356.
[156] *SHA*, *Hadrianus*, 22.
[157] *SHA*, *Severus Alexander*, 24 şi *Tacitus*, 10.
[158] Martial, XIV, 143 şi 163. Cf. Carcopino, p. 298.
[159] *CIL*, III, 1054.
[160] *CIL*, III, 7756.
[161] *CIL*, III, 789.
[162] *EMÉ*, III, 1864—1865, pp. 18—31 cu pl. V—VI.
[163] *Ibidem*, pp. 29—31, 39 şi 64 sq.
[164] *CIL*, III, 1374.
[165] *JÖAI*, V, 1902. Bbl. 129 sq. = *ACMIT*, III, 1930—1, p. 55 sq., nr. 1.
[166] *AEM*, XIV, 1891, pp. 168—170.
[167] Săpături proprii, inedite.
[168] *Ibidem*.
[169] *SCIV*, II, 1, 1952, p. 305, cu pl. IV.
[170] *BSH*, XV, 1929, p. 11, pl. I, 1; Em. Panaitescu, *Castra Daciae*, Roma, 1931, p. 3 (extras); *SCIV*, II, 1, 1952, p. 292.
[171] Săpături proprii, inedite.
[172] „Dacia", V—VI, 1935—6, pp. 441—445.
[173] *BMMN*, V, 1945, pp. 96—98; *OR*[2], p. 260 sq.
[174] *BCMI*, XXXV, 1942, pp. 145—148; *OR*[2], p. 258 sq.
[175] *BMMN*, V, 1945, p. 99; *OR*[2], p. 263.
[176] *BCMI*, 1940, fasc. 105, p. 30 sqq.; *OR*[2], p. 265.
[177] *BCMI*, 1940, fasc. 103, p. 25 sq.; *OR*[2], p. 259 sq.
[178] *Studii*, II, 1, 1949, p. 141.
[179] *CIL*, III, 1394.
[180] *CIL*, III, 860.
[181] *ATRÉ*, XIII, 1904, p. 130.
[182] *CIL*, III, 870.
[183] „Dacia", VII—VIII, 1937—40, p. 302 sq., nr. 3.
[184] *CIL*, III, 882, *collegium Isidis*; 7822, *magister collegii* pe o dedicaţie către Diana; *Apulum*, V, 1965, p. 593 sq., nr. 2: *conl(egas?)* pe un altar închinat zeiţei *Deana* (sic); *CIL*, III, 7827, *colegi* pe un altar de la Alburnus Maior închinat lui Silvanus; *MCA*, VI,

www.cimec.ro

1959, p. 884, nr. 21: *cot(=quot) prom(iserunt) collegi*, pe un alt altar al lui Silvanus de la Abrud; *CIL*, III, 1339, *cultores Hercul(is)*, la Micia; *CIL*, III, 1602, *cultores Iovis*, pe o închinare din anul 201 pentru sănătatea lui Septimiu Sever, Caracalla şi Geta Caesar, poate ca mulţumire pentru încuviinţarea întemeierii colegiului; „Dacia", VII—VIII, 1937—40, p. 301, nr. 1 = *StCom*, 12, 1965, p. 69 sq., nr. 30, colegiu al lui *Zeus Sarnendenus*; *ibidem*, p. 303, nr. 4 = *StCom*, 12, 1965, p. 69, nr. 29, colegiu al lui *Zeus Narenus*.

185 *CIL*, III, 7807.

186 *CIL*, III, tab. cer., I.

187 Cf. G. P o p a-L i s s e a n u, *Romanica*, Bucureşti, 1925, pp. 222—237; J. B i r ó, *Kellégiumok a római Dáciában*, Szeged, 1963.

188 *CIL*, III, tab. cer., XV.

189 U l p i a n, *Digesta*, XLVII, 12,3 pr. Cf. *Historia*, VIII, 1959, p. 460 sq.

190 Vezi O c t. F l o c a, *Sistemele de înmormîntare în Dacia superioară*, în *Sargetia*, II, 1941, pp. 1—116 şi *OR*², p. 317 sqq.

191 *Sargetia*, II, 1941, pp. 4—12; *OR*², p. 322 sqq.

192 *Sargetia*, I, 1937, pp. 1—23.

193 *CIL*, III, 6269 = 7981.

194 *OR*², pp. 317—319.

195 *Sargetia*, II, 1941, p. 46, nr. 2.

196 *MCA*, V, 1959, pp. 435—442, VI, 1959, pp. 397—400, VII, 1961, pp. 407—409; „Dacia", N.S., I, 1957, p. 216 sqq.

197 *MCA*, VI, 1959, pp. 400—403.

198 *AVSL*, V, 1862, pp. 287—314; cf. K. H o r e d t, *Untersuchungen*, p. 23 sq.

199 *Germania*, 25, 1941, p. 121; K. H o r e d t, *op. cit.*, pp. 10—13.

200 *SCIV*, I, 1, 1950, p. 133 sq.; *MCA*, VII, 1961, pp. 381—384.

201 *AÉrt*, XIII, 1879, pp. 14—19, 350—355; *AKözl*, XVI, 1890, pp. 1—14; *AÉrt*, N.S., XIII, 1893, pp. 408—412; *AISC*, III, 1936—1940, pp. 160—173; *Sargetia*, II, 1941, pp. 91—97.

www.cimec.ro

CAPITOLUL IX

DACIA ÎN VREMEA ANARHIEI MILITARE ŞI SFÎRŞITUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

După înfăţişarea variatelor aspecte ale vieţii în Dacia romană, reluăm acum firul desfăşurării istoriei politice a Daciei începînd cu domnia lui Maximin Tracul pînă la Gallienus şi apoi pînă la Aurelian. Ştirile despre aceste ultime decenii (235—271) ale stăpînirii romane sînt mai puţine ca număr şi adeseori mai vagi, mai imprecise, căci mai precară a fost situaţia provinciei decît oricînd înainte, uneori chiar confuză. Deşi mai puţin strălucită, istoria acestor ultime vremuri ale Daciei romane este totuşi interesantă şi cunoaşterea ei, atît cît ne permit izvoarele, este importantă pentru lămurirea condiţiilor în care a luat sfîrşit stăpînirea romană în provincia de la nordul Dunării.

DACIA DUPĂ SEVERI

Cu uciderea lui Severus Alexander, ultimul dintre Severi, începe în istoria Imperiului roman o nouă perioadă, căreia i se spune a anarhiei militare, pentru că puterea centrală, tronul imperial este disputat de armată sau mai bine zis de grupurile de armată, care detronează şi proclamă împăraţi împotriva şi fără asentimentul Senatului, a cărui autoritate este cu totul eclipsată, dar care încearcă totuşi încă uneori să opună împăraţi aleşi de el. În aceeaşi vreme popoarele aşa-zise barbare îşi înteţesc considerabil atacurile, incursiunile şi presiunile lor, devastînd provincii şi regiuni, adeseori lăsate în voia tristei lor sorţi.

Primul dintre împăraţii proclamaţi de armată a fost Maximin Tracul (235—238), fiu de păstori din Thracia[1]. După unele succese militare obţinute pe Rin împotriva germanilor, ceea ce îi aduce titlul de *Germanicus Maximus*, el vine şi iernează în 236 la *Sirmium*, de unde în acelaşi an el duce lupte încununate de succes împotriva sarmaţilor iazigi şi a dacilor liberi, luîndu-şi titlurile de *Dacicus Maximus* şi *Sarmaticus Maximus*[2]. În vederea acestor lupte s-au efectuat probabil lucrări de refacere a drumurilor în Dacia, după cum dovedesc două miliarii din anul 236, unul de la Copăceni[3], pe drumul Oltului, celălalt de la Almaşul Mare, în Dacia Porolissensis, pe drumul care pornea de la castrul de la Bologa: *M(ilia) (passuum) XVI a R[esc]ul(o) vico An[artorum]*.[4] Îndeosebi acest din urmă miliar ar putea să constituie un indiciu în privinţa direcţiei înspre care s-au îndreptat operaţiunile trupelor din Dacia. Pe de altă parte, la Apulum i se ridică lui Maximin

www.cimec.ro

Tracul o statuie, a cărei inscripție de pe soclu, numai fragmentar păstrată, menționează, pentru prima dată în Dacia, și titlul onorific de *Dacicus Maximus*[5]. La acest război se referă probabil, deși datarea lor nu este prea bine asigurată, mai multe inscripții din Noricum[6], Pannonia Superior[7], Pannonia Inferior[8] și de la Verona[9], care amintesc de soldați sau *principales*, din legiunile II Italica, I Adiutrix sau dintr-o unitate nenumită, căzuți *(obitus, desideratus, deceptus, decedit, cecidit)* în luptă: *expeditione Dacisca, bello Dacico, incursu hostis Daciae, a Daciscis in bello proelio (deceptus)* sau *bello* nenumit[10]. La același război dacic al lui Maximin Tracul a fost referită și o altă inscripție de la Brigetio[11], în Pannonia Superior, din care aflăm că un anonim *optio leg(ionis) I adiut(ricis)* ar fi murit pe rîul Mureș, după întregirea propusă de unii epigrafiști: *desideratus est* [*ad flumen M*]*aris(um)*[12]. Iar dacă *bellum Dacicum* din inscripția de la Oviedo[13] este cel din vremea lui Maximin Tracul, cum opinează unii[14], nu cel din timpul lui Traian, cum crezuseră alții[15], atunci am avea dovada că *Symmachiarii Astures* au participat la acest război sub comanda prefectului G. Sulpicius Ursulus. Rezultă din toate cele de mai sus că luptele duse de Maximin Tracul, în Dacia și în Pannonia, împotriva dacilor liberi și a sarmaților au avut o destul de mare amploare. La război au luat parte legiunile din Noricum și Pannonia pe lîngă cele din Dacia desigur, poate și din alte provincii, fiind aduse probabil și trupe speciale, ca cele ale asturilor. Luptele s-au desfășurat în cursul anilor 236 și 237 și nu știm dacă au putut fi duse pînă la capăt, deoarece la începutul anului următor Maximin Tracul este nevoit să părăsească frontul dunărean și să pornească în fruntea armatei împotriva Romei, unde Senatul, după ce recunoscuse mai întîi pe Gordian I și pe fiul său Gordian al II-lea și proclamase apoi împărați pe Pupienus și Balbinus. În mai 238 Maximin Tracul, împreună cu fiul său, fu ucis de soldați sub zidurile orașului Aquileia, pe care îl asediau.

În acest timp, Dacia intră într-o perioadă de dificultăți din ce în ce mai mari. La hotarele ei, pe lîngă vechile populații, cunoscute din secolul al II-lea, își fac apariția popoare noi, cum sînt gepizii de neam germanic și goții, iar la răsărit de Carpați carpii, de neam dacic, se afirmă și ei cu vigoare prin puternice atacuri și violente incursiuni pe care le întreprind în teritoriile imperiului. Începe epoca marilor atacuri la Dunărea de jos, conduse mai întîi de carpi, cărora li se asociază curînd goții. Atacurile sînt îndreptate în primul rînd spre teritoriile și provinciile de la sudul Dunării de jos, spre Moesia Inferior și mai departe spre Tracia, Macedonia și Grecia, dar nici Dacia nu este scutită de puternice atacuri. Îndeosebi Dacia Inferior se află în calea marilor incursiuni, dintre care unele privesc direct Dacia intracarpatică. În general, situația întregii Dacii se înrăutățește pe măsură ce ținuturile din sudul Dunării sînt tot mai mult devastate.

www.cimec.ro

În anul 238, pe vremea împăraților Maximus (Pupienus) și Balbinus, carpii și goții invadează Moesia Inferior[16]; cînd locuitorii din această provincie au fost luați în captivitate de dușmani, după cum atestă o inscripție de la Durostorum din acest an [*receptus*]*ex captivitate barb(arorum)*[17], iar orașul Histria, fără să fi fost distrus acum, cum s-a crezut, a suferit totuși mari stricăciuni, după cum au dovedit cercetările arheologice[18]. Spre a face față situației primejdioase ca guvernator al provinciei e trimis energicul general Tullius Menophilus, care, în schimbul unei sume de bani, încheie pace cu goții și-i determină să părăsească provincia. Dar carpii, care luptaseră alături de goți, sînt nemulțumiți și pretind și ei subsidii, afirmînd că ei „sînt mai puternici decît goții" *(sumus enim Gothis prestantiores)*[19]. Dar Menophilus îi refuză în mod jignitor, ceea ce îi va determina să-și reînnoiască atacurile curînd după plecarea lui din Moesia.

Noul atac al carpilor are loc în anul 242, cînd ei invadează Moesia și Thracia[20]. Împăratul Gordian III care însoțit de socrul său Timesitheus, prefectul pretoriului, se găsea în Macedonia, pregătit să pornească în fruntea unei puternice armate împotriva parților, e nevoit să zăbovească cîtva timp în Thracia și Moesia spre a alunga de aci pe dușmani. Invazia carpilor din anul 242 a afectat și Dacia Malvensis, ca și partea de est a Daciei Apulensis, după cum dovedesc descoperirile epigrafice, arheologice și monetare. Limesul transalutan, după cum se poate deduce din îngroparea cu acest prilej a unui tezaur monetar în castrul de la Săpata de Jos[21], a fost străpuns cu acest prilej de carpi, fără a fi însă abandonat de trupele romane[22], carpii devastînd sau provocînd numai neliniște în Dacia Malvensis și Dacia Apulensis, unde nouă tezaure sînt îngropate în acest timp[23]. În directă legătură cu aceste lupte, la care presupunem că vor fi participat și trupele din Dacia, pare să stea un altar închinat la Drobeta lui *Mars Gradivus*, zeul războiului, care se grăbește să pășească împotriva dușmanului, de către *coh. I sagittariorum mill. Gordiana*[24], un altul de la Sarmizegetusa (sau Apulum) închinat lui *Mars Augustus*[25], poate și un al treilea dedicat la Apulum virtuții și geniului împăratului *(Virtuti et genio imperatoris Gordiani pii fel. Aug.)*[26]. De altfel, alte relativ numeroase inscripții onorare închinate lui Gordian III[27] sau altare dedicate divinităților pentru sănătatea împăratului[28] de către conducerea orașelor, adunarea provinciei, corpurile de trupă sau de către unii demnitari fac dovada solicitudinii de care s-a bucurat Dacia din partea lui Gordian III, ca și a liniștei și a prosperității din acest timp a provinciei, cum observă acad. C. Daicoviciu[29].

În legătură cu domnia lui Gordian III mai amintim două fapte privitoare la Dacia, pe care ni le dezvăluie inscripțiile și care nu sînt lipsite de oarecare semnificație, întrucît ele indică noile tendințe ce își fac loc în aceste vremuri dominate de disputele dintre armate. Pe vremea lui Gordian III sau puțin înainte, după cum rezultă dintr-o inscripție de la Arretium[30], în cariera sa militară L. Petronius Taurus Volusianus a comandat ca *tribunus* un detașa-

www.cimec.ro

ment alcătuit după părerea lui E.Ritterling, din cele două legiuni ale Daciei[31]. În ce împrejurări va fi comandat viitorul consul din anul 261 acest detaşament nu ştim. Mult mai desluşită ne apare în schimb o reformă care tindea să înlocuiască de la comanda legiunilor pe tinerii ofiţeri din ordinul senatorial, lipsiţi de experienţă, cu ofiţeri de carieră. După cum a arătat H.G. Pflaum, o asemenea încercare a mai fost făcută cu prilejul luptelor din Britannia pe timpul lui Commodus de către puternicul prefect al pretoriului Perennis, dar rezistenţa senatorilor a fost aşa de mare, încît acesta a fost ucis la Roma[32]. Reforma a fost reluată cu mai mult succes în vremea lui Gordian, poate tocmai în legătură cu luptele de la Dunăre împotriva carpilor. Într-adevăr, o inscripţie de la Roma, al cărei început nu s-a păstrat, aminteşte pe un anonim *p(rimi)p(ilus) dux leg(ionum) Dac(iae)*[33], care apoi a făcut o strălucită carieră pe vremea împăratului următor, Filip Arabul. Adevăratul autor al acestei reforme, ar fi fost, după părerea aceluiaşi H.G. Pflaum, socrul împăratului Gordian III, amintitul prefect al pretoriului C.Furius Sabinus Aquila Timesitheus care, reluînd experienţa lui Perennis, nu făcea decît „să dea ascultare necesităţilor epocii"[34].

Revenind acum la carpi, cel mai puternic atac al lor împotriva Daciei, care a zguduit puternic stăpînirea romană din această provincie, a fost cel din anul 245, pe vremea lui Filip Arabul, care se prelungeşte cîţiva ani. Din ştirile pe care le avem de la Zosimus rezultă că atacul carpilor s-a produs undeva la Dunăre, în vecinătatea căreia locuiau ei în acest timp, şi că împăratul a venit în persoană şi a condus luptele împotriva lor. Începînd bătălia, carpii nu pot rezista presiunii şi se retrag într-o tabără fortificată *(castellum)*, unde sînt asediaţi. Adunîndu-se cei care fuseseră împrăştiaţi în toate părţile, atacă din nou, dar neputînd stăvili năvala maurilor, carpii fac propuneri de pace. Aceasta este încheiată cu uşurinţă, după care Filip s-a retras[35]. Atacul carpilor se crede că a început în anul 245 şi el s-ar fi produs în sudul Dunării, pornind din părţile Moldovei de astăzi, peste Muntenia. Guvernatorul Moesiei Inferior Prastina Messalinus nu a putut face faţă atacului, de aceea împăratul e nevoit să vină cu trupele aduse din Orient spre a-i alunga pe carpi. Luptele au avut loc în anii 246—247. În acest ultim an biruinţa este anunţată de monede prin legenda *Victoria Carpica*[36], iar în anul următor tot pe monede i se dă lui Filip Arabul titlul de *Carpicus Maximus*[37], care nu e atestat însă şi de inscripţii.

Cu toate că şi de astă-dată direcţia iniţială principală de atac a carpilor rezultă a fi fost tot spre Moesia Inferior, cum remarcă acad. C. Daicoviciu[38], descoperirile arheologice, epigrafice şi numismatice dovedesc că şi Dacia a fost afectată direct de această puternică invazie, de pe urma căreia a avut, fără îndoială, de suferit. Şi acum însă Dacia Malvensis a avut mai mult de suferit decît Dacia Apulensis şi Porolissensis. Dar cum relevă pe bună dreptate acelaşi istoric român, împotriva unei evidente exagerări a numismatului

www.cimec.ro

B. Mitrea[39], pierderile suferite nu au fost catastrofale. E adevărat că limesul transalutan este acum definitiv părăsit şi apărarea romană se retranşează din nou pe Olt. Acum probabil se refugiază de teama carpilor din Transdanubia la Serdica mama viitorului împărat Galerius[40]. Arheologic, în afară de îngroparea mai multor tezaure monetare[41], la care se adaugă şi unul descoperit în 1963 la Ioneştii Govorii[42], antica *Pons Aluti*, urmele unor devastări au putut fi constatate în mai multe localităţi din provincia de la sud de Carpaţi, anume la *Pons Aluti*, la Slăveni şi la Cioroiul Nou[43]. Dar tot prin grija deosebită a lui Filip Arabul se execută lucrări de refacere, şi întreaga linie a Oltului este mai bine fortificată. Cu ajutorul trupelor care participaseră probabil la luptele împotriva carpilor, oraşul Romula este înconjurat cu ziduri ridicate din temelii de către soldaţi: *ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt*[44]. La lucrările de construire a incintei fortificate, care are forma unui hexagon neregulat, delimitînd o suprafaţă de 64 ha, au participat, potrivit descoperirilor epigrafice, în afară de trupa locală, *numerus Surorum sagittariorum*, detaşamente din legiunile *VII Claudia*, de la Viminacium, *XI Claudia*, de la Durostorum şi din *leg. XXII primigenia pia fidelis Philippianorum*, adus tocmai de la Mogontiacum în Germania Superior[45]. Tot atunci, probabil, au fost înconjurate cu ziduri şi alte oraşe şi localităţi din Dacia Malvensis, ca Sucidava, Drobeta, Cioroiul Nou[46], aşa precum lucrări de refacere au fost efectuate şi la castrul de la Slăveni, în pretoriul căruia o statuie cu inscripţie e ridicată în anul 248 în cinstea lui Filip Arabul, şi la cel de la *Pons Aluti*[47].

În legătură cu luptele împotriva carpilor din anii 245—247 a fost pusă şi o inscripţie de la Intercissa, publicată recent de S. Soproni[48], care cuprinde epitaful unui fost soldat al *coh.I mill. Hemes(esenorum)*, trecut apoi în *leg. II ad[ut(rix)]* şi de aci în *coh.VII praet(oria) p(ia) v(index)[Phil(ippiana)]*. Acesta şi-a pierdut viaţa într-un război dacic: *[bello] Dacico deside[rato ad ca] stell(um) Carporum.* Editorul inscripţiei este de părere, ceea ce este considerat ca probabil şi de alţi istorici[49], că amintitul *castellum Carporum* ar fi identic cu fortăreaţa menţionată de Zosimus. În timp ce însă S. Soproni înclină să localizeze fortăreaţa undeva în Transilvania[50], ceilalţi istorici sînt de părere că acest *castellum* trebuie situat fie „în sudul Moldovei, în apropierea Istrului"[51], fie în Muntenia, „regiune atunci stăpînită de carpi"[52], ceea ce fără îndoială este mult mai în conformitate cu ştirile lui Zosimus şi cu aşezarea carpilor în această vreme. Am adăuga numai că fiind vorba de un *castellum*, adică de un castru cu fortificaţie permanentă, ar trebui poate să presupunem că el ar putea fi unul dintre castrele romane cucerite şi devastate de carpi în Dacia Malvensis, ca de pildă Romula sau Slăveni. Întrucît însă inscripţia de la Intercissa, în Pannonia Inferior, numeşte locul unde amintitul soldat sau centurion, după o altă întregire a inscripţiei[53], şi-a pierdut viaţa numai *ad castellum Carporum*, fără vreo altă precizare geografică, cum

ne-am putea aştepta în cazul cînd el s-ar găsi de fapt într-o regiune atît de îndepărtată de localitatea în care i se pune epitaful, ne-am putea gîndi că acest *castellum Carporum*, a cărui identitate cu fortăreaţa amintită de Zosimus nu este totuşi de loc sigură, ar putea fi o fortăreaţă cunoscută sub acest nume în ţinutul din faţa oraşului Intercissa, în regiunea în care Ptolemeu menţionează localitatea cu nume asemănător *Carpis*[54]. În acest caz însă, războiul dacic, *bellum Dacicum* nu *bellum Carpicum*, în care a murit P. Aelius Proculinus, ar putea nici să nu fie cel din timpul lui Filip Arabul, cu toate că în secolul al III-lea denumirea de daci pare să fie identică sau să cuprindă şi pe cea de carpi[55]. Oricare ar fi însă interpretarea care se dă inscripţiei în chestiune, rămîne pe deplin evidentă amploarea luptelor cu carpii din anii 246—247, chiar fără participarea la ele şi a unei legiuni din Pannonia Inferior.

Dacia intracarpatică pare să fi suferit mai puţin de pe urma acestei invazii a carpilor. În orice caz, nimic nu dovedeşte că aici ea ar fi fost atît de catastrofală încît să fi avut ca urmare evacuarea unor castre de pe graniţa de nord a Daciei, cum au afirmat unii istorici[56]. În afară de îngroparea unor tezaure monetare, se poate cita doar un altar cu inscripţie de la Apulum, închinat de un oarecare C.Valerius Sarapio lui I.O.M. drept mulţumire că a scăpat din captivitatea carpilor: *a Carpis liberatus*[57]. Fireşte, nici inscripţia, nici îngroparea unor tezaure de monede nu îndreptăţesc ipoteza că chiar oraşul Apulum ar fi fost atacat cu acest prilej de către carpi, cum înclina să creadă B. Mitrea[58]. Ceea ce ştim sigur este că oraşe ca Sarmizegetusa[59], Napoca şi Porolissum[60] ridică împăratului şi familiei sale statui cu inscripţii care îi proslăvesc în termenii formulei obişnuite în această vreme. Dar cea mai importantă măsură luată de Filip Arabul în favoarea Daciei este acordarea dreptului de a bate, începînd din anul 246, monede de bronz, cu legenda *Provincia Dacia*, însoţită de reprezentarea figurată a provinciei cu emblemele celor două legiuni. Scopul acordării acestui drept a fost acela de a suplini local lipsa monedelor de bronz, de mai mică valoare, şi de a provoca o înviorare a schimburilor, a micului comerţ interior şi a vieţii economice a provinciei.

După biruinţa asupra carpilor părea că liniştea e restabilită şi imperiul va păşi din nou într-o perioadă de prosperitate. În anul 247 milenarul Romei fu sărbătorit prin impresionante festivităţi.

Totul era însă numai o iluzie. În anii 248—249 izbucniră noi revolte militare, din cauza rivalităţii dintre grupurile de armate. Armata de la Dunăre proclamă împărat pe Pacatianus, care însă după cîteva săptămîni este asasinat de propriii lui soldaţi. De aceste tulburări profitară goţii, nemulţumiţi pentru că Filip Arabul după biruinţa asupra carpilor a încetat de a le mai plăti subsidiile. Ei, împreună cu vandalii, carpii şi alte seminţii invadează din nou Moesia Inferior. Împotriva lor este trimis senatorul Traianus Decius,

www.cimec.ro

care este însă proclamat împărat de armată. Imperiul se scufundă tot mai mult în anarhia militară și atacurile dinafară se înteţesc.

Situaţia devine tot mai critică și pentru Dacia. În vest ea continuă să fie atacată de sarmaţii iazigi, dacii liberi, vandali și de seminţii germanice, printre care se ivesc acum și gepizii. În est principalii atacatori rămîn carpii și seminţiile goţilor, printre care se amintesc de acum și taifalii.

Decius, după biruinţa de la Verona împotriva lui Filip Arabul, se întoarce în Dacia unde luptă împotriva dacilor liberi, luîndu-și titlul de *Dacicus Maximus*[61]. O relativă linişte domneşte în Dacia după această nouă și se pare puternică zguduire. La Porolissum *n(umerus) Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum) Decianus* ridică o statuie Herenniei Etruscilla, soţia lui Traianus Decius, căreia i se dă titlul de „mamă a castrului, a Senatului și a patriei" *(mater castrorum, senatus ac patriae)*[62]. La Apulum *colonia nova Apulensis*, poate vechiul municipiu de lîngă castrul legiunii XIII Gemina, ridicat acum și el la rangul de colonia, închină de asemenea lui Traianus Decius o inscripţie, în care îl numeşte *restitutor Daciarum*[63]. O frumoasă statuie de bronz i se ridică împăratului la Sarmizegetusa, din care o descoperire recentă a scos la iveală doar capul[64]. Monetăriile imperiale bat monede cu legendele *Dacia*, *Dacia felix*[65], iar pe monedele provinciei, care continuă să fie emise regulat, obișnuita personificare a provinciei este înlocuită cu o reprezentare simbolizînd *Pax Romana*[66].

Dar în vara anului 251[67], pe cînd încerca să alunge pe goţii care sub conducerea căpeteniei lor Cniva pătrunseseră din nou în Moesia Inferior, împăratul Decius, trădat de generalul său Trebonianus Gallus, cade în luptă la Abrittus. Gallus, ajuns împărat, obţine pacea de la goţi, aceştia în schimbul sumelor primite obligîndu-se să se ţină departe de teritoriile romane[68]. Liniştea se menţine astfel în Dacia. În vremea lui Gallus se repară drumul de la Apulum la Micia[69].

La evenimentele zbuciumate alternînd între apărarea graniţelor imperiului, tot mai vehement asaltate, și luptele pentru tron, legiunile din Dacia și-au avut fără îndoială partea lor, fiind purtate uneori și în afara provinciei. În legătură cu asemenea evenimente, altfel necunoscute, stau mai multe inscripţii din Aquileia, datînd cam de pe la mijlocul secolului al III-lea, care amintesc soldaţi sau ofiţeri din legiunea XIII Gemina[70]. Ele dovedesc prezenţa temporară a unor detaşamente din legiune în nordul Italiei cu care prilej se face o *lustratio*[71], iar un *princeps*, adică centurion de primul rang, a fost ucis de latroni în Alpi: *interfecto a latro[ni]bus in Alpes Iul[ias] loco quod apellatur Scelerata*[72].

O dată cu urcarea pe tron a lui Valerianus (253—259) și a fiului său Gallienus (253—268), imperiul, asaltat dinafară la toate graniţele, iar în interior ameninţat cu dezmembrarea, datorită numeroșilor pretendenţi la tron, aşa-zișii 30 de tirani, este pe punctul de a se prăbuși. După căderea în capti-

www.cimec.ro

vitate la perşi, în 259, a lui Valerianus, unde şi moare, Gallienus, rămas singur, luptă din răsputeri pe toate fronturile spre a apăra imperiul şi a-i menţine unitatea, înlăturînd pe uzurpatori.

Soarta Daciei în această vreme ne este mai puţin cunoscută. Totuşi, ştirile nu lipsesc cu totul. Din faptul că în 257 Gallienus îşi ia titlul de *Dacicus Maximus* deducem că el a dus lupte la graniţele Daciei împotriva dacilor liberi, aliaţi probabil cu alte populaţii. Unele indicii par să arate că luptele au fost duse mai ales la graniţa de nord-vest a Daciei, în regiunea Porolissum. Aci, la Porolissum, acum se refac în grabă zidurile castrului şi se barează unele porţi. Printre materialele folosite cu acest prilej erau şi amintitele monumente onorare în cinstea lui Filip Arabul, a soţiei sale Marcia Otacilia Severa şi a fiului său Iulius Severus Philippus Caesar, ca şi cel în cinstea Herenniei Etruscilla, soţia lui Decius[73], care fixează data *post quem* a acestor refaceri pripite. Pe bună dreptate s-a presupus baricadarea porţii de pe latura de sud-vest a castrului, unde au fost găsite monumentele. Cercetările arheologice din 1949 au confirmat aceste supoziţii, prin constatarea că poarta de pe latura de est a fost găsită blocată şi că turnurile ei după refacerea aproape radicală din timpul lui Caracalla, au suferit o a doua refacere „determinată de slăbirea zidurilor, lucru care s-a produs în urma unui atac inamic în faţa porţii", după cum se spune în raportul despre săpături[74]. Observaţii arheologice similare, deşi fără a se fi putut data mai de aproape, au fost făcute ulterior şi la două porţi ale castrului de la Inlăceni[75]. În această vreme la Potaissa, anume între 253 şi 259, Donatus, prefectul legiunii V Macedonica, termină un templu început *(templum inceptum perfecit)*, pe care-l închină lui *Deus Azizus bonus puer conservator* pentru sănătatea împăraţilor Valerianus şi Gallienus, a fiului său Valerianus, a soţiei sale Cornelia Salonina şi a legiunii a V-a Macedonica[76], aflată, după cum se vede, în vechea ei garnizoană. Epitetul *III pia fidelis*, atribuit în această inscripţie legiunii a V-a Macedonica, aceasta l-a cîştigat foarte probabil în aceste lupte din Dacia Porolissensis[77].

Cam în acelaşi timp, adică în ultimii ani ai domniei comune a lui Valerianus şi Gallienus (257—259), în castrul de la Mehadia *coh. III Delmatarum Valeriana Galliena mill. eq. c.R.p.f.* închină lui Gallienus o inscripţie în care îşi exprimă devotamentul faţă de cei doi împăraţi, *devota numini maiestatique eor(um)*[78]. Ceva mai tîrziu, în perioada cînd Gallienus a rămas singur împărat (260—268), un *praefectus leg(ionis) XIII G(eminae) Gallenian(ae)*, numit M. Aurelius Veteranus, ridică un altar lui Aesculap şi Hygiei la *Ad Mediam*[79], unde se dusese pentru căutarea sănătăţii, ceea ce dovedeşte că legiunea se găsea încă în Dacia, foarte probabil la Apulum, în vechea ei garnizoană, şi că în provincie domnea acum liniştea. Probabil din aceeaşi vreme tîrzie a domniei lui Gallienus datează şi inscripţia dedicată de *col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dacica Sarmiz(egetusa) metrop(olis)*, în numele tuturor, *publice*, lui *P. Licinius Cornelius Valerianus noblissimus Caes(ar)*, fiul

lui Gallienus[80]. Tot din timpul domniei lui Gallienus este de asemenea epitaful pus la Potaissa de *Aurelius Celsinianus mil(es) c(o)h(ortis) I P(almyrenorum) P(orolissensium)* tatălui şi unchiului său, deoarece transformarea acelui *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, atestat încă în vremea lui Decius, cu epitetul *Decianus*[81], a avut loc după domnia acestuia, cum a arătat C.Daicoviciu[82], adică în vremea lui Gallienus.

Din ştirile arătate mai sus rezultă că prin oricîte greutăţi va fi trecut Dacia în timpul domniei lui Gallienus, stăpînirea romană se menţinea încă în provincia întemeiată de Traian, cele două legiuni se găseau în vechile lor locuri de garnizoană, iar viaţa provinciei se desfăşura în formele de mai înainte, ridicîndu-se monumente onorare în cinstea împăraţilor, punîndu-se altare, pietre de mormînt şi construindu-se chiar temple. O situaţie mai grea va fi putut surveni în viaţa provinciei poate în ultimii ani de domnie a lui Gallienus, despre care noi nu mai sîntem informaţi.

Urmaşul lui Gallienus, Claudius II Goticul (268—270), avu de făcut faţă celei mai mari primejdii, cînd o adevărată şi uriaşă coaliţie s-a format împotriva imperiului. Goţii plecaţi cu familiile lor în număr de vreo 320000 după evaluarea, evident exagerată, ca de obicei, a scriitorilor antici, pătrund în Moesia şi apoi în Thracia, ajungînd pînă la Marea Egee. Într-o mare bătălie care s-a dat la *Naissus* (azi Niş, în Iugoslavia), deci adînc în teritoriul roman, Claudius II îi zdrobi pe goţi ucigînd pe cîmpul de luptă vreo 50 000 dintre ei, tot după relatarea scriitorilor antici[83].

Care va fi fost în acest timp soarta Daciei nu putem şti, deoarece ne lipseşte orice ştire privitoare la ea. După domnia lui Gallienus inscripţiile încetează cu totul în Dacia. Ca urmare, nu cunoaştem nici un singur guvernator imperial şi nici un procurator al vreuneia dintre cele trei Dacii din acest răstimp. S-a afirmat că edictul lui Gallienus referitor la interzicerea accesului senatorilor în armată şi la conducerea legiunilor[84], s-ar fi extins sau ar fi avut ca urmare şi înlocuirea guvernatorilor de rang senatorial ai provinciilor imperiale cu guvernatori din rîndurile membrilor ordinului ecvestru, numiţi la început *agentes vice praesidis*, adică locţiitori ai legatului consular — soluţie la care am văzut că în mod excepţional şi pentru scurtă durată de timp s-a recurs şi în Dacia, începînd din timpul domniei lui Septimiu Sever[85] şi apoi tot mai des pe timpul împăraţilor următori — iar mai tîrziu *praefecti* şi *praesides*[86]. Totuşi, în unele provincii imperiale, ca Syria, Coele, Cilicia sau Moesia Inferior, guvernatorii din ordinul senatorial sînt atestaţi şi după amintitul edict al lui Gallienus, înlocuirea lor făcîndu-se probabil mai tîrziu şi treptat[87].

Rămîne deci ca foarte probabil că şi Dacia a continuat să fie condusă pînă la sfîrşit, adică pînă în primii doi ani de domnie a lui Aurelian, de *legati Augusti pro praetore trium Daciarum* de rang consular.

www.cimec.ro

Putem însă ușor să ne închipuim că în ultimele două decenii ale existenței sale, pe timpul domniilor lui Valerianus, Gallienus, Claudius II Goticul și la începutul domniei lui Aurelian, situația provinciei Dacia nu era de loc bună, cînd mari devastări au avut loc în Illyricum și în toate celelalte ținuturi din sudul Dunării. Ca urmare, Aurelian a luat hotărîrea de a renunța la stăpînirea romană din Dacia și de a retrage de acolo trupele spre a organiza apărarea imperiului din nou pe linia Dunării. Felul în care se desfășuraseră evenimentele în ultimele două decenii la Dunărea de mijloc și mai ales de jos, după moartea lui Decius la Abrittus, îl vor fi convins pe împăratul Aurelian de inutilitatea apărării pe mai departe a unei provincii atît de expuse cum era Dacia.

SFÎRȘITUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Părăsirea Daciei de către romani este o problemă controversată în istoriografia modernă, părerile istoricilor deosebindu-se atît în ceea ce privește data la care stăpînirea romană a fost retrasă din provincia de la nordul Dunării, cît și, mai ales, condițiile în care s-a făcut această retragere. Îndeosebi, ultima latură a problemei constituie punctul de plecare al înverșunatei controverse cu privire la originea românilor, cunoscută sub numele de problema continuității în Dacia. Deosebirea de păreri la istoricii moderni își are originea în felul ambiguu, prea rezumativ și nu îndeajuns de precis în care evenimentul este prezentat de către scriitorii antici. Celelalte categorii de izvoare, epigrafice, arheologice propriu-zise și numismatice, au fost abia în ultima vreme puse mai substanțial la contribuție, pe măsură ce ele s-au înmulțit prin descoperirile și cercetările mai noi. Și interpretarea acestora însă în trecut s-a făcut adeseori greșit sau tendențios. Întreaga discuție de altfel a fost de multe ori viciată de tendințe inspirate de interes politic, ceea ce a dăunat firește lămuririi pe baze strict științifice a problemei.

Fără a mai face istoricul acestor discuții, bibliografia mai veche sau mai nouă fiind imensă[88], ne vom mărgini aici la prezentarea succintă a rezultatelor și concluziilor la care s-a ajuns astăzi, pe baza tuturor izvoarelor ce ne stau astăzi la dispoziție, cu privire la cele două aspecte principale ale problemei părăsirii Daciei de către romani, adică data și condițiile în care ea a fost efectuată, fără a ne ocupa de celelalte probleme care rezultă din aceasta și care privesc continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării și formarea poporului și a limbii române[89].

Izvoarele literare, spre a începe cu acestea, care vorbesc de părăsirea Daciei sînt dintr-o epocă relativ tîrzie față de evenimentul pe care-l relatează, anume Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și *Historia Augusta* din a doua jumătate a secolului al IV-lea, Orosius de la începutul secolului

www.cimec.ro

al V-lea și Jordanes din secolul al VI-lea (pentru a nu mai aminti de scriitorii bizantini, ale căror rezumate după scriitorii romani sînt lipsite de valoare). Dintre aceștia, Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus și Jordanes fac amintire, în termeni aproape similari, de o pierdere a Daciei, *amissa Dacia*, pe timpul lui Gallienus[90]. Eutropius, Rufius Festus și Jordanes, vorbind apoi de Aurelian, fără nici o referire la cele spuse înainte, afirmă că acest împărat a retras stăpînirea romană din Dacia. Termenii în care se exprimă sînt numai puțin deosebiți.

Rufius Festus, în continuarea celor spuse despre Gallienus, arată că Aurelian, strămutînd pe romani din Dacia, se înțelege de la nordul Dunării, a întemeiat două Dacii în ținuturile Moesiei și Dardaniei: *et per Aurelianum, translatis exinde (sc. ex. Dacia) Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.* Același lucru îl spune, tot în continuarea celor relatate despre Gallienus și Jordanes: *Aurelianusque imperator evocatis exinde legionibus in Mysia conlocavit ibique aliquam partem Daciam Mediterraneam Daciamque Ripensem constituit et Dardaniam iunxit*[91]. Singura deosebire demnă de relevat este că expresia *Romanis* de la Rufius Festus e înlocuită la Jordanes cu *legionibus*. Chiar cu această înlocuire, dependența textului lui Jordanes de acela al lui Rufius Festus e evidentă. Deosebită este, în schimb, ca formulare, relatarea lui Eutropius (cap. 15), care spune că Aurelian a pierdut Dacia pe care o întemeiase Traian dincolo de Dunăre, deoarece Illyricul și Moesia fiind devastate, a pierdut speranța de a o mai putea păstra, și luînd pe romani din orașele și de pe ogoarele Daciei, i-a așezat în mijlocul Moesiei, ținut pe care l-a numit Dacia și care acum desparte cele două Moesii: *Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit, vastato Illyrico et Moesia desperans eam posse retineri abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit apellavitque eam Daciam quae nunc duas Moesias dividit.*

Spre deosebire de Eutropius, Rufius Festus și Jordanes, Aurelius Victor, care, după cum s-a văzut, vorbește, ca și aceștia, de pierderea Daciei în vremea lui Gallienus, în capitolul despre Aurelian (cap.35) nu mai amintește nimic despre pierderea definitivă a Daciei de către acest împărat, cum fac ceilalți autori. În schimb, autorul biografiilor de împărați din *Historia Augusta*, datînd în a doua jumătate a secolului al IV-lea, cu toate că în general are o atitudine ostilă față de Gallienus, căruia îi atribuie tot felul de nenorociri pe care le-ar fi adus imperiului și multe fărădelegi pe care le-ar fi săvîrșit, nu amintește cu nici un cuvînt despre o pierdere a Daciei în vremea lui, plasînd evenimentul numai în timpul domniei lui Aurelian. Retragerea stăpînirii romane din Dacia e prezentată de *Historia Augusta* (*Vita Aureliani*, cap. 39) aproape în aceiași termeni și cu aceeași explicație ca și la Eutropius: *Cum vastatum Illyricum et Moesiam deperditam videret provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus re-*

liquit, desperans eam posse retineri abductosque ex ea populos in Moesia collocavit apellavitque suam Daciam quae nunc duas Moesias dividit[92]. Observăm totuşi că în *Historia Augusta* cuvîntul *Romanos* de la Eutropius aici e înlocuit cu *populos* şi mai ales că a fost introdusă expresia *sublato exercitu et provincialibus*, ce lipseşte cu totul la Eutropius, ca şi la Rufius Festus, dar căreia îi corespund la Jordanes cuvintele *evocatis exinde legionibus*, fără *provincialibus*.

Nu este locul să arătăm aici, în legătură cu deosebirile sau coincidenţele constatate între cei patru scriitori aproape contemporani, Aurelius Victor, Rufius Festus, Eutropius şi *Historia Augusta* (Jordanes este cu vreo două secole mai tîrziu), discuţiile purtate cu privire la izvoarele folosite de ei, la valoarea documentară a operelor lor şi la problema spinoasă a dependenţei în ceea ce priveşte informaţia unora faţă de ceilalţi[93]. Va fi poate suficient să amintim că s-a putut stabili că autorul care a scris biografia lui Aurelian din *Historia Augusta*, ca şi ceilalţi scriitori poate, a folosit ca izvor şi o colecţie mai veche de biografii ale împăraţilor, astăzi pierdută, scrisă pe timpul lui Constantinus II şi cunoscută, după numele istoricului care i-a stabilit existenţa, sub denumirea de *Istoria împărătească a lui Enmann*.

În sfîrşit, mai amintim că pentru problema în discuţie relatarea lui Orosius, de la începutul secolului al V-lea, este lipsită de interes şi deci nu poate fi avută în vedere, din cauza caracterului apologet creştin, al operei sale intitulată *Historiarum adversus paganos libri septem*. Într-adevăr, spre deosebire de scriitorii discutaţi mai sus, el afirmă (VII, 22, 7) că în vremea lui Gallienus Dacia a fost definitiv pierdută: *nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur*. Cît despre Aurelian, el spune (VII, 23, 4) că după ce a făcut o expediţie la Dunăre, bătînd pe goţi în lupte mari, a stabilit stăpînirea romană în vechile ei hotare *(dicionemque Romanam antiquis terminis statuit)* ceea ce, după cum s-a relevat, nu înseamnă că Aurelian a recucerit Dacia, ci că după ce a scos pe goţi din Illyricum, a restabilit hotarul imperiului pe Dunăre[94].

O bună parte a istoricilor moderni, dînd crezare ştirilor lui Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus şi Jordanes, au admis că Dacia a fost pierdută mai întîi în vremea domniei lui Gallienus. Neexplicată rămîne însă tăcerea autorului *Historiei Augusta* despre pierderea Daciei sub Gallienus. Ea ridică, mai ales pentru că autorul este atît de pornit împotriva acestui împărat, un semn de întrebare şi o îndoială în privinţa veracităţii ştirilor celorlalţi scriitori antici sau a izvorului din care ei au luat ştirea. Numai pe baza textelor o lămurire a dezacordului între cele două grupuri de izvoare sau o precizare a ceea ce trebuie să înţelegem prin *amissio Daciae* de pe timpul lui Gallienus, în raport de a doua pierdere a Daciei în vremea lui Aurelian, nu se poate obţine. Cei mai mulţi dintre istoricii moderni, români sau străini, care sînt şi cei mai buni cunoscători ai istoriei Daciei sau ai istoriei imperiului în general, sînt de părere că pe timpul lui Gallienus a putut fi poate pierdută doar

www.cimec.ro

o parte din Dacia, stăpînirea romană menținîndu-se însă pe cea mai mare parte a provinciei pînă în vremea lui Aurelian, cînd Dacia va fi definitiv pierdută. Cît privește data la care ar fi fost pierdută Dacia, total sau parțial, sub Gallienus, ea variază la istoricii care o afirmă, unii oprindu-se la 256 sau 257, alții la 260 — cei mai mulți abținîndu-se însă de a face vreo precizare cronologică. O analiză mai temeinică a textelor literare, cum s-a făcut și mai sus, precum și confruntarea lor cu izvoarele directe (inscripții și descoperirile arheologice, mult îmbogățite față de ceea ce se știa mai înainte) au putut dovedi în mod convingător că Dacia nu a fost pierdută pe timpul lui Gallienus și că stăpînirea romană s-a menținut pe aproape toată întinderea provinciei din nordul Dunării pînă la începutul domniei lui Aurelian[95]. Concluziile acestea au fost și mai mult întărite prin studiul circulației monetare din Dacia în ultima perioadă a stăpînirii romane[96].

Oricît de grea și în parte confuză ar fi fost situația în Dacia în timpul domniei lui Gallienus, viața romană a continuat să se desfășoare, chiar dacă mai slab, în formele obișnuite. Astfel, în perioada domniei comune a lui Valerian și Gallienus (253—259) se ridică un templu la Potaissa și se pun alte inscripții la Potaissa și la Mehadia. Nu lipsesc cu totul inscripțiile nici după anul 259, în timpul cînd Gallienus domnește singur (260—268). Una este de la Băile Herculane, alta, datînd probabil tot din această perioadă, de la Sarmizegetusa. Din aceste inscripții rezultă că cele două legiuni dacice se găseau pe timpul lui Gallienus la posturile lor. S-a arătat că este cu totul neîntemeiată părerea pe care au voit să o acrediteze unii, pe baza altarului închinat la Băile Herculane de către un prefect al legiunii XIII Gemina, că după 260 legiunea ar fi fost retrasă în sudul Daciei. El s-a dus în cunoscuta stațiune termală, ca și alții înaintea lui, pentru a-și căuta sănătatea, ceea ce constituie mai degrabă un indiciu că în Dacia în acest timp era relativă liniște. Am mai adăuga aici și faptul că într-o inscripție din anul 258 de la Roma, cuprinzînd o listă de pretorieni, unul dintre ei...[*Ma*]*rinus*, e arătat ca fiind originar *(domo)* de la *Napoca*, ceea ce permite concluzia că la acea dată orașul din partea de nord a Daciei Porolissensis era cunoscut ca făcînd încă parte din teritoriul imperiului. Am avea deci o confirmare epigrafică, a cărei valoare nu poate fi pusă la îndoială, că în anul 258 partea de nord a Daciei era încă în posesiunea imperiului[97]. Fără a putea fi mai precis datat, se crede totuși că și epitaful de la Dertona, din Italia, pus lui *Aurel(ius) Veteranus benef(iciarius) laticlavi leg(ionis) XIII Gemin(ae)* [*D*]*aciae* de către vărul său *(consobrinus) Aurel(ius) Secundinus, imaginifer leg(ionis) s(upra)-s(criptae)*[98], ar data din timpul lui Claudius II sau Aurelian, ceea ce ar constitui o altă dovadă în sensul celor de mai sus[99].

Tot atît de greșită s-a dovedit a fi și o altă părere, susținută pe baza unor inscripții descoperite la Poetovio[100], că legiunile V Macedonica și XIII Gemina ar fi fost transferate din Dacia în Pannonia[101]. În realitate, din inscrip-

www.cimec.ro

ţii rezultă că acolo se găsea numai un detaşament din cele două legiuni dacice, puse sub comanda unui *praepositus*, însoţit de un *officium*, statul său major. În aceeaşi vreme, la Poetovio se găseau şi detaşamente din patru legiuni pannonice[102], aşa precum detaşamente ale unor legiuni din Germania şi Britannia erau tot atunci concentrate la Sirmium, ca şi la Lychnidus în Macedonia. Aceste deplasări de trupe au fost efectuate de Gallienus cu prilejul luptelor duse împotriva uzurpatorilor Ingenuus şi Regalianus[103]. Trimiterea detaşamentului din legiunile dacice în Pannonia Superior, ca şi faptul că probabil cam în aceeaşi vreme comandantul uneia din ele îşi căuta sănătatea la Băile Herculane, sînt un indiciu că situaţia Daciei în această vreme, adică după 260, nu era tocmai aşa de critică. Prin urmare, prezenţa în Dacia a celor două legiuni e dovedită pînă în preajma părăsirii provinciei de către Aurelian, cînd ele au fost strămutate în noua Dacie întemeiată de acest împărat la sudul Dunării, legiunea XIII Gemina fiind staţionată la Ratiaria, iar V Macedonica la Oescus. Trupele auxiliare au urmat legiunile în noua Dacie, una dintre ele, *ala II Pannoniorum*, care înainte staţionase în Gherla, în nordul Daciei, fiind atestată epigrafic tot la Oescus, în garnizoană comună cu legiunea V Macedonica, căreia îi fusese ataşată şi în Dacia transdanubiană.

Observaţiile arheologice, discutate în subcapitolul precedent, sprijină şi ele dăinuirea stăpînirii romane în Dacia pe tot timpul domniei lui Gallienus.

Un argument hotărîtor pentru pierderea Daciei sub Gallienus a fost considerat apoi încetarea emisiunilor monetare ale provinciei Dacia în anul 256. Argumentul este însă lipsit de orice valoare probatorie, după cum am avut prilejul să arăt altă dată[104], deoarece se ştie că emisiunile monetare ale provinciei Moesia Superior încetează cu doi ani mai înainte. Închiderea monetăriilor provinciale de la Viminacium şi din Dacia îşi are cauza în criza monetară produsă în imperiu şi manifestată prin deprecierea simţitoare, pe la mijlocul secolului al III-lea, a antoninianului, ceea ce a determinat încetarea aproape totală a emiterii monedelor de bronz. Faptul a avut drept consecinţă încetarea, în scurt timp, a activităţii aproape a tuturor monetăriilor provinciale, care emiteau monede de bronz, şi în primul rînd a monetăriilor oraşelor greceşti şi ale coloniilor romane din partea de răsărit a Imperiului roman[105].

Criza monetară din secolul al III-lea a avut însă şi alte repercusiuni asupra circulaţiei monetare din Dacia. Multe tezaure monetare se încheie cu monede ale lui Gordian III şi Filip Arabul. Dar îngroparea lor pe timpul acestor împăraţi sau ceva mai tîrziu nu este în legătură cu retragerea stăpînirii romane din nordul Dunării. Fenomenul îngropării de tezaure în această vreme este general în imperiu, fiind determinat de starea de nesiguranţă care domnea peste tot şi care a putut fi mai accentuată într-o provincie periferică cum era Dacia[106]. Trebuie să admitem însă că unele din aceste te-

www.dacia.ro

zaure au putut fi îngropate și ceva mai tîrziu[107]. Deprecierea catastrofală a monedei de argint pe timpul lui Decius a făcut ca monedele emise de el și împărații următori să fie excluse de la tezaurizare, ceea ce explică, mai mult decît situația precară a provinciei, lipsa de tezaure care să termine cu monede de la acești împărați. Absența unor asemenea tezaure, care nu este totuși totală, cum se va arăta, nu poate constitui în nici un caz un argument pentru lichidarea pe timpul lui Gallienus a stăpînirii romane în Dacia. De altfel, îngroparea de tezaure pe pămîntul Daciei, oricare ar fi fost cauzele care au determinat-o, dovedește nu plecarea în masă a locuitorilor, cum s-a afirmat, ci dimpotrivă, că cei care le-au îngropat considerau trecătoare situația și că sperau în îndreptarea ei[108].

Cu totul greșită este de asemenea concluzia trasă în trecut că, de vreme ce în multe castre de pe granița de nord a Daciei monedele nu trec dincolo de domnia lui Filip Arabul, aceste castre ar fi fost pierdute de către romani pe timpul acestui împărat sau curînd după aceea, iar locuitorii din acea parte a Daciei ar fi emigrat în sudul Dunării[109]. Cît de puțin poate să valoreze un asemenea argument dovedește faptul că în timp ce la Porolissum pînă de curînd se credea că monedele se opresc la Filip Arabul[110], astăzi se cunosc de acolo și monede din timpul domniei lui Traianus Decius, Trebonianus Gallus și Gallienus[111], așa precum și inscripțiile continuă tot acolo pînă la Decius, unele, după cum am arătat, fiind folosite mai tîrziu la repararea ulterioară a zidurilor castrului. Nici argumentul lipsei monedelor începînd cu vremea domniei lui Gallienus nu mai poate fi invocat în sprijinul pierderii Daciei de către acest împărat. Astăzi se cunosc monede de la împărații Gallienus, Claudius II și Aurelian din mai multe localități din Transilvania și Oltenia (Cluj, Aiud, Gușterița, Reșca etc.)[112]. Ele apar, numărul lor crescînd pe măsură ce se urmăresc mai sistematic descoperirile monetare, atît în descoperirile izolate, cît și în tezaure[113], teritorial acestea repartizîndu-se tuturor celor trei provincii ale Daciei. Astăzi se cunosc mai multe tezaure, spre a aminti numai pe acestea, care sfîrșesc cu monede din vremea lui Traianus Decius — Bocșa Română, citat uneori sub numele localității Ramna, Cuptoare, (j.Caraș-Severin), Recaș (j.Timiș) și Seliștea, în Oltenia — , Trebonianus Gallus — Băile Herculane, Strîmpu, în Oltenia și Apoldul Mic (j.Alba) — , din vremea domniei comune a lui Valerianus și Gallienus (253—259) — Goleț, (j.Caraș-Severin) și Olteni (j. Vîlcea) —, din vremea cînd Gallienus domnește singur (260—268) — împrejurimile Aiudului[114] și Alba Iulia [115] — și din timpul scurtei domnii a lui Claudius II[116]. La Apulum, de pildă, unde descoperirile monetare au fost mai sistematic urmărite, atît cele izolate, fortuite, sau făcute cu prilejul săpăturilor, cît și tezaurele dovedesc că circulația monetară continuă fără întrerupere și după jumătatea secolului al III-lea pînă la începutul domniei lui Aurelian, de cînd datează ultimele monede descoperite[117]. Cît privește tezaurele descoperite la Apulum,

unul termină cu moneda din ultimii ani de domnie ai lui Gallienus, al doilea, se încheie, după cîte s-a putut constata din determinarea deocamdată sumară a pieselor, cu monede de la Claudius II din anul 269, în timp ce un al treilea, descoperit în săpăturile din 1907, se închide cu două monede ale lui Aurelian[118]. Evident, toate trei tezaurele stau în legătură cu sfîrșitul stăpînirii romane la Apulum și în general în Dacia. Și un alt tezaur, de 608 monede, descoperit la Viișoara, în Oltenia, sfîrșește cu monede ale lui Aurelian[119]. Rezultă prin urmare că în Dacia nu se constată o întrerupere totală a circulației monetare începînd cu domnia lui Gallienus, ci numai o slăbire a ei, explicabilă atît ca efect al deprecierii monedei de argint, cît și ca urmare a situației critice existente în provincia de la nordul Dunării.

Dar dacă totul arată că stăpînirea romană s-a menținut pe cea mai mare parte a teritoriului Daciei pînă la Aurelian, cum se explică pierderea Daciei relatată de o parte a izvoarelor literare, și care este temeiul acestei afirmații a scriitorilor antici? O explicație pe deplin satisfăcătoare nu s-a putut da pînă acum. Rămîne stăruitoare întrebarea de ce, în mod de neînțeles, *Historia Augusta*, ca și autorii greci și în primul rînd Dexippus nu fac nici o mențiune despre pierderea Daciei de către Gallienus. Fără a exclude posibilitatea ca afirmația scriitorilor antici despre pierderea Daciei de către Gallienus să fie o acuzație gratuită, izvorîtă din antipatia lor pentru acest împărat, se poate admite că *amissio Daciae* ar putea să se refere, după cum presupune C. Daicoviciu, la pierderea teritoriilor Munteniei și Moldovei de sud, cuprinse în termenul de Dacia, în accepțiunea lui mai veche, dinainte de cucerirea romană, ceea ce la scriitorii tîrzii din secolul al IV-lea nu ar fi de mirare[120]. Se crede că teritoriile amintite au fost cedate goților cu prilejul păcii încheiate cu aceștia în 251 de către împăratul Trebonianus Gallus, confundat apoi cu Gallienus, căruia i s-a atribuit astfel pierderea Daciei. Gallienus a putut confirma înțelegerea făcută de predecesorul său cu goții. S-a admis de asemenea că în această împrejurare li s-ar fi cedat goților și o parte a ținutului transilvănean din estul Daciei, ceea ce ar explica, pe de o parte, lipsa pînă acum, a vestigiilor romane posterioare anului 250, iar pe de altă parte, apariția timpurie a descoperirilor gotice, începînd cu a doua jumătate a secolului al III-lea, în părțile estice ale Transilvaniei[121]. Prin urmare, *amissa Dacia*, expresie analogă cu *amissa Raetia*, referită de izvoarele antice tot la vremea domniei lui Gallienus, ar însemna de fapt nu pierderea întregii provincii, ci doar probabila renunțare la unele posesiuni de la granița de est a Daciei, cu scopul de a putea apăra mai bine restul teritoriilor romane. Situația creată în Dacia pe timpul lui Gallienus se oglindește în *Tabula Peutingeriana*, al cărei prototip, cel puțin în ceea ce privește Dacia și ținuturile de la Dunărea de jos, ar data astfel tocmai dintre 250 și 260 sau curînd după această ultimă dată[122]. Într-adevăr, din această hartă lipsesc părțile de est ale Daciei și cele care se întind la răsărit de ea și la nord de

www.cimec.ro

Dunărea de jos, dar figurează celelalte teritorii ale provinciei, pe care descoperirile epigrafice, arheologice și numismatice le arată ca rămase în stăpînirea imperiului în tot timpul domniei lui Gallienus.

De aceea, nu putem fi de acord cu părerea mai de mult exprimată de prof. D. Tudor[123] și reluată acum de curînd, cu o documentare mai largă, după care Oltenia sau numai o parte a ei ar fi fost abandonată de romani pe vremea lui Decius sau, după ultima versiune, pe vremea lui Gallienus, trăgînd totodată concluzia că tocmai părăsirea de către romani a acestei părți a provinciei Dacia, nu a unor teritorii din nordul sau estul Transilvaniei, nici a ținutului Moldovei și Cîmpiei Române, care nu făceau parte din imperiu, a dat naștere afirmației autorilor antici cu privire la *amissio Daciae* pe vremea lui Gallienus[124].

Bineînțeles că aflîndu-ne în domeniul ipotezelor, diversitatea opiniilor e oarecum explicabilă. Dar orice ipoteză spre a fi verosimilă trebuie să țină seamă cît mai bine de realitățile istorice cunoscute și care se pot verifica. Din acest punct de vedere, ipoteza privitoare la pierderea unor teritorii din estul Daciei, ca Moldova și Muntenia de la est de Olt sau chiar din răsăritul Transilvaniei, nu a fost pînă acum prin nimic infirmată, ea fiind se pare bine sprijinită de concluziile unor savanți istorici referitoare la data prototipului sau a prototipurilor, căci au putut să existe mai multe, care au stat la baza *Tabulei Peutingeriana*. Cît privește lipsa descoperirilor romane posterioare jumătății secolului al III-lea în estul Transilvaniei, ea nu pare a fi totuși atît de absolută, cum s-ar putea crede. La Cristești, pe Mureș, se cunosc acum, în seria monedelor imperiale descoperite în această localitate, și trei antoniniani de la Aurelian, după care urmează tot un antoninian de la Probus și apoi alte monede din epoca constantiniană[125].

În schimb, ipoteza privitoare la pierderea Olteniei, chiar numai a părții de est a ei, adică a celei de-a lungul Otului în primul rînd, vine *ab initio* în contradicție cu mai multe fapte istorice știute și relativ bine stabilite. Mai întîi, dacă *Tabula Peutingeriana* derivă într-adevăr, după cum se pare, dintr-un itinerar mai vechi, de pe la mijlocul secolului al III-lea sau nu mult după aceea, atunci indicarea drumului care străbate Dacia Inferior de la Drobeta pînă la Romula, iar de aci, pe Olt în sus, pînă la Caput Stenarum, constituie o dovadă grea, care trage în cumpănă că la acea dată teritoriul Olteniei de astăzi făcea parte din Dacia și din Imperiul roman. În al doilea rînd, chiar dacă inscripțiile sigur databile nu sînt astăzi posterioare domniei lui Filip Arabul, faptul nu poate avea o valoare absolută și în orice caz nu se poate face abstracție de dovada pe care ne-o oferă descoperirile monetare, izolate sau sub formă de tezaure, care pledează hotărît pentru menținerea stăpînirii romane în această parte a Daciei pînă în vremea lui Aurelian, ca și în restul provinciei Dacia. Ar fi și greu de închipuit cum puternicele fortificații construite sub Filip Arabul, în 248, tocmai în regiunea discutată, adică de-a lungul li-

www.cimec.ro

mesului alutan, au putut fi abandonate abia la cîțiva ani sau în orice caz la o dată nu prea îndepărtată după aceea. Fiind de acord că teritoriul în discuție al Daciei Inferior a avut mai mult de suferit în vremurile grele de după jumătatea secolului al III-lea decît Daciile intracarpatice, el aflîndu-se mai aproape de drumul de invazie urmat obișnuit de popoarele barbare de la nordul Dunării de jos și de pe țărmul nordic al Pontului Euxin, care, nu trebuie să se uite, trecea în primul rînd prin Scythia Minor, adică Dobrogea de astăzi, uneori chiar pe mare, nu putem totuși subscrie afirmația că această parte a Daciei era „mai legată de Moesia decît de Dacia"[126]. Făcînd o asemenea afirmație, care poate fi socotită mai degrabă ca o exagerare de circumstanță, se pierde din vedere că Dacia Inferior, respectiv Dacia Malvensis, deși organizată ca provincie aparte, condusă de un procurator presidial, se afla sub autoritatea administrativă și mai ales militară, cum însuși D. Tudor sublinia altă dată[127], bineînțeles în alt scop, a legatului consular al celor trei Dacii, care și este ca atare amintit în inscripții [128]. Iar despre vreo schimbare în organizarea celor trei Dacii după jumătatea secolului al III-lea noi nu știm nimic și e puțin probabil ca ea să fi avut loc. Nouă ni se pare mult mai verosimil istoricește a crede că Dacia Inferior, devenită mai apoi Dacia Malvensis, și care, e bine să o repetăm, nu se limita la teritoriul Olteniei de astăzi, ci cuprindea și ținutul de-a lungul Oltului transilvan, din interiorul arcului carpatic, a împărtășit aceeași soartă cu restul Daciei, de care ea era organic și administrativ legată. Firește că, evident, neadevărată ar fi susținerea amintită în ipoteza că teritoriul Olteniei de astăzi făcea parte, după reforma din timpul lui Marcus Aurelius, din Dacia Apulensis.

Dacă relatarea unora dintre autorii antici despre o *amissio Daciae* în vremea lui Gallienus ar fi să o considerăm totuși ca ecoul unei situații care s-a produs în realitate, credem că am putea să ne gîndim la o pierdere temporară în vremea lui Gallienus a unor ținuturi periferice ale Daciei, ocupate vremelnic de barbari, acestea fiind însă mai degrabă cele din partea de nord sau de est a provinciei, nu din partea de sud, mai aproape de Dunăre, care puteau fi mai bine apărate. Dar tot așa de bine ar putea fi vorba doar de o pierdere temporară a controlului asupra Daciei, care să fi creat o situație confuză în provincie.

În concluzie, se poate spune că, deși unele izvoare literare amintesc și de o pierdere a Daciei pe vremea lui Gallienus, descoperirile epigrafice, arheologice și numismatice dovedesc că stăpînirea romană s-a menținut în Dacia, cu excepția poate a unor teritorii de la marginea provinciei, pînă pe timpul lui Aurelian, cel care a abandonat definitiv provincia întemeiată de Traian.

Cu privire la data evacuării Daciei de către Aurelian, scriitorii antici nu fac nici o precizare, dar studiul monedelor a permis să se stabilească că evenimentul a avut loc în anul 271. La începutul domniei lui Aurelian, printre primele

www.cimec.ro

emisiuni ale monetăriei de la Tarraco, în Hispania, figurează şi cele cu tipul şi legenda *Dacia Felix*, alături de cele cu *Genius Illur (ici)* şi *Pannoniae*. Identitatea legendei şi a reprezentării *Daciei Felix* cu cele de pe monedele lui Decius arată, după cum s-a remarcat, că este vorba de Dacia din nordul Dunării, nu de cea organizată în sud de Aurelian, care niciodată nu apare pe monedele imperiale. Înseamnă că la începutul domniei lui Aurelian Dacia era încă în stăpînirea romană. În emisiunile următoare de la Tarraco însă *Dacia Felix* nu mai figurează, în timp ce *Genius Illurici* şi *Pannoniae* continuă să fie emise. Pe de altă parte, primele emisiuni ale atelierului monetar de la Serdica, capitala Daciei, întemeiată de Aurelian în sudul Dunării, nu par să fie mai tîrzii ca anul 271, dată la care Dacia din nordul Dunării era pierdută de către imperiu, iar Dacia din sudul Dunării era întemeiată de Aurelian[129]. Adăugăm că părăsirea Daciei la începutul domniei lui Aurelian explică şi de ce numărul monedelor acestui împărat cu excepţia tezaurului de la Viişoara, amintit mai sus, este destul de mic în descoperirile din Dacia, atît în cele izolate, cît şi în tezaure. Foarte clar se prezintă din acest punct de vedere situaţia la Apulum, unde, faţă de 38 monede ale lui Valerianus, 53 ale lui Gallienus şi 11 ale lui Claudius II Goticus, Aurelian este reprezentat numai cu 3 monede[130].

Spre sfîrşitul anului 271, Aurelian veni în Moesia, unde goţii năvăliseră în mare număr. Ei fură învinşi şi urmăriţi pînă dincolo de Dunăre, unde într-o bătălie 5 000 de goţi pieriră împreună cu căpetenia lor Cannabaudes[131], iar împăratul îşi luă titlul de *Gothicus maximus*. Mai tîrziu, în anul 273, la întoarcerea din Orient, Aurelian avu din nou de luptat la Dunăre cu *Carpii*, pe care îi învinse de asemenea, primind titlul de *Carpicus maximus*. O inscripţie din Gallia îi dă lui Aurelian şi titlul de *Dacicus maximus*[132], care se poate referi fie la aceleaşi lupte, fie la altele purtate în Dacia din nordul Dunării, după evacuarea ei.

S-a arătat că Eutropius şi *Vita Aureliani* dau ca motiv al retragerii stăpînirii romane din Dacia faptul că ea nu mai putea fi menţinută, deoarece Illyricul şi Moesia erau devastate. Se spera deci că prin revenirea pe linia Dunării se va putea organiza o mai bună apărare a ţinuturilor din sud. Ar mai rezulta că retragerea din Dacia nu s-a făcut sub presiunea unor evenimente războinice imediate şi că deci evacuarea s-a putut face în bune condiţii.

Privitor la evacuare, Rufius Festus şi Eutropius spun că au fost retraşi *Romani*, expresie căreia, în *Historia Augusta* îi corespunde cuvîntul *populi*. Dar biograful împăratului Aurelian mai adaugă că au fost retrase armata şi provincialii *(sublato exercitu et provincialibus)*, în timp ce Jordanes aminteşte numai de retragerea legiunilor. Din aceste diferite feluri de exprimare a autorilor antici se poate trage, pe bună dreptate, concluzia că Aurelian a retras din Dacia armata şi o parte din populaţia civilă. Dar unii istorici străini, majoritatea interesaţi din motive politice, mai puţini din lipsă de informare asupra realităţilor istorice, luînd *ad litteram* cuvintele scriitorilor antici, au sus-

www.cimec.ro

ținut că *întreaga* populație din Dacia a fost evacuată, ceea ce evident din texte nu rezultă. Acesta este punctul de plecare al controversei privitoare la continuitatea daco-romanilor în nordul Dunării. După înțelesul care s-a dat afirmației scriitorilor antici, istoricii moderni s-au împărțit în apărători sau adversari ai continuității[133]. Este demn de remarcat că cei mai buni cunoscători ai istoriei romane și ai Daciei, ca Th. Mommsen, J. Jung, C. Patsch, L. Homo, Fr. Altheim și alții, împreună cu istoricii români, aproape fără excepție, sînt de părere că evacuarea Daciei nu a putut fi totală și că o populație romană a rămas în nordul Dunării și după Aurelian. Însăși logica istorică și bunul simț au impus o asemenea opinie. Evacuarea totală era imposibilă în condițiile acelor vremuri și ea nu este afirmată în mod categoric de nici unul din autorii antici. Chiar cînd asemenea afirmații au fost făcute de scriitorii antici, cu referire la alte teritorii, orașe sau populații, ele au putut fi ușor dovedite ca fiind neadevărate.

Din punctul de vedere al concepției materialismului istoric, problema retragerii stăpînirii romane pe timpul lui Aurelian prezintă și alte aspecte, scăpate din vedere sau insuficient relevate de istoricii mai vechi. Societatea romană din Dacia fiind împărțită în clase antagoniste, între care s-a dus o luptă neîncetată, nu avea în totalitatea ei aceleași interese față de actul evacuării provinciei. E ușor de înțeles că împreună cu armata și cu autoritățile civile au plecat toți aceia care prin poziția lor socială erau legați de existența stăpînirii romane. Au plecat deci cei bogați, proprietarii de pămînt, orășenii înstăriți, stăpînii de sclavi, împreună cu familiile lor, deoarece proprietatea asupra bunurilor de orice fel pe care le aveau numai imperiul le-o putea garanta. Aceștia au luat ce au putut cu ei și s-au strămutat în sud. Dar populația săracă și pînă aici exploatată, care reprezenta majoritatea populației provinciei, nu era de loc interesată să urmeze pe foștii ei stăpîni. Rămînînd pe loc, ea scăpa de foștii ei exploatatori, de plata impozitelor, de vexațiile de tot felul ale funcționarilor fiscali. Totodată, ea putea profita pe urma plecării celor bogați, luînd în stăpînire pămîntul și tot ceea ce aceia nu puteau duce cu ei. Cronicarii evului mediu și din epoca Renașterii au făurit un tablou sumbru despre cruzimea și sălbăticia popoarelor barbare. Astfel, în anul 401, cînd vandalii, în drumul lor spre vest, trec prin Pannonia de nord, lor li se alătură, după cum aflăm de la istoricul tîrziu Hieronymus, păturile cele mai de jos ale populației provinciei, pe care le numește de aceea *hostes Pannonii*[134]. Apoi scriitorul creștin Salvianus, de pe la mijlocul secolului al V-lea, arată, referindu-se la Gallia din timpul său, că din cauza deselor vexațiuni la care erau supuși, locuitorii provinciei erau bucuroși să scape de stăpînirea romană și fugeau la barbari, pe care unii îi așteptau ca pe niște adevărați salvatori[135]. Această situație exista însă nu numai în Gallia, la care se referă Salvianus, ci,

www.cimec.ro

după cum au relevat K. Marx și Fr. Engels[136], ea este valabilă pentru întreg Imperiul roman.

Dacia a fost printre ultimele teritorii cucerite de romani și — dacă facem abstracție de cele trei provincii din Orient la care a renunțat Hadrian — prima provincie pierdută de imperiu. Pierderea Daciei este preludiul căderii întregului Imperiu roman. Cauzele mai adînci care au determinat în perpectiva istorică mai largă pierderea Daciei vor determina și căderea întregului imperiu. În interior el era subminat de relele care rezultau din orînduirea nedreaptă ce stătea la temelia lui și a întregii alcătuiri a societății. Cu această orînduire progresul nu mai putea fi asigurat. Dinafară, atacurile barbarilor au dat lovituri tot mai puternice, care au sfărîmat pînă la sfîrșit sistemul defensiv al Daciei. Dar, după cum s-a arătat, evacuarea Daciei s-a făcut atunci cînd menținerea ei nu mai era posibilă, din cauza situației create în teritoriile de la sudul Dunării, ca urmare a deselor invazii ale goților și ale celorlalte popoare.

CARACTERUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Ajunși la capătul expunerii privitoare la istoria și civilizația romană în Dacia, considerăm necesar să mai zăbovim puțin pentru a ne întreba și a încerca să dăm un răspuns întrebării care s-a pus aproape totdeauna istoricilor, ce însemnătate a avut această epocă pentru evoluția istorică ulterioară a societății de pe teritoriul Daciei de odinioară, corespunzînd aproximativ cu cel al României de astăzi, și cum trebuie judecată, din punctul nostru de vedere, de astăzi, această stăpînire, cu alte cuvinte care a fost caracterul stăpînirii romane în Dacia.

În trecut, istoriografia modernă, română și străină, lipsită de posibilitatea unei adevărate înțelegeri a evoluției istorice, din cauza limitelor pe care i-o impunea chiar concepția istorică după care se călăuzea, a apreciat adeseori greșit și unilateral caracterul stăpînirii romane în Dacia. Luînd în considerare numai aspectele pozitive ale acesteia, insistînd și scoțînd în relief numai progresele indiscutabile determinate de stăpînirea romană, atît în domeniul culturii materiale și al celei spirituale, cît și în acela al vieții politice, sociale, al eforturilor pentru apărarea granițelor și al asigurării liniștei în interior etc., cei mai mulți dintre istoricii din trecut au susținut fără rezerve că stăpînirea romană ar fi însemnat o adevărată binefacere pentru întreaga populație a provinciei, „un izvor de propășire", cum se exprima de pildă cunoscutul și valorosul nostru istoric A.D. Xenopol[137]. Rezumînd în fond părerea majorității istoricilor despre rolul Imperiului roman în general, proslăveau îndeosebi rolul „civilizator" al romanilor în Dacia. În schimb, ei nu au sesizat sau au trecut sub tăcere alte aspecte ale vieții în Dacia epo-

www.cimec.ro

cii romane, ca frămîntările sociale și chiar împotrivirea firească a autohtonilor învinși și năpăstuiți față de cuceritorii romani și față de stăpînirea pe care ei au instituit-o. E adevărat că unul dintre istoricii noștri progresiști din trecut, N. Bălcescu, după ce arată starea înfloritoare la care ajunsese Dacia sub romani, nu uită să adauge: „Dar, alături de această mare civilizație materială, două rele mari care mistuiau împărăția: robia și proprietatea cea mare, trebuiră a produce și în noua colonie relele lor"[138]. Însă despre aceste „rele" nu s-a mai vorbit de către istoricii români următori. Viața în Dacia romană a fost, dimpotrivă, înfățișată ca desfășurîndu-se în deplină armonie, fără contradicții de nici un fel și fără frămîntări sociale. „Viața dacică pînă în adîncurile ei, fără zgomot și fără pompă, se face viața romană" spunea marele istoric și arheolog V. Pârvan[139].

Un punct de vedere deosebit stă la baza înțelegerii epocii romane în Dacia la istoricii români mai noi. Călăuzindu-se după principiile materialismului istoric, ei nu pot mai întîi admite că într-o societate cu clase antagoniste, cum era cea din Dacia, ar fi putut domni „prosperitatea generală" pentru toate clasele și păturile societății. Ei consideră că stăpînirea romană în Dacia prezintă atît aspecte pozitive, cît și unele negative. E cert că în epoca romană nu numai cultura materială și cea spirituală a cunoscut o evidentă și netăgăduită înflorire, similară și la nivelul celei din provinciile vecine și din restul imperiului, ci și că această epocă a marcat un însemnat progres în evoluția generală, economică, socială, culturală a societății, ridicată la o treaptă evident mai evoluată în comparație cu cea dinainte de cucerirea romană. Deși instaurată pe pămîntul Daciei pe calea armelor, prin cele două aprige războaie de cucerire ale lui Traian, și menținută tot timpul cu sprijinul unei armate numeroase, stăpînirea romană în Dacia nu a avut totuși nicidecum un caracter distructiv.

În același timp însă trebuie să se aibă în vedere și laturile sau aspectele negative ale orînduirii sclavagiste în general și ale Imperiului roman îndeosebi, dezvăluite de întemeietorii materialismului istoric. „Dat fiind că baza civilizației este exploatarea unei clase de către altă clasă — spune F. Engels, întreaga ei dezvoltare decurge într-o contradicție permanentă. Fiecare progres al producției înseamnă în același timp un regres al situației clasei asuprite, adică a marii majorități. Tot ceea ce este bine pentru unii este în mod necesar un rău pentru ceilalți"[140]. Iar Imperiul roman, stat tipic al unei clase dominante, este și el „în esență o mașină pentru a ține în frîu clasa asuprită, exploatată"[141].

Dacia nu putea face excepție de la adevărul valabil pentru întreg Imperiul roman. Cucerirea romană a adus în Dacia nu numai progresul economic, social și cultural, ci și un întreg cortegiu de suferințe, împilări și exploatare nemiloasă pentru sclavi și păturile cele mai de jos, toate inerente unei societăți cu clase antagoniste și bazată pe relațiile de exploatare sclavagistă.

www.cimec.ro

Am văzut că există suficiente dovezi că istoria Daciei sub romani e zguduită de puternice contradicții sociale, de frămîntări și lupte de clasă. De aceea, de „prosperitate generală" în aceste condiții nu poate fi vorba. Progresul și realizările, într-adevăr unele minunate, ale acestei epoci au putut avea loc numai prin extinderea și înăsprirea exploatării sclavilor și a celor săraci. De binefacerile civilizației superioare romane se bucură cu mare prioritate, dacă nu exclusiv, o minoritate alcătuită din cetățenii romani și din toți cei înstăriți, indiferent de situația lor juridică, în timp ce producătorii bunurilor materiale, sclavii și celelalte pături exploatate, care formau majoritatea populației, trăiau istovindu-se în cele mai grele munci. Bunăstarea clasei dominante și a celorlalte pături înstărite, ca și înflorirea culturală care o însoțește, e posibilă și își trage izvorul din exploatarea nemiloasă a maselor de oameni care munceau. În Dacia însă populația autohtonă a fost cea mai crunt lovită și nedreptățită, în timp ce coloniștii de la început au avut o situație cu totul privilegiată.

Pe de altă parte, există și în Dacia, ca o realitate de netăgăduit, un contrast izbitor între orașe și sate, între viața urbană și cea rurală. Orașele înfloresc și se bucură de binefacerile și progresele tehnice ale unei civilizații superioare, în timp ce viața satelor păstrează multe din formele patriarhale de viață. Ele sînt dependente de orașe. Orașele exploatează satele prin variate mijloace. „Orașul exploatează economicește satele, pretutindeni și fără excepție — arată K. Marx — prin prețurile lui de monopol, prin sistemul lui fiscal și corporatist, prin înșelăciunile lui comerciale directe și prin cămătăria lui"[142], La fel de valabilă este și afirmația lui F. Engels că „prima mare diviziune a muncii, separarea între oraș și sat, a condamnat populația la o îndobitocire de mii de ani"[143].

Se dovedește astfel că viața în Dacia romană nu a fost nici pe departe atît de armonioasă și lipsită de frămîntări sociale, cum greșit a fost înfățișată de istoricii mai vechi. Spre a fi bine înțeleasă, istoria Daciei romane trebuie apreciată sub amîndouă laturile sale, atît sub aspectul netăgăduit al progresului economic, social și cultural, cît și sub latura la fel de incontestabilă a exploatării nemiloase, a contradicțiilor sociale și a luptei de clasă, care în ultimă analiză au stat la baza progresului social înfăptuit și în Dacia romană.

În aceste condiții reale, epoca stăpînirii romane în Dacia, care se încheie o dată cu retragerea aureliană din anul 271, are o deosebită însemnătate istorică, prin faptul că prin rădăcinile adînci pe care le-a prins romanitatea, la care e atrasă și populația autohtonilor daci, s-a pus prima și hotărîtoarea temelie în procesul mai îndelungat de formare a poporului și a limbii române de astăzi. Romanitatea nord-dunăreană, altoită pe fondul etnic dacic, care a fost asimilat, va alcătui și în epoca următoare un factor de bază în dezvoltarea istorică a societății de pe fostul teritoriu al provinciei Dacia și din ținuturile învecinate ale Daciei vechi, dinainte de romani.

www.cimec.ro

NOTE

[1] Herodianus, VI, 8,1.
[2] Cf. *RE*, X, 852—868, nr. 256.
[3] *CIL*, III, 14216, 19.
[4] *CIL*, III, 8060.
[5] Inscripţia rămasă pînă acum inedită va fi publicată de noi în curînd.
[6] *CIL*, III, 4857, 5218 = *ILS*, 2309 şi *JÖAI*, XIX, 1935, Bbl. 214.
[7] *CIL*, III, 4375 şi *AÉrt*, XXVII, 1907, p. 237 = *AnnÉp*, 1909, 144.
[8] *CIL*, III, 3660.
[9] *CIL*, V, 3372 = *ILS*, 8502.
[10] Cf. *RE*, XII, c. 1399, 1473; D o b ó, nr. 200—204, 222; *AÉrt*, V—VI, 1944—45, p 188 sq., cu nota 31; *StCl*, VII, 1965, p. 242.
[11] *CIL*, III, 4310 = 10969.
[12] Cf. *RE*, XII, c. 1399; *AÉrt*, în *loc. cit.*, şi *StCl*, în *loc. cit.*
[13] *AnnÉp*, 1926, 88 = 1939, p. 273.
[14] *Klio*, 31, 1938, pp. 365—370; cf. C. D a i c o v i c i u, p. 168, n. 2.
[15] „Istros", I/2, 1934, 201—4; W a g n e r, p. 216.
[16] *SHA*, *Maximus et Balbinus*, 16, 3.
[17] *CIL*, III, 12455.
[18] „Rev Ét Latines", XI, 1933, p. 457—463; cf. *SCŞ*Cluj, V, 1954, p. 552 sq. cu n. 84.
[19] P e t r u s P a t r i c i u s, fr. 8 = *FHG*, IV, pp. 186—187.
[20] *SHA*, *Vita Gordiani*, 26, 11—13.
[21] „Istros", I, 1934, p. 73—80.
[22] Cf. *SCŞ*Cluj, V, 1954, p. 553 sq.
[23] *Ibidem*, p. 549 sqq.
[24] *CIL*, III, 6279.
[25] *CIL*, III, 1433.
[26] *CIL*, III, 1159.
[27] *CIL*, III, 1175, 1454, 37*= *AISC*, V, 1944—8, pp. 297—301; *OR*², p. 380 sq. nr.
[28] *CIL*, III, 868, 1017, 1159, 1433, 6279.
[29] *Atti*, III, p. 190; *StCl*, VII, 1965, p. 242.
[30] *CIL*, XI, 1836.
[31] *RE*, XII, c. 1721.
[32] *SHA*, *Vita Commodi*, 6, 2.
[33] *CIL*, VI, 1645, cf. p. 854 şi 3163 = *ILS*, 2773.
[34] P f l a u m, pp 872—876, nr. 334.
[35] Z o s i m u s, I, 20.
[36] C o h e n², V, 238.
[37] C o h e n², V, 135—6.
[38] *StCl*, VII, 1965, p. 242.
[39] *SCIV*, IV, 1953, pp. 611—628 = *NEH*, I, 1955, pp. 149—160 .

www.cimec.ro

[40] Lactantius, *De mort. persec.*, 9, 2.
[41] Vezi nota precedentă.
[42] *Historia*, XIV, 1965, p. 375.
[43] *Ibidem*.
[44] *CIL*, III, 8031 = *ILS*, 518.
[45] *CIL*, III, 8047; *AnnÉp*, 1939, 28 şi 1940, 13—14; cf. *OR*², p. 165; *Historia*, XIV, 1965, p. 370.
[46] *Ibidem*, p. 371 sq.
[47] *Ibidem*, p. 375 sq.
[48] *Folia Arch.*, XV, 1963, pp. 43—54.
[49] *StCl*, VII, 1965, p. 242, n. 2; *Historia*, XIV, 1965, p. 375, n. 29.
[50] *Folia Arch*, XV, 1963, p. 49 sq.
[51] *StCl*, VII, 1965, p. 242, n. 2.
[52] *Historia*, XIV, 1965, p. 375, n. 29.
[53] J. Fitz, în *Alba Regia*, 6—7, 1965—66, pp. 205—207.
[54] Ptolemeu, II, 11, 3, II, 15, 3 şi III, 7, 1. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 225.
[55] Vezi M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, în *Apulum*, VII, 1968 (sub tipar).
[56] Cf. *AISC*, III, 1936—1940, pp. 277—279.
[57] *CIL*, III, 1054.
[58] *SCIV*, IV, 1953, p. 623.
[59] *AÉrt*, XXXII, 1912, p. 410.
[60] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 313, nr. 1—2, pp. 326—328, nr. 7 a-c.
[61] *CIL*, II, 4949, 4957 sq. = *ILS*, 517.
[62] „Dacia", VII—VIII, 1937—40, p. 328 sq.
[63] *CIL*, III, 1176.
[64] „Latomus", XXIV, 1965, pp. 353—358.
[65] Cohen², V, pp. 187—189, nr. 12—36, p. 206, nr. 1.
[66] Pick, p. 14 sq., nr. 37—8, 49.
[67] Vezi *JRS*, XIV, 1924, p. 19.
[68] Zosimus, I, 24; Zonaras, XII, 21.
[69] *CIL*, III, 8061.
[70] *CIL*, V, 808, 850, 897, 951, 1100; cf. *RE*, XII, c. 1721 sq.
[71] *CIL*, V, 808.
[72] Pais, 58.
[73] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 326 sqq.; C. Daicoviciu, p. 171; *StCl*, VII, 1965, p. 244.
[74] *SCIV*, I/1, 1950, p. 132.
[75] *SCIV*, II/1, 1951, p. 304 sq.
[76] *CIL*, III, 875.
[77] Cf. *StCl*, VII, 1965, p. 244, cu n. 2.
[78] *CIL*, III, 8010

www.cimec.ro

[79] *CIL*, III, 1560 = ILS, 3845. Inscripția este ulterioară edictului lui Gallienus din 261—262 prin care comandanții de rang senatorial ai legiunilor, *legati legionum*, sînt înlocuiți cu *praefecti legionum* din rîndul cavalerilor (vezi mai jos n. 84).

[80] *CIL*, III, 7971.

[81] „Dacia", VII—VIII, 1937—1940, p. 328 sqq.

[82] Daicoviciu, p. 176.

[83] *SHA*, *Claudius*, 6—12; Zosimus, I, 42—46.

[84] Aur. Victor, *De Caes.*, 33, 34 și 37, 6. Edictul a fost promulgat de Gallienus prin anii 161—162, în orice caz după căderea în captivitate a lui Valerianus, și după arătarea istoricului antic el a fost revocat de împăratul Tacitus. Vezi E. Manni, *L'imperatore Gallieno*, Roma, 1949, p. 51, n. 3; cf. T. Nagy, în *Klio*, 46, 1965, p. 340 sqq.

[85] Vezi mai sus p. 128.

[86] Vezi L. Homo, în „Revue Hist.", 1921, III, pp. 8—10, 24 sq.; M. Besnier, *Histoire romaine*, IV, 1. Paris, 1937, p. 187; cf. în același sens M. Macrea, în *ActaMN* III, 1966, p. 149 sq.

[87] Vezi N. H. Baynes, *JRS*, XV, 1926, p. 340 sq., cu bibliografia indicată acolo.

[88] Vezi *AISC*, III, 1936—1940, p. 200 sqq., p. 271 sqq.

[89] Vezi C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București, 1963.

[90] Aurelius Victor, *De Caes.*, 22—23: *et amissa trans Istrum, quae Traianus quaesiverat* (și a pierdut dincolo de Dunăre ceea ce cîștigase Traian); Eutropius, IX, 8: *Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, tum amissa...* Dacia care fusese cucerită de Traian dincolo de Dunăre, atunci a fost pierdută); Rufius Festus, 8: *(Dacia) sub Gallieno imperatore amissa est* [sub împăratul Gallienus (Dacia) a fost pierdută]; Jordanes, *Romana*, 217; *Sed Gallienus eos (sc. Dacos) dum regnaret amissit* (însă Gallienus în timpul domniei i-a pierdut pe daci).

[91] Și împăratul Aurelian, după ce a retras legiunile de acolo, le-a așezat în Moesia și într-o parte a acesteia, la care a unit și Dardania, a constituit Dacia Mediterrania și Dacia Ripensis.

[92] Văzînd că Illyricul este pustiit și Moesia ruinată, pierzînd nădejdea de a o mai putea păstra, a părăsit provincia întemeiată de Traian dincolo de Dunăre, retrăgînd armata și pe provinciali, iar populația adusă de acolo a așezat-o în Moesia și a numit-o Dacia sa, care acum desparte cele două Moesii.

[93] Vezi *AISC*, III, 1936—1940, p. 243 sq. și E. Manni, *L'impero di Gallieno*, Roma, 1949, p. 17 sqq., *StCl*, 1965, p. 246 n. 1.

[94] *AISC*, III, 1936—1940, p. 241, n. 1.

[95] *AISC*, III, 1936—1940, p. 240 sqq.; E. Manni, *op. cit.* în *Ist. Rom.*, I, p. 459 sqq.; *StCl*, VII, 1965, p. 244 sq.

[96] *AISC*, III, 1936—1940, pp. 271—305.

[97] *CIL*, VI, 32561 [12].

[98] *CIL*, V, 7366.

[99] *RE*, XII, c. 1722; Daicoviciu, p. 178.

www.cimec.ro

[100] *AnnÉp*, 1936, p. 53—57.
[101] Cf. *RE*, XII, c. 1722, 1340, 1581; D a i c o v i c i u, p. 117, n. 1; *SCIV*, VIII, 1957, p. 333—338.
[102] *Klio*, XXX, 1937, p. 153; *AnnÉp*, 1934, 223.
[103] R e i d i n g e r, p. 142.
[104] *AISC*, III, 1936—40, p. 281 sq.
[105] Cf. *NEH*, I, 1955, p. 160.
[106] *AISC*, III, 1936—1940, p. 286 sqq.
[107] Vezi însă și rezerva exprimată în această privință de B. Gerov, în *AAPhilHistPh*, p. 131.
[108] *AISC*, III, 1936—40, p. 287.
[109] Cf. *AISC*, III, 1936—40, p. 277.
[110] Cf. *AISC*, III, 1936—40, p. 289.
[111] *ActaMN*, I, 1964, p. 217 sqq.
[112] *AISC*, III, 1936—40, p. 283 sqq.
[113] *Ibidem*. Vezi acum și *Atti del Congresso Int. di Numismatica*, Roma, 1965, pp. 423—432, precum și lucrarea numismatei clujene I. W i n k l e r, *Circulația monetară în Dacia romană* (teză de doctorat în manuscris). Pentru Dacia Inferior vezi *OR*², pp. 102—105.
[114] Inedit.
[115] *ATRÉ*, XII, 1903, p. 92; *ActaMN*, II, 1965, p. 232 sq.
[116] Inedit. Cf. „Latomus", XXXIII, 1964, p. 482; *SCIV*, XV, 1964, p. 574, nr. 37; *Apulum*, V, 1965, p. 179; *ActaMN*, II, 1965, p. 233.
[117] *AISC*, III, 1936—40, p. 283 sq.; *ActaMN*, II, 1965, p. 212 sqq.
[118] *ATRÉ*, XIV, 1908, p. 44 sq.; cf. *AISC*, III, 1936—40, p. 283.
[119] *OR*², p. 105.
[120] *AISC*, III, 1936—40, p. 254.
[121] *Ibidem*; D a i c o v i c i u, p. 184 sq. și *StCl*, VII, 1965, p. 244.
[122] *AISC*, III, 1936—40, p. 253, n. 3; D a i c o v i c i u, p. 184, n. 2; *StCl*, VII, 1965, p. 244, cu n. 5 și E. M a n n i, *op. cit.*, p. 30 sqq.; cf. *Limes-Studien*, Basel, 1959, p. 56. Adăugăm în același sens că și M. B e s n i e r, *Histoire Romaine*, IV, Paris, 1937, p. 62, consideră că, în forma în care a ajuns pînă la noi, *Tabula Peutingeriana* este sigur posterioară operei lui Ptolemeu, dar nu mai tîrzie decît anul 250, întrucît, în ceea ce privește Gallia, orașele poartă încă vechile lor nume.
[123] *CrNA*, XIV, 1935, p. 162; *BCMI*, 96, 1938, p. 91 sq.
[124] *Historia*, XIV, 1965, pp. 368—380.
[125] *SCN*, II, 1958, pp. 469—473.
[126] *Historia*, XIV, 1965, p. 380.
[127] *OR*², p. 141.
[128] *CIL*, III, 13801, 14216, 14485 a= *ILS*, 9179, *OR*², p. 415 sq., nr. 281.

www.cimec.ro

[129] Vezi *AISC*, III, 1936–40, p. 291 sq.; *StCl*, VII, 1965, p. 245.
[130] *ActaMN*, II, 1965, p. 222 sq., 226, 233, 235, 237–239, 250.
[131] *SHA*, *Aurelianus*, 22, 2–3 și 41, 8; *Amm. Marc*, XXXI, 5, 7; Eutropius, IX, 13, 1.
[132] *ILS*, 971.
[133] Vezi *AISC*, III, 1936–1940, p. 200 sqq., 293, n. 3 și C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, 1963, cu bibliografia de la sfîrșitul cărții.
[134] Hieronymus, *Epist.*, 123, 16 (Migne, *Patrologia latina*, 22, 1087).
[135] Salvianus, *De gubernatione Dei*, V, 8.
[136] K. Marx—F. Engels, *Сочинения*, vol. XVI, partea a II-a, p. 127.
[137] *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. a II-a, vol. I, București 1914, pp. 128–129
[138] N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, București, 1952, p. 11.
[139] *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, p. 223.
[140] F. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ed. a IV-a, București, 1957, p. 176.
[141] *Ibidem*, p. 177.
[142] K. Marx, *Capitalul*, vol. III, partea a II-a, București, 1955, p. 754.
[143] F. Engels, *Anti-Dühring*, ed. a III-a, București, 1955, p. 324.

www.cimec.ro

CAPITOLUL X

DACIA DUPĂ RETRAGEREA STĂPÎNIRII ROMANE

Retragerea stăpînirii romane din Dacia la începutul domniei lui Aurelian a însemnat o grea pierdere pentru imperiul roman și o lovitură pentru prestigiul său. Hotarul imperiului era acum din nou fixat pe linia Dunării, chiar dacă el mai păstrează cîteva capete de pod pe malul stîng al fluviului. Spre a face față criticilor care se puteau aduce măsurii de a fi abandonat o provincie romană, împăratul Aurelian va fi lansat știrea că romanii din fosta provincie nu au fost lăsați în voia sorții, ci, așa cum relatează mai mulți scriitori din veacul al IV-lea sau mai tîrzii, ei au fost strămutați la sudul Dunării, unde de fapt el a înființat, între cele două Moesii, două Dacii noi, pe care le-a numit *Dacia Ripensis*, de-a lungul țărmului Dunării și *Dacia Mediterranea*, mai spre sud, în interior. În felul acesta pierderea Daciei era camuflată, lăsîndu-se impresia că de fapt nimic nu s-a pierdut, de vreme ce ea figura mai departe pe lista provinciilor imperiului roman. Nu se poate tăgădui că prin retragerea trupelor din Dacia la sudul Dunării, apărarea romană pe marele fluviu a fost mult întărită. Romanitatea din cele două Dacii ale lui Aurelian, devenită mai puternică prin elementele retrase din Dacia nord-dunăreană, va iradia și la nordul Dunării, venind în sprijinul populației daco-romane rămase acolo. Aceasta, căutînd să se adapteze la noile împreju..ări, nu va înceta mult timp să țină legături permanente cu romanitatea din imperiu. Faptul va fi posibil atîta timp cît imperiul roman își va menține ferm apărarea pe Dunăre, pînă la începutul secolului al VII-lea, cînd slavii dau peste cap această linie de apărare și se revarsă în masă la sudul Dunării, spărgînd unitatea de pînă aci a romanității orientale. În ce privește Imperiul roman, acesta nutrește speranța recuceririi vechei Dacii, pe care însă nu o va putea realiza, mulțumindu-se cu menținerea capetelor de pod de pe malul stîng și, uneori, cînd împrejurările permit, extinderea pe o fîșie mai largă a stăpînirii romane la nordul Dunării.

MENȚINEREA STĂPÎNIRII ROMANE

O dată cu retragerea stăpînirii romane din Dacia și stabilirea din nou a frontierelor Imperiului pe Dunăre, cele două legiuni din fosta provincie a lui Traian sînt transferate în noi garnizoane de pe malul drept al Dunării, anume legiunea V Macedonica la Oescus (Gighen, în Bulgaria), iar legiunea

www.cimec.ro

XIII Gemina la Ratiaria (Arčar, tot în Bulgaria), participînd, alături de alte legiuni, ca VII Claudia de la Viminacium și Cuppae (Golubac, în Iugoslavia) și IV Flavia felix, de la Singidunum, la apărarea noului hotar al imperiului de pe țărmul marelui fluviu. Dar romanii nu s-au mulțumit numai cu întărirea malului drept al Dunării ci, foarte devreme, ei au stabilit capete de pod și pe malul stîng unde au ridicat fortificații, iar cînd împrejurările le-au permis au căutat să extindă cît mai mult spre interior fîșia de pămînt ajunsă din nou în stăpînirea și sub controlul Imperiului roman. Această situație e clar arătată de Procopius, care precizează că ea s-a menținut pînă în vremea lui Attila: „Împărații romani de odinioară au împînzit cu cetăți întregul mal al fluviului cu scopul de a împiedica trecerea barbarilor care locuiau de cealaltă parte a Dunării. Ei au construit fortărețe și castele nu numai pe malul drept, ci pe ici pe colo și pe celălalt țărm. Ei au construit aceste fortărețe nu cu gîndul de a le face de necucerit, dacă ar fi fost atacate, ci mai degrabă ca să nu lase malurile fluviului fără o anumită apărare, știind că barbarii din aceste regiuni evitau de obicei asedierea orașelor. Cele mai multe dintre fortărețe erau constituite dintr-un singur turn, de aceea, pe bună dreptate, ele erau numite *monopyrgia* și desigur puțini oameni asigurau dinăuntru apărarea lor; dar atunci aceasta era de ajuns să provoace popoarelor barbare o asemenea teamă încît îi opreau de a ataca pe romani. După cîtva timp însă, Attila, năvălind în fruntea unei mari armate, a nimicit fără prea mare dificultate aceste fortificații pînă la temelii și, negăsindu-se nimeni care să-i reziste, a pustiit un întins teritoriu al romanilor"[1].

Cercetările și descoperirile arheologice confirmă pe deplin afirmația istoricului bizantin. După părerea unora dintre cercetători, descoperirile arheologice și epigrafice ar face dovada existenței capetelor de pod pe malul stîng al Dunării încă din vremea lui Aurelian[2]. Din perioada de la Aurelian pînă la Constantin cel Mare descoperiri epigrafice, arheologice și monetare se cunosc de la Drobeta, unde un mai vechi monument e refolosit ca altar închinat lui *Jupiter Co(ho)rtalis* de către *Lupus tribunus* în numele tuturor celorlalți centurioni ai ordinului *p(ro) (centurionibus) o(mnium) o(rdinum)*[3], adică ai cohortei I a legiunii XIII Gemina, căreia îi era încredințată paza Dunării în acest sector, la Sucidava, unde după un izvor antic își avea reședința un *praefectus legionis quintae Macedonicae*[4], ceea ce se confirmă prin descoperirea în această localitate a unor cărămizi cu numele acestei legiuni[5], apoi la Desa, unde s-a găsit iarăși o cărămidă cu ștampila *l(egio) XIII G(emina) Rat(iaria)*[6], și în alte cîteva localități de pe malul Dunării, ca Pojejena de Sus (j. Caraș-Severin) și Palanca (în Iugoslavia), unde s-au găsit cărămizi cu stampila *legiunii Claudia p(ia) f(idelis)*[7], datînd din această vreme[8].

www.cimec.ro

Stăpînirea romană de pe ţărmul stîng al Dunării pare să fi fost extinsă pe timpul tetrarhiei lui Diocleţian, de vreme ce elogiul din 296 al lui Constantius Chlorus, exagerînd firește, îi atribuie, o dată cu recucerirea Parthiei de dincolo de Tigru şi redobîndirea Daciei *(Dacia restituta)*[9].

O lărgire efectivă a fîşiei de pămînt stăpînită de romani de-a lungul Dunării a avut loc pe vremea lui Constantin[10], ca urmare a luptelor încununate de succes pe care le-a dus împotriva goţilor şi sarmaţilor. După biruinţa asupra lui Licinius din anul 324 el întinde spre nord, pe o adîncime de cîţiva zeci de kilometri, stăpînirea romană din stînga Dunării, zonă pe care o întăreşte prin construirea de noi fortificaţii[11], în care aşază garnizoane militare. Stăpîn pe o asemenea poziţie, Constantin domină situaţia la Dunăre, în anul 332 obţinînd o mare biruinţă împotriva goţilor, cărora le impune o pace care-i face pe aceştia *foederati* ai imperiului[12], iar după doi ani învingînd pe sarmaţii limiganţi[13]. Aceste biruinţe şi anexiunile teritoriale efectuate în stînga Dunării au dat prilejul unor autori antici ca, exprimîndu-se într-o formă retorică, să afirme că împăratul Constantin ar fi recîştigat pentru imperiu vechea Dacie a lui Traian[14], ceea ce în lumina tuturor celorlalte ştiri, mai ales a celor arheologice, constituie o neîndoielnică exagerare.

Notitia Dignitatum, lucrare datînd probabil de la începutul secolului al V-lea, înregistrează cîteva trupe romane cu garnizoana în cetăţile de pe malul stîng al Dunării şi anume o *praef(ectura) leg(ionis) tertiaedecimae geminae la Dierna*[15], un *cuneus equitum Dalmatarum* şi un *auxilium primorum Daciscorum*[16] la Drobeta, o *praefectura legionis quintae Macedonicae* la Sucidava, iar la Constantiniana Daphne alcătuirea a două corpuri speciale, *Constantini Daphnenses* şi *Balistarii Daphnenses*[17].

Cercetările şi descoperirile arheologice confirmă şi precizează extinderea stăpînirii romane pe malul stîng al Dunării. La Pojejena de Sus (j. Caraş-Severin) s-au descoperit în ruinele romane de pe malul Dunării, cărămizi cu stampila *[L]eg(io) VII Cl(audia) C(uppis)*[18], ceea ce dovedeşte că un detaşament din această legiune, care îşi avea garnizoana la *Cuppae*[19] (Golubác), a ocupat fortăreaţa de pe malul stîng al fluviului, cu misiunea de a păzi acest mal şi a supraveghea navigaţia pe Dunăre[20]. Mai spre vest, e sigur că şi fortăreaţa de la Lederata (Palanca) era încă ocupată de o garnizoană romană. E probabil apoi, deşi localizarea nu e sigură, că la Cubin, în Banatul iugoslav, Constantius II, cu prilejul luptelor purtate mai tîrziu cu sarmaţii, a întemeiat cetatea *Constantia*, amintită de Priscus[21].

La Dierna, seria descoperirilor monetare continuă după Aurelian cu piese de la Diocleţian şi din epoca constantiniană pînă la Justinian, iar dintre obiectele databile în secolele IV—VI se pot cita două catarame de bronz, un medalion de aur de la Gratianus, o fibulă cruciformă cu cinci butoni şi un cercel de bronz[22]. Spre nord, pe valea Cernei în sus, stăpînirea romană s-a extins cel puţin pînă la Mehadia, unde săpăturile efectuate de noi au

www.cimec.ro

arătat că în epoca constantiniană castrul de aci a fost refăcut, completat și folosit din nou[23].

La Drobeta, Constantin și urmașii săi, au refăcut castrul, atît incinta cît și clădirile din interior grupate acum în formă de cruce, după cum au dovedit săpăturile arheologice[24], confirmînd astfel știrea transmisă de Constantin Porphyrogenetul[25].

Dar ceea ce este mult mai surprinzător, e construirea unui nou pod de piatră peste Dunăre — cel de la Drobeta nu a mai fost refăcut — la Sucidava. Podul a fost inaugurat în luna iulie 328 de împărat[26], cu care prilej se emit monete de bronz cu imaginea podului pe revers[27]. Podul avea numai portalul și trei pile de piatră, situate la distanță egală una de alta, celelalte picioare și bolțile fiind făcute probabil din lemn. Lungimea lui era de 2400 m, continuînd și în lunca inundabilă a fluviului. Se presupune că el ar fi fost construit de vestitul arhitect din secolul al IV-lea de la Constantinopol, *Teophilus*, autorul unei monografii despre podul lui Apollodor de la Drobeta[28]. Pentru paza podului a fost construită o puternică cetate cu ziduri și turnuri de piatră, ocupată de detașamente din legiunea V Macedonica de la Oescus, alcătuite din soldați grăniceri, numiți *riparienses* sau *limitanei*. Vechea așezare civilă e adusă din nou la viață și este înconjurată cu ziduri care cuprind în interiorul incintei și podul și fortăreața. Un militar cu inscripție descoperit la nord de Sucidava, la o mie de pași de la capătul podului, datînd din jurul anului 328, arată că a fost refăcut drumul care ducea la Romula[29]. Într-adevăr descoperirile arheologice sprijină părerea că, stăpînirea romană în această parte a Daciei s-a extins și mai spre nord, după unii pînă la valul care străbate în lungime Oltenia și Muntenia[30], numit Brazda lui Novac, care ar data din secolul al IV-lea, fiind construit tocmai pentru a apăra posesiunile romane din stînga Dunării, ceea ce urmează să se verifice prin secționarea în diferite locuri a valului.

Alte fortificații au fost ridicate în vremea constantiniană și mai spre est tot pe țărmul stîng al Dunării. Urmele unei fortificații romane, care, după indicațiile oferite de cercetările arheologice, datează tot din secolul al IV-lea, se găsesc la Turnu Măgurele[31]. Ea pare să fie identică cu cetatea *Turris*, despre care Procopius spune că se găsește dincolo de Dunăre și fusese construită odinioară de împăratul Traian[32].

Tot Constantin a inițiat ridicarea cetății *Constantiniana Daphne*, despre care același scriitor bizantin ne informează că a fost construită de către Constantin pe malul stîng al Dunării, în fața localității *Transmarisca* (Turtucaia, în Bulgaria) și „nu de mîntuială", deci cu grijă, pentru că „socotea că nu este fără folos a păzi fluviul pe ambele părți"[33]. Întemeierea cetății e celebrată și de monedele imperiale cu legenda *Constantiniana Daphne*, emise între anii 324—328[34]. Cetatea e amintită și de Ammianus Marcellinus cu prilejul relatării expediției împăratului Valens în 367 împotriva goților[35].

30 www.cimec.ro

Situată aproape de vărsarea Argeşului în Dunăre, urmele ei nu au putut fi recunoscute pînă acum pe teren.

Mai spre est, săpăturile executate în ultimii ani de N. Gostar în castrul de pe înălţimea Tirighina de la Barboşi, lîngă Galaţi, au precizat că în prima jumătate a secolului al IV-lea, deci în epoca constantiniană, a fost construită o nouă fortificaţie, anume un turn poligonal de piatră[36].

Din ştirile literare, epigrafice, numismatice şi arheologice înfăţişate mai sus se poate trage concluzia că în timpul lui Constantin şi al fiilor săi Imperiul roman a întărit cu cetăţi întreg malul stîng al fluviului, de la Lederata pînă la marele cot al Dunării, în faţa Dinogetiei şi că, în scopul protecţiei mai de la depărtare a liniei fortificate de pe ambele maluri ale fluviului, a pus din nou stăpînire pe o fîşie de pămînt, mai lată sau mai îngustă, paralelă cu Dunărea. Întărirea apărării pe Dunăre a permis imperiului roman să domine un timp situaţia în această regiune, ţinînd în frîu pe goţi, care după pacea din 332 vor sta liniştiţi şi-şi vor respecta îndatoririle de aliaţi, *foederati* ai imperiului timp de cel puţin trei decenii, iar sarmaţii iazigi din Banat sînt şi ei aduşi la ascultare ca urmare a expediţiei din anul 358 a lui Constantius II[37].

Dar recucerirea Daciei nu mai intra în programul politic al împăraţilor din această vreme. Stăpînirea romană din stînga Dunării este limitată teritorial şi efemeră în timp. Epoca marilor cuceriri era de mult trecută şi imperiul nu putea urmări decît organizarea unei cît mai bune apărări pe linia Dunării. De altfel, despre tăria fortificaţiilor şi a construcţiilor ridicate de împăraţii constantinieni, nu trebuie să ne facem prea multe iluzii. Procopius le consideră foarte realist, cînd arată că ele au fost ridicate nu pentru a fi de necucerit, ci doar ca sperietori pentru barbarii care se temeau să atace fortificaţiile de ziduri. Cercetările arheologice au arătat că cele mai multe dintre aceste fortăreţe, dacă facem abstracţie de castrul de la Drobeta şi de cetatea de la Sucidava, se reduceau, cum arată şi Procopius, la cîte un simplu turn de piatră. Nici podul de la Sucidava nu a dăinuit prea îndelung. Cînd împăratul Valens porneşte în anul 367 împotriva goţilor, el trece Dunărea pe la Daphne, căzută în mîinile barbarilor, pe un pod de vase, ceea ce înseamnă că podul de la Sucidava nu mai era practicabil. Amintirea lui s-a pierdut repede, de aceea Procopius nu are cunoştinţă despre existenţa podului de odinioară, aşa cum are despre aceea a lui Traian de la Drobeta.

Fortificaţiile romane de pe malul stîng al Dunării au fost nimicite, în măsura în care ele nu căzuseră mai devreme în mîinile barbarilor, cu prilejul marilor invazii ale lui Attila, regele hunilor, aşezaţi în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa, din anii 441—443 şi din 447—448. Cercetările arheologice îndelungate şi bine conduse de la Sucidava au putut stabili că cetatea aceasta a fost nimicită la sfîrşitul domniei lui Theodosius II, probabil cu prilejul

www.cimec.ro

invaziei hunilor din anul 447, cînd fortăreaţa a fost incendiată şi garnizoana ei după o scurtă rezistenţă s-a retras în grabă dincolo de fluviu[38].

O revenire a Imperiului romano-bizantin pe malul stîng al Dunării are loc la începutul secolului al VI-lea, pe vremea împăratului Iustinian. Procopius enumeră mai multe fortăreţe restaurate sau ridicate din nou pe malul stîng al Dunării de Iustinian[39]: *Litterata* şi *Recidiva*, amîndouă menţionate şi de Iustinian, în Novella XI[40], ruinele primei fortăreţe găsindu-se la Palanca Nouă, în faţa vechei Lederata de pe malul drept al fluviului, iar a doua fiind identificată cu Arcidava, *Zernes*, probabil Dierna, *Theodora*, numită după soţia împăratului şi localizată la Drobeta, care şi-a pierdut vechea ei însemnătate, apoi *Sycibida*, identificată cu Sucidava, cetatea Turris, despre care spune că era pustie de mai mulţi ani, fiind jefuită de barbari, şi pe care împăratul o oferă slavilor, anţi şi sclavini, în schimbul unei alianţe cu imperiul[41]. Aceste ştiri sînt confirmate de cercetările arheologice de la Drobeta, unde în colţul de sud-vest al castrului a fost dezvelită o fortificaţie poligonală, considerată ca datînd din epoca lui Iustinian[42]. Mult mai bogate şi mai sigure sînt urmele arheologice din epoca lui Iustinian de la Sucidava. Aici vechea cetate din vremea constantiniană este refăcută şi o nouă garnizoană de *limitanei* fu instalată în ea[43]. În interiorul cetăţii a fost descoperită o basilică creştină datînd din această vreme[44]. Interesantă şi semnificativă pentru condiţiile de nesiguranţă în care trăia garnizoana din această cetăţuie bizantină este fîntîna secretă săpată sub pămînt şi în afara cetăţii, de care era legată printr-un coridor de asemenea acoperit[45]. Ea servea pentru alimentarea cu apă a apărătorilor cetăţii. Cercetările arheologice au dus la concluzia că cetăţuia bizantină de la Celei a fost nimicită spre sfîrşitul domniei lui Mauricius, Tiberius, cu prilejul marelui atac al avarilor din anii 599—600, cînd ei au distrus şi multe cetăţi bizantine de pe Dunăre, de la Singidunum pînă în Dobrogea[46]. Un puternic incendiu a mistuit atunci din nou şi pentru totdeauna cetatea de la Sucidava[47].

POPULAŢIA DACO-ROMANĂ DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ

Se pune firesc întrebarea care a fost soarta populaţiei daco-romane rămasă în Dacia după retragerea stăpînirii romane pe vremea împăratului Aurelian. Răspunsul la această întrebare a dat naştere la păreri deosebite, chiar diametral opuse, deoarece ele au fost puse în legătură cu problema mult controversată a etnogenezei poporului român, în jurul căreia discuţiile aprige au fost adeseori înveninate de tendinţe politice, care au stînjenit aflarea adevărului şi lămurirea ştiinţifică a problemei. Adversarii continuităţii dacoromanilor la nordul Dunării, care negau autohtonia românilor în teritoriile pe care astăzi le locuiesc, porneau de la două premise, una că pe timpul

www.cimec.ro

lui Aurelian sau mai devreme întreaga populație romană a fost retrasă din Dacia în sudul Dunării și a doua că în secolele următoare izvoarele antice, romane și bizantine, nu mai fac amintire de vreo populație daco-romană la nordul Dunării, ci numai de popoarele migratorii. Acest argument *a silentio* era considerat hotărîtor. Noi nu vom lua în discuție mai complicata și în orice caz complexa problemă a formării poporului român[48], ci ne mărginim a arăta dovezile și știrile arheologice și numismatice privitoare la existența și condițiile de viață și de dezvoltare istorică a populației daco-romane în secolele de după Aurelian[49]. Ele sînt numeroase și se înmulțesc necontenit datorită noilor cercetări și descoperiri, constituind mărturii directe de netăgăduită însemnătate istorică, ce fac ca vechiul argument tras din tăcerea izvoarelor antice să-și piardă cu totul valoarea. Transpusă din domeniul teoretic al logicii istorice în acela al documentării științifice, problema continuității daco-romanilor în fosta provincie Dacia își găsește o rezolvare pozitivă și certă.

Vom face abstracție de teritoriile din sudul Daciei, mai aproape de Dunăre, unde am văzut că stăpînirea romană s-a menținut sau a revenit, cu unele intermitențe, pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea.

Mărturiile dăinuirii populației daco-romane în veacurile de după Aurelian provin atît din fostele centre urbane ale provinciei, cît și din așezările rurale, unele cunoscute încă din epoca romană, altele nou întemeiate în aceste vremuri.

Vechile orașe ale Daciei nu-și încetează cu totul existența o dată cu retragerea stăpînirii romane. Descoperirile arheologice și numismatice dovedesc că ele continuă să dăinuiască cel puțin un secol, pînă la invazia hunilor, dacă nu și mai tîrziu.

La *Sarmizegetusa* cercetările arheologice au constatat că o populație nevoiașă se adăpostește printre ruinele clădirii Augustalilor, unde basilica de pe latura de vest, devenită prea încăpătoare, e despărțită cu un zid sec, din piatră, de riu și pămînt fără mortar, iar în apropiere s-au constatat vetre de foc și un canal de scurgere a apei[50]. Această populație în caz de pericol se refugiază și se baricadează în fostul amfiteatru, transformat acum într-o mică fortăreață, prin zidirea intrărilor în aceeași tehnică cu cea de la aedes Augustalium[51]. Un tezaur de monede de bronz ale lui Valentinian în (364—375) a fost îngropat de această populație în una din lojele amfiteatrului în preajma invaziei hunilor[52].

La *Apulum* viețuirea mai departe a populației daco-romane e dovedită, în afară de cîteva obiecte romane de import din secolul al IV-lea, printre care lucerne de teracotă, dintre care una creștină[53], de cimitirul cu morminte de înhumație descoperite în ruinele termelor publice ale orașului și al căror inventar, printre care și monede din prima jumătate a secolului al IV-lea e.n., este alcătuit numai din obiecte de factură romană[54]. Seria monedelor

www.cimec.ro

romane postaureliene descoperite la Apulum continuă pînă în vremea lui Valentinian II (375—392), spre sfîrșitul secolului al IV-lea[55]. Dăinuirea populației daco-romane pînă în secolele V și VI e indicată de descoperirea mai recentă în cartierul Partoș, pe locul fostei colonii, a unei lucerne romano-bizantine datînd din această vreme[56].

De la *Ampelum* provine poate baza unui monument funerar roman pe una dintre fețele căruia cineva a săpat în secolul al IV-lea semnul crucii peste figura unui delfin[57].

De la *Potaissa* se cunoaște o gemă creștină cu scena Bunului Păstor și acrostihul IXθYC[58], iar monedele postaureliene se eșalonează de la Dioclețian pînă la Valentinian I și Arcadius[59].

La *Napoca*, în necropola vechiului oraș s-a descoperit un monument funerar cu inscripție care în secolul al IV-lea e refolosit ca cutie de sarcofag, pe fața cu inscripție săpîndu-se semnul crucii în interiorul unei litere și alte semne creștine[60]. Și aici seria monedelor continuă pînă la Theodosius II (408—450)[61]. Foarte semnificativă este însă descoperirea din Piața Muzeului, în ruinele unei clădiri romane, a mai multor monede mergînd de la Caracalla pînă la Carinus (283—285)[62], ceea ce dovedește că respectiva clădire, situată în interiorul incintei orașului roman, a fost locuită fără întrerupere și după retragerea aureliană, în tot cursul secolului al III-lea. Aceeași continuitate de viață e documentată și de descoperirile de la Cluj-Mănăștur aparținînd unei așezări cu ceramică fină de culoare cenușie, de bună tradiție romană, care își continuă existența pînă pe la începutul secolului al IV-lea[63]. Din secolul al IV-lea sînt apoi trei fibule cu semidisc de argint, de origine pontică, iar din secolele al V-lea și al VI-lea mai multe morminte descoperite în cartierul Cordoș și la Someșeni, din inventarul cărora fac parte și obiecte de metal de tradiție romană[64].

Mai la nord, la *Porolissum* prezența populației daco-romane după Aurelian este documentată de descoperirile monetare din epoca constantiniană, pînă la Valentinian I și Valens (364—378)[65], precum și de mai multe morminte de cărămidă sau de înhumație fără sarcofag, ieșite la iveală cu prilejul săpăturilor mai vechi în ruinele unei clădiri de pe teritoriul fostului municipiu roman, care, deși nu aveau nici un fel de inventar, aparțin fără îndoială acelorași vremuri[66].

Rezultă prin urmare că, orașele continuă să ofere și după retragerea aureliană adăpost populației daco-romane rămase pe loc, care se cuibărește printre ruinele vechilor clădiri baricadîndu-se în vremuri de restriște în spatele zidurilor și îngropîndu-și morții, după tradiția romană, printre ruinele vechilor clădiri publice acum părăsite. Strălucirea de odinioară a vechilor orașe e redusă la o palidă licărire de viață. Populația rămasă se întoarce la economia naturală, vechile meșteșuguri specializate, fiind uitate. În aceste condiții, orașele își pierd rostul existenței lor și viața urbană decade cu totul.

www.cimec.ro

Soarta fostelor oraşe romane din Dacia este definitiv pecetluită o dată cu invazia hunilor. După secolul al IV-lea, numai arareori, grupuri răzleţe de populaţie se mai aciuează pe locul sau în apropierea fostelor oraşe romane. La venirea slavilor, în secolul al VII-lea, ele erau de mult căzute în ruină şi părăsite, iar numele lor uitat, de aceea aşezările înfiripate atunci, sau ceva mai tîrziu, pe locul lor primesc nume noi slave derivate de la numirea de ruine ca Grădişte, aşezarea de la Sarmizegetusa, Bălgrad, cea de la Apulum şi Moigrad la Porolissum.

Condiţii de viaţă mai bune oferea populaţiei daco-romane mediul rural. Descoperirile arheologice şi numismatice arată că multe dintre aşezările rurale documentate în epoca romană îşi continuă existenţa şi în vremurile de după Aurelian. Printre aşezările mai cunoscute din epoca romană a căror existenţă continuă şi după anul 271 amintim *Micia*, unde s-a descoperit o fibulă romană de argint din secolul al IV-lea cu inscripţia *Quartine vivas*[67], iar monedele continuă pînă la Gratianus[68] şi Iustinian[69], cea mai tîrzie descoperire fiind o frumoasă fibulă digitată de la începutul secolului al VII-lea[70]. Biertan (j. Sibiu), unde s-au găsit părţi dintr-un candelabru creştin de bronz, anume discul cu crucea monogramatică a lui Crist şi tăbliţa cu inscripţia ajurată pe care se citeşte *Ego Zenovius votum posui*[71] apoi Sebeş, Fizeş, Berghin, Hăpria, Cetea, Cioara, Ungurei, Miercurea, Răhău, Aiud, Aiton, Aghireş, Cristeşti, Sighişoara, Ocna Sibiului şi altele[72]. Urme romane din secolul al IV-lea, constînd din obiecte, minede sau morminte, se găsesc uneori chiar pe locul fostelor castre sau în aşezările civile din apropierea lor, ca la Micia, Răcari, Enoşeşti, Săpata de Jos, Jidova, Cincşor, Hoghiz, Olteni şi Sărăţeni[73].

În acelaşi timp cercetările arheologice şi descoperirile monetare au arătat că şi unele dintre aşezările autohtone, daco-romane, cunoscute din epoca romană, cum sînt cele de la Obreja (j. Alba)[74], Sic (j. Cluj)[75], de unde se cunoaşte şi o frumoasă paftа de centură din bronz, ornamentată, importată din imperiu[76], apoi aşezările de la Comălău[77], Mugeni (j. Harghita)[78] şi probabil Porumbenii Mici[79], îşi continuă existenţa şi după părăsirea Daciei de către romani. Deosebit de semnificative pentru continuitatea daco-romanilor în secolele III şi IV sînt descoperirile din cimitirul de incineraţie de la Iernut, făcute cu ocazia unor lucrări de construcţie. Monedele se înşiruie de la Severus Alexander pînă la Licinius II (317—326). O urnă funerară intactă este datată de o monedă a împărătesei Severina, soţia lui Aurelian, din anul 275, deci abia la cîţiva ani după evacuarea Daciei[80]. Se dovedeşte astfel că populaţia autohtonă, daco-romană, foloseşte acest cimitir fără întrerupere din epoca romană pînă la începutul secolului al IV-lea. Aşezarea din apropiere, de la „Hulpişti", dăinuieşte de asemenea din epoca romană pînă pe la începutul secolului al IV-lea[81].

www.cimec.ro

Pe de altă parte, existența populației daco-romane în vremurile de după retragerea aureliană e documentată și de așezări și cimitire care par să fie nou întemeiate, ca cele de la Archiud (j. Bistrița-Năsăud)[82], Noșlac (j. Alba)[83], Țaga (j. Cluj), cu o așezare din secolele III și IV și alta din secolele VII și VIII și mai ales de la Brateiu (j. Sibiu), unde cercetările arheologice au scos la iveală un cimitir de incinerație din secolele IV și V, o întinsă așezare, mai nouă decît cimitirul, datînd din secolele V și VI, în care inventarul arheologic este de accentuată tradiție daco-romană și o altă așezare mai tîrzie[84].

Studiul circulației monetare și al compoziției unor tezaure monetare oferă alte dovezi în sprijinul continuității populației daco-romane după retragerea aureliană. Se știe că o dată cu retragerea aureliană pătrunderea monedelor romane în nordul Dunării a slăbit, dar o reînviorare evidentă se produce începînd cu domnia lui Constantin cel Mare, cînd ele pătrund din nou în mare număr pe teritoriul fostei Dacii, ca urmare, pe de o parte a asanării monedei romane însăși, iar pe de altă parte a condițiilor politice favorabile care s-au creat la Dunărea de Jos. Circulația monedelor romane continuă cu intensitate pînă la invazia hunilor. S-a făcut însă constatarea că majoritatea monedelor din această vreme sînt de cupru, abia o treime de argint și mult mai puține de aur. Ele au ieșit la iveală mai ales în vechile așezări cunoscute din epoca romană. Reluarea pe scară largă a circulației monetare, în această vreme și în aceste condiții, nu poate fi explicată decît datorită populației daco-romane, singura obișnuită să aprecieze moneda ca mijloc de schimb, nu numai pentru valoarea ei intrinsecă. Ele lipsesc sau sînt foarte puține în așezările sau cimitirele atribuite goților. Aceștia, ca și celelalte popoare migratorii, erau, cel puțin în această vreme, prea puțin obișnuiți cu folosirea monedei mărunte de cupru, ca mijloc de schimb, ei apreciind la monede mai mult valoarea metalului prețios din ele. Dar, în descoperirile monetare din Dacia, monedele de aur încep să prevaleze abia după domnia lui Valentinian I (363—375), deci după invazia hunilor.

În același sens pledează și compoziția tezaurelor monetare din această vreme, în număr de 10. Ele constau, cu două excepții numai din monede de bronz și mai puține de argint, s-au descoperit aproape numai pe teritoriul fostei provincii, iar cinci dintre ele sînt alcătuite din denari imperiali mai vechi, unii chiar din epoca republicii, și se încheie cu cîteva piese din secolul al IV-lea, obișnuit de bronz. Acestea, pe bună dreptate, au fost atribuite autohtonilor daco-romani, căci noii veniți nu aveau de unde să-și procure asemenea monede vechi, de argint, retrase de mult din circulație, decît doar dacă am admite că și le-au însușit de la populația daco-romană cu care au intrat în contact[85].

În lumina mărturiilor arheologice și numismatice arătate mai sus, existența populației daco-romane pe teritoriul fostei provincii Dacia, cel puțin

www.cimec.ro

pînă spre sfîrșitul secolului al IV-lea, este cert documentată, ea nemaiputînd fi în nici un chip pusă la îndoială, ceea ce înseamnă că argumentul *a silentio* invocat de istoricii mai vechi împotriva continuității daco-romanilor la nordul Dunării este scos definitiv din discuție.

Această populație păstrează vii tradițiile vieții romane, ceea ce se manifestă mai ales prin preferința pentru produsele romane din Imperiu și prin folosirea curentă a monedei, îndeosebi a celei de bronz. Reinstalarea mai fermă a garnizoanelor romane pe malul stîng al Dunării, extinderea spre interior a stăpînirii romane și biruințele asupra goților și a sarmaților ale lui Constantin și ale urmașilor lui au creat cele mai favorabile condiții pentru legăturile și schimburile comerciale ale populației daco-romane din fosta Dacie cu Imperiul. Populațiile de pe cele două maluri ale Dunării se află în permanent contact între ele. Analiza tipologică a produselor romane de import, ca și a circulației monetare arată că în tot timpul secolului al IV-lea, probabil și după așezarea hunilor în cîmpia dintre Dunăre și Tisa, pînă la marile expediții întreprinse de ei în prima jumătate a secolului al V-lea împotriva părții de răsărit a Imperiului, cînd stăpînirea malului stîng al Dunării a fost desființată, hotarul Imperiului fiind împins mult spre sud de fluviu, legăturile economice și schimburile comerciale ale populației daco-romane sînt orientate spre teritoriile latine ale Illyricului și spre Italia de nord.

LEGĂTURILE POPULAȚIEI DACO-ROMANE CU POPOARELE MIGRATORII

În ultimul sfert al veacului III și în secolul al IV-lea pînă la invazia hunilor, situația în fosta provincie Dacia se prezenta în felul următor. În partea sudică Imperiul a păstrat capete de pod pe malul stîng al Dunării și pe vremea lui Constantin cel Mare își lărgește fîșia de pămînt pe care o stăpînește de-a lungul fluviului. Sarmații iazigi au înaintat în Banatul de astăzi, conviețuind cu populația romanică de aci. În restul Daciei stăpînă pe teritoriu este populația daco-romană, care profitînd de situația favorabilă pe care și-a creat-o Imperiul, întreține cu acesta sau mai exact cu populația romană din sudul Dunării relații intense de schimb. Numai în partea de est a fostului teritoriu al provinciei au pătruns și s-au așezat carpii și goții, primii mai ales după înfrîngerea lor de către Galerius, în anii 295—297, cînd se afirmă că ei ar fi fost strămutați pînă la unul în Imperiul[86] ca și goții. Prezența carpilor în ultimele decenii ale secolului al III-lea și la începutul secolului al IV-lea este documentată arheologic în partea de est a Transilvaniei prin descoperirile de la Mediaș[87], Reci (j. Covasna)[88], Bezid (j. Mureș)[89] și Cipău (Gîrle)[90]. Acestea din urmă aparținînd de asemenea carpilor, nu unor enigmatici daci veniți aci din restul Daciei, cum s-a afirmat[91]. În schimb, la Soporul de Cîmpie, aportul carpic pare să fie mai vechi, din timpul stăpînirii romane[92] și

www.cimec.ro

numai publicarea rezultatelor săpăturilor va putea preciza dacă va fi avut loc, spre sfîrşitul secolului al III-lea, aşezarea aci şi a unui grup carpic mai nou, aşa precum sub semnul întrebării se află încă prezenţa carpilor la Archiud (j. Bistriţa — Năsăud)[93] şi Obreja (j. Alba)[94].

Goţii sînt purtătorii unei culturi eclectice, formată la nordul Mării Negre. O dată cu carpii, sau singuri, ei pătrund în Transilvania, fie îndată după retragerea stăpînirii romane din Dacia, fie abia după anul 300 cum se afirmă mai nou[95], ceea ce însă încă nu e lămurit. Prezenţa lor e indicată în primul rînd de cimitirele de înhumaţie de la Sîntana de Mureş[96], Tg. Mureş[97], Palatca[98], la care se pot adăuga şi mormintele izolate de la Ciumbrud (j. Alba)[99].

Rezultă deci că noii veniţi, carpii şi goţii, nu au înaintat în Dacia, cel puţin pînă la venirea hunilor, dincolo de linia Mediaş-Cipău-Palatca. La vest de această linie daco-romanii rămîn stăpîni pe teritoriul Daciei. Cu excepţia Banatului, nici o pătrundere mai numeroasă de populaţie străină nu se constată în acest teritoriu. Deci de o parte a acestei linii despărţitoare avem în cea mai mare parte a teritoriului fostei provincii Dacia pe daco-romani, cu cele două componente, romană şi dacică, dezvoltate paralel, dar nu separat, ci întrepătrunse, iar de cealaltă parte pe carpi şi pe goţi, aşezaţi în mijlocul populaţiei mai vechi, daco-romane. Bineînţeles că aceste două grupuri de populaţii, venite în contact unele cu altele, s-au influenţat reciproc. Mai multe descoperiri şi observaţiile arheologice ilustrează acest contact dintre daco-romani şi noii veniţi. Carpii, ca să începem cu ei, erau mai apropiaţi de daco-romani şi cultura lor materială era puternic influenţată de cultura romană, încă din secolele anterioare[100]. În Transilvania, pe teritoriul sau în afara fostei graniţe a provinciei Dacia, cultura materială a carpilor se transformă în contact cu daco-romanii, după cum dovedesc descoperirile de la Iernut-Gîrle. Goţii, indiferent de data cînd se vor fi aşezat în Transilvania, la limita de est a hotarului fostei provincii, au intrat şi ei în legătură cu populaţia daco-romană, astfel că cultura lor materială se îmbogăţeşte cu împrumuturi daco-romane, foarte numeroase, mai ales în ceea ce priveşte ceramica. Un însemnat aport autohton a fost de la început sesizat în cultura goţilor din Transilvania, chiar în primul cimitir cercetat, devenit eponim pentru varianta transilvană, de la Sîntana de Mureş[101], unde în afară de ceramica cenuşie, în parte de tradiţie mai veche locală, numeroase sînt produsele romane de import. În cimitirul de la Tg. Mureş există şi două morminte cu cutie de sarcofag construit din cărămizi romane, la fel ca mormintele contemporane de la Apulum şi Porolissum[102]. În apropiere, la Lechinţa de Mureş e mai de mult cunoscut un mormînt de incineraţie în care vasele sînt de bună factură romană sau daco-romană (cele cenuşii), iar fibula de argint cu semidisc este caracteristică goţilor[103], ceea ce a şi făcut pe cercetători să oscileze în a-l atribui, unii, autohtonilor daco-romani[104], alţii goţilor[105]. Amestecuri similare de produse aparţinînd culturii goto-pontice cu

produse romane sau de tradiţie mai veche, locală, s-a constatat şi în cimitirul de la Palatca, situat chiar pe locul unei clădiri romane, presupusă a fi fost o *villa rustica*, acum bineînţeles căzută în ruină[106].

La rîndul ei, populaţia daco-romană de la vest de linia amintită a preluat de la noii veniţi în Transilvania mai ales podoabele de argint, obiecte la modă, în primul rînd caracteristicele fibule de argint cu semidisc, de origine nord-pontice, vehiculate şi răspîndite în Dacia de goţi, care erau folosite alături de cele procurate din imperiul roman, ca fibulele cu piciorul întors, variante mai tîrzii, cele în cruce, cu capete de ceapă, foarte răspîndite şi altele. Două fibule de argint cu semidisc, de origine goto-pontică, de la Napoca[107], iar alte două, dintre care una de argint, şi cealaltă din bronz, de un tip mai evoluat, datînd din prima jumătate a secolului al V-lea de la Apulum[108].

RĂSPÎNDIREA CREŞTINISMULUI LA DACO-ROMANI

Un fapt de o însemnătate deosebită care a avut loc în secolul al IV-lea este răspîndirea creştinismului în rîndurile populaţiei daco-romane din fosta provincie Dacia. El a avut loc începînd cu epoca constantiniană, cînd condiţii deosebit de favorabile au fost create creştinismului în Imperiu, cît şi răspîndirii lui în afara acestuia. Ca urmare a încetării oricăror persecuţii împotriva creştinilor şi a recunoaşterii lui de către Constantin cel Mare ca religie liberă, şi a sprijinirii lui oficiale de către împăraţi împotriva păgînismului în declin, de-a lungul întregului mal drept al Dunării apar numeroase comunităţi creştine şi în provinciile dunărene se întemeiază mai multe episcopate, ca de pildă la Marcianopolis, în Moesia Inferior, la Naissus, în Dacia Mediterranea, apoi la Sirnium, Siscia şi Poetovio în Pannonia, iar curînd după aceea alte episcopate sînt documentate, de pildă la Tomi, şi Odessos, pe litoralul pontic, la Durostorum, Appiaria, Abrittus, Sexanta Prista, Novae, Nicopolis în Moesia Inferior, la Oescus, Castra Martis, Ratiaria, Aquae, în Dacia Ripensis, la Vinimacium, Margum şi Singidunum în Moesia Superior, la Mursa, Savaria, Scarbantia, Carnuntum în Pannonia[109].

Cuceririle din vremea lui Constantin cel Mare şi a urmaşilor săi pe malul stîng al Dunării, atît în Banat, cît şi mai ales în Oltenia şi Muntenia, au transplantat fără îndoială creştinismul şi în aceste teritorii, deschizînd astfel totodată calea propagării lui şi dincolo de graniţele imperiului, prin misionari trimişi în *barbaricum* sau mai ales prin contactul direct şi frecvent dintre locuitorii de pe cele două maluri ale Dunării, dintre cei care locuiau pe solul imperiului şi cei de dincolo de hotarele acestuia.

Descoperiri creştine din secolele IV şi VI se cunosc atît în Oltenia, la Drobeta, Sucidava şi Romula[110], cît şi în Banat, la Băile Herculane, Vîrşeţ şi în alte cîteva localităţi[111]. La Sucidava s-a descoperit, după cum am mai amin-

www.cimec.ro

tit[112], o *basilică creştină* datînd din secolul al VI-lea , ca urmare, probabil a aplicării de către împăratul Iustinian a programului său de răspîndire a creştinismului şi la nordul Dunării, despre care vorbeşte în Novella XI, amintind, după cum iarăşi s-a mai spus, şi două centre bisericeşti pe malul stîng al fluviului, la *Recidiva* şi *Litterata*[113].

Răspîndirea creştinismului la populaţia daco-romană din fosta Dacie, începînd cu secolul al IV-lea, e dovedită în primul rînd de descoperirile de obiecte creştine. La Apulum e cunoscută o lucernă creştină de lut cu crucea latină pe disc[114]. Ca originară probabil de la Ampelum este baza de monument funerar pe care cineva, în secolul al IV-lea, a săpat semnul crucii peste figura unui delfin[115], considerat a fi un simbol creştin. La Potaissa, gema cu scena Bunului Păstor[116], iar altă gemă cu o reprezentare similară se păstrează în Muzeul Naţional din Budapesta şi provine dintr-o localitate neprecizată din Transilvania[117]. La Napoca, apoi un monument funerar mai vechi, folosit ca sarcofag, e „încreştinat" în secolul al IV-lea prin săparea crucii în interiorul literei O din textul mai vechi al inscripţiei şi adăugarea unor semne interpretate ca A şi Ω pe monogramul păgîn *Opto S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)*[118]. Dar cel mai important şi mai semnificativ obiect creştin din secolul al IV-lea descoperit în Dacia este amintitul *donarium* de la Biertan[119], alcătuit dintr-un disc de bronz în care e înscrisă crucea monogramatică a lui Cristos şi o tăbliţă *(tabula ansata)* pe care e săpată cu litere ajurate inscripţia „*Ego Zenovius votum posui*", adică „Am pus (această) danie eu Zenovius", numele unui misionar oriental, se pare, care a dăruit candelabrul, din care făceau parte cele două piese, comunităţii creştine din fosta Dacie sau altei biserici creştine, care ulterior a dăruit-o la rîndul ei comunităţii de la Biertan.

O altă mică lucernă de bronz, incontestabil creştină, se păstrează în Muzeul arheologic din Cluj, unde a ajuns din fostul muzeu de la Dej, fiind găsită într-una din aşezările romane din împrejurimile acestui oraş, deci iarăşi pe teritoriul fostei provincii. Lampa are în locul obişnuitului mîner o cruce înscrisă într-un romb, purtînd în vîrf un porumbel, cunoscut simbol creştin[120]. Lampa este de provenienţă din Imperiu şi anume din teritoriul din sudul Dunării, datînd din secolul al IV-lea[121].

În schimb, nu este de loc sigur, aşa cum a fost presupus pe baza unor analogii cu exemplare similare întregi, caracterul creştin al unui buton de bronz cu incrustaţie de argint, făcînd probabil parte dintr-o garnitură de centură, descoperit la Feisa, nu departe de Blaj[122].

În legătură cu repartizarea geografică a descoperirilor creştine s-a făcut constatarea că la Dunărea de Jos ele nu apar decît pe teritoriul fostei Dacii, care a făcut parte odată din Imperiul roman[123]. Constatarea e în primul rînd valabilă pentru secolul al IV-lea şi ea întăreşte convingerea că aceste descoperiri de factură creştină au aparţinut de fapt populaţiei romane. Pe teritoriul Transilvaniei, în acest secol nu cunoaştem nici un singur obiect de carac-

www.cimec.ro

ter creştin care să poată fi atribuit goţilor. Aceştia par să fi rămas în secolul al IV-lea la vechile credinţe păgîne. Încercările de evanghelizare a goţilor, făcute fără prea mult succes, de care vorbesc numeroase izvoare literar-istorice, se referă numai la goţii care locuiau la est de Dacia, aproape de gurile Dunării. Convertirea generală a vizigoţilor la creştinism a avut loc abia după aşezarea lor la sudul Dunării, pe teritoriul Imperiului, în anul 376[124].

Uşurinţa cu care s-a răspîndit creştinismul la populaţia daco-romană din Dacia în cursul secolului al IV-lea o putem înţelege mai bine dacă ţinem seama de ceea ce F. Engels observa în legătură cu creştinismul primitiv, anume că el nu a ajuns o religie universală decît după ce a fost însuşit de lumea greco-romană, al cărei produs dintre cele mai autentice este, cel puţin în această formă, şi în a cărei sferă de idei s-a contopit[125].

În lumea greco-romană din secolul al IV-lea, creştinismul a găsit cele mai bune condiţii economice şi sociale pentru a prinde mai întîi rădăcini, cuprinzînd la început masele celor asupriţi, cărora noua credinţă le promitea singura salvare posibilă în condiţiile de atunci, chiar dacă ea era plasată într-o viaţă viitoare, şi apoi, după ce a fost îmbrăţişată şi de păturile mai bogate, ale clasei suprapuse, pentru a deveni o religie universală. Dacă acum, în secolul al IV-lea, creştinismul s-a răspîndit atît de repede şi la populaţia daco-romană din Dacia, înseamnă că el a găsit şi aici teren prielnic, datorită, pe de o parte situaţiei grele în care se afla această populaţie, iar pe de altă parte datorită faptului că ea, deoarece făcuse o dată parte din imperiul roman, păstra încă vii tradiţiile culturii romane moştenite, întreţinută mai departe prin legăturile economice şi culturale cu lumea romană din sudul Dunării. Faptul că ea continuă să vorbească limba latină a fost fără îndoială un alt factor care a facilitat răspîndirea creştinismului în rîndurile populaţiei daco-romane din nordul Dunării.

Într-adevăr, creştinismul primitiv răspîndit în secolul al IV-lea la daco-romanii din Dacia, este de formă latină. Un prim indiciu în această privinţă îl oferă factura obiectelor creştine din Dacia secolului al IV-lea. Studiul tipologic al acestor obiecte a dovedit că ele sînt originare din sudul Dunării, aflîndu-şi adeseori cele mai bune analogii în provinciile dunărene ale Ilyricului latin, în Pannonia vecină şi mai departe în Italia[126]. Aceasta este în general orientarea economică şi comercială a Daciei în secolul al IV-lea.

Dar mai mult poate, decît din factura obiectelor arheologice, caracterul latin al creştinismului primitiv al daco-romanilor rezultă însă în mod clar din originea latină a termenilor privitori la noţiunile fundamentale ale credinţei creştine, păstraţi pînă astăzi în limba poporului român, ca de pildă: *crux* (cruce), *domine deo* (dumnezeu), *christianus* (creştin), *sanctus* (sînt = sfînt, de pildă Sînnicoară, Sîmedru, Sîntion, Sînvăsii), *angelus* (înger), *basilica* (biserică), *Paschae* (Paşte), *caseum ligare* (cîşlegi), *carnem ligare* (cîrnelegi), *communicare* (a cumineca) şi altele. În măsura în care ele se pot data,

www.cimec.ro

aceste cuvinte au intrat în limba daco-romanilor în secolul al IV-lea. Astfel, pare dovedit că postul numit *quadragesima* (păresimi) a fost introdus numai în secolul al IV-lea, deci, numai atunci a putut lua naştere şi cuvîntul care-l denumeşte şi fireşte tot numai atunci el a putut fi însuşit şi de daco-romani. Din secolul al IV-lea este şi cuvîntul *Crăciun*, derivat fie din *calationem*, fie din *creationem*. Cît priveşte apoi termenul de *basilica*, din care derivă în românește biserică, el s-a generalizat în Imperiu ca denumire a lăcaşului de cult creştin numai începînd cu epoca lui Constantin cel Mare. Păstrarea lui în limba română dovedeşte că la daco-romani creştinismul s-a răspîndit mai tîrziu, numai în secolul al IV-lea, spre deosebire de celelalte regiuni ale Imperiului, unde era folosit mai devreme cuvîntul *ecclesia*, rămas în celelalte limbi romanice. Tot în secolul al IV-lea cuvinte existente mai dinainte în limba daco-romanilor au primit o semnificaţie nouă, creştină, ca de pildă *lex* (lege, credinţă), *peccatum* (păcat,) *paganus* (păgîn), *presbyter* (preot), *pervigilium* (priveghiu), *draco* (drac) şi altele[127].

Creştinismul introdus în secolul al IV-lea la daco-romani, după cum putem deduce atît din conţinutul modest al descoperirilor arheologice, cît şi din termenii latini din limbă, era de factură populară, propagat nu de misionari oficiali, ci răspîndit mai mult din om în om, prin contactul direct cu populaţia creştină din Imperiu. Populaţia daco-romană din Dacia nu a avut un „apostol" căruia să i se atribuie în mod special conversiunea sa la creştinism. Nicetas din Remesiana nu pare să fi predicat şi în nordul Dunării[128], cum s-a crezut pînă acum. Lipsit de organizare ecleziastică superioară, pe care o va primi mult mai tîrziu prin filiera slavo-bizantină, creştinismul primitiv al daco-romanilor se reducea la însuşirea elementelor de bază ale noii credinţe şi la practica simplă a cultului, în mijlocul unor comunităţi mici, probabil fără legătură între ele şi nesupuse vreunei anumite jurisdicţii bisericeşti.

În Dacia, ca peste tot, creştinismul s-a altoit la daco-romani pe fondul de credinţe mai vechi, păgîne, păstrate mai departe. Astfel au fost menţinute de pildă numele unor sărbători păgîne, ca *Rosalia* (Rusalii) şi *Florilia*[129].

DACO-ROMANII DUPĂ INVAZIA HUNILOR

Venirea hunilor şi aşezarea lor în cîmpia dintre Dunăre şi Tisa a provocat panică în rîndurile populaţiilor peste care au trecut, multe dintre ele fiind puse în mişcare şi deplasate. Populaţia daco-romană din interiorul arcului carpatic s-a resimţit şi ea puternic de această violentă invazie, ceea ce se reflectă în îngropările de tezaure care sfîrşesc cu monede de la Valentinian I. Se pare că, mai mare a fost pericolul pentru locuitorii care se mai adăposteau încă în vechile oraşe romane. Acestea, sînt acum cu totul părăsite şi numai sporadic, grupuri de populaţie mai poposesc uneori printre ruine, de cele mai

www.cimec.ro

multe ori întemeindu-se noi aşezări, în jurul fostelor oraşe, ca de pildă la Napoca, Apulum, Micia etc. Cu toate acestea, în restul Daciei, situaţia existentă pînă aci nu se schimbă dintr-o dată. Descoperirile arheologice legate de deplasarea goţilor sau a altor seminţii germanice, cum sînt tezaurele de la Crasna (j. Covasna) alcătuite din bare de aur stampilate (ultima efigie a lui Gratianus, 367—383)[130], de la Feldioara (j. Braşov)[131], de la Valea Strîmbă, constînd din obiecte de aur şi argint, împreună cu monede care sfîrşesc cu solidi de aur din vremea lui Gratianus[132], de la Velţ[133] (j. Sibiu) şi de la Simleul Silvaniei[134], rămîn toate, în afara liniei demarcaţionale Mediaş-Palanca. Situaţia se schimbă abia începînd cu prima jumătate a secolului al V-lea, mai ales ca urmare a expediţiilor dunărene ale lui Attila, care întrerup temporar legăturile cu Imperiul roman. Probabil, încă sub dominaţia hunilor, gepizii se strecoară în Transilvania, pe valea Someşului şi a Mureşului poate, şi se aşază pe teritoriul fostei provincii Dacia, alături de daco-romani[135]. De acum înainte, deosebirile în cultura materială a autohtonilor daco-romani şi a populaţiilor migratoare se atenuează, alcătuindu-se orizonturi culturale apropiate. Cu toate acestea, unele aşezări din secolele III şi IV îşi continuă existenţa, fie pe acelaşi loc, fie în apropiere imediată, şi fie fără întrerupere, fie după oarecare timp, ca aşezări noi, în care tradiţiile daco-romane sînt dezvoltate mai departe, ca de pildă la Cipău[136], unde aşezarea dăinuieşte şi în secolele V şi VI, la Taga, unde aşezarea din secolele IV şi V e urmată de alta, din secolele VII şi VIII[137], sau la Bratei, unde pe o întindere restrînsă de teren se succed în timp, din secolele IV şi V pînă în secolele VI-VIII, cel puţin două aşezări şi două necropole, toate cu puternice tradiţii daco-romane[138].

În aceste aşezări, aparţinînd autohtonilor daco-romani, obiecte de caracter creştin nu mai sînt semnalate. În schimb, descoperirile creştine apar sporadic în mediul atribuit popoarelor migratoare, atît pe teritoriul fostei provincii Dacia, de pildă în secolul al V-lea, la Apahida[139], sau mai tîrziu, în secolul al VII-lea, la Vereşmort (azi Unirea, j. Alba[140]), cît şi în afara lui, „extra provinciam", de pildă la Luciu, în Muntenia[141], sau la Tápiógyörgye, în Ungaria pe malul drept al Tisei, în dreptul confluenţei Crişurilor[142]. Se ştie de altfel şi din alte surse, că gepizii se încreştinează în masă după biruinţa asupra hunilor, îmbrăţişînd creştinismul de rit arian şi avînd conducători ecleziastici proprii[143]. E probabil, că creştinismul a facilitat şi el apropierea dintre gepizi şi daco-romani încreştinaţi mai de mult.

În ceea ce priveşte circulaţia monetară, după Valentinian, şi mai ales după Gratianus (375—383), ea slăbeşte treptat, ca urmare, fără îndoială, a tulburărilor provocate de venirea hunilor şi mai ales după expediţiile nimicitoare ale lui Attila, de-a lungul Dunării spre sfîrşitul domniei lui Theodosius (408—450), cînd capetele de pod ale Imperiului, de pe malul stîng al fluviului, au fost lichidate. Cu toate acestea, în tot timpul stăpînirii hunilor, în număr mai

mic, monedele romane continuă să se răspîndească și să circule în nordul Dunării. O înviorare a circulației monedelor romano-bizantine în nordul Dunării are loc după jumătatea secolului al V-lea, pe de o parte, ca urmare a desființării puterii hunilor de către gepizi, prin biruința de la Nedao, din anul 454, după moartea lui Attila, iar pe de altă parte, datorită activității desfășurate de Iustinian la Dunăre, cu care prilej sînt reconstruite și unele fortărețe de pe malul stîng al fluviului. Moneda bizantină din timpul lui Iustinian și a urmașilor săi, asanată și redevenită monedă de circulație universală, se răspîndește din nou în mare număr, în toate ținuturile de la nord de Dunăre. Ultimele tezaure monetare îngropate în Dacia, unul de la Firtus, mai de mult cunoscut[144] și altul de la Vădaș, la est de Tg. Mureș[145], se încheie amîndouă cu monede de la Heraclius (610—641). De altfel, în cea mai mare parte tezaurele din perioada de după Valentinian I, constau numai din solidi de aur, care prevalează și în descoperirile de piese izolate. Interesant este de observat însă, că și în cursul secolelor V—VII, monedele de bronz, dar și de aur uneori, continuă să se găsească în localitățile cunoscute din epoca romană și imediat postromană, ca de pildă la Napoca, Potaissa, Micia, Sebeș, Hoghiz, Sînpaul (j. Harghita), Cristești, Cetea, Seica Mică, Sîngeorgiul de Cîmpie, Luna de Jos, Ocna Sibiului și altele[146], ceea ce pledează iarăși pentru continuitatea vieții în aceste așezări, locuite atît de îndelung de către populația daco-romană.

Din evoluția istorică, așa cum rezultă ca din cele arătate mai sus, pe baza știrilor literare și mai ales a descoperirilor arheologice și numismatice, concluzia mai generală care se desprinde este că în toată perioada de la retragerea stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Aurelian și pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea populația daco-romană este prezentă pe teritoriul fostei provincii romane, impunîndu-se, în mijlocul evenimentelor adeseori tragice, ca singurul element etnic stabil și permanent, ca factor care a contribuit în mare măsură la dezvoltarea socială și culturală din teritoriile de la nordul Dunării.

Orașele își continuă într-un fel existența, numai pînă la invazia hunilor. După aceea, ele sînt părăsite de populația mizeră care se mai adăpostea în ele și cad în ruină, în așa fel, încît cu timpul chiar numele lor se pierde. Se știe că numele nici unuia dintre vechile orașe romane nu s-a păstrat pînă astăzi. Încă la venirea slavilor, pe la începutul secolului al VII-lea, vechile nume ale orașelor romane erau uitate, de aceea, micile așezări întemeiate pe ruinele lor sau în imediata lor apropiere, de către slavi sau de slavo-români, primesc nume slave, derivate de la cuvinte însemnînd loc cu ruine, ca Grădiște, la Sarmizegetusa, Bălgrad (numele popular al orașului Alba Iulia pînă astăzi), la Apulum, sau *Moigrad* în apropierea ruinelor orașului și castrului de la Porolissum.

www.cimec.ro

În locul oraşelor, o dezvoltare mai mare iau satele, care, pînă la venirea hunilor, continuă pe cele din epoca romană în cea mai mare parte, întemeindu-se însă şi altele noi. Mai lipsită de continuitate este viaţa satelor în perioada de după invazia hunilor, cînd ele se mută şi se întemeiază din nou, uneori pe acelaşi loc, în funcţie de împrejurările istorice generale şi locale, prea puţin cunoscute nouă. O trăsătură caracteristică a dezvoltării comunităţilor daco-romane în secolele V şi VI, o constituie preferinţa pentru produsele de import din Imperiu şi pentru monedele romano-bizantine. Răspîndirea acestora e favorizată de legăturile strînse, rareori întrerupte, cu Imperiul şi cu populaţia romană din sudul Dunării. O dată cu produsele materiale, se răspîndesc şi elementele spirituale, ale credinţei creştine mai ales. Pînă la expediţiile hunilor conduşi de Attila la Dunăre, adică pînă spre mijlocul secolului al V-lea, aceste legături sînt orientate mai mult spre teritoriile de limbă şi cultură latină ale Imperiului, spre provinciile Illyricului şi spre Italia de nord. După aceea însă, ca urmare şi a decăderii părţii de apus a Imperiului roman şi a destrămării unităţii politice şi economice a Illyricului latin, vechile legături nu se mai pot relua. Ca urmare, chiar în domeniul creştinismului, daco-romanii au rămas în afara inovaţiilor introduse în biserica creştină de limbă latină. De aceea, de pildă, limba română a păstrat termenul mai vechi, introdus la ei în epoca constantiniană, de *basilica* (biserică), în loc de *ecclesia* impusă oficial ceva mai tîrziu de părinţii bisericii latine şi păstrat pînă astăzi în celelalte limbi romanice.

Şi în domeniul schimburilor economice de altfel, întreg teritoriul carpato-danubian se îndreaptă, începînd de pe la mijlocul secolului al V-lea, spre Bizanţ, intrînd în sfera de expansiune comercială a acestuia. Semnificative în privinţa noii orientări a legăturilor economice ale populaţiilor de la nordul Dunării spre Bizanţ, sînt cele două lămpi de bronz amintite, de la Luciu şi de la Tápiógyörgye, (Ungaria), amîndouă de origine egipteană, ajunse prin intermediul Bizanţului. Această expansiune economică şi comercială ajunge la apogeu pe timpul împăratului Iustinian şi continuă pe vremea urmaşilor săi, ceea ce se oglindeşte în marele număr de produse şi monede bizantine descoperite în Dacia şi în ţinuturile învecinate. Pentru populaţia daco-română, ca şi pentru celelalte populaţii aflătoare sub dominaţia avarilor de altfel, aceste legături se întrerup curînd după începutul secolului al VII-lea, o dată cu prăbuşirea limesului romano-bizantin de pe Dunăre şi revărsarea slavilor la sud de fluviu.

Cercetările arheologice efectuate în ultimii ani la est şi sud de Carpaţi, deci în teritoriile care nu au făcut parte din Dacia şi în genere nu au aparţinut Imperiului roman, par să dovedească formarea şi în aceste regiuni a unor culturi materiale caracterizate tocmai prin valorificarea elementelor de tradiţie romană sau de import din Imperiu, prin aceasta ele deosebindu-se de culturile aparţinătoare popoarelor migratoare şi ca urmare ele urmînd

www.cimec.ro

să fie atribuite foarte probabil populației autohtone, adică carpo-dacilor, antrenați și ei pe calea romanizării, cel puțin în ceea ce privește cultura lor materială.

Constatăm, prin urmare, nu dispariția totală a romanității din nordul Dunării, ci o continuitate de viață a daco-romanilor de pe teritoriul fostei provincii Dacia și chiar o extindere a ei în teritoriile Munteniei și Moldovei. Se impune deci concluzia că procesul de romanizare, în fosta Dacie și în ținuturile de la nordul Dunării, nu a încetat o dată cu retragerea stăpînirii romane pe vremea lui Aurelian, ci, în condiții istorice schimbate, el a continuat și după aceea, pînă cel puțin la începutul secolului al VII-lea, răstimp în care, cu scurte intermitențe, legăturile cu Imperiul roman, apoi bizantin, și cu populația romanică din sudul Dunării, s-au desfășurat cu intensitate. Romanitatea din fosta Dacie, împreună cu celelalte populații străvechi de la Dunărea de Jos, antrenate și ele în procesul de romanizare, a primit mereu noi impulsuri de la romanitatea din sudul fluviului. Dunărea a constituit în tot acest timp artera de unire și axa de permanent contact dintre romanitatea de pe cele două maluri ale sale. Datorită acestor legături, populația daco-romană a putut să-și păstreze ființa sa aparte, în mijlocul popoarelor de origine și structură atît de variată, care s-au perindat pe pămîntul Daciei în aceste secole de frămîntări și de dese schimbări. Populația daco-romană și-a putut probabil chiar îngroșa rîndurile cu elemente ale dacilor liberi, aflați pe cale de romanizare și chiar cu elemente răzlețe, desprinse din masa popoarelor migratoare. La începutul secolului al VII-lea populația daco-romană era deci bine închegată și destul de numeroasă, spre a ieși biruitoare în noua fază istorică în care intră, aceea a conviețuirii cu slavii. Oricît s-ar părea de curios, în timpul celor două sau trei veacuri care au urmat, populația daco-romană de la nordul Dunării a asimilat pe slavii cu care a conviețuit, spre deosebire de ceea ce s-a întîmplat la sud de marele fluviu, în Peninsula Balcanică, unde slavii, pătrunși în mai mare număr, au dislocat elementele romanice, împingîndu-le în diferite direcții, și au asimilat restul populațiilor mai vechi, ca și pe cele venite și așezate mai tîrziu acolo.

NOTE

[1] Procopius, *De aed.*, IV, 6.
[2] *RIR*, X, 1940, pp. 216—225.
[3] *OR*[2], p. 382, nr. 13.
[4] *Not. Dign. Or.*, XLII, 39.
[5] *CIL*, III, 6241 (=8068 a) = *ILS*, 911 și *OR*[2], p. 405 sq. nr. 166—173.
[6] *O*[2], p. 423, nr. 309.

www.cimec.ro

[7] *CIL*, III, 8071, c-f.
[8] Cf. *SCIV*, IX, 1958, p. 376.
[9] Baehrens, *Pan. Lat.*, VIII, 3.
[10] Cf. D. Tudor, în *RIR*, XI–XII, 1941–2, pp. 134–148; *idem*, OR², p. 338 sqq.; *Ist. Rom.*, I, p. 652 sqq.
[11] Aurelius Victor, *De Caes.*, 41.
[12] Cf. *RIR.*, XI–XII, 1941–2, p. 146 cu n. 2.
[13] Amm. Marcellinus, XVII, 12–17; *Exc. Valesiana*, VI, 32; Eusebius *Vita Constantini*, IV, 6; Hieronymus apud Eusebius, *Chron.*, la anul 334. Cf. C. Patsch, *Banater Sarmaten*, în *Anzeiger der Wiener Akademie*, Phil.-hist. Klasse, XXVII, 1925, pp. 181–7; *SCIV*, II, 2, 1951, pp. 183–8.
[14] Iulianus, *Caes.*, cap. XXIV; Eusebius, *Vita Constantini*, I, 8.
[15] *Not. Dign.Or.*, XLII, 37.
[16] *Ibidem*, XLVII, 16 şi 34.
[17] *Ibidem*, VIII, 13 sq.
[18] *CIL*, III, 14496,2 şi *SCIV*, IX, 1958, p. 374 sqq.
[19] *Not. Dign. Or.*, XLI, 31 sq., cf. *RE*, IV, c. 1760 şi E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen Limes* (Schriften der Balkankommission, Antiqu. Abt. X), Wien-Leipzig, 1939, p. 6 sqq.
[20] *SCIV*, IX, 1958, p. 376 sqq.
[21] *FHG*, IV, p. 72; cf. *RE*, IV, c. 957, nr. 7.
[22] *Rep. Arh.* s.v. Orşova.
[23] ercetări inedite.
[24] Tocilescu, p. 140; *RIR*, III, 1933, p. 32 sqq.; *ArchRoum.*, p. 20 sqq., cf. *OR²*, p. 355 sqq.
[25] *De adm. imp.* XL, ed. Bonn, 1840, p. 173.
[26] *Codex Theodosianus*, VI, 35; *Chronicon Paschale*, în *Monumenta Germaniae Historica*, IX, *Cronica minora*, ed. Th. Mommsen, Berlin, 1892, p. 233.
[27] *Cohen*², VII, p. 285, nr. 483, şi p. 332, nr. 1; cf. *Zeitschrift für Numismatik*, XXXVI, 1926, p. 161 sqq.
[28] *AO*, XIII, 1934, p. 107 sqq., Cf. RIR, XI–XII, 1941–2, p. 136 sq.; *OR*², p. 338 sqq; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 74 sqq.
[29] *AO*, XIII, 1938, p. 19 sqq. = *Serta Hoffileriana*, Zagreb, 1940, pp. 241–247.
[30] *RIR*, XI–XII, 1941–2, p. 145 sqq.; *OR*², p. 343; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 79.
[31] *RIR*, XV, 1946, p. 432 sqq.
[32] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32.
[33] Procopius, *De aed.*, IV, 7.
[34] *Cohen*², VII, p. 327, nr. 89–92.
[35] Amm. Marcellinus, XXVII, 5.
[36] *Apulum*, V, 1965, p. 145.
[37] Amm. Marcellinus, XVII, 12–13; cf. *SCIV*, II, 2, 1951, p. 185 sq.
[38] *RIR*, XV, 1945, p. 149 sqq.; D. Tudor, *Sucidava*, 1965, pp. 101–104.

www.cimec.ro

[39] Procopius, *De aed.*, IV, 5—6.
[40] *Corpus iuris civilis*, ed. Schoel-Kroll, Berlin, 1895, p. 94.
[41] Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 32.
[42] *OR*[3], p. 363.
[43] D. Tudor, *Sucidava*, 1965, p. 105 sqq.
[44] D. Tudor, *Prima basilică creştină descoperită în Dacia Traiană*, Iaşi, 1948, vezi şi idem, *Sucidava* (1965), pp. 109—114.
[45] „Dacia", N.S., IV, 1960, p. 541, sqq., D. Tudor, *Sucidava* (1965), pp. 115—117.
[46] *Theophilact Simocatta*, VII, 4, 8—5,5.
[47] D. Tudor, *Sucidava* (1965), pp. 122—124.
[48] Vezi *Ist. Rom.*, I, cap. VI, *Formarea limbii şi a poporului român*, pp. 775—809 şi C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ştefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucureşti, 1963 (Bibliotheca Historica Romaniae, I).
[49] Bibliografia mai importantă cu privire la problema continuităţii daco-romane este următoarea: C. Daicoviciu, *Problema continuităţii în Dacia*, în *AISC*, III, 1936—1940, pp. 200—270; M. Macrea, *Monetele şi părăsirea Daciei*, *ibidem*, pp. 271—305; Daicoviciu, p. 191 sqq.; M. Macrea, *Populaţia daco-romană în Dacia după retragerea aureliană*, în *Ist. Rom.*, I, pp. 615—637; *PCDAN*, pp. 103—198.
[50] „Dacia", III—IV, 1927—1932, p. 527, *ACMIT*, IV, 1932—8, pp. 370, 383, 388.
[51] *ACMIT*, IV, 1932—8, p. 403.
[52] *AÉRT.*, XVII, 1897, p. 288.
[53] *AISC*, IV, 1941—3, p. 165 sqq.; „Dacia", IX—X, 1943—4, pp. 507—511; SCIV, V, 1954, p. 480 sqq.
[54] K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 48 sqq.
[55] *ActaMN*, II, 1965, p. 222 sq., 250 sq., 253.
[56] *Apulum*, IV, 1961, p. 222 sqq.
[57] *AISC*, II, 1933—35, p. 206 sq.
[58] *RIR*, XVI, 1946, p. 51 sqq.
[59] *PCDAN*, p. 173.
[60] *AISC*, II, 1933—5, p. 199 sqq.
[61] *AISC*, II, 1933—5, p. 300; K. Horedt, *Contribuţii*, p. 39, *SCN*, III, 1960, p. 442.
[62] *ActaMN*, I, 1954, pp. 204—206; *SCIV*, XV, 1964, pp. 141—143.
[63] *SCIV*, VI, 1955, p. 668, n. 1 şi K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 73, fig. 21, 1 şi 3 şi p. 75 sq.
[64] *DolgCluj*, VI, 1915, p. 51 sqq.; cf. *Sargetia*, II, 1941, p. 51 sqq.
[65] *ActaMN.*, I, 1964, pp. 218 şi 222.
[66] *IstRom.*, p. 615 şi *PCDAN*, pp. 114—116.
[67] „Dacia", N.S., II, 1958, pp. 467—472.
[68] *AISC*, III, 1936—1940, p. 300.
[69] *CCRH*, 1956, p. 105.
[70] *AKözl.*, XIII, fasc. II, 1879, p. 68.

www.cimec.ro

[71] *AISC*, IV, 1941—3, pp. 10—16; *AÉrt*, III, 1942, p. 252 sqq.; D a i c o v i c i u, p. 254 sq.; *RIR*, XIII, 1943, fasc. 3, p. 31 sqq.; „Dacia", XI—XII, 1945, 1947, p. 281 sqq.

[72] Vezi *AISC*, III, 1936—1940, p. 299 sqq.; K. H o r e d t, *Contribuţii*, pp. 11—40; *IstRom.*, I, p. 620 sqq.; *PCDAN*, p. 104 sqq., 160 sqq.

[73] Vezi bibliografia din nota precedentă.

[74] *ActaMN*, I, 1964, p. 358, nr. 73; *PCDAN*, p. 123, nr. 16.

[75] *ActaMN*, I, 1964, p. 360, nr. 98.

[76] I. H a m p e l, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, III, Braunschweig, 1900, p. 54 sq.; *RIR*, XVI, 1946, p. 91.

[77] Z. S z é k e l y, *A komolói eröditett római tábor*, Cluj, 1943, pp. 31—32, cu pl. XI, XII, 1, XIII, 14.

[78] *ActaMN*, I, 1964, p. 357, nr. 71.

[79] *MCA*, V, 1959, p. 233 sqq.; VI, 1959, p. 523, sqq.; VIII, 1962, p. 633 sqq.

[80] *SCIV*, XIII, 1962, pp. 153—6.

[81] *Ibidem*, p. 155 şi *ActaMN*, I, 1964, p. 355, nr. 55 a.

[82] *PCDAN*, p. 106 sqq.

[83] Cercetări inedite, făcute de D. Protase.

[84] *IstRom.*, I, p. 617, fig. 152, pp. 635, 704; *Studii*, XV, 1962, pp. 1431—4; *RRH*, III, 1964, p. 400 sq.; „Dacia", N.S., VIII, 1964, p. 398, nr. 99 şi IX, 1965, p. 483, nr. 89.

[85] *AISC*, III, 1936—1940, p. 295 sqq. Pentru tezaurul de la Nireş, descoperit după aceea, vezi *SCN*, I, 1957, p. 149 sqq.

[86] A u r. V i c t o r, *Caesares*, 39, 43; *Consularia Constantinopolitana*, la anul 295 *(MGH* IX, 230); A m m. M a r c e l l i n u s, XXVIII, 1, 5; E u t r o p i u s, IX, 25, 2.

[87] I. H. C r i ş a n, *Din activitatea ştiinţifică a Muzeului raional Mediaş*, III, 1955—6, pp. 40—41.

[88] *MCA*, VI, 1959, pp. 191—199, VII, 1962, pp. 179—181, 188, VIII, 1962, pp. 325—328; cf. *Ist. Rom.*, I, p. 293.

[89] *MCA*, VII, 1961, p. 184 sq., VIII, 1962, p. 136 sq.

[90] *SCIV*, V, 1954, p. 220 sqq., VI, 1955, p. 658 sqq., 16, 1965, p. 501 sqq.

[91] *SCIV*, 16, 1965, p. 501 sqq.

[92] *AAPhilHistPh.*, p. 162.

[93] *PCDAN*, p. 106 sq.

[94] *Ibidem*, p. 123; cf. H. D a i c o v i c i u, *Dacii*, p. 248.

[95] *Ist.Rom.*, I,p. 684 sq.

[96] *DolgCluj*, III, 1912, pp. 250—367.

[97] *DolgCluj*, VI, 1915, pp. 226—325.

[98] *Studii*, II, 1949, pp. 110—116.

[99] *MCA*, VI, 1959, p. 614, cu fig. 7—8; *Probl. Muz.*, 1960, p. 241 sq.

[100] Vezi *MCA*, I, 1953, p. 213 sqq.; *Ist.Rom.* I, p. 637 sqq.; *SCIV*, XII, 1961, p. 253 sqq., XVI, 1965, p. 673 sqq.; G. D i a c o n u, *Tîrgşor, necropola din sec. III-IV e.n.*,

www.cimec.ro

Bucureşti, 1965; B. Mitrea-C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, Bucureşti, 1966.

[101] *DolgCluj*, III, pp. 250—367; cf. *AISC*, III, 1936—1940, p. 266.

[102] *DolgCluj*, VI, 1915, p. 282 sq., cu fig. 44; cf. *Sargetia*, II, 1941, p. 50.

[103] *Mannus*, 30, 1938, p. 122 sqq.

[104] Daicoviciu, p. 244 sq.; *IstRom.*, I, p. 634.

[105] Mannus, loc. cit.; *IstRom.*, I, p. 688.

[106] *Studii*, II, I, 1949, pp. 110—196.

[107] K. Horedt, *Untersuchungen*, p. 73, fig. 21, 1 şi 3 şi p. 78, n. 1, nr. 10.

[108] Mannus, 30, 1938, p. 127, cf. *SCIV*, V, 1954, p. 491, cu fig. 1/4.

[109] Pârvan, *Contribuţii*, p. 8 sqq.

[110] *OR*[2], p. 370.

[111] „Dacia", XI—XII, 1945—7, p. 301.

[112] Vezi mai sus nota 44.

[113] Vezi mai sus p. 451.

[114] „Dacia", IX—X, 1941—4, pp. 507—511.

[115] Vezi mai sus p. 454.

[116] Vezi mai sus p. 454.

[117] *Studii Teologice*, X, 1958, p. 312 sq.

[118] Vezi mai sus p. 455.

[119] Vezi mai sus p. 456.

[120] *KözlCluj*, IV, 1944, p. 89 sqq.

[121] „Dacia" XI—XII, 1945—7, p. 295 sqq.

[122] *AVSL*, XIII, 1876, p. 335; K. Horedt, *Contribuţii*, fig. 3,1.

[123] C. Daicoviciu, în *Studii*, I, 1948, pp. 123—127; idem, în *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau*, Paris, 1948, p. 123 sq.

[124] J. Zeiller, *Le premier établissement des Goths chrétiens dans l'Empire d'Orient*, extras din *Mélanges à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924.

[125] Fr. Engels, *Istoria creştinismului primitiv*, în Marx-Engels, E.S.P.L.P., Bucureşti, 1958, pp. 291 şi 311.

[126] „Dacia", XI—XII, 1945—7, p. 284 sqq.

[127] Vezi H. Mihăescu, în *Recueil d'études romans*, Bucarest, 1959, p. 163, idem, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Bucureşti, 1960, passim.

[128] *RHSE*, XXIII, 1946, pp. 99—117.

[129] W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia, in Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, LX, 1868, pp. 351—404; Pârvan, *Contribuţii*, pp. 111—116; H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 225.

[130] *CIL*, III, 8080; *ErdMüz*, IV, 1887, pp. 337—357; *AÉrt*, VII, 1887, pp. 392—395; *AEM*, XII, 1888, pp. 1—24, 66—73; NZ, XX, 1888, pp. 19—46; *Zeitschrift für Numismatik*, XVI, 1888, pp. 351—358; *AÉrt*, VIII, 1888, pp. 39—50, 77—9, 184.

[131] *Numizmatikar* (Belgrad), 2, 1935, pp. 19—20 şi *RevMuz*, II, 1965, pp. 9—14. E vorba despre alte cinci bare de aur întru totul similare celor de la Crasna, descoperite, cum

se afirmă, în două rînduri, la 1880 şi prin 1934. Noi credem însă că nu este exclusă posibilitatea ca şi aceste bare să facă parte din aceeaşi descoperire mai veche de la Crasna.

[133] *Folia Arch.*, V, 1945, pp. 95—99.

[134] *KözlCluj*, I, 1941, pp. 125—127, cu pl. I.

[135] J. Hampel, *Alterthümer des früheren Mittelalters in Ungarn*, II, Braunschweig, 1905, pp. 15—39; N. Fettich, *Der zweite Schatz von Szilágysomlyó*, Budapest, 1932.

[136] Vezi *Ist. Rom.*, I, p. 704 sqq., cu bibliografia de la p. 726 sq.

[137] *SCIV*, V, 1954, pp. 220—222, VI, 1955, pp. 658—661.

[138] *SCIV*, 17, 1966, p. 720, nr. 84.

[139] Vezi mai sus nota 84 şi „Dacia", IX, 1965, p. 483, nr. 89; *SCIV*, 17, 1966, p. 720, nr. 86.

[140] J. Hampel, *op. cit.*, II, pp. 39—43 şi III, pl. 32—36.

[141] *Germania*, 18, 1934, pp. 123—130.

[142] V. Pârvan, *Ştiri noi din Dacia Malvensis*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice*, t. XXXVI, Bucureşti, 1913, p. 30, cu pl. IX, fig. 2 a.

[143] *Folia Arch.* I—II, 1939, pp. 110—115.

[144] *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, Cluj, III, 1924—5, pp. 327—376.

[145] J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Überresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt (Braşov), 1951, p. 257; *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 62, 1939, pp. 59—78.

[146] *AÉrt.* XII, 1892, p. 188.

[147] K. Horedt, *Contribuţii*, pp. 11—40; *PCDAN*, p. 158 sqq.

www.cimec.ro

INDICE*

A

Abdera 324
ab instrumentis censualibus 160
Abonotichos (oraş) 374
Abrittus 442, 445
Abrud 108, 154, 301
absidata 161
Acceptus 314
Acidava (Enoşeşti j. Olt) 153, 469
Acilius Sabini f. Dubitatus 213
Achile 358
Achilleus 255
Acornion di Dionysoplis 20
Acrasus (oraş în Lidya) 324
acta (instrumenta) 160
actarius 180, 190, 276, 295
actarius legati legionis XIII G., 190
actores 314, 341
Adamclisi, 23, 39
ad ducenum sestertiorum stipendium translatus 74
adiutor officii cornicullariorum 190, 199
adiutores tabularii 299
Ad Mutrium (Butoieşti) 153
Ad Mediam 46, 57, 81, 87, 141, 152, 161, 163, 182, 187, 193, 275, 363, 364, 367, 373, 443, 448, 449, 450
Ad Pannonios (Teregova) 46, 152
Adrasteia (zeiţă) 157
adsignatus 252, 293
adsignatio 112, 252
adsignatio viritim 112, 121
Adrastia 372, 384
Aesculap (Ascteprios) 60, 149, 160, 183, 187, 347, 355, 362, 374, 380, 382, 443
aedes 126, 317
aediles 139, 200
Aedes Augustalium 121, 144, 346, 347, 381
aedilis coloniae Napocae 200
Aelia Gemella 82
Aelia Hygia 344
P. Aelia Iuliana Marcella 148, 274
Aelia Saturnina 82, 364
Aelia Vindia 383
Aelia Victoria 273
aerarium militare 341
arena 348
M. Aelius Antonius decurio coloniae Napocae 141
Aelius Antipater 272, 277, 383
Aelius Antipater Marcellus 274
P. Aelius Arrianus Alexander, 323
P. Aelius Ariortus 280
Aelius Aristides 54, 281
Aelius Artemidorus, 381
Aelius Atticus 306
C. Aelius Atilianus decurio ex singularibus consularis 210
Aelius Caesar 45
L. Aelius Candidinus 198
Aelius Catus, 21
Aelius Constans 77, 78, 204
P. Aelius Crescens duplicarius curator equitum singularium 210
Aelius Diogenes 157
P. Aelius Euphorus 306
P. Aelius Gemellus vir clarissimus 82
Aelius Germanus 362
P. Aelius Hammonius Iunior 380
P. Aelius Honoratus praefectus cohortis III Hispanorum domo Roma 202
Primus Aelius Ionicus negotiator 273, 322
Aelius Iulius 294
Aelius Iulius Iuliánus 344
F. Aelius Longinus 188
P. Aelius Marcianus 210
P. Aelius Marus 276, 298, 306
P. Aelius Maximus 60, 272, 294, 378, 383
Aelius Primitivus 272
Aelius Probus 382
M. Aelius Proculinus 441
P. Aelius Rufinus 318
P. Aelius Sempronius Lycinus 84
P. Aelius Septimius Audeo 199

* Indicele a fost elaborat de ILIE GANCEA.

www.cimec.ro

Aelius Septimius Romanus 190, 199
Aelius Sostratus 87, 299
P. Aelius Stepanus 371
P. Aelius Strenuus 140, 272, 298, 306, 383
P. Aelius Syrus 382
Publius Aelius Theimes 255
Aelius Terentianus 138
Publius Aelius Ulpius 344
P. Aelius Valerianus 316, 317
M. Aemilius Bassus, praefectus coh. I Brittonum milliarie Ulpiae torquatae c. R. 203
L. Aemilius Carus 73, 74
Africa 59, 75, 78, 189, 203, 211, 219, 254, 255, 267, 275, 366, 383
agens curam stationis 191
agens sub signis 200, 201
agens sub signis Samum cum regione
agens vice praesidis 83, 89, 444
ager 222, 226
ager publicus 111, 112, 113, 252, 253, 276
ager privatus optimo iure 112
ager stipendiarius 115
ager viritanus 113
Aghires 472
agrimensores 32, 111
agri quaestorii 113
Agnaviae (Zăvoi) 152
Aiton 123, 294, 472
Aiud 450, 472
Alexandrianus 322
Alexandria (Egipt) 324
alae 201
ala I Aravacorum 65
ala I Asturum 206, 232
ala I Batavorum milliaria 206, 217
ala I Bosporanorum milliaria 206, 217, 229
ala I Britannica C.R. (=I Flavia Augusta Britannica milliaria C.R. bis torquata) 206, 216
ala I Contariorum 66
ala I Ulpia Dacoum 206
ala I Vespasiana Dardanorum 206, 216
ala I Claudia Gallorum Capitoniana 206, 232
ala I Gallorum 206, 216, 217
ala I Gallorum et Bosporanorum 206, 217
ala II Gallorum et Pannoniorum 206
ala I Hispanorum 206
ala I Hispanorum Campagonum 80, 206, 217, 371
ala I Hispanorum Campagonum Antoniana 85, 204, 205
ala I, Illyricorum (ala nova Illyricorum, ala Electorum) 206, 217
ala milliaria 206, 216
ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum 206, 216
ala Palmyrenorum Porolissensium 206, 216
ala II Pannoniorum 44, 58, 214, 232, 378, 449
ala I civium Romanorum 206
ala I Siliana C.R. 65, 123, 138, 204, 205, 206
ala Thracum 206, 216
ala Frontiniana (Tungrorum) Alexandriana 92
ala I Tungrorum Frontoniana Antoniana 85, 206, 232, 376
Alamanicus 86
Albanum (localitate) 197
Albertini, E. 83
Albota 233
album augustalium 143, 382
album decurionum 137, 201
Alburnus Maior (Roşia Montană) 69, 146, 154, 161, 230, 252, 255, 262, 265, 272, 276, 280, 299, 300, 301, 302, 311, 327, 343, 360, 361, 362, 365, 370, 375
Alexander (fals profet) 374
Alexandru Macedon 42
Alföldi A. 127, 196
Alincum 153
Almaş (jud. Hunedoara) 154, 155
Almaşul, rîu 108, 231
Almaşul Mare, localitate, 146, 302, 436
Alpes (provincii alpine) 211
Alpi (munţii) 70, 442
Altheim, Fr. 455
Altinum 63
Alun 305
Alutus 259
Ambiurus 315
Amphipolis 324
amphiteatrum 58
amphiteatrum castrense 348
Ammianus Marcellinus 310, 467
amissio Daciae 446, 447, 451, 452, 453
amissio Raetia 451
Amisus 324
Amonium 324
Ammon 357, 376
Ampelum (Zlatna) 77, 78, 87, 89, 108, 124, 132, 164, 186, 196, 197, 208, 252,

255, 259, 273, 275, 276, 299, 300, 308, 322, 323, 361, 362, 363, 364, 367, 370, 471, 477
Ampliatus 160
Ampoiul 131, 154, 299, 301, 308
Ampoiţa 186, 308
Anastris 187
T. Anehiarius Octavius 321
Anchialus 324
Ancona 156
angeli 374, 478
Augusta Treverorum 322—323
Angustia (Breţcu) 37, 48, 67, 75, 109, 153, 154
angusticlavi 180
Annia Lucillia 114, 275
Ansamensium 114
Anicetus 255
L. Annius Fabianus (guvernator al Daciei superioare) 57
annona 143, 296, 326
Antiochia (Siria) 324
Antipater 255
antistes 197, 381
Antonia din Pergam 344
Antoninii 117, 134, 280, 282, 355
L. Antonius Apollinaris 125
T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus 203
M. Antonius Fabianus 161
C. Antonius Hybrida, 21
L. Atonius Marinianus 88
Antonius Maximus, sexagenarius principalis praetorii 366
Antoninus Pius, 48, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 66, 73, 75, 76, 122, 129, 133, 140, 161, 184, 188, 208, 209, 216, 223, 253, 255, 267, 281, 317, 324, 348, 369, 374, 385
C. Antonius Rufus 161, 164, 315
P. Antonius Super 144, 315
P. Antonius Valens 141
M. Antonius Valentinus 127, 383
Augustalis municipii Aelii Hadriani 123, 382
Apahida 294, 363, 480
Apalaustus 272, 302
apparitores 141
M. Apicius Tiro 187
Apo 151, 152
Apoldul Mic 450
M. Apollinaris Iulius 300
Apollo 185, 355, 362, 380, 382
Apollo Augustus 73
Apollo Grannus 377
Apollo Pythius 373
Apollodor din Damasc 122, 157, 158, 345, 467
Apollonia, 19, 21, 255, 324
Apulum (Alba Iulia) 33, 39, 47, 48, 55, 60, 61, 64, 66, 68, 73, 74, 77, 78, 81, 82, 87, 108, 113, 126, 134, 140, 144, 151, 152, 154, 157, 160, 161, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 190, 192, 194, 195, 196, 200, 203, 210, 215, 220, 228, 230, 232, 252, 253, 254, 259, 262, 265, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 282, 294, 295, 296, 298, 299, 305, 310—322, 323, 324, 326, 328, 340, 342, 344, 350, 354, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 370—377, 380—385, 436, 441, 442, 443, 450, 451, 455, 470, 471, 472, 475, 476, 477, 480, 481
ara Augusti 117
Aradul Nou 182, 230, 347, 381
Arabicus 86
arca 347
Arcadius 471
Arčar (Bulgaria) 465
arcarius 160
Arcidava (Vărădia) 23, 38, 108, 152, 229, 259, 262
Archiud 473, 475
Arretium 438
argentarius 328
Argeşul (rîu) 468
Avianus Augusti libertus 300
Arieşul (rîu) 52, 66, 154, 201
Ariortus 318
C. Arrius Antoninus 74
M. Arrius Saturninus decurio municipii Hadriani Drobetensium 137
armamentarium 227
Armenia 42, 50, 370
Armeniş (sat) 155, 156, 314
Arpaşul de Sus 263
artes liberales 343—344
Arutela (Poiana Bivolari — j. Vîlcea) 153, 232
Asclepius 301, 315
Asclepsius Ascleiadis 322
Septimius Asclepius Hermes, libertus numinis 273
Aesculapi 273
Asia 253, 324

Asia Mică 123, 156, 212, 253, 254, 255, 322, 324, 325, 356, 367, 370, 372
Asiani 253, 322
Asiria 42, 50
astingii 71, 72
Asturia 208
Asturum 215
Atargatis 371
Atenus 315
Athena 361
Attica 72, 276
Attila 465, 468, 480, 481
Sextus Attius Secundinus 139, 321
Attis 357, 369
atrium 227
C. Atrius 195
Aţel 261
adiutores tabularii 160
augures 380
augustalis 142, 357
augustalis coloniarum 143, 382
augustalis coloniae Apulensis 144, 253, 320
augustalis coloniae Dacicae 143
augustalis coloniae patronus decuriae primae 143
augustalis coloniae Sarmizegetusae metropolis 143
augustalis coloniarum Sisciae et Sarmizegetusae 143
augustalis municipii 143
Augustalis municipii Aurelii Apli(sic) 382
augustalis municipii Septimii Apulensis 144, 318
angusticlavius purpureus 137
Augustapolis 188
Augustus, 21, 30, 136, 182, 194, 195
Aulus Gellius 135
Aquae (Călanul de astăzi) 133, 145, 152
Aquenris 362
Aquila Fidus (procurator) 37, 58
Aquileia 156, 188, 325
aquiliferi 181
Aquincum 47, 75, 127, 196
aureae 296
aurei 326
Aurelii Alexander et Flavus 322
Aurelian (împărat roman) 110, 184, 195, 233, 328, 329, 366, 374, 386, 436, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 464, 465, 466, 469, 470, 471, 472, 481, 483
Marcus Aurelius 31, 34, 51, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 78, 83, 93, 107, 119, 126, 129, 152, 153, 161, 184, 185, 187, 188, 192, 209, 215, 218, 223, 255, 262, 266, 267, 271, 282, 299, 300, 317, 324, 340, 374, 382, 383, 443, 453
Aurelius Adiutor 301
Aurelius Antonius, curator equitum singularium 213
M. Aurelius Antoninus 38
M. Aurelius Antoninus Caesar 304, 364
T. Aurelius Aper 252
T. Aurelius Aper Delmata 390
C. Aurelius Atilianus 65
Aurelius Aquila, decurio Patavisesis negotiator ex provinciae Dacia 323
Aurelius Bassinus 373
Aurelius Calminus 132
M. Aurelius Calpurnianus 376
Aurelii Cassianus et Veteranus, fraţii 139
Aurelius Castor 311, 340
Aurelius Celsinianus 444
M. Aurelius Chrestus 318
M. Aurelius Comatius Super antistes 364
M. Aurelius Crescentinus 192
Aurelius Deciani filius Decianus 132
M. Aurelius Decianus 214
Aurelius Emeritus, evokatus Augusti nostri 215
T. Aurelius Flavinus 87
Aurelius Gailus 370
M. Aurelius Heraclitus 83, 162, 163
Aurelius Ingenuus 197
Aurelius Iulianus 342
Aurelius Longinus 323
Aurelius Marinus Bassus 340
Aurelius Mercurius 315
T. Aurelius Narcisus negotiator 322
Aurelius Redux 362
Aurelius Sabinus 188
Q. Aurelius Saturninus 382
C. Aurelius Sigillius tribunus legionis XIII Geminae Antoninianae 187, 365
M. Aurelius Sila, actarius equitum singularium 210
Aurelius Sre... 342
Aurelius Tata 378
Q. Aurelius Tertius 140, 278, 326, 382
M. Aurelius Timon 144, 320, 323
L. Aurelius Trophimus 367
Aurelius Valentinus 320

www.cimec.ro

L. Aurelius Verus 51, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 68, 152, 185
Aurelius Veteranus 448
Marcus Aurelius Veteranus 187
Aurelius Victor 445, 446, 447
Aurelius Victorinus natione dacica regione Serdica 195
Aurelius Zeno 188
Austria 124
auxilia 214
auxilium primorum Daciscorum 466
Arvali, fraţii 23
avarii 482
Avianus Bellicus 162
Avidius Cassius 72, 210
C. Avidius Nigrinus (guvernator al Daciei) 34, 38, 376
T. Avitus Germanus 342
Axiopolis 157
Cl. Axius Aelianus 377
Q. Axius Aelianus 141, 364, 381
Azizis (Fîrliug) 23, 38, 152
Azizus 373
Azizus bonus puer conservator 373

B

Baciu 308
Badones 372
Baetica în Hispania 67, 68, 210
Bahna 308
Bala de Jos 149
Baal Bel 370
Baalbek 370
Baal Chamman 376
Balbinus 437, 438
Balbus, topograf roman 111
Balmarcodes 371
Baltis 372
Banassac 314
Banatul 23, 35, 37, 38, 39, 46, 47, 66, 67, 68, 107, 132, 156, 182, 220, 221, 228, 229, 301, 303, 304, 305, 308, 316, 468, 474, 476
Banatul iugoslav 466
barbaricum 153, 155, 325, 326, 476
Barbieri, G., istoric italian, 83, 186—187
Barboşi 36, 40, 49, 468
Barbura (Hunedoara) 70
Baridustae 252
basilica 346, 347, 478, 482
basilica exercitatoris 193
basilica legionis Macedonicae 193
Basilica Ulpia 26
bastarnii 62, 73, 110
Bassus, trac, 215
Bassus de la Germisara 344, 367
Batoţi 233
Băbiciul Episcopiei j. Olt 153
Băile Herculane 131, 276, 476
Bălcescu N. 457
Bălgrad 472, 481
Băneasa 233
Bărcăcilă, Al. 381
bătălia de la Lugudunum 80
Bebellahamon 346, 371
Bejan (hotar) 308
Bel 88
Belareca, vale, 152
Belgica, provincie romană 57, 211, 322
Bellinus 161, 163, 270
Benefal 371
beneficiarii consularis 92, 190
beneficiarius consularis agens curam stationis iteratoagens statione sau agens stationis 146
beneficiarius leg. XIII Gemina 191
Beneventum 189
Berciu, I. 128
Berghiu 472
Berna, 32
Berytus 324, 371
Berzovia 23, 38, 117, 152, 182, 220, 301
Bicilis, 24
Biertan 472, 477
Birley, E., istoric englez 224
Bistra (vale) 23, 152, 157, 221
Bistreţu 233
Bistriţa-Năsăud 62, 109, 220, 306, 473, 475
Bithynia 187, 370
Bitus 267
Bivolari 50, 225, 226, 232
Bizanţul 482
Bîrsa 153
Bîrseşti 233
Bîrsa, cîmpie 232
Bîtca Doamnei 25
Bîrzava, rîu 152
Blaj 477
Blanchet, A. 324
Blandiana, Vinţul de jos 147, 152, 313

Bocşa 303, 305
Boiţa 37, 48, 109, 302, 303
Bojeriţa deal 302
Bologa, 38, 81, 108, 114, 123, 154, 219, 224, 226, 230, 436
Bologa-Parolissum 230
Bolvaşnita 301, 303
Bona 270
Bonus puer 373, 331
Borlova 301, 303
Boteş 265
Bozna, sat, 230
Bracaraugusta, oraş 205
Brad 108
Bran, pasul 79, 109, 154, 219, 232, 233
Braşov 232, 307, 480
Brateiu 473, 480
Brazda lui Novac 467
Brebi 326
Bresnita 308
Breţcu 225, 227, 232, 260
Brigetio 183
Brittania 76, 80, 193, 197, 208, 209, 211, 212, 219, 266, 267, 268, 376, 383, 439, 449
Brîncoveneşti 156, 157, 208, 232
Borosneul Mare 232
Brucla (Aiud) 152, 294, 299, 307
bucinatores 181
Bucium, j. Alba 303
Bucium, Orăştioara de jos 209, 228
Buciumi 85, 87, 223, 224, 226, 227, 228, 230, 260
Buciumi Izbita 370
Bucova 307
Budacul, afluent al Someşului, 109, 154, 232
Bugul, 19
Bulci 186, 230
Bulgaria 37, 48, 50, 58, 61, 263, 265, 467
Bumbeşti pe Jiu, localitate 38, 81, 88, 153, 222, 225, 227, 229, 260, 286
Bunesti, j. Cluj 156
Bunul Păstor, scenă dintr-o gemă 471, 477
Burebista 19, 20, 21, 22, 33, 262
burgi 219, 230, 252
Burii 61, 75, 76
Buridava Stolniceni, j. Vîlcea 36, 153, 243, 313, 314
Butes 270
Byza (oraş în Thracia) 324
Byzantium 156

C

Caelius, munte 188
C. Caelius Martialis 34
Caelestis Augusta 375
Caelestis Virgo Augusta 375
Caelius Iulianus, M. 187, 365
Caesar, 20, 22, 379
Caesarea Cappadociae 324
Caesarea Bithyniae 324
Caesarea Mauretaniae, azi Cherchel 59, 71
Celetelis virgo Augusta 160, 275
Caius Gaianus 322
calamaris 343
calathus 363
Callatis 324
Calbor 262, 263
Calchedon 324
Caligati milites gregarii 181, 189
Calisthenes 382
Callistos 270
Q. Calpurnius Caedicianus 48
Calpurnia Quadratilla 74
Calpurnius Iulianus 148, 193
T. Calpurnius Proculus 61
L. Calvisius Secundus 77, 188
M. Calventius Viator, centurion, 38, 183
C. Campanius Vitalis centurio coh. I Batavorum milliarae 215
Campestres 376
canabae 116, 126, 127, 130, 134, 145, 313, 323
canabae legionis 188
canabae leg. XIII Gemina 199
Cannabaudes 454
candelabra aenea 310
candida 270
candidatus 191
Candidus, prefect 66
Cantacuzino, Gh. 203, 209
Cappadocia 57, 58, 213, 266, 267, 324
capellati sau comati, ţărănimea liberă 20
Capitoliul 202, 350, 360
Capora 153
Capua 203
Caput Bubali (Valeadeni) 152
Caput Stenarum, Boita, j. Sibiu 37, 67, 109, 153, 154, 232, 452
Caracalla 79, 80, 83, 85, 87, 92, 122, 129, 135, 136, 143, 152, 161, 163, 181, 185, 186, 224, 234, 253, 255, 266, 267, 268,

www.cimec.ro

275, 299, 300, 304, 317, 319, 327, 339, 354, 371, 376, 381, 384, 443, 471
Caransebeş 139, 151
Caraş, rîu 23, 152
cardo maximus 32, 111
Caria 324
Carinus 471
Carnuntum 62, 71, 73, 78, 311, 476
Caerellius Sabinus 360
Carpis 441
Carpion 160
Carpaţi, munţii 18, 19, 23, 40, 43, 49, 67, 72, 73, 75, 76, 109, 134, 176, 233, 259, 264, 437, 446
Carsulae, localitate în Italia, 184, 195, 196
Cartagina 55, 375
Carol al VI-lea 318
Cassianus motus 75
Cassia Peregrina 280
Cassia Rogata 159
Cassius Erotianus, beneficiarus consularis 197
Cassius Frontinus 276, 327
C. Cassius Proculeianus 188
C. Cassius Vitalis 194
castella 230, 252, 326, 353
ad castellum Carporum 440, 441
castellum 439
Castinus 90
Castores Augusti 364
castra 353
castra aestiva 220
Castra Martis 476
castra peregrina 188
castra praetoria 197
Castranova, localitate 153, 229, 260
Castra stativa 222
Castra Traiana 153, 233, 220, 310
castra tertiata 224
Caşolţ 149, 260, 261, 262, 263, 264
Cataracteele Dunării 18
P. Catius Sabinus 187, 364, 380
Cautes 373
Cautopates 373
Cavalerul trac 378
Cavalerii danubieni 378
cavea 348
Căciulăteşti 229
Călan 307
Călugăreni 154, 232, 372, 384
Căpuşul, localitate 230
Cărpiniş 307
Căşei, pe Someş 45, 61, 73, 80, 92, 109, 114, 146, 156, 190, 198, 200, 204, 208, 213, 223, 224, 226, 227, 231, 262, 362
Cătunele 153, 229
Ceanul Mic 372
Cedonia, Gusteriţa Sibiu 153
L. Ceionius Commodus 51
cella 350
Celei 469
Celeia, oraş 196
Cenad 156, 186, 230, 325
Centenarius 57, 58
centesima rerum venalium 159
Centum Putea, Surducul Mare 108, 152, 229
centuriatio 111
centurio 183
centuria Claudii Mari 186
centurio exercitator equitum 188
centurio leg. XIII Geminae 188
centurio legionis Geminae primus hastatus posterior 188
Ceres 346, 363
Ceres Augusta 363
Cerna, rîu 23, 148, 152, 228, 466
Cerna-Timiş, culoar, 152
Cernatul de Jos 260
Cersiae, Romita 152
Cetea 472, 481
Cetate, platou, 192
Cetatea lui Carol al VI-lea, împăratul Austriei 124
Cetatea Mare (deal) 302
Cetatea Mică 302
Cheia 308
Cheile Turzii 308
Christianus 478
Christescu, V. 14
Ciclova Română 305
Cichorius C. 258
Cigmău 200, 211, 228, 230
Cilicia 43, 444
Cioara 472
Cioroiul Nou, localitate 133, 362, 364, 365, 440
Cincşor 232, 472
Cinciş 260, 262, 264, 294, 305
Cipău (Sf. Gheorghe) 260, 474
Cirenaica 44, 281, 376
Citera, deal 70, 231, 310
Ciumăfaia 272, 294, 362
Ciumbrud 260, 475
Ciunga 149, 201

www.cimec.ro

Ciuperceni, j. Telcorman 154
cives Bithyni 322
cives Romani 323
cives Romani consistentes in canabis 126, 263
civitas Porolissensium 323
civitates 146
Ciineni 232
Cîmpia Ilaţegului 33
Cîmpulung-Muscel 225—226
Classis Flavia Moesica 40
Claudia Agrippinensis, oraş 323
F. Claudius Anicetus 143
Tib. Claudius Augustianus 383, 384
Claudius Gallus 81
Claudius II Goticul 329, 366, 444, 445, 450, 451, 454
Tib. Claudius Claudianus 80, 192, 193, 357
Ti. Claudius Fortis 203
M. Claudius Fronto 50, 62, 63, 66, 68, 70, 71, 90, 141
Tib. Claudius Ianuarius 143
Claudius Iulianus 186, 199, 207
Claudius Marus 199
Aureli Claudi Nepatiani 371
Claudius Pompeianus 74
Tiberius Claudius Quintilianus 57, 58, 348
Claudius Saturninus sculpsit 355
Claudius Verus 143, 357
Tib. Claudius Vibianus 188
Tiberius Claudius Valerianus 183
Ti. Claudius Xenophon 78, 162
Clemens Tadius Flaccus 187
A. Clodius Albinus 76, 77, 80, 193
Cluj, judeţ şi oraş 55, 77, 79, 81, 307, 362, 450, 472, 473
Cluj Mănăştur 471
M. Cocceius Genialis 84
M. Cocceius Lucius 312
Cocceius Umbrianus 323
Coele 444
cohors Afrorum 216
cohor I. Aelia Gaesatorum mill 205, 207
cohors I Alpinonorm et Afrorum 206, 232
cohors I Augusta 207
cohors I Antiochensium 206, 216, 220, 229, 354
Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariarum 207
cohors II Augusta Nervia Pacensis mill 207
cohors I Batavorum mill. pf. 207, 230
cohors II Bessorum 232
cohors II Flavia Bessorum 40, 203, 207, 232
cohors I Bracaraugustanorum 205, 207, 232
cohorta I Brittanica 80
cohors I Aurelia Brittonum mill. 207, 217, 229
cohors I Flavia milliaria Bryttonum 132
cohors I Britanica milliaria C.R. 204
cohors I Brittonum milliaria Ulpia 206
cohors I Ulpia Brittonum mill. torquata p.f.c.k. 207
cohors Brittonum = Brittonum mill. 207, 131, 229, 230, 231
cohors II Britannica mill. C.R.eq. II Britannica mill. p.f. 207
cohors III Brittonum 207, 217
cohors I Nervia Pacensis Brittonum mill. — 207
cohors II Nervia Britonum milliaria 85
cohors III Campestris c.R. 38, 207, 217, 229
cohors I Cannanefatium 185, 207, 231
cohors I. Commagenorum 40
cohors I Flavia Commagenorum 207
cohors II Flavia Commagenorum 207, 229, 340
cohors VI nova Cumidavensium 207, 213, 217, 232
cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana 92, 266
cohors IV Cypria C.R. 38, 207, 217, 229
cohors I Aelia Dacorum 266
cohors II Aurelia Dacorum 266
cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata 266
cohors III Dacorum equitata 266
cohors gemina Dacorum Gordiana milliaria 266
cohors I Ulpia Dacorum 266
cohors III Delmatarum 207, 228, 229
cohors III Delamatarum Alexandriana (milliaria) equitata civium Romanorum pia fidelis 92
cohors III Delmatarum Valeriana Gallieniana mil. eqq. c.R. p.f. 443
cohors II Flavia Numidarum mill 203 207
cohors I Frontoniana Tungrorum 38
cohors II Gallorum 207
cohors III Gallorum 207, 232
cohors I Gallorum Dacica 207

www.cimec.ro

cohors II Gallorum Macedonica eq. 207
cohors II Gallorum Pannonica eq. 207
cohors V Gallorum 207, 216, 229
cohors I milliaria Hemesenorum 440
cohors I Hispanorum milliaria 73
cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria equitata 152
cohors I Hispanorum mill. (I Flavia Ulpia — Hispanorum mill. c.R. eq.) 207, 232
cohors I Hispanorum p.f. quingenaria 207, 230
cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica 207
cohors I Hispanorum veterana 36, 37, 206
cohors I Hispanorum veterana equitata 207
cohors II Hispanorum 38, 158
cohors IV Hispanorum 47, 85
cohors IV Hispanorum eq. 207, 232
cohors II Ituraerorum sagittariorum eq. milliaria 207
cohors V Lingonum 65, 207, 231
cohors V Lingonum Antoniana peditata 85, 88
cohors II Mattiacorum 40
cohors I Montanorum 206, 216
cohors I Palmyrenorum Porolissensium 207, 216, 444
cohors XX Palmyrenorum 206
cohors XX — Palmyrenorum milliaria sagittariorum 207
cohors I Pannoniorum veterana pia fidelis 206
cohors IV Pannoniorum 207
cohors I praetoria 198, 201
cohors III praetoria 197
cohors VII praetoria pia vindex Philippiana 440
cohors VIII Raetorum 206
cohors VIII Raetorum c.R. eq. torquata 207
cohors VIII Raetorum civium Romanorum 46
cohors I sagittariorum 315
cohors I Thracum Germanica c.R. equitata 206
cohors I Thracum sagittariorum 207
cohors I Tyriorum sagitt. 207
cohors I Ubiorum si Vindelicorum mill. c.R. p.f. 207
cohors I Vindelicorum civium Romanorum pia felix 38
Cojocna 307
collegia 316, 382
collegium aurariarum 301
collegium centonariorum 81, 317
collegium dendrophorum 317, 319
collegium fabrum 144, 316, 317, 319, 320, 321, 326, 365
collegium nautarum 365
collegium Ponto-Bithynorum 253
collegium utriclariorum 157, 372
colonia 205, 252
colonia Apulensis 318, 319, 320, 350, 382
Colonia Aurelia Apulensis 78, 126
Colonia Aurelia Napoca 123
Colonia Dacica (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica şi Dacica Sarmizegetusa) 32, 33, 44, 46, 48, 53, 56, 57, 60, 62, 64, 68, 69, 74, 78, 83, 89, 91, 117, 119, 131, 134, 140, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 182, 183, 187, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 210, 215, 220, 222, 443
Coloana lui Marcus Aurelius 73, 74
Colonia Malvense ex Dacia 132
Colonia Napocensis 315
Colonia nova Apulensis 127, 133, 442
colonia splèndidissima Drobetensium 122
colonia sua (Romula) 129
coloniştii 111, 112
Columella 294, 295
Columna lui Traian 24, 25, 26, 36, 39, 40, 56, 63, 149, 156, 157, 158, 220, 258, 296, 297
collegium Augustalium 142
collegium fabrum (coloniae Apulensis) 318
collegium Galatarum 148
collegium kastelli Baridustarum 301
collegium nautarum 157
Comălău 232, 260, 472
Comărnicel 220
comes divi Veri 62
P. Cominius Clemens 65, 203
M. Cominius Quintus 139, 320, 380, 383
Comitia 136
Commagena (azi Tell Duluc) 369, 370, 324
a commentariensis 80, 180, 185, 191
Commodus 74, 75, 77, 78, 133, 162, 186, 188, 204, 223, 267, 274, 279, 282, 299, 300, 317, 324, 366, 439
Concordia (oraş în nord-estul Italiei) 57, 65, 203, 365

www.dacia.ro

concilium provinciae 383
concilium provinciarum Daciarum III 121, 383
concilium trium Daciarum 69, 91, 119, 144, 384
conditor 136
conditor coloniae, 32
conductor 367
conductor commerciorum 306
conductor publici portorii Illyrici et Ripae Thraciae 60, 162
conductor salinarum 306
conductores 161, 298, 301, 341
conductores armamentarii 306, 310
conductores ferrariarum 306
conductores ferrariarum, pascui et salinarum 115
conductores portorii 272
conductores pascui et salinarum 92
conductores publici portorii 161, 163
Congri 153
conubium 202
conscribti et cives Romani consistentes Kanabis legionis 126
Constantia (cetate) 466
Constantin cel Mare 465, 468, 473, 474, 476, 479
Constantinus Chlorus 466
Constantiniana Daphne 466, 467
Constantinopol 467
Constantianus 160
Constantinus II 447, 466, 468
Constantin Prophyrogenetul 467
constitutio, 29, 271
consul designatus 60
consul II ordinarius 187, 380
consul suffectus 46, 82, 187, 380
consularis et dux trium Daciarum 71
consularis trium Daciarum 64, 87
contubernalis 275
contubernium 275
Copăceni 50, 58, 153, 209, 223, 226, 232, 436
Corabia 265
coriarius 311
T. Cornasidius Sabinus 83
Cornelia Antonia 199
Cornelia Lucilla 340
Sextus Cornelius Clemens 64, 71
Cornelia Salonina 443
M. Cornelius Fronto 51
Cornelius Fuscus 22, 23
C. Cornelius Lentulus 21
M. Cornelius Stratonicus 385
corona montium 177
coronatus Daciarum 383
coronatus Daciarum trium 27, 144, 272
cornicenes 181
cornicularii 80, 180, 185, 190
cornicularius consularis 190, 361
cornicularius procuratoris 190
corrugus 303
Carus 270
C. Cosconius Sabinianus 188
Costeşti (cetatea dacă) 74, 155, 220, 313
conventus civium Romanorum 113, 121, 252
Cotinii 72
Cotiso (conducător dac) 20
Covasna 109, 474, 480
Craiova 229
Crasna (Govasna) 480
Crassus Macrobius 322
Cracul de Aur (deal) 305
Crăciun 479
Creaca 308
Crescens Iulius 262
Creta 199, 211
Criciova 305
Crişana 110
Crişul Alb 301
Crişul Repede 108, 123, 154, 219, 230
Cristeşti 51, 208, 228, 260, 261, 262, 313, 375, 452, 472, 481
Crîmpoaia 233
Criton 258
Cross Hall (pretoriu) 227
crumena 342
crux 478
Cserni, Adalbert 70
Ctesiphonul 42
Cubin 466
culina 351
Cumidava (Rîşnov, j. Braşov) 109, 114, 154, 259
Cumont, Fr. 305, 368
cunei 301, 302
cuneus equitum Dalmatarum 466
cuniculi 301
cura annonae 138
Cuppae (Golubác în Iugoslavia) 465, 466
Cuptoare 450
curator civitatis Romulensium Malvensium 67
curiales 116, 147

cursus 115, 180
cursus honorum 57
cursus publicus 150
curtea sacră 227
C. Curtius Iustus 141
C. Curtius Rufinus 187
custodes armorum 181, 191
custodes basilicae 181
Cybele (zeiță) 45, 319, 355, 359, 369
Cypru 211
Cyrrhus în Siria 59

D

Dacia ∞ passim
Dacia Apulensis 57, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 77, 83, 89, 149, 158, 162, 163, 203, 323, 328, 340, 364, 376, 377, 380, 438, 439, 453
Dacia felix 454
Dacia inferioară 37, 45, 46, 47, 48, 50, 58, 59, 60, 66, 67, 68, 122, 128, 133, 149, 179, 186, 205, 206, 213, 217, 225, 228, 229, 310, 325, 354, 356, 362, 365, 372, 452, 453
Dacia Malvensis 64, 65, 66, 67, 68, 78, 116, 132, 133, 323, 438, 439, 440, 453
Dacia Mediterranea 464
Dacia Porolissensis 38, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 73, 77, 84, 89, 130, 179, 185, 186, 193, 204, 205, 206, 212, 216, 219, 223, 225, 279, 313, 315, 439, 443, 448
Dacia restituta 466
Dacia Ripensis 464
Dacia superioară 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 154, 179, 184, 185, 206, 217, 357
dacii liberi 53, 54, 55, 56, 61, 62, 69, 71, 72, 73, 76, 86, 110, 442, 483
Dacicus 281
daco-romanii 479, 480, 482, 483
Dades 270
Daia 269
Daicovici, C. 14, 20, 26, 34, 36, 50, 51, 67, 82, 91, 93, 114, 117, 129, 133, 155, 183, 187, 200, 206, 209, 210, 212, 231, 254, 255, 257, 265, 351, 355, 356, 366, 369, 370, 373, 374, 438, 439, 444, 451
Dacivociu H. 17, 68, 183, 356
Dalboșeț (j. Caraș Severin) 155, 228
Dalmația, 20, 132, 146, 149, 196, 211, 252, 254, 266, 267, 280, 300, 323, 325, 356, 361, 383
Damnati ad metalla 308
Daphnis 468
Dardania 446
Dasius Breuci 302
Dasius Verzonis 302
Dealul Cetății (Alba Iulia) 127, 230, 318
Dealul Cetății (Turda) 129
Dealul Cetățuii (Cluj) 124, 350
Dealul Furcilor (Alba Iulia) 126
Dierna 315
Dea Caelestis 375
Dea Dacia 379
Dea placida 379
Dea regina 375
Dea sau Virgo Caelestis 375
Dea Suria 375
Dea Syria regina 371
Dea Nemesis 199
Dea Suria magna Caelestis 370
Decebal 18, 20, 22, 23, 24, 25, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 55, 68, 73, 107, 117, 155, 222, 255, 258, 259, 268
Deceneu, 19
Decius (împărat) 133, 328, 366, 444, 445, 450, 452, 454
Q. Decius Vindex 149
decumanus maximus 32, 111, 226, 346, 348
decurio 317, 319
decurio collegii faborum 144
decurio coloniae 60
decurio coloniae Apulensis 140
decurio coloniae Aequensis 373
decurio coloniae Drobetae 323
decurio Kanabensium legionis XIII Geminae 126
decurio coloniae Malvensis 132
decuriones adlecti 137
decuriones alae 77, 123, 324
decuriones coloniae 131, 201
decuriones ornamentarii 137
decuriones et principales collegii 317
decursoria 158
C.A. Dedalus 255
dediticii 278
defensor lecticariorum 319
Dej 477
Delmata 252
Demeter 363
Demetrius Antoni 371

Denta (localitate) 68, 132, 133, 182
Desa 233
T. Desticius Iuba (senator) 65
T. Desticius Severus 57, 65
Deultum 324
Deus Aeternus 82 373
Deus Bonus Puer Posphorus 373
Deus Azizus Peur Conservator 443
Deus Phoebus Apollinus Parthicus 194, 362
Deus sanctus Malagbel 160
Deus Sarmandus 371
Deus Sol invictus 84
Deusara 343
Deva 108, 145, 222, 307, 308
Dexippus 451
Dezmir 294
Diana 81, 347, 354, 355, 361, 380, 382
Diana Augusta 148
Diana mellifica 379
Diana Veteranorum (Zana) din Numidia 65, 186
Diana victrix 380
Dicomes (conducător dac) 20
Didius Iulianus 77, 78
Dierna pe Dunăre (Orşova) 38, 41, 46, 78, 121, 130, 131, 134, 140, 151, 152, 153, 156, 161, 163, 228, 229, 259, 315, 366, 382, 383, 466, 469
dilectatores 213
Dinogetia (localitate) 41, 468
Dio Cassius 25, 31, 39, 43, 66, 71, 72, 79, 85, 117, 157, 258, 281
Diocleţian, împărat roman 78, 111, 466, 471
C. Diocletianus Iulius (cavaler roman) 141
Diodor din Sicilia 276, 302, 303
Diogenes 161, 255, 270, 299, 366, 384
Diogenes lapidarius 307, 312
Dionysopolis (Balcic) 20
Dionysos 362, 373
Dioscurii 364
dispensatores 160, 161, 299
dispensator rationis extraordinariae provinciae Asiae 162
Diuppaneus 255
dii consentes 380
Dii et deae Daciarum 366
Dii et numina aquarum 46, 141, 148
Dii patrii 371
Dis Pater 363
Dii Penates 164, 380
Dîmbău 54
Dobrogea 40, 192, 453, 469
Dognecea 301, 304
Domaszewski A. 38, 67, 73, 162, 180, 192, 219, 379
Domaşnia (loc.) 51, 58, 73
Domina 312, 376
Domina et Dea 125
Domiţian 22, 181, 214, 324
Domitius Priscus 384
Ulpius Domitius Rufinus 144
Domitius Terentianus 188
Domna Placida 364
Domneşti (Bistriţa-Năsăud) 62, 276, 298, 306, 307, 367
(domo) colonia Zermiegete 213
Donatus (prefect) 193, 373
Dostat (jud. Alba) 161, 381
Driglisa 72
Drajna de Sus (jud. Prahova) 36, 40, 49, 260
Dretea (localitate) 81
Drobeta (Turnu Severin) 24, 37, 38, 39, 43, 54, 79, 83, 122, 128, 131, 133, 144, 149, 151, 152, 153, 157, 158, 162, 163, 179, 200, 207, 217, 220, 225, 227, 229, 234, 252, 259, 272, 277, 279, 280, 281, 294, 298, 308, 311, 314, 315, 317, 319, 320, 323, 342, 345, 350, 354, 356, 365, 378, 382, 384, 440, 452, 465, 466, 467, 468, 469, 476
Dromichaites 19
Drusus 314
Dumbrăvioara (localitate) 77
C. Dulius Fronto 201
Dunărea 18, 19, 20, 21, 23, 24, 29, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 60, 61, 62, 72, 73, 75, 79, 91, 109, 110, 128, 149, 151, 153, 155, 157, 158, 163, 176, 177, 178, 194, 207, 219, 222, 229, 233, 234, 252, 255, 256, 267, 281, 297, 322, 323, 324, 325, 345, 356, 376, 386, 436, 437, 439, 441, 445—451, 453, 454, 455, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 473, 474, 476, 477, 478, 479, 481, 482, 483
duplarii (duplicarii) 191, 205
Dura Europos 206
Duras — Diurpaneus 22, 268
Durostorum 438, 440, 476
duumviri iure dicundo 138
duumviri quinquennales 123, 138, 159, 380

E

Eder, C. 257
Edessa 200, 273
Efes 162
Egiptul, 44, 82, 187, 254, 255, 276, 281, 303, 323, 324
Eibenthal (com.) 304
Elagabal 88, 89, 90, 92, 143, 327
Elatea 72
Eleusis 72
Fleutherios 372
Elveţia 205
Engels, Fr. 456, 457, 458, 478
Epona 88, 275, 376
Epona et Campestres 183
Epipodia 253
Epipodius Augusti nostri verna vilicus 371
Epotacentus 267
eques legionis XIII G 192
eques poublicus 271
eques Romanus 127, 271
equites 180, 192
Erastus, conservus 164
Erizia (Caria) 370
Ermerium 153
Eros Zotici 314
Eufemus, vikarius Peregerini 164
Eufratul 370, 371, 372
Euprepes 255
Eutropius 50, 51, 107, 252, 253, 258, 266, 445, 446, 447, 454
Eutyches 83, 161, 270, 276, 295
exceptores consularis 361
exploratores 209
exercitator equitum 38, 376
exercitator equitum singularium C. Avidi Negrini legati Augusti pr. pr. 183
exercitus Daciae 202, 218
exercitus Daciae Porolissensis 65, 178, 179 315
exercitus Daciae Porolissensis et vexillatio

F

Fabia Lucilla 321
fabri 311
T. Fabus Iblliomarus 322—323
Fajum 323
Faleria (localitate în Picenum, Italia) 83, 189
familia Caesaris 275
familia privata 275
familia urbana 272
fanum 312
Favor 365, 380
Feldioara 232, 480
Feleacul (deal) 152
Feisa 477
Fenicia 324
Felix (sclav) 161, 163, 270
Felix Caesaris nostri servus vilicus 163
Felix Augusti nostri vilicus 164
ferrata portarum 310
Ferentinum (municipiu) 189
figlinae 314
Filetas 295
Filip Arabul (împărat roman) 107, 128, 194, 233, 234, 327, 328, 340, 341, 350, 366, 376, 439, 440, 441, 442, 443, 449, 450, 452
Filip II 261, 263
Fink, O.R. (cercetător englez) 36
Finály, H. 13
Firtus 481
fiscus 114
Fizeş 472
Filfani—Izbăşeşti 233
flamen coloniae Sarmizegetusae 362, 382
flamines 140, 380, 383
Flavii 355
T. Flavius Aper 141
Flavius Barhadadi 370
Flavius Bellicus 160, 275
T. Flavius Constans 50
T. Flavius Flavianus 144, 318, 382—383
T. Flavius Germanus 77, 123
T. Flavius Ianuarius 77, 123
Flavius Italicus 51, 52, 139
T. Flavius Longinus 45, 215
T. Flavius Rufinus 294
Flavius Sotericus augustalis coloniae Sarmizegetusae 142
Titus Flavius
Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcius Turbo (şi T. Flavius Priscus) 59, 60
T. Flavius Valens 380
Flămînda (localitate) 109, 219, 233
Floca, O. 375
Florescu, Gr. 39
Focida 72
foederati 466, 468
fons 185

fontes calides 148, 367
fornices 302
Forni G. (istoric italian) 50, 182, 189, 194, 195, 196, 197, 199, 210
fortissinus dux, amplissimus proeses 71
Fortunatus 270
Fortuna Augusta... et Genius Canabarum 126
Fortuna (zeiţa norocului) 81, 148, 355, 361, 362, 380
Fortuna Augusta, zeiţă, 61, 65, 149, 183
Fortuna Daciarum 362, 366
Fortuna redux 380, 381
forul (centrul oraşului) 124
fastele (de la Ostia) 25
Frigia 188, 324, 369, 373
Fronto (istoric antic)
frumentarii 181, 198
Fufidia Pollitta 360
P. Furius Saturninus (legat al Daciei Superior) 60, 64, 185
Furius Sabinus Aquila Timesitheus 439

G

Gabriomarus (regele cvazilor) 86
gaesum 205
Gaesati 205
Gaganis (Slatina) 152, 280
Gaius Gaianus 317
Gaius (subofiţer) 73
Galatae 322
Galatae consistentes municipio 123, 253
Galatia (provincie în Asia Mică) 123, 253, 370
Galaţi 36, 468
Galeo Bellicus praefectus coh. I Batavorum (milliariae) 203
Galiţia 73
Galerius (împărat) 259, 269, 440, 474
Gallia 61, 80, 150, 193, 211, 212, 254, 314, 324, 325, 370, 376, 377, 383, 454, 455
Gallienus (împărat) 82, 110, 131, 187, 193, 259, 271, 282, 324, 327, 328, 329, 366, 373, 436, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454
G. Gaurius Gaurianus sacerdos coloniae Apulensis 304
Gebeleizis 378
genius commerci 157, 365, 323
genius canabensium 183, 365
genius centuriae 184
genius Daciae Felicis 161, 366
genius domus divinae 161, 366
genius loci 148, 365, 367
genius legionis XIII Geminae 184, 365
genius praetorii huius 184
genius sanctus provinciarum Daciarum 366
genius sanctus scolae decurionum 204, 365
genius scholae beneficiariorum 81, 192, 365
genius scolae ordinatorum 204, 365
genius collegii kastelli Baridustarum 365
genius collegii 312
genius Carthaginis 365, 385
genius Daciarum 366
genius Illyrici 454
genius libertorum et servorum 365
genius Miciae 365
genius nautarum 157, 365
genius Pannoniae 454
genius Populi Romani 323, 365, 366
genius stationis 362
gentes Dacorum 212
Gepizii 110, 480
Germania 57, 76, 194, 197, 254, 323, 377, 378, 440, 449
Germanicus 86
Germanus 253
Germisara (Geoagiu) 60, 81, 152, 155, 209, 228, 253, 259, 301, 308, 322, 342, 344, 367, 376
Gerov, B. (istoric bulgar) 37
Gesahenes 376
P. Septimius Geta 79, 83, 136, 161, 181, 185, 190, 192, 319
Geţii 54
Geto-daci 18
Gheorghieni 110
Ghelar 305
Gherla 44, 51, 52, 56, 58, 73, 123, 154, 203, 212, 223, 205, 342, 344, 378, 449
Ghioca 233
Gilău 61, 65, 73, 77, 108, 113, 123, 204, 205, 206, 213, 227, 230, 260, 308, 342, 362, 374
Gighen (localitate în Bulgaria) 465
Gillian, F.J. (papirolog american) 36
Gilortul (rîu) 229
Gîrla 474
Glycon 374
Globul (vale) 155
Goleţ 450
Golful Persic 42

Gordian I 437
Gordian al II-lea 437
Gordian al III-lea (împărat roman) 113, 127, 139, 185, 190, 193, 266, 282, 324, 328, 340, 385, 438, 439, 449
Gooss, C. 13
Gostar, N. 36, 164, 201, 205, 366, 367, 377, 378, 468
Gostavățul (jud. Olt) 153
Goții 61, 77, 110, 279, 442, 444, 451, 456, 466, 467, 468, 474, 475, 476, 478
grammaticus 111, 343
Gratianus 466, 472
Grădiștea (deal) 308
Grădiștea Muncelului 19, 23, 55, 73, 117, 155, 182, 183, 282, 472
Grecus 315
Grecia 20, 72, 132, 322, 324, 437
Gresia 233
Gura Văii 308
Guşteriţa 450

H

Hadrian 25, 32, 33, 37, 38, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 59, 60 79, 93, 107, 112, 116, 121, 127, 130, 140, 176, 182, 183, 184, 186, 195, 208, 212, 216, 222, 223, 224, 232, 233, 252, 253, 255, 266, 267, 268, 271, 280, 281, 317, 324, 350, 369, 456
Haemus (Balcanii de astăzi) 18, 21
hasdingii 71
Halînga (loc) 355
Hannibal 369
Harghita 472, 481
haruspex 141, 181, 380
hasta pura II et vexillum II et corona muralis et vallaris 66
Haţeg (vale) 222
Hăpria 472
Hedderheim 314
Hekate (zeiţă) 82, 364
Hekate triformis 355
Hellespontul 86
Heliopolitanus (I.O.M.), 182—183
Heliogabal 354
P. Helvius Pertinax 65, 74, 75, 78
heminae 297
Heraclea Lyncestis 20
Heraclius 481
Herculanus (sclav imperial) 160
Herculanus veteran din ala Arracorum 40
Hercules 81, 148, 149, 161, 163, 308, 362, 363, 366, 367, 380
Hercules Augustus 74
Hercules invictus 148, 253, 276, 379
Hercules Magusanus 378
Hercules Silvanus 186
Hercules Salutifer 143
M. Herennius Faustus 82, 186
Herennius Gemellinus 82, 83
M. Herennius Tiberius Iulius 187
Heros 378
Herodot 18
Herodian 86, 89, 195
Herennius Gemellinus 364
Hermadio actor 295
Hermias 270
Hermundurii 61
Herennia Etruscilla 442, 443
Hierasus (Siret) 35, 36
Hieronymus 455
Hierapolis 370, 371
Hieropolitanus 370
Hinova 233
hipocaustum 297
Hirschfeld, O. (istoric) 67, 162
Hispalis (Sevilla) 67, 68, 133, 210
Hispania 136, 189, 203, 205, 208, 210, 211, 212, 276, 301, 303, 454
Histria 21, 438
Historia Augusta 87, 91, 259, 445, 446, 447, 451, 454
Hobiţa 294, 296, 315
Hoghiz (jud. Braşov) 37, 48, 91, 154, 206, 220, 225, 226, 232, 296, 472, 481
Homo, L. 455
Homer 344
Homorodul Mare 109, 232
honor 137
honor augustalitatis 143
Hormus 315
horreum 227
horologiarius 181
Huedin 146, 343
Hulpişti 472
hunii 470, 473, 475, 481
Hydata 145
Hygea 60, 148, 149, 160, 183, 187, 347, 355, 362, 380, 382
Hyginius 195, 204, 213, 224, 342
Hylas (sclav) 161

I

Iablanița (jud. Caraș-Severin) 155, 308
Iad (localitate) 220
Iader (localitate în Dalmația) 192, 196
Iahve 374
Ianuarius Augusti ex arcario 275
Ianuarius Augustorum duorum libertus nummularius 328
Iasdius Domitianus 92
Iazigii (popor migrator) 43, 44, 53, 62, 67, 68, 69, 71, 75, 154, 223, 279, 442, 468
Ida (munte) 369
Iernut 472
Iernut-Gîrle 475
Iezureni 295
Ighiu, 220, 262, 264, 308
Ilișua 38, 84, 92, 109, 154, 156, 215, 223, 224, 232, 313, 314, 358, 376
Illyricum 19, 20, 61, 83, 140, 178, 196, 208, 211, 373, 379, 445, 446, 454, 474, 482
Ilium (oraș în Mysia) 324
imaginiferi 181, 317, 319
imbrices 315
immunes 180, 192
immunitas 134, 192
imperium 31, 68
incolae 252, 271
incolumes reversi 141
indulgentia 85, 92, 341
Ingenuus 137, 259, 449
Inlăceni 46, 85, 154, 203, 224, 225, 227, 232, 314, 443
instrumenta tabularii 299
Intercissa 313, 440, 441
interfectus a latronibus 131, 280
interpres 181
interprex Dacorum 90
Istria 52, 297
Istrul (Dunărea) 19, 57, 86, 440
Istrum 324
Islaz 41, 109, 153
Italia, 16, 29, 42, 53, 54, 56, 63, 83, 122, 134, 156, 189, 195, 196, 202, 254, 267, 275, 277, 293, 325, 356, 360, 364, 371, 377, 442, 448, 474
Iugoslavia 444, 465
Iulia Domna 80, 81, 85, 87, 163, 185, 224, 275, 339, 354, 375
Iulia Mamaea (mama lui Severus Alexander) 91, 92, 160
Iulia Maesa (prințesă siriană) 89
Iulia Soemias (prințesă siriană) 89
Iulian Apostatul 258
Iulius Flaccinus 196
Iulius Alexander 190, 327
Iulius Arphocras 123, 382
L. Iulius Bassus decurio municipii Drobetae 131, 280
T. Iulius Capito 60, 139, 140, 162
C. Iulius Carus 201
C. Iulius Certus 188
C. Iulius Corinthianus 80
Caius Iulius Dius 382
Caius Iulius Farnax 382
Ti. Iulius Flaccinus 57, 196
Iulius Epaphroditus 162
Iulius Evanghelianus 81, 351, 376
Iulius Ianuarius 162
Iulius Ingenuus 123
Caius Iulius Irenicus 382
Invictus deus Serapis 375
Invictus Sol deus genitor 381
Ioannes Lydus, scriitor bizantin 24
Ioneștii Govorii 233, 440
Iordanes 20, 110, 177, 446, 447, 454
Iscina 153
Iscroni 301
Isidora 270
Isis (zeiță) 187, 375
Isis myriomina 375
M. Iulius Iustus 140, 381
C. Iulius Marcianus 149
C. Iulius Maximinus 81
T. Iulius Maximinus 385
C. Iulius Omucius libertus actor 306
Iulius Pacatianus 77, 123, 138, 204, 205
C. Iulius Paternus 87, 163
Sex. Iulius Possessor 67, 210
M. Iulius Proclianus 149
C. Iulius Quadratus Bassus 44, 48, 184, 281
M. Iulius Quirinus 253
L. Iulius Rufinus Proculinus 187
C. Iulius Septimius Castinus 88, 275, 376
T. Iulius Saturninus 161, 164
C. Iulius Valens 140, 198, 315, 363
Iulius Valentinus 275, 306, 320
Iulius Valerianus 280
C. Iulius Valerius 201

L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus 72
Iuno 48, 273, 374, 375, 380
Iuno Regina 78, 139, 185, 190, 350, 360, 366
Iupiter 355, 374
Iupiter Ammon 375
Iupiter Cohortalis 465
Iupiter Cimistenus 370
Iupiter Optimus Maximus (I.O.M.) 33, 48, 55, 60, 77, 149, 164, 185, 204, 311, 317, 346, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 373, 380, 441
Iupiter Optimus Maximus Aeternus 275, 383
Iupiter Optimus Maximus Busumarius 377
Iupiter Optimus Maximus Dolichenus 33, 73, 82, 275, 305, 369
Iupiter Optimus Maximus Erapolitanus 370
Iupiter Optimus Maximus Erusenus 370
Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus 370
Iupiter Optimus Maximus Sol Bussurigius 370
Iupiter Optimus Maximus Tavianus 253, 370
Iupiter Optimus Maximus Zbelsurdos (sau Zbelthuirdus) 378
Iupiter Narenus 370
Iupiter Sabazios 373
Iupiter Sardendenos 370
Iupiter Sittaconicus 370
Iupiter Sol invictus deus genitor rupe nato 161
Iupiter Stator 48
Iuppiter summus et exuperantissimus 374
Iupiter Turmasgadis 370
iuridicus municipii Potaisae 141
ius Italicum 79, 112, 134, 159, 294, 381
Iustinian (împărat) 131, 469, 472, 477, 481, 482
Izvoarele 233
Izvorul Frumos 233

J

Jena 373
Jiblea 232
Jibou (localitate) 109
Jidava (loc.) 225, 227
Jidova (loc.) 233, 472
Jigorul Mare 220
Jiul 37, 38, 39, 41, 153, 301
Jucul de Sus 308
Jugera 295
Jung, J. (istoric) 67, 455
Jupa 151
Jupalnic 131

K

C. Kaninius Sabinianus 132
Kardo 346, 348
Kastellum Ansium 146
Kastellum Baridustarum 146, 300
Kavieretium 302
Kematmüller, H. 155
Király, P. 13
Kolbasa (Kilbos) 373
Kraft, K. 212, 213, 214
Kulterberg (loc.) 265

L

Manius Laberius Maximus 23, 39
C. Laberius Iustus 188
lacringii, 61, 71, 72
Lactantius (scriitor) 111
Laet, De. J. S. 83, 163
Lambaesis (Africa) 197
Laodicea 324
lapidarii 312
Lares 364, 365
Lares militares 364, 380
Largiana 152
Lar vialis 364, 380, 381
Latène (cultură materială) 313
latera praetorii 227
lateres cocti 315
latrones 279, 280, 294, 442
Lechința de Mureș 260, 264, 265, 296, 475
lectio ordinis 137
Lederata (Palanca) 23, 39, 68, 108, 131, 151, 155, 156, 182, 220, 229, 466, 469
legati 31
legati Augusti legionis 271
legati legionis XIII Geminae 57, 82, 187
legati pro praetore 61
legati Romam ad consulatum Severiani clarisimi viri missi 57

legatus Augusti pro praetore 30, 31, 46, 47, 56, 271
legatus III Daciarum 186, 202
legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum 63
legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum et Moesiae superioris 63
legatus Augusti pro praetore III Daciarum 64, 68, 444
legatus Augustorum (trium) pro praetore provinciarum Daciarum 80, 81
legatus Augusti pro praetore Daciae Apulensis 63
legatus Augustorum (duorum) pro praetore Moesiae superioris et Daciae Apulensis simul 63
legatus consularis trium Daciarum 383
legatus legionis 180, 186
legatus propraetore 60
legatus pro praetore imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae 56
legio I Adiutrix, 31, 47, 125, 183, 197, 437
legio a II-a Adriutix 196, 440
legio a XV-a Apollinaris 199
legio a III-a Augusta 197, 270
legio a VII-a Claudia 194, 197, 231, 440, 465
legio a XI-a Claudia 40, 194, 294, 440
legio a VII-a Claudia Cuppis 229, 466
legio Claudia pia fidelis 465
legio a IIII-a Flavia Felix, 26, 31, 38, 47, 117, 182, 229, 376, 465
legio a X-a Fretensis 62
legio a III-a Gallorum 194, 231
legio a XIII-a Gemina 31, 39, 47, 55, 57, 64, 66, 70, 71, 108, 113, 132, 147, 149, 183, 184, 185, 186, 189, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 229, 230, 231, 272, 293, 306, 308, 323, 350, 360, 361, 364, 366, 367, 370, 442, 448, 449, 467
legio a XIII-a Gemina Antoniniana 192
legio a XIII-a Gemina Gordiana 200, 385
legio a XIII-a Gemina Severiana 191
legio I Italica 40, 62, 79, 194
legio a II-a Italica 437
legio a III-a Italica Antoniana 88
legio a V-a Macedonica, 40, 62, 64, 66, 68, 74, 78, 81, 113, 186, 189, 192, 193, 196, 199, 200, 216, 293, 311, 360, 365, 443, 448, 449, 464, 467
legio a II-a Parthica 89, 197
legio a XXII-a Primigenia pia fidelis 194, 197, 440
legio a VI-a Victrix 197
leguli 275, 300, 301
leguli aurariarum 114
Lesbos (insulă) 323
Leptis Magna 80
lex Municipii Malacitani 136
lex provinciae 29
lex Valeria Cornelia 136
Lezoux 314
Libella (sclav) 88, 275, 376
Liber 355, 373
Liber Pater 77, 148, 188, 297, 362, 379
Libera 355, 356, 379
Libera Mater 148
Liberalis (sclav imperial) 160, 273
liberti et familia 114
libertus numinis Aesculapi 273
libertus numinis Aesculapi habens ornamenta decurionalia coloniae Apulensis 144
librarius ab instrumentis 159
librarius consularis 191
librarius legionis 191
librarius legati legionis XIII Geminae 198
Licinius II 472
M. Licinius Crassus, 21
P. Licinius Cornelius Valerianus nobilissimus Caesar 443
Q. Licinius Macrinus 182
lictores 141
limes 219, 220
limes Alutanus 49, 54, 219, 223, 232
limesul britanic 226
limes Dacicus 231
limesul germanic 226
limesul Meseşan 219, 231
limes Daciae Porolissensis 219, 230, 326,
limes transalutanus 79, 107, 109, 219 222, 438, 440
limitanei (soldaţi-ţărani) 91, 469
Lipiţa (cultură materială) 73
Litterata 469, 477
loci 300
Longinus (comandant roman) 117
longobarzii 66
Lycia 324
Lydia 203, 324
Lydos-Ioannes 258

M

Macedonia 19, 20, 72, 262, 324, 374, 381, 437, 438, 449
macellum 346
M. Macrinius Avitus Catonius Vindex 55, 58, 66, 68
L. Macrius Macer 300
Magna Mater 319, 369
magistri 320
magistri augustales 143
magister 342
magister collegii supra scripti fabrum 144
magister in figlinis 315
magistrans primus in Cananabis 183
Maidan 303
Maior P. 257
Malagbel (zeu oriental) 93, 371
Malva 67, 68, 69, 132, 134, 197, 241
Manavat 371
Ti. Manilius Fuscus 77
manipulum 180
Marcus 315
Marcia Otacilia Severa 443
Marcianopolis 324, 476
Marcomania 75, 177
marcomanii 61, 63, 64, 71, 72, 73, 75, 86, 279
Q. Marcius Turbo (general roman) 44, 45, 59, 281
Marcus Aurelius 314
Marcus Martinus, bascularius 314
Marcus Marcianus Fuenas 342
Marga 303
Margum 476
Marea Adriatică 156, 321
Marea Baltică 61
Marea Egee 444
Marea Mediterană 297
Marea Neagră 64, 75, 77, 79, 110, 475
Marisus 259
Q. Marcius C. Filius Tromentina tribu Turbo Fronto Publicus Severus 59
C. Marius Gemellinus, natione Dacus 215
Marius Marcellinus, miles leg. II Parthicae 215
L. Marius Maximus 79, 87
L. Marius Perpetuus 87, 88, 90
Mars Gradivus 438
Mars Augustus 438
Mars Ultor (Marte răzbunătorul, zeu) 26
Marus (Morava de astăzi) 19
Marte 346
Marte Augustul, zeu 127
Marx, Karl 145, 293, 296, 304, 456, 458
Masclianiae (Vălişoara) 152
Mater 253
mater collegiorum fabrum et centonarium 321
Mater castrorum senatusque ac patriae 84, 85, 91
Mater Troclimena 372
Matres 377
Matres paternes 377
Matroanele (cult) 376, 377
Maurii, 76, 81
Maurii gentiles 55, 208
Mauri Micienses 351, 376
Mauricius 469
Mauretenia 203, 211, 281
Mauretania Caesariensis 44, 163
Maximinus Daza 269
Maximinus Thrax 92, 153, 208, 217, 364, 366, 376, 377, 381, 386, 437
Maximus 299, 314, 386
Maximus Batonis 302
Maximus (Pupienus) 438
Mediaş 474, 475, 480
Medieşul Aurit 265, 313
medicus legionis VII Claudiae 137, 200
Mediolanum 328
Medişor 260
Mehadia 155, 260, 280, 308, 443, 448, 466
Memmius 301
Memmnon din Theba 82
Men 373
Menander 315
menesterii 274
mensor legionis V Macedonicae 194, 311
mensores 353
Mercator (sclav) 163
Mercur 262, 346, 380
Mercurea 314
Mercurius pater 362
Meričleri 265
P. Mevius Surus 81, 185
merum 287, 325
Mesembria 324
Mesopotamia 50
Mesopotamia de nord 42
Mestrius Martinus 312, 377
metropolis 69, 119, 383
Micăsasa 371
Micu Clain S. 257
Micia (Veţel) 38, 80, 81, 85, 108, 117, 145,

154, 157, 163, 164, 182, 186, 208, 222, 223, 224, 228, 229, 260, 298, 307, 308, 312, 313, 323, 342, 343, 344, 351, 362, 366, 367, 371, 375, 385, 442, 472, 480, 481
Miercurea, localitate 200, 472
miles cohortis I praetoriae 127
miles legionis XIII Gem. 184, 198
milites gregarii 186
militia equestris 180, 272
Mina Ruda 302
Cn. Minicius Faustinus Sex Iulius Severus (guvernator al Daciei superior.) 45, 47, 52
Minerva (zeiţă) 48, 78, 273, 360, 361, 366
Minerva supera (zeiţă) 82, 186
missio agraria 112, 182, 294
missio nummaria 112, 199, 294
Mitrea B. 323, 441
mithraeum 161, 347, 351, 355
Mithras 66, 84, 161, 363, 372, 373, 379, 381
Măcicaşu 295
Mălăieşti 36, 49, 222
Mănereu 294
Mărcureni 296
Mnesibulos 72
M. Mociuneius Valentinus 198
Moesy A. 379
Moesia, 21, 43, 178, 280, 444, 446, 453, 454, 464
Moesia Superior 23, 24, 38, 39, 46, 47, 48, 63, 66, 68, 70, 75, 108, 148, 163, 183, 197, 200, 209, 213, 266, 327, 345, 356, 366, 476
Moesia Inferior, 23, 25, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 50, 51, 62, 68, 75, 78, 90, 108, 148, 157, 162, 163, 192, 196, 213, 215, 232, 266, 268, 377, 383, 437, 438, 439, 441, 442, 476
Mofleni 229
Mogontiacum 194, 440
Moigrad 472, 481
Moldova 35, 36, 37, 40, 50, 70, 79, 110, 439, 440, 451, 452, 483
Moldova Nouă 305
Moldova Veche 229, 303
Moldoveneşti 230
Mommsen Th. 67, 80, 89, 142, 143, 193, 204, 324, 360
Momoteşti 233
mons 55
monopyrgia 465
Montanae 377
Moreşti 264, 294
mortaria, 296, 313
Mucatra 267
Mugeni 260, 472
mulier 272
C. Mummius Certus 320
Muncel (cetate dacă) 220
munera 143
municipium 197, 252, 350
municipium Aquincense 127
Municipium Aurelium Apulense 126
Municipium Aelium Hadrianum 122
Municipium Septimium Apulense 78, 127, 350
Municipium Septimium Porolisense 130
Municipium Septimium Potaissense 129
Muntenia 19, 23, 35, 36, 37, 40, 42, 43, 49, 50, 79, 110, 219, 222, 223, 281, 308, 451, 452, 467, 476, 480, 483
Munţii Apuseni 107, 108, 110, 113, 124, 131, 220, 230, 252, 299, 300, 301, 302, 303
Munţii Baraolt 109
Munţii Bihorului 108
Munţii Bodocului 109
Munţii Căliman 109
Munţii Carpaţi Răsăriteni 107
Munţii Carpaţi Sudici 107
Muntele Corabia 303
Munţii Gurghiului 109
Munţii Hărghita 109
Munţii Metalici 316
Munţii Meseşului 52, 108, 110, 219, 230
Munţii Orăştiei 19
Munţii Poiana Ruscă 305
Munţii Semenicului 108, 228
Munţii Sebeşului 19
Muntele Vlădesei 108
Munţii Vulcanici 107, 109, 232
Munţii Zlatnei 262, 265
Mureşul, rîu 52, 66, 108, 110, 124, 152, 154, 156, 157, 163, 182, 186, 209, 224, 229, 232, 260, 264, 265, 307, 308, 313, 323, 350, 437, 452, 480
murii caespiticii 222
Mursa 476
Q. Mustius Priscus (legat al provinciei Dacia Superior) 55, 56
Muzeul de la Alba Iulia 128, 355
Muzeul arheologic din Cluj 477
Muzeul Brukenthal 355, 364
Muzeul din Berna 32

Muzeul Naţional din Budapesta 477
Muzeul din Cluj 354, 355
Muzeul de la Porţile de Fier (T. Severin) 355
Myro 270
Myszkow (localitate în Galiţia) 73
Mytilene 323

N

Nabarzes 161, 372
Naissus (Niş) 156, 444, 476
naos 351
Napoca (Clujul) 45, 52, 53, 54, 65, 78, 84, 87, 89, 122, 129, 133, 135, 144, 152, 154, 155, 179, 185, 193, 196, 197, 200, 203, 204, 205, 215, 230, 234, 252, 253, 259, 262, 267, 272, 294, 308, 314, 323, 343, 355, 357, 358, 360, 363, 371, 373, 374, 377, 381, 382, 383, 385, 448, 471, 476, 477, 480, 481
natioe Cretica 199
natione dacus 196, 197
nationes 213
natus provincia Dacia 196, 197
natus provincia Dacia legione XIII Gem. 127
natus ubi ferrum nascitur 305
nautae universi Danubii 156—157
Nedao 481
Negoi 70
negotiator Daciscus 323, 325
negotiatores provinciae Apulensis 322
Negrileşti 109, 210
Nemeia 363
Nemesianus Caesaris nostri servos librarius 275
Nemesis 116, 157, 200, 347, 362, 380
Neptunus 380
Nera (rîu) 155, 228
Nero (împărat roman) 21, 303, 370
Nerva 22, 32, 297, 325
Nesselhaulf, H. 67, 216
Nicetas 479
Nicolăescu-Plopşor C.S. 133
Nicopolis 162, 324
Niraj (rîu) 154, 157, 372, 384
C. Nonius Caepianus 210
Noricum 161, 189, 196, 200, 203, 212, 263, 356, 437
Noşlac 149, 473
Noşlac-Şumughi 260, 261
Notitia Dignitatum 466
Noviomagus 378
C. Numerius Decianus 123
numerus 208
numerus burgariorum et veredariorum Daciae inferioris 209
numerus Campestrorum 209
numerus Germanicorum 208
numerus Illyricorum 209, 210
numerus equitum electorum ex Illyria 208
numerus equitum Illyricorum 208
numerus Maurorum Hispanorum 132, 208, 230, 365
numerus Maurorum Miciensium 208, 210, 211, 351
numerus Maurorum Optatianensium 208
numerus Maurorum Tibiscensium 208
numerus Palmyrenorum sagittariorum 88, 371
numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum C.R. 208, 210, 442
numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum civium Romanorum Decianus 442
numerus Maurorum Saldensium 208, 229
numerus singularium Peditum Britanicorum = N. Britanicorum 209, 376
numerus Surorum sagittariorum 208, 211, 365, 440
numerus Palmyrenorum Tibiscensium 208, 229
Numidia 85, 106, 211
nummularii 328
Nymphae 367

O

Obii 66
Obreja 149, 260, 296, 472, 475
Oceanul Atlantic 156
Ocna Dejului 307
Ocnele Mari 307
Ocna Mureşului 307
Ocna Sibiului 260, 307, 472, 481
L. Octavius Felix 83
L. Octavius Iulianus 81, 148, 192
Odessos 324, 476
Odorhei 154, 232
Oescus 60, 156, 162, 200, 449, 464, 467
officium 180

www.dacoromanica.ro

officium cornicularіorum 190
officium legati legionis 180
officium praepositi 211
officium a rationibus 160
Oituz (pasul) 37, 75, 77, 109, 232
Olbia 19
Olimp 360
Olteni 109, 154, 232
Oltenia 35, 37, 38, 41, 46, 48, 50, 67, 107, 133, 153, 194, 229, 295, 450, 451, 452, 453, 467, 472, 476
Oltul 36, 37, 39, 41, 49, 58, 67, 79, 107, 109, 110, 116, 128, 134, 153, 154, 157, 205, 206, 209, 213, 219, 220, 223, 232, 233, 260, 261, 310, 436, 440, 452, 453
Onesimus 270, 295
Oniceni (localitate) 70
opera musiva 358
Optatiana 152, 155, 230
Optatus 193
Optimus Prinecps 42
optio 184, 191
optio equitum 192
optio legionis 191
optio signiferum 191
optiones spei 181
opus signinum 311
Oracolele Sibylline 54, 369
Orăştie 33
Orăştioara de jos 74
ordinati 204
ordo Ampelensium 131
ordo Augustalium 347, 365, 381, 382
ordo coloniae Traianae Sarmizetuhsensium ex Dacia Superiore 162
ordo decurionum 136, 140, 271
Orheiul Bistriţei 73, 109, 154, 156, 232, 260, 311, 313
Orient 42, 51, 61, 62, 74, 80, 84, 183, 211, 212, 324, 325, 439, 456
origo 189, 195
Origenes 374
Orlea 314, 374
ornati decurionalibus ornamentis 137
ornamenta decurionalia 144, 162
ornamenta duumviralia 139
Oroles 19
Orosius 445, 443
Ortelec 231
Osrhoene 372
Oviedo (localitate) 437
Ovidius (poet) 21

P

Pacatianus 441
L. Paconius Proculus 42
pagus 312
Pagus Aquensis 145
Pagus Miciensis 145, 365
pagi (vici) 145
Palamarca (localitate în Bulgaria) 37
Palanka 108, 151, 182, 239, 465, 469
Palatca 294, 475, 476, 480
Palatin 369
Palatovo 61, 73, 203
palatul Augustalilor
Palmyra 211, 255, 371
Palmyreni sagittarii 208
Palmyreni sagittarii ex. Syria 52
Palmyreni sagittarii exploratores Germanici, Mauri 47
Palumbus 276
Panciova 182
Pannonia 33, 41, 42, 43, 44, 47, 62, 66, 71, 75, 76, 77, 108, 132, 154, 156, 157, 161, 163, 182, 183, 189, 197, 211, 212, 213, 214, 216, 223, 229, 254, 259, 263, 266, 267, 268, 300, 314, 356, 361, 378, 383, 437, 441, 449, 455, 476
Pantheus 363
Papiria (trib roman) 119, 125
Cn. Papirius Aelianus 47
Papirius Rufus 300
papirus 343
Parenzo 52, 297, 325
Parthia 466
Parthicus 86
Partoş (loc.) 317, 358, 471
parţii 50, 61, 62, 80, 197
pascua 298
Paschae (Paşte) 478
Passia 270, 272, 302
Passerini, A. 197
Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit 129
patrimonium Caesaris 91, 113
patronus 57, 320
patronus causarum 141
Patsch, C. 39, 46, 67, 258, 455
Paulianus (centurion) 36
Paulus decurio coloniae 131
Pausanias 72
Pautalia 324
pax Romana 442

Pădurea Hercynică (Carpaţii Mici din vestul Slovaciei) 19
Pătrînjeni (sat) 132
Păuleni (localitate) 109, 208
Pârvan, V. 14, 67, 323, 374, 457
pedanii 137
pedites singulares Britanici 47, 208
pedum 369
Pelendava (Craiova-Mofleni) 153, 229
pelta 358
Penates (zei) 33
Peninsula Balcanică 339, 483
Peregrinus 252
Peregrinus sutor caligarius natione Dacus 311
Perennis 439
Pergam 44, 281
Perişani 232
C. Pescenius Niger 76, 77, 79
Peşteana 307
Petrae (Urai) 152
Petnic 308
Petriş 154, 307
petrogenitus 373
G. Petronius Iustus 190
Petronius Polianus 385
L. Petronius Taurus Volusianus 438
Petroşeni 301
peucinii 61
Peutinger, K. 151
Pflaum, G.H. 57, 80, 83, 89, 90, 162, 163, 203, 224
Pharsalus 20
Philippopolis 324
Philomusus (sclav imperial) 160
Piatra Craivei (cetate dacică) 128
Piatra Lată 308
Piaţa Libertăţii (Cluj) 24, 125, 348
Piatra Neamţ 25, 36
pictor 312
pictura porticus 357
pileati sau tarabostes (nobili daci) 20
Pieporus rex Coisstobocensis 72
Pietroasa 307
Piroboridava pe Siret 36
Pirustae 252
Pisidia 373
Placida regina 363
Plautilla (împărătească) 81
Plautianus (prefect) 81
Plautius Caesianus 50
Ti. Plautius Silvanus Aelianus 21
plebs populus 136, 180
Plinius 302, 303
Plotila Aemilia de Apulum 344
plumbarii 310
plutei 158
Pluto 355, 363
Poarta Meseşană 231
Podeni 307
podium 350
Podmoale 228
Podişul Transilvaniei 219
Poetorio 448, 449, 470
Poiana Sărată 77
Pojejena 182, 229, 465, 466
Pollenius Auspex 92
Polus Terentianus 79
Polyainos (scriitor grec) 54
pomerium 32, 119, 121
Pomet (deal) 70, 85, 130, 155, 224, 225, 231, 348
Cn. Pompeius 20
M. Pompeius Severus 320
L. Pomponius Liberalis 81, 319
Pons Aluti (Ioneştii Govorei) 153, 157, 233, 440
Pons Augusti (Voislova-Marga) 152, 157, 163, 164
Pons Vetus (Cîineni, jud. Vîlcea) 153, 157, 232
pontifex 140, 380
Ponto-Bithynii 322
Pontul Euxin (Marea Neagră) 19, 122, 156, 176, 322, 453
Pontul Stîng 21
Pontus 324, 345
Popeşti pe Argeş 262
Porolissum (Moigrad) — 25, 29, 39, 41, 45, 52, 58, 65, 75, 78, 85, 87, 121, 130, 134, 146, 150, 151, 152, 153, 155, 164, 185, 194, 197, 203, 206, 214, 219, 223, 224, 225, 228, 230, 233, 259, 265, 272, 275, 297, 308, 310, 316, 323, 325, 326, 342, 348, 350, 354, 358, 362, 374, 442, 443, 450, 471, 472, 475, 481
porta decumana 225, 226, 228
porta praetoria 226
porta principalis dextra 226
porta principalis sinistra 226
Porţile de Fier ale Transilvaniei 22, 23, 33, 37, 152
Porumbenii Mici 472

www.cimec.ro

possessores 295
possessio 113
Potaissa sau Patavissa (Turda) 62, 64, 65, 66, 78, 79, 81, 113, 129, 164, 179, 185, 186, 192, 193, 196, 199, 217, 228, 230, 234, 252, 259, 260, 262, 272, 274, 294, 307, 308, 312, 314, 323, 350, 355, 362, 364, 365, 369, 372, 373, 375, 376, 377, 381, 382, 443, 444, 448, 471, 477, 481
praefectus 77, 80
praefectus alao 202
praefectus cohortis 202
praefectus castrorum legionis 180
praefectus coh. I Augustae Ituraerorum 203
praefectus cohortis I Brittanicae (miliariae) 203
praefectus coh. V Lingonum 203
praefectus collegii fabrum 320
praefecti legionis 193, 273
praefectus legionis quintae Macedonicae 465, 466
praefectus legionis XIII Geminae Gallenianae 443
praefectus legionis tertiaedecimae Geminae la Dierna 466
praefectus infulis ornatus 44
praefectus Numeri Maurorum Hispanensium 362
praefectus pagi Aquensis 149
praefectus quinquennalis 138
praefectus quinquennalis pro imperatore Antonino 139
praefectus vehiculorum 164
praemia militae 182, 192, 199
Praeneste (oraş în Italia) 119
praepositi 193, 210
praepositus vexilationis Daciscaum 80
praeses 64, 68, 82
praeses dignissimus 60, 64, 88
praetentura 226
praetoria 226
Praetorium (Copăceni-Racoviţă, jud. Vilcea) 153, 232
Praetorium (Mehadia) 92, 131, 152, 280
Prastina Messalinus 439
prata 113, 293, 307
Premerstein, A. von. 51
Priam 358
pridianum 136
primi ordines 181, 188
primipilus 180, 181, 188
Primitivos 160
Prrimus 161
princeps 146, 442
princeps adsignatus 253
princeps Delmatarum 146
principales 93, 180, 197, 437
principia 226
Priscianus 152
Priscus 466
Probus 452
M. Procilius Niceta 144, 381
M. Procilius Regulus (cavaler roman) 144
Procopius 345, 465, 467, 468, 469
procurator 68, 271
procurator Augusti 31, 49, 50, 58, 366
procurator Augusti agens vice praesidis 64
procuratores agentes vice praesidis 82
procurator Augustorum nostorum duorum agente vice praesidis 82
procurator Augusti Daciae Apulensis 65, 83
procurator Augustorum trium 162
procurator Augusti et praepositus vexillationis per Achiam et Macedoniam... adversus Castabocos 72
procurator Augusti provinciae Daciae superioris 57, 65
procurator aurariarum 114, 271, 299
procurator centenarius 58
procurator Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres 78, 162
procurator provinciae Cappadociae item Ponti Mediterranei et Armeniae Minoris et Lycaoniae 58
procuratores publici portori vectigalis Illyrici per Moesiam inferiorem et Dacia tres 162
procurator publici portorii vectigalis Illyrici 83—84
procurator vectigalis Illyrici 163
propraetor 30
propugnaculum imperii 110, 177
Proserprina 355, 363
Protas 160, 270
Protase, D. 51
Prutul 75
Pseudo-Hyginus 225
Ptolemeu 36, 40, 107, 109, 128, 132, 135, 441
Publicius Cletus 273
Publius Publicius Anthus 273
publicum portorium 161
publicum portorium Illyrici 161
puella 272, 302

puer 272
Terentius Pudens Uttedianus 366
Pupienus (împărat) 437
Purcăreni 233
putei 300, 301
Putinei 153, 229

Q

quadragesima 159, 479
C. Iulius Quadratus Bassus (guvernator al Daciei) 34
Quadriviae 376
L. Quaesidius Praeses 38
quaestionarii 181
quaestores 140
quaestura 93, 341
quattuorviri 139
quingenaria 180, 202
quinquennales 137, 138
quinquennalis coloniae 380
quinquenalis... coloniae Sarmizegetusae metropolis 320
Quinquenalis primus pro imperatore 138
quinquennalis primus municipii Publii Aelii Drubetae 138
Quintus Philippicus 200
Quasii 61, 64, 71, 73, 86, 279

R

Racoviţa 232
Raetia (provincie) 57, 203, 205, 211, 219
Răhău (localitate) 200, 294, 472
Ramidava 40
Rapidum (localitate în Africa) 59
Rasicade (oraş) 80
Ratiaria 449
ratio privata 115
ratio provinciae 158
Ravenna 75, 146, 151, 153
roxolanii 43, 49, 61, 62, 75, 223, 279, 281
Răcari 208, 225, 227, 229, 260, 296, 354, 472
Rădăcineşti 223, 226, 228, 232
Războieni-Cetate 228
Războaiele dacice 23, 107, 112, 117, 122, 131, 149, 152, 208, 216, 256, 259
Războaiele marcomanice 61, 64, 66, 68, 69, 77, 78, 93, 130, 132, 134, 186, 196, 215, 223, 280, 300
războiul parthic 80
Reea 182
Recaş 262
Recidiva 469, 477
redemptores 305
Regalianus 259, 269
Reginus 74
regio 92, 114
regio Ansamensium 200
regio Anartorum 114
Regina Castra 57
Resculum vicus Anartorum 114, 154, 155
Remesiana 479
respublica coloniae Septimiae Drobetae 122
Reşca 233, 450
retentura 226
reverus at Lares suos 199
Rhaos 71
Rhaptos 71
Rhemaxos 19
Rimetea (j. Alba) 305
Rinul (fluviu) 84, 122, 156, 209, 324, 325, 376, 378
riparienses (milites) 467
Ritterling, E. 183, 185, 439
Rişnov 92, 213, 227, 228, 232, 260, 269
Rîul Mare 152
Rîul Negru 154
Rîul Vadului 232
Robert L. 362
Rogna 307
Roma 16, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 35, 42, 44, 45, 46, 55, 57, 58, 62, 63, 68, 73, 94, 111, 114, 117, 136, 141, 156, 160, 188, 197, 198, 201, 213, 215, 255, 258, 266, 267, 268, 341, 347, 354, 360, 367, 368, 369, 373, 376, 380, 381, 437, 439, 441, 448
Roma aeterna 381
Românaşi 225, 230
Romita 230
Romula 67, 68, 133, 135, 140, 151, 154, 161, 194, 196, 197, 198, 208, 229, 233, 234, 255, 262, 309, 314, 315, 316, 344, 354, 363, 367, 370, 371, 374, 375, 440, 476
Rosalia 479
Roşia Montană (Alburnus Maior) 108, 114, 301, 302
Roşiorii de Vede 233

Rowell, T.H. 210
Rucăr (jud. Argeş) 49, 109, 154, 219, 233, 308
Rubobastetes 19
Ruda-Brad 302, 305
Rufinus 270, 298
Rufius Festus 107, 445, 446, 447, 454
Rufius Sulpicianus 87
Rupea 307
Russu I.I. 183, 193, 254, 384
Rusidava (Momoteşti lîngă Drăgăşani) 153, 233
Ruşi 260
Rusticus 314

S

Sabazius 355, 357, 373, 374, 378
Q. Sabinius Veranus 161, 164
sacerdos 371, 381
sacerdos arae Augusti 121, 144, 272, 298, 321, 383, 384
sacerdos creatus a Palmyrenis domo Macedonia et adventor huius templi 381
sacerdos flamen 383
sacerdos institutus ab Helvio Pertinace consulari 74
sacerdos Laurentium Lavinantium 144
sacerdotalis provinciae Daciae 144, 383
Sacidava (Miercurea-Doştat jud. Alba) 147, 153
sacratissimi imperatores 80
sacrum 326
Sanctuarul de la Eleusis 72
Salinae (Războieni-Ocna Mureşului) 147, 152, 154, 306, 307, 367
Salona 323
Salonia Palestrice 299
salus 365, 380
Salvianus (sclav) 162
Salvianus (scriitor) 455
C. Salvianus Aurelius 300
L. Samognatius Tertius 323
Samosata 324
Samum 200
Samus (Someşul) 45, 52, 108, 109, 123, 153, 210, 223, 231, 259, 348, 350, 480
Sarmatia (provincie) 75, 77
sarmaţii 43, 44, 61, 69, 73, 223, 442, 446, 468
Sarapis (zeiţă) 187, 188
Sardeates 252
Sardinia 383
Sargetia (rîu) 24
Sarmizegetusa 19, 23, 24, 26, 32, 40, 251, 254, 255, 272, 273, 275, 277, 278, 279, 282, 294, 298, 307, 311, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 323, 326, 327, 344, 346, 347, 348, 351, 352, 354, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 366, 369, 373, 374, 375, 376, 381, 383, 384, 385, 438, 441, 442, 470, 472, 481, 482
Sarmizegethusa regia 182
Sasca Montană 304
Sasca Română 305
P. Saturninus Furius 340
Saturnus 361
Saturnus securus (zeu) 82, 186
Satu-Mare 313
Sava 156, 260
Savaria 476
Săcelu 149, 229, 307
Săpata de Jos (localitate) 222, 233, 472, 438
Sălaşuri 55
Sărăţeni 154, 232, 260, 472
Săuleşti 384
scalptores 327
Scaurianus Caesaris nostri servus vilicus 164, 295
schola 317, 319
schola speculatorum 81, 185, 189, 190
Scorilo 268
scribae 141
scribae coloniae 141
C. Scribonius Curio 21
scrinarius praefectorum praetorio 198, 201
scriptura cursiva 339
scriptura monumentalis 339
scriptura vulgaris 339
scutata 205
Scythia Minor (Dobrogea de astăzi) 21, 23, 39, 453
Sebeşul (rîu) 200, 230, 260, 264, 265, 481
M. Secundinus Genialis 323
Secundus 272, 276
Securus 270
M. Sedatius Severianus 46, 56, 57, 141
Seghedin 108, 154, 163, 164
Seleucia 42
Selinunte 43
Seliştе (loc.) 450
L. Sempronius Ingenuus 61
C. Sempronius Urbanus 77, 366

Senatul 30, 42, 78, 84, 136, 193, 386, 437, 442
Antonius Senecio Junior 305
C. Sentius Anicetus 127, 318, 320
Aulus Senectius Contianus sau Vocontianus sau Pontianus 299
Septimia Septimina 199
Septimius Aesculapius Hermes 137, 144, 273
Septimius Alexander 190
Septimius Asclepiades 199
Septimius Celsus 190
Septimius Nepos 190
Septimius Severus 64, 76, 78, 79, 81, 82, 107, 117, 122, 130, 132, 134, 145, 153, 161, 163, 177, 181, 182, 185, 189, 190—194, 195, 197, 202, 204, 205, 214, 223, 224, 233, 253, 267, 282, 298, 300, 317, 319, 324, 327, 339, 364, 375, 382, 384, 444
Serapis 357, 375
Serdica (Sofia) 156, 215, 324, 440, 454
Seret (rîu în Galiţia) 73
Sequens librariorum 299
servi fiscale 274
servi ordinarii 274
servi privati 272, 273
servi publici 273, 274
servi vikarii 274
servi vilici 83, 163, 274, 276
Manius Servius Donatus 254, 277, 314, 315, 341
servus contra scriptor 161, 163
sessquiplicares 191, 214
Severi 130
Severiana 472
Severus Alexander 69, 91, 93, 119, 160, 191, 198, 201, 207, 213, 232, 266, 320, 341, 383, 384, 386, 472
Severus Iulius Philippus Caesar 443
Sexanta Prista 476
Sextus Pilonius Modestus 183
Sextus Vibius Gallus 187
Sibiu 149, 262, 355, 364
Sic 295
sicobaţii 61
Sighişoara 154, 228, 260, 265, 472
signa 93, 227
signiferi 181, 191
signifer leg. V Macedonica 200
signum 183, 191
signum numinis 161
sigillarius 314
T. Silius Crispinus 188, 191
L. Silius Maximus veteran 126, 183
Silvanus (zeu) 188, 295, 308, 355, 361, 379
Silvanus domesticus 326, 362
Silvanus 78
Simeria 307
Singidunum 47, 183, 465, 469, 476
Siretul (rîu) 41, 42
Siria 35, 59, 74, 206, 208, 211, 212, 219, 255, 266, 267, 324, 370, 444
Sirmium 73, 436, 449, 476
Sirocopole 263
Sirona (divinitate) 377
Siscia 143, 156, 325, 476
Sîmbotin, localitate 220, 233
Sîmedru 478
Sîngeorgiu de Cîmpie 481
Sînnicoară 478
Sînnicolaul Mare 186
Sînpaul 232, 306, 307
Sîntana (Arad) 265
Sîntana de Mureş 475
Sîntion 478
Sînvăsii 478
Slatina Timişului 139, 280, 303
slavii 483
Slăveni 81, 153, 205, 206, 233, 260, 313, 440
Slimnic 260, 261
Slovacia 264
societas 162, 301, 304, 327
societas danistaria 272, 276
Sol 372
Sol Hierobolus 373
Sol invictus 305, 380
Sol invictus Mithras 186
Sol Priapus 363
Someşul Mic 123, 124, 152, 154, 156, 231, 308
Someşul Rece 230
Soporul de Cîmpie 260, 261, 262, 264, 265, 474
S. Soproni 440
Sortes 111
sosibii 61
C. Spedius-Hermias 362, 382
C. Spedius Valerianus 382
Spedii Victorinus şi Valerianus 382
speculator 80, 180, 185, 189
speculator legionis VII Claudiae 362
speculator legionis XIII Geminae Gordianae 190

spes 365
spira 253
spirarchaes 253
Splonum 252, 390
Stara Zagora 46
statio 92, 146, 163, 190, 273, 279
statio (agens in munere stationis) 198
statio Aquensis 365
statio portorii 162, 163, 164
statio Resculum 146
statio Tsiernensis 163
M. Statius Priscus 55, 56, 60, 73, 149, 208, 231
stator 180
Stein, A. 51, 67, 82, 162, 208, 210
stipendium 181, 182
Stobi 156
Stolniceni (Buridava) 233, 260
Strabo 18, 19, 20, 301
Straja (localitate) 82
strator 180, 188, 191
Strei, 152, 153, 307
strator consularis 191
Sturum (localitate neidentificată) 153
styli 316, 342, 343
Sub Cununi 55
subprocurator aurariarium 300
Suceagu (localitate) 185, 308, 373
Sucidava (Celei) 78, 116, 134, 147, 153, 162, 164, 182, 200, 233, 234, 259, 274, 297, 309, 310, 311, 313, 363, 364, 369, 375, 440, 465, 466, 467, 468, 469, 476
Suevii 61
Suleviae 376, 377
Suleviae Montanae 377
G. Sulpicius Ursulus 437
summa honoraria 137
superiumentarius 88, 376
supra numerarii 201
Surduc (localitate) 109, 182, 229, 304
Suri negotiatores 322
Surii sagittarii 208, 223, 233
Sutoru (localitate) 208, 230
Sutta Epicadi 294
Sycibida 469
Syme R. 36, 50, 59
Symmachiarii Astures 208, 437
Synda 160, 270
Synethus (sclav imperial) 160
Synthropus (sclav) 87, 163
Syra (zeiță) 87
Syrillo 270, 274

Ș

Șeica Mică 295, 481
Șieul (afluent al Someșului) 109, 154, 260
Șimleul Silvaniei 480
Șincai G. 257
Ștefan, Gh. 40

T

tabula ansata 477
Tabula Hebana 136
Tabula Peutingeriana 262, 65, 146, 150, 151, 153, 157, 159, 229, 307, 451, 452
tabularii 160
tabularium 83, 84, 163, 273, 299
tabularium provinciae 119, 160, 273
tabularius provinciae Daciae Apulensis 160
Tacitus, 22, 136, 379
Clemens Tadius Flaccus 187
taifalii 442
Tanit 375
Tapae 22, 23, 37, 221
Tarbos (prinț barbar) 71
Tarraco 454
Tarraconensis 211
Tarsa 267
Tavia 253, 370
Tápiogyrye 480, 482
Tebthynis 323
Tégalás G. 302, 305
tegulae 315
Tekiya 366
Teliucul Inferior 143, 304, 305
templul lui Aesculap 144
templum deorum patriorum 81
templum horologiarum 185
P. Tenax Gemellinus 270
Teophilus Patricius 467
Teregova 46, 47, 228
Decimus Terentius Scaurianus 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 41, 83, 136, 179, 364
M. Terentius Varro Lucullus 21
Terra Daciae 366
Terra Mater 367
terra sigillata 314, 325
territorium legionis 293

territorium Sucidavense 116
Tertullian 374, 379
tessera 342
tesserarius 181, 191, 197, 342
Tettiena (gintă) 203
Tettius Iulianus 22
Theba 82, 187
theca calamaris 343
Theodorus 255, 469
Theodosius 468, 480
Therveste (Triest) 80
Thessalonic 132, 156, 206
Theudote (sclavă) 199
Thracia 19, 20, 86, 196, 211, 215, 254, 280, 324, 356, 373, 436, 437, 438, 444
Thuburbo Maius (localitate în Africa) 75
Thyatira, localitate 203
Tiatus 72
Tiberius (împărat) 136, 469
tibia 259
Tibiscum (Jupa lîngă Caransebeş) 23, 38, 46, 52, 78, 131, 140, 144, 152, 155, 208, 220, 221, 228, 229, 255, 259, 272, 275, 276, 280, 295, 313, 316, 317, 319, 344, 373, 382
Tibodu (localitate) 70
Tibur 21
Ticlar (carieră de piatră) 308
Tigru 466
Tihău (loc.) 108, 154, 185, 220, 231
Timesitheus 438
Timişul (rîu) 23, 131, 228
Timotheus 255
Tirepsum 153
Tirighina 468
Tisa, 21, 35, 73, 75, 110, 154, 156, 223, 229, 468, 474, 479
Tisoviţa 304
Titus 311, 314
C. Titius Agathopus 143
Titus Iulius 312, 377
Titeşti (localitate) 223, 225, 228, 232
Tîrgu-Mureş 56, 154
Tîrgşor 36
Tîrnava Mare 232
Tîrnava Mică 232
Tîrnavele 154
Tocilescu, G.Gr. 13, 67, 222
toga praetexta 138
Tomis 21, 476
Topliţa 110
Torma, C. 13
Tragurium 323
Traian 13, 18, 23, 24, 25, 26, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 107, 108, 111, 117, 126, 129, 131, 133, 150, 152, 157, 161, 176, 181, 182, 184, 194, 196, 207, 208, 209, 216, 218, 223, 231, 233, 251, 253, 255, 258, 259, 266, 268, 281, 294, 297, 299, 300, 305, 324, 354, 366, 376, 384, 437, 444, 446, 453, 457, 464, 466, 467, 468
Traiana Sarmitegethuseusium ex. Dacia Superioae 137
Traianus Decius 127, 441, 442
Traianopolis 324
Transilvania 18, 19, 23, 35, 37, 39, 40, 41, 48, 67, 107, 109, 116, 153, 208, 222, 257, 440, 450, 451, 452, 474, 475, 476, 477, 480
Transmarisca 467
Trebonianus Gallus 154, 328, 442, 451
trecenarius 197
Trei scaune (depresiune) 109
Treviri 322, 323
tribunus laticlavius 184, 276, 364
tribuni angusticlavi 187, 202
tribuni legionis angusticlavi 271
tribuni legionis laticlavi 180
tribunus 80
tribunus militum 364
tribuni praefecti 271
tribunus equitum singularium 191
tributa 159
tributum 113, 160
tributum capitis 159
tributum soli 159
Triviac 377
Troesmis (Igliţa) 62, 71, 196, 199, 200
Tropaeum Traiani (monumentul de la Adamclisi) 23, 26, 39, 72
Trotuş (rîu) 41
Trynkowski Jan 254
tubicen 181
Tuder 193
Tudor D. 14, 15, 17, 67, 83, 87, 129, 149, 158, 162, 163, 295, 356, 452
Tullius Menophilus 438
turma 204
Turnu Măgurele 467
Turnu Roşu (pasul) 37, 48, 107, 109, 134, 219, 232
Turnu Ruieni 301
Turnu Severin 355
Turranius Marcellinus 305

Turranius 295
Turris (cetate) 467, 469
tusconium 303
Tutor Silvani 210
Tzetzes Ioan 158
Tyras 19, 153
Tyras (oraş) 75, 83, 163
Tyrus 211

Ţ

Ţaga 473, 480
Ţara Bîrsei 109, 114
Ţara iazigilor 108
Ţara Năsăudului 110
Ţara Oaşului 110
Ţeposu David L. 343, 356
Ţinutul Bistriţei 110

U

Ulcudius Baedari 294
Ulpia Traiana 38, 39, 251, 254, 266, 281, 282, 294, 307, 310, 311, 344, 345, 346, 347, 358, 371, 375, 377, 382, 384
Ulpian (jurist) 129, 131, 146
M. Ulpius Apollinaris 126, 187
Ulpius Bacchius 189
C. Ulpius Bonus 383
M. Ulpius Caecilius Bassianus 382
M. Ulpius Caius 88, 187
M. Ulpius Celerinus 90
M. Ulpius Hermes 144—299
M. Ulpius Hermias 137
Ulpius Maximinus 210
M. Ulpius Mucianus 185
Ulpius Proculinus 185, 190
Ulpius Restitutus 188, 210
Ulpius Victor 89, 90
Umbria (Italia) 184, 193, 195, 196
Ungaria 480, 482
Ungurei 472
Universitatea din Bucureşti 15, 17
Universitatea din Cluj 14, 17
Urgum 153
M. Urbius Valerianus 320
Uricani (loc.) 301
Urlueni 233
Uroiu 307
Urus 314
ustirinum (loc. de ardere) 265
utricularii 157

V

Valea Nirajului 232
Valea Sîngeorgiului 307
Valea Strîmbă 480
Valens 467, 471
Valerian (împărat) 193, 324, 327, 328, 329, 366, 373, 442, 445, 448, 450
C. Valerius Catullinus 78
Valerius Costas 198
Sextus Valerius Fronto 382
Valerius Laetillus 215
M. Valerius Longinus 137, 220
T. Valerius Marcianus 199
M. Valerius Maximianus 186
Marcus Valerius Maximus 65
C. Valerius Sarapio 441
Valerius Saturninus 215
Sex. Valerius Saturninus 204
S. Valerius Silvanus (veteran al leg. XIII Gemina) 198, 200
M. Valerius Valentinus 200, 201
C. Valerius Vitalis 215
Valentina 159
Valentinian 470, 471, 479, 480, 481
Valentinus (Potinianus) 159
vallum 346
Vama Illyricului 60, 139, 162
Vama Ţărmului tracic 60
vandalii 61, 62, 69, 71, 72, 279, 442
Varenia (familie) 254
Varenia Probina 340
T. Varenius Gallicanus 320
T. Varenius Sabinianus (cavaler roman) 340
variştii 61
Vădaş 481
Vărădia 225, 260
Vîrşeţ (localitate) 38, 229, 476
vectigalia 159
Vegetius 193
Velţ 480
Veneţia 57, 203
Venus 346, 355, 358, 363, 371, 375
Venus genetrix 360
Vereşmort 480
Vergilius 344
M. Verius Superstes 74
Vermaseren M. J. 372
vernae vilici 164
Verona 437, 442
Verus 275

www.cimec.ro

Vespasianus 214, 369
L. Vespronius Candidus 77
Vestalele 364
veterani et cives romani (Micienses) 145
veteranus ex centurione 294
C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes 75
Veţel (localitate) 93, 222
vexilla 32
vexillarii 181, 186, 317, 319
vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis 55
vexillatio Dacorum Parthica 80
vexillatio legionis III Augustae 196
vexillatio legionis XIII Geminae 185
vexillatio legionis XIII Geminae Antoninianae 308
vexillatio equitum Illyricorum 208
via decumana 226
via gentium 41
via praetoria 226
via principalis 226
viatores 141
Q. Vibius Amillus 143
Sex. Vibius Gallus 188
Vice praesidis 89
vicesima hereditatum 159
vicesima libertatis 159
vicesima quinta mancipiorum 159
vicesimae libertus 161
vicesimarius 161
vici 252
victimarius 181
victoalii 61
Victoria 358, 365
Victoria Augusta 55, 281, 312
Victoria Cerrpica 439
vicus 129
vicus Anartorum 146, 155
vicus Pirustarum 146, 300
vikarius 160, 161
villici 341
vilicus 163, 295
villa rustica 272, 280, 293, 294, 295, 296, 305, 343
villa suburbana 70, 119, 347, 350
Viminacium (oraş) 23, 127, 156, 194, 324, 327, 328, 440, 449, 465, 476
Vindobona (Viena) 60, 75
M. Vinicius 21
Vinţul de jos 313, 355
Virgo Caelestis 347
IV vir municipii Aurelii Apuli 139
IV vir primus annualis municipii Septimii Apuli 139
viri militares 64
Virtus 365
Virunum 196, 200
Viişoara 451, 454
Viştea (sat) 55
Vitalis 270
Vita Thereptes 160, 275
Vitruvius 294, 345, 346
vizigoţii 478
Vîlcan (pasul) 38, 153, 346, 364
Vîrciorova 303, 308
Vîrful lui Petru 220
Vîrtop 153, 261
Vîrţu 153
Vlădiceni 70
Vocantianus 299
Volusianus 154
Vraniţa (deal) 230
Vulcoiu (loc.) 370
Vulpe, R. 36

W

Wallis (ţinut în Elveţia) 205
Will E. 356
Winkler I. 323
Wittinghoff Fr. 210

X

Xanthos 92
Xenopol A.D. 456

Z

Zam 343
Zamosius, St. 56, 193
Zălau 85, 233
Zăvoi (jud. Caraş-Severin) 221
Zegaia 279, 294
Zenovius 477
Zernensium colonia a divo Traiano deducta 130
Zernes 469
Zeus Hypistos (epekoos) 374
Ziais (fiica lui Tiatus) 72
Zlatna 276
Zosimus 316, 439, 440, 441
Zoticus (sclav) 78, 162

www.cimec.ro

www.cimec.ro

CUPRINSUL

LISTA ABREVIAȚIILOR 7
PREFAȚA 13

CAPITOLUL I

DACII ȘI ROMANII

Dacia înainte de cucerirea romană 18
Cucerirea Daciei de către romani 22

CAPITOLUL II

CONSTITUIREA PROVINCIEI DACIA ȘI ISTORIA EI PÎNĂ ÎN VREMEA SEVERILOR

Constituirea provinciei Dacia și prima ei organizare în vremea împăratului Traian (106—117) 29
Noua organizare a Daciei în vremea lui Hadrian (117—138) 43
Dacia în vremea lui Antoninus Pius (138—161) 54
Celc trei Dacii în vremea lui Marcus Aurelius (161—180) și Commodus (180—192) 60
Dacia în vremea Severilor (193—235) 78

CAPITOLUL III

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A DACIEI ROMANE

Întinderea și hotarele provinciei Dacia 107
Așezările în Dacia romană 116
Căile de comunicație 149
Organizarea fiscală și vamală a provinciei 158

CAPITOLUL IV

ARMATA ȘI SISTEMUL DE APĂRARE A PROVINCIEI

Considerații generale 176
Armata romană din Dacia 178
Legiunile 180
Trupele auxiliare 201
Efectivul total al armatei romane din Dacia 215
Sistemul defensiv al provinciei 218

www.cimec.ro

CAPITOLUL V

POPULAȚIA PROVINCIEI ȘI CLASELE SOCIALE

Colonizarea romană în Dacia 251
Dacii sub stăpînirea romană 256
Clasele și păturile sociale 269
Frămîntări sociale și lupta împotriva stăpînirii romane în Dacia 278

CAPITOLUL VI

VIAȚA ECONOMICĂ

Trăsăturile generale ale producției 290
Agricultura 293
Mineritul 298
Exploatarea aurului 298
Exploatarea argintului, cuprului și plumbului 304
Exploatarea fierului 304
Salinele 306
Carierele de piatră 307
Meșteșugurile și producția meșteșugărească 309
Comerțul și circulația monetară 321

CAPITOLUL VII

VIAȚA CULTURALĂ

Limba și scrierea latină 338
Arta 345
Culte și credințe religioase 358

CAPITOLUL VIII

ASPECTE DIN VIAȚA SOCIALĂ

Viața orașelor și a satelor 404
Viața de familie 411
Aspecte ale vieții cotidiene 416

CAPITOLUL IX

DACIA ÎN VREMEA ANARHIEI MILITARE ȘI SFÎRȘITUL STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Dacia după Severi 436
Sfîrșitul stăpînirii romane în Dacia 445
Caracterul stăpînirii romane în Dacia 456

www.cimec.ro

CAPITOLUL X

DACIA DUPĂ RETRAGEREA STĂPÎNIRII ROMANE

Menţinerea stăpînirii romane 464
Populaţia daco-romană după retragerea aureliană 469
Legăturile populaţiei daco-romane cu popoarele migratorii 474
Răspîndirea creştinismului la daco-romani 476
Daco-romanii după invazia hunilor 479
INDICE 489

www.cimec.ro

Redactor : ROMEO MARIȚIA
Tehnoredactor : FLORICA WEIDLE

Dat la cules 18.IX.1968. Bun de tipar 2.IV.1969. Apărut 1969. Tiraj 4000+139 exemplare legate. Hîrtie scris I A 80 g/m². Format 16/70×90. Coli editoriale 44,30. Coli tipar 33. A. 5780/1968. Indici de clasificare zecimală : pentru bibliotecile mari 9(R), pentru bibliotecile mici 9(R)

Tiparul executat la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1, București — Republica Socialistă România

www.cimec.ro

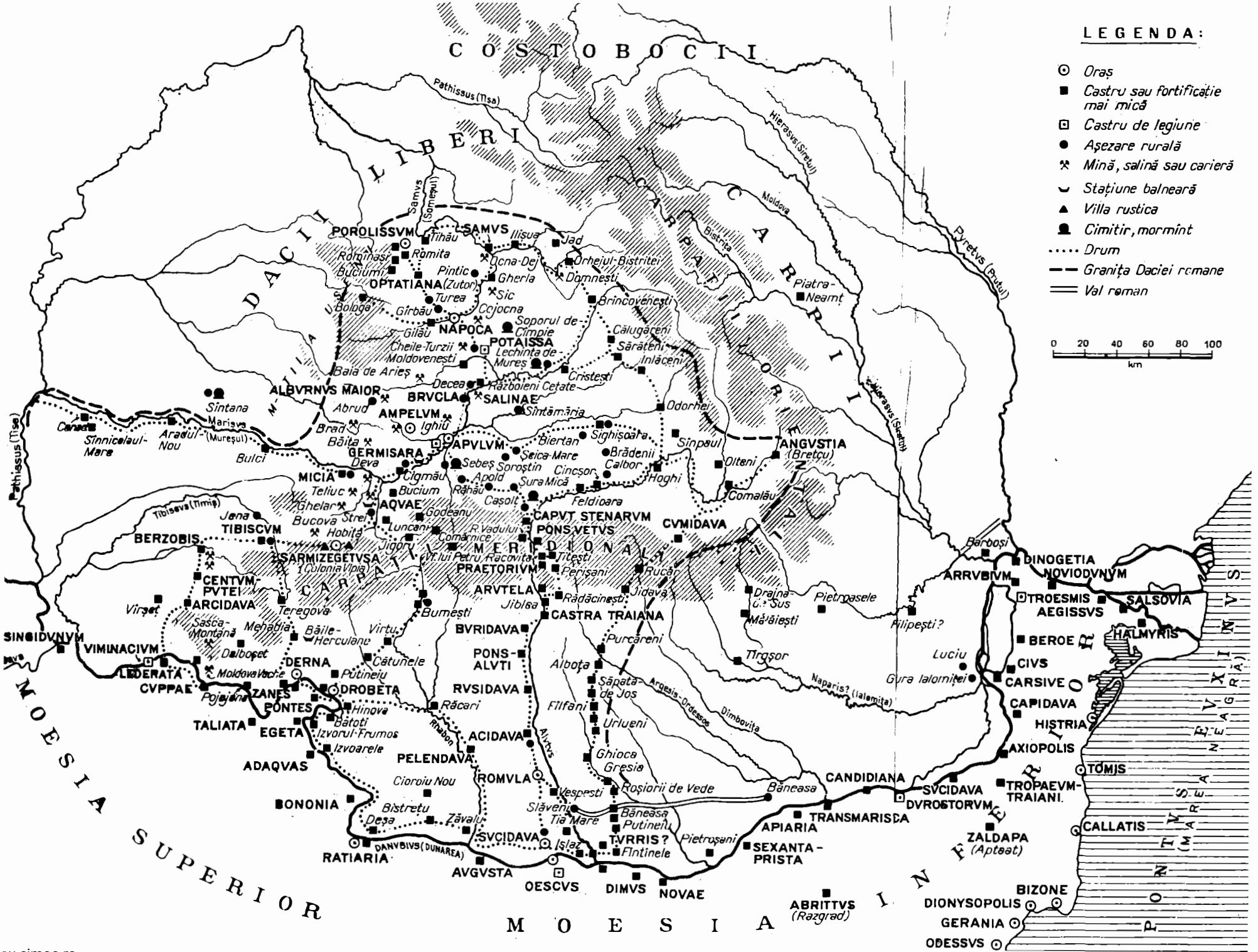
LEGENDA:
Oraș
Castru sau fortificație mai mică
Castru de legiune
Așezare rurală
Mină, salină sau carieră
Stațiune balneară
Villa rustica
Cimitir, mormînt
Drum
Granița Daciei romane
Val roman
0 20 40 60 80 100
km
COSTOBOCII
DACII LIBERI
CARPII ORIENTALI
CARPATII MERIDIONALI
MOESIA SUPERIOR
MOESIA INFERIOR
PONTVS EVXINVS (MAREA NEAGRĂ)
Pathissus (Tisa)
Hierasvs (Siretul)
Moldova
Bistrița
Pyretvs (Prutul)
Samvs (Someșul)
Marisvs (Mureșul)
Tibiscvs (Timiș)
Rhabon
Alvtvs
Argesis-Ordessos
Dimbovița
Naparis? (Ialomița)
Pathissus (Tisa)
DANVBIVS (DUNAREA)
POROLISSVM
SAMVS
OPTATIANA (Zutor)
NAPOCA
POTAISSA
ALBVRNVS MAIOR
BRVCLA
SALINAE
AMPELVM
APVLVM
GERMISARA
MICIA
AQVAE
TIBISCVM
BERZOBIS
SARMIZEGETVSA (Colonia Vlpia)
CENTVM-PVTEI
ARCIDAVA
SINGIDVNVM
VIMINACIVM
LEDERATA
CVPPAE
ZANES
PONTES
TALIATA
EGETA
ADAQVAS
BONONIA
RATIARIA
DERNA
DROBETA
PELENDAVA
ACIDAVA
ROMVLA
SVCIDAVA
AVGVSTA
OESCVS
DIMVS
NOVAE
TVRRIS?
PRAETORIVM
ARVTELA
CASTRA TRAIANA
BVRIDAVA
PONS-ALVTI
RVSIDAVA
CAPVT STENARVM
PONS VETVS
CVMIDAVA
ANGVSTIA (Bretcu)
CANDIDIANA
SVCIDAVA
DVROSTORVM
TRANSMARISCA
APIARIA
SEXANTA-PRISTA
ABRITTVS (Razgrad)
ARRVBIVM
DINOGETIA
NOVIODVNVM
TROESMIS
AEGISSVS
SALSOVIA
HALMYRIS
BEROE
CIVS
CARSIVE
CAPIDAVA
HISTRIA
AXIOPOLIS
TOMIS
TROPAEVM-TRAIANI
CALLATIS
ZALDAPA (Aptaat)
BIZONE
DIONYSOPOLIS
GERANIA
ODESSVS
Sintana
Sînnicolaul-Mare
Aradul-Nou
Bulci
Deva
Teliuc
Ghelar
Bucova
Hobița
Jena
Teregova
Sasca-Montană
Mehadia
Băile-Herculane
Dalboșet
Moldova Vache
Pojejena
Hinova
Batoti
Izvorul-Frumos
Izvoarele
Cioroiu Nou
Bistrețu
Deșa
Zăvalu
Răcari
Putineiu
Cătunele
Virtu
Bumești
Jigoru
Luncani
Comărnice
Godeanu
Cigmău
Bucium
Sebeș
Soroștin
Apold
Răhău
Șeica-Mare
Biertan
Sighișoara
Brădenii
Calbor
Cincșor
Sura Mică
Cașolt
Feldioara
Hoghi
Sînpaul
Olteni
Comalău
Odorhei
Sîntămăria
Cristești
Inlăceni
Sărăteni
Călugăreni
Brîncovenești
Domnești
Orheiul-Bistritei
Jad
Ilișua
Ocna-Dej
Gherla
Sic
Cojocna
Soporul de-Cîmpie
Lechința de-Mureș
Cheile-Turzii
Moldovenești
Baia de Arieș
Decea
Războieni Cetate
Abrud
Brad
Băița
Ighiu
Bucium
Luncani
Comărnice
R. Vadului
Vf. lui Petru
Racovița
Titești
Perișani
Rucăr
Jidava
Rădăcinești
Jiblea
Purcăreni
Albota
Șăpata-de Jos
Filfani
Urlueni
Ghioca
Gresia
Roșiorii de Vede
Vespești
Slăveni
Tia Mare
Băneasa
Putineiu
Pietroșani
Fîntînele
Islaz
Drajna-de Sus
Mălăiești
Pietroasele
Filipești?
Tîrgșor
Luciu
Gura Ialomiței
Barboși
Piatra-Neamț
Bistrița
Moldova
Hierasvs (Siretul)
Pathissus (Tisa)

www.cimec.ro

www.cimec.ro